

**UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA**

Katedra sociologie a andragogiky

**FORMOVÁNÍ EVROPSKÝCH STÁTŮ:
Autoři modely a teoretická syntéza**

Doktorská disertační práce

Autor: Mgr. Jan Kalenda

Vedoucí práce: Mgr. František Znebežánek Ph.D.

Olomouc 2013

Prohlášení o vypracování

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracoval samostatně a uvedl v ní veškerou literaturu a ostatní zdroje, které jsem použil.

.....
vlastnoruční podpis

V Olomouci dne

Obsah

(I.) PŘEDMĚT – CÍLE – METODA	7
1. Úvod: Předmět a cíle výzkumu	8
2. Předmětu výzkumu	19
3. Teoretická východiska a metodologie	26
4. Teorie formování evropských států	42
(II.) EKONOMIZUJÍCÍ PŘÍSTUP:	
FORMOVÁNÍ EVROPSKÝCH STÁTŮ JAKO PRODUKT EKONOMICKÝCH TRANSFORMACÍ	77
5. Perry Anderson: Státy jako součást sociálněekonomických formací	82
6. Immanuel Wallerstein: Formování států jako odezva proměn světového kapitalistického systému	109
7. Paul Kennedy: Ekonomika, mezinárodní vztahy a formování států	134
(III.) POLITIZUJÍCÍ PŘÍSTUP:	
FORMOVÁNÍ EVROPSKÝCH STÁTŮ JAKO ŘEŠENÍ OTÁZKY INTERNÍ SOCIÁLNÍ REGULACE	159
8. Talcott Parsons: Formování států jakožto součást sociální evoluce	170
9. Norbert Elias: Sociogeneze státu	194
10. Gianfranco Poggi: Formování států jako vývoj institucionálních forem vlády	217
11. Anthony Giddens: Národní stát a násilí	237
12. Martin van Creveld: Vzestup státu	262
(IV.) VÁLEČNÝ PŘÍSTUP:	
FORMOVÁNÍ EVROPSKÝCH STÁTŮ JAKO ŘEŠENÍ OTÁZKY EXTERNÍ SOCIÁLNÍ REGULACE	284
13. Michael Mann: Zdroje sociální moci a formování států	291
14. Charles Tilly: Přinucení, kapitál a evropské státy	320
15. Thomas Ertman: Formování států jako doplnění předcházejících analýz	342
16. Randall Collins: Státy mezi rozpadem a expanzí	353
(V.) KULTURALISTICKÝ PŘÍSTUP:	
FORMOVÁNÍ EVROPSKÝCH STÁTŮ JAKO PRODUKT PŮSOBNÍ KULTURNÍCH INSTITUCÍ	368
17. Philip Gorski: Protestantská etika a formování států	373
(VI.) CESTY ROZVOJE TEORETICKÉ REFLEXE FORMOVÁNÍ STÁTŮ	391
18. Stávající teoretické výzkumné programy: Výzvy pozitivní heuristiky	406
19. Nový teoretický výzkumný program: Předpoklady syntézy stávajících programů	444
20. Alternativní paradigma formování států: Za horizonty klasického realismu	475
Seznam literatury	486

Úvodní poznámka autora

„Nevidíme historii vznikat, stejně jako nevidíme trávu růst.“
[Boris Pasternak – *Doktor Živago*]

Žádný text, míní Roland Barthes, není a ani nemůže být ostrov. V tomto ohledu není zde předložená práce výjimkou, neboť za svou existenci vděčí celé řadě osob a institucí, jež k ní přispěly svou podporou, radou či kritikou. V první řadě uveďme, že některé z níže předložených pasáží již byly buď publikovány v českých společenskovědních časopisech, anebo byly prezentovány na tuzemských vědeckých konferencích. Jedná se o následující studie: „Vývoj evropských států podle Perryho Andersona“, jež byla uveřejněna v časopise *Antropowebzin* (č. 2., 2010), „Teorie sociální moci Michaela Manna“, vydaná v časopisu *Mezinárodní vztahy* (č. 1., 2011), a „Podíl protestantismu na vzniku protomoderních demokracií“, otisknutou v *Actech Universitatis Palackianae Olomucensis* (č. 1., 2010). Tyto tři články tvoří základ páté, třinácté a sedmnácté kapitoly. Krom toho je integrální součástí této práce rovněž stať „Teorie formování evropských států: čtyři teoretické tradice“, publikovaná v časopise *Historická sociologie* (č. 1., 2011), a studie „Časoprostorové rámce formování evropských států“, prezentovaná na konferenci sekce historické sociologie s názvem *Sociální změna* v květnu 2010. Totéž se týká i dalších statí a studií, které s textem této práce více či méně souvisejí. Autor chce touto cestou vyjádřit svou vděčnost všem recenzentů výše uvedených statí, kteří svými poznámkami a připomínkami zajisté napomohli vylepšit výslednou podobu zde předloženého textu.

Druhé významné poděkování patří pracovnícím meziknihovní výpůjční služby – Evě Přecechtělové a Kláře Adámkové, které s trpělivostí sobě vlastní plnily od roku 2009 veškeré mé – mnohdy zcela nemožné a absurdní – požadavky na zisk monografií ze zahraničních knihovnických fondů. Stejný dík pak bezpochyby náleží zaměstnancům uppsalské univerzitní knihovny za to, že tolerantně přehlížely mé očividné porušování poloviny bodů zdejšího

knihovního řádu. Poděkování rovněž patří Anitě Moen, bez jejíž pravidelné zásilky fotokopí z kodaňské univerzity (a ještě cennějších rad) bych byl jen stěží schopen realizovat tento výzkum v jeho konečném rozsahu.

V neposlední řadě, nikoliv však svým významem, chci poděkovat některým osobám, které mají zcela nezanedbatelný význam na vzniku tohoto textu. Třebaže budu chápat, když se svého podílu budou chtít zříci, jelikož způsob, jímž jsem někdy naložil s jejich radami, nemusel být vždy ten, který oni sami zamýšleli. Na tomto místě tudíž děkuji vedoucímu této práce – Františku Znebejánkovi, jehož vytrvalý, bedlivý a nesmírně erudovaný dohled (a nadhled) napomohl tomu, aby tato práce získala takovou podobu, jakou dnes má. Za další náměty a připomínky chci poděkovat především Gerlindě Šmausové a Tomáši Kargerovi, kteří mě svými cennými radami a komentáři vedli k opětovnému promýšlení textu a k rozšiřování znalostí o těch částech sociální teorie, jež jsem měl tendenci přezírat.

Věnováno Jaroslavu Čihovskému – člověku,
který mi jako první ukázal záhadný svět
jménem sociologie.

[I.]

ČÁST PRVNÍ

Předmět – cíle - metoda

1.

ÚVOD: PŘEDMĚT A CÍLE VÝZKUMU

„Hovoří-li lidé (včetně sociologů) o společnosti, mívají zpravidla na mysli národní stát, ve kterém žijí. I v těch nejobecnějších systémech teoretické sociologie lze zpravidla vystopovat implicitní ztotožňování „společnosti“ s vlastní teoretizujícího sociologa. Hovoří-li sociolog o vazbách udržujících vnitřní integritu společnosti, popisuje pouze v abstraktní rovině funkci mocenských prostředků národního státu“ [Keller 1995a: 10-11].

Pokud se čtenáři zdají být předcházející řádky nápadně známé, nemýlí se, neboť jde o asi jednu z nejčtenějších, ne-li vůbec nejčtenější pasáží jakéhokoliv česky psaného sociologického textu, úvodu z „Úvodu do sociologie“ od Jana Kellera. Přestože od jeho sepsání uplynulo více jak patnáct let, mělo by být těchto několik vět stálým mementem sociální teorie, neboť upozorňuje na jeden z častých prohřešků společenských věd – nerozlišování abstraktního pojmu společnost od jejích konkrétních (empirických) manifestací v podobě dílčích států (jejich institucionálních a organizačních forem). Zde předložená studie jde svým způsobem proti proudu Kellerem načrtnutého uvažování, jelikož chce poukázat a rozvíjet ten druh sociologických úvah, v nichž je stát centrem sociálního dění, kdežto společnost je upozaděna. A zároveň chce upozornit na ty teoretické koncepty, jež ilustrují různorodost možných vývojových cest jednotlivých států, a tím i omezenost historicky (časoprostorově) nezakotvených modelů společností. V neposlední řadě pak usiluje o načrtnutí takového pohledu na společnost, v němž jsou mnohé integrační mechanismy přímým a zcela zásadním způsobem spojeny s existencí mocenských a administrativních aparátů státních organizací.¹

¹ Samozřejmě si uvědomujeme, že nejde o jediné možné formy integrace, neboť ty zabezpečují i jiné instituce než státy. Jak víme z díla Jürgena Habermase či Davida Lockwooda, jde o různorodé mechanismy systémové integrace, které se liší od způsobů sociální/nesystémové integrace. Přesto je ale třeba tvrdit, že stát představuje klíčovou sociální instituci, jejíž existence umožňuje, aby mnoho z dalších mechanismů systémové integrace fungovalo bez zásadních obtíží. Na to upozorňuje i Philip Abrams [1988], podle něhož je stát „maskou“, která

Takovýto krátký manifest opozice přespříliš obecných sociologických modelů, jakým byl po jistou dobu i strukturální funkcionalismus anebo „klasický“ marxismus, není samozřejmě ničím novým. Lze v podstatě říci, že je po několik posledních desetiletí implicitním a v některých případech i explicitním jádrem úvah badatelů zařazených do oblasti sociologického výzkumu, který dnes běžně nazýváme historickou sociologií. A právě jednomu z výzkumných polí daného oboru se věnuje i tato práce. Konkrétně tomu, které podle našeho názoru souvisí s problematikou vývoje a existence státu snad nejužěji – problematice formování evropských států.

Proces vývoje, budování a proměn či ještě častěji užívanějších termínů utváření/formování států je tématem, které zahrnuje odpovědi na otázky ohledně vzniku moderních národních států, tj. nejcharakterističtější podoby soudobých společností. Ústřední osou výkladu této studie je tedy *teoretická reflexe příčin vzniku a vývoje pre-moderních a moderních států*. Sociálních institucí a organizací, které jsou jedněmi považovány za učiněná monstra sužující společnost, za institucionalizované zločinecké organizace, zatímco jiní v nich mohou vidět zachránce společnosti, mytologického Leviathana čnicího majestátně nad společnostmi a chránícího lidské komunity a jedince před sebezničením, před sebou samými.

Již v tuto chvíli uvedme, že linii našich úvah netvoří zkoumání historických materiálů ilustrujících výše zmíněné procesy, nýbrž jsou za předmětem našeho bádání vybrány samotné teorie formování států, respektive teoretické koncepce, které se daného problému nějakým způsobem zhostují. Čtenář tedy v rukou nedrží studii empirickou, nýbrž *metateoretickou*.² Práci, která se věnuje kritickému rozboru dosavadního způsobu konceptualizování a vysvětlování vývoje evropských států. V tomto ohledu pak naše analýza nesleduje pouze rovinu reflexivního studia historicko-sociologických teorií a jejich složek, ale rovněž se za pomoci jejich systematického studia pokouší dospět k jejich rozvoji a také nárysu koncepce, jež by byla s to nabídnout adekvátnější vysvětlení daného fenoménu.

Pokud tímto postupem vyvoláme u čtenáře odmítavou reakci kvůli tomu, že se věnujeme teoriím a nikoliv zkoumání sociálních jevů, trendů a procesů spjatých s budováním států, musíme na naši obhajobu uvést, že s odvoláním na Karla R. Poppera [1997], se domníváme, že každý jev je vždy pozorován/vysvětlován/interpretován ve světle určité teorie, která k tomu

zakrývá arbitrárnost a partikulárnost některých politických rozhodnutí a aktivit, čímž přispívá jak k legitimizaci daného typu systémové integrace, tak těch, kdo státu právě vládnou.

² Metateorii je míněno podrobné studium dílčích součástí a kontextů sociologických teorií, včetně jejich epistemologie a ontologie, stejně jako institucionálních a jiných společensko-historických rámců. Jde tedy o studium teorií, věnující se jejich formální, popřípadě kognitivní stránce, stejně jako i jejich sociálnímu zakotvení: tzn. zvláště aktérům, jež je vytvářejí s ohledem na tlaky/absenci tlaků v konfiguraci mocenských a kulturních polí, jak kriticky upozorňuje Pierre Bourdieu [1998: kap. 7.]. Problematikou metateorie se pak budeme o něco podrobněji zabývat v kapitole č. 3.

propůjčuje své kategorie. Ani teorie utváření států nejsou v tomto ohledu žádnou výjimkou. Proto je také nutné věnovat pozornost jejich důkladnému studiu, jelikož právě ony nakonec ovlivňují to, co budeme za stát a jeho vývoj (empirické manifestace) považovat. Zároveň jsme toho názoru, že lepší pochopení dané problematiky není samoučelné – nepředstavuje jakési „teoretizování pro teoretizování“ –, ale naopak zpřesňuje východiska pro vysvětlování a další zkoumání empirických jevů.

Abychom o něco lépe přiblížili záměr naší práce, uveďme co je jejím hlavním cílem. Ústředním záměrem našeho výkladu je *analýza klíčových teorií formování evropských států, zachycujících proces vývoje a vzniku moderních národních států, se záměrem dobrat se jejich dalšího rozvoje*. V rámci našeho cíle se tak sbíhají a proplétají dvě vzájemně se doplňující roviny. Zatímco první z nich se pokouší rekonstruovat genealogii historicko-sociologického diskursu zabývajícího se vývojem evropských států, druhá se orientuje na kritickou reflexi obsahu onoho diskursu a na možnost jeho následného rozvinutí. Soudíme totiž, že nemůžeme jednu rovina od druhé oddělit a že další rozpracování teorií v této výzkumné oblasti musí být spojeno právě s reflexí dosavadního teoretického uvažování.

Takto stanovená klíčová incentiva si samozřejmě vynucuje poměrně širokou paletu dílčích cílů, které by měly svým zaměřením pomoci naplnit hlavní cíl studie. Mezi tyto cíle patří:

- (1) *Konceptualizace problematiky formování států*: tzn. nezbytné definování procesu formování států a přiblížení kontur jeho teoretické reflexe, včetně vymezení badatelského pole, jež se jím zaobírá. Jinými slovy řečeno, jde o podrobnější specifikaci výzkumného předmětu a jeho dílčích složek. Zejména se nám jedná o jeho odlišení od jiných badatelských polí a diskursů, tak abychom se v průběhu metateoretické analýzy mohli maximálně soustředit na jeho strukturu (teoretické modely, výzkumné školy, epistemologická východiska aj. prvky).
- (2) *Stanovení klíčových teoretických přístupů k formování států, počítaje v to i jejich hlavní představitele*. V tomto bodě se budeme blížeji zabývat obsahovou náplní daného diskursu. Přestože naznačíme genealogii zkoumání problematiky utváření států, tak jak se konstituovala a vyvíjela v moderní historické sociologii, největší pozornost budeme věnovat zhruba tuctu badatelů, jejichž teorie tvoří referenční jádro daného diskursu. Výběr autorů je pak samozřejmě podmíněn jak jejich teoretickým přínosem ke sledované problematice, tak částečně i požadavky následné syntézy, respektive rozvoje integrované teorie utváření států.

- (3) *Rozbor pojmání státu u jednotlivých autorů.* Poté co stanovíme klíčové teorie, podrobíme je i obsáhlé kritické analýze, jejímž prvním stěžejním bodem bude popis pojmání vztahu společnosti a státu. Záměrem tohoto analytického bodu je zjistit, jak jednotliví autoři pojmají stát. Zdali k němu přistupují jako k sociální instituci (případně souboru institucí), anebo volí organizační perspektivu, potažmo přístup, který se soustředí na interpretaci státu z pohledu aktéra/subjektu. Zohlednění tohoto bodu je důležité zvláště proto, neboť zčásti ovlivňuje samotné pojetí formování států (co se vlastně utváří/formuje) a zčásti zasahuje do převažující úrovně sociální analýzy.³ Uvažují-li pak sledovaní autoři o formování států na makrosociální rovině, stát v jejich pracích zpravidla vystupuje jako specifická instituce. Pokud se ale pohybují na mezosociální rovině, stát je mnohem častěji považován za organizaci/organizační aparát. Když ovšem jejich úvahám dominuje ještě nižší úroveň analýzy, mikrosociální rovina, centrem teoretických úvah a empirického výzkumu se stává to, jak je stát vytvářen, interpretován a zakoušen sociálními aktéry. Výčtem těchto aspektů se samozřejmě daný analytický cíl nevyčerpává, neboť jeho součástí je stanovení toho, je-li stát považován za „objektivní fakt“ nebo „subjektivní konstrukt“, což podstatně ovlivňuje ontické charakteristiky zkoumaného předmětu, jakož i jeho epistemologii. Opět i zodpovězení těchto otázek zásadním způsobem podmiňuje možnosti a meze jakékoliv případné syntézy teorií formování států a jejich dalšího rozvoje.
- (4) *Kritický rozbor vybraných teorií na základě společného analytického modelu.* Abychom dospěli k adekvátnímu rozboru vybraných teorií, uplatňujeme v této práci jednotný analytický model. Pro něj je typické, že převádí dané teorie na modelová schémata [Turner 1986], která jsou mezi sebou vzájemně komparovatelná, neboť jsou z předložených textů abstrahována na základě stejných kritérií a pohybují se na téže části kontinua vědeckého myšlení [Alexander 1987: 6-15].⁴ Vycházíme zde přitom

³ Úrovní analýzy máme na mysli tradiční rozlišování kontinua mezi makro-, mezo- a mikro- rovinou společnosti. Přičemž na jednotlivých pólech tohoto kontinua se setkáváme s odlišnými formami sociálních jevů. Zatímco mikroúrovni dominuje jednání individuálních aktérů a jejich prožitky, pro makroúroveň jsou příznačné rozsáhlé institucionální systémy. K danému tématu z různých teoretických pozic blíže srovnej [Alexander 1987: 376an; Collins 1981, 1988; Gourvitch 1964; Layder 2006; Mouzelis 1995: kap. č. 1, 151; 2008: kap. č. 15; Ritzer 2001: kap. 4. a 5.; Ritzer, Gindoff 1992; Sibeon 2004: kap. č. 2; Turner 2010a, 2010b; pro krátkou sumarizaci daného tématu v češtině pak např. Šubrt 2011: 15-18]. Problematikou úrovně analýzy se budeme důsledněji zabývat i v závěru této práce (viz kapitoly č. 18 a 19), neboť se domníváme, že jednou z možných podnětných cest v rozvoji teorií formování států je zohlednění různých úrovní, na nichž k produkci států a jejich následnému působení dochází.

⁴ S odkazem právě na Alexandera [1987: 6-15] míníme kontinuem vědeckého myšlení přímku mezi dvěma póli, jehož jedna část leží na straně tzv. metafyzického prostředí vědy (tj. ten díl část vědy, který téměř postrádá jakákoliv empirická fakta) a druhá část na straně tzv. empirického prostředí, kde jsou maximálně zdůrazňována fakta. Mezi těmi dvěma body se pak nalézají jednotlivé komponenty vědy: obecné ontické, epistemické a

z postupu, který Doyle Johnson [2008: kap. 4.] nazývá jakožto „formalizace“ teorie: tj. její úprava do podoby na sebe navazujících vztahů, jež jsou testovatelné na empirické úrovni. Díky čemuž jsou následně i falzifikovatelné.⁵ Příliš pak v dané věci nepředběhneme, když poznamenejme, že se tento model skládá ze stanovení *příčin* (jevů a událostí transformujících státy), *složek* (prvků – závislých a nezávislých proměnných, z nichž se podle jednotlivých autorů celý proces skládá), *průběhu* (základních etap, tj. fází ve vývoji států⁶) a *efektů* formování států (tzn. dopadů celého procesu jak na společnost, tak na státy samotné).⁷ Stanovení takovýchto teoretických modelů zároveň umožňuje vystavit daného teorie nikoliv jen teoretické kritice – nakolik jsou logicky konzistentní a jak se např. vyrovnávají s řešením základních sociologických dilemat a antinomií (vztahu makro- a mikro- roviny či s antinomií aktéra a struktury) –, ale zejména můžeme sledovat, jak jimi předkládané modely (závislé a nezávislé proměnné) odpovídají empirické bázi, již mají vysvětlovat. Výsledné modely pak dílem srovnáváme s evidencí soudobé historiografie o vývoji jednotlivých evropských oblastí, čímž chceme upozornit na některé z možných anomálií, jež se u předložených vysvětlení objevují, a dílem je porovnáme mezi sebou navzájem.

ideologické předpoklady na straně metafyzického prostředí a pozorování, metodologické strategie a korelace na straně převážně empirického prostředí. Uprostřed daného kontinua se se pak setkáváme s teoretickými modely, koncepty, definicemi, klasifikacemi, vědeckými „zákony“, stejně jako s jednoduchými i složitějšími typy empiricky testovatelných prepozic.

⁵ Falzifikaci v případě našeho textu vnímáme v lakatosovském významu a nikoliv v popperovském pojetí, tj. jako formu vyvrácení předložených postulátů, prepozic a hypotéz, jejichž zpochybnění však nevede k zamítnutí celé teorie. Ústí pouze v návržení dodatečných hypotéz v rámci ochranného obalu určitého teoretického výzkumného programu. Funkcí těchto dodatečných hypotéz je pak vysvětlení anomálií, které původní prepozice/definice/hypotézy nebyly s to objasnit [viz Lakatos 1970, 1978: kap. 2].

⁶ Upozorníme, že „průběh“ zde referuje k časovým sekvencím, pro něž je typický určitý vzorec příčinného působení. Stanovení daného vzorce je pak důležité přinejmenším ze dvou důvodů: za prvé, jeho identifikace umožňuje říci, k jakým změnám došlo nejenom v pozorovaném systému (včetně jeho složek), ale i v jeho okolí (a jeho dílčích komponentách), které zpravidla zastupuje nezávislou proměnnou. Za druhé, umožňuje propojit formování států s problematikou sociální změny, a tím lépe porozumět povaze vztahů mezi jednotlivými proměnnými. Což je ostatně téma, k němuž se vrátíme v jedné ze závěrečných kapitol, kde se budeme podrobněji zabývat povahou sociální změny v teoriích formování států (viz kapitola č. 18).

⁷ Ačkoliv pak budí takovéto rozlišení, že stanovujeme v předložených teoriích jakousi apriorní kauzalitu mezi jevy, jež vysvětlují, domníváme se, že je částečně na místě, a to z toho důvodu, že většina badatelů uvažuje o dílčích složkách formování států a vztazích mezi nimi právě v logice příčinných relací. Jeden jev (či soubor jevů) způsobuje vznik jiného jevu (či souboru jevů). Nicméně poznamenejme, že se s takovýmto pojetím – doposud typickým pro toto badatelské pole – identifikujeme jen částečně, neboť příliš nepočítá se zcela klíčovou rolí (1) kontingence a s tím, že (2) vznik nových jevů má spíše povahu emergence než prostých kauzálních vztahů. Přičemž pojmem emergence máme na mysli postupný vznik určité sady vlastností a/nebo struktur, které nelze (zcela) odvodit z vlastností jejich složek. Takto vznikající vlastnosti a struktury pak vznikají především díky celé řadě dílčích procesů.

K oběma těmto bodům se vrátíme v závěru textu: dílem v kapitole č. 18, která bude adresována kritice dosavadních teorií formování států, a dílem v kapitole č. 20, jež se bude věnovat možnostem ustanovení nové teorie formování států na bázi kritického realismu.

(5) *Teoretická syntéza a rozvoj.* Na základě výše uvedených bodů bychom měli v závěru studie přistoupit k syntéze nashromážděných poznatků a k rozvoji nové teoretické koncepce formování států, která by byla s to se vypořádat alespoň s částí kritiky, jež je současným teoriím adresována. V tomto ohledu nabídneme: detailnější formalizaci stávajících teorií formování států, model integrace těchto teorií do podoby sjednocené koncepce formování států, jakož i alternativní přístup k ontologii a epistemologii společensko-historické reality, který by mohl vést k další rozvoji bádání. S ohledem na tento postup je pak třeba přiznat, že právě v tomto bodu naší práce přecházíme z „nezávislé“ pozice metateoretické analýzy, v níž jsou teorie rozebírány a reflektovány v duchu jejich pozitivní kritiky, do pozice vlastního teoretizování; tj. z pozice mimo badatelské pole o formování států, které je naším předmětem, vstupujeme do pozice v tomto poli, do našeho předmětu bádání, v němž zaujímáme místo ve vztahu k jiným autorům a teoretickým koncepcím.

Postupným uskutečněním těchto pěti cílů bychom měli dospět k naplnění cíle centrálního: tj. *k analýze klíčových teorií formování evropských států, zachycujících proces vývoje a vzniku moderních národních států, se záměrem dobrat se jejich dalšího rozvoje.* Domníváme se pak, že naplnění tohoto cíle může v budoucnu sloužit jak k aplikovanému bádání v dané oblasti, tak může být rovněž využito i coby východisko pro komparativní studie; jedno zdali založené na synchronní či diachronní metodě.

V kontextu rozvoje dosavadních teoretických přístupů a jejich možné syntézy bychom měli navíc poznamenat, že předpokládáme, že skrze kritické zhodnocení dosavadních teoretických přístupů bude můžeme načrtnout i neoptimalnější cesty další teoretické práce v dané oblasti. Přičemž jsme toho názoru, že by k tomu mělo dojít na dvou rovinách: jednak na úrovni metafyzického kontinua vědy (prostřednictvím rozpracování adekvátnější epistemologie a ontologie formování států, respektive obecných principů budování nových teoretických koncepcí utváření států) a jednak na úrovni středu vědeckého kontinua (skrze rozpracování adekvátnějších, časoprostorově zakotvených modelů sociálních jevů spjatých s vývojem států. Třebaže spolu obě oblasti souvisejí, budeme je v této práci, zejména v pasáži věnující se rozvoji teorií formování států, od sebe odlišovat.

Zdůrazněme pak ještě jednou, že se budeme zabývat těmi teoriemi, jež konceptualizují utváření států přímo na evropském kontinentu a nikoliv třeba v Africe, Asii anebo Americe. Náš eurocentrismus přitom čerpá ze dvou ideových zdrojů: zčásti nám umožňuje omezit rozsah studie, která by se tak stala neúměrně rozsáhlou a z praktických důvodů téměř

neuchopitelnou, zčásti je na Evropu se soustředící koncept naší práce zapříčiněn prozatím dominantním zaměřením historických sociologů na země Okcidentu a částečným ignorováním tzv. „lidí bez historie“, jak obyvatele neevropských krajín pojmenovává historik Eric Wolf [1982].⁸ Nicméně i přes tuto (sebe)kritiku musíme trvat na tom, že studium vývoje evropských států (a jejich teoretické reflexe) má přeci jenom oprávněný a i pro širší sociologickou obec opodstatněný důvod. Je to totiž právě Evropa, starý kontinent, který je původním „domovem“ moderních národních států, jednoho z institucionálních rámců soudobých společností, jež byl odsud exportován i do jiných geografických oblastí [Giddens 1985; Migdal 2009: 165; Poggi 2003, 2006a; Spybey 1997]. Bez porozumění genezi této instituce v Evropě, nemůžeme tudíž ani zcela adekvátně porozumět proměnám státních organizací za hranicemi tohoto světadílu, ani sociálním jevům a procesům, které jsou na ně v různé míře napojeny.⁹

Na základě toho tvrzení se samozřejmě nedomníváme, že by bylo možné níže představené teorie, popřípadě jejich syntézu, aplikovat bez patřičných korekcí mimo námi zvolený zeměpisný rámec. Jak je známo, teoretické pokusy, jež tohoto pravidla nedbaly, se povětšinou uzákaly být neadekvátními a ve své snaze vysvětlit regionálně specifické rysy neevropských států selhaly [viz např. Almond, Coleman 1960].

Jsme proto toho názoru, což podtrhneme i v závěru studie, že teoretické modely historicko-sociologických jevů musejí být důsledně budovány vždy s ohledem na specifické časoprostorové rámce, v nichž jsou zasazeny. Aneb jak zdůrazňuje Pierre Bourdieu [1993: 23], sociální zákony jsou vždy historickými zákony, které fungují jen tak dlouho, dokud jim

⁸ Mezi autory, kteří se prozatím věnovali hlubším analýzám formování států za hranicemi evropského perimetru, můžeme zařadit: Clifforda Geertze [1980], zajímajícího se o balijský stát 19. století; Jacka Goldstona [2000], jenž se zaměřil na procesy v centrální Číně; či studie sociologů Edgara Kisera a Yonga Caie [2003], věnujících se komparaci utváření byrokratických struktur v říši středu s jinými civilizačními okruhy; a dále pak práce Miguela Centena [1997], Victorie Tin-Bor Haiové [2005] či Karen Barkeyové [1994, 2008]; stejně jako částečně práce Randalla Collinse [1986] či Immanuela Wallersteina [1980, 1989]. K nejnovější diskusi teorií formování států mimo evropský světadíl srovnej [Spruyt 2007].

Budeme-li pak v textu používat kratší sousloví formování států, vždy bude odkazovat (pokud nebude uvedeno jinak) k utváření evropských států.

⁹ V duchu koncepce „globálních dějin“ [Sachsenmaier 2011; Danemark, Friedman, Gills, Modelski 2000] se samozřejmě nedomníváme, že by sociální vývoj v Evropě byl nějak nadřazený vývoji v jiných světových regionech. Nicméně jsme toho názoru, že je třeba věnovat důkladnou pozornost vzniku souboru podmínek – z nichž jednou je i moderní národní stát –, které umožnily evropským zemím stát se po určitou dobu celosvětovým hegemonem. A to i přesto, že po dlouhou část své historie nepředstavovaly v porovnání s neevropskými oblastmi výrazně větší politickou či ekonomickou sílu, jak kupříkladu dokládají Kenneth Pomeranz [2001] a Jack Goldstone [2009]. Naše zaměření na evropský světadíl je tedy motivováno jak snahou o porozumění kořenům určité historicky situované verze moderního (západo)evropského exceptionalismu, tak snahou o dílčí komplementární analýzu k pokusům o výklad lidských dějin z globální perspektivy. Přičemž je nutné kriticky poznamenat, že bychom při revizi teoretických konceptů světových dějin z globální perspektivy za rovnoměrným líčením sociálního vývoje různých regionů neměli zcela odhlížet právě od některých jedinečných rysů evropské sociální dynamiky. Pakliže bychom tak činili, hrozilo by, že bychom mohli „s vaničkou, vylít i dítě“.

to konkrétní socio-historické podmínky umožní. Sociologie pak nemá činit nic jiného, než se pokoušet logiku těchto partikulárních her a okamžiků zaznamenávat. Různé strukturální podmínky totiž produkují odlišnou množinu sociálních mechanismů, jež následně podmiňují i odlišné jednání aktérů a s ním i jeho různorodé konsekvence. Na druhou stranu by nás tento fakt neměl odrazovat od hledání aspektů těchto teorií – především pak těch spjatých s epistemickými a ontickými předpoklady –, které jsou aplikovatelné bez ohledu na časoprostorová specifika.

Naše výzkumné úsilí lze samozřejmě zformulovat i poněkud metaforičtěji, a to za pomoci hned několika analogií. Můžeme uvést, že tato studie představuje svým způsobem zvláštní mapu, do níž by bylo možné zahrnout celé zorné pole problematiky formování států. Pokoušíme se tedy o určitou formu teoretické „kartografie“, jejíž rozhodující charakteristikou je, ostatně jako u jakékoliv jiné mapy, její měřítko. Rozlišení našeho formátu se však různí jak od map ryze historických, tak od map ryze sociologických. Zatímco historici většinou pracují s velmi podrobnými měřítky schopnými zaznamenat i ten nejjemnější dějinný detail, sociologové používají zásadně měřítka velká, jež tvář dějin redukuje do tří až čtyř obecných historických typů či fází; každou s naprosto jedinečnou konfigurací institucionálních dimenzí, kulturních forem či materiální základny společnosti. Mapy, které nejprve podrobně studujeme a posléze se z jejich nejhodnotnějších částí snažíme navrhnout mapu novou (tj. z těch jejich nejrelevantnějších a v porovnání se studovaným terénem nejpřesnějších podkladů), jsou ale jiné. Jsou složeny z několika málo kartografických pokusů historických sociologů a zobrazují sociální realitu někde na půli cesty mezi oběma přístupy. Ačkoliv takovýto výklad bude pro pravověrného historika neúměrně zjednodušující, nedbající na dějinné nahodilosti a podrobnosti, a sociologu se bude naopak zdát místy možná až přespříliš podrobný a postrádající v některých ohledech patřičnou snahu o zobecnění, trváme na tom, že jde nejenom o naprosto legitimní porozumění historickým strukturám, ale že jde možná o vůbec nejefektivnější strategii analýzy dlouhodobého sociálního vývoje, obzvláště toho spjatého se státem a jinými makrostrukturními jevy. Avšak kritika z jedné i druhé strany, z řad historiků i sociologů, je asi neodmyslitelným údělem každé historicko-sociologické studie, včetně té teoretické, která musí být v jeden okamžik rozkročena mezi světem dějinné idiografičnosti a sociální nomotetičnosti.¹⁰

¹⁰ Vzájemnou tenzi mezi oběma vědami, pokusy o vymezení přibližných hranic i vztyčení pevných a neprostupných bariér okolo obou oborů, se zabývala již celá řada sociologů a historiků. K těm nejvýznamnějším počínám v tomto směru srovně [Braudel 1980: 64-82, 1995: 145-185; Burke 1980; Goldstone 2004; Goldthorpe 1991; Hall 1992; Mann 1994; Mills 1968: kap. 8.; Mouzelis 2008: 279ann; z českých autorů pak např. Bláha

Naši pozici, východiska předložených analýz, pak můžeme ilustrovat ještě jinou paralelou. Zmínili jsme, že v rámci této studie se pokoušíme načrtnout teoretickou mapu, mapu s optimálním formátem pro porozumění tisícileté historii formování evropských států. Mapu, která by byla pro tento úkol zase o něco dokonalejší než ty předcházející. Když na to však přijde, můžeme si daný problém představit i jako obraz, řekněme kupříkladu obraz Alaina Jacqueta, zavěšený na zdi badatelovy pracovny. Přistoupíme-li k němu hodně blízko – tak, jak by to možná učinil historik – spatříme i ty nejjemnější detaily: hustotu barev, texturu malby, tahy štětcem i poškození plátna ubíhajícími roky. Jestliže se ale na obraz podíváme z velké dálky, přes celou pracovnu, můžeme jej snadno vnímat ve vztahu k jiným předmětům, k celé místnosti a pozorovat jej jakožto prvek zasazený do mikroskopického univerza jedné z místností. Zatímco první pohled neumožňuje vidět přes detail celek, druhý naopak znemožňuje vidět detail. Jaká je tedy ta neoptimálnější vzdálenost, z níž bychom mohli (měli) obraz pozorovat. Jen několik kroků od něj, dostatečně blízko na to, abychom vnímali intenzitu barev a malířův um, a přitom dostatečně daleko na to, abychom si uvědomovali, že to není jen obraz, který tu před námi stojí, ale celá zeď, další obrazy, pokračující svět, jehož je obraz součástí a jehož pomáhá vytvářet. Právě takové je poslání historické sociologie, přístupu, jež jsme si zvolili a který zde následujeme. William Hardy McNeill [1969] by jej nazval pohledem orlím okem na dějiny, jiný badatel, Francouz Marcel Gauchet [2004], pak leteckým zobrazením historie. Naše studie, pokud to bude jen trochu možné, chce čtenáři ukázat právě takovéto zobrazení jedné z částí evropských dějin, jednoho z jejich integrálních rysů – proces formování států.

Přestože je naše bádání v prvé řadě sociologické, neobejde se bez určité dávky interdisciplinarity. Otázka vývoje států totiž není spojena jen s poznatky evropského dějepisceví a s adaptací sociologických teorií na ně, ale týká se i politické antropologie a geografie či teorie mezinárodních vztahů, případně geopolitiky, jak byla tato věda nazývána dříve, obzvláště v předválečném Německu. Každý ze čtyř zmíněných oborů přináší do uvedené problematiky své vlastní koncepty, které se právě při interpretaci formování států vzájemně překrývají, různým způsobem mísí a dodatečně ovlivňují. Což je také důvod, proč mezi autory, jež budeme posléze rozebírat, můžeme nalézt jak známá sociologická jména, tak i vědce, které bychom zařadili na samotný okraj sociologického diskursu, na pomezí mezi sociologií a historií či sociologií a teorií mezinárodních vztahů. Všechny badatele ovšem

1968: 57-58; Šubrt 2008a; Havelka 2010]. K sumarizaci této debaty a k bližšímu vymezení povahy víceoborovosti v historické sociologii viz [Kalenda 2013a].

kromě přináležení pod obor historická sociologie neochvějně spojuje úsilí o porozumění strastiplnému vývoji sociálněpolitických jednotek na evropském kontinentu.

O metodologii výběru autorů pro náš analytický vzorek pak pojednáme blíže v kapitole č. 3. K samotné problematice interdisciplinarity při studiu formování států se ještě vrátíme v závěrečném oddílu této studie, neboť metateoretická analýza by měla být spojena i s reflexí možností využití poznatků a konceptů jiných věd při sociologickém výzkumu [Ritzer 1991, 2001; 2008]. Zejména se pokusíme naznačit, jak mohou být tyto poznatky integrovány do nového/nových analytických konceptů sloužících ke studiu utváření států.

Je nasnadě si položit otázku, je-li náš výzkum v této oblasti určitým způsobem inovativní? Zdali jej v rámci sociologického diskursu již někdo jiný nerealizoval? Jistě již vyšlo několik významných přehledově-analytických publikací o historické sociologii [viz např. Adams, Clemens, Orloff 2005; Abrams 1983; Collins 1999; Delanty, Isin 2003; Hobden, Hobson 2002; Skocpol 1984; Smith 1991; Šubrt 2007; Tilly 1985], ovšem ty, třebaže tematiku formování států okrajově zmiňují, nevěnují ji takovou pozornost, jakou by si podle našeho názoru dozajista zasloužovala a také postrádají námi preferovaný podrobný metateoretický rozměr. Stejnou poznámku bychom mohli učinit též na adresu sociologických publikací, které se přímo zabývají státem, o časopiseckých a dílčích studiích nemluvě [viz např. Badie, Birnbaum 1983; Barkey, Parikh 1991; Carruthers 1994; Evans, Rueschemeyer, Skocpol 1985; Held 1997; King 1986; McGrew 1995; Spybey 1997; Thomas, Meyer 1984]. V tom lze také shledat jeden z důvodů, jež nás vedl až k sepsání právě této práce. Sociální teorie totiž postrádá ucelenou mapu tohoto pole. Mapu, která by nám umožnila ohraničit naše dosavadní vědění a vyznačit na ní místa důkladně prozkoumaná i místa, která zůstávají doposud prázdná a která na průzkum terénu teprve čekají. Ba co více, domníváme se, že mnohé z dosavadních map, sloužících k orientaci v dané problematice, se jeví jako nedostatečné a je třeba je nahradit mapami alespoň zčásti novými. Případně bychom se měli pokusit načrtnout alespoň základní souřadnice a kóty, které bychom mohli v rámci další intenzivní „kartografie“ tohoto výzkumného problému zpřesňovat. Co se týče české sociologie, je oblast formování států z velké části stále netknutou. Díky čemuž můžeme z určitého úhlu pohledu považovat tuto studii za úvod do problematiky dlouhodobého vývoje státních aparátů a za pokus otevřít na toto téma intenzivnější vědeckou debatu.

Stavba práce

Náš výzkumný plán můžeme dále přiblížit prostřednictvím naznačení struktury následujícího textu. V navazující kapitole nastíníme konceptualizaci problematiky formování států, tzn., že vymezíme oblast našeho bádání a zóny, které s výzkumem formování států úzce souvisejí. V kapitole třetí osvětlíme naše teoretická východiska a rovněž výzkumnou metodologii: tj. předpoklady a ideové zdroje našich badatelských postupů a dále pak i způsob výběru analyzovaných teorií, stejně jako použitý analytický model, včetně jeho předností a omezení. Obě dvě kapitoly budou zároveň reflektovat splnění prvních dvou dílčích cílů (viz výše). Následující část textu (kapitola čtvrtá) již přenáší ohnisko své pozornosti k metateoretickým analýzám badatelského pole o formování států, čímž je ukončena úvodní část studie (blok I.). Naplnění dalších vedlejších cílů jsou věnovány kapitoly pět až sedmnáct, které jsou organizovány do čtyř hlavních tematických bloků (blok II. až V.), a to podle příslušnosti autorů k určitému z teoretických výzkumných programů, jehož jsou součástí. V rámci každé z těchto kapitol pak adaptujeme analytické schéma na nejvýznamnější teorie formování evropských států, u nichž následně sestavujeme základní modely celého vývojového procesu a rovněž stanovujeme klíčové body jejich pozitivní heuristiky, jež by mohl používat další výzkum v dané oblasti. Teoretické koncepce následně podrobujeme i kritice a v závěrečné části každé z kapitol načrtáváme některé z nejdůležitějších východisek a poznatků, jež dosavadní teorie a teoretické školy přinesly. Zařazení takovýchto „mezikapitol“ nám zároveň slouží i coby určitý odrazový můstek mezi analytickou částí textu a pasážemi, jež se zabývají možnostmi dalšího rozvoje teorií formování států. Právě této problematice je vyhrazen blok VI., v němž uvádíme nejenom nejdůležitějšími poznatky z této práce, nýbrž také načrtáváme obrysy nových analytických rámců pro další výzkum formování evropských států, které směřují nejenom v dikci stávajícího výzkumného snažení, ale které počítají i s alternativními přístupy k tomuto výzkumnému předmětu.

2.

PŘEDMĚT VÝZKUMU

„Teorie je schopností přijít s vysvětlením [...] a důvod, proč mít vůbec nějaké teorie společnosti, je v podstatě prostý. Potřebujeme totiž vzorce, které by nám osvětlily povahu sociální reality, světa, v němž všichni bezezbytku žijeme a z něhož pro nás není úniku.“

[Arthur Stinchcomb – *Constructing Social Theories*]

„Na prvním místě je ze všeho nejdříve nutné říci, že většina výzkumů je skrytě teoretická. To proto, poněvadž jsou vždy do určité míry parciální, směřující k tomu, aby se implicitně opíraly o teorie, které je orientují při sběru faktů.“

[Michael Hechter – *Principles of Group Solidarity*]

Formování států a příbuzné oblasti bádání

Co přesně znamená formování států? Pro mnoho badatelů [např. Adams, Clemens, Orloff 2005; Anderson 1974a, 1974b; Bourdieu 1998: kap. 4., 1999; Hintze 1975; Poggi 1978, 1990; Steinmetz 1999; Tilly 1975, 1992] je to proces dlouhodobých změn klíčové politické instituce, zabezpečující regulaci sociálního života jak ve vztahu k vnějšímu, tak ve vztahu k vnitřnímu prostředí společnosti. Stát podle většiny autorů prošel celou řadou strukturálních proměn, které z původně extrémně diverzifikovaných politických jednotek předmoderního světa vytvořily národní státy modernity s většinou institucí a funkcí, které známe i dnes. Nicméně je nutné brát toto vymezení jako do určité míry limitované, neboť je z velké části závislé na tom, jak jednotliví teoretici sami vymezují stát a jeho vývoj.

Problematika formování států se nejvíce rozvíjela a doposud rozvíjí v rámci oboru historická sociologie, který sám prošel od šedesátých let 20. století překotným vývojem. Většina z prvních teorií o utváření státních aparátů totiž spadá právě do desetiletí po institucionalizaci tohoto výzkumného pole, do sedmdesátých a osmdesátých let minulého

století, do tzv. „zlatého věku makrohistorické teorie“, jak jej nazval Randall Collins [1999], či do časů, kdy se „historická sociální věda zvedla jako fénix z popela“, jak poněkud poetičtěji píše Dennis Smith [1991].¹¹

Téma vzniku a vývoje států je tedy sice relativně nové, jeho vědecká historie dnes zabírá přibližně padesát let, ale ve svých východiscích navazuje na ty nejtradičnější ideové zdroje společenských věd. V mnoha ohledech dokonce rehabilituje nejenom myšlení stálic sociologické teorie, Maxe Webera a Karla Marxe, ale i práci Herberta Spencera, Ludwiga Gumplowicze či Emila Lederera.

Uvažujeme-li o takto načrtnuté problematice, je vcelku jasné, že můžeme jen s obtížemi předložit nějaké jednotné vymezení daného výzkumného pole, na němž by se shodli všichni autoři. A to přinejmenším z toho důvodu, že se jednotliví badatelé často zaměřují jen na některé z dílčích aspektů či úrovní formování států. Věc je pak o to složitější, že se problematika vývoje a utváření státních režimů dotýká (či se dokonce v některých případech prolíná) s jinými výzkumnými sférami historicky orientované sociologie. Abychom tudíž lépe vymezily samotnou problematiku formování států, musíme ji odlišit od sedmera příbuzných oblastí bádání/vědeckých diskursů, které více či méně do zkoumání vývoje států zasahují, přesto však netvoří jeho výzkumné jádro. V tomto ohledu se jedná o:

- (1) *Teorie formování národů* (někdy taky nazývané jako teorie nacionalismu), které s formováním států souvisejí velmi úzce a týkají se studií autorů, jako např. Ernesta Gellnera [1993, 2002], Karla Deutsche [1996] či Benedicta Andersona [2008] a mnoha dalších.¹² Otázka pozvolného utváření národních komunit (státních národů) však v průběhu procesu formování států tvoří jen jednu z mnoha doplňujících složek. Navíc se do určité míry, byť s tím ne všichni badatelé souhlasí [např. Smith 1986, Gorski 2000a], dotýká jen sociální změny během 18. a 19. století, a proto netvoří a ani nemůže tvořit východisko pro rozbor dlouhotrvajícího procesu formování států. Uvedená problematika je však většinou badatelů, věnujících se utváření státních organizací, brána v potaz a je různým způsobem začleněna do rozborů sociální dynamiky. V souvislosti s problematikou formování států je tedy nutné poznamenat, že

¹¹ Dodejme, že následujeme zejména anglosaské pojmání historické sociologie, které je v současné sociologii dominující a které v souhrnné podobě představuje práce Adamsové, Clemensové a Orloffové [2005]. Níže předložený výklad je tedy zaměřen na toto pojetí a nelze jej tudíž plně vztáhnout na německé pojmání historické sociologie, respektive na tzv. „novou sociální historii“ (*Gesellschaftsgeschichte*) v podobě bielfeldské školy [bliže srovnej např. Kocka 1984; Iggers 1984; Koenig 2006: 398-399; Sewell 2005b: 177an], ani na francouzský koncept sociohistorie [Noiriel 2012, srov. též Steinmetz 2011: 50] či se sociologii v mnohém bližící americkou kvantitativní historii (zkráceně tzv. QUASH).

¹² Pro souborné shrnutí tohoto badatelského pole srovnej [Hroch 2007, 2009, 2011].

„nacionalizace“ představuje jen jeden z dílčích procesů sociální změny, který po určitou dobu ovlivňuje stát, a nikoliv proces, z něhož by šlo vyvozovat veškeré transformace státních režimů.

- (2) *Teorie vzniku států* reprezentují druhou z příbuzných sfér bádání. Tyto koncepce zpravidla analyzují procesy, které stály za přechodem od politických (a někdy i apolitických) struktur kmenů k protostátním a státním strukturám na úsvitu civilizací a těží především ze spojení se sociální a kulturní antropologií [srov. např. Balandier 2000; Clastres 1977; Claessen, Skalník 1978; Diamond 2001; Tainter 2009]. Klíčový problém pro většinu autorů sehraává rozbor příčin a důsledků vzniku instituce státu, čímž se také liší od teorií formování států, jež se dominantně věnují až jejich pozdějšímu vývoji. Přechodu od „předstátních“ společností k těm státním nevěnují tak výraznou pozornost. V případě teorie vzniku státu máme tudíž opět co do činění pouze s jedním z parciálních procesů sociální změny, který se týká vývoje státních režimů.
- (3) *Sociologie revolucí* (případně také „teorie rozpadu státu“, tj. „state-brakedown theory“). Do tohoto badatelské pole jsou řazeny práce Crana Brintona [1938], Pitirima Sorokina [1925], Barringtona Moora jr. [1966], Charlese Tillyho [1978, 1993], Thedy Skocpolové [1979] anebo Jacka Goldstona [1991]. Teorie zabývající se sociálními revolucemi a rozpadem států zkoumají proces v mnoha ohledech ambivalentní vůči procesu utváření států, tzn. oslabování jeho autority, legitimacy a mocenských zdrojů, které se mohou promítnout i do jeho územního smršťování a případné fragmentarizace. Objevují tedy *de facto* stránky opačného vývojového kontinua státních útvarů. Dodejme však, že v případě revolucí tomu tak nemusí být pokaždé. Někdy jsou totiž právě revoluční události příčinami těch nejdůležitějších tranzitních etap ve vývoji států, způsobujících přechod z jednoho typu sociálně-politického uspořádání do jiného [viz např. Kiser, Kane 2001; Skocpol 1979: 161, 204]. Z pohledu studia utváření států tudíž představují teorie revolucí specifický případ, jelikož se zpravidla soustředí na rozbor jen jedné události či série událostí, způsobující zásadní vychýlení ve vývoji státu.
- (4) *Dílčí historické studie*. I když zde představená studie analyzuje velmi dlouhý dějinný běh, není historická, nýbrž stále historicko-sociologická. Z tohoto důvodu také upřednostňujeme práce (historických) sociologů s širokým komparativním záběrem na úkor studií historiků jednotlivých států či dějepisců specializujících se na limitovaná období evropských dějin, např. na Evropu 16. století. Takovýto postup samozřejmě neznamená, že bychom se nějakým způsobem snažili obcházet dějinná fakta anebo

nebrali ohled na poznatky soudobé historiografie. Dáváme ovšem přednost (explicitně) teoreticky zakotveným a syntetizujícím pohledům před těmi úzce specializovanými. Doplňme však jedním dechem, že mnoho poznatků současného dějepiscectví v hojně míře využíváme k faktografické kritice jednotlivých teorií formování států.

(5) *Civilizacionistika* reprezentuje pátý diskurs, který nespadá pod problematiku formování států, a to ani v případě klasických studií z filosofie dějin Toynbeeho, Spenglera či Danilevského, ani ve formě soudobé civilizační teorie [např. Arnáson 2003, 2010; Huntington 2001; Krejčí 2002; McNeill 1982]. Zatímco autoři zkoumající civilizace je považují za převážně jednotné entity, odlišující se od jiných, stejně široce pojatých kulturních okruhů, výzkumníci preferující státy je naopak vidí jako značně vnitřně diverzifikované, rozdělené na kulturní a politické regiony různé velikosti, disponující vlastními formami institucí. Civilizacionistickému pohledu, když věc o něco zjednodušíme, tudíž dominuje jak v časové rovině, tak v prostorové rovině bádání krajně makrosociální pohled na sociální skutečnosti. Autoři dané tradice se přitom pokoušejí sledovat zejména to, co mají jednotlivé státy/politické systémy v dané (civilizační) oblasti společné a co je odlišuje od států/politických systémů v jiných oblastech. Teoretici formování států jdou však v tomto ohledu trochu jinou cestou. Nenásledují příklad historiků jednotlivých evropských států tím, že by tvrdili, že vývoj každého státu je zcela unikátním jevem. Namísto toho upozorňují, že mnohé státy spojují sdílené institucionální struktury a procesy, které jsou však temporálně diferencovány, díky čemuž ústí ve vznik odlišných strukturních rysů. Navíc zdůrazňují, že klíčové strukturální faktory nekorespondují s hranicemi států, ale jsou distribuovány na mnohem širších prostorových základech. Díky tomu se perspektiva, kterou zaujímá problematika formování států, nachází někde na půl cesty mezi civilizační analýzou a historiografií jednotlivých evropských zemí. Domníváme se pak, že tato pozice je v mnoha ohledech komplementární k civilizačnímu přístupu, neboť na jedné straně přispívá k zpřesnění intra-civilizačních analýz a porozumění jejich vnitřní heterogenitě a na druhou stranu může čerpat z některých analýz, jež civilizacionistika nabízí. Podle Johna Halla [1988: 20] totiž každá civilizace disponuje naprosto unikátním vztahem mezi státem a společností, který přímo ovlivňuje moc státních aparátů v dané civilizační zóně.

(6) *Teorie mezinárodních vztahů* je dalším z významných polí výzkumu států. Na rozdíl od teorií formování států se ale prioritně věnuje interakcím mezi moderními státy, které

považuje za hlavní jednotku mezinárodní politiky. Kromě této interakce pak klade ještě značný důraz na strukturu mezinárodního systému, na jejímž charakteru závisí vztahy mezi jednotlivými státními tělesy [Waltz 1979, Walt 1990; česky např. Barša, Císař 2008; Barša a kol. 2009]. Teorie formování států, především pak ty novější, poznatky teorií mezinárodní vztahů samozřejmě neignorují a náležitě upozorňují, že státy se vždy vyvíjejí ve vztazích k jiným státům a že mezinárodní systém (tj. vnější prostředí států) se na tomto procesu podílí významnou měrou.¹³ Nicméně dané koncepce kladou mnohem větší akcent i na jiné faktory, než jsou vztahy mezi státy; ty v jejich případě netvoří jediné příčinné relace a zabývají se též interakcí státům podobných organizací před tradičně přijímaným datem vzniku mezinárodního systému, jímž je rok 1648. Rovněž se výzkumy utváření státních aparátů věnují i jiným rovinám, než je institucionální makróúroveň, jež bádání mezinárodních vztahů dominuje. Obě výzkumná pole jsou si však od devadesátých let stále bližší, a to zvláště díky vzniku tzv. „historické sociologie mezinárodních vztahů“, jež se rozvíjí zejména okolo skupiny badatelů ze sussexské univerzity [viz Hobson, Lawson 2008; Hobden 1999; Lawson 2006, 2007; Lawson, Shilliam 2010; Nexon 2001; Yetiv 2011; Rosenberg, Lawson, Hobson 2010]. K nejvýznamnějším produktům tohoto vzájemného ovlivňování patří publikace Justina Rosenberga [1994], Benno Teschkeho [2003] a na straně sociologů pak například Jieli Liho [2002] a Randalla Collinse [1999], jehož teorii je věnována kapitola č. 16. Všechny představují významné pokusy historizovat a sociologizovat základní mechanismy vztahů mezi státy, včetně jejich implikací pro populaci žijící na území států.

- (7) *Politická geografie* představuje poslední z klíčových příbuzných oblastí bádání. Hlavní myšlenkou politických geografů lze shrnout do jednouché teze, podle níž i v případě politiky/států na „prostoru vždy záleží“. Jejich výzkum se proto soustředí na úlohu velikosti a tvaru států při strukturování politické a sociální změny, stejně jako na roli regionů, které jsou na jednu stranu větší a na druhou stranu menší než státy [Agnew, Mitchel, Toal 2003; Cox 2002; Galahar a kol. 2009]. Zeměpisná situace některých regionů totiž vede k tomu, že jsou prostorově odříznuty od některých makrosociálních procesů, jež intervenují do utváření států, a tím jejich vývoj probíhá jinak. Ke stejné

¹³ S ohledem na tuto inspiraci bychom však měli uvést, že většina historických sociologů přejímá koncept mezinárodních vztahů více či méně odpovídající realistickému či neorealisticému (případně marxistickému) paradigmatu. Díky tomu je historickými sociology ignorován tzv. konstruktivistický přístup k mezinárodním vztahům, a to i těmi badateli, kteří by k němu měli mít teoreticky nejbliže – kulturalisticky ovlivněnými autory.

stiuaci pak dochází i v případě okrajových částí států (tzv. periferií), které jsou většinou značně vzdáleny od administrativního a mocenského centra státu, a proto zde opět sociálněpolitické procesy, včetně utváření států, probíhají poněkud odlišně.¹⁴ V tomto kontextu si jistě zaslouží poznamenat, že v již popisované teorii mezinárodních vztahů dochází od osmdesátých let k určité konvergenci směrem právě k politické geografii, ústící v renesanci klasické geopolitiky – studia role prostorových aspektů v teorii mezinárodních vztahů [viz např. Gilpine 1981, Maersheimer 1988, 2001, Walt 1990].

Samozřejmě, že mimo těchto sedm velkých teoretických množin, by bylo možné rekonstruovat vztahy mezi koncepcemi formování států a dalšími vědeckými obory a tématy: sociologií organizace a byrokracie počínaje, přes politickou sociologii, dějiny hospodářství a politických idejí, dějiny legislativních systémů aj. Nicméně výčet takovýchto ideových propojení by byl prakticky nekonečný, jelikož málokterý sociální proces nemá co do činění s existencí státu. Dodejme navíc, že problematice (teoretického, metodologického a empirického) obohacování teorie/teorií formování států ze strany jiných sociologických specializací a vědeckých oborů se budeme okrajově zabývat v závěru studie (viz kapitola č. 20). Společně s Loicem Wacquantem [Bourdieu, Wacquant 1992: 3] či Georgem Steinmetzem [2005, 2007] pak zdůrazněme, že bychom v tomto ohledu neměli dbát na často zcela arbitrárně načrtnuté oborové hranice a rozvíjet teoretické koncepty napříč různými obory. Ty ovšem musejí disponovat zcela zřejmým jednotícím rámcem v podobě určité ontologie a epistemologie, který by se tak vyvaroval nadbytečného eklekticismu (či exaltovaného pragmatismu).

Vymezení sedmi nejbližších výzkumných polí/diskursů sehrává v naší práci hned dvojí úlohu. Za prvé, nám pomáhá při výběru vzorku klíčových badatelů pro tuto studii, neboli přispívá k lepšímu ohraničení vědeckého diskursu o formování států. A za druhé, poukaz k výše představeným oblastem výzkumu nám umožňuje zformulovat poněkud odlišný druh vymezení problematiky formování států, než jsme nabídli v úvodu této kapitoly. Na základě stanovení hranic (možná lépe řečeno pohraničí¹⁵) daného badatelského pole vůči jiným polím

¹⁴ Na zcela specifickou podobu utváření českého státu na slezské periférii upozorňuje např. Kalenda [2013b], který zdůrazňuje, že procesy koncentrace různých mocenských zdrojů zde probíhaly jednak s určitým zpožděním než v centru českého státu a jednak byly méně účinné. Kontrola této oblasti a zisk zdrojů z ní byl nákladnější a navíc ještě spojený s intenzivním vyjednáváním s místními držiteli autority a moci.

¹⁵ Narážíme zde na studii Marcoviche a Shinna [2011], kteří píšou o tzv. „nové oborovosti“, která zdůrazňuje, že každý obor by si měl kromě svého pevně vymezeného jádra též vybudovat velmi široké „pohraničí“, v němž by existoval dostatečně velký a flexibilní prostor pro navazování mezioborové spolupráce. Právě takovéto široké pohraničí by mělo být i cílem historické sociologie, respektive teorií formování států, neboť by mohlo vést k rozšiřování společenskovedních poznatků o tom, jak primárně nesociologické fenomény (tj. ty, které nejsou prvotním zájmem sociologů) ovlivňují ty sociologické a naopak; viz též Zhao [1993].

zabývajícím se studiem státu si můžeme dovolit tvrdit, že tato problematika zkoumá především příčiny, předpoklady, průběh a důsledky té části sociální změny, která se věnuje: (1) utváření instituce státu, státní organizace a jejích sociálních manifestací ve společnostech, které již nějakou formou státu disponují. (2) Přičemž zdůrazňuje dlouhodobý vývoj a existenci těchto institucí, organizací a jejich dalších sociálních manifestací na úkor jejich krátkodobých a parciálních transformací, (3) stejně jako na úkor jevů, jež jsou spjaty s rozpadem států. (4) Dále preferuje mnohost a různorodost politických, ekonomických a kulturních institucí v určitých zeměpisných oblastech, jež podmiňují utváření států, oproti jednotě civilizačních okruhů a (5) zároveň dbá na významnou úlohu (sociologické) teorie při této činnosti, neboť ta umožňuje dané principy důsledně rozvíjet. (6) + (7) V neposlední řadě, ačkoliv přijímáme názor, že mezistátní a prostorová dimenze je významným faktorem utváření států ve všech dimenzích daného procesu, nedomníváme se, že formování států lze redukovat pouze na tyto aspekty.

Jsme pak toho názoru, že takto obecně vyznačený předmět teorií formování států je zároveň komplementární – ve smyslu, s jakým s ním pracuje Miloslav Petrušek [1993] – k výše uvedeným příbuzným oblastem výzkumu, sousedícím diskursům. A navíc vcelku věrně koresponduje s faktickým obsahem teorií formování států, jimiž se budeme blíže zabírat v navazujících kapitolách.

Kromě těchto informací je však nutné ještě doplnit jedno důležité upřesnění. A sice, že námi stanovenou definicí není možné považovat za nějak trvalé – časově univerzální – vymezení tohoto badatelského pole. Jde pouze o více či méně současný stav vývoje daného pole, který je navíc zachycen v souběžném vztahu k jiným polím; tj. stav jeho částečné autonomizace na sousedních polích, jenž mu umožňuje se zabývat osobitým předmětem výzkumu. Přestože zde tedy předkládáme určitou definici naší sféry bádání, zároveň se bráníme tomu, aby byla reifikována. Neboť to by mohlo vést k zavádějícím soudům o námi studované problematice. Na závěr je třeba tudíž podotknout, že ono vymezení nám slouží zejména coby pracovní nástroj a nikoliv jakožto cíl analýz.

3.

TEORETICKÁ VÝCHODISKA A METODOLOGIE

„To, co nás pronásleduje, není jen to, co jsme zdědili po našich matkách a otcích. Jsou to všechny druhy zastaralých *teorií*, všechny typy zastaralých názorů [...] Není to tak, že by v nás stále žily; jednoduše se tam schovávají a my se jich nemůžeme zbavit.“

[Henrik Ibsen – *Přízraky*]

V jednom z populárních vyobrazení teoretických koncepcí vystupují autoři sociologických teorií jako obři, na jejichž ramena je možné vyšplhat, a díky tomu vidět mnohem dále, než bychom mohli bez jejich pomoci [Merton 2000]. Můžeme však vysledovat i druhý názor na sociologické teorie, který bychom mohli klidně spojit s výše uvedeným citátem z díla Henrika Ibsena. V něm naopak teorie vystupují jakožto přízraky, které nás pronásledují a nedovolují nám vymanit se ze zaběhlých kolejí uvažování o vědeckých problémech. Když pak naši „hru“ s těmito dvěma analogiemi ještě poněkud rozvineme, je třeba v dikci druhého přístupu připustit, že obři nenabízejí jen možnost nebývalého rozhledu, ale zároveň na nás vrhají svůj stín, který našemu výhledu spíše brání, než aby ho skutečně rozšiřoval.

Zabývat se sociologickými teoriemi pak zároveň znamená pohybovat se mezi těmito dvěma dimenzemi a pokud možno hledat, odkud bychom mohli vystoupit právě ze stínu obrů, kudy bychom mohli šplhat alespoň do výše jejich pasu a kde by se nám pak naskytnul ten nejlepší výhled. Takovýto pohyb se ovšem neobejde bez potřebné navigace a tou je v našem případě ta část vědy, jíž nazýváme jako metateorie. A je to zároveň ta část vědy, která nám slouží coby teoretické východisko a nástroj analýzy a rozvoje stávajících teorií, jež nám obři předcházejících dekád zanechali.

Následující kapitola by tudíž měla vyložit naše teoretická východiska v podobě koncepce sociologické metateorie, jíž budeme posléze používat v analytické části. Na jejím základě budeme provádět zkoumání hlavních teoretických přístupů k formování států a jejich

reprezentantů. Následně čtenáře také seznámíme i se strategií výběru ústředních autorů a jejich teorií do našeho analytického schématu, stejně jako upozorníme na problematiku časoprostorového omezení, k němuž se při našem zkoumání uchylujeme. Důvodem pro jeho zavedení je nezbytnost formalizace jednotlivých teorií do podoby srovnatelných a následně testovatelných modelů, jež by bylo možné komparovat se základní empirickou, avšak zároveň kriticky reflektovanou, evidencí současné historiografie. Kromě těchto aspektů by pak třetí kapitola měla rovněž osvětlit způsob rozboru teoretických koncepcí formování států – tj. postup formalizace, užitý ke kritické analýze teorií každého z vybraných autorů.

Metateorie jako teoretické východisko

Jelikož jsme tuto práci již od počátku zařadili do té oblasti sociologie, kterou nazýváme *metateorií*, je třeba blížeji osvětlit, co metateorií rozumíme a jaká jsou východiska zde užitého metateoretického konceptu: tzn. východiska a analytické postupy, která nám budou sloužit jak ke zkoumání teorií formování států, tak i k jejich dalšímu rozpracování, úpravě a případné syntéze v závěru studie.

Metateorii ve shodě s mnoha dalšími autory [Ritzer 1988, 1989, 1990, 1991, 2001, 2008; Ritzer, Zhao, Murphy 2006; Sibeon 2004; Wallace 2000; Zhao 2001] chápeme jakožto systematické studium „podloží“ či předpokladů struktury sociologické teorie, včetně aktérů, kteří tyto teorie, ať už svou teoretickou nebo empirickou prací, pomáhají vytvářet. Jinými slovy řečeno, jde o reflexivní studium vlastní vědecké disciplíny (sociologie), v níž významnou úlohu sehrává nejenom sociologie vědy a vědění, ale zejména filosofie a teorie vědy. Doplňme pak, že přestože se současné metateoretické přístupy zabývají i kritickou reflexí dalších složek vědy – metodami (tzv. „meta-metodologií“) a empirií/daty (tzv. „meta-datovou analýzou“), my se budeme téměř výhradně zabývat jen teoriemi.

Ústředním cílem metateoretické analýzy by mělo být, když budeme parafrázovat Jonathana Turnera [1986], analyzovat epistemické, ontické a jiné teoretické předpoklady sociologických teorií takovým způsobem, aby konstrukce či formalizace těchto teorií byla co nejpropracovanější. Tímto záměrem se podle našeho soudu pole působnosti metateoretizování nevyčerpává, avšak představuje hlavní vymezení činnosti většiny metateoretiků a především její hlavní přínos pro sociologickou teorii jako takovou.

Historie metateoretických analýz má v sociologii relativně dlouhé kořeny a je spjata s prací badatelů, jakým byl např. Paul Furfey [1965] a jeho koncept „meta-sociologie“, tj. vědy, která by měla mít za hlavní předmět svého zájmu právě sociologii, anebo Alvina

Gouldnera. Ten ve svém slavném „Příchodu krize západní sociologie“ [1970] rozvíjí obdobný ideový koncept jako Furfey, když zdůrazňuje potřebu „sociologie sociologie“, reflexivního studia vytváření sociologických teorií. Mezi nejvýznamnější badatele, intenzivně se zabývající metateoretickými otázkami, by v posledních dvou dekadách jistě patřili Pierre Bourdieu, Jeffery Alexander a George Ritzer. Zatímco Bourdieu [1998: kap. 7; Bourdieu, Wacquant 1992] se převážně věnoval tomu, co nazývá scholastickou doxou, tj. specifickým epistemickým omezením, které produkují dispozice spjaté s příslušností k akademické obci, rozvíjení metodologického relacionismu a epistemické reflexivity, Alexander [1987: kap. 20; 1989] se ve svých textech soustředil na relevanci úlohy klasiků v budování sociologické teorie, na její diskursivní podstatu a na obhajobu multidimensionálního přístupu ke zkoumání společnosti.

V Bourdieuho případě využíváme v této studii zejména principy metodologického relacionismu, které rozvíjíme v kontextu formování státu v jedné ze závěrečných kapitol. Z Alexanderovy práce naopak přejímáme jak multidimezionální přístup (ke studiu utváření států), tak i akcent na důležitost „klasiků“ při vytváření sociologických teorií. Třebaže „klasiky“ máme v našem konkrétním případě na mysli hlavní postavy (v mnohém již kanonizované) debaty o formování evropských států, nikoliv sociální teorie jako takové. Konečně třetí z „triumvirátu“ soudobé metateorie, George Ritzer, se pokouší o systematizaci úvah o metateoretizování [Ritzer 1990, 2001], o jeho využití pro klasifikování paradigmat v sociologii [Ritzer 1975] a nakonec i o další rozvíjení sociologických teorií směrem k jejich integraci a syntéze [Ritzer 1981a].

Ačkoliv pak respektujeme badatelský počin všech tří autorů, v této práci budeme vycházet především z Ritzerovy perspektivy, neboť ji považujeme za koncepčně nejpropracovanější a optimálně formalizovanou pro analýzu dílčích teorií. Zároveň se také nejvíce shoduje se záměrem naší práce. Což je důvod, proč právě část Ritzerových analytických a klasifikačních schémat aplikujeme v dalších kapitolách.

Pro autorův [Ritzer 1990: 4-6; 1991: 270; 2001: 18ann; 2008: A-1 an; Ritzer, Zhao, Murphy 2006: 114] přístup je příznačné, že na základě hlavních cílů a výstupů analýz rozlišuje celkově tři typy metateoretizování:

- (1) První z nich je tzv. metateoretizování jakožto prostředek hlubšího porozumění teoriím (dále jen M_1). Tento typ metateoretizování si bere za svůj cíl analyzovat existující teorie na základě jejich stavby, přináležení k různým teoretickým tradicím a paradigmatům, stejně jako k makrosociálním a individuálním podmínkám, z nichž

vzešly a jež ovlivňují jejich výslednou tvář. Prostřednictvím tohoto postupu získává sociologie reflexi jak svých stávajících teorií, tak i jejich historického vývoje. Jako klasickou práci lze v tomto ohledu jmenovat např. „Klíčové problémy v sociologické teorii“ Johna Rexe [1961].

- (2) Druhým typem je tzv. metateoretizování sloužící jako předehra k rozvoji určité teorie či teorií (dále jen M_2). V tomto případě již není výzkumným záměrem pouze zpětná (kritická) reflexe teorií, ale využití dané reflexe k jejich zpřesnění, prohloubení a rozvoji, případně k formalizaci některých argumentů či částí těchto teorií. Právě typ M_2 je tím druhem metateoretické analýzy, po níž volá Jonathan Turner [1986], a která má být podle jeho soudu explicitní součástí všech pokusů o konstrukci sociologických teorií. Není proto divu, že právě takovýto druh analýz má v sociální teorii svou dlouhou a pevnou tradici a lze se s ním setkat v první významné práci Talcotta Parsonse [1937], stejně jako u Parsonsova zarytého kritika, Anthonyho Giddense [1993].
- (3) Poslední podobou metateorie je podle Ritzera přístup, který se snaží využít metateoretizování coby nového zdroje perspektiv, které by byly s to překročit stávající sociologické teorie (dále jen M_3). Právě tato poslední forma metateoretických rozborů se soustřeďuje na využití poznatků plynoucích z analýz podmínek a výsledků konstruování sociologických teorií k vytvoření syntetizujících či integrujících přístupů, jež by byly schopny propojovat nejen různé teoretické perspektivy, jak to můžeme vidět v některých Turnerových [1988, 2010a, 2010b], Johnsonových [2008] či Collinsových [1999, 2008] knihách, ale která zároveň vytváří předpoklady pro integraci poznatků a koncepcí z více společenských věd, jak to např. ukazuje George Ritzer [2001: kap 4. a 5.] nebo Derek Layder [2006].

Z předložené klasifikace samozřejmě vyplývá, že jednotlivé formy metateoretizování jsou na sobě značně závislé. Neboť typy M_2 a M_3 předpokládají ve svých postupech uskutečnění analýzy typu M_1 , byť v jejich případě nemusí být (a často tomu tak ani nebývá) analýza tolik detailní, jako když se badatel rozhodne pouze pro rozbor typu M_1 . Zároveň bychom měli ale upozornit, že naši pozornost – což však Ritzer ve svých textech prozatím nekonceptualizuje – by měl rovněž poutat obrácený vztah mezi jednotlivými typy metateoretizování. Což jinými slovy znamená, jak provádění a výsledky analýz M_2 a M_3 , tj. nové typy teorií a jednotlivé teorie překračující dílčí koncepce, ovlivňují cíle, formy a výsledky základních rozborů těchto teoretických koncepcí – čili postupů typu M_1 .

Domníváme se, že právě tato tematika je svázána s ještě obecnější problematikou, a sice s vývojem různorodých typů metateoretických rozborů a jejich vlivem/absencí vlivu na sociologické teorie a metateorie. Pro řešení tohoto problému by však bylo nutné se zabírat otázkou, kterou bychom si mohli pracovně pojmenovat jako provádění „metateorie metateorie“, popřípadě jako „reflexi reflexivní sociologie“, což ale není smyslem tohoto textu. V kontextu naší práce bohatě postačí, vyjdeme-li z trojice základních typů metateoretizování a ty následně propojíme s našimi výzkumnými cíli.

S odkazem na vymezení jednotlivých typů metateoretizování je nezbytné poznamenat, že různým způsobem a také v různých poměrech kombinujeme všechny tři formy metateoretizování. Typ M_1 zde představuje převažující typ analýz, neboť záměrem této práce je analyzovat klíčové teorie formování evropských států, jež zachycují proces vývoje a vzniku moderních států. Nicméně nečiníme to jen z důvodů jejich kritické reflexe, popřípadě jejich hlubšího porozumění, ale zejména proto, že našim navazujícím cílem je dosáhnout dalšího rozvoje těchto teorií. Z čehož plyne, že se pohybujeme i v zóně analýz typu M_2 . A v neposlední řadě bychom měli podotknout, že jsme toho názoru, že jedním z možných a intelektuálně velmi plodných způsobů rozvoje těchto teorií je hledání syntetizující (případně relacionistické) perspektivy, která by umožnila poznatky a části některých dosavadních koncepcí formování států propojit. Čímž naše badatelské snažení přechází na rovinu hledání širších teoretických (epistemologických a ontologických) perspektiv – na úroveň M_3 .

Představuje-li pak úroveň M_1 základnu pro další formy metateoretizování (ústící až v potenciální konstruování teorií) a je-li hlavním typem analýz, jež budou užity v tomto textu, měli bychom uvést, jakých analytických strategií využívá: tzn., jaké výzkumné postupy jsou pod hlavičkou tohoto přístupu adaptovány na problematiku teorií formování států.

George Ritzer [1988: 189-192; 1990: 5-6; 2001: 26ann; 2008: A2–A3] v tomto ohledu jmenuje čtyři dílčí typy analýz, vymezených za pomoci křížové klasifikace o dvou osách. První osu tvoří pomyslná linka mezi *vnitřním* a *vnějším* prostředím sociologického teoretizování, jímž je míněno to, jak se sociální instituce, skupiny, organizace, ale i způsoby myšlení *uvnitř* sociologie (jako sféry sociální praxe) i *mimo* ni podílejí na ovlivňování konstrukce teorií. Druhá osa se naopak nachází mezi póly *myšlenkových/intelektuálních* vlivů a vlivů rize *sociálních*. Zatímco intelektuálními vlivy jsou míněna kognitivní schémata a principy vědecké práce, za sociální vlivy jsou např. považovány: kariérová očekávání sociologů, sítě známostí, jež si během svého života naspořili, ať už mají podobu granowetterovských silných nebo slabých vazeb, či se může jednat o příslušnosti k určitému výzkumnému ústavu.

Na základě těchto bodů je pak možné rozlišit kvartet následujících typů analýz:

- (1) *Vnitřní-intelektuální analýza* (dále jen A_1). Daný typ metateoretického rozboru se zaměřuje na problematiku kognitivních struktur, jež sociologové používají při vytváření teorií a které následně strukturují diskurs sociologické teorie. V tomto případě se povětšinou jedná o stanovení hlavních paradigmat a škol myšlení, jež se v sociální teorii rozvinuly. Za typického představitele této podoby metateoretických analýz lze v české sociologii považovat Miloslava Petruska [1993] či Jana Balona [2007].
- (2) *Vnitřní-sociální analýza* (dále jen A_2). O té lze říci, že se rovněž zaměřuje na sociologii. Nicméně za svůj hlavní předmět zájmu si nebere ani rozsáhlá myšlenková schémata, ani sdílené heuristické postupy, ale na místo toho se soustředí na identifikování a rozbor výzkumných skupin, kariérových drah či specifického institucionálního zázemí, dávajícího vzniknout různým druhům teorií, respektive vzestupu a úpadku samotného sociologického teoretizování. Právě tento typ analýz můžeme nalézt v poslední knize Jana Balona [2011], zabývající se příčinami fragmentarizace americké sociální teorie.
- (3) *Vnější-intelektuální analýza* (dále jen A_3). V jejím rámci nalézáme rozbor sociologické teorie z pohledu jiných věd a vědeckých přístupů, respektive se zde potýkáme s možností začlenit do sociologické teorie koncepty a poznatky z jiných vědeckých odvětví. Po jazykovém/lingvistickém obratu ve společenských vědách je navíc poměrně typické, že jedním z hlavních nástrojů analýz sociologické teorie se stávají rozbor z hlediska lingvistiky či literární vědy, o čemž svědčí i dramatický rozvoj tzv. diskursivní analýzy. V případě rozborů společenskovědních teorií z tohoto úhlu pohledu lze jistě jmenovat práce Richarda H. Browna [1989, 1990, 1992] nebo Haydena Whita [2010, 2011]. V případě české (historické) sociologie jde o stále z velké části poddimenzovanou oblast metateoretického zkoumání. Mezi výjimky v tomto ohledu patří např. Zdeněk Konopásek [1996a, 1996b, 1997]¹⁶; v případě historiků pak zejména knihu Milana Řepy [2006] – „Poetika českého dějepisce“.
- (4) *Vnější-sociální analýza* (dále jen A_4). Pro ni je charakteristické, že se věnuje vnějšímu sociálnímu kontextu, který intervenuje do tvorby a podoby sociologických teorií.

¹⁶ V kontextu formování států lze upozornit na studii Kalendy a Kargerova [2012], kteří poukazují na specifickou formu poetiky Parsonsových studií, jež se věnují sociálnímu vývoji a jejichž součástí je i geneze evropských států. Oba autoři zdůrazňují, že Parsonsovův narativ má všechny znaky románu, která dodává Parsonsově studii specifickou literární formu.

V tomto ohledu jsou probírány faktory jako historické souvislosti v podobě imigrace sociologů, vliv sociokulturního zázemí (často skloňované kulturní rozdíly mezi americkou a evropskou sociologií) aj. Právě mnohé z těchto prvků můžeme nalézt i v publikaci Miloslava Petruska [2012] o českých sociálních vědcích v exilu.

Již na první pohled je vidno, že spektrum zde uvedených typů analýz je nesmírně široké a jeho jednotlivé dimenze napomáhají osvětlit různorodé aspekty konstruování a porozumění sociologickým teoriím. V samotném metateoretickém výzkumu je pak věc ještě o to složitější, že dílčí formy rozborů jsou v různé míře kombinovány a spojovány, tak aby vytvářely co nejkomplexnější obrázek zkoumaného problému.

Naším cílem však není všeobjímající metateoretická analýza, jež by byla s to nabídnout detailní obrázek všech uvedených dimenzí. Na to by bylo v případě tak široce vymezeného diskursu, jakým je formování států, třeba hned několika publikací. Z tohoto důvodu a rovněž z důvodu zaměření cílů naší práce dáváme přednost soustředění se jen na některé z aspektů teorií formování států, jejichž rozbor je podle nás nejpodnětnější k jejich pozitivní kritice a dalšímu případnému rozvoji a syntéze. Domníváme se pak, že pro tento cíl je klíčová analýza typu A_1 , jelikož ta se primárně soustředí na kognitivní/intelektuální komponenty teorií, jejichž rozboru a korekcím se chceme věnovat. Typ A_1 bude tedy tvořit hlavní náplň následující kapitoly (kap. č. 4), v níž se budeme zabývat tím, jak jednotlivé teoretické přístupy k formování států souvisejí s koncepcí paradigmat, vědeckých výzkumných programů a obecných teorií v historické sociologii, stejně jako bude i klíčovou součástí navazujících kapitol (kap. č. 5 až 17). Pro ně bude typické, že se v nich budeme věnovat kritickému zkoumání teorií v rámci jednotlivých perspektiv, jejich vývoji a formalizaci.

Kromě analýzy typu A_1 pak budou v práci okrajově zmíněny ještě některé prvky z analýz typu A_2 . U typu A_2 to bude zejména tehdy, pokud budou velmi relevantní pro pochopení některých souvislostí vývoje teorie daného autora. Naopak analýza typu A_3 a A_4 bude téměř zcela mimo naši percepci.

Kritéria výběru autorů

S vymezením analytického vzorku jsme již částečně začali v předcházející kapitole, v okamžiku, kdy jsme oddělili některé z příbuzných vědeckých oblastí od jádra diskursu formování států. V naší studii se tedy budeme primárně věnovat pouze teoriím historicky orientovaných sociologů či sociologicky orientovaných historiků.

Z toho zároveň plyne, že hlavním klasifikačním znakem pro náš výběrový soubor je zařazení autora do přehledové monografie o historické sociologii, publikaci o vývoji států anebo do přehledové statě o téže tématu.¹⁷ Na základě takto určeného všeobecného vědeckého úzu jsme z těchto zdrojů sestavili skupinu autorů, jejichž práce posléze analyzujeme. Kromě prvního kritéria však do naší selekce promlouvá i časoprostorový rozsah prací výzkumníků. Preferujeme totiž v zásadě ty s širším historickým záběrem, rozuměje časovým rozptylem analýz, na úkor těch s užším rozsahem a zároveň ty, jež zkoumají proměny států po celém evropském kontinentě spíše než ty, které se omezují na jeho parciální části, jednu či dvě země. Slovy Jacka Goldstona [2004: 46; srov. též Hall 1992: 164] tedy volíme makrosociologické teorie, které zdůrazňují jednání (dynamiku) celých států/národů a různých jiných širokoplošných organizací, kupříkladu ekonomik, než drobných (mikrosociologických) lokálních manifestací těchto sociálních jevů, byť tím zároveň nechceme zpochybňovat jejich relevanci pro sociologický výzkum týkající se utváření států.

Skrze takto stanovené výběrové „sítu“ jsme určili celkově třináct klíčových postav, jež se věnují problematice formování evropských států a které spadají pod čtyři badatelské přístupy, jež se od přelomu šedesátých a sedmdesátých let rozvíjely pod patronátem historické sociologie.¹⁸

Mnohé z nich bychom pak s odkazem na Alexandera [1989: kap. 1] mohli považovat za „klasiky“ debaty o formování států. A stejně jako on se domníváme, že porozumění teoriím v dané výzkumné oblasti není možné právě bez rozborů děl těchto centrálních postav. Je tomu tak alespoň z části proto, že klasici dané debaty, stejně jako významné postavy „tradiční sociologie“ 19. století, umožňují: (a) zjednodušit teoretickou diskusi skrze soustředění se na relativně malou skupinu teoretických prací; (b) vyžadují si vymezení (ať už pozitivní nebo negativní) badatelů vůči klíčovým myšlenkám klasiků; (c) zprostředkovávají kontinuitu ve výzkumu a kumulaci vědění na úrovni teorií [Alexander 1989: 28–29].

Přesně tuto roli podle našeho soudu přebírají „klasici“ debaty o formování států i v našem případě. Jelikož se orientujeme na díla jen některých centrálních postav a jejich následovníků jsme s to lépe zmapovat pole dané vědecké problematiky. Zároveň pozitivní kritikou těchto

¹⁷ Jako zdroj pro tuto klasifikaci posloužily tyto knihy a statě: [Abrams 1983, 1988; Adams, Clemens, Orloff 2005; Barkey, Parikh 1991; Carruthers 1994; Collins 1999; Gorski 1993; Delanty, Isin 2003; Hobden, Hobson 2002; Kiser, Drass, Brustein 1995; Kumar 2009; Migdal 2001: kap. č 8; Rosenberg, Lawson, Hobson 2010; Skocpol 1984; Smith 1991, Smith 2006; Spruyt 2007; Tilly 1985, 1992; Thomas, Meyer 1984].

¹⁸ Výběrový vzorek sice reprezentuje hlavní soudobé přístupy i postavy k problému formování států. Nicméně pozornému čtenáři zajisté neunikne, že je z velké části složen z anglosaských autorů (viz dále). Tudíž je v tomto ohledu nezbytně selektivní. Ale i to je obrázek současné světové sociologie, v níž jsou práce francouzsky, ruský, polsky a německy píšících autorů částečně odstaveny na druhou kolej. Bohužel jazykové kompetence autora tohoto textu neumožňují tento prohřešek výraznějším způsobem napravit.

teorií dospíváme k reflexi těch konceptů, jež se osvědčily jak při vysvětlování jevů spjatých s utvářením států, tak při řízení výzkumného úsilí v daném badatelském poli. Daný přístup tedy přispívá, když si vypůjčíme slov Jonathana Turnera [2002: kap. 1.], k hledání „prvních principů“ určitého sociálního jevu, zakotveného v odlišných teoretických přístupech. A v neposlední řadě jsme toho názoru, že tento postup umožňuje kumulaci a další rozvoj teoretických koncepcí.

V tomto ohledu se jedná o následující klasické figury a jejich následovníky.

- (1) *Ekonomizující přístup k formování států* (Perry Anderson, Immanuel Wallerstein a Paul Kennedy).
- (2) *Politizující přístup k formování států* (Talcott Parsons, Norbert Elias, Gianfranco Poggi, Anthony Giddens a Martin van Creveld).
- (3) *Válečný přístup k formování států* (Michael Mann, Charles Tilly, Thomas Ertman a Randall Collins).
- (4) *Kulturalistický přístup k formování států* (Phillip Gorski a Pierre Bourdieu).

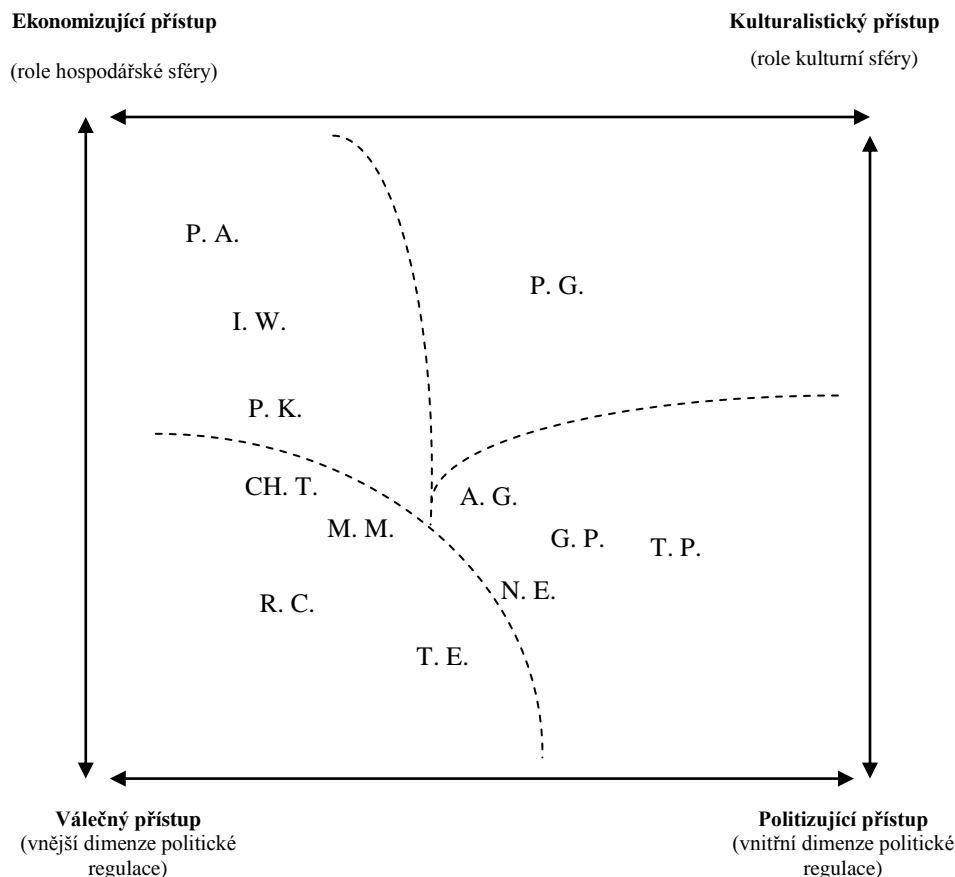
Důležité je v tomto kontextu podotknout, že za princip klasifikace těchto čtyř přístupů k formování států nám posloužilo rozlišení čtyř institucionálních dimenzí, na něž jednotliví badatelé kladou ve svých teoriích největší důraz. Dané přináležení je samozřejmě relativního charakteru, neboť míra zdůrazňování úlohy určité institucionální sféry při vývoji států se mezi konkrétními autory různí (viz schéma č. 1.). Teoretickým statutem přístupů k formování států a jejich podrobnějším vymezením se budeme věnovat v následující kapitole (viz kapitola č. 4).

Institucionální dimenzí přitom rozumíme soubor určitých „pravidel hry“ působících v určité sféře lidského jednání, když si vypůjčíme vymezení Douglasse Northa [1990: 3]; či ještě lépe řečeno, jde o soubory ustálených způsobů lidské praxe, jimiž je produkován a reprodukován sociální svět a které tuto praxi jak umožňují, tak omezují, odvoláme-li se na Anthonyho Giddense [1993].¹⁹ Takovéto pojetí staví instituce do centra pozornosti

¹⁹ Laureát Nobelovy ceny Douglass North [1994: 755] pak dále zdůrazňuje, že instituce jsou lidmi vytvořená omezení, která vnášejí do lidského života řád. Přitom se skládají z formálních (např. pravidla a zákony) i neformálních (např. normy chování a zvyklosti) omezení a způsobů zajišťování jejich dodržování. Když je pak shrneme do jednotlivých dimenzí, lze o nich říci, že vymezují osobitý druh stimulů, který je typický pro určitou společnost. Richard Scott [1995: 33ann] pak Northovo vymezení doplňuje ještě o třetí důležitou dimenzi, když uvádí, že instituce nelze redukovat pouze na jejich normativní a regulační složku (tj. na formální a neformální omezení). Instituce podle něj také disponují svou kognitivní komponentou, která nabízí kategorie, typizace, scénáře a repertoáry jednání, které modifikují lidské jednání – praxi – svou vlastní silou. Tato složka vystupuje zvláště významně u kulturních institucí, kde je role typizací a kategorizací zvláště zvýrazněna.

sociologické analýzy, neboť právě ony představují pojítka mezi jedincem a společností, mezi aktérem a strukturou či mezi makro a mikro úrovní sociální reality.

Schéma č. 1. Pozice autorů v badatelském poli o formování evropských států

Vysvětlení zkratk: P. A. (Perry Anderson), I. W. (Immanuel Wallerstein), P. K. (Paul Kennedy), T. P. (Talcott Parsons), N. E. (Norbert Elias), G. P. (Gianfranco Poggi), A. G. (Anthony Giddens), M. v. C. (Martin van Creveld), M. M. (Michael Mann), CH. T. (Charles Tilly), T. E. (Thomas Ertman), R. C. (Randall Collins), P. G. (Philip Gorski). Čarami jsou pak vyznačeny předělové linie mezi jednotlivými teoretickými přístupy.

Výše předložené schéma je veskrze ilustrativní a pokouší se zachytit relativní pozice a vztahy mezi autory v badatelském poli o formování států. Domníváme se, že lze tento diskurs pojmout jako čtyř sektorové pole, jehož jednotlivé části tvoří dílčí institucionální dimenze. Přičemž autoři jsou do tohoto pole řazeni podle toho, jaký důraz ve svých koncepcích kladou na jednu z institucionálních dimenzí, jež je podle jejich soudu i hlavním zdrojem sociální změny a s níž je spjata většina jejich pozitivní heuristiky. Z toho kupříkladu plyne, že Talcott Parsons pokládá mnohem menší akcent na význam hospodářské sféry než Perry Anderson. Neznamena to však, že by tomuto aspektu nepřikládal žádnou zvláštní důležitost. Ze schématu je rovněž patrné, že velká část badatelů spíše ke středu pole, kde se jednotlivé dimenze kříží a kde dochází k přechodům od jedné sféry k druhé.

Důležité je pak poznamenat, že čím blíže se přechodové linie mezi jednotlivými teoretickými přístupy autoři nacházejí, tím spíše jejich teorie sdílejí společné znaky s teoriemi jim blízkých autorů a naopak. Zároveň bychom měli podotknout, že rozložení pozic v tomto poli vychází z analyzovaných prací jednotlivých badatelů a nelze jej vztáhnout kupříkladu na ty práce, jež nebyly brány v potaz v naší analýze (tj. zvláště na ty teoretické koncepce, jež se přímo nezabývají formováním států).

Časoprostorové omezení studií: první stupeň formalizace

O zeměpisných limitech naší práce již byla řeč v samotném úvodu této studie. Právě geografické ohraničení je první složkou časoprostorové redukce předmětu výzkum. Druhou složkou je temporální specifikace doprovázená stejně nezbytnými limity časového rozptylu bádání. Obě napomáhají převést jednotlivé teorie na úroveň, kde by byly jejich teze (teoretické prepozice vyvozené z modelů kauzálních vztahů) jednak srovnatelné a jednak testovatelné na případu vývoje evropských států.

Při délce evropských dějin sahajících od současnosti až do starověku by nebylo možné dostatečně kompaktně uchopit předmět našeho výzkumu, kdybychom jej předtím určitým způsobem neredukovali. Právě proto se uchylujeme k hned dvojímu ohraničení. Na jedné straně klademe jednotný začátek našich analýz do 9. století, resp. do doby podpisu Verdunské smlouvy (r. 843), jež zpečetila rozpad Franské říše a jež je označována za nástup feudalismu v pravém slova smyslu [Bloch 2010], i když je tento nástup poplatný spíše pro západní část kontinentu. Na druhé straně umístíme konec výzkumu do sedmdesátých až osmdesátých let 19. století, do éry nástupu tzv. organizované modernity, jak o ní referuje Peter Wagner [2001], doprovázené již plně rozvinutými moderními národními státy. Tyto dva pevně vztyčené body označují pomyslný začátek a konec našich analýz, mezi které by měla být načrtnuta spojnice v podobě průběhu formování států, jejich rozmanitých, tisíc let trvajících transformací, tak jak je zachytili jednotliví autoři.

K takto stanovené časové matici bychom měli učinit hned několik zpřesňujících poznámek. Za prvé, nás k jejímu zavedení přimělo nezbytné omezení šíře předmětu studie, neboť ta by si pak vyžadovala nejenom rozbor samotného vzniku státu, zrodu státní instituce se všemi konsekvencemi, jež z této revoluční události plynou, ale i analýzu proměn státu v průběhu modernity. To je však téma nesmírně široké a pokrývá takové oblasti, jakými jsou rozvoj sociálního státu (geneze welfare-state), stále hlubší pronikání administrativních aparátů do životního světa běžných lidí, jak jej kupříkladu popisuje Jürgen Habermas, či v posledních letech stále častěji diskutovanou otázku krize a úpadku národních států.

Důkladná konceptualizace, byť třeba jen jediné z těchto otázek – teorií, jež se je pokoušejí popsat a řešit – by si určitě zasloužila a vyžadovala vlastní publikaci a nijak by nenapomáhala sledování ústředního cíle této studie: analýze klíčových teorií formování evropských států, zachycujících proces vývoje a vzniku moderních národních států, se záměrem dobrat se jejich dalšího rozvoje. Proto se žádnému z těchto témat – z nichž se alespoň některým dostává zasloužené pozornosti v jiných textech – nebudeme v rámci této studie nijak věnovat.

Druhou zpřesňující poznámku bychom měli učinit k celkové podrobnosti našeho líčení evropské sociální dynamiky. Při délce procesu formování států zabírajícího celé jedno milénium a přitom při textové délce předložených výzkumů o rozsahu cca dvacet stran líčíme dějinný vývoj tempem padesáti let na jednu stranu. Při takové rychlosti samozřejmě ustupují mnohé historické detaily do pozadí a pozornost je převážně věnována rozhodujícím procesům a strukturám pozměňujícím vývoj státních organizací. I proto bychom měli opět uvést, že našim cílem není co nejpodrobnější líčení průběhu dějin starého kontinentu, detailní vylíčení života a smrti jednotlivých států.²⁰ Jedno zdali těch, které k branám modernity dospěly, jako se tomu stalo v případě Francie či Německa, nebo těch, které byly na této cestě vymazány z map, jako v případě Piemontu, Sedmihradska, Banátu či Burgundska.

Třetí a poslední poznámku bychom měli věnovat konkrétním časoprostorovým mřížkám, jak je můžeme nalézt u jednotlivých autorů. Ne všichni badatelé se totiž věnují Evropě celé, všem jejím zeměpisným regionům. Mnozí jsou fixováni na historicko-institucionální model vývoje Francie, který bývá často mylně předkládán jako univerzální vývojové schéma všech evropských zemí. Nejedni badatelé také opomíjí zasadit formování států do časového záběru, jež jsme o něco výše načrtli. Z obou těchto důvodů zařazuje před rozbor teorie každého z autorů krátké naznačení časoprostorového rozpětí daného konceptu. To by mělo napomoci přesně určit geografický a temporální dosah předložených poznatků i možnost zobecnění argumentů konkrétních teorií. V neposledním řadě bychom měli zmínit, že sjednocení časoprostorových matic umožňuje vytvořit pevný rámec pro formalizaci a komparaci dílčích teorií. Bez něj by totiž nebylo možné k takové aktivitě vůbec přistoupit.

Tvorba analytických modelů: druhý stupeň formalizace

Konečným bodem metodologické části je stanovení schématu, které nám slouží jak k další formalizaci teorií, tak i k jejich kritické analýze – vytvoření tzv. *modelu formování států*. Mnoho metateoretických prací obvykle explicitní analytické modely nepoužívá. Pověštinou se spokojuje jen s chronologickým a paradigmatickým členěním textu, naznačením ústředních teoretických proudů, stěžejních myšlenek, rozbořem užívaných konceptů a kategorií a dalším líčením vztahů mezi těmito prvky.²¹ Tato práce je ovšem jiná. Pro sledování ústředního cíle zavádí specifický model, který by měl jednak umožnit vést analýzu jednotlivých teorií co nejpodrobnějším způsobem a zachytit tak veškeré integrální rysy celého procesu, jednak by

²⁰ Ten je možná nalézt v jiných publikacích zaměřených na takovýto druh výkladu [viz Braudel 1973; Davies 2005; Johnson 1998; McNeill 1969].

²¹ Jako jednu z výjimek v sociologické teorii lze jmenovat Josepha H. Turnera [1988, 2002, 2010a, 2010b].

měl mnohdy se rozcházející přístupy a výpovědi o rozmanitých fluktuacích sociální dynamiky sjednotit pod koherentní vysvětlující strukturu. V neposlední řadě by měl umožnit srovnání jednotlivých teorií na základě shodných kritérií, a tak vytvořit výchozí bod pro následující rozvoj teorií a jejich případnou syntézu.

Modelem zde podobně jako Berka a Tondl [1967] rozumíme složený systém vztahů a spojení, které slouží k řešení složitých úloh a k jejich částečné redukci. Poměrně komplexní vztahy (a to jak v jejich časovém, tak prostorovém rozpětí), které v sobě jednotlivé sociologické teorie obsahují, tudíž redukuje a převádíme do dílčích modelů, zachycujících hlavní relace týkající se formování států. Každý z dílčích vztahů, obsažený v těchto modelech, pak zároveň představuje i jednu z testovatelných prepozic, na základě níž je možné zjišťovat, zdali je platná v případě určitého státu či s tímto státem souvisejícího empirického jevu. Díky tomu jsme pak schopni falzifikovat jednotlivé části předložených teorií a teoretických výzkumných programů, a tak sledovat jejich progresivní vývoj.²² Podobně jsme díky tomu schopni porovnávat jednotlivé teorie ve formě teoretických modelů a vyvozovat z nich ty prepozice (vztahy mezi dílčími sekvencemi), které jsou pro vysvětlování utváření států stěžejní.

Takovéto pojetí modelů má rovněž velmi blízko ke klasické práci anglického filosofa Roma Harrého [1970], který píše o tzv. „ikonických modelech“. Těmi má Harré na mysli popisné schematické obrázky (*images*) sloužícími k interpretaci a vysvětlení složitých sociálních jevů. S jejich pomocí jsme schopni určitou komplexní sociální skutečnost – např. proces formování států – převést do idealizovaného abstraktního schématu, které však díky této transformaci dokáže zachytit všechny podstatné složky daného jevu, včetně vztahů mezi nimi. V tomto ohledu je podle Harrého [1970: 55–56] zvláště podstatné, že model by v sobě měl obsahovat tzv. (a) existencionální hypotézy, tj. odpovědi na to, co jsou složky, z nichž se skládá; (b) stanovení vztahů mezi těmito složkami; (c) celkový popis modelu; a (d) tzv. kauzální hypotézy (tzn. vymezení toho, co jsou síly, které jednotlivé složky modelu uvádí do pohybu, či jak na sebe tyto složky působí). Jak uvidíme o něco níže, většina částí námi užitého modelu více či méně odpovídá právě Harrého koncepci ikonických modelů.²³

²² Progresivní vývoj vědeckého programu chápeme v Lakatosově [1970, 1978] intenci jako ten typ výzkumu, který je schopen přinášet nové poznatky o určitém jevu a/nebo lépe vysvětlovat stávající poznatky o tomto jevu, případně nové poznatky o něm koroborovat.

²³ V tomto ohledu doplňme, že sám Harré by tento druh modelu pravděpodobně označil za tzv. model explicitní, v němž jsou všechny vztahy a části otevřeně formulovány. Ten se pak liší od modelů implicitních, které používají primárně metafor a analogií a většinu svých složek a součástí neformalizují takovým způsobem, jako to v daném případě činíme my sami. Dodejme pak, že podobný přístup k modelům sociálních jevů přebírají nejenom tzv. analytičtí sociologové [viz např. Hedström, Swedberg 1998; Hedström 2005], ale rovněž i kritičtí realisté [Bhaskar 1998].

Náš model vychází z přesvědčení, že každý sociální proces, včetně formování států, se skládá ze čtyř elementárních částí²⁴:

- (1) příčin,
- (2) složek,
- (3) průběhu,
- (4) efektů.

Skrze stanovení těchto čtyř prvků lze vytvořit komplexní a přitom stále ještě obecné schéma vývoje společenských jevů. Identifikovat příčiny spouštějící sociální dynamiku, které startují procesy formování států složené z různorodých komponent. Následná interakce příčinného působení a odlišných složek pak dává na časové ose vzniknout specifickému průběhu sociálních jevů, charakteristickému časovému trvání s jedinečnou chronologií a etapizací proměn v čase i prostoru. V neposlední řadě umožňuje takovýto model zachytit efekty působení této dynamiky, transformaci, ba dokonce vznik zcela nových sociálních faktů. V našem konkrétním případě jde o identifikaci následujících prvků u jednotlivých autorů:

- (1) *Příčin formování států*. Konkrétních historických jevů a událostí pozměňujících státní organizace. Ty mohou mít podobu jak působení mnohorozměrných struktur, tak mohou být samy vektorem autonomních (a semiautonomních) procesů, jež na státní organizace působí.
- (2) *Složek formování států*. Tj. těch prvků, z nichž se podle vědců celý proces skládá. Složky nabývají v dílčích teoriích značně rozdílných podob: např. jako budování byrokratických aparátů, strategie uzavírání spojenečství mezi nejsilnějšími společenskými třídami či jako specifické způsoby (módy) disciplinace obyvatelstva.
- (3) *Průběhu formování států*. V jeho případě máme co do činění se základními fázemi ve vývoji státních uskupení, které se od sebe zásadně liší vzorcem tří zbylých prvků našeho modelu: odlišnými příčinami, složkami a důsledky.
- (4) *Efektů formování států*. Ty pro nás označují dopady procesu formování států jak na společnost, tak na státy samotné. Obvykle jde o vznik zcela nové modality, konfigurace, zakládající určitou formu státu.

Nicméně tento značně strukturální model není bez vady. Neumožňuje totiž dostatečně efektivně a přehledně rozebrat teorie těch autorů, jejichž pojetí vývoje států je značně procesuální. V takovémto případě se tedy uchylujeme k drobnému pozměnění našeho modelu

²⁴ K použití podobného analytického schématu srovnej např. [Znebejánek 2008: 30].

a nahrazení pořadí jednotlivých analytických kroků. U teorií s výrazně procesuální charakteristikou se ze všeho nejdříve věnujeme stanovení (1) průběhu formování států. Po jeho stanovení se pak v rámci jednotlivých etap věnujeme identifikaci (2) příčin, (3) složek a (4) efektů formační dynamiky. Přičemž efekty z předcházející fáze vývoje států jsou obvykle i příčinami formování států v nadcházející etapě. Nutně tak dochází k prolínání příčin a efektů, což je v případě makrosociálních jevů zcela normální jev, který zabezpečuje dějinnou kontinuitu [srov. Stinchcombe 1968: 103]. Model formování států tak není ve skutečnosti jeden, nýbrž dva: jeden strukturální a jeden procesuální. Oba však plní tutéž formalizační funkci, vytvářejí matici pro sjednocení našich analýz a pokládají východisko pro testování, kritiku a další rozvoj sledovaných teorií.

Dalším stěžejním problémem je to, že daný (obecný) analytický model vychází z realistické ontologie a epistemologie, podle níž lze mezi jevy stanovovat příčinné vztahy a soubory příčinných sekvencí. Nicméně to je předpoklad, který je charakteristický jen pro jedno ze sociologických paradigmat (viz též kapitola č. 4) a rovněž nepočítá s tím, že dlouhodobý sociální vývoj – geneze států – je spojen s kontingencí a emergencí. Zatímco kontingence poukazuje k tomu, že do příčinných sekvencí mohou vstupovat zcela náhodné faktory, které kurzor dějinného vývoje vychylují na tu či onu stranu, emergence poukazuje k tomu, že vznik nových sociálních institucí (klíčová složka dlouhotrvajícího vývoje států) má spíše podobu pozvolného vznikání a transformace části či celých institucí prostřednictvím celé řady dílčích subprocesů a mechanismů, než že by se jednalo o prostý účinek působení několika nezávislých proměnných. Představa jednoduchého kauzálního působení tudíž není v tomto případě odpovídající – sociální změna a působení jejích součástí má tak mnohem nuancovanější a komplexnější podobu.

Jak se s tímto problémem vyrovnáváme? V prvé řadě je nutné poznamenat, že tento fakt nepředstavuje pro námi zvolený analytický model zcela klíčové omezení, neboť všichni autoři, jejichž teorie v naší práci rozebíráme, vycházejí z realistické koncepce sociálního světa. Berou za svůj „pohled,“ vypůjčíme-li slov Johna Searla [1995: 153], „v němž svět existuje nezávisle na naší reprezentaci.“ Námi zvolený model je tudíž pro rozbor teorií z onoho sociologického paradigmatu (sociálních faktů) adekvátní. Jiná situace by samozřejmě byla, kdyby mělo jít o badatele, jejichž studie jsou zakotveny v odlišné ontologii a epistemologii. Těm bychom podsouvali kauzální vztahy, aniž by v jejich studiích fakticky figurovaly.

Konstatováním tohoto stavu si však nečiníme alibi pro případ námi zvoleného postup. A to proto, že tím není vyřešen ani problém nahodilosti, ani vzniku nových sociálních jevů

v průběhu komplexní sociální změny; respektive problém jejích adekvátních modelů. A jelikož se domníváme, že bychom před touto problematikou neměli zavírat oči, jak se tomu v badatelském poli o formování států doposud dělo, budeme se mu věnovat v závěrečné části naší práce.²⁵ Jsme totiž toho názoru, že přesnější modely sociální změny, využívající koncepce kontingence a emergence a jež čerpají z tzv. analytické sociologie [Hedström 2005; Wan 2011, 2012], by měly být jednou z pevných součástí programu rekonstrukce teorií formování států, jež by mohly následně aspirovat na hlubší a empiricky adekvátnější porozumění danému procesu.

²⁵ Abychom byli korektní, je třeba říci, že většina teoretiků zabývajících se formováním států, na tuto problematiku ani zareagovat nemohla, protože intenzivní debata ohledně povahy kauzálních mechanismů, emergence a kontingence se v sociologii vede až v posledních desíti až patnácti letech. Uvedené se samozřejmě netýká práce Niklase Luhmanna. Nicméně percepce jeho díla je v současné mainstreamové historické sociologii více než skrovná.

4.

TEORIE FORMOVÁNÍ EVROPSKÝCH STÁTŮ

„Teorie, která se v některých bodech mýlí, je lepší než žádná teorie.“
[Ian Barbour – *Myths, Models and Paradigms*]

„Pravda vyvstává rychleji z omylů než ze zmatku.“
[Francis Bacon – *Nové Organom*]

Stávající klasifikace teorií formování států

V samotné sociologické literatuře nalezneme hned několik přístupů ke klasifikaci badatelského pole o formování států, z nichž většina spadá do devadesátých let 20. století či na začátek nového milénia.²⁶

Pravděpodobně za úplně první z nich lze považovat členění Karen Barkeyové a Sunity Parikhové [1991: 526-531]. Obě vědkyně od sebe odlišily – co se výzkumu geneze státu v západním světě týče – tři dílčí množiny autorů: první skupinu badatelů, jež spojuje myšlenka, podle níž je vznik a vývoj států provázán s vedením ozbrojených konfliktů [např. McNeill 1982; Mann 1986, 1988a; Tilly 1975, 1985a]; druhou skupinu, považující dílčí formy států za důsledek různorodých sociálních krizí²⁷, např. v podobě významného narušení legitimacy státních institucí či až příliš rychlého populačního růstu, které mají státy za cíl regulovat [viz např. Anderson 1974a, 1974b; Birnbaum 1982; Strayer 1970]; a nakonec třetí skupinu, dávající genezi státu do spojitosti s kulturními vzorci v podobě různých rituálů, jimiž stát ožívá v každodennosti sociálních aktérů, či proměnou věr, které osvětlují a ospravedlňují určitou praxi státu [srov. Geertz 1980; Badie, Birnbaum 1983; Corrigan, Sayer 1984].

²⁶ Kromě těchto statí jsou postřehnutelné náznaky o určité roztřídění soudobých bádání i v některých studiích Philipa S. Gorskiho [2001: 851-853, 2005], Joela Migdala [2001: kap. č. 8] a Bruce Carrutherse [1994]. Zde předložený typ klasifikace daného badatelského pole byl pak již dříve předložen a rozebírán v několika studiích [viz Kalenda 2010, 2011a, 2012a].

²⁷ Na nejobecnější úrovni se zpravidla jedná buď o příliš rychlou či příliš vysokou diferenciaci v určité sféře společnosti.

Přestože se domníváme, že je toto členění v mnohém podnětné, autorky jsou podle našeho názoru jednak značně selektivní ve výběru badatelů pod jednotlivé přístupy a jednak mají tendenci přehlížet ty autory, jež upozorňují na fakt, že pivotem sociální změny související se státními aparáty může být také ekonomická sféra (zejména pak výrobní a tržní vztahy). Z tohoto důvodu přehlížejí některé významné teoretické koncepce, které tvrdí, že změna státních organizací vždy více či méně navazuje na klíčové transformace uvnitř hospodářské základny společnosti.

S vlastním členěním diskursu o formování států přišel také jeden z nestorů historické sociologie, Charles Tilly [1992: 5-11]. Ten od sebe odlišil jednotlivé teorie podle podílu dvou kritických složek: na jedné straně jde o *původ státní struktury* (ta může být podle jeho soudu buď vnitřního, nebo vnějšího původu; tzn., že struktury a mechanismy utváření států se buď nalézají uvnitř státu, nebo mimo něj) a na straně druhé se jedná o *vztah k ekonomické sféře* (ten se může projevat závislostí či nezávislostí procesů utváření států na hospodářské dynamice). Na základě těchto čtyř kategorií pak Tilly určil čtveřici výchozích teoretických přístupů: (1) koncepci světového systému, jejímž hlavním představitelem je Immanuel Wallerstein [1974, 1979, 1980, 1989], kladoucí maximální důraz na vnější podněty a závislost na ekonomické sféře; (2) analýzu zaměřenou na způsoby výroby, jejímž ústředním promotérem je britský badatel Perry Anderson [1974a, 1974b]. Uvedme, že pro tento přístup je rovněž typické, že zdůrazňuje úlohu hospodářských faktorů, nicméně oproti tomu předcházejícímu upozorňuje na to, že ekonomické podmínky vývoje států jsou především svázány s územím, na němž se určitý stát rozkládá, a nikoliv s vnějšími ekonomickými vztahy a strukturami; (3) „státo-střednou“²⁸ analýzu (tj. na procesy uvnitř státu se zaměřující přístup), pod nějž lze podle Tillyho zařadit kupř. studii Mancura Olsona [1982]. V rámci této perspektivy máme co do činění s vnitřní politickou dynamikou a také s autonomií vývoje státu na ekonomických faktorech; (4) tzv. geopolitickou analýzu, čerpající především z koncepcí teorie mezinárodních vztahů [např. Waltz 1979] a zdůrazňující nezávislost formování států na ekonomických silách.

Ačkoliv Tillyho klasifikace upozorňuje na existenci čtyř specifických fenoménů, které podle našeho názoru zásadním způsobem podmiňují charakter státních struktur, a to na tržní a výrobní znaky ekonomického systému, stejně jako na vnitřní a vnější dimenzi politické regulace, podceňuje či přímo eliminuje ty přístupy k formování států, jež zdůrazňují úlohu kultury v genealogii států. Navíc sám Tilly [1992] dokonce upozorňuje, že mnohé teorie,

²⁸ V anglickém originále se používá výraz *state-centered*.

včetně té jeho, nelze ani pod jeden z uvedených přístupů klasifikovat. Tudíž zůstávají stát jaksi mimo hlavní badatelské pole problematiky formování států.

Britský sociolog Michael Mann [1993: 44-52; srov. též Mann 1984] přispěl o rok později další klasifikací autorů, jež se věnují výzkumu utváření států. Přičemž na rozdíl od předcházejících autorů nerozlišil hlavní teoretické přístupy k dané problematice na základě ústředních faktorů ovlivňujících utváření států, ale soustředil se spíše na stanovení badatelských škol, které společně sdílejí teoretickou či metodologickou orientaci. Na tomto principu pak vymezuje následující přístupy k formování států: (1) „třídní analýzu“, vycházející z marxistické sociální filosofie a zdůrazňující, že stát je výslednicí ambivalentních třídních vztahů (viz např. práce marxistů jako Althussera, Milibanda, Poulantzase či Jessopa); (2) tzv. „pluralistický přístup“ ke studiu státu, pro nějž je příznačné, že se ve svých východiscích opírá o neoliberalní politickou ideologii, díky čemuž stojí v opozici vůči marxistické perspektivě (např. studie politologů Dahla, Lipseta, Estona či v rámci historické sociologie Reinharda Bendixe); (3) na stát se soustředící přístup, k němuž se hlásí i sám Michael Mann. Badatelé této perspektivy se pak v převažující míře věnují výzkumu organizačních a institucionálních atributů států, včetně jejich vzájemné komparace (různorodé výzkumy Skocpolové, Tillyho nebo Evanse a Rueschemeyera); (4) a dílčí, většinou induktivně budované teorie, zpravidla popisující a vysvětlující pouze jeden z vybraných aspektů utváření států.

Třebaže se Mannova koncepce snaží přinést o něco odlišnější náhled než předcházející přístupy, potýká se rovněž s některými problémy. Asi tím vůbec nejpodstatnějším je ten, že pokud autoři jednoznačně nevycházejí z marxistické či (neo)liberalní perspektivy k politickému systému, či pokud jejich výzkum není induktivně [*sic*] zaměřen na nějaký z obecných aspektů vývoje státu, jsou automaticky zařazeni do „státo-středního“ přístupu. Následkem toho se pak v takto pojaté kategorii nacházejí teorie se zcela odlišnými (heuristickými i obecně teoretickými) východisky ohledně toho, co představuje hlavní proměnné zodpovědné za transformaci státu, a tudíž i s poněkud odlišnými vysvětleními procesu vývoje států.

Čtvrtý pokus o klasifikaci badatelů, spadajících do tohoto vědeckého pole, máme od Gianfranca Poggiho [2003: 253-259]. Ten podobně jako předcházející autoři identifikoval čtyři sady teorií: (1) v první řadě se jedná o teoretické koncepce, jež se primárně zabývají problematikou centralizace a decentralizace (případně bychom mohli říci rozpadu) států a které podle něj korespondují s tím, co on sám nazývá geopolitickou analýzou; (2) válečný přístup, pro nějž je typické, že za rozhodující vysvětlující proměnnou vývoje a změn států je

považována válka a s ní spjaté fenomény; (3) teoretické koncepce zdůrazňující „vnitřní řízení“ populace, jímž jsou míněny regulační funkce státu ve vztahu k populaci na jeho území; (4) teorie zabývající se kontinuitou vládnoucích aktérů, pod které dle Poggiho spadají jak marxistické koncepce státu, tak i například teorie elit.

I když Poggiho „třídění“ patří k nejmladším, domníváme se, že se nijak nevypořádává s problémy předcházejících klasifikací. Naopak některé nové samo produkuje. V první řadě nelze geopolitickou analýzu spojovat pouze s aspekty centralizace a decentralizace, neboť do nich vstupují i faktory, které nemají s mezistátními/politicko-prostorovými faktory utváření státních organizací nic společného (svou roli zde může např. sehrávat celková populační hustota státu či míra rozštěpenosti hlavních politických skupin aj.). Ohradit se lze i vůči vymezení válečného přístupu, který má sám v sobě již zahrnutý některé geopolitické faktory, respektive postihuje i problematiku centralizace a decentralizace.²⁹ Nejednoznačnost vymezení je též typická i pro poslední teoretický přístup. Teorie zdůrazňující kontinuitu „držitelů polity“, pakliže si na moment vypůjčíme jednoho z frekventovaných pojmů Charlese Tillyho, musí totiž popisovat (a také to tak činí), která skupina těchto aktérů řídí populaci státu, včetně vztahů ke svým klientům, opozičním vyzyvatelům a mnoha dalším skupinám – tzn., že se ve skutečnosti věnují problematice, jíž popisuje přístup zabývající se sociální regulací. Doplňme navíc, že Poggiho rozdělení daného badatelského pole, podobně jako to Tillyho a Mannovo, zcela opomíjí zaobírat se autory a koncepcemi, jež přikládají významnou roli kulturním faktorům při utváření států. Role kultury je tak prakticky vykazána mimo hranice výzkumu o formování států.

Shrneme-li pak diskusi o koncepcích pokoušejících se zachytit strukturu vědecké reflexe námi sledované problematiky, zjišťujeme, že se v převažující míře potýkají s několika základními problémy. Na jedné straně mají jednotlivé třídění potíže vytvořit takovou podobu kategorizace, v níž by se jednotlivé teoretické přístupy pokud možno nepřekrývaly, a na straně druhé z velké části ignorují úlohu těch badatelů, jež kladou důraz na roli kultury při utváření států [viz např. Badie, Birnbaum 1983; Bourdieu 1994; 1998: kap 4.; Corrigan, Sayer 1984; Gorski 1993, 1995, 2001; Steinmetz 1999].

Z toho vyplývá, že optimální klasifikační systém by měl předložit takové členění badatelského pole, které by do něj umožnilo zařadit všechny autory, a to pokud možno na základě několika málo znaků jejich teorií, a tak umožnit stanovit, jakou pozici v daném poli zaujímají. Díky tomu bychom se měli vyhnout i sporům o zařazení některé z dílčích teorií do

²⁹ Tomuto aspektu se pak budeme věnovat o něco podrobněji v kapitole č. 16, která je věnována teorii Randalla Collinse, jež tuto problematiku přímo rozebírá.

určité teoretické perspektivy, které produkují koncepce, disponující vzájemně se překrývajícími kategoriemi (Poggi, Mann), případně kategoriemi, které některé badatele nedovolují vůbec klasifikovat (Barkeyová a Parikhová). A dodejme pak, že nové třídění by mělo rovněž zohlednit i úlohu kulturalisticky orientovaných badatelů, kteří by v ní měli mít své pevné místo a neměli by být autory z jiných teoretických táborů ignorováni (Tilly, Mann, Poggi).

Budeme-li pak v diskusi kritiky klasifikačních koncepcí pokračovat, měli bychom poznamenat, že ani jedno z výše představených členění nenabízí schéma, jež by rovnoměrně integrovalo veškeré případné teorie a zároveň nestraniho některým z nich. Navíc jsou dané klasifikace poněkud „statického“ rázu, čímž chceme upozornit na to, že nijak nepostihují otázku historického vývoje teoretických přístupů, kumulace znalostí a konvergence samotných teorií. Což je jeden z důležitých znaků, který bychom měli zohlednit při našem zkoumání. V neposlední řadě se rozborů výzkumného pole o formování států prakticky nezaobírají tím, jaký metateoretický statut mají jimi představené teoretické přístupy. Jde-li kupříkladu o paradigmata v Kuhnově, potažmo Ritzerově smyslu, anebo se jedná o určitý typ obecných teorií, jež jsou typické pro historickou sociologii, jak dokládá James Mahoney. Na všechny tyto body je podle nás třeba reagovat a jejich korekce náležitě integrovat do naší analýzy teorií vývoje evropských států.

Se stávajícími vymezeními teoretických přístupů pak máme ještě jeden dodatečný problém, který nás nutně vede k jejich zamítnutí. Oproti přecházející kritice je však způsoben naším vlastním vymezením badatelského pole o formování evropských států (viz kapitola č. 2) – jeho podstatným zúžením pouze na problematiku, jíž se věnuje historická sociologie. Díky tomu, že jsme pro případ této studie vyloučili z daného pole ty autory, jež se zabývají okrajovými tématy či sousedícími oblastmi bádání, nemůže na něj jednoduše aplikovat klasifikační koncepce, které s takovýmto ohraničením nepočítají. Není tudíž ani možné využít Mannovy klasifikace, zčásti vycházející z politické filosofie, ba ani z Tillyho perspektivy, která vyhrazuje samostatný prostor teoriím mezinárodních vztahů. V návaznosti na to se pak domníváme, že je náš postup opodstatněný, neboť umožňuje soustředit naši pozornost na historicko-sociologické koncepce formování států (intra-oborové teorie), a tak dosáhnout jejich hlubší reflexe, včetně načrtnutí jejich sdílených předpokladů. Teprve až na základě takovéto heuristické strategie můžeme případně přenést naši pozornost i směrem k reflexi vývoje států ze strany jiných oborů a badatelských koncepcí (např. mezinárodních vztahů, geografie nebo antropologie), stejně jako ke konceptualizaci fenoménů z těchto oborů a

výzkumných polí právě na základě poznatků a koncepcí, jež budou rozvinuty v rámci historicko-sociologického zkoumání států.³⁰

Kombinace všech předložených důvodů nás pak přiměla k tomu, abychom nadále nenásledovali žádný z předcházejících klasifikačních systémů, ale abychom použili vlastní třídící systém, který by měl výše zmíněné nedostatky alespoň částečně napravit. Doplňme pak, že kromě nového typu členění teorií formování států nabídneme i jejich základní chronologii a zároveň určíme některé z nejvýznamnějších znaků jejich metateoretického statutu – tj. přináležení k širším strukturám a rámcům vědy, jichž jsou jednotlivé teorie součástí a které je samozřejmě nezanedbatelným způsobem ovlivňují.

Není pak určitě bez zajímavosti, že prostřednictvím toho postupu se již dostáváme na pole úvah charakteristických pro ten typ metateoretizování, který jsme si pracovníčně označili jakožto M_1 , zejména pak k jeho dílčí analýze – A_1 , která se věnuje stanovení hlavních výzkumných přístupů k určitému problému (podrobněji viz kapitola č. 3). Jejich určení a důkladný rozbor pak nepředstavuje jen jednu ze zásadních podmínek pro lepší porozumění teoriím formování evropských států, ale i pro načrtnutí východisek jejich dalšího rozpracování, potažmo nahrazení jinými heuristicky podnětnými koncepcemi.

Čtyři přístupy ke studiu formování států

Jako základ naší nové klasifikace jsme vybrali tři institucionální dimenze³¹, které podle mnoha sociologů [Collins 1986, 1999; Bell 1999; Gellner 2001; Krejčí 2002; Poggi 2006; Quigley 1979] tvoří integrální prostředí společnosti, pomyslnou strukturu rámuující veškerý sociální život. Jedná se o *ekonomickou, kulturní a politickou dimenzi*, u níž z hlediska státu rozeznáváme ještě dimenzi *vnitřní a vnější*. U některých autorů lze totiž vysledovat výrazně

³⁰ V této úvaze vycházíme ze studie Shanyanga Zhaa [1993], která zdůrazňuje, že sociologie, její obory a badatelská pole, může rozčlenit na tři klíčové domény, a sice na základě rozdílů v kombinaci vysvětlovaných fenoménů a jejich předkládaných vysvětlení: tzn. na (1) studium jevů, které v sobě obsahují vysvětlení určitého sociologického jevu v pojmech a konceptech vlastních jen pro sociologii. V takovémto případě je nutné o formování států uvažovat velmi úzce a zabývat se pouze tím, co je sociologii vlastní – tzn. sociálními vztahy konstituujícími struktury a události, jež následně vytvářejí, reprodukují či transformují určitý typ státní organizace; (2) studium sociologických jevů v pojmech a konceptech nesociologických fenoménů. Což v našem případě znamená zabývat se právě tím, jak jsou sociální vztahy spjaté s formováním států, podmíněny kupříkladu vztahy mezi státy (teorie mezinárodních vztahů), prostorovými znaky (sociální geografie) či environmentálními faktory (environmentální historie); (3) studium nesociologických jevů prostřednictvím sociologických koncepcí, které rovněž tvoří poslední díl naší heuristické strategie. V jeho případě jde o stanovení toho, jak formování států ovlivňuje jiné sociální fenomény – např. ontogenezi lidské psychiky či kolektivního nevědomí, což jsou body, které ve své díle částečně rozpracoval nejen Norbert Elias (viz kapitola č. 9), ale ve své „*Archeologii myslí*“ také George Frankl [2003: kap. 6].

³¹ Institucionální dimenzí je v tomto textu míněn soubor institucí stejného či velmi podobného druhu, které jsou vzájemně úzce propojeny a které i přes dějinný vývoj a rostoucí diferenciaci spojuje sdílené funkční jádro – v antropologickém slova smyslu se jedná o (1) oblasti adaptace na přírodní prostředí, (2) adaptace na sociální prostředí a nakonec o (3) sféru významů a symbolična.

vyšší důraz na politické vztahy uvnitř států (např. na uzavírání spojení mezi ústředními sociálními aktéry), zatímco jiní upínají svou pozornost spíše ke vztahům mezi státy, zejména pak k ozbrojeným střetům mezi nimi a k následným konsekvencím těchto aktivit pro podobu státní struktury. V tom také spočívá důvod, proč bývají autoři věnující se převážně vnější politické regulaci označováni coby členové tzv. „válečné školy“.

Jednotliví badatelé, věnující se otázce vývoje evropských států, se podle našeho soudu od sebe různí právě v tom, jakou (kauzální) důležitost kladou na jednu ze čtyř zmíněných dimenzí. Z jaké z těchto sfér pochází většina nezávislých proměnných, jež transformují státy. Někteří badatelé proto považují formování států za produkt působení ekonomických sil, např. postupných změn ve způsobu výroby. Jiní zdůrazňují převažující roli politické regulace a integrace, jak stát (ne)napomáhá sjednocovat jednotlivé sociální skupiny na svém území, zatímco další upřednostňují roli makrosociálních konfliktů, zejména pak ozbrojených střetů mezi státy. A nakonec ještě jiní sociologové preferují kulturní mechanismy coby klíčovou vysvětlující proměnnou vývoje a změn státních aparátů. Díky tomu se domníváme, že je možné jednotlivé badatele řadit právě pod teoretické přístupy, které jsou založeny na tom, jakou úlohu různé institucionální dimenze sehrávají při utváření států.

Dodejme však hned, že žádný z badatelů není v tomto ohledu téměř výlučně zaměřen jen na jednu z institucionálních sfér. Zpravidla se v jejich analýzách objevují i některé dílčí, méně důležité či doplňkové proměnné z jiných dimenzí. Proto je třeba brát přináležení jednotlivých autorů k daným teoretickým přístupům za spíše relativní než absolutní, což jsme se pokusili doložit na schématu č. 1 (viz kap č. 2). Do něj jsme zanesli teorie autorů, které budeme v této práci dále analyzovat právě na základě podílu jednotlivých dimenzí na procesech formování států. Tyto dimenze pak zakládají i to, co budeme posléze nazývat negativní a pozitivní heuristikou, tedy způsoby definice předmětu výzkumu a směřování badatelského úsilí, jež jsou pro určitou množinu autorů typické.

Na základě uvedeného schématu pak můžeme shledat, že od přelomu šedesátých a sedmdesátých let se v historické sociologii rozvinuly celkově čtyři hlavní teoretické přístupy ke studiu formování států:

- (1) Nejdříve to byl *ekonomizující přístup*, který se objevil v sedmdesátých letech a převládal až do poloviny osmdesátých let. Autoři tohoto směru považovali za základ sociální změny ekonomické struktury a transformace. Státní aparáty se podle teorií tohoto směru vyvíjejí především v závislosti na vše prostupující hospodářské dynamice.

- (2) Souběžně s ekonomizujícím přístupem se pak od sedmdesátých let rozvíjela tzv. *politizující tradice* analýz, zaměřující se na otázku řízení populace státu: na vztahy mezi jednotlivými sociálními skupinami uvnitř hranic vznikajících a zanikajících politických uskupení. Značnou pozornost tento směr věnoval problematice rozšiřování mocenské sféry státu, která vedla k monopolizaci zdrojů, opravňujících (a ospravedlňujících) stát zasahovat různými praktikami do všedního života jeho populace.
- (3) V polovině osmdesátých let navázala na oba předcházející přístupy tzv. *válečná teorie*, jíž se podařilo integrovat část poznatků obou předcházejících výzkumných přístupů do svých vlastních analytických rámců. Zejména se jednalo o akcent na (a) úlohu ekonomických zdrojů při budování státních struktur a na (b) monopolizaci zdrojů přinucení, které stát postupně diferencují od jiných institucí. Přes určitou konvergenci však daný směr upřel svou pozornost ke konceptualizaci vnější sociální regulace – tj. k válce a s ní příbuzným fenoménům. Lze pak říci, že uvedená perspektiva převládala po celá devadesátá léta a i dnes jde o dominující teoretické stanovisko. Rozdíly mezi válečným a politizujícím přístupem se projevují zvláště v tom, že ten prvně jmenovaný klade mnohem větší důraz na mezistátní dynamiku než na dynamiku vnitrostátní. I přesto je však tuto perspektivu nutné stále vnímat jako skupinu teorií, které preferují vysvětlení vývoje států především na základě změn politických vztahů a institucí než jakýchkoliv jiných.
- (4) Od začátku devadesátých let se pak jako kritika bádání válečného přístupu postupně objevuje *kulturalistický směr*, jenž však (prozatím) nedosahuje ani rozsahu, ani vysvětlující síly předcházejícího teoretického přístupu, a který zbylé směry spíše doplňuje o problematiku působení kulturních elementů, než že by je stavěl před zcela nový formát teoretického vysvětlení.

V předcházející kapitole jsme tyto přístupy nejenom vyjmenovaly, ale jejich nejvýznamnější reprezentanty jsme také zanesly na hypotetické pozice v badatelském poli o formování států, a to na základě přináležení k jedné ze čtyř institucionálních dimenzí. Analogicky je pak možné na pozice v tomto poli umísťovat i další badatele, a tak naši analýzu dále rozšiřovat a rozvíjet. Částečnou sumarizaci vzájemných vztahů a prostupování dosavadních klasifikací tohoto pole lze nalézt v tabulce 4.1, která poukazuje na to, které z přecházejících členění v hrubých rysech odpovídají našemu vymezení teoretických perspektiv.

Tabulka č. 1: Vzájemné průniky jednotlivých klasifikací teorií formování států

Čtyři teoretické přístupy k formování států	Klasifikace Barkeyové a Parikhové	Tillyho klasifikace	Mannovo třídění	Poggiho klasifikace
Ekonomizující přístup		Teorie „způsobu výroby“	Marxistický přístup	
		Teorie světového systému		
Politizující přístup	Přístup zaměřený na vyrovnávání se sociálními krizemi	Státo-středný přístup	Pluralistický přístup	Přístup zaměřený na interní sociální regulaci
			Dílčí induktivní studie	Přístup zaměřený na kontinuitu elit
Válečný přístup	Válečný přístup	Geopolitická analýza	Státo-středný přístup	Geopolitický přístup
				Válečný přístup
Kulturalistický přístup	Kulturalistický přístup			

Metateoretický statut teoretických přístupů

Jedním z důležitých bodů metateoretické analýzy je určení klíčových rysů, jež sdílejí teoretické přístupy k formování států, tzn. těch částí badatelského pole, které překračují hranice dílčích teorií. Relevance tohoto bodu spočívá v tom, že souvisí s vnitřní architekturou výzkumného pole, tj. s jeho rozvržením na dílčí části dle sdílených typů teoretických východisek, metodologických strategií či vymezení předmětu výzkumu. Bližší porozumění všem těmto aspektům pak vytváří nejenom nezbytné předpoklady pro hlubší reflexi jednotlivých teorií, ale i pro možnost jejich dalšího rozvíjení, vzájemného ovlivňování a propojování.

Chceme-li se k těmto cílům přiblížit, měli bychom nejprve určit, na jaké úrovni kontinua vědy se v rámci teoretických přístupů k formování států pohybujeme? Je vcelku jasné, že to není ani na úrovni těch nejobecnějších epistemických a ontických východisek vědeckého (pod)oboru historická sociologie (případně sociologie či ještě širěji vymezené sociální teorie), ani ne na úrovni jednotlivých teorií, které přicházejí se specifickým vysvětlením určitého sociálního fenoménu (tj. formování států). Pozice námi sestavených teoretických přístupů se nachází někde na spojenci mezi těmito dvěma kótami. Nicméně je třeba určit, kde přesně ji můžeme nalézt. Blíží-li se spíše rovině dílčích teorií, anebo má naopak mnohem blíže k obecným koncepcím sociální reality a principům jejího poznávání.

Jsme pak toho názoru, že se nám jako vhodný nástroj řešení těchto otázek nabízejí hned tři metateoretické koncepty.³² Díky tomu, že pak načrtneme vztahy mezi nimi a námi stanovenými teoretickými přístupy, budeme s to blíže specifikovat strukturu badatelského pole o formování států; tzn. prvky, které jednotlivé teorie sdílejí, stejně jako ty, v nichž se skupiny teorií rozcházejí:

- (1) První a nejobecnější metateoretický koncept má podobu *teorie vědeckých paradigmat* Thomase Kuhna, včetně její aplikace na sociologii a její předměty výzkumu v podobě práce George Ritzera a Oliviera Tschanenna. V kontextu debaty o paradigmatech v teoriích formování států bychom se měli zejména tázat, jsou-li teoretické přístupy k vývoji států paradigmaty v Kuhnově, potažmo Ritzerově smyslu. Případně, nemůželi být samotná problematika formování států považována za určitý typ paradigmatu, jak by se mohl domnívat Tschanenn.
- (2) Druhým přístupem, v mnohém podobným koncepci paradigmat, avšak pohybujícím se podle našeho soudu na nižší úrovni kontinua vědy, je *teorie vědeckých výzkumných programů* Imreho Lakatose. Právě za pomoci Lakatosovy koncepce se chceme zabývat tím, zdali je možné položit rovnítko mezi jednotlivé teoretické perspektivy k formování států a dílčí teoretické výzkumné programy. A pakliže tomu tak je, jestli jsme schopni stanovit jádra (negativní heuristiku) a ochranné obaly (pozitivní heuristiku) těchto výzkumných programů.
- (3) Poslední přístup, který se nám nabízí, vychází z koncepce *obecných teorií v historické sociologii* Jamese Mahoneyho, jež definuje pět základních strategií kauzálního vysvětlování historicko-sociologických jevů, mezi něž patří i formování států. S odkazem na Mahoneyho práci se budeme věnovat tomu, nakolik námi vymezené teoretické přístupy odpovídají či neodpovídají těmto obecným teoriím.

Takto načrtnutý postup samozřejmě nepředpokládá, že bychom se v této práci dále nevěnovali jak jednotlivým teoriím formování států a jejich obsahu, tak i obecným teoretickým východiskům, které stojí na úrovni metafyzického kontinua vědy. Zatímco první z této oblastí budou věnovány následující kapitoly (kap. č. 5 až 17), k druhému tématu se vrátíme zejména v závěru našeho textu (viz kap. 19 až 20).

³² Samozřejmě by bylo možné kromě těchto tří přístupů pracovat s mnoha dalšími analytickými postupy, které používá vnitřní intelektuální analýza: kupříkladu s Martuccelliho [2008] konceptem matice – tj. teoretickými útvary, které jsou na jedné straně méně jak paradigmatata a na straně druhé více jak základní pojmy určitého oboru a které nabývají podoby určitého pozadí/rámce, na/v němž dostávají pojmy svůj smysl – či s Collinsovým [1994] konceptem sociologické tradice, v rámci níž je rozvíjena množina základní problémů a jejich sociologická reflexe.

Za pomoci analýzy těchto aspektů teorií formování států pak nechceme dospět pouze k lepšímu pochopení těch znaků vědecké reflexe, jež překračují dílčí teorie, nýbrž i k dalšímu teoretickému rozvoji celého výzkumného pole. Stanovení převažujících paradigmatických orientací, heuristiky vědeckovýzkumných programů a užívání určitých typů obecných teorií nám totiž umožní stanovit ta sociologická paradigmatata a jejich složky, které v bádání o vývoji států absentují či nejsou zatím příliš intenzivně rozvíjeny. S jejich pomocí by pak bylo možné přeformulovat vymezení problematiky formování států do jiných výzkumných otázek a způsobů jejich řešení. Budeme-li pak navíc schopni stanovit ústřední body pozitivní heuristiky jednotlivých teoretických přístupů k formování států, budeme také moci sledovat, jak ji jednotliví badatelé rozvíjejí: tzn., ke kterým dodatečným úpravám svých východisek a tvorbě nových premis se uchylují, čímž dále prohlubují či neprohlubují určitý vědeckovýzkumný program. A v neposlední řadě, jelikož stanovíme převažující typy obecných teorií, které jsou využívány k vysvětlování formování států, můžeme zároveň identifikovat i ty, které sice nebyly v rámci dosavadního výzkumu výraznějším způsobem aplikovány, ovšem mohly by představovat další z alternativních způsobů vysvětlování formování států. V souhrnu nám tak všechny tyto body umožní načrtnout nejenom směry dalšího rozvoje stávajících teorií a teoretických přístupů, nýbrž i položit základy pro vznik a rozvoj alternativ vůči nim – tj. nových paradigmatických přístupů, výzkumných programů a obecných teorií k formování států.

Teoretické přístupy k formování států a koncepce paradigmat

Třebaže lze v některých ohledech považovat vymezení paradigmatu Thomase Kuhna [1970, 1997] za poněkud rozporné, domníváme se, že představuje velmi podnětný nástroj pro analýzu teoretických přístupů k formování států.³³ Přičemž zdůrazňujeme, že nám nepůjde jen o jejich rozbor, ale i o to, zdali nemůžeme samotnou problematiku formování států – v duchu pojetí paradigmatu jakožto disciplinární či předmětové matice – dokonce považovat za určité specifické paradigma.

³³ Mezi autory, kteří upozorňují na inkonsistence v Kuhnově koncepci paradigmatu, patří zejména Margaret Mastermanová [1970], na jejíž kritiku Kuhn v dodatku ke druhému vydání „Struktury vědeckých revolucí“ také odpovídá. Mastermanová [1970: 61] zejména namítá, že Kuhn je nedůsledný v používání pojmu paradigma, které se v jeho textu objevuje v bezmála jednadvaceti různých významech: např. jako mýtus, konstelace otázek, analogie, závazek, standard zobrazování, množina politických institucí či jako obecný epistemologický úhel pohledu nebo organizační princip. Na nejobecnější úrovni lze pak v rámci pojímání paradigmatu rozlišit dvě obecná pojetí, k nimž se v této studii přikláníme i my sami, a sice užší vymezení jakožto „sdíleného zakládajícího příkladu“ a širší vymezení coby „oborové matice“.

Thomas Kuhn [1997: 181-189] upozorňuje, že paradigma je vědci sdílenou „oborovou maticí“, jež umožňuje vnímat určitý problém jednotnou optikou.³⁴ Daná matice se pak podle něj skládá ze čtyř nestejně uspořádaných, vzájemně se ovlivňujících a pro výslednou strukturu matice též různě významných prvků. Prvním z nich jsou tzv. sdílená symbolická zobecnění, zejména v podobě pojmů a konceptů, sloužících jak k řešení problémů, tak i ke vznášení námitek vůči teoriím jiných kolegů. Druhou významnou komponentou paradigmatu jsou jeho metafyzické atributy, které představují víry ohledně povahy reality a jejího poznávání rozšířené mezi členy badatelské komunity. Jde o schémata vidění světa (často v podobě metafor a analogií), která vědcům pomáhají určovat, co má být přijato za objekt jejich výzkumu a co následně za jeho vysvětlení. V pořadí třetí složkou paradigmatu jsou podle Kuhna hodnoty, podílející se na určování toho, co je považováno za hodnotný a co už za nehodnotný/nepřijatelný typ vědění³⁵, zatímco čtvrtým prvkem jsou tzv. sdílené vzorové příklady. Obzvláště ony jsou podle Kuhna pro paradigma důležité, neboť každého vědce učí, jak se „dívat na problém jako na problém, s nímž už se setkal“ [1997: 187]. Badatelé pak další výzkumné otázky řeší analogicky vůči předcházejícím řešením obdobných výzkumných problémů, nikoliv prostřednictvím nějakých explicitně vymezených pravidel.

Jelikož pak Thomas Kuhn upozorňuje, že sdílené příklady jsou možná vůbec nejdůležitějšími částmi paradigmatu, někteří jeho interpreti zdůrazňují, že bychom měli rozlišovat mezi těmi přístupy k paradigmatu, jež zdůrazňují první tři složky oborové matice – zpravidla se jedná o jeho obecnější pojmání, někdy také nazývané coby „*paradigma jako oborová matice*“ – a na ty, jež kladou akcent na poslední z aspektů paradigmatu – „*paradigma jako soubor sdílených příkladů*.“ V tomto případě nabývá paradigma podoby konkrétních praktických doporučení v podobě sdílených příkladů, jež orientují vědce v dalším bádání [Hill, Eckberg 1981: 248-250; Masterman 1970; Radder 1997: 368; Ritzer 1981: 245-246]. Danou problematiku zde zmiňujeme především proto, že se tato dvě pojetí budou i v naší

³⁴ Podle Ritzera [1975] a Barboura [1976] je paradigma nutné považovat za základní obrázek předmětu zájmu určité vědy. V tomto ohledu slouží definování toho, co má být studováno, a stejně tak určení toho, co jsou otázky, které by si vědci měli klást a jakými postupy a pravidly by se měli řídit při interpretování odpovědí na ně. Pakliže věc poněkud zgeneralizujeme, lze uvést, že se jedná o soubor metodologických a metafyzických předpokladů jakéhokoliv výzkumu. Což jsou body, které akcentuje především Ritzer při svém pokusu aplikovat Kuhnovu koncepci na sociologii. Důležité je pak při výčtu všech těchto stránek upozornit na kognitivní jednotu (*gestalt*) paradigmatu – badatelé jej totiž vždy vnímají dohromady, spojitě, v ucelené podobě, a proto má pak každá změna paradigmatu formu razantního posunu ve vnímání vědeckých problémů [Kuhn 1970: 3].

³⁵ Podle Barboura [1976: kap. 6] je termínem „hodnoty“ míněna jednoduchost předložených teorií (mají být jen tak složité, jak je to pro objasnění určitého jevu nezbytné), jejich vnitřní konzistentnost (logická soudržnost) a v neposlední řadě též předvídací schopnost (z teorie je možné vyvozovat jiné než původně vysvětlované fenomény) a závazek k určité metafyzické orientaci (zaměření na určité ontické znaky).

analýze proplétat a my musíme vždy důsledně rozlišovat, o jaký typ (užší či širší pojetí) se bude v ten moment jednat.

Vyjdeme-li pak z takto vymezených znaků kuhnovského paradigmatu, je třeba se tázat, jestli jimi disponují také jednotlivé přístupy ke studiu vývoje států: tzn. ekonomizující a politizující přístup, stejně jako válečná škola a kulturalistický přístup? Stručná odpověď na tuto otázku pak zní částečně, neboť dané teoretické perspektivy společně sdílejí první tři znaky paradigmatu, zatímco se liší v posledním z nich. Jinými slovy řečeno, problematika formování států disponuje znaky „*paradigmatu jako disciplinární matice*“, zatímco jednotlivé přístupy ke studiu vývoje států se shodují spíše s vymezením „*paradigmatu coby sdíleného příkladu*“. Přiblížme si však danou problematiku o něco podrobněji.

Autoři všech teoretických orientací společně sdílejí velmi podobná symbolická zobecnění. Ty jsou z velké části spjata s klíčovými pojmy a koncepty, které jsou vědci přijímány. Jedná se např. o termíny jako stát, státní aparát, třída, panovník, instituce a mnohé jiné, které badatelům umožňují nejenom provádět a koordinovat svůj výzkum, ale i kritizovat teorie svých kolegů či se vůči nim případně vymezovat. Přestože nemají tyto pojmy vždy úplně totožný význam – zejména v některých svých dílčích nuancích – umožňují badatelům vymezit předmět jejich bádání a klíčové jevy s ním související. Doplňme pak, že ústřední roli zde sehrává zejména koncept státu převzatý od Maxe Webera [1998: 247], který je většinou autorů (více či méně) akceptován a slouží jako hlavní východisko bádání napříč všemi teoretickými přístupy.³⁶ Rozhodně pak nelze říci, že by některý z teoretických přístupů disponoval zcela unikátním souborem sdílených symbolů, který by jej odlišoval od těch ostatních.

Ke stejnému závěru lze dospět i v případě metafyzických atributů jednotlivých teoretických přístupů, neboť ty se od sebe neliší ani v tomto bodu. Všechny sdílejí shodnou ontologii v podobě vědeckého realismu a pozitivistickou epistemologii. Nesetkáváme se zde tudíž ani s nominalisticky či jinak onticky zakotvenými koncepcemi sociální reality, případně s antipozitivisticky laděnými výzkumnými strategiemi. A to dokonce ani v případě

³⁶ Joel Migdal [2001: 3ann] s ohledem na Weberovo vymezení státu upozorňuje, že se stalo tak rozšířeným napříč všemi teoretickými přístupy ke státu a jeho vývoji, že se stalo až „sterilním“. Což může v důsledku bránit pochopení tomuto procesu a státu jako takovému. Na místo Weberovy definice pak Migdal navrhuje pojímat stát jakožto mocenské pole, které je sice vymezeno územím, populací a násilím, v němž ale klíčové „strukturační“ faktory sehrávají: (a) koherentní obraz státu v očích obyvatelstva a (b) faktická praxe státu. Zatímco první z těchto bodů představuje kolektivní reprezentaci státu, která v Migdalově koncepci osobitým způsobem doplňuje Weberův koncept legitimacy, praxe státu odkazuje k tomu, že stát je v prvé řadě vždy organizací, která se pokouší regulovat svou populaci. S ohledem na toto vymezení pak Migdal rozlišuje mezi silnými a slabými státy. Přičemž těmi silnými jsou míněny ty z nich, které mají koherentní obrázek a jsou schopny provádět rozsáhlou regulaci populace v určitém mocenském poli. Právě takovéto rozlišování má poukázat na některé zásadní odlišnosti mezi různými státy, které se mohou v těchto základních attributech diametrálně lišit.

kulturalistického přístupu, který by měl mít k této orientaci nejbližší.³⁷ I když tedy teoretické přístupy k vývoji států vycházejí z poněkud odlišné představy o tom, co jsou klíčové kauzální vztahy, jež stojí v pozadí utváření a proměn státních režimů, sdílejí společná metafyzická východiska ohledně charakteru sociální reality. „Realita formování států“ vystupuje jako objektivně vědecky poznatelná entita a faktory, které utvářejí státy jako reálně existující síly, mezi nimiž lze stanovit příčinné řetězce, a tak identifikovat, co jsou hlavní příčiny a předpoklady vývoje některých států do určité organizační a institucionální formy. Hlavním cílem všech těchto přístupů je pak v prvním sledu vysvětlit daný proces, nikoliv sledovat, jak ho (popřípadě některé z jeho mikroúrovňových manifestací) aktéři zakoušejí a interpretují. Záměrem tudíž není sledovat, jak se formování států aktérům jeví, ale co je jeho příčinou.³⁸

Pokud se zastavíme u třetí složky paradigmatu, sdílených hodnot, i v jejich případě musíme uvést, že ani zde nejsme s to nalézt nějaké zásadní rozdíly mezi dílčími teoretickými školami. Všechny sdílejí stejný metafyzický závazek: zdůrazňují jednoduchost a konzistentnost teoretických koncepcí, jakož i jejich předvídací schopnost. Tou je pak v tomto ohledu míněna schopnost teorie identifikovat, na základě jaké sady faktorů se státy v určitém časovém úseku dějin a prostorovém rámci transformují do určité podoby státu, např. do některé z forem absolutistického či konstitučního zřízení.

Na odlišnosti mezi jednotlivými přístupy tedy narážíme až na úrovni sdílených příkladů. Každý z přístupů totiž vychází z trochu odlišného „příkladu“ badatelů, kteří se pokoušejí uchopit formování států v rámci poněkud jiného druhu kauzálních sil. Každá teoretická tradice tak disponuje svými zakládajícími autory, kteří jejich pokračovatelům slouží za badatelský vzor, v čemž se podle našeho soudu myšlenky Thomase Kuhna stýkají s ideou „klasiků“ Jefferyho Alexandera. O její relevanci pro naši práci jsme již psali v kapitole č. 3. Za jmenovité příklady sdílených výzkumných příkladů a zároveň za „klasiky formování států“ pak v tomto kontextu považujeme:

- (1) Perryho Andersona a Immanuela Wallersteina pro ekonomizující přístup;
- (2) Norberta Eliase a Talcotta Parsonse pro politizující koncepcie;
- (3) Charlese Tillyho a Michaela Manna pro válečný přístup;
- (4) Pierra Bourdieu a Philipa Gorskiho pro kulturalistický přístup.

³⁷ Jednu z mála výjimek představuje práce Cliforda Geertze [1980]. Ten se však nevěnuje formování evropských států a navíc je jeho studie zaměřena pouze na krátký časový úsek, který neumožňuje zachytit dlouhodobé změny v interpretaci/definici státu jakožto kulturního konstruktu.

³⁸ Ze současných sociologů pokračuje v duchu realistického přístupu např. Jonathan Turner [2010a: 4], který v jedné ze svých posledních knih píše, že „pouze několik individuálních a kolektivních aktérů transformuje struktury a kultury, v nichž musí žít. Sociální univerzum není odlišné od jiných domén reality; může být vysvětleno za pomoci relativně malé množiny zákonů či abstraktních principů.“

Právě jejich práce nabízejí vzorové ukázky, jak analogicky postupovat při zkoumání a vysvětlování formování státu v rámci určité teoretické koncepce.

Pokusíme-li se dosavadní diskusi o vztahu teoretických přístupů k formování států shrnout, měli bychom uvést, že jednotlivé perspektivy rozhodně nepředstavují paradigmatata ve smyslu úplné oborové matice, jelikož jediné, v čem se od sebe liší, jsou vzorové příklady. Sdílejí toho tedy mnohem více, než v čem se rozcházejí.

Z toho zároveň podle nás plyne, že bychom se měli zabývat tím, nemůže-li být problematika formování států jako celek považována za určitý typ paradigmatu, které disponuje klíčovými znaky oborové matice. K takovéto úvaze nás nevedou jen závěry našeho předcházejícího rozboru, ale rovněž přesvědčení některých jiných badatelů o tom, že v sociologii se můžeme setkat s některými *tematicky/předmětově* vymezenými paradigmaty. Konkrétně švýcarský sociolog Olivier Tschannen [1991] přišel s názorem, že v sociologii náboženství existuje něco jako „sekularizační paradigma“. Tedy určitý způsob vidění problému, jímž je sekularizace, který v sobě nese sdílené předpoklady a analytické kategorie, které jsou společné pro všechny teorie v tomto badatelském poli.³⁹ Jednotlivé teoretické perspektivy lze pak považovat pouze za následovníky některého z dílčích příkladů, jenž je součástí tohoto obecného paradigmatu.

S odvoláním na tuto koncepci se můžeme pokusit argumentovat v tom smyslu, že i problematika formování států představuje v kuhn-tschannenovském pojetí specifické paradigma, které jednotlivé badatele (včetně těch, jež jsou obsaženi v tomto textu) propojuje sdílenými symbolickými koncepty, o něž se posléze vedou spory – např. o různorodé formy států, jež vznikají v průběhu evropského dějinného vývoje. Dále autory spojuje jednotným metafyzickým konceptem, jímž je pro tento případ vědecký realismus. Přitom je jedno, jestli

³⁹ Oním společným sdíleným rámcem jsou podle Tschannena [1991: 395-396] tři klíčové koncepty v podobě: racionalizace, diferenciacce a nitrosvětstosti, okolo nichž se pak rozvíjejí ještě další logicky příbuzné příklady – výzkumné otázky. My se pak domníváme, že v rámci teorií formování států existují čtyři takovéto sdílené koncepty: problém prostorových variací ve formách států, problém časových variací ve vývoji státu, problém vlivu státu na sociální praxi a problém růstu státní moci. K interpretaci a rozvoji Tschannenova konceptu v české sociologii náboženství srovnej zejména nedávnou vydanou monografii Romana Vida [2011].

S volným odkazem na Tschannena bychom se samozřejmě mohli zaobírat ještě tím, nemouhou-li právě procesy diferenciacce, racionalizace a nitrosvětstosti sehrávat i významnou úlohu v sjednocování výzkumu států. Tyto procesy/trendy samozřejmě můžeme ve výzkumu států nalézt, neboť (1) státy se postupně diferencují, jakož se diferencují i jejich dílčí složky (např. administrativní aparát); (2) probíhá u nich racionalizace, např. v podobě přechodu k efektivnějším způsobům kontroly populace či efektivnějším způsobům zisku zdrojů pro fungování státu; (3) a zároveň interpretace států ze strany sociálních aktérů nabývá postupně nikoliv sakrální povahy (stát přestává být něčím posvátným, jak ukazuje např. Mark Bloch), nýbrž světské.

Na druhou stranu se však nedomníváme, že by tyto tři dimenze tvořily jádro paradigmatu formování států – tj. klíčové problémy, jimiž se jednotliví badatelé zabývají. Spíše soudíme, že bychom měli dané tři dimenze považovat za jedny z nejobecnějších trendů sociální změny, které se následně projevují v nejrůznějších sociálních formách. Což je kupříkladu stanovisko, které nalezneme u francouzského sociologa Danila Martucelliho [2008].

jsou badatelé strukturálně-funkcionalistické či marxistické orientace, případně, vycházejí-li z teorie racionální volby nebo kulturalisticky orientovaných analýz. Na metafyzické úrovni je spojuje shodná ontologie sociálního světa. Všichni navíc sdílejí přesvědčení o tom, že klást si a pokoušet řešit otázku – v Kuhnově terminologii „hádanku“ – o tom, co jsou příčiny různorodého vývoje evropských států a jejich transformací, je důležité, ne-li přímo vědecky nezbytné. Zároveň pak i všichni autoři zasazení do této vědecké komunity sdílejí modely toho, co je v tomto ohledu přijatelné vysvětlení: kupříkladu žádný z nich nevychází z filosofických koncepcí dějin, potažmo se nepokoušejí redukovat daný problém na otázku jiného řádu (např. na intersubjektivní zakoušení daného procesu ze strany aktérů), a tak se odklonit od stávajícího paradigmatu.

Když si na okamžik vypůjčíme pojmosloví Pierra Bourdieu, můžeme podotknout, že všichni badatelé v daném badatelském poli se shodnou na tom, jaká jsou pravidla daného pole, jakož i na tom, o co se v daném poli hraje, neboli co je kýžené, správné a hodnotné vysvětlení daného jevu a co už nikoliv.

V neposlední řadě, což je bod, v němž se pak částečně rozcházíme s předcházející analýzou, se domníváme, že „paradigma formování států“ nabízí až příliš mnoho různorodých příkladů, tj. analogických postupů, jak řešit onu základní hádanku formování států. Z čehož podle nás plyne určitá potíž pro danou koncepci. Jestliže se totiž příklady jejího řešení různí, je podle nás velmi obtížné ptát se po jednotě daného konceptu – paradigmatu, které by postihlo všechny své čtyři složky.

Jako určité řešení tohoto rozporu – který si však sám Tschannen nepřipouští, byť nakonec používá stejný model řešení jako my – se podle nás nabízí posunout se z roviny teoretických přístupů a dílčích výzkumných strategií na úroveň celého badatelského pole. Právě z této úrovně je totiž možné pozorovat, že i mezi výchozími „příklady“ jednotlivých teoretických perspektiv můžeme nalézt určitý soubor sdílených konceptů. Za ně lze považovat to, že se všechny „příklady“ navzdory odlišným vysvětlujícím strategiím snaží řešit následující čtyři typy vzájemně propojených problémů:

- (1) *Problém prostorových variací*: badatelé hledají zdůvodnění příčiny prostorových variací ve formách států (Proč v různých zeměpisných oblastech vznikají odlišné typy státních aparátů?).⁴⁰

⁴⁰ Společně s norským badatelem a jedním ze zakladatelů srovnávací politické vědy, Steinem Rokkanem, bychom mohli tento problém pojmenovat jakožto otázku konceptuální mapy Evropy: tzn., jakým teoretický model by byl schopný vysvětlit dlouhodobé změny v politicko-sociálním uspořádání, jež je příznačné pro Evropský kontinent.

- (2) *Problém časových variací* (etapizace formování států): autoři se snaží identifikovat příčinu časových variací ve formách států (Proč se v určitých obdobích sociálního vývoje státní organizace mění a v závislosti na jakých faktorech k tomu dochází?).
- (3) *Problém vlivu státu na sociální praxi*: teorie se pokoušejí popsat, jaký vliv mají změny státu pro jiné sociální jevy (Proč a jakým způsobem transformace v charakteru státu ovlivňují jiné agregáty společnosti?).
- (4) *Problém růstu státní moci*: výzkum usiluje o zjištění příčin, které stojí za tím, že se ze státu stává klíčová sociální instituce (Proč se stát postupně stává významnou sociální institucí? A proč v tom některé formy států a některé konkrétní (empiricky lokalizovatelné) státy selhávají?).

V rámci tradičního sporu o výklad Kuhnova paradigmatu se tudíž v kontextu formování států přikláníme k té straně, která zdůrazňuje vymezení paradigmatu primárně za pomoci aspektů oborové matice (prostřednictvím sdílených metafyzických východisek, symbolických zobecnění a částečně i hodnotových orientací); tedy k té verzi paradigmatu, která má mnohem obecnější charakter a nekryje se v tomto případě s teoretickými přístupy ke studiu formování států, jež jsme stanovili o něco výše. Řečeno jinými slovy, jsme toho názoru, že sama problematika formování států (podobně jako např. problematika sekularizace v sociologii náboženství) představuje specifický typ paradigmatu, který sice nedosahuje celooborové úrovně (míněno aplikací na celou historickou sociologii), ale který přesto reprezentuje významnou metateoretickou strukturu, jež podmiňuje výzkum daného společenského jevu.

Dodejme pak hned, že pro tu část vědeckého kontinua, která je v tomto případě „subparadigmatická“, pak použijeme jiného analyticko-koncepčního nástroje, a sice teorie vědeckých výzkumných programů Imreho Lakatose. Domníváme se totiž, že právě Lakatosova teorie velmi dobře (lépe než Kuhnova) popisuje tu část naší problematiky, jež se překrývá s teoretickými přístupy k formování států, tedy s prvky překračující jednotlivé teorie. Ve výše zmíněném pojetí navíc částečně odpovídá koncepci paradigmatu jakožto sdíleného příkladu. Zdůrazněme však, že tohoto terminologického označení nebudeme používat, abychom v našem rozboru (zbytečně) nepracovali se dvěma verzemi paradigmat. Prospěšnost Lakatosovy koncepce pak nespočívá jen v tom, že umožňuje danou úroveň vědeckého kontinua vymezit za pomoci jiné terminologie, nýbrž i v tom, že rozlišuje mezi jádrem a obalem výzkumného programu. Díky čemuž umožňuje mnohem lépe sledovat a

vysvětlovat genezi teoretických přístupů k formování států, včetně některých dalších osobitých rozdílů mezi nimi.⁴¹

Než se však budeme této analýze věnovat, měli bychom reflektovat ještě jeden důležitý bod, který souvisí s paradigmatickou strukturou formování států, a sice v jakém vztahu je námi identifikované paradigma „formování států“ (jakási kvazi-oborová či sub-oborová matice) ve vztahu k obecným paradigmátům (oborovým maticím), které lze nalézt v sociologii.

Podle mínění George Ritzera [1975: 7; 2001: kap. 3] můžeme v sociologii nalézt celkově tři obecná oborová paradigmata, která zasahují do jednotlivých sociologických specializací, čili i do historické sociologie, jejíž součástí je zkoumání problematiky formování států. Jde nám tedy o to zjistit, je-li námi identifikované „paradigma formování států“ v něčem komplementární se základními sociologickými paradigmaty. Nalezneme-li i v jeho případě některé ze sdílených rámců.

Hned na začátku upozorníme, že se Ritzer neodrží Kuhnova pojetí úplně věrně, neboť tvrdí, že jádrem paradigmatických konfigurací v sociologii jsou následující čtyři složky: zčásti se jedná o způsob vymezení předmětu výzkumu a zčásti o soubor specifických výzkumných metod. Dále pak musí paradigma disponovat skupinou teorií, sdílejících předcházející dva znaky, a zakládajícím příkladem, který dává badatelům návod, jak analogicky postupovat v řešení stanovených výzkumných problémů. I když se tedy Ritzer odklání od používání Kuhnových složek oborové matice, představuje jeho koncepce zajímavé pojetí, jež nám může

⁴¹ Samozřejmě pak netvrdíme, že by Lakatosova koncepce nebyla prosta jakýchkoliv obtíží, neboť jak upozorňují Roger Backhouse [1998: 41] a Joseph Remenyi [1979], disponuje přinejmenším čtyřmi problematickými aspekty: (1) ve vědě může klidně nastat situace, při níž se mohou některé teoretické programy vzájemně překrývat, následkem čehož mohou některé teorie spadat pod více teoretických programů; (2) vzájemně rozporné programy na sobě mohou do určité míry záviset, neboť svou heuristiku (pozitivní i negativní) vytvářejí v duální interakci; (3) někdy lze jen se značnými obtížemi identifikovat tvrdé jádro určitého výzkumného programu, jež by bylo společné pro všechny teorie považované za součást určitého programu; (4) mezi výzkumným jádrem a obalem se může vyprofilovat určitý mezistupeň, který reprezentuje jakési kvazi-jádro či přechodové pásmo, které však sdílí jen část teorií daného výzkumného programu.

Přestože se domníváme, že všechny tyto body představují významné námítky vůči Lakatosově práci, nebudeme se jejich diskusi podrobněji věnovat, neboť naším cílem je pouze využití dané koncepce k rozboru teorií formování států, nikoliv ji reformulovat do podoby adekvátnějšího metateoretického nástroje.

Zaslouží si však poznamenat, že na některé z výše naznačených problémů v naší analýze narážíme; zejména se jedná o bod č. (1), kdy u některých autorů (Anthony Giddens – kap. č. 11) dochází k výraznému a u některých (Charles Tilly – kap. č. 14) k částečnému překrývání pozitivních heuristik výzkumných programů. Což je však spojeno s tím, že autoři se v rámci badatelského pole vůči sobě jednak vymezují a jednak zastávají v průběhu času různé pozice v tomto poli – jejich důraz na určité podmínky a faktory formování států tedy nezůstává neměnný. Doplníme pak, že u těch autorů, u nichž se lze setkat s výraznou hybriditou jejich teoretické koncepce vývoje evropských států, se přikláníme k zařazení do toho teoretického výzkumného programu, s nímž sdílejí nejvíce příbuzných znaků – tzn., jehož pozitivní heuristiku nejintenzivněji rozvíjejí.

zprostředkovat propojení problematiky formování států se širší paradigmatickou strukturou sociologie.⁴²

Na základě uvedených složek lze identifikovat tři klíčová sociologická paradigmatata:

- (1) *paradigma sociálních faktů*, které se soustřeďuje na sociální fakty v durkheimovském smyslu a pod nějž spadají i přístupy vycházející z realistické ontologie sociální skutečnosti. Převažující metodologickou strategií tohoto přístupu je pozitivismus;
- (2) *paradigma sociální definice*, vycházející z práce Maxe Webera, jež zdůrazňuje úlohu interakce a definování situací ze strany aktérů, včetně jejich důsledků. Na rozdíl od předcházejícího paradigmatu tedy vychází z nominalistické perspektivy a z tzv. antipozitivismu;
- (3) *sociálně-behavioristické paradigma*, mající za vzor práci Burrhuse F. Skinnera. Objektem jeho zájmu je chování lidí jako odpověď na určitou sadu podnětů. Toto paradigma sice sdílí některé společné znaky s paradigmatem sociálních faktů, přesto se však od něj liší ve své heuristice a zaměření na jiné úrovně sociální reality.

Vrátíme-li se pak od těchto obecných sociologických paradigmat zpět k problematice formování států, musíme uvést, že *paradigma sociálních faktů* je v tomto případě komplementární s „paradigmatem formování států“, jak jsme jej vymezili výše. Obě mají totiž společný přístup k ontologii sociálního světa (realismus), metodologii (různé formy převážně kauzálních a komparativních analýz – pozitivismus). A navíc vycházejí z příkladu, jakým je věda v tomto paradigmatu praktikována: např., jak se provádí historická srovnávací analýza, jíž v některých svých zárodcích nalezneme už u zakládajících příkladů vědecké práce z tohoto paradigmatu – u Émila Durkheima.⁴³ V neposlední řadě patří právě teorie formování států ke skupině konkrétních teoretických koncepcí, které nesou znaky daného sociologického paradigmatu.

Zároveň je však podle nás zajímavé se pozastavit u toho, proč při zkoumání dlouhodobých proměn států nebyly doposud ve větší míře uplatněny oba zbylé paradigmatické přístupy (tj. paradigma sociální definice a behavioristické paradigma). Případně bychom se měli alespoň

⁴² Ritzer si bere z Kuhnova modelu oborové matice zejména její druhý a čtvrtý bod: tj. sdílené metafyzické orientace (ty se projevují ve vymezení předmětu výzkumu v určitém paradigmatu) a zakládající příklady. Od Kuhnova pojetí se pak odklání ve zdůrazňování metodologických strategií a souboru existujících teorií, které nahrazují sdílené hodnoty a symbolická zobecnění.

⁴³ Příklad historické srovnávací analýzy nalezneme např. již v Durkheimově [2002] studii „*Elementární formy náboženského života*.“ Pro náš případ pak není jistě bez důležitosti, že se právě Durkheim vyhradil vůči rozlišování mezi historií a sociologií. Podle něj představují tutéž vědu, což podle George Steinmetze [2011] dodalo tradici francouzských společenských věd zcela specifický podtext, v němž má právě historie nenahraditelné místo.

krátce pozastavit i nad tím, zdali by bylo možné těchto alternativ v daném výzkumném poli využít (K sumarizaci zaměření alternativních sociologických paradigmat na problematiku formování států srov. tabulku 4.2).

V případě sociálně-behavioristické koncepce je odpověď o něco jednodušší. Protože je převažující výzkumnou metodou tohoto paradigmatu experiment, bylo by velmi obtížně simulovat takové experimentální podmínky, které by dovolovaly porovnávat, jak se v odezvě (stimulu) na některé změny ve formě států nebo některých z jejich organizačních struktur lidé v minulosti chovali (reakce). Navíc je sociálně-behavioristické paradigma dominantně zaměřeno jen na sociální mikrorovinu, tzn. na chování aktérů v malých sociálních skupinách, díky čemuž nepředstavuje na první pohled zajímavý přístup pro porozumění dlouhodobým makrosociálním transformacím států; respektive nenabízí optimální řešení ústřední hádanky této problematiky, jak jsme ji doposud znali.

Na druhou stranu se však nedomníváme, že bychom se měli s tímto konstatováním plně spokojit a ztotožnit, neboť i některé aspekty sociálně-behavioristického paradigmatu lze podle nás na daný vědecký problém aplikovat. Centrální problém formování států (předmět zájmu badatelů) by však bylo nutné redefinovat právě v dikci tohoto paradigmatu. A sice jako problematiku reakcí aktérů (budovatelů států⁴⁴, čili těch, kdo se podílejí na klíčových změnách státních struktur či na jejich přetrvávání) na specifický soubor stimulů, které podmiňují jejich chování. Formování států by pak vystupovalo jako výsledek různorodého chování aktérů v odpovědi na vnější stimuly, přičemž nejdůležitějším aspektem utváření tohoto chování by bylo učení aktérů tomu, které chování vede k požadovaným cílům a které nikoliv.⁴⁵ Čtyři klíčové problémy vymezující problematiku „paradigmatu utváření států“ by pak bylo nezbytné přeformulovat do následující podoby:

- (1) *Problém reakce aktérů*: hledání odpovědi na to, jaké chování aktérů (budovatelů států) vede k vytváření států (Proč některé chování aktérů vede k utváření státních aparátů – k jejich rozvoji, změnám a reprodukci, zatímco jiné ne?).
- (2) *Problém stimulace aktérů*: zjišťování toho, jaké typy stimulů vedou k chování, jež ústí v různé formy budování státních organizací (Proč některé typy stimulů vedou k chování, jež ústí ve vytváření a transformaci států, kdežto jiné stimuly v tom selhávají?).

⁴⁴ V angličtině se užívá pojem *state-maker*.

⁴⁵ V takto naznačeném pojetí sociálního behaviorismu vycházíme zejména z toho, jež je podle našeho soudu nejbližší sociologickému myšlení, a sice z *teorie směny*, jak ji známe z díla jedno z jejích zakladatelů – George Caspera Homanse. O tom, že Homanova teorie není rozhodně odsouzena k pobytu na smetišti dějin sociologické teorie, viz [Fararo 2001].

- (3) *Problém učení aktérů*: jakých reakcí mohou různé druhy stimulů nabývat v závislosti na učení aktérů (budovatelů států), a tak případně diferencovat utváření států (Proč se chování některých aktérů – strategie a praxe budování států – v závislosti na stimulech liší?).
- (4) *Problém časoprostorových variací v behaviorálních vzorcích*: jak se z hlediska času a prostoru chování, stimuly a učení aktérů, související s budováním států, od sebe různí. (Liší se chování, stimuly a učení aktérů, vedoucí k produkci, reprodukci a transformaci států, v závislosti na jejich časoprostorovém zasazení?)

Můžeme tak sledovat, že kdybychom změnili výchozí paradigma, pozměnili bychom tím i vymezení celé problematiky formování států.

S podobnou situací jako v případě sociálně-behavioristického paradigmatu se pak setkáváme i u paradigmatu sociální definice. Ačkoliv se zaměřuje zejména na sociální mikrorovinu a zdůrazňuje intersubjektivní zakoušení sociálního světa aktéry, nemusí být podle našeho mínění zcela exkludováno ze zkoumání problematiky vývoje států. Ono tomu tak vlastně ani úplně není, neboť některé jeho prvky jsou sdíleny badateli na okraji tohoto badatelského pole. A právě v těch místech, kde jádro historicko-sociologické problematiky formování států přechází v jiné oblasti zkoumání či se dostává na hranice jiných oborů, je této perspektivě věnován určitý prostor.⁴⁶ Záměrně však tvrdíme, že toto paradigma není v rámci výzkumu utváření států rozvíjeno z toho důvodu, že v daném badatelském poli nenalezneme ucelenou teoretickou koncepci, která by se pokoušela celý předmět výzkumu uchopit právě

⁴⁶ Po tzv. „kulturálním obratu“ v soudobé historiografii [viz např. Appleby, Hunt, Jacob 2002: kap. 6; Clark 2004; Fulbrook 2002; Sewell 2005] k tomu dochází zejména v rámci jejího výzkumu. Mnoho kulturních historiků totiž při studiu politické organizace minulých států využívá i některé sociologické, potažmo sociálně teoretické koncepce [Burke 2011]. To, co tedy společně s Ritzerem nazýváme jakožto paradigma sociální definice, se tak v oblasti zkoumání států intenzivně rozvíjí mimo hranice sociologie, a sice v kulturální historii, která zdůrazňuje konstruktivistické a hermeneutické přístupy, jež jí mají umožnit analyzovat mikroúroveň historické sociální skutečnosti.

Hranice mezi současnou mainstreamovou (anglosaskou) historickou sociologií a sociální historiografií kulturalistického založení tudíž nejsou dány pouze různou oborovou specializací, ale jsou přinejmenším také zčásti dány odlišnou ontologií (a na ni navazující epistemologií) sociální reality. Tento řez by nás však neměl odrazovat od možnosti cíleného rozpracování teoretického výzkumného programu ke studiu formování států právě na základě paradigmatu sociální definice, neboť většina historiografických výzkumů v rámci tohoto vědeckého směřování se nezabývá dlouhodobými časovými a prostorovými variacemi v transformaci významů kolektivního jednání, ideologií, státních symbolů či rituálů, skrze něž jsou státy konstruovány a zakoušeny sociálními aktéry. Bylo by pak na místě, aby byl takovýto ryze sociologický důraz na zachycení dlouhodobých makrosociálních variací akcentován (stejně jako akceptován) historickými sociology, věnujícími se studiu formování států.

O to plodnější by pak takovýto výzkumný program mohl být, když si uvědomíme, že je přinejmenším na výchozí ontické a epistemické bázi potenciálně komplementární i s tzv. konstruktivismem v teorii mezinárodních vztahů. Na základě čehož by z dané problematiky nemusely být zcela vyloučeny ani úvahy o makro-parametrech utváření států. Detailnějšímu rozvedení těchto myšlenek a načrtnutí základny pro rozvoj alternativního výzkumného programu, čerpajícího z paradigmatu sociální definice, se pak budeme věnovat v kapitole č. 19.

z této perspektivy. Domníváme se tudíž, že je tato rovina ve stávajícím výzkumu formování států prozatím poddimenzována a měla by se intenzivněji rozvíjet, neboť způsob, jakým historicky lokalizovaní aktéři interpretují/chápu procesy utváření států je velmi důležitý. Nicméně pokud by mělo být i toho paradigma využito ke studiu problematiky vývoje států, znovu by si to vyžadovalo kompletní reformulaci ústřední hádanky do následující podoby:

- (1) *Problém významů státu s ohledem na prostorové variace*: jak různě prostorově zasazení aktéři interpretují/definují stát, včetně jeho změn – tzn., jaký význam přikládají státu, státním institucím a jiným částem států, případně státním pověřencům a změnám ve všech těchto aspektech.
- (2) *Problém významů státu s ohledem na časové variace*: jak různě časově/historicky lokalizovaní aktéři interpretují/definují stát, včetně jeho dílčích složek, personálu a změn.
- (3) *Problém intersubjektivních významů budovatelů států*: jak jedinci vytvářející státy interpretují/definují svou činnost: tj. postupy, jimiž produkují, reprodukují a transformují stát/y.

S ohledem na toto vymezení však musíme mít na paměti, že v případě vývoje států by nebyly zkoumány přímé interpretace aktérů, ale byl by analyzován historický materiál v podobě artefaktů různého druhu (dokumentů, textů aj. reprezentací), který by byl teprve až následně interpretován. Takovýto typ interpretace se samozřejmě liší od klasických sociologických přístupů vycházejících ze sociálně-definičního paradigmatu, byť jeho heuristické strategie mohou nést některé podobné znaky.⁴⁷

Prozatímní absence obou alternativních sociologických paradigmat při zkoumání vývoje států je podle všeho zapříčiněna výhradním soustředěním většiny teoretiků na makrorovinu a částečně i mezorovinu celého procesu, tj. na úroveň změn, vzniku a zániku institucí nějakým způsobem spjatých se státem či na transformaci státní struktury: např. v podobě rozšiřování

⁴⁷ Rozdíl spočívá zejména v tom, že centrem hermeneutiky takovéhoho typu by bylo porozumění obsahu historických textů – jejich smyslu. Ty totiž – pakliže přijmeme Ricouerovo [1978] či Brownovo [1992] stanovisko – mají představovat centrum společenskovední analýzy, neboť text je dobrým východiskem studia lidské činnosti, která má mít sama textuální charakter: opírá se totiž o narativní zprostředkování, sdílenou symbolickou dimenzi a také vychází z pravidel institucí, jež jsou nezřídka fixovány do textové podoby. K tomu však, abychom mohli porozumět obsahu těchto textů, je třeba zároveň disponovat určitým předporozuměním v podobě pochopení toho, co produkci těchto textů umožňuje, a kontextu, k němuž se váží a v rámci něhož jsou smysluplné.

Mnohem obsáhlejší diskusi této problematiky lze nalézt v mnoha fundovaných knihách, které se tímto tématem zcela explicitně zabývají. Viz zejména práce Rogera Chartiera [2010], Michela de Certeau [2011], Paula Veyneho [2010] a Elizabeth E. Clarkové [2004]. Naším cílem není v tomto případě detailní rozbor problémů spjatých s danou heuristickou strategií, ale pouze naznačení jejího směru, který by za podmínky realizace systematicky orientovaného výzkumu mohl vrhat nové světlo na utváření států.

státního organizačního aparátu. Takto nastavený předmět bádání a výzkumné strategie, které jsou s jeho řešením spjaty, samozřejmě neponechávají příliš mnoho prostoru pro otázky zakoušení těchto procesů ze strany sociálních aktérů, ani pro osvětlování chování jedinců utvářejících státy v závislosti na proměně podmínek, v nichž k jejich budování dochází. Právě těmto aspektům by se musela věnovat jiná sociologická paradigmatata.

Tabulka č. 2: Klíčové výzkumné otázky problematiky formování států ve třech paradigmatech sociologie

Paradigma sociálních faktů	Paradigma sociální definice	Sociálně-behavioristické paradigma
Jaké jsou příčiny prostorových variací ve formách států?	Jak různě prostorově lokalizovaní aktéři interpretují/definují stát, včetně jeho dílčích složek a jejich změn?	Jaké chování aktérů (budovatelů států) vede k vytváření států?
Jaké jsou příčiny časových variací ve formách států?	Jak různě časově/historicky lokalizovaní aktéři interpretují/definují stát, včetně jeho dílčích složek a změn?	Jaké typy stimulů vedou k chování, jež ústí v různé formy budování států?
Jak vývoj státu působí na jiné sociální instituce a jevy?	Jak budovatelé státu interpretují/definují svou činnost: tj. postupy, jimiž vytvářejí, reprodukují a transformují stát?	Jakých reakcí mohou různé typy stimulů nabývat v závislosti na učení aktérů (budovatelů států), a tak případně diferencovat utváření států?
Jaké jsou příčiny toho, že se ze státu stává klíčová sociální instituce?		Jak se z hlediska času a prostoru chování, stimuly a učení aktérů související s budováním států od sebe liší?

Teoretické přístupy k formování států jako vědecké programy

O něco nižší úroveň kontinua vědy, než je úroveň vědeckých paradigmat, připadá v naší analýze vědeckým výzkumným programům. Ty podle Lakatose [1970: 132; 1978: 47] představují základní směřování výzkumu v určité oblasti, v rámci čehož se soustředí jak na užší⁴⁸ vymezení výzkumného cíle (předmětu bádání), tak i některých dalších teoretických předpokladů.⁴⁹

Každý vědecký program, jímž jsou v našem případě i teoretické přístupy k formování států, pak disponuje svým *jádrem*, v němž jsou umístěna klíčová teoretická a epistemologická východiska, jakož i metodologické strategie a postupy konstruování teorií, vymezující oblast bádání. Podle Lakatose [1970: 133-134; 1978: 48] je pro jádro výzkumného programu příznačné, že je vymezeno za pomoci tzv. *negativní heuristiky*: tzn. za pomoci množiny

⁴⁸ Užším vymezením je míněno užší a přísnější než v případě paradigmat, u nichž jde spíše o vymezení základních aspektů (sociální) reality, které by se mohla stát předmětem výzkumu.

⁴⁹ Hans Radder [1997: 637] vykládá Lakatosovu koncepci vědeckého výzkumného programu jakožto množinu předpokladů umožňujících tvorbu hypotéz, a to s tím charakterem, že hypotézy z nich vyvozené umožňují řešit základní výzkumné problémy a nabízet nové pohledy na stávající fakta, a tak dospívat k novému poznání.

premis, které určují, čím se daný výzkumný program v žádném případě nezaobírá, jaké teorie nevytváří a k jakým metodologickým strategiím se neuchyluje. Roger Backouse [1998: 15-16] pak v tomto ohledu poznamenává, že samotná negativní heuristika se v případě většiny výzkumných programů nesestává z více jak tří až šesti premis.⁵⁰ Tvrdé jádro výzkumného programu je pak nefalzifikovatelné, neboť negativní heuristika vychází ze specifických ontických a epistemických předpokladů o zkoumané realitě, které společně sdílejí všichni badatelé pracující v daném programu.

Dále se ovšem každý výzkumný program skládá i z „ochranného pásu“, postupně se vytvářejícího okolo jeho jádra, jenž je naopak vymezen za pomoci tzv. *pozitivní heuristiky*: tzn. skrze soubor pravidel v podobě klíčových otázek a problémů, jimiž se řídí výzkum v dané oblasti. A právě zde podle Lakatose [1970: 134-136; 1978: 49-50, 110-111] vědci reagují na empirickou falzifikaci některých tezí (vycházejících z pozitivní heuristiky) jejich reformulací a zároveň experimentují s jejich rozvojem – s tvorbou dodatečných premis a hypotéz. Proto jsou také implicitní součástí obalu každého výzkumného programu vždy postupy a strategie, jak modifikovat a rozvíjet empirickou bázi zpochybněné součásti teorií. Díky čemuž je jádro vědeckého programu dílem chráněno před zásadním zpochybněním jeho výchozích předpokladů a dílem může v jeho ochranném pásu docházet k posunu teorie směrem k přesnějšímu popisu a vysvětlení jednotlivých zkoumaných fenoménů. K tomu obvykle dochází tak, že jsou z několika výchozích premis vyvozovány premisy nižšího řádu, které umožňují lépe specifikovat předmět výzkumu a přinášet jeho adekvátnější vysvětlení.

Na základě toho, jestli se určitému vědeckému výzkumnému programu daří nebo nedaří objevovat nové fenomény nebo neočekávaná fakta, rozlišujeme mezi *progresivními* a *degenerativními* výzkumnými programy. Přičemž u těch progresivních od sebe odlišujeme (1) teoreticky progresivní programy, které umožňují prakticky ihned nalézání a předvídání nových faktů o zkoumaných skutečnostech, od (2) empiricky progresivních, pro něž je charakteristické, že jsou schopna v dlouhodobějším horizontu koroborovat nová fakta. Výzkumný program by pak měl být podle Lakatosa [1978: 48-49] názoru opuštěn tehdy, pakliže sám přejde do degenerativního stádia, v němž po dlouhou dobu stagnuje (nepřispívá k objevování žádných nových faktů či se mu tato fakta nedaří dlouhodobě koroborovat), anebo se objeví nějaká velmi slibná alternativa v podobě jiného výzkumného programu.

⁵⁰ Jednu z těchto prepozic prakticky vždy představuje tvrzení, podle něhož by se předpoklady tvrdého jádra určitého programu neměly testovat. Kromě nich pak do jádra výzkumného spadají i základní tvrzení o povaze zkoumaného systému a aktérů, jež v něm působí.

S odkazem na tuto problematiku lze uvést, že *teoretické přístupy k formování států považujeme za vědecké výzkumné programy* přesně v tomto slova smyslu, neboť v rámci každého z nich lze rozlišit jádro disponující negativní heuristikou, tedy vymezením toho, čím se daná perspektiva rozhodně nezabývá, jakož i obalem v podobě pozitivní heuristiky. Její obsah tvoří zaměření autorů na jednu z institucionálních dimenzí, jež je spjatá s utvářením států, a na výzkumné problémy, na něž se autoři jednotlivých teoretických orientací zaměřují.

Když vyjdeme z těchto základních charakteristik, měli bychom načrtnout klíčové premisy, na nichž jsou heuristiky teoretických perspektiv vystavěny a k nimž se pak při analýzách jednotlivých autorů budeme vracet. Budeme tudíž především sledovat to, jak jednotlivé teorie rozvíjejí, upravují a rozšiřují pozitivní heuristiku takovým způsobem, aby „obal“ výzkumného programu co nejlépe zajišťoval ochranu jeho jádra. Zároveň budeme sledovat, můžeme-li jednotlivé programy považovat za (teoreticky/empiricky) progresivní či jestli nevykazují některé ze známek stagnace nebo regrese. K těmto aspektům se o něco podrobněji vrátíme nejenom v závěrech dílčích analytických kapitol (kap. č. 5 až 17), nýbrž i na konci jednotlivých oddílů, jež jsou vyhrazeny každému z teoretických přístupů (viz závěr části II., III., IV. a V.).

V následující části textu nabízíme stručné vymezení ústředních premis teoretických výzkumných programů k formování států. Jejich zkrácená sumarizace, zaměřená na pozitivní heuristiku, je k nalezení v tabulce 4.3.

(1) Ekonomizující přístup ke studiu formování států

Negativní heuristiku lze v jeho případě shrnout do následujících premis:

- E-NH1: Cílem vědecké praxe je nevytvářet teorie, v nichž hrají neekonomické (tj. vnitropolitické, kulturní a mezinárodněpolitické) faktory formování států podstatnou roli.
- E-NH2: Nekonstruovat teorie, v nichž nemají ekonomické struktury (tj. struktura výroby, směny a spotřeby) žádný význam pro utváření států.
- E-NH3: Nekonstruovat teorie, v nichž nemá ekonomická dynamika (změny v charakteru výroby, směny a spotřeby, případně fluktuaci akumulace a koncentrace kapitálu) žádnou úlohu pro vývoj států.
- E-NH4: Nevytvářet teorie, které se nevěnují úloze regulace ekonomických sil (charakteru výroby, směny, spotřeby, stejně jako akumulaci a koncentraci kapitálu) ze strany států.

Klíčové premisy pozitivní heuristiky, řídící směr výzkumu v ekonomizujícím přístupu, jsou naopak tvořeny množinou následujících bodů:

E-PH1: Cílem je produkovat takové teorie, které napomáhají vysvětlit, jak ekonomické faktory ovlivňují formování států.

E-PH2: Vytvářet teorie vysvětlující, jak ekonomické struktury (vzorce výroby, směny a spotřeby) ovlivňují formování států.

E-PH3: Konstruovat teorie vysvětlující působení ekonomické dynamiky (změn ve způsobech výroby, směny a spotřeby, včetně těch v akumulaci a koncentraci kapitálu) na formování států.

E-PH4: Budovat teorie vysvětlující, jak utváření států působí na ekonomické struktury a dynamiku.

(2) Politizující přístup ke studiu formování států

Negativní heuristika politizující perspektivy vychází ze skupiny těchto tvrzení:

P-NH1: Cílem je nevytvářet teorie, v nichž jiné než sociálněpolitické faktory sehrávají dominantní roli ve formování států.

P-NH2: Nebudovat takový typ teorií, v němž by vnitropolitické vztahy nehrály důležitou úlohu ve vývoji států.

P-NH3: Nekonstruovat teorie, které se nezaměřují na úlohu sociální regulace ze strany státu.

P-NH4: Nevytvářet teorie, jež se nezabývají problematikou navyšování koncentrace zdrojů států.

Pro pozitivní heuristiku tohoto přístupu jsou typické následující premisy:

P-PH1: Budovat teorie, v nichž vnitropolitické vztahy sehrávají primární či přinejmenším důležitou úlohu při utváření států.

P-PH2: Konstruovat teoretické koncepce, které se zaměřují na úlohu sociální regulace (řízení sociálních procesů) ze strany státních aparátů.

P-PH3: Vytvářet teorie, jež se zabývají problematikou koncentrace zdrojů států.

P-PH4: Konstruovat takové typy teorií, které zohledňují časové a prostorové diference ve vnitropolitických vztazích pro genezi státních organizací.

(3) Válečný přístup ke studiu formování států

Autoři válečného přístupu vycházejí ze skupiny následujících premis, tvořících také jádro jeho negativní heuristiky:

V_{-NH1}: Záměrem je nekonstruovat teorie, pro něž je typické, že v nich faktory, jež nejsou spjaty s vedením válek, sehrávají významnou úlohu.

V_{-NH2}: Cílem je nevytvářet teorie, v nichž by mezinárodně-politické vztahy a válka nehrály důležitou roli.

V_{-NH3}: Nekonstruovat teorie, které se nezaměřují na změnu ve způsobu a intenzitě vedení válek pro formování států.

V_{-NH4}: Nevytvářet teorie, jež se nevěnují tomu, jak postavení státu v mezinárodním systému ovlivňuje utváření států.

V_{-NH5}: Nevytvářet teorie, které by se nezabývaly problematikou zisku zdrojů pro vedení válek.

Pozitivní heuristika daného přístupu se sestává ze skupiny níže uvedených premis:

V_{-PH1}: Cílem je produkovat takové typy teorií, v nichž mezinárodně-politické vztahy a válka sehrávají hlavní činitel formování států.

V_{-PH2}: Konstruovat teorie, které se zaměřují na to, jak změny ve způsobu vedení a intenzitě válek ovlivňují formování států.

V_{-PH3}: Vytvářet teorie, jež se zabývají tím, jak postavení státu v mezinárodním systému (jak z časového, tak prostorového hlediska) působí na utváření států.

V_{-PH4}: Vytvářet teorie, které se zaměřují na způsoby zisku zdrojů pro vedení válek.

(4) Kulturalistický přístup ke studiu států

Negativní heuristika je v kulturalistické perspektivě zastoupena těmito tvrzeními:

K_{-NH1}: Výzkum se nezaměřuje na tvorbu teorií, které by přikládaly velký význam jiným než kulturním fenoménům.

K_{-NH2}: Cílem je nekonstruovat teorie, v nichž kulturní proměnné nemají důležitou úlohu.

K_{-NH3}: Záměrem je nepřipravovat teorie, jež by vysvětlovaly formování států bez ohledu na působení kulturních struktur.

K_{-NH4}: Nebudovat teorie, které nekladou vysoký důraz na působení kulturní dynamiky při formování států.

K_{-NH5}: Nekonstruovat teorie, jež by se nezabývaly tím, jak formování států ovlivňuje kulturní struktury a dynamiku.

Ochranný obal kulturalistického přístupu je složen z následujících bodů pozitivní heuristiky:

K_{-PH1}: Záměrem je budovat teorie, v nichž mají kulturní proměnné zásadní důležitost.

K-_{PH2}: Cílem je připravovat takové teorie, které by vysvětlovaly, jak kulturní struktury působí na formování států.

K-_{PH3}: Konstruovat teorie, které kladou vysoký důraz na působení kulturní dynamiky při formování států.

K-_{PH4}: Utvářet teorie, jež konceptualizují to, jak formování států ovlivňuje kulturní struktury a dynamiku.

Tabulka č. 3: Klíčové výzkumné otázky vycházející z pozitivní heuristiky teoretických výzkumných programů formování států

Ekonomizující přístup	Politizující přístup	Válečný přístup	Kulturalistický přístup
Jak ekonomické faktory ovlivňují formování států?	Jakou úlohu sehrávají vnitropolitické vztahy pro formování států?	Jak mezinárodně-politické vztahy a válka působí na formování států?	Jak kulturní faktory ovlivňují formování států?
Jak ekonomické struktury působí na formování států?	Jaká je povaha sociální regulace ze strany států?	Jak změny ve způsobu vedení a intenzitě válek ovlivňují formování států?	Jak kulturní struktury působí na formování států?
Jak ekonomická dynamika působí na formování států?	Jak probíhá proces koncentrace a dekoncentrace zdrojů států?	Jak postavení státu v mezinárodním systému působí na utváření států?	Jak kulturní dynamika působí na formování států?
Jak formování států působí na ekonomické struktury a dynamiku?	Jaké jsou časové a prostorové rozdíly ve formách vnitropolitických vztahů, jež ovlivňují formování států?	Jak stát získává různé typy zdrojů pro utváření států?	Jak formování států ovlivňuje kulturní struktury a dynamiku?

Teoretické přístupy k formování států a obecné teorie v historické sociologii

Posledním dílem naší analýzy, jež se věnuje prvkům přesahujícím jednotlivé teorie, je koncepce obecných teorií v historické sociologii Jamese Mahoneyho [2004]. Podle jeho názoru představují obecné teorie výchozí postuláty o základech příčin a kauzálních sekvencích sociálních jevů, s nimiž se můžeme setkat v sociální realitě. Tento druh teorií je podle něj spojen s některými ontickými znaky – zejména s těmi, které způsobují příčinnost mezi sociálními jevy – a usiluje o předložení tzv. „poslední příčiny“ sociálních fenoménů, tj. nejzazšího kauzálního mechanismu.

Všechny obecné teorie se podle Mahoneyho [2004: 460-461] skládají ze dvou důležitých elementů. Prvním z nich jsou tzv. „kauzální agenti“⁵¹, jimiž má autor na mysli základní jednotky analýzy (tzn. to, co je zkoumáno), zatímco druhým jsou tzv. „kauzální

⁵¹ V anglickém originále *causal agent*.

*mechanismy*⁵²; ty představují vlastnosti kauzálních agentů produkující kauzální působení – tj. příčinnost a jiné formy propojení (závislosti) ve vztahu ke kauzálním agentům.

Funkce obecných teorií spočívá v tom, že umožňují obejít tzv. „problém černých skříněk“. Pakliže totiž není předem stanoven určitý předpokládaný způsob spojení příčiny s následkem v podobě stanovení kauzálních agentů a mechanismů, jde jen velmi obtížně vysvětlit, proč dochází k určitému typu výsledku/efektu. Nevíme pak zejména, jaká nezávislá proměnná/é v určitém okamžiku skutečně působí; jinými slovy řečeno, kde leží kořeny příčinnosti. Bez existence nějaké obecné koncepce kauzálních spojitostí tudíž nemůžeme smysluplně spojovat příčinu s jejími efekty. Tento problém řeší právě obecné teorie, které umožňují černé skřínky naplnit (či je zprůhlednit), a tak provést jak selekci pravděpodobných působících proměnných, tak i v případě empirické asociace mezi nimi potvrdit, o jaký typ kauzálního spojení se jedná [2004: 464-465].⁵³

Když tuto problematiku aplikujeme na formování států, obecné teorie zde mohou sloužit jako báze pro vysvětlení základních změn ve struktuře států. Za jejich více či méně rozsáhlými transformacemi tak můžeme hledat jen několik málo typů obecných příčin v podobě specifických druhů kauzálních mechanismů, které působí na státy, jejich části či aktéry formování států, převedené do podoby určitých kauzálních agentů. To proto, neboť kauzální agent nám udává, co budeme v případě formování států zkoumat – budou-li to

⁵² Kauzálním mechanismem je v současné sociologii míněno něco jiného než příčinná sekvence. Mechanismy totiž nejsou totéž co zákony [Hedström a Swedberg 1998: 3ann; Hedström 2005: 25ann], neboť se nejedná o prosté spojení dvou proměnných (závislé a nezávislé). Mechanismy naopak reprezentují plausibilní popis vztahu mezi dvěma jevy, které na sebe působí – tj. mezi *explanas* a *explanandum*. Jde o více či méně podrobnou deskripci působení jednoho jevu na druhý, v rámci něhož jsou vždy akcentovány podmínky jejich vztahu, stejně jako jejich předcházející relace a zpětné působení, neboť to, co v jednom okamžiku může představovat „důsledek“, může být v další chvíli „příčinou“. Stanovení kauzálního mechanismu je tudíž nezbytné, aby vysvětlení určitého jevu bylo hodnověrné.

Poměrně jednoduchou a nosnou definici mechanismu nabízí Wan [2011: 1557], který uvádí, že mechanismus je kolekce procesů, k nimž dochází uvnitř určitého systému (a často také mezi systémy), jimiž vznikají (nebo je vznik blokován), transformují se či reprodukují struktury daného systému.

Dodejme, že samotný pojem mechanismus často odkazuje k metafoře „stroje“ [Gorski 2009], která je však chybná. Na mechanismy bychom se měli dívat jako na navzájem dynamicky propojené entity, které se neustále mění a jejichž interakce, počítaje v to i její výsledek, je přinejmenším nejistá. K bližší diskusi aplikace koncepce mechanismů v teoriích formování států srovnej kapitoly č. 19 a 20 této práce, případně publikaci Isaaca Reeda [2011: kap. č. 5].

⁵³ Genealogie konceptu černých skříněk sahá do kybernetiky a systémové teorie padesátých let. Dnes se autoři využívající tohoto konceptu pokoušejí řešit jednu základní epistemologickou otázku společenských věd – jak nejlépe přistupovat ke zkoumání komplexních sociálních jevů [Karger 2012]. Většina sociologů [Brante 2001; Hedström, Swedberg 1998: 9] pracuje s konceptem černých skříněk ve velmi podobném duchu jako James Mahoney; tzn., že o předmětu svého zkoumání (o jevu, který chtějí vysvětlit), uvažují nejprve jako o „black box“, kterou se teprve následně snaží zprůhlednit. K tomu dochází díky tomu, že mezi vstupy a výstupy z černé skřínky stanovují určitý mechanismus či ontický model, který vysvětluje, jakým způsobem na sebe dané jevy působí. Následkem takového postupu je možné disponovat jak určitými percepčními schématy pro zkoumání sociálních jevů (černých skříněk), tak i „stavebními kameny“ pro jejich explanaci.

jedinci, organizace či kupř. společenství sdílející určité kulturní vzorce. Díky tomu by se teorie formování států měly samy vyvarovat problému „černých skříněk“.

V historické sociologii pak podle Mahoneyho [2004] existuje pětice obecných teorií, u nichž můžeme posoudit, je-li jich využíváno i v rámci teoretických přístupů k vývoji států (srov. též tabulku 4.4):

(1) *Funkcionalistická teorie*, jejíž základní jednotkou analýzy (kauzálním agentem) je sociální systém a kauzálním mechanismem pak funkcionální potřeby/požadavky sociálního systému. V kontextu vývoje států by pak struktura určitého státního aparátu a jeho změny měly být vysvětlovány s ohledem na vztah tohoto aparátu k celku určitého systému a k jeho potřebám a požadavkům (systémovým vztahům). Tento typ obecné teorie pak nalezneme jak v politizující tradici, kde jej kupříkladu rozvíjí Talcott Parsons (kap. č. 8), tak je snadno lokalizovatelný i u některých badatelů ekonomizujícího přístupu. Zde je hlavním představitelem tohoto druhu obecné teorie Immanuel Wallerstein (kap. č. 6). Není pak bez zajímavosti, že v tomto případě sdílejí identickou obecnou teorii nejen představitelé strukturálního-funkcionalismu, ale též někteří jejich ideoví odpůrci z řad marxistů, jakými jsou zastánci právě světo-systémové teorie. K tomu dochází z toho důvodu, že i ti badatelé, kteří vycházejí z teorie světového kapitalistického systému, vysvětlují dílčí jevy (formování států) v rámci logiky závislosti státu/ů na tomto systému a na jeho požadavcích.

(2) *Teorie racionální volby*, pro niž je typické, že výchozí jednotkou jejího výzkumu je individuum a příčinným mechanismem instrumentální racionalita jedinců. Obecná teorie s těmito charakteristikami se pak objevuje zejména v některých dílčích studiích politizujícího přístupu, kde jsou jejími hlavními představiteli Edgar Kiser a Michael Hechter [1991, 1998], pravděpodobně hlavní stoupenci teorie racionální volby v historické sociologii. Oba badatelé zdůrazňují, že veškeré sociální procesy, včetně těch historických je třeba vysvětlovat právě z roviny jednání individuí a z jejich snahy maximalizovat zisky či minimalizovat ztráty.⁵⁴ Podle jejich názoru je pak formování

⁵⁴ Domníváme se však, že zárodky takového typu analýzy můžeme nalézt dokonce už v některých studiích Norberta Eliase (viz též kapitola č. 9). Právě v jeho práci se setkáváme s ideou navazování společenství s partnery (strategické kooperace), které mají sloužit maximalizaci zisku, případně minimalizaci ztrát jedné ze zúčastněných stran. Německý sociolog ji pak demonstuje na mechanismu vyrovnávání sil uvnitř pozdně středověkých a raně novověkých států, přičemž zdůrazňuje, že jejich výsledná forma je podmíněna onou strategickou kooperací. Pro explicitní propojení Eliasovy teorie sociogenze s teorií racionální volby a její aplikaci na premoderní formování států srovnej studii „Principy uzavírání politických koalic v tradiční společnosti a formování státu [Kalenda 2011b]. Autor zde nabízí integrační model, z něhož lze dedukovat, jaké vzorce vztahů vytvářejí různorodé důsledky pro stabilitu, respektive nestabilitu, premoderních států.

států – zvláště jeho efekty – výslednicí rozhodnutí různých politických aktérů (individuálních i kolektivních), snažících se buď navýšit svůj profit, nebo úměrně tomu snížit své náklady. K jaké podobě výsledného vzorce politických aj. institucí na základě takovéto interakce dojde, záleží nakonec na momentální konstelaci sil daných aktérů.

(3) *Teorie moci* je takovým typem obecné teorie, která disponuje kauzálním agentem v podobě tzv. kolektivního aktéra (zpravidla v podobě sociální organizace či jinak koordinované sociální skupiny). Roli kauzálního mechanismu pak v jejím případě sehrávají zdroje, o něž kolektivní aktéři usilují a které jim zároveň umožňují jednat a určují jejich postavení ve struktuře sociálních vztahů. Znaky teorie moci se v teoriích formování států projevují velmi často a procházejí napříč ekonomizujícím, válečným i politizujícím přístupem. Jejich stopy tak lze zaznamenat nejenom u Anthonyho Giddense (kap. č. 11), Paula Kennedyho (kap. č. 7) a Martina van Crevelda (kap. č. 12), ale zejména pak u Charlese Tillyho (kap. č. 14) a Michaela Manna (kap. č. 13). Klíčová práce posledně jmenovaného dokonce sama nese název „Zdroje sociální moci“, čímž se k danému typu obecné teorie explicitně hlásí. Kromě těchto směrů však můžeme teorii moci objevit i u některých představitelů kulturalistické perspektivy. Kupříkladu Pierre Bourdieu [1994, 1998: kap 4.] se intenzivně zaobírá tzv. kapitály (specifickým typem zdrojů), které propůjčují státu (kolektivnímu aktérovi) naprosto ojedinělý druh moci, jenž z něj činí zcela výjimečnou instituci. Pokusíme-li se pak v krátkosti shrnout postavení tohoto obecného teoretického konceptu v badatelském poli o formování států, je nutno uvést, že je ze všech obecných teorií nejrozšířenější a prostupuje prakticky všemi perspektivami. To je pravděpodobně zapříčiněno tím, že stát je nejčastěji pojímán právě jako kolektivní aktér, který shromažďuje a ke svému prospěchu využívá různých mocenských zdrojů, z nichž plyne jeho moc, autorita a legitimita. O tyto zdroje se pak střetává s dalšími kolektivními aktéry, následkem čehož je osud státu úzce svázán s tím, nakolik se mu management těchto zdrojů (jejich získávání, rozšiřování, obnovování a kontrolování) daří úspěšně realizovat a nakolik v tom z různých důvodů selhává.

(4) *Neo-darwinistická teorie* identifikuje jako jednotku své analýzy geny a jako jejich příčinný mechanismus tzv. příspěvek ke „zdatnosti organismu“.⁵⁵ V rámci formování států je tento typ obecné teorie prakticky nejméně používán. Nejspíše je tomu proto, že

⁵⁵ V angličtině se používá termín *fitness*.

je velmi obtížné vést kauzální linii od snahy lidských organismů o reprodukci co nejlépejší genové skladby k utváření rozsáhlých a komplexních organizací, jakými jsou státy. Nicméně i přes toto tvrzení se domníváme, že lze určité známky tohoto přístupu v sociální teorii, jež se alespoň parciálně věnuje vývoji států, objevit. Jde především o teorie současných evolucionistů – Garryho Runcimana [1989, 1997] a Stephena Sandersona [1995]. V jejich teoriích vystupuje stát jako evoluční superstruktura, kterou si nejprve lidské organismy vytvářejí pro intenzivnější koordinaci svých aktivit ve vztahu k přírodnímu prostředí a posléze především k regulaci vztahů k jiným lidským společenstvím. Různé typy evolučně vznikajících států pak umožňují lidským komunitám zachovat si svou pozici v čase a prostoru, což jim následně umožňuje reprodukovat i jejich genetickou výbavu. Dodejme pak, že oba autoři převedli základní postulát „zdatnosti organismus“ na úroveň sociálních organizací a institucí, k jejichž selekci dochází v rámci tzv. sociálně-kulturní evoluce; jde tedy v první řadě o „fitness“ těchto institucí a organizací, která teprve až následně ovlivňuje to, může-li se nějaký lidský organismus rozvíjet. Postavení obou badatelů v naší klasifikaci je pak značně závislé na tom, zdali kladou větší akcent na selekční mechanismy, jež se odehrávají uvnitř určitého společenství (politizující přístup), anebo na ty, které probíhají mezi společenstvími (válečný přístup). Proto se teorie Runcimana a Sandersona nacházejí na rozhraní politizující a válečné školy.

- (5) *Kulturní teorie* využívá sémiotickou praxi jako vysvětlující mechanismus, jež ovlivňuje výchozí analytickou jednotku v podobě společenství (kulturně spřízněné kolektivy). Sémiotickou praxí je pak míněn systém vytváření významů, jež jsou určitým společenstvím sdíleny. Tvorba a reprodukce těchto významů pak jako makro/mezo-sociální faktor působí i na jednání aktérů v tomto společenství. Asi není příliš překvapivé, že kulturní teorie tvoří jádro kulturalistického přístupu k formování států. Podle argumentace tohoto směru vznik a rozšíření sémiotické praxe v podobě nových doktrín či reformulace těch starých ovlivňuje praxi sociálních aktérů, která působí na stát: vede buď k potvrzování či navyšování jeho legitimacy, anebo naopak spěje ke změně významů států, ke zpochybňování státních symbolů a krizi jeho legitimacy. Představitelem daného směru a aplikace této obecné teorie v historické sociologii *par excellence* je americký badatel Philip Gorski (kap. č. 17), který zdůrazňuje, že některé z klíčových organizačních rozdílů v raně moderních státech byly způsobeny přítomností či nepřítomností určitého konfesního étosu, který

příspěval či nepřispíval k sociální kázni v tom kterém státu. Náboženské víry (sémiotická praxe) tak podle něj podstatně diferencovaly utváření evropských států.

Díváme-li se pak na to, jak jsou různé varianty obecných teorií zastoupeny v jednotlivých teoretických výzkumných programech o formování států, zjišťujeme, že dominujícím způsobem vysvětlování je v tom poli teorie moci a částečně pak funkcionalistická teorie, zatímco nejpoddimenzovanějšími z nich jsou tzv. kulturní a neo-darwinistická teorie (viz též tabulka 4.4).

Z toho plyne, že pokud bychom chtěli dále rozvíjet teoretickou (pozitivní) heuristiku v rámci stávajících výzkumných programů – čili takovou formu heuristiky, která by na zkoumané jevy vrhala nové světlo – bylo by třeba se rovněž zamýšlet nad tím, jakým způsobem je kupříkladu možné vysvětlovat ekonomické faktory, jež ovlivňující formování států, za pomoci sémiotické praxe či naopak, jak jsou kulturní faktory (např. náboženská víra a jiné formy ideologií), jež konstituují podmínky pro vznik rozličných forem států, spojeny s příspěvkem ke zdatnosti určitého organismu, respektive zvýšení adaptability určité komunity, jíž jsou organismy součástí.

Tabulka č. 4: Zastoupení obecných teorií v čtyřech teoretických přístupech ke studiu formování států

	Funkcionalistická teorie	Teorie racionální volby	Teorie moci	Neo-darwinistická teorie	Kulturní teorie
Ekonomizující přístup	Ano	Částečně	Ano	Ne	Ne
Politizující přístup	Ano	Ano	Ano	Částečně	Ne
Válečný přístup	Ne	Ne	Ano	Částečně	Ne
Kulturalistický přístup	Ne	Ne	Ano	Ne	Ano

* * *

Poměrně rozsáhlá debata, kterou jsme o metateoretické struktuře celého badatelského pole v této kapitole vedli, měla za cíl stanovit ty oblasti problematiky formování států, které bychom mohli podrobit dalšímu detailnějšímu zkoumání. Přičemž nám nešlo jen o rozbor těchto teorií z hlediska charakteristik, jež jednotlivé teorie překračují, tzn. o jejich zasazení do převážně metafyzické části kontinua vědy, jak ji pojmenovává Jeffery Alexander [1987], ale také o načrtnutí východisek pro jejich další rozvoj. Získáme-li totiž základní představu o těchto rysech teorií, které se váží k metafyzickému kontinuu vědy, lze položit základy pro jejich reformulaci právě na této (výchozí) úrovni. Jinými slovy řečeno, lze též přejít od

metateoretizování coby analýzy teorií k metateoretizování jakožto rozvíjení teorii; sestoupit z prostoru mimo badatelské a vkročit do něj. V tomto ohledu se domníváme, že můžeme načrtnout přinejmenším čtyři možné varianty řešení rozvoje stávajícího badatelského pole, které budeme také akcentovat – až na řešení č. 3, kterému byl již vyhrazen prostor výše – v závěrečné části tohoto textu (blok VI.):

- (1) Pokračovat v rozvoji heuristiky jednotlivých teoretických výzkumných programů, vycházejících z paradigmatu sociálních faktů (realistické koncepce sociálního světa) a které odpovídají tomu, co jsme pojmenovali jako paradigma formování států. Pro tento účel by bylo možné dále upravovat a zpřesňovat teze, s nimiž jednotliví badatelé pracují takovým způsobem, aby co nejvíce odpovídaly historické evidenci a reagovaly na anomálie, jež se v ní objevují.
- (2) Zamítnout heuristiku jednotlivých teoretických výzkumných programů a stanovit východiska pro nový výzkumný program, který by vycházel ze stávajícího paradigmatu formování států a opíral by se o obecné sociologické paradigma sociálních faktů. Takovýto výzkumný program by vycházel z multidimenzionality a multiúrovňovosti sociální změny spojené s formováním států a pokoušel by se propojit klíčové principy pozitivní heuristiky dosavadních výzkumných programů. Jde tudíž o syntetizující přístup k teoretizování ohledně geneze států.
- (3) V pořadí třetí možností je odmítnutí heuristiky celého paradigmatu formování států a jeho realistické ontologie a epistemologie. Takovýto tah by pravděpodobně vedl k nastolení zcela nových vědeckých hádanek, které by ústily v reformulaci klíčových badatelských problémů spjatých s dlouhotrvajícím vývojem států. V tomto kontextu by se jednalo o stanovení výchozí heuristiky v rámci alternativních sociologických paradigmat – a to (a) sociálních definice a (b) sociálně-behavioristického paradigmatu. Pro což jsme ostatně vytvořili předpoklady již v této kapitole.
- (4) Poslední řešení je ze všech nejradikálnější a spočívá v zamítnutí heuristiky výše uvedených sociologických paradigmat, která nejsou s to překročit některé z klíčových sociologických dichotomií a nahlížet sociální realitu v její komplexnosti a různorodosti. Postup, jež vychází z této myšlenky, počítá s ustanovením báze alternativního paradigmatu formování států, jež by čerpalo z kritického realismu a které by mohlo představovat východisko nejenom pro multiúrovňové a multidimenzionální chápání vývoje států, nýbrž i pro integraci poznatků z jiných oborů zabývajících se nějakým způsobem jevy, jež souvisejí s budováním států.

Každé z těchto řešení je sice na jednu stranu podnětné a legitimní, ovšem na druhou stranu v sobě nese i některé problémy, jež brání jeho aplikaci: např. některé z nich podstatným způsobem inovují teoretickou heuristiku, nicméně tím zároveň snižují svůj potenciál k empirické koroboraci teoretických tezí, čímž nepříspěvají k empirickému progresu určitého výzkumného programu. Jiná zase umožňují intenzivní empirický progres, avšak mají problémy s nedostatečně rozvinutou teoretickou heuristikou, která pak naráží na časté anomálie (podrobněji viz kapitola č. 18).

[II.]

ČÁST DRUHÁ

EKONOMIZUJÍCÍ PŘÍSTUP

[II.]

EKONOMIZUJÍCÍ PŘÍSTUP:

FORMOVÁNÍ STÁTŮ JAKO PRODUKT EKONOMICKÝCH

TRANSFORMACÍ

V základu logiky ekonomizující perspektivy leží tvrzení, že sociální jevy související s vývojem států více či méně závisejí na ekonomických fenoménech. Hospodářské struktury a transformace jsou podle ní tím, co v důsledku – alespoň na té nejobecnější úrovni – řídí sociální změnu. Z tohoto konceptu pak vyvěrá jak pozitivní, tak negativní heuristika teoretického výzkumného programu, jejíž nejzazší kořeny můžeme nalézt v tázání Adama Smitha po příčinách bohatství a bídy národů či v historických analýzách Karla Marxe. Proto také dva dílčí teoretické tábory, které uvnitř ekonomizujícího přístupu nalezneme, jsou na jedné straně marxističtí teoretici, byť se mezi sebou sami značně liší, a ekonomičtí institucionalisté [North, Thomas 1973; North 1990], které můžeme považovat za velmi vzdálené pokračovatele Smithova díla. Zdůrazněme však již na tomto místě, že my se v této práci budeme převážně věnovat zástupcům první školy, neboť ti více odpovídají jak tematickým kritériím naší studie (spadají přímo do badatelského pole o formování států – viz kapitola č. 2), tak nárokům prvního stupně formalizace teorií (časoprostorového rozsahu teoretických tvrzení – viz kapitola č. 3).

Teorie spadající pod ekonomizující přístup sdílejí následující východiska pozitivní heuristiky, jíž se pak jednotliví autoři snaží rozvíjet, testovat a koroborovat:

E-PH1: Cílem dané teoretického programu je vytvářet takové teorie, které napomáhají vysvětlit, jak ekonomické faktory ovlivňují formování států.

E-PH2: Badatelé se snaží produkovat teorie vysvětlující, jak ekonomické struktury (vzorce výroby, směny a spotřeby) ovlivňují formování států.

E-PH3: Záměrem je konstruovat teorie vysvětlující působení ekonomické dynamiky (změny ve způsobech výroby, směny a spotřeby, včetně těch v akumulaci a koncentraci hospodářských zdrojů) na formování států.

E-PH4: Snahou je budovat teorie vysvětlující, jak utváření států působí na ekonomické struktury a dynamiku.

Výrazné znovuoobnovení zájmu o tyto problémy, k němuž došlo v druhé polovině 20. století, je spojeno s návratem dvou navzájem souvisejících témat klasické sociologie – na jedné straně rozsáhlých ekonomických transformací, jimž se ve svém díle věnoval Karel Marx, a na straně druhé jde o problematiku příčin vzniku moderního kapitalismu, jednoho z důležitých předmětů bádání Maxe Webera. Na obě tyto myšlenkové tradice pak ze všeho nejdříve navázala intenzivní debata uvnitř komunity marxisticky orientovaných historiků a ekonomů, která se zaměřila na propojení obou těchto témat – a sice na socioekonomickou transformaci související s přechodem od feudalismu ke kapitalismu.

To, že východiska této debaty jsou zasazena do marxistické tradice společenskovedního myšlení, zmiňujeme především z toho důvodu, že dva ze tří klíčových představitelů ekonomizujícího přístupu, jimž se budeme v této práci věnovat, náleží právě k této ideové tradici. Což ostatně není nikterak překvapivé, neboť valná část heuristiky marxistického přístupu se zaměřuje právě na to, jak ekonomické fenomény a vztahy ovlivňují neekonomické jevy, struktury a procesy. Doplňme pak, že pravděpodobně jediným výrazným alternativním přístupem, jenž by disponoval obdobnou heuristickou strategií je pak ekonomický institucionalismus, o jehož příspěvku ke zkoumání států se také v krátkosti zmíníme.

Celou diskusi o přechodu z feudalismu ke kapitalismu odstartovala kniha britského historika Maurice Dobb *Studie o vývoji kapitalismu* [1946; srov. též Dobb 1950], na jejíž klíčové teze poměrně zakrátko zaútočil americký politický ekonom Paul Sweezy [1950]. O něco později se pak do nastalé debaty připojili i další významní autoři [např. Hill 1953; Hilton 1953; Takahashi 1952], kteří se více či méně klonili buď na stranu argumentace Dobb, anebo Sweezyho. Zatímco Maurice Dobb považoval za vůdčí síly sociální změny vlastnické a výrobní vztahy a s nimi provázaný třídní konflikt mezi vlastníky a nevlastníky výrobních prostředků, Paul Sweezy preferoval pro osvětlení celého procesu mechanismy směny, s nimiž byl spjat rozvoj urbánních center a mezinárodního obchodu, které měly podle jeho soudu narušit základní stavební kameny feudálního řádu.

Přestože pak můžeme tuto debatu datovat již do padesátých let, celá diskuse začátkem sedmdesátých let znovuožila a tentokrát k ní měli co říci i ti autoři, kteří za jednu z klíčových

složek dané transformace považovali *stát*. Z něj se tak velmi rychle stala důležitá proměnná a zároveň s tím i nové centrum historicko-sociologických analýz. Konceptualizace ekonomické změny se totiž v novém kole vědecké debaty neobešla bez rozboru dlouhotrvajících transformací politického systému, který byl s hospodářskou sférou v interakci, díky čemu se jako důležitá otázka objevilo formování evropských států.

S novými argumenty do zmíněného sporu nejdříve vstoupil britský marxistický historik a sociolog *Perry Anderson* [1974a, 1974b] a po něm i americký sociolog *Immanuel Wallerstein* [1974, 1980, 1989]. Celou diskusi pak koncem sedmdesátých let částečně uzavřel a dokreslil *Robert Brenner* [1976, 1977]. A právě prvním dvěma jmenovaným budeme věnovat prostor v naší analýze teorií vývoje států – respektive při formalizaci jejich teorií. Wallersteina (kap. č. 6) můžeme pak s určitou nadsázkou považovat za pokračovatele typicky *sweezyovského* přístupu k problematice vzniku a vývoje kapitalismu, zatímco Andersona (kap. č. 5) lze zařadit do linie myšlení sahající k *Mauricu Dobbovi*. I když, jak upozorňuje třeba *Holton* [1981], Andersonův přístup se tradičním marxistickým konceptem vývoje států poněkud vymyká. Je v mnoha ohledech inovativnější a s některými kategoriemi a analytickými postupy, jež jsou marxisty běžně používány, nepracuje nijak rigidním způsobem. My si zejména ukážeme, jak oba uvedení autoři nakládají se základními postuláty pozitivní heuristiky ekonomizujícího přístupu k formování států a jak je možné tyto teze dále specifikovat, upravit a rozvíjet.

Obě uvedené teorie však toho mají kromě několika málo rozdílů rovněž mnoho společného. Obě považují proces formování států za derivát rozsáhlých hospodářských změn, uprostřed nichž působí státní aparát coby nezbytná mocenskopolitická nadstavba ovlivňující dílčí projevy ekonomické dynamiky. Ačkoliv můžeme uvést, že jak *Wallerstein*, tak *Anderson* počítá i s některými dalšími faktory intervenujícími do utváření států než pouze s těmi ekonomickými, je to stále transformace hospodářské sféry, která vývoj státních aparátů v první řadě podmiňuje.

Vyjdeme-li od pak z tvrzení, že důraz na ekonomickou sféru jako hybatele formování států je pro badatele ekonomizujícího přístupu rozhodující, měli bychom zmínit ještě jednoho významného teoretika, který by měl být zařazen pod tuto perspektivu – *Paula Kennedyho* (kap. č. 7). Ten se sice ve svých východiscích neopírá o myšlenky marxismu, jako oba předešní badatelé, nicméně i přesto považuje za jednu z vůdčích sil – podle mnohých kritiků [Giddens, Mann, Wallerstein 1989; Reynolds 1989; Woodruff 1989] v jeho práci naprosto převažující – právě hospodářské faktory, které posléze ovlivňují jednotlivé země.

Kennedyho teorii vývoje evropských států lze podle našeho soudu vykládat i takovým způsobem, že jde o rozpracování myšlenek Immanuela Wallersteina (zvláště některých bodů jeho pozitivní heuristiky) s výraznějším podílem konkrétního popisu mezinárodních vztahů a role války při jejich utváření.⁵⁶ Kennedyho studie tudíž určitým způsobem představuje výrazné rozvinutí pozitivní heuristiky ekonomizujícího přístupu směrem k otázce, jak je ekonomický blahobyt a struktury, propůjčující některým státům výjimečné postavení v mezinárodním systému, ovlivňován ze strany makropolitických faktorů.

⁵⁶ Pro konkrétní podíl vlivu Wallersteinových myšlenek na Kennedyho studii srovnej poznámkový aparát v práci „Vzestupy a pády velmocí“ [Kennedy 1996: 654-656, 661-662].

5.

PERRY ANDERSON:

STÁTY JAKO SOUČÁST SOCIÁLNĚEKONOMICKÝCH FORMACÍ

Perry Anderson (*1938) patří k současným nejuznávanějším představitelům marxismu. Od počátků šedesátých let působí jako editor prestižního levicového časopisu *Nová levicová kritika*, kde také vyšla většina jeho kritických statí. Do analýz historické sociologie se výrazně zapsal dvěma knihami z poloviny sedmdesátých let. Jedná se o *Přechody z antiky do feudalismu* [1974a] a *Rodokmeny absolutistických států* [1974b]. Obě přehodnocují a doplňují Marxovu analýzu sociálního vývoje.⁵⁷ Podle mnoha recenzentů [Behrens 1976; Bernise 1976; MacRae 1975; Thomas 1975] znamenaly tyto publikace skutečnou obrodu v bádání o dějinách západní civilizace. Anderson totiž upřel svou pozornost nejenom ke změnám ve způsobech výroby⁵⁸ tak, jak to činila většina marxisticky orientovaných autorů před ním, ale podstatně prozkoumal i úlohu politické sféry ve vztahu k sociální změně. Poukázal na to, jak jsou různé formy států podmíněny ekonomickými faktory, stejně jako, jak následně tyto státy intervnují do některých projevů hospodářské základny společnosti. Sám o tom napsal: „[...] konflikt mezi třídami se neustále projevoval na politické – nikoliv na ekonomické nebo kulturní – úrovni společnosti. Jinými slovy řečeno, je to konstrukce a destrukce států, která je hlavní příčinou základních posunů ve výrobních vztazích“ [Anderson 1974b: 11]. Nás pak

⁵⁷ Kromě dvou výše uvedených studií představují pro sociologii podnětný materiál i další práce mladšího bratra neméně slavného sociologa Benedicta Andersona, „*Příčiny současné krize*“ [1964], týkající se historických předpokladů úpadku proletariátu v Anglii, a vývojem západního marxismu se zabývající kniha – *Utváření západního marxismu* [1976]. Z posledních Andersonových studií by bylo vhodné zmínit monografii *Původ postmoderny* [1998], silně ovlivněnou Fredericem Jamesonem, jež uchopuje problém přechodu k postmoderní společnosti právě z marxistických pozic. K obsáhlejšími životopisným informacím o autorovi srovnej [Anderson 2008, Elliott 1998].

⁵⁸ Někdy se též užívá pojem „mód produkce“ (*mode of production*).

bude v kontextu formování států zajímat především Andersonův popis vzestupu středověkých a absolutistických monarchií, jimž je věnována velká část autorovi teorie.

Anglický historický sociolog podává v obou svých monografiích velmi přesné časoprostorové vymezení předmětu výzkumu. Geografickým jádrem jeho analýz je evropský kontinent, a to od Atlantiku až po Ural a od Skandinávie až po středomořské ostrovy. Nicméně časové vymezení Andersonovy práce je již neurčitější a její stanovení složitější. Zatímco ve své první studii, „přechodech“, podrobuje rozboru období antiky a vrcholného středověku (5. stol. př. n. l. až 15. stol. n. l.), druhá kniha, „rodokmeny“, se věnuje ranému novověku a období, které autor nazývá „věkem absolutismu“ (16. až 19. století).

Náš rozbor se pak z důvodu časoprostorové formalizace teorií bude dotýkat pouze „postkarolinského“ období formování feudálních států a jejich následné transformaci v absolutistické režimy. Sociální dynamika antických polis či helénských impérií tak bude z našich analýz vyňata. Na tomto místě bychom pak měli doplnit, že obě etapy, feudalismus i absolutismus, budou rovněž předmětem stanovení modelu formování států – druhého bodu formalizace Andersonovy teorie.

Vztah společnosti a státu

Britský badatel preferuje používání termínu „sociální formace“ před jeho ekvivalentem, pojmem „společnost“. Sociální formace pro něj představuje specifickou kombinaci odlišných způsobů výroby pod „nadvládou“ jednoho z nich. Sociální formace jsou pak svou podstatou heteronomní a pluralitní, a tak by na ně mělo být i nahlíženo [Anderson 1974a: 22; srov. též Marx, Engels 1963]. Tato pluralita se rovněž týká kulturních a politických forem, které coby superstruktura vystupují z ekonomické základny.

Podle Fulbrookové a Skocpolové [1995: 177] Anderson vždy pracuje s holistickými celky, jakými jsou antická a germánská společnost, feudalismus či západní a východní absolutismus. Každý z těchto termínů představuje funkcionální jednotu a kompletní konfiguraci socioekonomických, politických a kulturních vzorců, které společně utvářejí kompletní významový celek jedinečného sociopolitického řádu. Státy jsou vždy až součástí konkrétní, velmi komplexní historické totality institucionálních řádů.

Anderson však žádnou jednotnou definici státu nenabízí a s termínem „stát“ zachází v celku vágně. Státem je pro něj Římská říše stejně jako vizigótské království, Anglie 11. století podobně jako Anglie 18. století. Snad by bylo možné v rámci Andersonova výkladu odlišit protostáty, tzn. *feudální státy* s částečnou suverenitou, jimž se věnuje autorova první

kniha [1974a], a *absolutistické státy* s plnou suverenitou [1974b]. Ty již disponují většinou prvků typických pro moderní politické režimy: rozvinutou byrokracií, stálou armádou, hranicemi, diplomacií a jednotným právním systémem. I když se všechny zmíněné prvky, co se týče úrovně jejich diferenciací či racionalizace, podstatným způsobem časoprostorově různily.

Měli bychom však upozornit na ještě jeden obecný aspekt státu, který bychom mohli nazvat *marxistickým přístupem*. Stát, ať už jde o antický, feudální či absolutistický, nepředstavuje podle Andersona nic jiného než nástroj politicko-legální dominance určité třídy. Mechanismus, jenž skrze politickou a/nebo legální autoritu stvrzuje její hegemonní postavení. Z marxistického přístupu ke státu zároveň pramení i vzájemný vztah společnosti a státní organizace, nabývající podoby třídního konfliktu, v němž se dominující třída snaží za pomoci státního aparátu udržet své postavení na úkor subdominantní třídy.⁵⁹

Pokusíme-li se tyto informace v krátkosti shrnout a vztáhnout je k nejdůležitějším bodům, které nás v tomto ohledu zajímají, měli bychom říci, že byť je Andersonovo vymezení států značně implicitní, nese v první řadě známky sociologického realismu a za druhé, má výrazně makrosociální znaky. Stát je objektivní výslednicí konfigurace různých typů (makrosociální) institucionálních řádů a jako takový dále ovlivňuje praxi sociálních aktérů.

Průběh formování států

Analýza průběhu formování států se týká dvou hlavních vývojových etap vzájemně se lišících způsobem výroby a dominance (tj. rysy hospodářské a politické sféry). Jestliže je pak (1) první etapa charakteristická formováním feudálního způsobu výroby uvnitř sociálněpolitické formace tvořené ranými státy, městy a církví, (2) druhá etapa představuje formování absolutistického státu v rámci již plně rozvinutého feudálního ekonomického systému. V prvotní fázi jsou státy ovlivňovány transformacemi ekonomické sféry, v druhé pak zejména diferenciací politického systému na základě logiky hospodářských struktur a procesů typických pro feudalismus. Změna je však v obou případech endogenního původu, vyvěrá přímo ze společnosti, z výrobních a vlastnických vztahů, které následně – v určité formě sekvenční kauzality – ovlivňují jednání aktérů v politické sféře. V další části textu aplikujeme

⁵⁹ Prostředky, jimiž dochází k „hájení“ dominantního postavení se však u jednotlivých marxisticky orientovaných autorů či obecněji řečeno konfliktologů liší. Někteří zdůrazňují vnucování stratifikačního systému, moci a norem [Poulantzas 1978, Miliband 1983], jiní upozorňují na ideologickou hegemonii [Gramsci 1949, Althusser 1984] a jiní podtrhují roli kulturní nadvlády a „nenápadné“ (neuvědomované) replikace sociálního řádu, v níž stát figuruje [Bourdieu, Passeron 1990]. Anderson však v obou svých knihách dává přednost hrozbě fyzického přinucení, která podle něj představovala, až do vzniku modernity, nejúčinnější mechanismus třídní nadvlády. K diskusi ideových zdrojů tohoto nahlížení na stát srovnej [Vincent 1987: kap. 5.].

náš základní analytický/formalizační model na každý z časových bloků zvlášť, neboť se jedná o dvě odlišné formy příčinného vysvětlení sociálních jevů.

Feudalismus: 9. až 15. století

V této podkapitole se nejdříve seznámíme s tím, jak došlo ke vzniku feudálního způsobu výroby, jenž zapříčinil jedinečný charakter formování států mezi 9. až 15. stoletím a o něco později si ukážeme, jak některé z geografických modifikací feudalismu pozměnily trajektorie formování jednotlivých evropských států (či dokonce celých skupin států).

Feudalismus podle Andersona [Anderson 1974a: 18-19, 111, 127-128, 154] vyplynul z kolapsu a následného sblížení dvou naprosto odlišných způsobů výroby, jejichž rekombinace nabrala po celém evropském kontinentu značně hybridní charakter. Smísil se v něm *otrokářský způsob výroby* s kořeny v Římské říši a *primitivní komunální způsob výroby* germánských nájezdníků. Právě vznik zcela nového módu produkce, jeho modifikace a mutace, znamenaly prvotní příčinu formování států od raného středověku, neboť způsob ekonomického života společnosti zásadně podmiňoval i podobu státních organizací.⁶⁰ Proto si v další části textu přiblížíme vznik a klíčové rysy feudálního systému.

Anderson [1974a: 20-21, 107-108, 218-223; srov. též Smith 1991: 89-90] před nástupem feudalismu rozeznává celkově tři způsoby výroby:

- (1) *Otrokářský způsob výroby*. O němž lze říci, že byl vystavěn na vojenské expanzi států, během níž byli získáváni zajatci, později sloužící jako otroci v zemědělské produkci. Základem veškeré výroby byla především jejich fyzická práce. Otrokářský způsob výroby byl zároveň spojen i s existencí jedné z prvních sociálních formací vůbec, a sice s antickou sociální formací. Jakmile však byly její pilíře narušeny barbarskou invazí, došlo k nezadržitelnému úpadku celého otrokářského systému a následně i antického světa.⁶¹

⁶⁰ S těmito myšlenkami však již mnohem dříve přišel Karel Marx [např. Marx, Engels 1963: 36; srovnej též Marx, Engels 1952: 28].

⁶¹ Anderson [1974b: 11] v tomto kontextu zdůrazňuje vnější expanzi a politickou destabilizaci, doprovázenou vznikem a šířením křesťanství, jež vedla k úpadku antické sociální formace. V rámci této debaty také vcelku věrně sleduje argumenty Maxe Webera [1976] a Edwarda Gibbona [2005], aby zdůraznil, že ekonomické změny musela nutně předcházet změna politická; tzn., aby se mohla transformovat ekonomická formace, musel se nejdříve zhroutit politický řád, jenž ji dlouho zaštiťoval.

Marx [1973] naopak spatřoval příčinu zkázy antiky v její vnitřní ekonomické struktuře: podle něj došlo ke koncentraci půdy v rukou nevelké skupiny zámožných patricijů a dále pak k oslabení svobodných občanů a nahrazení stratifikačního systému založeného na občanství systémem, jenž byl konstituován ekonomickými zdroji.

Odlišný, avšak na některých z Andersonových premis vystavěný přístup volí Randall Collins [1999: 177-212]. Ten pokládá jednotlivé formace nikoliv za shluky způsobů výroby a akumulace kapitálu, ale za zvláštní

- (2) *Primitivní komunální způsob výroby.* V rámci něj rolníci sice pracují na vlastních pozemcích, nicméně se zapojují i do užší spolupráce se svými sousedy. Skupinová kooperace se kromě obdělávání půdy odehrává převážně na rovině komunální obrany a provádění některých právních úkonů. I když pak byla tehdejší vojenská organizace založena na širokých příbuzenských vazbách, existovala obecná tendence některých nejsilnějších rodů k uzurpaci moci nad zbytkem obyvatelstva a k vytváření systému, v němž byl vymáhán tribut od slabších rodin. Historicky nejznámějšími reprezentanty komunálního způsobu výroby se staly germánské kmeny.
- (3) *Nomádský způsob výroby.* Pro něj je typické, že je spojen s geograficky značně mobilními pastevcí využívajícími rozsáhlých stepních zdrojů východní Evropy a centrální Asie. Stáda chovaného dobytka však nebyla vlastněna jednotlivými individui, jako tomu bylo v předcházejícím případě, nýbrž celými klany. Organizační disciplína a jezdecké dovednosti umožnily kmenům s takovou formou obživy dominovat po dlouhou etapu lidských dějin usedlým vesnickým společenstvím. Nomádismus měl však jedno zásadní omezení. Mohl operovat pouze ve velmi úzce ohraničených ekologických podmínkách, díky čemuž postrádal jakýkoliv výrazný potenciál k budování městského osídlení a k vytváření organizačních forem vázaných na jedno místo.

Právě kombinací prvních dvou způsobu výroby, antického a germánského, vzniknul *feudální způsob výroby*. Pro něj byla charakteristická instituce vazalství, ekonomický režim rozčleněný na izolovaná panství a také nevolnictví. Když se na moment zastavíme u instituce vazalství, je třeba říci, že bylo důležité zejména proto, že garantovalo nejsilnějším šlechticům – panovníkům různých hodností a titulů, kontrolu i nad oblastmi, jež by nemohli za daných technologických a mocenských podmínek přímo spravovat. Vazalové si pak na druhou stranu ponechávali značnou část autonomie a možnost zisku nadhodnoty od svých poddaných [Anderson 1974a: 148].

Měli bychom ovšem hned dodat, že k propojení obou způsobů výroby došlo až po velmi dlouhém období jejich vzájemné koexistence (3. až 6. stol. n. l.), kdy se ani politické organizaci germánských kmenů, ani zbytkům bývalé římské správy nepodařilo upevnit územní základy politické moci takovým způsobem, aby se jeden z nich prosadil osamoceně, a

typy trhů. Pád *Imperia Romana* pak podle jeho soudu způsobilo zhroucení trhu s otroky. Jakmile se totiž jedenkrát zastavily vojenské výboje, přísun hlavní pracovní síly tehdejšího světa, otroků, vyschnul a s ním započal i nezvratný ekonomický kolaps.

tím mocensky garantoval strukturu určitých vlastnických a výrobních vztahů. Ekonomická základna tak postupně nabyla konečného „kompromisního“ uspořádání [1974a: 108-110].

K tomu došlo přibližně ve stejnou dobu, kdy se v západní Evropě rozpadla karolinské říše (9. stol.). S jejím koncem přišla podle Andersona [1974a: 130, 147] éra „skutečného“ feudalismu, která dala vzniknout zcela novým institucím, včetně zmíněného vazalství. Hospodářská základna byla navíc prostřednictvím nevolnictví, odvádění nadproduktu šlechtě a systému lén spojena přímo s politickou nadstavbou, a to z toho důvodu, že zisk ekonomických zdrojů byl z velké části založen na politické autoritě.⁶²

Ustanovení feudalismu pro nás představuje základní matici, na níž se utvářejí středověké státy a jež je bude během jejich dalšího vývoje podmiňovat. Feudalismus pak nemůžeme považovat pouze za příčinu formování států, ale je nutné se na něj dívat i jako na hlavní složku celé vývojové dynamiky. Jsou to totiž vnitřní rozpory (kontradikce) feudalismu v podobě postupně eskalujícího třídního konfliktu, které mohou za další proměny a modifikace státních organizací.

Anderson [1974a: 131 ann] se domnívá, podobně jako i jiní autoři (viz např. kapitoly č. 8, 10 a 12), že v předvečer prvního tisíciletí našeho letopočtu vedle sebe existovaly tři typy nezávislých politických institucí a zároveň aktérů, které vzájemně soupeřili o moc: rané feudální státy, města a církve. Všechny dohromady tvořily nesmírně pestrou strukturu politicko-teritoriálních jednotek, jež se dostávala do interakce s feudálním módem produkce, stejně jako reprezentovali zájmy odlišných sociálních skupin/tříd (šlechty, měšťanstva a kléru):

- (1) *Rané státy*. Měly povahu značně nestabilních a snadno se štěpících územních jednotek pod nadvládou nejsilnějších feudálů. Ve většině svých funkcí známých z antiky – jakými byla např. byrokratická správa, zajišťování dopravní infrastruktury, komplexní vojenské ochrana, aj. prvky – byly ovšem horizontálně dezintegrovány. Dodejme ale, že na vertikální úrovni politických a ekonomických vztahů docházelo k jejich intenzivnímu sblížování. Místní držitelé moci byli totiž zcela odkázáni na místní obyvatelstvo, jehož činnosti a pohyb se snažili co nejvíce kontrolovat. Prostorová

⁶² Podle Andersona [1974b] je feudalismus organickou jednotou ekonomiky a politiky, paradoxně distribuovanou v řetězcích rozdrobené suverenity skrze tehdejší sociální formaci. Instituce nevolnictví, tj. mechanismus zisku nadhodnoty, spojila ekonomické vykořisťování a politické přinucení na „molekulární“ úrovni vesnic. K této debatě též srovnej schematizaci hlavních principiálních složek Marxova pojetí feudální formace v článku M. Hausera [2007:70] anebo jeden z chronologicky posledních marxistických pokusů o uchopení společenského vývoje z pera Igora M. Diakonoffa [1999]. Není pak bez zajímavosti, že Anderson, velmi podobně jako Marx, nepovažuje feudály za nic jiného než za manažery systému výroby a sociálního života vůbec [Anderson 1974a: 184].

dezintegrace pak způsobila, že typickou územní jednotkou celého feudálního období se stala malá nezávislá sebehospodařící panství.

- (2) *Města*. Feudální fragmentarizace přispěla rovněž ke vzniku fenoménu svobodných měst. Pro ně bylo typické, že disponovala vlastní komunální vládou a soustředila se zvláště na manufakturní výrobu a obchod, nikoliv na zemědělskou produkci. Města navíc požívala nebývale velké politické a ekonomické autonomie na zbývajících feudálních strukturách, následkem čehož představovala jednoho z významných politických aktérů. Díky tomuto specifickému postavení a v podstatě opozičním zájmům měst vůči feudálním vlastníkům půdy došlo k tomu, že se města uvnitř naturálně-zemědělské ekonomiky vyvíjela poněkud odlišným směrem než zbylá část společnosti [srov. též Katznelson 1993: kap. 5.].
- (3) *Církev*. Byla jedinou institucí, která si udržela mnoho atributů z antiky, díky čemuž představovala instituci, zprostředkovávající nezanedbatelnou kontinuitu s minulostí; doslova byla posledním stojícím mostem mezi dvěma rozdílnými epochami. Podobně jako města i ona pak měla rozsáhlou autonomii. Nicméně Anderson zdůrazňuje, že ta nezávisela, jak se někdy mylně domnívá, na ekonomických či politických vazbách ke zbývajícím aktérům středověkého světa, nýbrž spočívala v kulturní sféře, kulturní superstruktura rámující zbylé sféry. Církevní učení totiž legimizovala tehdejší politický a ekonomický řád.

Koexistence těchto tří jednotek, společně se vztahy k agrární základně, inherentně produkovala rozsáhlé tenze uvnitř celé feudální formace. Ty následně paralyzovaly jakoukoliv rychlou centralizaci politické moci na vyšší jak místní úrovni; znemožňovaly tedy utváření silných státních organizací a souběžně reprodukovaly stávající sociální řád. Celé štěpení politických sil navíc umocňovala i separace církve, hlavního držitele ideologické moci a legitimacy [Anderson 1974a: 152].

Teprve zhruba od 10. století začalo docházet k prvním výrazným centralizačním tendencím a k utváření prvních stabilnějších státních útvarů.⁶³ Feudalismus v této éře ekonomicky expandoval a s touto expanzí došlo i k výraznému socioekonomickému progresu pokračujícímu až do konce 13. století. Anderson [1974a: 182] jej nazývá „tajnou revolucí těchto staletí“. Jakmile byl jedenkrát vnitřní dynamismus určitého způsobu výroby plně rozvinut, materiální pokrok na sebe nenechal dlouho čekat. Společně se zlepšením

⁶³ Ne nadarmo jsou počátky přemyslovského soustátí na území Čech či o něco jižněji situovaných Uher řazeny právě do tohoto období.

materiálních podmínek došlo vzápětí i k demografické explozi, a tak se počet obyvatel v západní Evropě více než zdvojnásobil: mezi lety 950 až 1348 vzrostl z dvaceti na padesát čtyři milionů. Ve stejnou dobu pak došlo též ke vzestupu měst začínajících vytvářet nezanedbatelnou hospodářskou konkurenci velkým pozemkovým vlastníkům půdy – šlechtě. Z toho důvodu, přestože došlo ke konstituci prvních relativně centralizovaných státních organizací, města si úspěšně stále držela své pozice a napomáhala štěpení státní suverenity [1974a: 190, 192-193]. *De facto* představovala pestrou spleť autonomních ostrovů a souostroví vsazených do moře feudalismu.

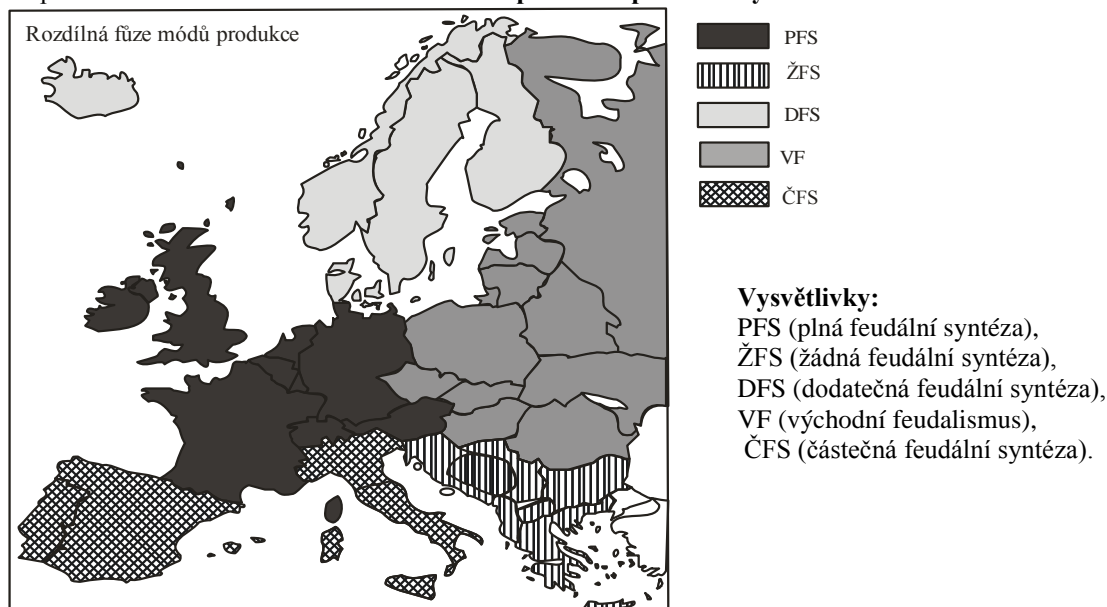
Máme-li pak výše uvedené v krátkosti sumarizovat, za efekty formování států mezi 10. až 13. stoletím je třeba považovat ustanovení základů prvních relativně stabilních politicko-územních celků po celém kontinentu. Ty se však nemohly, co se rozlohy a moci týče, srovnávat ani se svými antickými předchůdci, ani s moderními následovníky. Státní organizace disponovaly stále jen částečnou legitimitou.

Prostorová diferenciacie feudalismu

Feudalismus se po Evropě nikdy nerozšířil rovnoměrně. K jeho „plnohodnotné“ syntéze došlo pouze tam, kde se vyskytovaly oba předcházející způsoby výroby, „antický“ a „germánský“, a sice na západě. Na východě, kde převládalo nomádké pastevectví, ke vzniku feudalismu nedošlo. Nový typ produkce tak podstatně diferencoval vývojové základy evropského státního systému. Podle Andersona je západní Evropa prvotním jádrem feudalismu, neboť právě zde došlo k plnému, více či méně vyváženému prolnutí římských a germánských elementů. Skandinávie, nikdy nespádající do sféry římského vlivu, byla z této syntézy vyloučena. Sever se však dostal do feudální orbity díky dobytí a kulturní difúzi během vrcholného feudalismu. Oblast Balkánu, části jihu a východu Evropy, ovšem nikdy klasický feudalismus nevyprodukovaly, jelikož postrádaly germánské dědictví [1974a: 265]. Blíže viz následující mapa č. 1.

I Evropa východně od Labe měla svou feudální identitu, ale odlišnou od té západní. Disponovala pouze dezintegrovaným módem produkce, založeným na poněkud primitivním zemědělství, silné zato nepočtené válečnické šlechtě a přetrvávajícím otrokářstvím. Pokud se zde feudalismus rozšířil, pak to bylo jen díky kolonizaci a vojenskému tlaku ze západu (ve 12. až 13. století). To podle Andersona [1974a: 213-214], společně se zanedbatelnou urbanizací, zapříčinilo nerovnoměrný dějinný vývoj celého kontinentu.

Mapa č. 1. Rozdílná fúze středověkého módu produkce podle Perryho Andersona

Ve vztahu k regionálním typům feudalismu se od 10. století začaly rozvíjet některé „stabilní“ státní útvary. Každý z nich byl podle Andersona podmíněn dílem všeobecnými charakteristikami feudalismu, dílem geografickou syntézou ekonomického, náboženského a urbánního dědictví římského a neřímského původu. Na „nejkonkrétnější“ úrovni pak jednotlivé státy ovlivňovaly události politických dějin, braudelovského *corte durée*. Tyto tři „stupně“ příčinných podmínek (kauzálních mechanismů) nakonec vyprodukovaly naprosto odlišné trajektorie formování evropských států.⁶⁴ Na základě kombinace endogenních i exogenních vlivů – vikingská expanze na západě, maurské a turecké výpady na jihu a

⁶⁴ Domníváme se, že Anderson pracuje s určitou škálou vlivů, jež utvářejí formování států:

- (1) Na nejobecnější úrovni je to sám feudální způsob výroby, jakýsi „čistý“, téměř „ideální typ“ feudalismu, který vytváří základnu pro existenci dané sociální formace.
- (2) Na specifičtější úrovni jde o „empirický typ feudalismu“. Konkrétní poměr urbánních, kulturních a ekonomických komponent, jež jej geograficky diferencují.
- (3) A na té úplně nejkonkrétnější úrovni jde o vnější vlivy, které do interní podoby sociální formace zasahují. Z pohledu času „dlouhého trvání“ je to právě první úroveň, jež představuje nejrigidněji podmiňující faktor, zatímco zbylé dvě úrovně její projevy pouze modifikují.

Nicméně je třeba dodat, že takovouto koncepci, byť by byla velmi blízká Andersonovu myšlení i empirické povaze formačních trajektorií mnohých států, autor nikde explicitně nepopisuje.

Norský badatel Stein Rokkan [1975: 575] pak přišel prakticky v tutéž dobu s obdobnou konceptualizací časoprostorových změn evropské civilizace. Podle jeho názoru však za rozrůzněním jednotlivých evropských regionů, potažmo států, stála šestice faktorů:

- (1) různý podíl římského dědictví – zejména v podobě jazyka, právní legislativy a některých technologií;
- (2) skrze území států i jednotlivá etnika procházející vliv katolické církve;
- (3) germánskou legislativní tradici;
- (4) návrat obchodu mezi Orient, Středozezemí a Severní moře po porážce Muslimů a vznik sítě nezávislých měst, púlicích západní Evropu ve směru od Itálie přes Fladry až po Balt;
- (5) konsolidace feudální, na panství založené, zemědělské struktury;
- (6) vznik etnických jazyků, které v mnohých oblastech vytlačily latinu jakožto převládající řečový kód.

Z daného výčtu je zřejmé, že Rokkan se od Andersona liší především včleněním kulturní dimenze do svého diferenciačního modelu, jež ho chrání před ekonomickým redukcionismem.

jihovýchodě a konečně maďarská a mongolská invaze na východě – tak došlo během 10. až 13. století ke zvratu divergentních sil a k postupné konstituci prvních států.

V oblasti dnešní *Francie* existovalo sice na počátku tohoto období okolo padesáti více či méně nezávislých jednotek, ale za vlády Kapetovců ve 12. až 13. století se podařilo rozštěpenou oblast z velké části sjednotit. Formování států zde mělo podobu velmi pomalého koncentrického sjednocování, jež vycházelo z vnitřních zdrojů kapetovského domu [1974a: 157-158]. Oproti tomu *Anglie* se vyznačovala centralizací zvnějšku, importovanou normanskou invazí v čele s Vilémem Dobyvatelem. K rychlému ustanovení státu zde napomohla rozloha, jelikož Anglie měla oproti Francii pouze čtvrtinovou velikost. Vikingské útoky, které v předcházejícím období destabilizovaly sílu měst a církve, dvou hlavních konkurentů panovnické moci, pak představovaly poslední z prvků, jenž usnadnil nastolení vysoce centralizovaného státu, nejjednoduššího a nejutuženějšího politického systému západní Evropy té doby [1974a: 159-160].

Oblast *Německa* však představovala jiný případ. Obzvláště prostor bývalé Východofranské říše se nacházel za hranicemi vlivu klasické antiky, následkem čehož byl její podíl na feudální syntéze nutně slabší. Dlouhodobé přetrvávání rodových svazků zde vyústilo v konsolidaci několika přibližně stejně silných politických celků, jako např. Bavorska, Durynska, Švábska a Saska, které však neměly takové prostředky, aby celou oblast sjednotily. Když se pak ve 12. století feudalismus projevil ve zdejším regionu plnou silou, nevyšel z znovunastolení franského státu, ale v rozporu s tím potvrdil decentralizované rozložení sil [1974a: 162-164].

Pokud ve středozápadní Evropě ještě dlouho přetrvávaly mnohé z aspektů kmenové organizace germánských kmenů, v *Itálii* se naopak mechanismy bývalé římské správy držely nejpevněji z celé Evropy. Císařské senátory jen na jejich postech nahradili církevní hodnostáři. Krom těchto znaků ovšem místní sociální dynamice dodávala ještě unikátní charakter hustá síť měst, přístavů a na ně navazujícího obchodu ve Středozemním moři. Jak rostl ekonomický význam těchto obchodních uzlů, stávaly se čím dál tím samostatnějšími a pozvolna se transformovaly v nezávislé městské státy. Nejfeudálnějšími se nakonec staly ty italské regiony, jež na severu sousedily s Francií – Piemont a Savojsko [1974a: 165-167].

Ve *Španělsku* poměrně dlouho koexistovala duální vláda barbarských nájezdníků a původního obyvatelstva, při níž nedocházelo k nijak zásadní fúzi způsobů výroby. Pyrenejský poloostrov začal být navíc již velmi záhy ohrožován maurskými nájezdy z jihu. A právě díky kombinaci těchto faktorů se souvislé a pozvolné utváření feudálního módu produkce stalo na dlouhou dobu nemožným. K jeho částečnému zavedení pak došlo až mnohem později, sice až v průběhu *reconquisty*, která zároveň umožnila politickou integraci daného regionu. Zdejší

feudalismus měl však mnohé zvláštní rysy: např. v něm přetrvávalo otroctví a feudální hierarchie zde málokdy získala tak pevně fixovanou podobu jako v jiných částech kontinentu [1974a: 168-169].

Skandinávie, jak již jsme zmínili výše, se do feudální orbity dostala mnohem později, a to až v průběhu 12. a 13. století. K jejímu začlenění do feudálních struktur došlo jednak skrze vojenský tlak z jihu a jednak prostřednictvím kulturní difúze, skrze pronikání křesťanství na sever. Nicméně ne všechny skandinávské státy sledovaly totožné dráhy sociálního vývoje. Nuance mezi nimi byly větší, než by se mohlo na první pohled zdát. V případě *Norska* se dokonce setkáváme se situací, že si i v jeho případě rolníci podrželi částečnou suverenitu a mnohé komunální zvyklosti měli dále vliv na chod místního státu. *Dánsko*, které nebylo od kontinentu izolováno Baltským mořem, se nejvíce přibližovala německému feudalismu. Na rozdíl od něj však postrádalo silná města a nevolnictví zde bylo po dlouhou dobu jen částečné. Ve Švédsku se otroctví udrželo až do pozdního středověku a feudální syntéza zde společně s křesťanstvím dorazila nejpozději z celé Evropy. Feudální systém se ve střední Skandinávii sice rozvinul, nicméně tomu bylo jen v omezené míře, neboť místní topografické podmínky umocňovaly komunální vazby na úkor feudálních sítí a pokusů o výraznou centralizaci [1974a: 173-174, 180-181].

Východní Evropa. Oblast východně od Labe nebyla podle Andersona nikdy zasažena plnou feudální řízí. Přesto se i tady vyvinula specifická forma feudalismu, postupně splývající s nomádkým způsobem výroby. Čím více pak pokračujeme na východ, tím více byl původní typ výroby odolnější vůči změnám. Anderson se pak v kontextu východní Evropy nejvíce zajímá o vývojové trajektorie tří zemí: Čech, Polska a Ruska. Všechny tři spojuje to, že byly v průběhu 9. a 10. století ohrožovány maďarskými útoky a o něco později i mongolskou invazí. Proto se v této oblasti poměrně rychle vyvinula opevněná města a hrady, z nichž jednotlivé rody vládly. A právě vnější nebezpečí napomohlo podle autora soudu k poměrně rychlé centralizaci zdejších rodových uskupení a vytvoření prvních protostátů, jakými bylo např. i Přemyslovské knížectví. Je ale třeba dodat, že většina politických struktur i státního systému v Čechách a Polsku byla také značně ovlivněna vzestupem západního feudalismu.⁶⁵

Obě země se tak dostaly do sféry vlivu jak východu, tak západu⁶⁶, což bylo ostatně typické i pro šíření křesťanství a střetávání ortodoxní církve s katolickou. Ať už to ale bylo působení

⁶⁵ Tento fakt se Anderson pokouší dokázat skrze lingvistický rozbor slov (kupříkladu král, kníže, družina, léno či rytíř) pro vysoké politické funkce a vyjádření dominance v průběhu této periody. Všechna pronikla do slovanských jazyků právě z němčiny anebo latiny [Anderson 1974a: 231; srov. též Bartlett 1994: 54].

⁶⁶ Jak bude o něco později tvrdit český filozof Peter Dinuš, tento fakt měl způsobit to, že zdejší oblast upadla do určité kulturní schizofrenie, neboť nepatřila ani Západu, ani Východu, místům, kde se tkají dějiny. „Žít v této

římskokatolického nebo pravoslavného kléru, náboženské instituce uspišily zdejší přechod od rodové k feudální aristokracii tím, že ji spojily jediným ideologickým systémem. Odtud pak zbýval jen „krůček“ k územnímu zakotvení panovnické moci do podoby feudálních států. Anderson ovšem neopomíjí zdůraznit, že nemůžeme uvažovat o přímém pokroku od prvních dynastických států Přemyslovců, Ruriků, Arpádovců či Pijastovců k plně rozvitým feudálním monarchiím. Celá oblast byla naopak nejméně jednou poznamenána úpadkem, politickou regresí a fragmentarizací územních jednotek [1974a: 230-233]. Formování států tudíž bylo v celém východoevropském regionu značně nestabilní: postupovalo neobratným rytmem dva kroky vpřed a jeden až jeden a půl kroku vzad.⁶⁷

Oblast jižně od Dunaje byla poslední z evropských oblastí s vlastním podtypem feudalismu, a tudíž i vývojovou trajektorií státu. Nejvýznamnější stát oblasti, *Byzantská říše*, si udržoval centralizovanou byrokracii, disponoval rozlehlými městy i intenzivním obchodním systémem, včetně otroctví. Ovšem obchod s otroky nikdy nesehrával pro byzantské hospodářství tak důležitou roli jako pro západní polovinu říše. Osudy Byzance tudíž byly závislé spíše na obchodu ve Středomoří a na úspěšném zdaňování pozemkové šlechty než na otrokářském systému. Vazalství a nevolnictví, struktury vytvářející dvoutřídní systém a zároveň nejtypičtější institucionální reprezentanti feudalismu, se zde nikdy zásadním způsobem nerozvinuly. Osudy byzantského státu, nejantičtějšího ze všech středověkých států, nakonec zpečetil až konstantní tlak osmanských Turků z jihovýchodu [1974a: 265-285].

Krise feudalismu: 14. až 15. století

Začátkem 14. století zasáhla feudální civilizaci masivní krize. Motor zemědělského zúrodnění, pohánějící celou středověkou ekonomiku kupředu po tři staletí, překročil ekologické limity krajiny i sociální struktury. Populace pokračovala v růstu i přesto, že výnosy z půdy stagnovaly či se začaly dokonce snižovat. Ve stejném období se pak některé regiony specializovaly na pěstování jiných plodin než obilnin, čímž se staly mnohem

oblasti,“ tvrdí Dinuš, „znamená žít ve frustraci. Je to život s vědomím, že dějiny se tvoří jinde, že myšlenky vznikají mimo tento prostor“ [2004: 24].

⁶⁷ Český historik Dušan Třeštík [1987] zdůrazňuje v případě raně středověkého formování států ve střední Evropě poněkud odlišné prvky než Anderson, ačkoli sám uvádí, že ne všechny jeho teze jsou na základě soudobých dějepisických poznatků plně prokazatelné. Třeštík v první řadě upozorňuje na dvojí druh kontinuity mezi různými politicko-organizačními rámci. První spojitost podle něj měla zajistit transmissi organizačních prvků z dob říše Římské do politických struktur Velké Moravy. Spojitost druhá pak měla dopomoci obdobné transmissi z Velké Moravy na přemyslovský, piastovský a arpádovský stát. Kontinuita těchto prvků měla způsobit i to, že prakticky až do 13. století si běžní lidé v těchto oblastech udrželi své svobody. Feudální šlechta a panské velkostatky, typicky feudální struktury, se zde nebyly schopny rozvinout a knížecí stát si bez větších obtíží podržoval svou svrchovanou veřejnou moc. Paradoxně tak měli „dědicové“ Velké Moravy v mnoha ohledech k moderním státům blíže než jejich tehdejší západní jmenovci.

závislejší na vývozu svých produktů a dovozu z jiných oblastí. Nárůst vzájemné provázanosti středověkého světa nakonec umocnil následné dopady krize [1974a: 197-199]. Ceny potravin a zboží nabraly vzestupnou tendenci: objevily se první hladomory a od poloviny 14. století prohloubilo dané trendy i šíření morových ran. Počet obyvatel tak prudce klesal a venkov zasáhly lidové bouře vyhrocující konflikt mezi feudální šlechtou a nevolníky. Anderson [1974a: 200-205] dokonce píše o prvním rozsáhlém *třídním konfliktu* o kontrolu nad zemědělským přebytkem. Z nastalé situace se dařilo profitovat městům, jež se podle situace přikláněla hned na jednu a hned na druhou stranu. Tam, kde se nakonec města připojila na stranu rolníků, došlo ke zproštění poddanství.

Krize vypukla i na východě, třebaže zde v plné intenzitě vzplála až o něco později. Musíme však upozornit, že v tomto prostorovém rámci měla poněkud odlišné rysy a průběh, a to proto, že poddanství zde bylo až do nástupu feudální krize jen marginální. Úbytek pracovních sil pak vyvolal naléhavou potřebu regulace pracovní síly ze strany reprezentantů politické moci – zavedení nevolnictví. Doplňme pak, že vlastníci půdy mohli k tomuto kroku přistoupit jen z toho důvodu, že města byla na východě slabá a nemohla podporovat rolníky, jež by se pokoušeli o protest [Smith 2006: 210].⁶⁸

Ekonomická krize, způsobená vnitřními limity feudálního způsobu výroby, měla mít následně i svou politickou dohru. Jejím klíčovým důsledkem byl vznik *absolutistických států* na úsvitu raného novověku (či pozdního středověku, uvažujeme-li o východní polovině Evropy). Konstituování prvních centralizovaných monarchií – Francie, Anglie a Španělska představoval rozhodující rozchod s hierarchickou a atomizovanou suverenitou předcházející sociální formace [Anderson 1974b: 15]. I proto lze uvést, že feudální krize zčásti představovala příčinu vzniku absolutistických států a zčásti byla důsledek rozporů feudálního způsobu výroby, jenž se vyprofiloval v předcházejícím údobí. Představuje tedy jak konečný efekt první fáze formování států, tak i příčinu jeho druhého etapy.

⁶⁸ K podobným závěrům jako Anderson dochází i jiným marxisticky orientovaný badatel, Robert Brenner [1976, 1977]. Ten se domnívá, že přechod z feudalismu k částečně kapitalistické a později zcela kapitalistické společnosti probíhal v západní a východní polovině evropské pevniny jiným způsobem. Na západě již v průběhu vrcholného středověku vzniknul tzv. západní feudalismus, který, když se o století později dostal do rozhodující krize, transformoval se v polo-feudální formaci. Rolníkům se zde podařilo úspěšně odvrátit tlak šlechty a osvobodit se od poddanství. Avšak ne ve všech západních zemích tato obměna socioekonomického řádu proběhla shodně. V Anglii podle Brennera rolníci ztratili „kontakt“ s půdou a z velké části se z nich stala námezdní síla. Stát stál v anglickém případě na straně velkých pozemkových vlastníků. Francouzských přechod byl ale nepodobný tomu anglickému. Situace zdejších rolníků byla lepší, neboť se na jejich stranu postavila státní administrativa, která je hodlala posléze využít jakožto hlavního zdroje finančních příjmů. Díky tomu získal francouzský hospodářsko-politický systém podobu mnoha drobných zemědělských vlastníků. Naopak v Anglii se díky odlišným změnám rychle vytvořil národní trh i komodifikovaná pracovní síla. Ve východní Evropě, soudí Brenner, zahradil nástup druhého poddanství rezolutním způsobem cestu kapitalistickému vývoji.

Absolutismus: 16. až 19. století

Absolutistické státy vyrostly jako reakce na krizi feudalismu, kterou měly napomoci řešit a již v průběhu 16. a 17. století skutečně, byť ne provždy, vyřešily. Tato podkapitola se bude dílem věnovat vnitřním složkám a specifické dynamice absolutistických režimů a dílem opět poukáže na rozdílné trajektorie, jež jednotlivé absolutistické monarchie nastoupily od 16. století.

Anderson [1974b: 15-16] zdůrazňuje, že bojuje proti dvěma zažitým a často převládajícím názorům o struktuře absolutistických států. Podle prvního z nich je absolutistický stát ranou formou kapitalistického státu. Druhý jej naopak považuje za instituci zajišťující rovnováhu moci mezi upadající feudální vrchností a vzestupující buržoazií.⁶⁹ Podle Andersona je však: „...přesunutým a šlechtou vydobytým aparátem feudální dominance navrhnutým tak, aby sevřel rolnické masy zpět v jejich tradičních sociálních pozicích [...]. Jinými slovy řečeno, absolutistický stát nikdy nebyl rozhodčím mezi aristokracií a buržoazií a už vůbec ne nástrojem rodící se buržoazie: byl to nový politický krunýř ohrožené šlechty“ [1974b: 18; kurzíva v originále].

V okamžiku, kdy bylo zrušeno nevolnictví, se moc feudálních vlastníků půdy začala rychle tenčit, čehož ihned využil stát k centralizaci své moci. Systém politicko-legálního přinucení se přesunul z úrovně místních panství na úroveň státu. Ten měl od nynějška plnit zvláště jednu důležitou funkci: udržovat masy rolníků v podřízeném postavení. Samozřejmě, že proces koncentrace moci neprobíhal hladce, ale vyznačoval se jak rebeliemi nižších tříd, tak odporem z opačné strany, protesty a obstrukcemi šlechty, jež se bránila ztrátě své nezávislosti. Nebyl to však jen tlak ze strany bývalých nevolníků, ale i měst, která byla po feudální krizi nebyvale silná. Přes pokles zemědělské produkce, obchod s důležitým zbožím vzkvétal. Města tak využila své částečné nezávislosti na zemědělské ekonomice, aby podstatně rozšířila obchodní sítě a s nimi svou hospodářskou sílu a prosperitu. Absolutistické státy, posílené centralizací feudální moci, se však staly dostatečně mocnými na to, aby dokázaly města zdaňovat, čímž posloužily hned dvěma cílům: za první oslabily moc měst a za druhé vytvořily kompenzační mechanismy umožňující šlechtě „přežít“ i ve světě narůstající urbánní ekonomiky.⁷⁰ Ta se

⁶⁹ Reprezentantem prvního přístupu je Karel Marx [např. 1949: 171], zástupcem druhé vize absolutistického státu pak Norbert Elias [např. 2007: 172-173]. K značně rozpornému pojetí absolutistického státu, oscilujícímu mezi oběma přístupy, srovnej [Wallerstein 1974: 349-355].

⁷⁰ Anderson zdůrazňuje, že v rámci absolutismu se postupně utvářely mechanismy pozdějšího kapitalistického systému. Ustanovily se např. právní instituce garantující nedotknutelnost vlastnických práv, suverenity subjektů či se omezily politické zásahy do ekonomické sféry, k nimž se v éře merkantilismu přidal i rozvoj národních trhů.

sice nedostala pod její kompletní kontrolu, jako tomu bylo dříve v případě vlastnictví půdy, přesto bylo možné z jejich aktivit získávat nadhodnotu [1974b: 19-21]. Jak Anderson píše: „Politický řád zůstával feudální, zatímco společnost se stávala čím dál tím více buržoazní“ [1974b: 23]. Ekonomická základna se transformovala, kdežto politická nadstavba zůstávala z velké části transformacemi nepoznamenána.

Tento z části *abstraktní* (ideálně typický) popis absolutismu platí pouze pro západní polovinu Evropy. Na východě byla situace jiná. Tam principiální struktura absolutismu nepřispívala ke zrušení poddanství, ale naopak umožnila jeho nastolením či případně jeho utužení: vznik tzv. druhého nevolnictví. Aristokracie zde nejdříve proti centralizaci moci v rukou státu brojila, ale nakonec se s ní smířila, neboť se ukázalo, že z nárůstu centrální koordinace nebenefitoval jen panovník, ale též vrchnost, jež byla integrována do struktur státního aparátu. Uvedené změny navíc přispěly k nastolení mnohem kontrolovanější formy poddanství, čímž se podstatně zlepšila schopnost šlechty vymáhat od rolníků a sedláků nadhodnotu [1974b: 195, 218].

Z pohledu formování států je obzvláště důležité to, že v obou případech, ačkoliv pokaždé rozdílným způsobem, došlo k centralizaci moci v rukou státních organizací, které získaly navrch jak nad šlechtou, tak nad urbánní buržoazií. Se zdaňováním měst (na západě) anebo rolníků (na východě) putovaly do státních pokladen vyšší sumy peněz, což postavení státu dále zvyhodňovalo. Vnucování extra-ekonomického přinucení pracovní síle se shodou výše uvedených okolností posunulo od panských dvorů místní šlechty směrem k státním aparátům absolutistických vladařů; suverenita tak nabývala mnohem centralizovanějších forem.

Prostorová diferenciacie absolutismu

Stejně jako tomu bylo v případě feudalismu i absolutismus byl celoevropsky diferencován a neexistoval jako „čistý“ *typ*. Profilování jednotlivých států tudíž ovlivňovala zeměpisná lokace, do níž se zčásti promítaly důsledky budování státních aparátů z předešlého období a

Randall Collins [1980; 1986: kap. 2.; 1990: 131-133; 1999: 209-212] v návaznosti na Andersona a ve snaze propojit marxismus s weberovskou sociologií načrtává ze všeho nejdříve obrysy dlouhodobého řetězce kauzálních podmínek pro kapitalistický růst. Podle něj se v rámci absolutismu ze všeho nejdříve vytvářel sektor (urbánní ekonomika) ustavující inovativní dynamiku, prvotní předpoklad kapitalistické sebetransformace. Později, v závěru absolutistických režimů, došlo i ke vzniku druhé nezbytné podmínky vnitřní přeměny – k rozšíření tržních struktur dynamizujících zemědělskou výrobu. K rozšíření kapitalismu, doplňuje Collins, však nakonec došlo až po propojení *komerčních podmínek s organizačními předpoklady* a po odstranění *sociálních překážek*, tj. zejména absolutistického státu. Je samozřejmě otázkou, nakolik je takováto endogenní „sebetransformace“, velmi pozzvolná a multi-dimenzionální, komplementární s tezemi Immanuela Wallersteina o vzestupu kapitalistického světového systému v 16. století? K základnímu nahlédnutí do vztahů mezi Wallersteinovým a Andersonovým myšlením srovnej [Gourevitch 1978, Holton 1981 a také kapitolu č. 6. této studie].

zčásti také další exogenní a endogenní vlivy. Ty – ať už měly podobu geopolitického soupeření, vnitřních rozporů absolutistických režimů, zámořské expanze, reformace či tureckého „nebezpečí“ – v průběhu 16. až 19. století podstatně modifikovaly formační trajektorie absolutistických monarchií a vyprodukovaly státy v mnoha ohledech odlišné od „ideálního“ typu absolutismu popsaného výše.

Ještě než přejdeme k popisu odlišných trajektorií, je třeba se zmínit o časovém vymezení absolutistických režimů. Jejich počátky byly relativně podobné a spadaly přitom na přelom 15. a 16. století. Ve Švédsku se však absolutismus objevil až o sto let později, zatímco ve Španělsku tomu bylo o sto let dříve. Oproti tomu se však konec absolutistických režimů po Evropě značně časově různil: španělský absolutismus začal upadat již po první velké vojenské porážce v Nizozemí, nedlouho před rokem 1600. Anglický absolutismus byl svržen v polovině 17. století. Francouzský trval až do závěru století osmnáctého, kdy Taineho *ancien régime* podlehl revoluci. V Prusku se absolutistický stát udržel do konce století páry a v Rusku byl překonán teprve až ve 20. století [1974b: 10].

Podle Fulbrookové a Skocpolové [1995: 194] se Anderson domnívá, že veškeré evropské státy se ve svých formačních liniích lišily čtyřmi elementárními složkami: (1) *středověkým dědictvím* (tzn. souborem institucí, jež byly utvořeny v průběhu středověku), *politickou silou* (2) *rolníků*, (3) *měst* a (4) *šlechty*. Odlišné poměry těchto prvků, podobně jako chemické sloučeniny, nakonec určovaly výsledné rysy celého formačního procesu, a prostřednictvím toho i evropského mezistátního systému: napomáhaly nebo naopak znemožňovaly zdárné utváření absolutistických režimů.

Anderson [1974b: 60-191, 236-360; srov. též Fulbrook, Skocpol 1995: 194-195] svou teorii demonstruje na příkladech celkově devíti evropských zemí, na jejichž případě ukazuje nejenom specifické formační trajektorie, nýbrž i jejich konečné dopady – tj. vzniknuvší formy státních organizací:

Jednou z prvních zemí, které se věnuje, je *Španělsko*. To podle něj bylo vůbec prvním evropským absolutistickým režimem, k jehož vzniku došlo, jakmile se spojily původně oddělené království Kastilie a Aragonu. Je třeba podotknout, že v základně jejich systému (zemědělské) výroby sice existovaly nezanedbatelné rozdíly, avšak rolníci, až na některá z míst bývalého aragonského soustátí, proti Koruně nerebelovali. Města na pyrenejském poloostrově se pak ve své síle také lišila. Zatímco v bývalé Kastilii hospodářsky upadala, ta aragonská ekonomicky vzkvétala. A v neposlední řadě, i když byla šlechta nerovnoměrně rozeseta po celém španělském území a příliš vzájemně nekoordinovala (což by mělo nahrávat centralizačním snahám státu), základy její vojensko-politické moci zůstávaly silné. Z tohoto

důvodu se také španělská nobilita nikdy pevně a trvale nesjednotila pod vládu panovnického domu. V takovéto, pro stát nepříznivé konstelaci, sehrála klíčovou úlohu imperiální expanze do zámoří, zejména bohatství plynoucí z kolonií. Zaatlantické zdroje představovaly na jednu stranu významnou geopolitickou výhodu španělské monarchie, na druhou stranu nemotivovaly tyto zdroje královskou Korunu k usilovnějšímu administrativnímu a politickému sjednocování na domácí půdě. Státní aparát tak nedisponoval záminkou k výrazné centralizaci ani za pomoci lidových bouřím, ani z nutností získávat kapitál ve Španělsku. Což je podle Andersona jeden z důvodů, proč zdejší absolutismus – i přes zjevné počáteční výhody – později upadl pod vliv francouzské monarchie.

Byla to právě *Francie*, jež se vyznačovala tím, co bychom mohli nazvat jako klasickou feudální syntézou a graduálním soustředným sjednocováním. Díky stálému tlaku rolníků bylo již v éře feudální krize upuštěno od poddanství a komerční vzestup měst následoval vzápětí i vzestup městské buržoazie. Monarchové (a šlechta), spoléhající se při správě svého léna na strategii postupné centralizace, museli při této činnosti čelit dvěma vzájemně se doplňujícím úskalím: dílem tlaku ze strany rolníků, snažících se vymanit z područí státní kontroly, a dílem požadavkům ze strany měst, jež si chtěla udržet svá hospodářská aj. privilegia. Právě z tohoto důvodu došlo podle Andersona k budování státem řízené armády a postupné byrokratizaci podporované shora šlechtou. Rychle rostoucí státní aparát měl v tomto ohledu prosazovat především zájmy aristokracie, jíž ohrožoval rozvíjející se kapitalismus a rolnické bouře, což se mu také po dlouhou dobu dařilo, než vnitřní rozpory, ústící v dlouhodobý třídní konflikt, vyvrcholily buržoazní revolucí před branami Bastily.

Anglie představovala v mnoha ohledech odlišný případ. Z feudalismu, jak jsme zmínili výše, zdělila unikátně centralizované království, v němž rolníci nepředstavovali nijak konfliktní element. Ve městech sice docházelo k rozšiřování některých proto-kapitalistických jevů, ale ona sama nedisponovala dostatečnou politickou autonomií, jíž by mohla zúročit v soupeření o moc se státem či aristokracií. Navíc anglická šlechta byla na tehdejší poměry nezvykle zasažena komercializací a poměrně regionálně jednotná, což komplikovalo jakoukoliv snahu budovat proti ní úspěšnou opozici. Souhrou všech těchto okolností pak podle Andersona vzniknul na Britských ostrovech nejslabší a nejkratší z evropských absolutismů, bez stálé armády a s mnoha finančními omezeními. To platí i pro státní

byrokracii, která se též nijak zásadně nerozrostla, a tak domácí kapitalistický vývoj nakonec převážil nad absolutistickými tendencemi a přivedl zemi k předčasné buržoazní revoluci.⁷¹

O sjednocení *Itálie* dlouho usilovala církev i vladaři Svaté říše římské. Ovšem ani jeden z nich ve svém počínání neuspěl. V průběhu středověku se zde díky husté síti měst nikdy nevyvinulo „skutečné“ poddanství, a proto ani Apeninský poloostrov nezažil rolnické bouře a rebelie, které byly obvyklé pro jiné oblasti starého kontinentu. Ze severních městských států, napojených na další evropské trhy, se postupně stala centra kapitalistického merkantilismu, z něhož měšťtí patricijové čerpali svou převahu nad vlastníky půdy. Ustanovení „ochranářského“ státu nepřispívalo pak ani to, že zdejší aristokracie postrádala soudržnost, která by ji mohla umožnit vyvíjet souvislejší tlak na městské zastupitele. Koexistence všech těchto prvků zapříčinila nakonec to, že se absolutismu státních rozměrů nepodařilo v Itálii nikdy prosadit. Městské státy v tomto případě umožnily centralizaci pouze na místní úrovni, a to snad až na jedinou výjimku – na severu ležící Piemont, který se ve všech svých rysech blížil sousední bourbonské monarchii.

Švédsko, případ nekompletní středověké feudalizace, si udrželo svobodné rolníky s poměrně značnou autonomií. Měst zde bylo jen pár, a co se obchodu týče, nepříliš významných. Měšťané tudíž nedisponovali prostředky, jež by šlo využít k zisku výraznějšího politického vlivu. Švédská šlechta byla sice velmi soudržná, ovšem nepříliš početná, což jí znemožňovalo potlačit nezávislost rolníků. K ustanovení absolutismu zde tudíž došlo na evropské poměry velmi pozdě, až v 17. století, a to jako odpověď na vnější vojenský tlak. Přesto to nikdy nebyl absolutismus plně západního typu, vždy do něj pronikaly jinorodé (severo)východní prvky.

Přestože bylo *Prusko* ve středověku nejmenším a nejzaostalejším baltským teritoriem, v průběhu raného novověku se proměnilo v jednu z nejrozsáhleji industrializovaných zemí Evropy. V jeho formování sehrála důležitou úlohu pozemková šlechta (junkeři), které se podařilo porobit si rolníky, a nepříliš rozvinutá městská síť, jež pro nobilitu nepředstavovala sebemenší konkurenci. Ekonomický pokrok, objevivší se s nástupem reformních panovníků, byl úzce svázán s centralizovaným byrokratickým aparátem a geopolitickým rozšiřováním, jež zabezpečovala nebývale organizovaná a vycvičená armáda, plod místní byrokratizace. Pruská monarchie se souhrou těchto okolností nakonec stala archetypálním podobenstvím východního absolutismu. Vzestup Pruska v 17. století zároveň znamenal souběžné oslabení

⁷¹ V podobném duchu hodnotí anglický vývoj i jiný marxista, Justin Rosenberg [1994], podle něhož se shodou výše uvedených sil stal z Británie první moderní stát vůbec, a sice v tom smyslu, že se zde prvněkrát stát zcela oddělil od ekonomické základny, aby se proměnil v politickou záštitu nově vzniklého kapitalistického systému.

polského státu a nakonec i jeho dezorganizaci a rozpad. Šlechta a jí reprezentovaná stavovská vláda zamezila podle Andersona unifikačním tendencím, čímž oslabilo Polsko při obraně vůči vnějším agresorům, a to i přesto, že se šlechtě podařilo zavést nevolnictví. Decentralizovaná feudální vláda šlechtické republiky nakonec převážila nad jakýmikoliv pokusy o soustředění moci.

Případ *Rakouska* či lépe řečeno habsburské monarchie byl odlišný. Rakouský stát se nevyznačoval ani etnickou homogenitou, ani územní nadvládou nad podřízenými regiony. Navíc jeho unikátní postavení uprostřed kontinentu zapříčinilo to, že reprezentoval „hybridní“ způsob výroby mezi východem a západem: tzn., že poddanství se sice ve většině částí habsburské říše během středověku rozšířilo, ale města nebyla na státní moci zase až tak nezávislá jako jinde. Působení feudální krize stačilo celý region destabilizovat, avšak nevedlo ke svržení poddanství, jako se tomu stalo na západě. Naopak úbytek rolníků jen utužil původní feudální jařmo. Povětšinou mnohonárodnostní šlechta se v habsburské říši těšila značné samostatnosti a po událostech reformace a protireformace pokračovalo její další štěpení; tentokrát však podél konfesionální osy. Aristokracie se proto nikdy nebyla schopna zcentralizovat do plně absolutistického režimu. Na druhou stranu nebyla nikdy natolik mocná, aby jej dezintegrovala. Absolutismus se tudíž v habsburských državách rozvinul pouze částečně a byl udržován, stejně jako ve většině východních států, stálou hrozbou ozbrojeného přinucení.

V *Rusku*, zasaženém výraznou depopulací a oslabením šlechty, využil stát příležitosti a vojensky zcentralizoval moc. O trendech jeho formování lze říci, že v mnohém připomínaly Prusko, včetně slabých měst. V jednom důležitém ohledu se však Rusko lišilo, a sice ve své rozloze. Zatímco ve Francii za vlády kardinála Richelieu byla hustota zalidnění asi čtyřicet osob na km², v Rusku to byly tři až čtyři osoby. Ruský stát byl tudíž vystaven úkolu obtížného demografického a administrativního sjednocování, jenž se mu nepodařil vyřešit do začátku 20. století. Když k tomuto jevu přičteme i dlouhodobou antiburžoazní politiku politických elit, není nelogické, že k opuštění absolutistického režimu zde došlo nejpozději z celé Evropy.

Rozdíly v tzv. feudálním dědictví – různý podíl institucionálních prvků a síly hlavních sociálních aktérů – tak vyprodukovaly naprosto odlišné vývojové trajektorie, které však zcela nepředpokládaně přivedly evropské státy, co se jejich vnitřních organizačních struktur týče, k shodné formě politické vlády – absolutistickému státu. Jeho kořeny a funkce se po celém kontinentu lišily, principiální podoba však zůstávala shodná, neboť vyvěrala ze stále existujícího feudálního způsobu výroby. Ten mohl uvolnit své místo kapitalismu až poté, co

zmizel jeho politický garant. Přesto, ne všechny evropské státy absolutistického „stádia“ dosáhly: silné urbánní enklávy Itálie a Německa jeho nastolení znemožnily, stejně jako slabé stavovské vlády v Čechách a Polsku, neboť ty byly pohlceny svými politickými rivaly.

Přes triumf absolutistických států je nutné zdůraznit, že se již během vrcholu jejich éry vynořily podmínky pro pozdější rozšíření zboží produkce a akumulaci kapitálu. Proto byl také následný přechod k národním (kapitalistickým) státům modernity doprovázen působením dlouhodobých struktur zakotvených hluboko v evropské historii. V tomto ohledu jsou Andersonovy argumenty značně evolucionistické či alespoň neo-evolucionistické, jelikož bez specifické fúze evropského feudalismu a následně i absolutismu, by nemohlo dojít ani ke vzniku kapitalismu, ba ani k jeho následnému rozšíření do zbylých částí světa.⁷²

Kritika

Andersonův pokus osvětlit změny ve strukturách státních aparátů poukazem k hospodářské základně společnosti a jejím transformacím samozřejmě přináší celou řadu otázek, jež jeho teorie nedokáže úspěšně zodpovědět. Ačkoliv do svého ekonomizujícího modelu zapojil úlohu politické sféry (jejího vlivu na státní instituce), a to kupříkladu více než Karel Marx před ním, není jeho analýza dostatečně argumentačně vyvážená, neboť z velké části opomíjí právě autonomii politické a kulturní sféry. Právě z debaty ohledně tohoto bodu (vyváženost versus rigidita badatelových teoretických východisek) vychází valná část kritiky, která je na autorův výzkum směřována a již o něco níže shrnujeme do několika nejzásadnějších bodů:

- (1) Autor jedné z vůbec prvních publikací o historické sociologii Philipp Abrams [1983: 151-162] se domnívá, že Andersonovo úzkostlivé lpění na úloze ekonomických formací pro charakter sociální změny jej odvádí pryč od podstaty formování států, která se podle jeho soudu nachází primárně mimo hospodářské vztahy. Tento prvek vystupuje obzvláště naléhavě při autorově popisu prostorové diferenciaci feudalismu a později též absolutismu, do nichž ovšem promlouvá taková řada superstrukturních prvků, že lze jen stěží uhájit ústřední roli společensko-hospodářského systému. Anderson, soudí Abrams, se tak z nevyvážené, a tudíž i chybné analýzy usvědčuje sám. Ve velmi podobném duchu se pak vyjadřuje i Peter Gourevitch [1978: 433-434], jenž

⁷² Na Andersonovo pojetí formování států navázali v mnohém američtí sociologové Hechter a Brustein [1980], kteří na rozdíl od Andersona rozlišují celkově tři způsoby výroby, které vedle sebe koexistovaly po velkou část středověku a raného novověku: (1) usazené pastevectví; (2) obchod s nízkým objemem směny zboží (tj. městská ekonomika); a (3) feudální způsob výroby. Podle obou autorů bránily prvé dva způsoby výroby výraznému rozšiřování území a budování státních organizačních struktur, protože to byly nakonec feudální oblasti, které expandovaly na úkor zbylých způsobů výroby a staly se centry největších a nejsilnějších středověkých a raně novověkých království.

píše, že je velmi pravděpodobné, že nadstavbové prvky – jako např. vliv různých náboženských věr a mocenského soupeření – hrály mnohem důležitější roli, než jim Anderson přikládá a než by si býval přál. Především při popisu diferenciaci evropského absolutismu začíná mnoho z autorových argumentů povážlivě slábnout.

- (2) Americká historička Betty Behrensová [1976: 247] ostře zpochybňuje jinou badatelovu tezi. Tvrzení ohledně kontinuálního přechodu z feudalismu k absolutismu, podle něhož měl absolutistický stát zaručit feudální šlechtě nedotknutelnost jejího společenského postavení a výsad; měl doslova prodloužit záruku mocenské životnosti této třídy. Autorka však zdůrazňuje, že by pro Andersona bylo nesmírně obtížné dokázat, což mimo jiné nečiní, že v absolutistických státech vládla ta samá šlechta a stejně uzurpujícím způsobem jako se tomu dělo v před-absolutistických režimech. Ve skutečnosti byla vládnoucí elita jednotlivých států složena z odlišných lidí, rodin a zájmů, než tomu bylo u předcházejících sociálních formací. O kontinuitě politických elit zde nemůže být vůbec řeč.⁷³
- (3) Behrensová [1976: 249-250] též Andersonovi vyčítá množství historiografických opomenutí, jichž se měl dopustit v závěrečných kapitolách „Rodokmenů“, kde jeho jinak precizní dějepisecká práce slábne. Ty se týkají zvláště autorova líčení charakteru střední a východní Evropy, konkrétně např. Polska, v jehož případě můžeme jen s obtížemi uvažovat o absolutismu, a Ruska, jehož formačním procesům by mohlo být věnováno více prostoru.
- (4) Jistou pozornost si pak samozřejmě zaslouhuje i výčet států, které byly do Andersonových publikací vybrány (čili prostorová specifikace analýz). Je sice faktem, že rozsahem svých zkoumání patří badatelovy monografie k těm, jež se věnují nejširší paletě zemí starého kontinentu. Nicméně musíme jedním dechem dodat, že mnohé ze států, potažmo zeměpisných oblastí, byly z Andersonových analýz nepochopitelně vyloučeny. Kupříkladu formování oblasti Německa, bývalé Svaté říše římské, jak byla daná oblast po dlouhá staletí označována, či střední Evropy vůbec je oproti některým jiným částem světadílu (zvláště pak Francii) jen zběžně načrtnuto. Přitom jde podle našeho soudu o jedno z nejproblematictějších míst autorovy koncepce, neboť jde

⁷³ Takovému názoru by kupříkladu podporoval rozsáhlý odprodej úřadů ve francouzské absolutistické monarchii, která se díky tomu stala rájem klientelismu, z něhož nakonec neprosperovala jen šlechta, nýbrž i buržoazie, již byl pomocí tohoto systému umožněn statusový vzestup mezi privilegovaný stav, mezi tzv. *famille noble*. Nemluvě o mocenské diskontinuitě v mnohonárodních říších, např. v državách španělských či rakouských Habsburků, kteří nezřídka připravovali místní elity o jejich dosavadní výsadní postavení. Což byl mimo jiné i osud mnoha českých pánů v pobělohorském období.

zároveň o místo dotyku a pravděpodobně i překrývání a mísení hned několika způsobů výroby (regionálních typů feudalismu). Mimo to, jak upozorňují Stein Rokkan [1975] a Thomas A. Brady [1985], je pro oblast středu světadílu velmi typický pás měst, který procházel od Baltu až ke Středomoří. A právě tento jedinečný pruh táhnoucí se přes velkou část dnešního německého území dodával tehdejší sociální dynamice unikátní charakter, jenž v mnoha ohledech odporoval logice Andersonovy feudální syntézy.

- (5) Zkoumání vývoje raně moderních monarchií pak zcela postrádá konceptualizaci konstitučních režimů. Jakoby se na evropském kontinentu vůbec nenacházely Spojené nizozemské provincie či Konfederace švýcarských kantonů a o italských městských státech ani nemluvě. Obdobné výtky by bylo možné směřovat i k poněkud „absolutisticky-středně“ interpretaci vývoje anglické monarchie anebo polské šlechtické republiky. Domníváme se, že Anderson výše zmíněné oblasti do svého výzkumu nezahrnul proto, že by odporovaly směřování jeho argumentace a oponovaly by tvrzením o charakteru tehdejších států. Ovšem ne všechny raně moderní monarchie, státy a státečky, byly nástroji aristokracie ohrožené vzestupem buržoazních zájmů a především pak rolnických rebelií. Mnohé z nich, např. holandské *Staten Generaal* anebo benátská *republika Serenissima* byli těmi nejaktivnějšími nástroji obchodní oligarchie a jen s obtížemi o nich může uvažovat jako o prodloužené ruce aristokracie.
- (6) Kromě uvedeného se Peter Gourevitch [1978: 427, 431] zastavuje ještě u jednoho aspektu Andersonovy studie. Podle jeho soudu sehrála válka mnohem významnější stimul při přechodu od feudálních k absolutistickým státům ve východní Evropě než samotná feudální krize. Ta byla rozhodujícím faktorem na západě a nikoliv na východě, kde svou podstatnou úlohu sehrály ozbrojené konflikty 16. a 17. století: tj. ozbrojené kampaně proti Turkům, třicetiletá válka, či soupeření o hegemonii nad baltským teritoriem. Všechny usnadňující a urychlující přechod k absolutistickému zřízení v Prusku, Rusku i habsburské monarchii. Gourevitch tedy zdůrazňuje poněkud odlišné prvky, které stály za profilací států ve východní části kontinentu, než Anderson.
- (7) Zajímavou kritiku či lépe řečeno teoretický poukaz nabízejí Theda Skocpolová a Marry Fulbrooková [1995: 202-205], které si všímají pro někoho ne zcela očividného evolucionismu v Andersonově práci. Každé vývojové stádium, tj. sociální formace, je totiž v autorově modelu vyložena jako nezbytný předpoklad přechodu do dalšího stádia. Bez fúze antického a germánského komunálního způsobu výroby by nevzniknul feudální způsob výroby a bez něj by pak nezřel světlo světa ani feudální stát a

samozřejmě, že bez feudálního státu by nebylo ani absolutistického režimu. Takovéto líčení dějin samozřejmě připomíná retrospektivní teleologii, z níž se však mnohé historické případy vymykají (srovnej např. bod č. 4. této kritiky). Evolucionistická vize historie tak v mnohém paradoxně přibližuje Andersonovu marxistickou koncepci jinému evolucionistickému modelu formování států, teorii multi-lineární evoluce Talcotta Parsonse (kap. č. 8). Nicméně to po důkladném prostudování obecných teorií v teoretických přístupech k formování států není zase tak nelogické, jak by se mohlo na první pohled znát. Jak Parsons, tak Anderson totiž vycházejí z funkcionalistického modelu vysvětlování sociálních fenoménů (viz též kap. č. 4).

Závěr a příspěvek k pozitivní heuristice ekonomizujícího přístupu

Příčiny formování států jsou v Andersonově předloze „vícestupňové“, lišící se podílem svého působení na daný proces. V první řadě jsou to způsoby produkce, které jako dlouhodobá, téměř neměnná materiální struktura ovlivňují sociálněpolitické uspořádání. Avšak samotné dílčí formy produkce ve svých konkrétních projevech synchronně i diachronně variiují a nabývají své jedinečné historické existence až v interakci se superstrukturními prvky, jež jim vtiskují časoprostorově relevantní tvář. V rámci střednědobých a krátkodobých cyklů pak celý proces dodatečně pozměňuje politické události, zejména vojenské soupeření, a demografické procesy. Nicméně je podle Andersona pravdou, že valná většina politických konfliktů (ovšem i demografických procesů) je jak na úrovni mezistátního systému, tak i uvnitř států samotných, odrazem vnitřních rozporů převládajícího hospodářského systému. Za sociální dynamikou je tedy třeba vždy hledat neslyšné působení produktivní základny, a tudíž i jistý ekonomický determinismus.

Průběh celého procesu formování států představuje přechod od antické otrokářské a germánské komunitní formace k feudalismu, z něhož vyrůstají první evropská království. Ne že by se státy v předcházejících fázích dějin nevyskytovaly, ale ty nově vznikající jsou spojeny naprosto odlišným způsobem výroby – feudalismem. Jeho vnitřní rozpory nakonec vyústily v krizi, kterou stabilizoval až další historický typ státu – absolutistická monarchie. Právě ta měla prodloužit život feudálnímu způsobu produkce o několik navazujících staletí, než jej úplně pohltil a nahradil kapitalismus.⁷⁴

⁷⁴ Na tento bod o něco později navázali jiní marxisticky orientovaní badatelé, Justin Rosenberg [1994, 2002: kap. 2.] a Benno Teschke [2003, 2004] ze sussexské univerzity, kteří upozornili na to, že přechod od feudální formace ke kapitalistické vede ke zcela novému pojetí mezinárodních vztahů. Podle obou autorů vedl definitivní nástup odosobněných kapitalistických vazeb k takovému pojetí mezinárodních vztahů, jaké známe dnes, tj. k systému vystavěnému na bázi nestálé anarchie připomínající moderní trh, v němž se jednotliví aktéři (státy) snaží

Z výše předloženého popisu je tedy zřejmé, že za ústřední komponenty formování států můžeme považovat dílčí typy způsobů výroby a za jejich efekty pak jednotlivé typy státních organizací. Ty se při budování svých struktur lišily podílem ekonomických, sociálních i kulturních elementů modelujících charakteristické vektory formačních procesů. Ilustrativní zobrazení tohoto procesu lze též nalézt ve schématu č. 2.

Kritika následující Andersonovu práci se v podstatě soustředí na přecenění role hospodářské a nedocení úlohy politické a kulturní sféry v životě společnosti. Zatímco kritici zdůrazňují více či méně vyvážený vztah mezi oběma dimenzemi (či dokonce primát politiky před ekonomikou), Anderson protěžuje důležitost hospodářských institucí. Svou argumentaci však do určité míry podrývá sám tím, že se nevěnuje těm oblastem evropského kontinentu, které by pro jeho teorii představovaly skutečnou výzvu: tj. oblastem raně novověkých konstitučních režimů a těm, kde dochází k fúzi hned několika regionálních typů feudalismu. Právě v jejich případě mnoho z autorových postulátů zásadním způsobem slábne, jelikož jim chybí mnohem vyváženější propojení se zbylými institucionálními dimenzemi.

Pokusíme-li se pak vyznačit klíčové body, jimiž Anderson v podstatě ustanovuje obal výzkumného programu ekonomizujícího přístupu k formování států, můžeme jich nalézt hned několik. Následující body pozitivní heuristiky pak současně doplňujeme i o některé z centrálních premis autorovy teorie (v textu označeno jako P_N), které lze podle našeho soudu převést na empiricky ověřitelné hypotézy a testovat na empirické evidenci. Což je však bod, který by již překračoval úroveň formalizace teorií a jejich metateoretické analýzy.

E-PH1: CÍLEM JE PRODUKOVAT TAKOVÉ TEORIE, KTERÉ NAPOMÁHAJÍ VYSVĚTLIT, JAK EKONOMICKÉ FAKTORY OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P_1 : *Formování států je podmíněno dlouhodobými změnami ve způsobech výroby.*

E-PH2: VYTVÁŘET TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK RŮZNÉ ZPŮSOBY VÝROBY OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P_2 : *Formování států je podmíněno různými způsoby výroby.*

A. Způsoby výroby vytvářejí určité typy vlastnických vztahů a ty následně podmiňují mocenské vztahy.

B. Mocenské vztahy pak dávají vzniknout určitým formám třídních vztahů.⁷⁵

maximalizovat svůj zisk. Zatímco v premoderním světě je sféra politická a ekonomiky propojena, v tom moderním, reprezentovaném ostrovní říší, jsou obě dimenze vzájemně odděleny a sledují své vlastní cíle.

⁷⁵ Pojmy „třída“ či „třídní vztahy“ zde referují k určité sociální skupině, jejímž zakládajícím znakem je postavení ve specifickém způsobu výroby. Pro jejich konstrukci se pak v tomto případě nepřihlíží k existenci či neexistenci třídního vědomí.

- C. Třídní vztahy nabývají podoby soupeření mezi jednotlivými třídami – tj. třídního konfliktu.
- D. Státy jsou pak výsledkem třídního konfliktu na určitém území – schopnosti určité třídy podřídit si (alespoň částečně) zbylé třídy či se s nimi dohodnout na určité podobě mocenské rovnováhy.
- E. Takto vzniklé formy států se od sebe liší zejména celkovou úrovní centralizace moci v rukou státu.
 - (i) Pokud jsou třídy stojící v opozici vůči státu příliš silné, dochází spíše k decentralizačním procesům. Jsou-li naopak tyto třídy relativně slabé, dochází k centralizačním procesům.
 - (ii) Procesy centralizace jsou rovněž podmíněny velikostí území: čím menší je jeho rozloha, tím snazší je centralizace. Naopak se vzrůstávající velikostí území je centralizace znesnadňována.
 - (iii) Centralizační procesy jsou rovněž podmíněny vnějším ohrožením: pokud je intenzivní, dochází k urychlení domácí centralizace. Je-li však slabé, na centralizační procesy nepůsobí.

P₃: Různé způsoby výroby jsou nerovnoměrně prostorově distribuovány.

- A. Vlastnické a mocenské vztahy se díky tomu prostorově různí, následkem čehož se od sebe liší i třídní vztahy v různých oblastech.
- B. Jelikož se v nich liší třídní vztahy, třídní konflikt v jejich případě nabývá různorodých podob.
- C. A protože jsou výsledky třídních konfliktů a síla jednotlivých tříd také odlišné, dochází zde ke vzniku různých forem států.

P₄: Různé způsoby výroby vedou k nerovnoměrné akumulaci hospodářských zdrojů.

- A. Tam, kde se nachází způsoby výroby s vyšší schopností produkovat nadhodnotu, dochází k výraznějšímu hromadění zdrojů a následkem toho i k nerovnoměrnému sociálnímu vývoji.
- B. V těch oblastech, kde se akumuluje větší množství ekonomických zdrojů, jsou pak držitelé moci zvýhodněni a spíše si udržují svou politickou nezávislost než v těch oblastech, jež vykazují nízkou úroveň akumulace ekonomických zdrojů.

E-PH3: KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ VYSVĚTLUJÍ PŮSOBNÍ ZMĚN VE ZPŮSOBECH VÝROBY NA FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₅: Průběh a celková doba institucionalizace určitého způsobu výroby ovlivňuje strukturu třídních vztahů.

- A. Tam, kde je tento průběh komplikovanější a doba institucionalizace delší, je pro aktéry a třídy profitující z tohoto způsobu výroby obtížnější získat a dlouhodobě si udržet hegemonii nad státem.
- B. Protože je pro aktéry náročnější získat a udržet hegemonii nad státem, zpravidla nedochází k výrazným centralizačním procesům.
- C. Jelikož v těchto státech převažuje decentralizované rozložení sil, je pro stát obtížné získávat rozsáhlé ekonomické zdroje od své populace.

P₆: Způsoby výroby produkují inherentní rozpory, které vedou ke krizím sociálních formací a ke změnám států.

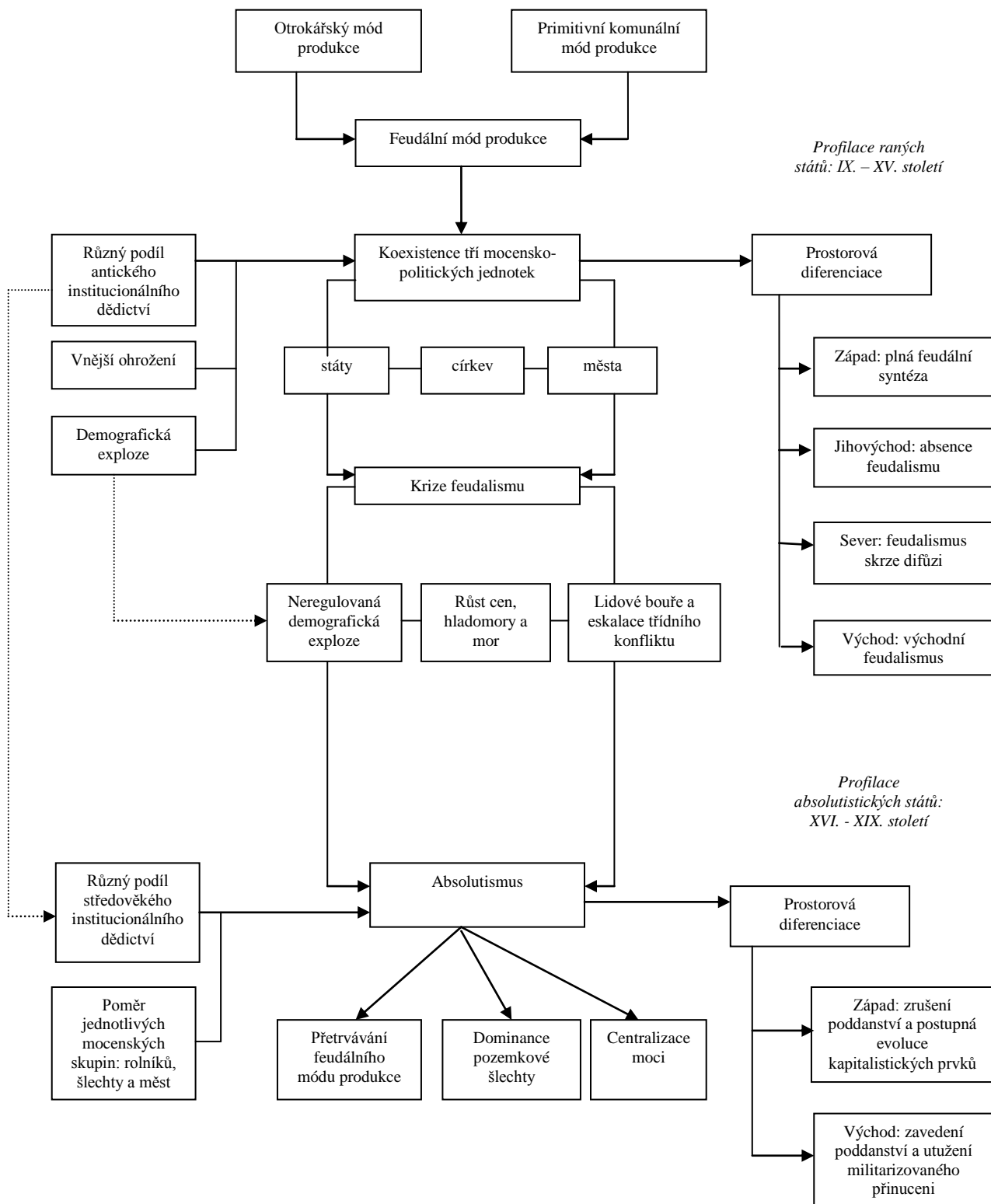
- A. Krize výrobních způsobů vedou ke změně síly jednotlivých tříd a mocenských vztahů v nich.
- B. Změna síly jednotlivých tříd a mocenských vztahů vede k intenzifikaci či přímo v proměnu forem třídních konfliktů.
- C. Zintenzivněné či jinak transformované třídní konflikty pak dávají pobídku ke změnám ve struktuře států a/nebo vzniku úplně nových typů států.

E-PH4: BUDOVAT TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK UTVÁŘENÍ STÁTŮ PŮSOBÍ NA EKONOMICKÉ STRUKTURY A DYNAMIKU.

P₇: Státy se pokoušejí regulovat krize vyvolané kontradikcemi způsobů výroby.

- A. Pokusy o regulaci třídního konfliktu závisejí na stávající formě třídních vztahů a na síle státu.
 - (i) Tam, kde je pozice státu silná či opoziční třídy slabé, stát reguluje třídní konflikt snáze než tam, kde je jeho mocenská základna slabší a opoziční třídy silné.
 - (ii) Postavení státu v mocenském poli závisí na stupni centralizace moci pod jeho kontrolou, respektive na její decentralizaci.
- B. Pokud se státu daří regulovat třídní konflikt, reprodukuje se a s ním také sociální třída, která jej ovládá. Nedaří-li se mu však třídní sváry usměrňovat, dochází k oslabování jeho pozice v mocenském poli.
- C. Jestliže dochází k oslabování pozice státu v mocenském poli, dochází rovněž k decentralizačním procesům.
- D. Rozvíjí-li se decentralizační procesy, může v případě státu dojít i k jeho rozpadu, upadnutí pod vliv jiného státu anebo k pohlcení jiným státem.

Schéma č. 2. Andersonův model formování států: Příčiny, složky, průběh a efekty

6.

IMMANUEL WALLERSTEIN:

FORMOVÁNÍ STÁTŮ JAKO ODEZVA NA PROMĚNY SVĚTOVÉHO KAPITALISTICKÉHO SYSTÉMU

Málokterému sociologovi se podařilo vybudovat v závěrečné čtvrtině 20. století tak koherentní vědeckou školu, jako se to podařilo bývalému afrikanistovi *Immanuelu Wallersteinovi* (*1930), autorovi *teorie světového systému* (world-system theory). Ten přišel krátce po roce 1970 s prvním dílem dnes již tetralogie o vzniku a vývoji moderního kapitalistického systému, světové ekonomiky, která svou dynamikou ovlivňuje jak sociální strukturu společnosti, tak i strukturu státních organizací [Wallerstein 1974, 1980, 1989]. Formování států je ve Wallersteinově podání, stejně jako většina ostatních makrosociálních procesů, odezvou na proměny světové ekonomiky, nejdůležitější ze společenských struktur.⁷⁶

Teorie světového systému v sobě spojuje rozmanité společenskovědní přístupy: modifikovaný marxismus, včetně teorie dělby práce, nerovnosti a pauperizace, dokonce i s některými paralelami k Leninovu dílu o imperialismu. Na marxismus v mnoha ohledech navazující teorii závislosti či dependence André Gunder Franka. Francouzskou historiografickou školu *Annales*, především pak práce jejího čelního představitele Fernanda Braudela. A v neposlední řadě též studie rozmanitých ekonomů a historiků hospodářství. Uvedme za ně alespoň Pierra Chaunu, Josepha Schumpetera a Alexandra Kondratějeva.

Americký historický sociolog považuje za počátek existence světového systému 16. století, během něhož se jako reakce na krizi feudalismu konstituovaly základy kapitalistického

⁷⁶ K podrobnějším informacím o autorově životě a díle viz [Shannon 1989; Smith 1991: 95-103; česky pak Holubec 2006, 2007, 2009b].

systemu. Ten od tohoto okamžiku představoval základní prostředí, bázi, pro veškerou sociální aktivitu, která přetrvává až do dnešních dní. V rámci vývoje kapitalistické ekonomiky můžeme rozlišit čtyři důležitá stádia:

- (1) Ranou expanzi mezi polovinou 15. a koncem 16. století.
- (2) Konsolidaci celého systému v průběhu 17. a 18. století.
- (3) Druhou fází expanze od konce 18. století do začátku 20. století.
- (4) Období od konce I. světové války až dodnes. Naše analýza se bude věnovat prvním třem etapám.

Pro každou ze zmíněných period je typické geografické rozšiřování. Světový systém v každé následující etapě „polykal“ další a další zeměpisné oblasti a postupně je integroval do svých struktur. Třebaže tato premisa patří mezi jednu z klíčových v celé Wallersteinově teorii, my se primárně zaměříme na vztah mezi státy a vývojem kapitalistického systému v Evropě a rozšiřování světového systému za hranice starého kontinentu nebudeme věnovat mnoho pozornosti.

Vztah společnosti a státu

Hned na začátek musíme uvést, že Wallerstein neuvažuje ani tak o společnosti, jako o systémech, mezi nimiž rozlišuje dva prvotní typy: (1) *malé systémy* („mini systems“ anebo také „small systems“) a (2) *světové systémy* (world systems). Oba typy systémů mají jednotnou dělbu práce, nicméně ty prvně jmenované mají navíc i jednotnou kulturu. Tu světové systémy postrádají. Mini systémy obvykle představují samozásobitelské lovecké a sběračské komunity. Mnohem větší a kulturně divergentnější světové systémy se vyskytují ve dvou variantách: (i.) *Světová impéria*. Což jsou politické jednotky, v nichž je ekonomická směna řízena centrální politickou byrokracií. Historicky šlo například o Římskou říši či osmanské impérium. (ii.) *Světová ekonomika*. O ní můžeme říci, že je takovým typem systému, pro nějž je typické, že obchodní směna není spojena s jedinou politickou jednotkou, ale překračuje hranice hned několika státních režimů. Dochází v něm tedy k ekonomické, nikoli však politické integraci. Oba typy světového systému pak sblížuje i to, že jde o území propojené ekonomickými vazbami s určitou strukturou a funkcemi [Wallerstein 1974: 347-350; 1979: 5-6, 159; 2000: 75].

Existence moderní světové ekonomiky nebo také evropského kapitalistického systému je spojena se čtyřmi klíčovými institucionálními klastry: (1) Rozmanitými *státy* spojenými mezistátním systémem. (2) *Národy* (etnickými skupinami), u nichž nesejde na tom, zdali jsou organizovány do podoby států nebo takovou organizaci postrádají. (3) *Třídy*, které jednak

zahrnují objektivní postavení ve výrobním systému a vlastnických vztazích, jednak uvědomění aktérů o jejich přináležení k dané socioekonomické skupině (třídní vědomí). (4) *Domácnosti* a jednotlivé osoby zasazené do příjmových, pracovních a jiných relací [1979: 24; 1983: 64].

Všechny čtyři institucionální vrstvy společnosti spojuje jednotnou sítí světová ekonomika. Její rytmy, ekonomické cykly a konjunktury z velké části limitují dynamiku zbylých částí společnosti. Světový kapitalistický systém je tak jinými slovy *prostředím*, v němž se společnost, nejdříve ta evropská a později i celosvětová, od 16. století vyvíjí.⁷⁷ Ragin a Chirot [1984: 301; srov. též Janowitz 1997: 1091] dokonce uvádějí, že díky postulátu světového systému coby ontického jádra moderní společnosti, je možné analyzovat sociální změnu v ní naprosto vědecky.

Z našeho úhlu pohledu – analýzy formování států – je nejdůležitější vztah mezi prvním institucionálním klastrem – státy zasazenými do mezistátního systému – a proměnami světové ekonomiky. Z toho důvodu je zapotřebí si přiblížit strukturu světové ekonomiky a Wallersteinovo pojetí států.

Státy pro Wallersteina [1974: 16; 1979: 160] představují *politickou nadstavbu* fungování světového systému. Ten totiž ke svému optimálnímu fungování vyžaduje silný mezistátní systém, v němž je zajištěna centralizace výroby, kontrolován oběh peněz, vytvořeny a garantovány zákony zajišťující nedotknutelnost vlastnictví, regulován trh, atd. Na druhou stranu ovšem není pro světový systém výhodná centralizace do podoby nějakého superstátu, jednotného impéria, neboť ta by omezovala mobilitu kapitálu, a tím podlamovala úsilí o jeho akumulaci. Na jiném místě pak autor píše, že státem byl zprvu pouze vladař a jeho nejbližší družina, z níž se v průběhu 13. století vyprofilovala raná byrokracie od počátku složená z členů různých společenských skupin a zájmů [1974: 31].

Stát je důležitý z ještě jiného důvodu. Představuje totiž instituci, skrze niž se vede boj o relativní pozici sociálních jednotek – jedno zdali národů, tříd či jiných skupin – v kapitalistické civilizaci. Právě prostřednictvím struktur státních institucí je možné zasahovat do ekonomické sféry a stvrzovat politickou dominanci v ní. V čem spočívá výjimečnost států? Zčásti v hranicích, kterými odděluje jednotlivé zeměpisné zóny politické moci, zčásti ve vytváření právně závazných nařízení pro regulaci sociálního života (zejména vztahů výroby a směny) uvnitř vlastních hranic a nakonec také spočívá ve schopnosti zdaňovat subjekty své

⁷⁷ Bližší popis pojetí mechanismů kapitalistického systému, výrobních a vlastnických vztahů, komodifikace a dělby práce, proletarizace a akumulace kapitálu, je možné nalézt ve Wallerstein [1983a: 13-43; 2004: 23-30]. Naopak rozsáhlejší deskripci relací mezi státem, třídami, národy a „domácnostmi“ lze nalézt ve Wallerstein [1984: 27-36].

vlády. V neposlední řadě je to monopolizace vojenských jednotek, umožňující pacifikovat vlastní populaci a prosazovat cíle státu na úkor jiných zájmových skupin a organizací [1983a: 48-55; 2004: 46].

Kapitalistický světový systém v sobě nezahrnuje jen geografické území, ale i dělbu práce, sítě vztahů závislosti a s nimi spjatou nerovnost na všech úrovních sociálního systému. Ať už na úrovni sociálních aktérů, tříd, etnik anebo států, která se dodatečně exponuje na nižší úrovně. Vzniká tak zároveň vertikální (absolutní úroveň politickoekonomické moci) a horizontální (prostorová distribuce politickoekonomické moci) hierarchie, která transformuje státy do tří základních skupin [1974: 349-350; 1979: 37-39]:

- (1) *Státy jádra*. Pro ně je charakteristické, že patří do centrální zóny kapitalistické ekonomiky, disponují nejlepšími technologiemi, nejkvalitnější produkty, nejefektivnější dělbou práce, nejnižším zdaněním a dobře placenou prací. V jádru jsou též přítomny nejvýznamnější finanční instituce a dochází zde k hlavní akumulaci a koncentraci kapitálu. Produkce bývá často podpořena ze dvou stran: ochrannými opatřeními státu a aktivní podporou monopolních organizací (kvazi monopolů). Státní aparáty jsou silné, ale ne uzurpující, snažící se profitovat z kapitalistické produkce. Mezi hlavní strategie kapitalistů pak náleží „vývoz“ vykořisťování, za jehož pomoci dále potvrzují své exkluzivní postavení.
- (2) *Státy periferie*. V rámci jejich popisu, lze uvést, že se nacházejí na hranicích systému a z velké části slouží coby „zásobárny“ surovin a odbytiště výrobků pro země jádra. Z pohledu teorie světového systému jsou tyto regiony vykořisťovány ze strany zemí jádra; stávají se předmětem jejich aktivní retardace.⁷⁸ Ochranná opatření zde téměř neexistují, a proto jsou zdejší kapitalisté vystaveni plnému působení tržních mechanismů. Většina států vyskytujících se na periferii je proto mocensky slabá a často postrádá politickou autonomii.
- (3) *Státy semiperiferie*. Představují státní entity nacházející se někde v půli cesty mezi lidry světové ekonomiky a podřízenými periferními oblastmi. Jak Wallerstein [1979: 23, 69; 2000: 61] poznamenává, jedná se o „střední třídu“ mezistátního systému, nezřídka vykonávající „černou práci“ za země jádra. Semiperiferii tudíž můžeme také popsat coby nárazníkový pás, jež má snižovat tenze mezi jádrem a periferií. Zdejší státy bývají obvykle silné, protože jednak usilují o vzestup mezi lépe postavené země

⁷⁸ André Gunder Frank [1967: 9] v tomto kontextu píše, že vývoj a úpadek (resp. „underdevelopment“) jsou dvěma stranami téže mince. Aby mohly jedny oblasti bohatnout, musí druhé chudnout.

a jednak se snaží zabránit svému úpadku v makro-sociální stratifikaci. Tlak z obou stran vede k podstatně aktivnějšímu budování státních struktur, než je tomu v případě zbylých dvou modalit.

Dennis Smith [1991: 103] zdůrazňuje, že pro Wallersteina jsou jak síla státního aparátu, tak i jeho funkce srozumitelné především v termínech umístění uvnitř kapitalistické světové ekonomiky – umístění v jádru, periférii nebo semiperiférii. Právě nerovné postavení států ve světovém systému může za jejich odlišné formační trajektorie a eskalaci většiny mezinárodních konfliktů. Země jsou z logiky věci nuceny soupeřit o udržení anebo zlepšení postavení v rámci daného systému. Ten totiž ovlivňuje postavení a vyhlídky hlavních sociálních skupin uvnitř státu. Jak sám autor uvádí: „Není sporu, že ekonomická jednotka systému musí být nezbytnou vysvětlující příčinou politické evoluce“ [Wallerstein 1974: 129].

Světový systém je tedy od svého vzniku prochnut konfliktní dynamikou, která z velké části – svým externím působením – formuje systém samotný.⁷⁹ Z tohoto důvodu Wallerstein [2004: 58] rozlišuje mezi zeměmi jádra dva důležité typy aktérů: (i.) *Velmocí* (hegemony systému), tj. státy dominující kapitalistické ekonomice a jejím prostřednictvím i mezistátní politické sféře. (ii.) *Vyzývatele* (soupeře velmocí), tj. státy usilující o vzestup v mocenské hierarchii, a tudíž i o zvýšení profitu z kapitalistického systému.

Máme-li v krátkosti shrnout autorovo pojetí státu, měli bychom uvést, že vychází z realistické koncepce sociálního světa. Z čehož plyne, že státy jsou v tomto případě nejenom reálně existujícími agenty, ale navíc jsou i klíčovými složkami – podle Wallersteina substanciálně existujícími – světového systému. V tomto ohledu je na každý stát proto nutné nahlížet vždy v rámci systémových vztahů; což znamená s ohledem na jeho pozici ve světové kapitalistické ekonomice a mezinárodním systému. Z tohoto důvodu je také Wallersteinova koncepce výrazně makroúrovňová. Věnuje se mnohem spíše obecným vztahům mezi ekonomikou a státem, případně hospodářstvím a mezinárodním systémem, než aby se zabývala specifiky jednotlivých států a proměnou rysů jejich organizace (např. rozpínáním či smršťováním správního aparátu či principy centralizace a decentralizace některých ze států).

⁷⁹ Wallerstein se domnívá, že konfliktní dynamika stojí i v pozadí formování států. Na jednom místě např. píše: „Moderní stát uvnitř mezistátního systému je principiálně bitevním polem nekončících tenzí. Posilování států obvykle znamená redukování (nebo eliminaci) převládající partikulární vůle určité skupiny občanů nad všeobecnou vůlí státu, hledajícího optimalizaci výhod, a to jak ve vztahu ke světové ekonomice, tak k úsilí o relativní výhodu občanů jiných států“ [Wallerstein 1989: 99]. Nicméně je třeba říci, že podle Wallersteina [1983a: 59; 1984: 38-39] nespočívají základy vítězství a proher ve válkách, a tím i posunu v hierarchii systému v mezinárodněpolitické sféře, ale nacházejí se v ekonomické dimenzi. Ve schopnosti akumulovat kapitál, jež je k dispozici v perimetru hranic určitého státu a jež pochází ze tří hlavních zdrojů: (1) zemědělskopřemyslové produkce, (2) obchodu, (3) financí. Je to tedy hospodářská efektivita, která umožňuje státům stoupat v žebříčku kapitalistické civilizace, a tím z ní rovněž mnohem více profitovat.

Průběh formování států

Vývoj a restrukturalizace institucionálních složek států je ve Wallersteinově případě spojena s proměnami dynamiky světové kapitalistické ekonomiky. Kvůli tomu to bude právě ona, kdo bude určovat jednotlivé vývojové etapy státních režimů v evropském zeměpisném prostoru. Autor sám uvádí, že proces formování států pro něj představuje *subproces utváření kapitalistické světové ekonomiky* [1974: 67]. Proto jsou v působení tohoto hospodářského systému skryty hlavní příčiny proměn států. Tyto změny se vždy odehrávají na dvou úrovních: (1) Na úrovni *mezistátního* (kapitalistického) *systému*, kde se mění postavení v horizontální a vertikální struktuře. Některé země jádra upadají do semiperiferie, kdežto jiné země stoupají v hierarchii výše. A dále se střídají hegemoni, „vládcové“ jádra systému, a jejich vyzyvatelé. (2) Na úrovni *státních organizačních struktur*. V tomto případě se proměňují státy samotné. Obvykle se tomu děje z nutnosti protekce vlastních kapitalistů a zlepšení adaptace na transformaci mezinárodní dělby práce. Oba typy změn jsou samozřejmě dialekticky provázány, proto je v realitě můžeme oddělit pouze na analytické úrovni.

Pokud je dynamika kapitalismu hlavní transformační silou, jaké jsou její integrální rysy? Podle Wallersteina se světová ekonomika vyvíjí v cyklickém rytmu Kondratěvových vln.⁸⁰ Ty konceptualizují fluktuaci hospodářské výroby, její vzestup, Kondratěvem nazývaný jako A-fáze, a pokles či stagnaci (B-fáze). Každá z vln je dlouhá okolo 50-60 let. Prvních dvacet pět až třicet let připadá vždy na A-fázi, v níž dochází k expanzi trhu, ekonomickým inovacím, tvorbě nových produktů a celkovému rozšiřování sféry vlivu států jádra. Pro následující B-fázi je typická krize z nadvýroby, snížení cen komodit, zvýšení cen práce a všeobecná hospodářská recese. Taktéž se objevuje zvýšená centralizace akumulovaného kapitálu.⁸¹ Poté světová ekonomika přechází do další Kondratěvovy vlny začínající A-fází. Tento rytmus pokračuje obvykle po dobu tří Kondratěvových vln, než dojde, zhruba každých 150 let, k hlubší restrukturalizaci světové ekonomiky [Allan 2006: 201-202; Wallerstein 2004: 30-31].

⁸⁰ Ne ve všech svých publikacích Wallerstein pracuje s Kondratěvovými vlnami. Např. ve druhém díle moderního světového systému [Wallerstein 1980] se opírá o podobnou teorii francouzského ekonomického historika F. Simianda, kde jsou ovšem vlny mnohem delší, trvají zhruba 250 let, včetně vzestupné i sestupné fáze. V prvním díle naopak cituje jiného historika, Pierra Chaunu, a jeho koncepci sekulárních cyklů. Podobná argumentační inkonsistence je pro Wallersteina typická. On sám v žádné své publikaci nenabízí jednotící řešení a vždy osciluje, podle potřeby, mezi originální Kondratěvovou teorií, její adaptací rakouským ekonomem Josephem Schumpeterem, vyzdvihující roli inovací, a dílčími analýzami ekonomických historiků. K obsáhlejší debatě ohledně problematiky teorií ekonomických cyklů, včetně nastínění klíčových teorií a postav srovnej [Širůček a kol. 2007: 363-375]. Wallerstein však není prvním sociologem, který se uchýlil k teorii A. Kondratějeva. Dlouho před ním těžil ze znalostí koncepce ekonomických cyklů např. již Pitirim A. Sorokin [1959: 34].

⁸¹ Podrobnější analýzu sociálních konsekvencí během Kondratěvovy B-fáze lze nalézt ve [Wallerstein 1984: 16-17].

V dějinách světového systému, které sledujeme (15. až 19. století), se odehrály tři takovéto dominantní transformace. Ty daly vzniknout stejnému počtu vývojových modalit kapitalistické ekonomiky, a tím i specifické konfiguraci státních aparátů a ekonomické sféry; konkrétně šlo o:

- (1) zemědělský kapitalismus (1450 až 1650),
- (2) merkantilní kapitalismus (1650 až 1750),
- (3) industriální kapitalismus (1750 až 1840/1880).⁸²

V další části textu budeme především sledovat, jak dochází – na úrovni států – k výše popsaným změnám; v tomto ohledu budeme rekonstruovat jejich příčiny, hlavní složky a rovněž i efekty pro mezistátní systém a organizační struktury států.

Zemědělský kapitalismus: 1450 až 1640

První fáze vývoje kapitalistické ekonomiky je spojena se dvěma ústředními problémy. Dílem jde o odpoutání od základů evropského feudálního systému a vytvoření nové hospodářsko-politické formace, dílem se jedná o zlomení habsburských pokusů o vytvoření světového impéria. Oba tyto procesy se vzájemně podmiňovaly. Vytvoření světové ekonomiky oslabilo pozici habsburského panství a naopak oslabení španělské pozice napomohlo institucionalizaci kapitalistického systému.⁸³

Jaké byly příčiny vzniku světové ekonomiky? Mezi lety 1300 až 1450 se feudální hospodářská formace tehdejší Evropy dostala do krize, již doprovázelo hned několik zásadních projevů: (1) Zemědělská výroba dosáhla svého vrcholu okolo r. 1300 a poté začala stagnovat či dokonce klesat. Došlo totiž k vyčerpání úrodné půdy, již nebylo možné na tehdejší technologické úrovni kultivovat takovým způsobem, aby se nesnižovaly zemědělské výnosy. (2) Změna klimatických podmínek přispěla k další devalvaci zemědělské produkce.

⁸² Janet Abu-Lughodová [1989], autorka v mnohém navazující na Wallersteina, uvádí, že v Evropě lze zaznamenat stopy světového systému již v časech okolo 13. století. V tomto období však nešlo o jednotný světový systém, ale o dva dílčí hospodářské okruhy. Jeden s vazbou na západní Evropu (trhy v Troyes, Brugách, Gentu a Ženevě) a druhý lokalizovaný ve středomoří. Podle Abu-Lughodové šlo sice jen o dva z celkově osmy tehdy existujících autonomních hospodářských systémů, ale již tehdy bylo podle ní jen otázkou času, kdy dojde k jejich užšímu vzájemnému provázání [1989: 125]. Je však třeba mít na mysli, dodává Abu-Lughodová, že nakonec nešlo ani tak o vzestup Západu, jako o úpadek ekonomických systémů v Orientu, který napomohl tomu, že jádro nového globálního systému se nakonec nacházelo právě v severozápadní Evropě [1989: 361].

Sám Wallerstein s většinou autorčiných závěrů souhlasí, avšak doplňuje je v jednom bodě. Podle něj totiž nešlo jen o úpadek východních hospodářských systémů, ale o celkovou krizi okcidentálního feudalismu, jíž nic jiného a v jiných zeměpisných oblastech nepřipomínalo a jež nakonec umožnila nástup kapitalistické světové ekonomiky právě v západním výběžku euroasijské pevniny [Wallerstein 1992: 130-131].

⁸³ Wallerstein [1979: 26] zdůrazňuje, že ekonomicko-demograficko-technologický progres evropské společnosti zašel ve stoletích předcházejících habsburskému pokusu o vybudování jednotného impéria tak daleko, že expanzi znemožnil. Učinil ji až příliš finančně nákladnou, než aby ji kastilská ekonomika, mající mnohé strukturální nedostatky, byla schopná ufinancovat.

(3) Souběhem obou předchozích faktorů se zhoršila výživa populace. Ta se stala zranitelnější vůči šíření epidemií (zvláště moru) a následkem toho se dostavil úbytek obyvatelstva. Odpovědí na krizi feudalismu se stalo zformování rané kapitalistické ekonomiky v průběhu Braudelova „dlouhého šestnáctého století“ (1450/80 až 1600/1620). Během této doby vzniknul nový ekonomický systém s mezinárodní dělbou práce, překračující hranice stávajících politických jednotek [Wallerstein 1974: 15, 21-23, 34-37; 1979: 25, 37, 45].⁸⁴ A jelikož je formování států v zásadě závislé na modifikacích dynamiky tohoto systému, příčiny jeho vzniku jsou zároveň i příčinami formování států samotných.

Kapitalismus, který expandoval v oblasti mezi Středomořím a Atlantikem, byl pevně svázán se zemědělskou produkcí, proto jej Wallerstein nazývá *zemědělským*. Odlišné regiony se specializovaly na různé typy zemědělských produktů, představujících hlavní tržní komoditu. A dále se mezi těmito teritorii postupně vytvářela systémová a hierarchická provázanost [1979: 16-17].

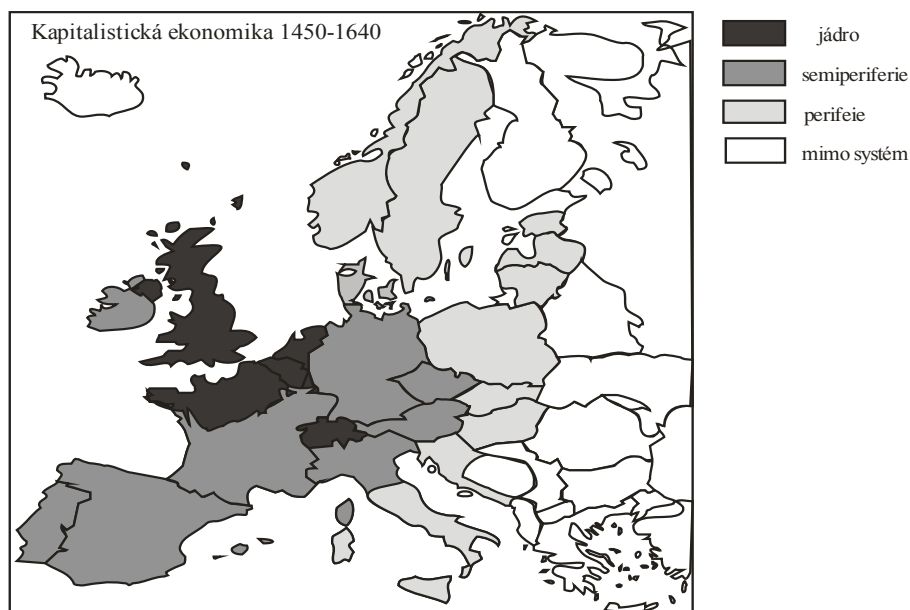
Jádro celého systému vykryštovalo – důsledkem ekologických, historických a geografických souvislostí – na severozápadě Evropy a zahrnovalo nizozemské provincie, raný anglický a francouzský stát. Severozápad těžil převážně ze své pozice na obchodních trasách vedoucích přes Atlantik a z Baltu, z poklesu obchodu ve Středozezemním moři (kvůli turecké expanzi), zemědělské různorodosti, rozvinutého průmyslu (loděřství, textil, zpracování kovů), a co je pro nás velmi důležité, z relativně silných státních aparátů.⁸⁵ Zmíněné podmínky umožnily státům jádra specializovat se na zemědělskou produkci na vyšší úrovni technologických dovedností. Takový typ výroby si nevyžadoval přímou kontrolu ze strany kapitalistů, a proto se rychle rozvíjely různé formy námezdní práce. Rozsáhlá oblast středomoří, italské městské státy a Španělsko, ztratila své výsadní postavení, jímž disponovala ve středověku, a vyprofilovala se do podoby *semiperiferie*. Zdejší oblast se specializovala na drahé průmyslové produkty jako hedvábí a dále na úvěry a finančnictví. Tato specializace měla své důsledky i pro venkovské oblasti, kde převládlo „podílové obdělávání“ půdy a pouze

⁸⁴ Ukončit feudalismus, kromě již zmíněných příčin, napomohlo i vymření velké části evropské šlechty ve válkách 14. století a sílící rolnické rebelie. Wallerstein [1974: 23; srovnej též 1979: 161] v tomto kontextu dokonce píše o „sociálním klimatu endemické nespokojenosti“, jež podněcovalo neobvyklou eskalaci sociálního konfliktu. Další neméně důležitou předběžnou podmínkou byla existence dálkového obchodu s luxusním zbožím, který později – ve větším objemu – nahradil obchod s potravinami [Wallerstein 1974: 42-45]. Wallerstein tak, co se týče dlouhotrvající debaty o tranzici z feudalismu ke kapitalismu, straní spíše Paulu Sweezymu [1946], preferujícímu exogenní příčiny této změny před těmi endogenními, které zdůrazňoval jiný Maurice Dobb [1946, 1963].

⁸⁵ Vznik států na evropském kontinentu klade Wallerstein mimo časové hranice světového systému, a to konkrétně do 13. století, kdy vznikly jejich elementární organizační struktury, včetně určité prvotní profilace hranic. Byly tedy z části, alespoň tam, kde se vyvinuly (jádro budoucího systému), předběžnou podmínkou pro pozdější rozvoj politickohospodářské struktury kapitalistického systému. Eduard Perrage tento jev nazývá: „základní změnou politických struktur západní Evropy“ [Wallerstein 1974: 32, 50-51].

malá část zemědělské produkce byla určena k vývozu. Severovýchod Evropy a jižní hemisféra se staly *periferií* celého systému. Specializovaly se na export zrna, drahých kovů, dřeva, tabáku a cukru, což jako kontrolu pracovního procesu favorizovalo otroctví a poddanství. Ve východní Evropě byla situace ještě umocněna nízkou populační hustotou, která si z principu vyžadovala přinucující formy dohledu [Wallerstein 1974: 100-101; 1979: 18]. Ilustrativní zobrazení regionální diferenciace nabízí mapa č. 2.

Mapa č. 2. Evropská světová ekonomika v éře agrikulturního merkantilismu

Profilace těchto tří základních oblastí světové ekonomiky se neodehrála přes noc, ale stabilizovala se až okolo roku 1640. Taktéž některé prvky charakteristické pro feudální způsob výroby ještě dlouho přetrvávaly, obzvláště v periferních oblastech. Nezanedbatelný podíl na formování evropského státního systému měla také „startovní pozice“, na níž se jednotlivé země starého kontinentu nacházely na začátku 16. století. Skladba specifických předpokladů v podobě zeměpisných, hospodářských a sociálních podmínek pak dala vzniknout Evropě s novou tváří – evropskému kapitalistickému systému.

Kromě ustanovení nového typu mezistátního systému, je třeba se zabývat i tím, jak se působení světové ekonomiky odrazilo v samotných vnitřních strukturách států. Podle Wallersteina [1979: 18-21] musíme hledat odpověď opět v systémových vztazích. Hlavní sociální skupiny profitující z raných kapitalistických relací – tedy většinou ty s centrem na severozápadě Evropy – usilovaly o vybudování silného státu, jenž by napomáhal prosazovat jejich zájmy. Naopak v periferních oblastech, kvůli odlišnému typu výroby, existovaly přísně ambivalentní zájmy, které vedly k oslabování státních struktur. Toto tvrzení má hned tři

podstatné důsledky: (1) Jakmile jedenkrát došlo k zformování nestejně silných států – politicky a vojensky střežících hospodářskou hierarchii – byla nerovná směna mezi jednotlivými zeměmi nejenom možná, ale i proveditelná. Vzestup státních mašinérií v jádře systému tak přímo souvisel s úpadkem administrativních aparátů na periferii. (2) Nový typ státu, ustanovený v takovýchto podmínkách, nesloužil jen kapitalistickým zájmům, ale jak už to v případě velkých (byrokratických) organizací bývá, začal postupně budovat svou vlastní autonomii. (3) Formování států v té které zemi bylo vždy výslednicí dílčích kompromisů mezi ústředními sociálními skupinami uvnitř jejich hranic. To platí dvojnásob pro země jádra, kde velkou část kapitálu držela raná buržoazie, s níž musel stát vyjednávat.⁸⁶

Wallerstein tedy sleduje státy primárně ze systémového hlediska. Analyzuje jejich prostorovou a hierarchickou pozici a dále rozlišuje jejich schopnosti zasahovat coby politická nadstavba do ekonomické sféry. Silné státy mohou ovlivňovat některé projevy hospodářské dynamiky, obzvláště tím, že se na ni mohou lépe adaptovat, zatímco slabé státy postrádají k takovýmto opatření schopnosti. Podle Wallersteina [1979: 26] byl každý ze států anebo i uchazečů o post státu uvnitř evropské verze světové ekonomiky nucen byrokratizovat se, utvořit stálou armádu, postupně homogenizovat kulturu a diverzifikovat ekonomické aktivity. Jedině tak se mohl stát konkurenceschopným v nestálé struktuře kapitalistického systému.

Zásadním dopadem formování států mezi léty 1450 až 1640 se stalo ustanovení mezistátního systému závislého na kapitalistické ekonomice a jeho hierarchická diferenciacie, v rámci níž se vyprofilovaly státy, které z participace na světové ekonomice těžily (silné státy jádra), a státy, pro něž se stal tento systém pohromou (slabé státy periferie).

Merkantilistický kapitalismus: 1650 až 1750

V průběhu „krátkého sedmnáctého“ století (přesněji okolo r. 1650) zasáhla svět agrárního kapitalismu systémová recese, která trvala zhruba po dobu osmdesáti let. Podle Wallersteina [1980: 3-9] nešlo ani tak o sestupnou konjunkturu, jako o dočasnou stagnaci růstu. Krize 17. století se však projevila v různých oblastech světové ekonomiky nestejně: těžce dolehla na periferii systému, u níž prohloubila závislost, zatímco jádro bylo těch nejtvrděších dopadů ušetřeno a v dlouhodobém horizontu vyšlo z krize dokonce posíleno.⁸⁷ Byly to právě státy

⁸⁶ Wallerstein [1974: 87] píše, že každá z oblastí světové ekonomiky – jádro, periferie a semiperiferie – nedisponovala jen zvláštním způsobem výroby, daným systémovou dělbou práce, ale i specifickým způsobem kontroly pracovního procesu. Ty pak přímo ovlivňovaly sílu jednotlivých skupin uvnitř státních hranic, a skrze to i samotnou formu státu.

⁸⁷ Wallerstein se domnívá, že tuto krizi můžeme pojmut v termínech relativního posunu obchodu s klíčovými produkty, a proto taková změna bezpodmínečně přináší i sérii přizpůsobení, jež posléze ustanovují nový typ

jádra, relativně silné po předcházejících staletích, které v podmínkách stagnace světové ekonomiky usilovaly o její kontrolu skrze *merkantilistická opatření*. Merkantilismus byl tudíž hlavním pojítkem této vývojové etapy a zároveň jednou z klíčových složek formování států [1979: 26].

Celosystémová krize z jedné své části reprezentuje příčinu konsolidace světové ekonomiky a potvrzení předcházející hospodářsko-politické hierarchie (i co se týče jejích souvislostí). Z části však implikuje jev, jemuž musely státy nově čelit, jemuž se bylo nutné přizpůsobit. Právě strategie přizpůsobování sledované jednotlivými zeměmi představovaly další z principiálních složek budování státních aparátů tohoto období. V následující části textu si proto ukážeme, jak se proměnila struktura mezistátního uspořádání světové ekonomiky, tzn., které státy si udržely své pozice v kapitalistickém centru a které si ve svém postavení pohoršily. A dále pak i to, jak se merkantilistická opatření podepsala na podobě vnitřních struktur státních organizací.

Přes tři století bylo vedoucí postavení uvnitř jádra moderního světového systému rozděleno mezi Holandsko, Francii a Anglii. S tím, že dominantní postavení Nizozemí, jež excelovalo v 16. a v první půli 17. století, se později, díky rychlejšímu ekonomickému růstu jeho soupeřů (obzvláště Anglie) a méně výhodné zeměpisné poloze, začalo pozvolna vytrácet. Francie byla během stejného období sice stížena mnoha vnitřními turbulencemi (dozvuky náboženských válek a povstání frondy), ale tyto centrifugální síly se jí podařilo zlomit a o století později nastolit relativní centralizaci. Tou naopak mnohem dříve disponovala Anglie, mající uniformní a centralizovaný legislativní systém, rozsáhlé stavy a pouze rudimentární šlechtu. V její prospěch hrál též stálý růst transatlantického obchodu a existence tudorovského státu: dostatečně silného na to, aby odolal vnější invazi, ale slabého natolik, aby komerční profit zůstal subjektům jeho správy [Smith 1991: 98, Wallerstein 1980: 116-125].

Podstatné změny v průběhu 17. až 18. století prodělala semiperiferie, do níž se probjovaly hned tři nové státy. Prvním z nich bylo *Švédsko*, které využilo již počátečních projevů krize k tomu, aby posílilo státní organizační struktury a mobilizovalo zdroje k hospodářskému růstu. Země krále Gustava Adolfa prodělala za aktivního přispění státního aparátu „zkrácenou protomodernizaci“, jež jí umožnila se během třicetileté války prosadit mezi semiperiferní regiony. O století později, když se ekonomická moc švédského království začala tenčit, pak využil příležitosti jiný stát zdejší oblasti, braniborské *Prusko*. Tomu se za přispění stejných

ekonomiky. Podrobněji k tomuto tématu viz [Wallerstein 1980: 37-125]. Autor se v tomto bodu též snaží zdůraznit úlohu systémových vztahů, jelikož je to systém jako celek, v němž dochází ke krizi a je to periferie, která trpí, zatímco jádro, prožívající relativní zpomalení růstu, ji využívá k upevnění své vlastní pozice.

opatření, aktivního budování státního aparátu – rozvinuté byrokracie a silného vojska – podařilo získat důležitou konkurenční výhodu nad okolními zeměmi, výrazněji zasaženými krizí, a vyplnit tak vzniklé mocenské vakuum [Wallerstein 1980: 204-225]. V obou případech byl zisk výhodnější pozice ve světové ekonomice svázán jak s intencionálním budováním státních struktur, tak s relativním úpadkem okolních politických režimů.⁸⁸

Speciální případ představoval *ruský vstup do světové ekonomiky*. To bylo po dlouhou dobu situováno mimo celý systém a vyhýbalo se jeho přímému působení. Rusko nebylo na rozdíl od Polska zasaženo mezinárodní dělbou práce a zahraničními tržními silami, což je důvod, proč jej nestihnul osud periferie. Vzrůstající požadavky po zemědělských produktech, jmenovitě obilí, nesměřovaly nikdy zvenčí, ale byly vždy domácí povahy. Úbytek obyvatelstva, zastihnuvší carskou říši podobně jako zbytek Evropy, sice vedl k zavedení poddanství, ale nobilita závislá na státu jej nikdy nevyužila ve svůj prospěch. Rusko si tak shodou zeměpisných okolností stačilo do začátku 18. století vybudovat dostatečně silné státní struktury, které hrály v jeho prospěch při vstupu do evropské světové ekonomiky, kde zaujalo semiperiferní pozici [1974: 301-324]. Ragin a Chirot [1984: 293] v tomto ohledu píší, že „prostor k nádechu v podobě několika století umožnil Rusku vyvíjet se jiným směrem než podobně situovanému Polsku.“ Wallerstein tak na případě ruského státu efektivně demonstruje sílu působení vnějších systémových sil, které jsou podle jeho soudu pro utváření vnitřních struktur států prvořadé.⁸⁹

Státy periferie – zámořské kolonie, zbývající části východní a severní Evropy – zůstávaly po velkou část období bez podstatných geografických změn. Co se ovšem změnilo, byla míra jejich závislosti na zemích jádra a nárůst relativního hospodářského úpadku oproti zbývajícím státům systému.

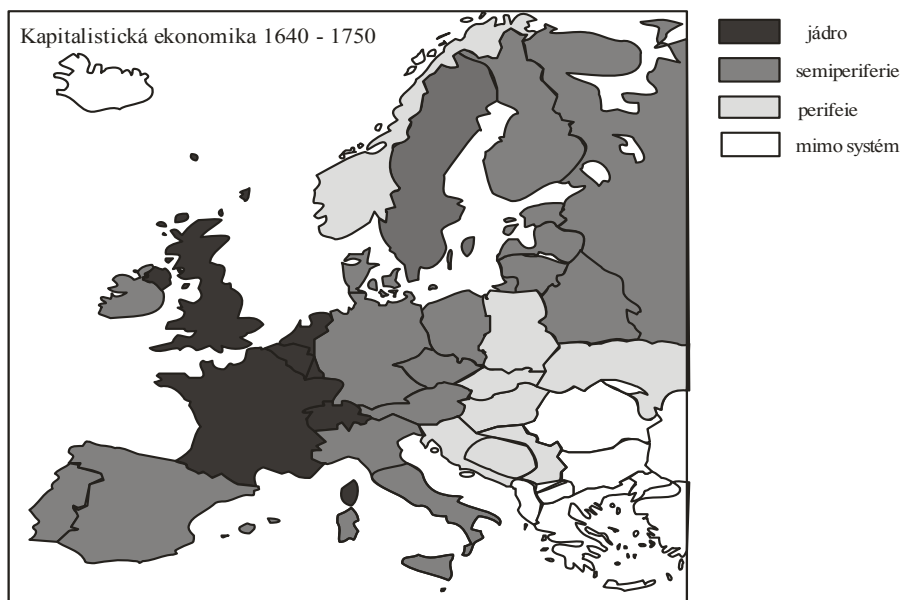
Po prozkoumání variací ve struktuře mezistátního systému, bychom se měli věnovat i těm nejzákladnějším posunům ve vnitřní organizaci jednotlivých aparátů. Modifikace některých jejich organizačních složek, o níž zde uvažujeme, je spojena s prohloubením moci politických

⁸⁸ Podle Denise Smitha [1991: 100] se Švédsko a později i Prusko spoléhaly na stejnou množinu strategií: posílení státního aparátu, ochranu domácího průmyslu a rozšíření místních obchodních monopolů. Stanislav Holubec [2007: 419-420] používá podobného členění, avšak s odlišnou terminologií: nejdříve jde o tzv. zachycení příležitosti, které reflektuje pokusy některých států zaujmout během fáze restrukturalizace světové ekonomiky lepší než dosavadní postavení. Dále se jedná o rozvoj za pomoci inovací, jenž souvisí s rozšiřováním produktivních základů jádra a semiperiferie. Poslední eventualitou je tzv. „spolehnutí na vlastní síly“. Přičemž to označuje strategii, při níž se určitá země snaží opustit světový systém a zbudovat na něm nezávislé hospodářské struktury. Historicky jde např. o sovětský pokus o vytvoření socialistického hospodářského systému.

⁸⁹ V jiném svém textu Wallerstein [1989: 129] zdůrazňuje tři principiální rozdíly mezi Ruskem, situovaným původně mimo světový systém, a východoevropskými zeměmi, zasaženými do periferie tohoto systému. Jde o: (1) odlišnosti v povaze obchodu; (2) odlišnosti v síle a funkcích zdejšího státního aparátu; (3) a důsledky obou předcházejících bodů, které se eventuálně projeví v rozdílné síle a rolích domácí urbánní buržoazie.

režimů – vznikem *absolutistických států*, opírajících se o rozmanité formy merkantilistických opatření. I když je nutné dodat, že se budeme věnovat převážně interní strukturám zemí jádra a semiperiferie, u nichž docházelo k nejušilovnějšímu budování států.

Mapa č. 3. Evropská světová ekonomika v éře merkantilního kapitalismu

Podle Wallersteina [1979: 46-47] nebyly absolutní monarchie – typická forma státu tohoto období – absolutní ani v teorii, ani v praxi. Reprezentovaly spíše první nejistý pokus o ustanovení státní svrchovanosti nad stále velmi silnou šlechtou a proti vnějším mocnostem. Přestože šlo již o v celku výkonné organizace, jejich prostředky byly ve srovnání s politickými režimy 20. století neuvěřitelně malé. Oproti svým předcházejícím protějškům však disponovaly alespoň patrimoniální státní byrokracií a posléze i stálými armádami, které nezanedbatelným způsobem napomáhaly státní konsolidaci [1974: 38-39]. Monarchové, političtí vůdci a reprezentanti těchto států, pak byli nuceni čelit dvěma vzájemně propojeným úskalím: (1) Konkurenčním státům, usilujícím o vzestup v rámci hierarchie světového systému, s nimiž byli nuceni soupeřit a vstupovat do vojenských konfrontací. (2) Rodící se buržoazii, která na panovníka vznášela své vlastní požadavky, týkající se politické protekce ekonomických zájmů [1979: 48].

Právě s druhým jmenovaným bodem je úzce svázán merkantilismus. Ten představoval specifickou adaptaci států na systémovou krizi; protektivní strategii buržoazie navrhnoutou tak, aby navýšila moc a bohatství států jádra skrze akumulaci zlata, preferenci tržní rovnováhy a

domáciho tržního monopolu.⁹⁰ Autor [1979: 26] zdůrazňuje, že se díky tomu začaly uvnitř světového trhu objevovat široké oblasti, které se samy o sobě přímému působení tržních sil vyhýbaly; tzn., že se v rámci prostoru světové ekonomiky vyvinuly enklávy světových říší politicky eliminující dynamiku světového systému.

Formování států prošlo během 17. a 18. století několika důležitými kroky. Došlo k podstatné restrukturalizaci kapitalistické světové ekonomiky. Nicméně ne v termínech rozšíření geografických hranic celého systému, nýbrž jeho vnitřních struktur. Státy jádra se s dlouhou ekonomickou stagnací vypořádaly tím, že zkoncentrovaly všechny hlavní zdroje kapitalistického profitu uvnitř svých hranic, čímž si vytvořily zázemí, jež jim pomohlo zmíněnou krizi překonat [1989: 59-60]. Naopak země periferie, postrádající zmíněná opatření, na stagnaci světové ekonomiky doplatily. Jejich relativní postavení vůči státům jádra se dále zhoršilo. Ekonomická vzdálenost mezi centrem a periferií tak nepřestávala narůstat. Merkantilistické inovace nejenom, že modifikovaly postavení jednotlivých států v geopolitickém vzorci, ale také umocnily budování samotných státních aparátů, vytváření nových institucí a rozšiřování sféry působnosti již existujících. Stát se proto znovu rozvíjel díky potřebě politické regulace změn kapitalistického systému.

Průmyslový kapitalismus: 1750 až 1840

Nástup průmyslové revoluce v druhé půli 18. století podstatně transformoval jádro celého systému – vyprodukoval moderní průmyslové státy – a umožnil světové ekonomice rozšířit své struktury až do nejposlednějších koutů planety. Prostorová expanze a industrializace jsou tudíž ústředními projevy dynamiky kapitalismus od konce 18. až do začátku 20. století.

V pozadí klíčových transformačních událostí Wallerstein [1989: 3-5] vidí, podobně jako mnozí jiní sociální vědci, dvě příčiny: (1) *Vzestup buržoazie* (demokratickou revoluci) a (2) *vzestup průmyslu* (industriální revoluci). První z procesů podle něj referuje k všeobecnému nárůstu svobody, zatímco ten druhý označuje intenzivní mechanizaci výrobního procesu. Růst svobody má však pro Wallersteina specifický, ekonomizující význam. Odpovídá totiž na otázku: Kdo může pracovat? A kdo může pracovat pro koho? A je tedy svázán s fenoménem komodifikace a proletarizace práce.

⁹⁰ V ekonomické teorii se rozlišují dvě fáze merkantilismu. První fáze známá jako *raný merkantilismus* (14. až 16. století), která je spojena s úsilím o aktivní peněžní bilanci. Zahraniční obchod má podle rané merkantilistické teorie peníze do země pouze přivádět, a proto mělo být zamezeno jejich úniku za hranice. V druhé fázi, o níž se píše jako o *rozvinutém merkantilismu* (16. až 18. století), se opatření mnohem více soustřeďovala na aktivní obchodní bilanci a regulaci toků zboží. V tomto období se též podstatně rozšířila ochranná opatření v podobě cel a omezování vývozu surovin [Sirůček a kol. 2007: 257].

Při analýze obou revolucí je třeba mít na paměti jejich příčiny. Za tou průmyslovou pravděpodobně stojí celá množina navazujících předběžných podmínek: rozvojem metod kultivace půdy a zvyšování zemědělské produkce počínaje, přes procesy demografického růstu a dostupností kapitálu a surovin konče. Wallerstein navíc poukazuje i na roli britského státu, mnohem liberálnějšího než jeho kontinentální sokové, usnadňujícího nástup průmyslové revoluce. Britský stát reguloval méně a zdaňoval méně, což umožňovalo vyšší akumulaci kapitálu a snadnější obchodování [1989: 6, 18-19, 21].

Co je podle autora průmyslová revoluce? Z velké části série inovací vedoucích k rozvoji textilního a ocelářského průmyslu. Rozvoj tohoto odvětví byl převážně založen buď na nových strojích anebo (alespoň) na vylepšených starých strojích a zároveň byl napojen na novou organizaci tovární práce. Některé z inovací šetřily práci, jiné zase peníze. Díky tomu oblasti s nově industrializovanými výrobními kapacitami mohly při nižších nákladech zvýšit produktivitu, což jim dodatečně získalo monopolní postavení v rámci trhu [1989: 22-23]. Z pohledu světového systému je třeba zdůraznit, že šlo o systémový jev. Mechanizace států jádra mezi léty 1730 až 1840 vedla k navázání celé série nových spojení s dodatečnými konsekvencemi pro celý systém.⁹¹

Podobně jako průmyslovou revoluci, odehrávající se nejdříve v Anglii, i na demokratickou revoluci, jež vypukla ve Francii na přelomu 18. a 19. století, je třeba nahlížet optikou systémových vazeb. Revoluce bývá obvykle interpretována jako náhlá (a celková) sociální změna. V případě Velké francouzské revoluce se často užívá i termínu buržoazní, neboť měla rozbít tradiční feudální pouta a nastolit vládu buržoazie. Wallerstein však oběma těmito tvrzením oponuje a domnívá se, že demokratická revoluce byla spíše výsledkem dlouhodobých transformačních trendů odehrávajících se po celé 18. století, než že by byla skutečně náhlou radikální transformací. Dokonce i o její tranzitní úloze – „z feudalismu ke kapitalismu“ – můžeme pochybovat. V časech „termidoru“ byla Francie již dlouho kapitalistickou zemí, zatěžkaná spíše státními dluhy a neefektivní byrokracií, než absencí kapitalistického podnikání. Průvodním jevem pádu „ancién régime“ byla v zásadě změna ideologie, nástup oficiálních buržoazních zájmů, které měly s transformací materiální základny systému pramálo společného.⁹²

⁹¹ Wallerstein [1989: 59-60] píše, že mechanizace jádra umožnila novou ekonomickou expanzi, která produkovala celou řadu dalších dopadů: např. technologické změny v zemědělství i průmyslu, zeměpisné rozšiřování systému a růst konkurence uvnitř jádra. Souběhu mnoha těchto důsledků došlo k tomu, že se znovuobnovila geografická diferenciací (především v podobě obnovy výrobní specializace) uvnitř tehdejšího systému výroby a směny.

⁹² V jiném svém textu Wallerstein [2004: 3-4, 60-61] píše, že Velká francouzská revoluce osvobodila z okovů dvě naprosto klíčové myšlenky, tvořící ideologickou páteř modernity – její *geokulturu*: Za prvé, politická změna

Obě transformační příčiny světové ekonomiky, at' už vyústily v rozsáhlou mechanizaci států jádra či nástup oficiální ideologie buržoazních zájmů, měly hned dva důležité průvodní jevy. Za ten první lze považovat eskalaci dlouhotrvajícího konfliktu mezi dvěma hegemony systému, Francií a Anglií. Za ten druhý pak geografickou expanzi celého systému, která měla kapitalistickou světovou ekonomiku přivést až na nejzazší místa planety.

Otevřený střet Anglie a Francie trval s přestávkami od r. 1763 až do roku 1815. Podle Wallersteina šlo chronologicky již o třetí kolo vzájemných válečných pŕetek o dominanci nad jádrem kapitalistické ekonomiky a také o nejřevnivější geopolitický střet celé fáze průmyslového kapitalismu. Proč se vzájemné vztahy obou velmocí vyostřily? Wallerstein [1989: 60] se domnívá, že s nástupem nového typu výrobní produkce byly obě země mnohem závislejší na vnější expanzi, tzn. na rozšiřování periferních oblastí, což je nutně muselo přivést ke střetu o mimoevropské kolonie. Z jejich vzájemného konfliktu – jedno zdali se odehrával na bojištích sedmileté války či za napoleonských tažení – nakonec vyšla vítězně Anglie. Jaké trumfy rozhodly v její prospěch? Jednak profitovala z rozvinutějšího zámořského obchodu, jednak měla lepší podmínky pro domácí obchod (neměla tolik vnitřních celních bariér a byla mnohem integrovanější). Z další výhody na straně ostrovní říše můžeme počítat i rychlejší ekonomický růst způsobený průmyslovou revolucí, vyšší akumulaci kapitálu a efektivnější státní financování, umožňující v důsledku snášet snáze válečné nároky [1989: 68, 79, 82, 88]. Když se všechny dané prvky během dlouhodobého mocenského soupeření sečetly, umožnily Anglii ovládnout strategické jádro systému a stát se jeho hegemonním centrem.

Druhým fenoménem spojeným se strukturou světové ekonomiky je obnovení zeměpisné expanze. Do kapitalistické hospodářského systému byly integrovány zcela nové oblasti, které nebyly nikdy předtím součástí jeho struktur. Konkrétně šlo o Indický subkontinent, osmanskou říši, západní Afriku a plné zapojení Ruska do světové ekonomiky. I když o jeho specifické integraci jsme hovořili výše. Zeměpisné rozšiřování probíhalo vždy ve dvou posloupných krocích [1989: 129-130]: Nejdříve byla oblast mimo světovou ekonomiku vtažena a zasazena do jejích struktur a následně byla periferizována. Nakolik úspěšně tento proces probíhal, záviselo na síle státních aparátů vně světového systému. Tam, kde byly slabé, probíhala integrace rychlým tempem. Naopak tam, kde byly silné, jako v případě Ruska, nedošlo k primární periferizaci.

přestala být vnímána coby něco výjimečného či bizarního. Naopak začala být považována za zcela normální a trvalou, stala se základem nových forem politiky. Za druhé, suverenita – právo státu činit autonomní rozhodnutí uvnitř vlastního panství – nevycházelo již nadále z monarchy nebo legislativy, ale z občanů, kteří od té chvíle mohli jako jediní legitimizovat vládnoucí režim.

Je třeba říci, že se Wallerstein zmiňuje pouze o proměně struktury systému a nikoliv i o proměně struktur jednotlivých státních aparátů. Jeho pozornost je tudíž upřena pouze k aspektu zprůmyslnění výrobních kapacit jednotlivých zemí. Proměně jejich organizačních a institucionálních kapacit však není věnována žádná pozornost. Proto jsme mohli na tomto místě uvést pouze důsledky změn pro mezistátní systém.

Tabulka č. 4: Evropské státy centra, semiperiferie a periferie v jednotlivých etapách formování států.

Hierarchie světového systému	1450 – 1650	1650 – 1750	1750 – 1914	
Státy jádra	Nizozemí ^H	Nizozemí ^H	Nizozemí	
	Francie (severní)	Francie ^V	Francie ^V	
	Anglie	Anglie ^V	Anglie ^H	
			Německo ^V	
Státy semiperiferie	Španělsko ^V (Portugalsko)	Španělsko (Portugalsko)	Španělsko (Portugalsko)	
	Německo (jižní) a Rakouská část habsburské říše	Německo (jižní) a Rakouská část habsburské říše	Rakouská část habsburské říše	
	Itálie (severní)	Itálie (severní)	Itálie	Itálie
			Prusko	Švédsko
			Švédsko	Rusko
		Rusko		
Státy periferie	Východní Evropa	Východní Evropa	Východní Evropa	
	Skandinávie	Skandinávie s výjimkou Švédska	Skandinávie	

^H Označuje mocenského hegemonu systému.

^V Označuje vyzývatelskou zemi usilující o post hegemonu systému.

Kritika

Proti Wallersteinově teorii se již krátce po jejím vzniku zformoval četný zástup odpůrců, kteří se pokusili zpochybnit mnoho ze závěrů týkajících se vzniku, existence i samotných mechanismů kapitalistického světového systému. My se na dalších řádcích zaměříme především na ten druh kritiky, jenž se nejúžeji dotýká problematiky formování států na evropském kontinentu mezi 9. až 19. stoletím.⁹³

(1) Asi vůbec nejzavrtlejší oponentem Wallersteinovy koncepce je Aristide Zolberg [1981; srov. též Stinchcombe 1982], jenž ji označuje za ekonomicky deterministickou, přehlížející roli politických vazeb a uchylující se k celé řadě (neprokatelných) funkcionalistických vysvětlení. Podle Zolberga si Wallerstein především plete vznik základů

⁹³ Obsažnější diskuse kritiky Wallersteinovy práce je dostupná v knize *Sociologie světových systémů* od Stanislava Holubce [2009b: kap. 12].

evropského mezistátního systému krátce po roce 1500 se vznikem kapitalistické ekonomiky.⁹⁴ Emergence prvního z nich znamenala skutečnou radikální transformaci života evropské společnosti, poněvadž vytvořila mezi státy vůbec ty nejtěsnější možné vazby. Závislost těchto jednotek na ekonomické sféře ovšem byla vždy pouze částečná a nevyvěrala, jak mylně Wallerstein postuluje, ze systémových vztahů kapitalistické ekonomiky.

Na mnohem podstatnější úlohu vojensko-politických vazeb upozorňuje též sociolog Michael Mann [1990: 198]. Podle něj totiž Wallerstein sám nezdědka zobrazuje vojensko-politická vítězství jako primární hybatele systému, čímž si samozřejmě protirečí. Pokud by tomu tak skutečně bylo, je na místě položit si otázku, jestli by neměly být politicko-vojenské vztahy začleněny do jeho modelu?⁹⁵

Mann i Zolberg tak souběžně zdůrazňují, že pro formování mezistátního systému, ale i jednotlivých států (jejich administrativních, legislativních a dalších struktur), byla politická sféra přinejmenším stejně důležitá jako ta hospodářská. Podle našeho soudu jde v případě uvedeného sporu o problém určení směru kauzality. Zatímco Wallerstein se domnívá, že sociální dynamika v oblasti politické sféry, včetně její institucionalizace, je odezvou hospodářských vztahů, Mann a Zolberg zdůrazňují primát politiky před ekonomikou, alespoň tedy na makrosociální úrovni, tj. na úrovni jednotlivých států.

Domníváme se však, že ani jeden z těchto naznačených příčinných řetězců nezobrazuje situaci utváření států odpovídajícím způsobem, jelikož mezi oběma dimenzemi šlo spíše o vzájemné ovlivňování než o prosté kauzální působení. Pro vedení vojenských kampaní a upevňování pozice jednotlivých zemí v prostoru mezistátního systému byly sice prvořadě hospodářské zdroje, ovšem ty o samotě nepostačovaly. Mnohdy je byly státy schopny kompenzovat uzavíráním koalic (Svatá liga bojující proti turecké expanzi ve Středomoří), vojenskými inovacemi (flanderská a husitská obranná taktika vůči obrněným rytířům pozdního středověku) či vůdcovstvím některých výjimečných osobností (uvedme alespoň Albrechta z Valdštejna anebo Mořice Oranžského). Co je ale ještě důležitější, aby se ekonomická moc přetavila v politickou, muselo často dojít k samotnému vojenskému konfliktu, který mohl naopak (velmi často) původní hospodářskou prosperitu obrátit vniveč, tak jak se tomu např. stalo v případě Španělska či německých státeků v průběhu bouřlivého 17. století. V tomto případě rozhodovalo o ekonomickém pokroku/stagnaci působení geopolitiky. Mnohé z těchto zmíněných prvků pak v návaznosti na sebe podrobněji

⁹⁴ Zolberg klade vznik evropského mezistátního systému přibližně do roku 1494, kdy francouzská vojska pod vedením Karla VIII. vpadla do Itálie, což je kupříkladu i datování, kterého se přidržuje Charles Tilly [1992: 164].

⁹⁵ K stručnému přehledu vztahů mezi válkou a světovým systémem srovnej [Holubec 2009a].

rozpracovali další badatelé: Paul Kennedy (kapitola č. 7), Charles Tilly (kapitola č. 14) a Randall Collins (kapitola č. 16). K vztahu politické a hospodářské sféry a jejich vazbám k formování států se také ještě vrátíme v závěrečné kapitole.

(2) Podstatné námitky vůči základním rysům struktury světového systému vznáší Theda Skocpolová [1977; k shodnému tvrzení srov. též Darwin 2008: 119]. Ta zdůrazňuje, že jen s obtížemi můžeme nalézt spojitost mezi mezinárodně politickou silou nějakého státu a jeho pozicí ve světovém systému. Mnohé ze států, jež se nacházely v centru kapitalistické světové ekonomiky (nizozemské provincie), namítá Skocpolová, nebyly vůbec silné a naopak ty nacházející se na její semiperiferii (Prusko) častokrát disponovaly velmi rozvinutými organizačními strukturami. Mezi oběma sférami – hospodářskou a politickou – tak neexistoval prostý kauzální vztah, jak se snaží představitel světosystémové teorie dokázat.

Tento problematický aspekt Wallersteinovy teorie se o něco později pokusil dále rozvinout a doplnit sociolog z Yaleovy univerzity Philip Gorski (kapitola č. 17), který se domnívá, že do síly jednotlivých zemí důležitým způsobem intervenovala disciplinární revoluce vyvolaná protestantskými hnutími na prahu novověku. Tam, kde bylo působení těchto hnutí úspěšné, tvrdí Gorski, vznikly organizačně rozvinuté, silné státní režimy, jedno zdali absolutistického anebo konstitučního zřízení.

(3) Jednu z nejdůležitějších Wallersteinových tezí ohledně zbídačování států periferie ze strany zemí jádra zpochybňuje ekonomický historik Patrick O'Brian [1982]. Ten tvrdí, že příspěvek periferie na vzestupu států jádra byl v průběhu většiny evropské historie (od roku 1450) naprosto minimální, tvořil asi 3% celkového obchodního obratu. Podle O'Briana byl klíčový především obchod mezi samotnými státy jádra, nikoli mezi zeměmi jádra a periferie. Např. anglická obchodní bilance s koloniemi tvořila na vrcholu její imperiální moci v 19. století pouhých 7% veškerého obchodu. Wallerstein [1983b] se však hájí tím, že O'Brian si špatně vyložil koncept periferie a sám v tomto bodu přiznává vlastní pochybení. Neměl totiž tak usilovně interpretovat ekonomickou strukturu skrze terminologii politické analýzy, dávat rovnítko mezi politické a ekonomické jednotky. Podle Wallersteina je třeba za periferii považovat nejenom státy samotné, ale i některé z jejich regionů; např. v rámci Itálie by se jednalo o jižní část Apeninského poloostrova, atp.⁹⁶ Pokud bychom takovýto příklad vztáhly zpět na Anglii 18. a 19. století, najednou bychom mohli k 7% koloniálního obchodu přičíst

⁹⁶ Zmíněnou myšlenku rozvedl Michael Hechter [(1975) 1999] ve své vlivné práci o vztahu mezi britským centrem a periferií s názvem *Keltská okrajová území v britském národním vývoji*. V ní se Hechter pokusil upozornit na to, že zmíněné vztahy mezi centrem a periferií nepronikaly v případě jednotlivých států pouze do ekonomické sféry, ale působily i v kulturní rovině. Často se totiž stávalo, že periferie byla nucena převzít část kultury jádra. Jádro totiž disponovalo možností diktovat normy kulturních standardů, jimž se muselo obyvatelstvo na periferních územích přizpůsobovat.

7% za obchod se Skotskem, 7% za Wales a dalších 7% za Cornwall. V neposlední řadě jde i o to, že se nadhodnota získaná z periferie akumuluje a díky tomu umožňuje – v řádu *longue durée* – vytvořit významné strukturální rozdíly mezi jádrem a periferií. Jiný ekonomický historik William Darity jr. [1992: 262] tak dokonce shledává, že mnohé z O'Brianových zjištění mohou paradoxně sloužit podpoře Wallersteinových argumentů.

Závěr a příspěvek k pozitivní heuristice ekonomizujícího přístupu

Jako pravidelný tep srdce bije stejným rytmem hospodářských konjunktur i kapitalistická světová ekonomika. Ta od svého vzniku v 16. století tvoří nejzákladnější materiální strukturu evropské společnosti – její myokard. Vznik tohoto ekonomického systému podle autora způsobil, že se relativně centralizované monarchie středověkého typu diferencovaly do tří klíčových hospodářsko-politických oblastí: centra, semiperiferie a periferie, které měly v budoucnu rozhodnout o jejich relativním postavení v mezistátním systému. O něco později, a sice v průběhu 17. až 18. století, když systém zasáhla ekonomická recese, se poměry mezi jednotlivými oblastmi konsolidovaly a zároveň se jako pokus o přizpůsobení vzniklým obtížím objevil nový typ státu – absolutistický režim. Průmyslová a demokratická revoluce, odehrávající se zhruba o století až století a půl později, proměnila absolutistické státy ve zcela novou politickou jednotku – moderní stát s mechanizovanou výrobou, jehož legitimita již nespočívala na panovníkovi, ale přímo na hlasech jeho lidu. K těmto změnám však nedošlo ve všech státech systému najednou, nýbrž jen v těch zapojených do jeho jádra. To pak v konečném důsledku znamenalo otevření nových možností pro další geografickou expanzi kapitalistické (světo)ekonomiky a likvidaci možných konkurenčních systémů v Orientu.

Kromě popisu těchto příčin, složek, průběhu a dopadů formování států bychom měli nastínit ještě dvě důležité konsekvence celé vývojové dynamiky. Za prvé, v každé z následujících fází došlo k podstatnému prohloubení systémových vazeb. Státy v jádru se stávaly silnějšími a naopak ty umístěné na periferii nezadržitelně slabšími a závislejšími. Logika fungování světové kapitalistické ekonomiky si v tomto případě vybírala svou daň. Za druhé, všechny politické jednotky zasazené do kapitalistické civilizace usilovaly o zlepšení svého vlastního postavení v ní: posun z periferie do semiperiferie, posun ze semiperiferie do jádra, či se dokonce pokoušely o zisk hegemonie nad jádrem systému. Kvůli tomu pak docházelo k pravidelnému posunu některých zemí v hierarchii systému a zároveň střídání jeho hegemonů (blíže viz tabulka č. 1.).

Kritické ohlasy obvykle upozorňují na podobné aspekty jako v případě jiného ekonomicky orientovaného autora – Perryho Andersona. Wallersteinova koncepce se má příliš soustředit

na hospodářské faktory a má podceňovat úlohu vojensko-politických vztahů pro utváření protomoderních a moderních států. V neposlední řadě má pak také směřovat ekonomicky a politicky silné státní organizace do jedné neurčité kategorie.

Proces utváření státních aparátů je ale mnohem více než jenom množinou praktik, jimiž se politické elity snaží zdokonalit své organizační struktury tváří tvář všemocnému tržnímu systému. Proto se výzkum v následujících letech poněkud odklonil od směru, kterým se vydal Anderson a Wallerstein. Heuristika ekonomizujícího přístupu se začala mnohem více zabývat tím, jak hospodářské faktory ovlivňují vedení válek. Neboť ty mohou za to, že některé státy v mezinárodním systému přestávají existovat, zatímco jiné se stávají jeho lídry. A zároveň, jak jsou ekonomické struktury a dynamika (nejobecnější podmínky formování států) ovlivňovány právě ze strany mezinárodního systému. V tomto duchu se pokusil na Wallersteina částečně navázat Paul Kennedy (kapitola č. 7.).

I když jak Wallersteinovu, tak Andersonovu práci doprovází negativní hodnocení důrazu, jež oba autoři kladou na úlohu ekonomických struktur, dovolujeme si tvrdit, že ti badatelé, kteří význam těchto struktur ignorují, se dostávají do stejně velkých, ne-li ještě větších, obtíží než právě oba klasici ekonomizujícího přístupu ze sedmdesátých let.

Podobně jako z Andersonovy teorie i v případě Wallersteinovy koncepce můžeme odvodit klíčové premisy, které posloužily ustanovení pozitivní heuristiky ekonomizující školy. V tomto ohledu je důležité poznamenat zejména to, že autorovy premisy pomáhají porozumět druhé straně ekonomických faktorů, jež vstupují do procesu formování států. Na něm se totiž nepodepisuje jen charakter výrobních způsobů, nýbrž také tržní vztahy. Ačkoliv jsou se způsoby výroby v přímé interakci, vedou podle všeho k výraznějšímu přelévání toků kapitálů a s tím i k vytváření podmínek (z části nezávislých na výrobních vztazích), které diferencují formování států a vedou rovněž ke vzniku nerovnosti na úrovni mezistátního systému.

E-PH1: CÍLEM JE PRODUKOVAT TAKOVÉ TEORIE, KTERÉ NAPOMÁHAJÍ VYSVĚTLIT, JAK EKONOMICKÉ FAKTORY OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₈: Formování států je podmíněno vznikem a dlouhodobými změnami kapitalistické světové ekonomiky.

E-PH2: VYTVÁŘET TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK RŮZNÉ FORMY SMĚNNÝCH VZTAHŮ OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₉: Formování států je podmíněno strukturou světové kapitalistické ekonomiky.

A. Struktura světové kapitalistické ekonomiky ovlivňuje strukturu mezinárodního systému.

- (i) Státy situované v jádře světové kapitalistické ekonomiky jsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a ty následně využívat pro prosazování a potvrzování své pozice v mezinárodním systému.
- (ii) Státy situované na periferii světové kapitalistické ekonomiky nejsou schopny akumulovat takové množství ekonomických zdrojů, které by mohly následně využít k potvrzování svého postavení v mezinárodním systému a k prosazování svých zájmů na úkor jiných států.
- (iii) Státy situované v jádře světového systému se stávají klíčovými lídry tohoto systému – velmocemi.
- (iv) Velmoci se svou mezinárodní politikou snaží stvrzovat původně hospodářskou strukturu světového systému.
- (v) Mezinárodní politika velmocí a stvrzování hospodářské struktury světového systému vede k tomu, že jsou země periferie ponechávány v podřízeném postavení.
- (vi) Státy situované na semiperiferii světového systému vykazují v bodech (i) až (v) ambivalentní charakteristiky.

B. Struktura světové kapitalistické ekonomiky ovlivňuje charakter státních organizací.

- (i) Státy situované v jádře světové kapitalistické ekonomiky jsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a ty následně používat k „aktivnějšímu“ budování státního aparátu, díky čemuž jsou státy v této oblasti silnější – co se týče disponibilních ekonomických zdrojů a přinucení.
- (ii) Státy situované na periferii světové kapitalistické ekonomiky mají nízkou míru akumulace hospodářských zdrojů. Následkem čehož jich nemohou tolik využívat k tak intenzivnímu budování státního aparátu jako státy jádra. Zdejší státy jsou proto slabší a méně výkonné.
- (iii) Forma státu je pak navíc utvářena kompromisy mezi ústředními sociálními třídami uvnitř hranic států.
 - Tam, kde je opozice státu silná a stát musí o zdroje intenzivně vyjednávat, se zpravidla vytváří decentralizované politické uspořádání. Pakliže navíc opozice disponuje velkým množstvím zdrojů, vytváří se zde konstituční formy vlády.
 - Naopak tam, kde je opozice státu slabá, stát centralizuje nad územím moc. Pakliže žádná ze sociálních tříd není schopna dlouhodobě čelit vzestupu státní moci, respektive je-li stát na jejích zdrojích nezávislý, vytvářejí se zde podmínky pro vznik autoritativních režimů vlády.

P₁₀: *Formování států je podmíněno dynamikou světové kapitalistické ekonomiky.*

- C. Vzestupná fáze ekonomického cyklu vede k akumulaci hospodářských zdrojů na určitém území.
- (i) Hromadění hospodářských zdrojů zvyšuje množství prostředků, jež je možné využít k budování státní správy.
 - (ii) Budování státní správy vede k centralizaci moci státu.
 - (iii) Centralizace moci státu vede k hegemonii státu nad mocenským polem.
- D. Sestupná fáze ekonomického cyklu vede ke snížení množství hospodářských zdrojů dostupných v určité oblasti.
- (i) Deakumulace ekonomických zdrojů snižuje množství prostředků, jež je možné využít k budování státní správy a k aktivitám státu vůbec.
 - (ii) Omezování aktivit státu a jeho správy vede k decentralizaci.
 - (iii) Decentralizace ústí v oslabování hegemonie státu nad mocenským polem.
- E. Vzestupná a sestupná fáze ekonomického cyklu se liší v závislosti na pozici státu ve světové ekonomice.
- (i) Státy v jádře systému těží více ze vzestupné fáze, zatímco sestupnou fází nejsou tolik zasaženy.
 - (ii) Oproti tomu státy umístěné na periferii světového systému tolik neprofitují ze vzestupné fáze hospodářského cyklu. Sestupná konjunktura je pak o to více negativně ovlivňuje.
 - (iii) Státy semiperiferie jsou v tomto ohledu v rozporném postavení.

E-PH3: KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ VYSVĚTLUJÍ PŮSOBENÍ ZMĚN V RŮZNÝCH FORMÁCH SMĚNNÝCH VZTAHŮ NA FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₁₁: Průběh a načasování inkorporace určitého státu do světového kapitalistického systému ovlivňuje charakter jeho formování.

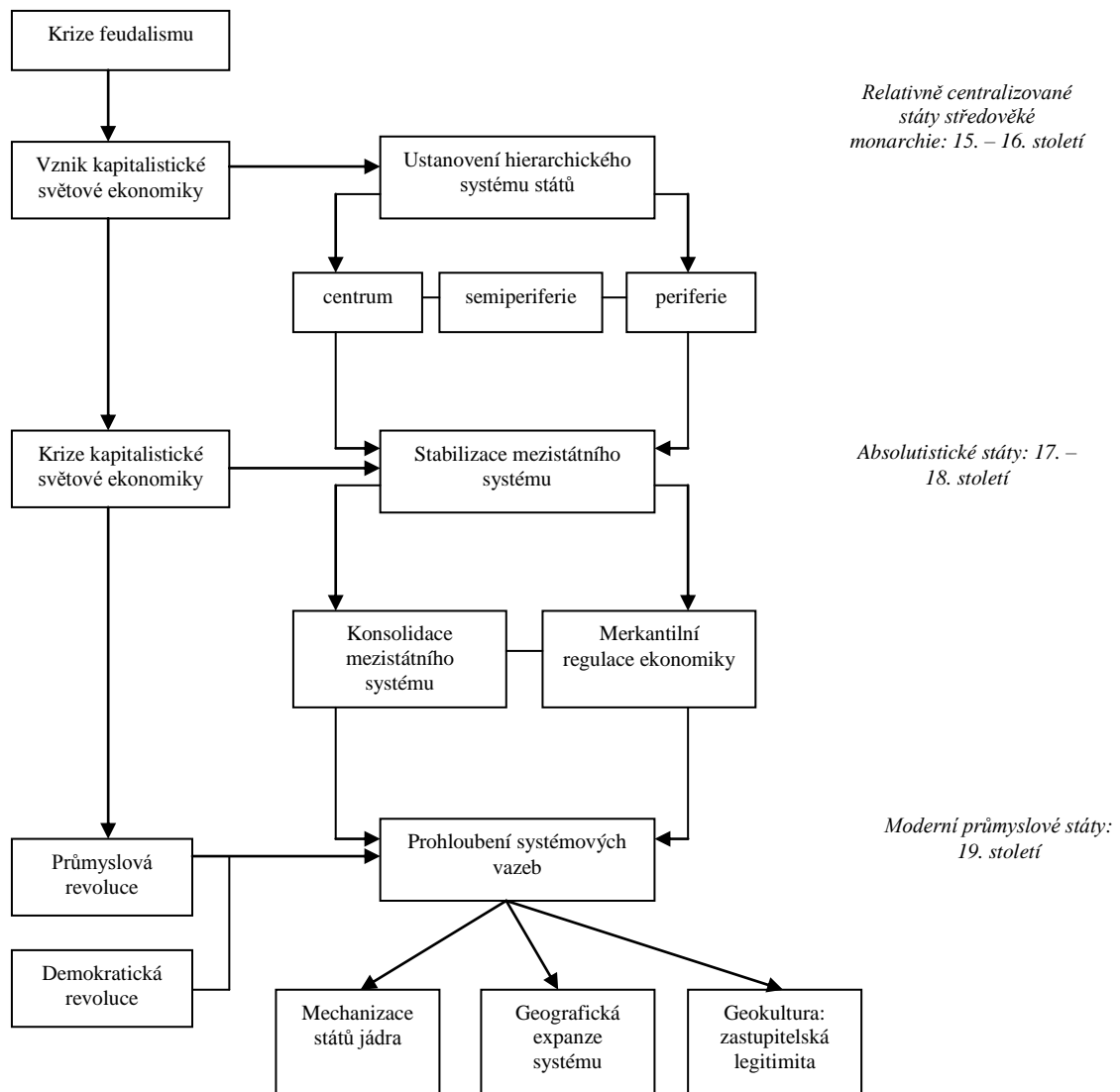
- A. Tam, kde k inkorporaci došlo až později a stát byl relativně silný, stát zaujmul semiperiferní postavení, které dále ovlivňovalo jeho utváření.
- B. Ovšem tam, kde začlenění nastalo dříve a/nebo státní aparát byl relativně slabý, se stát dostal do periferní pozice.

E-PH4: BUDOVAT TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK UTVÁŘENÍ STÁTŮ PŮSOBÍ NA EKONOMICKÉ STRUKTURY A DYNAMIKU.

P₁₂: Státy se pokoušejí regulovat strukturu a dynamiku tržních vztahů, které zakládají světový systém.

- A. Státy situované v jádru světové kapitalistické ekonomiky jsou do určité míry schopny regulovat světovou kapitalistickou ekonomiku, a tak tlumit některé její negativní efekty, zejména v průběhu sestupných konjunktur ekonomických cyklů a systémových krizí.
- (i) Státy schopné regulovat světový systém, jsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a/nebo udržovat množství těchto zdrojů konstantní i přes sestupnou konjunkturu světového systému.
 - (ii) Ty státy, které jsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a/nebo je udržovat konstantní, jich mohou využívat k budování rozsáhlejší a výkonnější státní správy.
 - (iii) Státy, které budují rozsáhlejší a výkonnější státní správu jsou schopné dosáhnout snáze centralizace moci ve státě.
 - (iv) Centralizace moci ve státě vede k hegemonii nad mocenským polem.
- B. Státy situované na periferii světové kapitalistické ekonomiky nejsou příliš schopny regulovat světovou kapitalistickou ekonomiku. Tudíž nemohou ani mírnit její negativní efekty, zejména v průběhu sestupných konjunktur ekonomických cyklů a systémových krizí.
- (i) Státy, jež nejsou schopné regulovat světový systém, nejsou s to ani akumulovat více hospodářských zdrojů a/nebo udržovat množství těchto zdrojů konstantní i přes sestupnou konjunkturu světového systému.
 - (ii) Ty státy, které nejsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a/nebo je udržovat konstantní, jich nemohou využívat k budování rozsáhlejší a výkonnější státní správy.
 - (iii) Státy, které pak nebudují rozsáhlejší a výkonnější státní správu nejsou schopny dosáhnout centralizace moci ve státě. V jejich případě se naopak rozvíjejí decentralizační procesy.
 - (iv) Decentralizace moci ve státě vede k úpadku hegemonie státu nad mocenským polem a k jeho fragmentarizaci.
- C. Intenzivní regulace kapitalistické světové ekonomiky vede k potvrzování ekonomického postavení zemí jádra, periferie a semiperiferie.
- (i) Potvrzování ekonomického postavení vede k potvrzování rozložení mezinárodního systému.
 - (ii) Potvrzování ekonomického postavení vede k potvrzování síly jednotlivých států a jejich administrativních kapacit.

Schéma č. 3. Wallersteinův příčinný model formování států

7.

PAUL KENNEDY:

EKONOMIKA, MEZINÁRODNÍ VZTAHY A FORMOVÁNÍ STÁTŮ

Dalším významným autorem, který se ve svých výzkumech věnuje problematice vývoje států je americký badatel *Paul Kennedy* (*1945), jehož práce patří mezi historickými sociology k těm nejcitovanějším a nejocitovanějším [srov. např. Collins 1999: 8, 58; Giddens, Mann, Wallerstein 1989; Teschke 2010: 37, 43; Tilly 1992: 7-8; Šubrt 2008a: 981]. Klíčovou studií je pak v tomto ohledu zejména autorova kniha ze závěru osmdesátých let – *Vzestup a pád velmocí* [Kennedy 1996], v níž popisuje „vertikální mobilitu“ některých z nejmocnějších států mezinárodního systému v posledních pěti letech.⁹⁷ Právě tuto Kennedyho monografii, společně s nezbytným úvodem ke vztahu státu a společnosti, použijeme jako další článek naší metateoretické reflexe teorií formování evropských států.

Máme-li načrtnout základní časoprostorové vymezení badatelovy práce, je třeba uvést, že se autor věnuje vztahům mezi jednotlivými státními útvary od začátku 16. století. Tato doba pro něj představuje skutečným milník dějin, neboť během ní došlo k první zdařilé mocenské expanzi vně evropských hranic; čímž byla odstartována pět století trvající nadvláda Západu nad zbytkem světa. Poznamenejme, že byť se Kennedy ve svém výkladu neopomíná věnovat i mimoevropským prostorům, zvláště Americe a Asii, my naše výzkumné úsilí zaměříme pouze na ta tvrzení, jež se týkají evropských zemí.

Proces interakce mezi nejsilnějšími evropskými státy lze shrnout do dvou hlavních period. První z nich jsou mezinárodní vztahy v *předindustriálním světě* (období od 16. do 17. století),

⁹⁷ Kennedy je původní specializací historik zabývající se mezinárodními vztahy a obecnou diplomatickou strategií. Cestu k sestavení jeho knihy o vzestupech a pádech velmocí dláždily z počátku publikace problematizující otázku makropolitických interakcí mezi dvěma státy (např. Německem a Anglií) [Kennedy 1980] a později i mezi více státy v poněkud kratším časovém období [Kennedy 1983]. Až v roce 1987 Kennedy dospěl k rozsáhlé syntéze, jejímž produktem je i zde analyzovaná monografie. Té se v akademickém i mimoakademickém světě dostalo bouřlivého ohlasu, o čemž svědčí i to, že byla přeložena do více jak dvaceti světových jazyků.

zatímco druhým mezinárodní vztahy v *průmyslové éře* (19. a 20. století). Je to tedy právě průmyslová revoluce, její vliv na vnitřní strukturu států, jež představuje kritický předěl v charakteru vztahů mezi státy a vznik zcela nových principů utváření a vývoje států. Naše bádání pak bude i v tomto případě, z nezbytných metodologických důvodů, ochuzeno o mezinárodní dynamiku 20. století, již se věnuje závěrečná třetina autorovy knihy.

Vztah společnosti a státu

Kennedy pro svou koncepci přebírá pojetí státu, které vychází z teorie mezinárodních vztahů. Stát v tomto případě vystupuje jakožto suverénní, organizovaná instituce s monopolem na legální užití násilí na určitém území. Její existence pak vytváří prostředí hned dvojitěho druhu: (1) *Vnitřní prostředí státu*, v němž se odehrává vnitrostátní politický život, který je alespoň z části regulován státním aparátem. (2) *Vnější prostředí státu*, které je prostorem mezinárodního dění a jež je specifické v tom, že postrádá centrální regulující autoritu. Moc je zde tudíž rozptýlena mezi jednotlivé státy, a to často nerovnoměrně. Díky tomu je povaha mezistátního systému nestabilní, prochnuta konkurencí a jak někteří autoři [např. Waltz 1979] uvádějí, blíží se stavu anarchie. Mezinárodní systém tedy nikdy nezůstává nehybnou entitou, jeho potencionální stabilita je neustále narušována růstem a poklesem relativní síly jednotlivých států, která dodatečně pozměňuje jejich postavení v celém systému [Krejčí 1997: 8-11, Sørensen 2005].

Světový politický systém je složen, podobně jako je tomu i v případě jiných systémů, ze souboru komponent spojených zvláštními vztahy. Jedná se zejména o vztahy k dalším státům, případě i subsystémům (ekonomickému, ekologickému, kulturnímu aj.), které do podoby mezinárodního uspořádání a prostřednictvím něj pak i do vývoje jednotlivých států určitým způsobem intervnují. Podle Oskara Krejčího [1997: 17-18] lze stav a proměny světového politického uspořádání zachytit ve čtyřech hlavních dimenzích jeho struktury:

- (1) *Proměny komponent aktérů*. V kontextu tohoto bodu je jí míněna změna charakteru státních jednotek; jinými slovy řečeno, proces transformace státních organizací a jejich vnitřního prostředí. Právě do této oblasti spadají kupříkladu byrokratizační procesy či proměny vazeb státu k občanské společnosti.
- (2) *Proměny vztahů aktérů*. Ty poukazují k mírové či nemírové podobě interakcí mezi politickými aparáty. Důležitou institucí, jež napomáhá tyto vztahy zprostředkovat, je diplomacie.

(3) *Proměny usměrňovatelů chování aktérů.* Označují modifikaci norem a pravidel jednání aktérů mezistátního systému. Nejčastěji se jedná o mezinárodní smlouvy a dohody, např. takové jaké byly po třicetileté válce uzavřeny ve vestfálských městech Münsteru a Osnabrück.

(4) *Celková struktura systému.* Pro ni je příznačné, že poukazuje na postavení jednotlivých států v systému, přičemž odráží stratifikaci či distribuci moci mezi jednotkami světové politiky. V mezinárodním systému se pak nacházejí státy objektivně silnější, jakási „vyšší třída“, stejně jako státy objektivně slabší, „nižší třída“.

Společnost tedy tvoří základní prostředí mezinárodního systému, čímž jeho konečnou podobu trvale podmiňuje. Naopak mezinárodní systém, jeho proměny – především kolísání relativního postavení států v mocenském stratifikačním systému – zpětně ovlivňují společnost ve všech jejich možných aspektech. A právě tomuto bodu se věnuje i Paul Kennedy a jeho práce, která se snaží zmapovat mobilitu některých zemí v mezinárodním systému.

Podle Kennedyho [1996: 7-8, 14, 647] je nejčastější příčinou nerovnosti států *nestejné tempo v hospodářských a vojenských inovacích*. Díky nim některé státy „rostou“ rychleji, zatímco jiné pomaleji. Obě oblasti se navíc vzájemně umocňují: produktivní a příjmové kapacity úspěšně podporují jejich vojenskou sílu a naopak. To je také důvod, proč bychom se podle Kennedyho měli se zvláštní péčí věnovat změnám hospodářské a vojenské sféry (tj. proměnám specifických komponent aktérů). Neboť to byly především ony, kdo ovlivňoval nejenom strukturu, nýbrž i vztahy mezi jednotlivými účastníky evropského mezistátního systému v posledním půl miléniu, a tím modifikoval formování samotných států.⁹⁸

Ve zkratce tedy můžeme uvést, že Kennedy uvažuje o státech jako o suverénních organizacích ve weberovském slova smyslu a analyzuje je ve vztahu k mezinárodněpolitické a ekonomické dimenzi života společnosti. Formování států podle něj utváří transformace v předchozích dvou dimenzích, obdobně jako strategické vztahy mezi jednotlivými aktéry mezinárodního systému. „V něm některé státy upadají a z jiných se stávají *mocnosti*, tj. státy s vůdčím postavením v mezistátním systému“ [1996: 8].⁹⁹ Nicméně za jeden z nešvarů

⁹⁸ Jiný americký sociolog, *Mancur Olson*, přišel o pět let dříve s knihou s velmi podobným názvem, jaký byl ten Kennedyho – *Vzestupy a pády národů*. Olson, specialista na problematiku kolektivního jednání, vidí příčiny vzestupu a pádu jednotlivých národů právě v organizaci dílčích skupin na území jednotlivých států a v jejich schopnosti prosazovat své individuální zájmy na úkor těch státních. Právě ony limitují relativní ekonomický růst národů, a tím podmiňují jejich posun, ať už nahoru či dolů, v mezinárodní hierarchii. [Olson 1982: 37-74; srovnej též Olson 1965].

⁹⁹ Na jiném místě Kennedy [1996: 650] píše, že velmoci jsou v mezinárodním systému nuceny se potýkat se dvěma problémy: dílem s nestejným tempem ekonomického růstu, jež způsobuje, že některé z nich se stávají

Kennedyho teoretické argumentace můžeme považovat to, že až na tuto větu pojem mocnosti či hegemonu nijak blíže nespecifikuje. Nikde není přesně uvedeno, co vůdčí postavení v mezistátním systému znamená a obnáší.

Důležité pak samozřejmě je, že stát v Kennedyho pojetí vystupuje opět jako reálně existující subjekt, který je součástí určitých systémových vztahů, a to zejména vztahů k ekonomickému a mezinárodněpolitickému systému, jejichž požadavky státy konstituují. Pokud totiž určitý stát není schopen plnit funkcionální požadavky těchto dvou systémů, dostává se do krize a je velmi pravděpodobné, že bude buď pohlcen jiným rivalským státem či státy, případně se podělá sestupnou mobilitu v rámci mezinárodního systému. V neposlední řadě je pak rovněž nutné podotknout, že takovéto pojetí formování států je znovu výrazně makroúrovňové. O státech je uvažováno jako o institucích, potažmo (kolektivních) aktérech mezinárodní politiky, jež se utvářejí v odezvě na změny svého okolí – jiných institucí.

Průběh formování států

Jak jsme již uvedli výše, autor rozlišuje dvě naprosto odlišné etapy vývoje evropských států: *předindustriální* a *industriální období*. Prvně jmenované můžeme navíc podrobněji rozdělit na dvě dílčí fáze. Každou lišící se jedinečnou konfigurací vnitřních složek států, zvláště těch hospodářských, které nutně ovlivňovaly vztahy ke zbylým politickým jednotkám. V dalších podkapitolách se pak zaměříme na rozbor těchto dvou klíčových etap. Přičemž nejdříve vždy stanovíme integrální příčiny transformací státního systému a poté stručně charakterizujeme jeho hlavní aktéry, v tomto ohledu složky formování států. Nakonec posoudíme i efekty sociální dynamiky, jež přímo souvisejí s formačními procesy. Ještě než pak k tomuto rozboru přistoupíme, shrneme v krátkosti výchozí stav Kennedyho úvah o povaze evropského státního systému před rokem 1500. Prostřednictvím čehož nastíníme základní charakteristiky struktury zdejšího mezistátního uspořádání.

Snad nejzákladnějším rysem Evropy byla její *politická rozdrobenost*, za niž vděčila převážně zeměpisným poměrům. Postrádala totiž obrovské nížiny, v nichž by mohly kočovné kmeny snadno založit říši a navíc ji protínaly horské masivy a rozsáhlé lesy, které oddělovaly roztroušená osídlení v údolích. Její podnebí se výrazně měnilo od severu k jihu a od západu k východu, což mělo řadu závažných důsledků. Jmenujme alespoň znesnadnění vybudování

vzhledem k ostatním bohatšími (a obvykle i silnějšími), dílem se soutěživou a čas od času nebezpečnou zahraniční scénou, která je nutí volit mezi bezprostřední vojenským zásahem a dlouhodobým hospodářským profitem. K rozpracování těchto myšlenek s důrazem na konkrétní strategie jednotlivých států srovnej Kennedy [1991].

jednotné vlády nad celou zeměpisnou oblastí a dále snížení rizika ovládnutí vnější silou (např. mongolskými kmeny). Různorodost krajiny naopak povzbuzovala vznik a přetrvávání decentralizované moci [1996: 38].¹⁰⁰

Zeměpisná členitost vedla k zdůraznění úlohy námořní dopravy, která byla za daných technologických podmínek efektivnější než pozemní. Z Evropanů se tak zakrátko stali zdatní mořeplavci. Lodní doprava pak podněcovala vznik dálkového obchodu a s ním spojených hospodářských institucí: směnek, bank a úvěrů. Ovšem obchod, podobně jako politická moc, byl v zásadě decentralizován. Kapitál vázaný na města a obchodní trasy se tak nekontrolovatelně přeléval z jedné oblasti do druhé [1996: 38-40].

Koexistencí těchto rozmanitých prvků se v Evropě pozdního středověku ustanovila rozmanitá síť mocenských a ekonomických center s rozdílnými zájmy a cíli, bránícími jakémukoliv centralizačnímu úsilí. Okolo roku 1500 se však začala situace pomalu měnit.

Velmocenské aspirace Habsburků: 1519 až 1659

Evropský prostor na začátku 16. století oplýval hned několika silnými dynastickými státy. Nejsilnějším z nich byla zajisté *habsburská aliance*, pod jejíž křídla spadal Pyrenejský poloostrov, některé italské městské státy, část dnešního Nizozemí a panství Habsburků ve střední Evropě a v Novém světě. V této „říši“, nad níž nezapadalo slunce, žila celá čtvrtina evropské populace a byla jí podřízena většina důležitých ekonomických, obchodních a finančních center své doby. Není proto divu, že se panovníci tohoto rozsáhlého panství pokoušeli prosadit svou hegemonii i nad zbytkem kontinentu, na úkor svých rivalů: Nizozemí, Francie, Anglie, Švédska (ty tvořily strukturu velmocí tohoto období) a některých německých a italských státek. Jejich aspirace započaly korunovaci Karla V. císařem Svaté říše římské a skončily o téměř sto padesát let později podpisem pyrenejského míru.

Habsburskou expanzi podnítily kromě mocenských ambic panovníků dvě důležité předběžné podmínky, které si nyní blíže nastíníme: vojenská revoluce 16. a 17. století a

¹⁰⁰ Obdobné atributy jako Kennedy uvádí i mnoho dalších badatelů [viz např. Bartlett 1994; Darwin 2008: 95-96]. Jeden z nich, Pulitzerovou cenou ověčený Jared Diamond [2000], dokonce tvrdí, že jedinečný tvar evropského kontinentu, společně se specifickým podnebím, zapříčinil to, že zdejší obyvatelstvo bylo po všech stránkách mnohem odolnější vůči choroboplodným zárodkům šířícím se převážně z východního směru. Podélný tvar euroasijského zemského masívu měl navíc přispět k tomu, že kulturní difúze, střetávání orientální a okcidentální civilizace, byla v těchto místech intenzivnější než kdekoli jinde, což podstatně urychlilo zdejší technologický pokrok. Díky kombinaci těchto faktorů disponovali Evropané již koncem 15. století hroživou kombinací zaoceánských lodí, střelných zbraní a rezistencí vůči některým z bakteriálních onemocnění, což mělo v budoucnu, jak dokládá jiný badatel [Todorov 1996], přinést kompletní zkázu Novému světu. K obsáhlému rozpracování teoretické koncepce vlivu environmentálních faktorů na formování států pak srovnej [Kalenda 2012b].

reformace a jí vyvolané náboženské války. Obě je třeba brát za hlavní příčiny transformací států a mezinárodního systému v této etapě.

(1) *Vojenská revoluce*. Představovala souběh několika faktorů, které proměnily povahu válčení na evropském území. Pro tuto éru se totiž stalo příznačným, že začalo docházet k hromadnému zavádění střelných zbraní různých kalibrů a oddílů pikenýrů do výbavy stávajících armád. Což společně s dalšími organizačními změnami znamenalo konec dominance jezdeckta v ozbrojených konfliktech. Infanterie pak získávala navrch nejenom proto, že byla na bojištích efektivnější než kavalerie, ale také z toho důvodu, že vycvičit pěšího vojáka bylo mnohem levnější. Ovládat nové druhy zbraní však nedokázal každý, kvůli čemuž museli být do vojsk nových typů najímáni specializovaní žoldněři. Brzo na to se tak v Evropě vytvořil rozsáhlý trh s žoldněřskými jednotkami, který podněcoval jedny z prvních rozsáhlých „závodů ve zbrojení“.

K zásadním technologickým změnám nedošlo jen na souši, nýbrž i na moři. Právě existence nových typů plachetnic s děly s dlouhým dostřelem otevřela západním mocnostem cestu k zámořským výbojům. Vývoj děl navíc napomohl zvýšit převahu „útoků nad obranou“, což v praxi znamenalo, že stávající středověká opevnění nebyla s to odolat novým útočným zbraním a hroutila se jako domečky z karet [1996: 41-42, 68].

Pokud sečteme všechny dopady „vojenské revoluce“ zjistíme, že se nepředstavitelně zvýšilo množství vojáků, kterými jednotlivé armády disponovaly. Tyto vojáky bylo ovšem nutné z něčeho platit, což si vyžadovalo neméně značné množství finančních prostředků. Válka se tak stávala nákladnější a mohli si ji dovolit jen „skutečné“ mocnosti, „panovníci-boháči“. Když k tomuto přičteme navíc i to, že války během tohoto půldruhého století trvaly nezřídka dlouho, desítky let, nepřekvapí nás, že byly skutečnými zatěžkávacími zkouškami. Proto jen státy, které disponovaly značným množstvím hospodářských zdrojů ze svých ekonomických základů, dokázaly dlouhodobě snášet rostoucí spirálu válečných výdajů, byly schopné si uhájit své postavení v evropském mezistátním systému. Zbylé se buď rozpadly, anebo byly pohlceny svými sousedy [1996: 70, 81]. Přehledný vývoj velikosti armád klíčových mocností evropského kontinentu v jednotlivých fázích formování států nabízí tabulka č. 4.¹⁰¹

(2) *Reformace*. Konfesní spory raného novověku dodaly tradičnímu evropskému dynastickému soupeření nový emocionální náboj. Křesťanský svět se podle Kennedyho začal

¹⁰¹ K podrobnějším údajům o samotné vojenské revoluci a jejích důsledcích pro život států a jejich obyvatel srovnej [Bean 1973; Black 2005; Finer 1975: 99-101; Hale 1965; Howard 1976: kap. 2., 3.; Childs 2005; McNeill 1982: kap. 4.; Parker 1967].

rozpadat podél severojižní linie a na kontinentě se objevilo mnoho zemí, které byly vtaženy do zápasu o náboženská dogmata. Konfesní rozepře byly důležité zejména z toho důvodu, že napomohly intenzifikovat zrod protihabsburské koalice, protiofenzívy či odpovědi na rostoucí moc habsburského domu [1996: 54, 57].

Tabulka č. 5: Početní stavy armád během různých fází formování států [Upraveno podle Kennedy 1996: 81, 132, 196].

Období	Španělsko	Spojené provincie (Nizozemí)	Francie	Anglie (Spojené království)	Švédsko	Prusko (Německo)	Rakousko (Habsburská říše)	Rusko
1470-1480	20 000		40 000	25 000				
1550-1560	150 000		50 000	20 000				
1590-1600	200 000	20 000	80 000	30 000	15 000			
1630-1640	300 000	50 000	150 000		45 000			
1650-1660	100 000		100 000	70 000	70 000			
1690		73 000	400 000	70 000		30 000	50 000	170 000
1710	30 000	130 000	350 000	75 000	110 000	39 000	100 000	222 000
1756-1760		40 000	330 000	200 000		195 000	200 000	330 000
1778			170 000			160 000	200 000	
1789	50 000		180 000	40 000		190 000	300 000	300 000
1812-1814			600 000	25 000		270 000	250 000	500 000
1816			132 000	255 000		130 000	220 000	800 000
1830			259 000	140 000		130 000	273 000	826 000
1860			608 000	347 000		201 000	306 000	862 000
1880			544 000	248 000		430 000	273 000	909 000

Shodou těchto okolností se zrodil systém, v němž na jedné straně stálo na první pohled nepřemožitelné panství Habsburků a proti němu zbylé velmoci snažící se omezit růst jeho neomezeného vlivu. Války, které se pak v průběhu 16. a 17. století rozhořely, měly nadobro změnit povahu celého systému. Mezi nejdůležitější ozbrojené konflikty tohoto období patřila španělská intervence v Nizozemí, anglicko-španělská válka, války proti Turkům a konečně třicetiletá válka. Všechny tyto konflikty napomohly transformovat strukturu celého systému, relativní sílu jednotlivých mocností. K jakým konkrétním změnám – efektům formování států – došlo, si přiblížíme v další podkapitole.

Transformace aktérů systému

Habsburská říše, která byla na počátku celého století jednoznačným hegemonem, ztratila v dlouhých vyčerpávajících konfliktech své výsostné postavení. I přes jedinečnou ekonomickou sílu, nebyly habsburské příjmy z její ekonomiky schopny kompenzovat válečné výdaje. Státní dluh tak po více jak jedno století nepřestával růst, až bylo Španělsko nejdříve v roce 1557 a poté téměř znovu, zhruba o sto let později, nuceno vyhlásit státní bankrot a definitivně se vzdát úsilí o evropskou nadvládu. Kennedy [1996: 70] píše, že španělské hospodářství bylo natolik zruinováno, že inflace v období 1560 až 1630 znásobila ceny zboží

tříkrát a potravin dokonce pětkrát. Ztráta rozsáhlých územních držav pak znamenala definitivní tečku za habsburskou velmocenskou érou.

Francii, další z klíčových velmocí, se v závěru celé periody podařilo vystřídat Španělsko na pozici hlavní kontinentální mocnosti. Za tento úspěch vděčila především své rozloze a lidnatosti, i když i ona se z fiskálního zadlužení dlouho zotavovala. Kennedy [1996: 82] zdůrazňuje, že na konci tohoto období se z Francie stala úspěšná jednotná monarchie post-feudální éry, vzor všech ostatních dynastických států.

Soused francouzského království za Lamanšským kanálem, Británie, prošel sledem zajímavých, ale převážně endogenních změn. První z nich byla reformace, která skrze konfiskace církevního majetku umožnila zdvojnásobit královské příjmy, a díky tomu investovat do nákladných obraných projektů. Což se ukázalo především důležité proto, že za vlády Stuartovců nedisponovala téměř žádným pozemním vojskem. Británie tak vsadila na vybudování výkonného námořnictva, které ji mělo zaručit faktickou nedotknutelnost. Ta byla, spolu s případnými intervencemi na kontinentě, nastolujícími rovnováhu v mezinárodním systému, jádrem její zahraniční politiky. Druhou důležitou změnou byla občanská válka, která nakonec vyrovnala síly mezi mocenskými centry (panovníkem a parlamentem) uvnitř země a napomohla nastolení centralizovaného a homogenního státu (samozřejmě s výjimkou pohraničních oblastí, např. Irska) [Kennedy 1996: 86-90; srov. též Finer 1975: 112-120].

Nizozemí vzniklo prakticky až z odporu proti španělské nadvládě. Teprve tehdy se podařilo sedmi samostatným nizozemským provinciím sjednotit. Jeho správu zajišťovala republikánská oligarchie opírající se o nesmírně úspěšný a rozvinutý sektor obchodu (přepřevu rozmanitých produktů), financí (bankovní a úvěrový systém) a průmyslu (loděřství, rybolov a zpracovatelský průmysl) [1996: 94-97].

Páté velmoci tohoto období, Švédsku, se mezi nejdůležitější aktéry mezistátního systému podařilo proniknout až později, v 17. století. Za jeho vzestupem stojí podle Kennedyho [1996: 91] dílem vnitřní a dílem vnější podmínky. Za ty vnější lze považovat rozsáhlé zahraniční, z velké části holandské investice, které napomohly rozvoji zdejšího hospodářství. Švédsko ale také využilo svého nerostného bohatství – stavebního dříví a ocelářské mědi – aby se stalo největším evropským exportérem oceli. Vnitřní faktory jsou pak spojeny s vládou Gustava Adolfa a jeho rádčů, jež zefektivnili soudnictví, státní správu, daňový i vzdělávací systém. V neposlední řadě prošla významnými reformami i armáda, která navíc nebyla jako jedna z mála v Evropě závislá na dovozu zbraní.

Každá z velmocí tedy disponovala unikátní kombinací vnitřních složek ovlivňujících ekonomickou a vojenskou moc země, a tudíž i rozdílnými možnostmi v modifikaci vlastního

postavení v mezinárodním systému. Zatímco některé velmoci (např. Španělsko) se v systému „propadly dolů“, jiným (např. Švédsku) se podařil úspěšný vzestup. Změny pozic na dvojdimenzionální šachovnici mezinárodní hierarchie tak vycházely z různých zdrojů: jednou mohlo jít o souběh technologických inovací v námořní dopravě a raně moderním průmyslu, jako se tomu stalo v případě Holandska, které bylo díky nebyvalému hospodářskému pokroku katapultováno mezi světové mocnosti. Jindy mohlo dojít k úspěšnému budování ozbrojených sil, jež samy zaručovaly postup vzhůru. Nicméně i v tomto případě hrála důležitou roli hospodářská sféra, neboť právě na ní záviselo financování výstavby nových armád.

Podstatným výsledkem půl druhého století mocenského soupeření habsburských vládařů se zbytkem evropských velmocí pak nebyla jen rekonstrukce struktury celého mezistátního systému, ale i proměna státu samotného. Jak Kennedy [1996: 97] píše: „Války vedené po roce 1450 bezprostředně souvisely se zrodem národních států“. Většina evropských zemí prošla obdobím centralizace politické a vojenské moci, k níž obvykle přicházel popud od monarchy (ale v některých případech i od místního knížete nebo kupecké oligarchie) a byla provázena posílením a zefektivněním metod státního daňového systému, jenž byl prosazován daleko složitějším úřednickým aparátem, než jaký do té doby existoval.

Velmocenské aspirace Francie: 1660 až 1815

Jestliže předcházející období bylo charakteristické úsilím habsburského domu o územní rozšiřování v oblasti kontinentální Evropy. Období od konce 17. do začátku 19. století je typické obdobnými pokusy francouzské monarchie, která vyšla z předcházející fáze restrukturalizace mezistátního systému nezanedbatelně posílena. Za počátky velmocenských aspirací Francie je považován začátek vlády Ludvíka XIV. Naopak za její konec až definitivní porážka Napoleona Bonaparta roku 1815 a konec prvního císařství.

Kromě bourbonských držav tvořily velmocenský systém Británie a také habsburská říše, respektive pouze její rakouská polovina, nově i Prusko a na východní periferii se vyvíjející Rusko. Jiné důležité státy předcházejícího období – Španělsko, Švédsko a Nizozemí – upadly mezi druhořadé země. Částečně kvůli vyčerpání z předcházejících bojů, částečně díky „rychlejšímu“ relativnímu růstu jiných států.

Pokud uvažujeme o všeobecných příčinách, které napomáhaly proměnit strukturu systému tohoto období, včetně vnitřních složek států, můžeme uvést tři základní příčiny transformace:

- (1) *Finanční revoluce*. Stejně jako v minulé etapě, tak i v té nadcházející, bylo pro stát rozhodující zajistit si dostatečné množství zdrojů pro válečný konflikt. Vítězství ve

válkách totiž připadalo obvykle na vrub těm mocnostem, které si byly s to udržet platební důvěryhodnost a získávat od finančníků rozsáhlé půjčky na vedení válečných konfliktů. A to zejména z toho důvodu, že žádný stát nebyl schopen splácet válečné výdaje jen ze svých vlastních zdrojů. Historici proto uvádějí poměrně jednoduchou statistiku, podle níž se náklady na ozbrojené střety 16. století pohybovaly v řádech milionů liber, v 17. století již dosáhly desítek milionů liber a na přelomu 18. a 19. století se výdaje vyšplhaly až ke stům milionů liber ročně. A právě budování nových bankovních a úvěrových institucí řízených státem, které měly finanční schodky zastřešit, je nazýváno „finanční revolucí“ [1996: 106-107]. Dodejme pak, že vytváření a efektivita těchto ekonomických institucí, určených ke koncentraci hospodářských zdrojů, však z velké části závisela stále na ekonomickém charakteru regionů, do nichž byl ten který stát zasazen. Pakliže nebyl součástí hlavních tržních sítí či nedisponoval, díky své ekonomické prosperitě, dostatečnou kredibilitou, nemohl z finanční revoluce zásadním způsobem těžit. Jestliže tedy některé státy neprošli úspěšnou finanční revolucí, dříve či později začalo upadat jejich mezinárodní postavení. Kennedy navíc upozorňuje, že tento systém nebyl vůbec samoúčelný, neboť sám sloužil rozvoji raného kapitalismu: „V mnoha ohledech tento dvousměrný systém získávání a *současného* vydávání velkých částek peněz fungoval jako měchy, rozdmýchávající rozvoj západního kapitalismu a samotného národního státu“ [1996: 107, kurzíva v originále]. Obrovské zakázky do zbrojního průmyslu vedly k zefektivňování některých forem výroby a zisky z ní pak bylo možné využívat i v dalších dimenzích ranně moderního průmyslu. Finanční revoluce tak byla ve svých projevech podmíněna jak atributy hospodářské sféry, tak sama tuto sféru skrze vedení válek dále pozměňovala.

- (2) *Změny ve státní organizaci* (raná byrokratizace) úzce souvisejí s předcházejícím bodem, a to hned v několika ohledech: Nešlo totiž jen o budování finančních institucí, ale i o zajištění efektivnějšího a racionálnějšího fungování celého státního administrativního aparátu. Jako důležitá se ukázala být zejména byrokratizace armády, její postátnění a opuštění předcházejících žoldnéřských vojsk na úkor nový ozbrojených jednotek „národního stříhu“ [1996: 105]. Rozšiřování a racionalizace státní správy tudíž jako další významná proměnná zasahovala do mezinárodního postavení jednotlivých států. Nicméně její rozsah byl z velké části závislý na průběhu a rozsahu finanční revoluce. Nebyla-li úspěšná, změny v charakteru státní organizace byly omezené. Byla-li pak

úspěšná procesy rozšiřování a racionalizace státní správy, mohly dále podporovat právě zavádění a fungování nových typů finančních institucí.

- (3) *Geopolitika nebo také geostrategie*. Ve zhruba sto padesáti letech po ukončení třicetileté války se pro postavení státu v evropském systému – a následně i pro jeho výslednou podobu – ukázaly být stále důležitější geopolitické faktory. Za ně nelze považovat jen některé environmentální podmínky – např. podnebí země, reliéf krajiny, dostupnost surovin, výkonnost zdejšího zemědělství či přístup k obchodním trasám – přispívající k celkové hospodářské prosperitě státu, ale i polohu ve vztahu k jiným státům. Ta se v časech mnohostranných válek, kdy se aliance spojenců a soupeřů měnily nezdědky přes noc, ukázala být stále důležitější. Mezi tři nejdůležitější atributy geopolitického „umístění“ země můžeme podle Kennedyho považovat: (a) zdali pro stát existuje nebezpečí boje na víc jak jedné frontě; (b) hraničí-li stát se silnými nebo slabými zeměmi; (c) je-li stát vnitrozemskou, námořní nebo „obojetnou“ mocností [1996: 117; srov. též Tilly 1975a: 41]. Kombinace a rekombinace těchto faktorů následně podmiňovala geostrategii (jednání s ohledem na zeměpisně-politické postavení státu) jednotlivých aktérů mezinárodního systému. Zároveň některé z nich zvýhodňovala, zatímco pro druhé znamenala zásadní handicap.

Jak bude patrné z navazujícího textu, byla to právě kombinace všech tří aspektů, která pozměnila postavení a jednání států v mezinárodním systému, stejně jako modifikovala některé z dílčích součástí evropských států – funkce a velikost jejich administrativních aparátů. Všechny tři faktory se pak v mezistátním systému manifestovaly skrze válečné konflikty, jichž bylo 17. a 18. století doslova plné. Francie samotná vedla kupříkladu války v letech 1687-97, 1702-14, 1739-48, 1756-63 a 1793-1815. Všechny s cílem posílit své postavení v středozápadní Evropě. V další podkapitole si přiblížíme, jak prostorová distribuce základních transformačních příčin mezinárodního systému ovlivnila konkrétní státy.

Transformace aktérů systému

Francie, i přes svou počáteční převahu nad zbylými státy, byla v mezinárodním systému v nevýhodě díky své zeměpisné pozici. Což se projevilo tím, že se proti ní jednak zformovala koalice protivníků nutící ji bojovat na více frontách a jednak byla příkladem klasické „obojetné“ mocnosti; tzn., že štěpila svou pozornost mezi hned několik strategických zájmů: ochranu dálkového obchodu i výstavbu pozemní armády. Takováto konstelace zapříčinila, že v dlouhodobém časovém horizontu nesla břímě hned dvojité finanční zátěže [1996: 119-121].

Francouzský fiskální systém byl velmi nedokonalý, složený z mnoha rozdílných institucí s nejasnými kompetencemi a rozbujelou korupcí. Na rozdíl od Anglie zde neexistovalo ani státní účetnictví, ani roční záznamy o příjmech a vydáních, problému deficitu byl sotva přikládán nějaký význam [1996: 112-113]. Fiskální krize, jež zastihla Francii po její účasti v americké občanské válce, byla, jak se domnívá např. i Theda Skocpolová [1979], jednou z přímých příčin Velké francouzské revoluce a zániku *ancien régime*.

Rakousko se nacházelo v podobně ošemetné geopolitické situaci jako Francie. Muselo bojovat jak proti Osmanům na jihovýchodě, tak bylo i častým členem protifrancouzských sil. K tomu všemu čelilo i rostoucí moci sousedního Pruska. V širších evropských souvislostech se však z habsburské říše pomalu stávala okrajová mocnost prvního řádu a takovou zůstala až do roku 1918. Jak Kennedy s ironií dodává: „[...] kvůli své necentralizovanosti, etnické různorodosti a ekonomické zaostalosti odolala celé řadě pokusů vídeňských vlád navrátit ji mezi největší evropské mocnosti“ [1996: 122-123].

Braniborské Prusko vykazovalo mnoho vnějších geostrategických znaků ne nepodobných těm rakouským. Co se však jeho vnitřní stavby týče, bylo naprosto odlišné. Prusko vybudovalo jednotný centralizovaný stát s extrémně výkonnou armádou a administrativou a navíc se pyšnilo (relativní) fiskální stabilitou, opírající se o rozsáhlé královské statky a podporu obchodu a průmyslu. K jeho vzestupu nepomohla i „šťěstěna“ v podobě objevivšího se mocenského vakua po upadajícím Švédsku a Polsku a po částečně dezorganizovaném Rakousku. Prusko se zkrátka vyvíjelo při výhodném diplomatickém a zeměpisném kontextu. Jeho moc a síla však nikdy, až do 60. let 19. století, nepřerostly horizont středovýchodní Evropy [1996: 123-124].

Na straně Ruska stálo v 17. a 18. století hned několik výhod: zčásti nebylo přímo vtaženo do strategických sporů středoevropských států, zčásti mu nehrozilo nebezpečí boje na více frontách. Co bylo ale neméně důležité, celá země disponovala ohromnými zdroji, jimiž nahrazovala svou částečnou zaostalost vůči Západu. Ruská říše navíc pokračovala v expanzi východním směrem proti kočovným kmenům, čímž se její zdroje dále rozhojňovaly. Nicméně „modernizace země“, s níž započal car Petr Veliký, probíhala jen velmi pomalým tempem. Na straně ruské říše však stála ještě jedna výhoda. Díky tomu, že nedošlo k výrazným změnám v evropské vojenské taktice, mohlo Rusko (s vypůjčenými cizími zkušenostmi) vojensky dohnat a později předstihnout země s menšími zdroji. To se projevilo důležitou rolí carského režimu v napoleonských válkách [1996: 125-127].

Británie těžila po celé období z postavení okrajové a zároveň námořní mocnosti. Nebyla nucena se bránit svým sokům na souši ani rozšiřovat rozlohu územní expanzí. Její strategie se

de facto soustředila na dva zájmy: rozmnožování zámořských koloniálních držav a udržování rovnováhy moci na starém kontinentu. K oběma cílům jí mělo posloužit silné námořnictvo, zajišťující podporu rozvíjejícímu se obchodu a ekonomice. Británie též disponovala velmi dobrým fiskálním systémem. Poměr jejích přímých daní byl nízký, což vytvářelo finanční rezervu pro případ války a umožňovalo akumulovat kapitál v dobách míru. Dále rozvinula i systém státních dluhopisů a britská finanční angažovanost a rovnováha přispěla k tomu, že její kredibilita u zahraničních bankéřů byla vysoká [1996: 110-111, 129-131].

Zeměpisná poloha a charakter organizace státního aparátu, především jeho možnosti v pronikání do ekonomické sféry, rozhodovaly o vítězích mezinárodních konfliktů, a tím i o relativním postavení v něm. Více než jakékoliv technologické inovace to byl pak samotný proces formování států, byrokratizace a rozšiřování sféry působnosti státního aparátu, který hrál v této etapě prim. Za konečné důsledky proto můžeme považovat: (a) rekonstrukci struktury mezistátního systému, jehož jednoznačným lídrem se po napoleonských válkách stala Británie a (b) transformaci vnitřních složek států (komponent aktérů), jejichž podstatným efektem bylo další rozšíření státní moci o vojenskou (byrokratizace armády) a ekonomickou sférou (budování nových finančních institucí).

Strategie a ekonomika v rané průmyslové éře: 1815 až 1885

Systém ponapoleonského uspořádání pozměnilo několik rozhodujících faktorů, z nichž některé byly dočasné, zatímco z jiných, např. z rostoucí industrializace ekonomiky, se staly průvodní rysy moderní společnosti. Celé období, často také nazývané *Vídeňským mírovým systémem*, si můžeme ještě detailněji rozčlenit do dvou subetap. První mezi léty 1815 až 1850/60, pro niž je typická britská hegemonie a praktická absence jakýchkoliv významných konfliktů mezi velmocemi. Druhou, spadající mezi roky 1850/60 až 1885, spojenou s postupnou destabilizací mezinárodního systému a nástupem druhé vlny průmyslové revoluce, která se do té doby rozvíjela převážně na anglické půdě.

Jelikož až do poloviny 19. století nedošlo k žádné výrazné modifikaci struktury mezistátního systému, těžko bychom mohli hovořit o jejich transformačních příčinách. Evropský mocenský systém tvořily stále ty samé země. Namísto tohoto musíme stanovit průvodní *příčiny stability*, mezi něž patří:

- (1) *Průmyslová revoluce*, která má své kořeny na Britských ostrovech a její počátky jsou datovány do sedmdesátých a osmdesátých let 19. století. Podle Kennedyho [1996: 186] šlo o důležitou transformaci ekonomických poměrů a lidské pracovní síly, která měla

v budoucnu dramaticky proměnit celý velmocenský systém. Je třeba ale uvést, že až do padesátých let téhož století čerpala z jejích výhod pouze Anglie, neboť ta měla jako jediná výsostné postavení v obchodu, financích a navíc i dostatek surovin pro průmyslovou výrobu. Zbytek Evropy zůstával ze své velké části stále zemědělskou civilizací. Právě naprosto unikátní hegemonie ostrovní říše umožňovala udržovat po dlouhou dobu velmocenskou politiku v setrvalém stavu. Situace se proměnila zhruba v polovině „století páry“, kdy odstartovala druhotná etapa industrializačních procesů. Pro ni je příznačné, že kromě mnoha inovací v hospodářské sféře přinesla změny i do oblasti vojenství a vyvolala další „vojenskou revoluci“. Ta se neprojevila jen zaváděním nových typů zbraní do výzbroje armád, ale i prostředků komunikace a logistiky (železnice a telegraf) [1996: 192-202, 230].

- (2) *Vídeňské dohody*, jinak také nazývané „evropským koncertem“, podobně jako britská hegemonie, zaručovaly evropským aktérům statut quo, jistou konzervaci mocenské struktury, jež měla zabránit opakování ničivých válek z let 1793-1815. Toto uspořádání se ukázalo být nejméně výhodným pro Francii, jíž bylo všemi možnými silami bráněno v růstu zahraničního vlivu.
- (3) Poukaz k *vnitřní dynamice* jednotlivých států směřuje k dvěma závažným bodům, a to dílem k formování sociálních tříd a s nimi spjatého sociálního konfliktu, tj. rozšiřování občanských a politických práv, dílem k postupnému zdůrazňování nacionálních požadavků. Ty byly obzvláště silné v Itálii, Německu a habsburské říši. Interní dynamika navíc dosahovala takových obrátek, že státní aparáty se s ní byly jen stěží schopné vyrovnat, a proto ani neuvažovaly o proměně geopolitické struktury.

Kombinace těchto tří elementů přispěla k tomu, že až na několik výjimek v podobě krátký lokálních střetů prodělával celý mezistátní systém půl století trvající období míru. To především znamená, že nedocházelo k výrazným změnám struktury mezinárodního systému. Endogenní struktury států však na druhou stranu prodělávaly jednu z historicky nejdůležitějších revolucí, která se v mezistátním uspořádání měla projevit o několik desetiletí později. Neméně rozhodující byla i funkce nových regulátorů mezinárodních vztahů, diplomatických ujednání v podobě norem, jež po jistý čas umožňovaly řešit spory mezi aktéry nenásilnou cestou.

První trhlinu v evropské rovnováze představovala krymská válka (1854-55), její další vychýlení pak války za německé sjednocení (1864, 1866, 1870-1871). Ty přivedly do čela

středovýchodní části kontinentu nový německý stát, čímž byla definitivně zlomena rovnováha sil.

Transformace aktérů systému

Británie byla bezpochyby „vítězem“ expanze 19. století a již v roce 1815 dosáhla pozoruhodného stupně globální nadvlády. V její zahraniční politice se obratně skloubila námořní svrchovanost, finanční důvěryhodnost, obchodnická zdatnost i diplomatické umění. Průmyslová revoluce postavení země, která byla úspěšná již v předindustriálních časech, ještě více posílila a transformovala ji do zcela odlišného druhu mocnosti. Hospodářská hegemonie však nebyla nikdy Angličany využita k vojenskému pokusu o ovládnutí Evropy. Taktéž jejich výdaje na armádu byly téměř minimální (dosahovaly 2-3% HDP). Páteří britské moci zůstávalo námořnictvo, jež napomáhalo udržovat a rozšiřovat rozsáhlou koloniální říši [1996: 192-200; k obdobným závěrům srov. též Morgenthau 2006].

Postavení Francie v padesátiletí po roce 1815 bylo v mnoha ohledech výrazně lepší než postavení Pruska nebo habsburské říše. Francie měla mnohem vyšší státní příjmy a snadnější přístup ke kapitálu, populací daleko přesahovalo Prusko a byla mnohem homogennější než nesourodé habsburské državy. Přesto ji provázané strategické, diplomatické a ekonomické poměry bránily v tom, aby své zdroje zkoncentrovala a získala tak rozhodující vedení v jakékoliv oblasti [1996: 210-213].

Na rozdíl od francouzské anebo britské moci, ta ruská v prvních desetiletích 19. století povážlivě zeslábla. V éře ekonomických a technologických inovací začalo Rusko na své západní sousedy rychle ztrácet. Ne, že by v carské říši nedocházelo k určitým modernizačním opatřením, ale „modernizace“ na Západě probíhala zkrátka mnohem rychleji. Dokonce natolik rychle, že už v polovině století se začala celá oblast proměňovat zčásti v exportéra surovin pro vyspělejší země a zčásti se stávala stále závislejší na dovozu západních produktů [1996: 214-217]. Neméně těžkou byla pro Rusko porážka v krymské válce, která jej na dlouhá léta vyřadila z bezprostřední evropské politiky.

Prusko bylo až do příchodu moderní vojenské revoluce evropskou mocností druhého sledu. Využití nových technologií a zejména nesmírně efektivní koncepce odvodu rekrutů do armády, která byla provázána s takovými oblastmi, jakými byl vzdělávací systém, státní administrativa a vědecká pracoviště, napomohl Prusku vybudovat největší frontovou armádu své doby. A nejenom to, jak Kennedy zdůrazňuje, pruská byrokratická mašinerie dokázala provázat veškerý sociální život ve státě s jediným kolektivním cílem, jemuž bylo vše

podřízeno. Prusko tak svým způsobem předběhlo dobu, když jej jeho vůdcové připravovali na konflikty, v nichž o vítězích a poražených budou primárně rozhodovat industriální kapacity a vnitřní infrastruktura té které země, stejně jako efektivní byrokratizace státu. Právě kombinace těchto prvků napomohla Prusku k rychlým vítězstvím ve válkách a k sjednocení Německa v roce 1871 [1996: 230-235].

Co je těmi nejdůležitějšími efekty proměn struktury evropského mezistátního systému v 19. století? V jeho závěru se začala bortit relativně stabilní pentarchie států evropské součinnosti fungující od r. 1815, a to zejména z toho důvodu, že některé státy, které ji utvářely, byly po roce 1860 dvakrát až třikrát silnější než jiné. Taktéž se významně proměnily státní celky samotné. V některých případech se z převážně agrárních, na merkantilistická opatření se spoléhajících států moderní byrokraticko-průmyslové země. O postavení států v systému tak začal stále více rozhodovat stupeň industrializace. Ty lépe industrializované na tom byly lépe, zatímco ty, které zůstaly ve svých základech agrární, se propadly na velmocenském řebříčku dolů [1996: 240]. K celkovému shrnutí změn na pozici klíčových velmocí evropského mezistátního systému srovnej tabulku č. 5.

Tabulka č. 5: Hlavní evropské velmoci v jednotlivých etapách formování států.

1519 – 1659	1660 – 1815	1815 – 1885
Nizozemí Švédsko		
Habsburská říše (Španělsko, Rakousko)	Habsburská říše (Rakousko)	
Francie	Francie	Francie
Anglie	Anglie	Anglie
	Rusko	Rusko
	Prusko	Prusko (Německo)

Kritika

Kennedyho ambiciózní pokus přepsat valnou část evropské novověké historie v termínech vzestupu a pádu nejvýznamnějších států naráží na celou řadu obtíží, s nimiž se o něco blížeji seznámíme:

(1) Snad úplně první a zcela zásadní výtku, kterou lze Kennedymu adresovat, je jeho opomenutí podrobnějšího definování klíčového pojmu velmoci. „Státy s vůdčím postavením v mezistátním systému“, soudí Kennedy [1996: 8], „můžeme považovat za velmoci“. Ovšem, co ono vůdčí postavení přesně znamená, není nikde explicitně stanoveno. A tak se mezi Kennedym vybranými zeměmi objevují jak raně koloniální říše, např. habsburské Španělsko, tak severské švédské království. Mimo to nejsou ani blížeji popsány mechanismy, jimiž se

velmoci vymezují vůči státům nevelmocenským, těm, které patří do druhého sledu mezinárodního systému, ani ty mechanismy, jimiž se vymezují vůči jiným velmocím (vyjma ozbrojených konfliktů a tvorby koalic, o jejichž příčinách však autor příliš nepojednává).

K tomuto bodu tedy můžeme říci, že Kennedyho studie rozhodně nedosahuje takové analytické hloubky jako ta Immanuela Wallersteina, jehož teorie zemí jádra, semiperiferie a periferie umožňuje zachytit hierarchii evropského mezistátního systému mnohem adekvátnějším způsobem. Navíc je na rozdíl od Kennedyho mnohem analytičtější rozpracována a dokonce rozlišuje mezi státy jádra tzv. hegemony, tj. nejvýznamnější státní formace určité éry. Abychom však Kennedymu úplně nekřivdili, určitý náznak takového typu analýzy můžeme nalézt i v jeho konceptu centrálního konfliktu v mezinárodním systému, typického pro určitou etapu evropských dějin (např. habsburský pokus o vytvoření jednotného evropského impéria). Ten v mnohém připomíná Wallersteinovo střetávání hegemonů systému a jejich vyzyvatelů.¹⁰²

Přesto co jsme uvedli výše, se domníváme, že je určitá terminologická nejasnost Kennedyho monografie zcela záměrná, neboť autorovi umožňuje popisovat výsledný vzorec mezistátního systému coby důsledek mnohorozměrných sil, nikoliv pouze jako odraz základny světové ekonomiky. Kennedy se tak vydal na poněkud svízelnou cestu, když částečně redukoval hospodářsko-střednost Wallersteinovy koncepce, a pokusil se svou vlastní studii sblížit s tradicí „válečné“ školy, zdůrazňující úlohu ozbrojených konfliktů pro formování států. Avšak při této cestě se omezuje jen na sblížení některých argumentů¹⁰³ a nikoliv na jejich důsledné teoretické propojení, což neodvratně vede k vágnosti mnoha z předložených tvrzení.

(2) Druhým podstatným bodem, kolem něhož se dále rozvíjí kritika autorovy studie, je otázka primátu ekonomické sféry a vztahu ekonomické a makro-politické dimenze (vztahů mezi státy) vůbec. William Woodruff [1989: 719-720] v tomto kontextu uvádí, že centrem veškerých Kennedyho vysvětlení je hospodářská sféra. Produktivní síly jsou v badatelově případě vyobrazeny jako primární hybatelé dějin, umožňující některým ze zemí hierarchický vzestup. Mocenská mobilita, i když se děje skrze sled válečných konfliktů, je vždy založena na hospodářské základně, neboť ta podmiňuje množství prostředků využitelných v případě

¹⁰² K danému tématu srovnej též tabulky č 1. a č. 3, které sumarizují rozložení Wallersteinových zemí jádra a Kennedyho velmocí v různých etapách evropských dějin. Určité rozdíly mezi oběma autory zajisté způsobuje i odlišná periodizace procesů formování států. Ta je v případě Kennedyho založena na opakujících se cyklech rozsáhlého velmocenského soupeření mezi jednotlivými členy evropského mezistátního uspořádání, zatímco u Wallersteina jsou klíčovým znakem etapizace fáze vývoje kapitalistické světové ekonomiky.

¹⁰³ Zvláště těch obsažených v knize editované Charlesem Tillym *Formování národních států v západní Evropě* a v prvním dílu světového systému Immanuela Wallersteina.

ozbrojeného střetu. Woodruff dále dodává, že Kennedy zavedl novou vědeckou formuli: $p = p$ („production = power“, výroba = moc); říkající, že moc státu se rovná jeho produktivním schopnostem. Toto rigidní lpění na superioritě ekonomické dimenze však podle něj může vést až k přílišnému zjednodušení daného problému. S názorem, že Kennedy plně uchopil pouze ekonomickou polovinu argumentace, souhlasí i historik David Reynolds [1989: 475-476] či sociologové Anthony Giddens, Michael Mann a Immanuel Wallerstein [1989: 329]. Na druhou stranu jiní historici, Michael H. Hunt [1989] a Charles A. Kupchan [1989], se domnívají, že Kennedy roli hospodářských sil neinterpretuje nijak rigidně, ba naopak zcela vyváženě a s ohledem na mnohé další faktory.

Je sice pravdou, že Kennedy skutečně zdůrazňuje zásadní důležitost hospodářské základny coby východiska pro hierarchický vzestup či alespoň setrvání na pozici v mezinárodním systému. Nicméně mobilita samotná je nezdědka svázána jak se soupeřením mezi státy – nejdříve musí dojít k vojenskému střetu, aby byl vzestup/sestup konkrétní země zpečetěn –, tak s relativní mocí zbylých státních aparátů, jejich pozicí v asymetrickém mezinárodním uspořádání. Jestliže se totiž nejbližší sousedé konkrétního státu těší nebývalému posilování a zároveň i hierarchickému vzestupu, je pro stát mnohonásobně náročnější dosáhnout stejné úrovně mobility.

Podobně jak tomu bylo v bodu č. 1., tak i v bodu č. 2. Kennedyho kritiky se domníváme, že mnoho ze sporů ohledně vztahů mezi ekonomickou a (makro)politickou sférou – sporů tak typických pro všechny autory ekonomizujícího přístupu – je spojeno s nevyjasněním systémových vazeb. Kennedyho neúplné terminologické zachycení těchto vztahů, proto analýzu spíše zatemňuje, než aby ji činilo lépe čitelnou. Přesto jde podle našeho soudu o určitý, ačkoliv nejistý a místy nekoherentní krok kupředu k dalšímu rozvoji pozitivní heuristiky ekonomizujícího přístupu ke studiu formování států.

(3) Určité pochybnosti u některých autorů vyvolává i Kennedyho etapizace proměn států a mezistátního systému a interpretace některých dějinných událostí. David Kaiser [1989: 737] například píše, že je velmi nezodpovědné snažit se interpretovat evropské politické dění mezi léty 1519 až 1659 právě v termínech geopolitického zápasu habsburského domu se zbytkem Evropy. Kaiser namítá, že samotné zájmy rakouských a španělských Habsburků se nezdědka natolik rozcházely, že se dostávaly do vzájemných sporů, a koalice soupeřů se proti nim formovaly z těch nejrozdílnějších pohnutek [viz např. Evans 2003]. Za úpadek Španělska podle něj spíše mohla ekonomická krize 17. století, než nezdařený pokus o ovládnutí kontinentu, který Kennedy poněkud lehkovážně formuluje jako: „Habsburkové prohráli a jejich soupeři zvítězili“.

Totéž se týká i Kennedyho interpretace reformačních událostí, které jednoznačně nepředstavovaly pouhou záminku pro rozsáhlé geopolitické soupeření o nadvládu nad kontinentem. Jejich vlastní pozadí se navíc značně lišilo zemi od země a kupříkladu ve Španělsku sehrávalo podstatně odlišnější roli než ve Francii či na Britských ostrovech, nemluvě o jeho rozdílném časovém průběhu a intenzitě [viz např. Bossy 1998].

V podobném duchu bychom se mohli zastavit i u výkladu dalších cyklů velmocenského soupeření, které ne vždy sledovaly Kennedym načrtnutou logiku. Jak např. dokazuje Kalevi J. Holsti [1991], z šestatřiceti válek, jež se rozhořely mezi evropskými státy během let 1715 až 1814, se asi jen jedna čtvrtina týkala rozšiřování území, ale např. již ve 14 % ozbrojených střetů figurovala jako klíčová záminka spor o obchodní trasy a protekce ekonomických zájmů. Dynastické spory o následnictví, bez nichž by jinak k vojenské konfrontaci nedošlo, sehrály svou úlohu jen v 8 % případů. Většinu zbylých příčin pak tvořily tak různorodé záminky jako: zpětné pokusy o nastolení mírových ujednání (3%), prosazování náboženské konfese (4%), koloniální soupeření (4%), prosazování státní centralizace (5%), boj o „přežití“ malých státních režimů, vesměs státečků v říši (6%), a další nejrůznější příčiny nepřekračující hranici 5%. Souhrnná paleta původců válek v raně novověké Evropě tak byla mnohem pestřejší, než se nás o tom Paul Kennedy snaží přesvědčit. Nemluvě o tom, že mnohé z příčin ozbrojených konfliktů byly úžeji svázány s konkrétní politickou strategií některých států: holandské přímořské provincie vstupovaly častěji do obchodních a koloniálních válek než převážně kontinentální carská říše, která se zase častěji účastnila teritoriálních a dynastických sporů.

Uvedeným důrazem na diverzifikaci válečných konfliktů však zároveň netvrdíme, že určité etapy evropských dějin, obzvláště ty, v nichž některé země či koalice zemí podstatně hospodářsky/vojensky sílily, se nevyznačovaly rozsáhlým geopolitickým zápolením, do něhož byl vtažen prakticky celý světadíl. Právě v takovýchto chvílích většina jednotek v mezistátním systému začala usilovat o vytvoření alespoň provizorní rovnováhy sil skrze oslabení hegemonní velmoci. A právě v takovýchto chvílích nabýval evropský mezistátní systém skutečně charakteru rozsáhlých velmocenských bloků soupeřících o konečnou nadvládu, respektive zpětné nastolení rovnováhy sil. Nezbytná dualita takového tvrzení je ovšem pouze zdánlivá, neboť v dlouhodobém horizontu jednotlivé státy, sledující svůj vlastní prospěch, vytvářely nezamýšlené důsledky v podobě transformace relativní moci dílčích aktérů mezistátního systému. Prostřednictvím těchto změn se následovně proměňovala i jeho

celková struktura, čímž se postupně otevírala cestu jednomu státu (či skupině států) k vychýlení rovnováhy na jeho stranu.¹⁰⁴

(4) Ke Kennedyho teorii bychom měli na závěr učinit ještě dvě důležité poznámky, které nejsou ani tak kritické jako spíše upřesňující. Jelikož se autor věnuje vývoji proměn mezinárodních vztahů a jejich vlivů na utváření států zhruba od 16. století, vymyká se našemu časovému ohraničení sociální dynamiky. Proto se z jeho díla mnoho nedočteme o transformacích státních organizací v průběhu středověku. Což je podle našeho soudu způsobeno tím, že Kennedy považuje za začátek existence evropského mezistátního systému 16. století. Až po roce 1500 lze podle něj uvažovat o z velké části relativně rozvinutých státních organizacích (v mnoha aspektech připomínajících ty moderní), které jsou své zájmy nuceny uzpůsobovat zájmům jiných státních celků. Tímto datování počátků mezistátního systému se on sám například liší, nakonec jako většina historických sociologů, od středního proudu teorie mezinárodních vztahů, která klade počátek evropského mezistátního systému do roku 1648 (podrobněji srovnej kapitolu č. 13, kde dané tématice vyhrajujeme větší prostor).

(5) Druhá poznámka se týká Kennedyho výběru států do jeho výzkumu. Kvůli tomu, že se věnuje pouze velmocím (viz též tabulka č. 3.), jeho rozbor evropské mezistátní dynamiky nezahrnuje velkou část evropské periferie: Apeninským poloostrovem počínaje a pobaltskými zeměmi a Dánskem konče. I z tohoto důvodu můžeme převést autorovy poznatky jen na formování těch státních celků, jichž se dotknul jeho výzkum.

Závěr a příspěvek k pozitivní heuristice ekonomizujícího přístupu

Evropský mezistátní systém prošel od roku 1500 do osmdesátých let 19. století třemi odlišnými fázemi změn. Každá měla naprosto osobité příčiny, jež pozměnily strukturu celého systému. Ani v jednom z období však nešlo o monokauzální působení, ale o kombinaci geografických (či lépe řečeno geopolitických) charakteristik zemí, vývoje technologií, eskalaci válečných konfliktů, proměn organizačních rámců hospodářského a sociálního života

¹⁰⁴ Zajímavé jsou v tomto kontextu podnětné poznámky Johna Darwina [2008: 94, 116, 166-167], který na jednu stranu sice připouští existenci některých dynastických pokusů o rozšiřování územní rozlohy, neboť vlastnictví půdy představovalo zdroj, z něhož pramenilo po dlouhou část evropských dějin bohatství, na druhou stranu sám zdůrazňuje, že některé z těchto pokusů byly mnohem více motivovány snahou udržet svávající mocenské equilibrium, než že by měly sloužit rozsáhlým dobovačným kampaním. Země, které Kennedy považuje za strážce dlouhotrvajících tažení za ziskem celoevropské nadvlády, bourbonská či habsburská monarchie, patřily ve skutečnosti k promotérům těch nejkonzervativnějších proudů, k strážcům statusu quo. Darwin se tak pokouší zdůraznit, že obecným charakterem evropského mezistátního systému nebyl nekonečný boj o hegemonii nad ním, nýbrž stejně nekonečné vytváření rovnováhy mezi množstvím „nerovných“ členů tohoto systému. Darwin tak hájí pozici, kterou v teorii mezinárodních vztahů zastává neorealismus reprezentovaný Kennethem Waltzem [1979], zatímco Kennedyho východiska ohledně charakteru mezistátního systému se více blíží perspektivě tradičního realismu Hanse Morgenthaua [(1948) 2006].

i budování zcela nových institucí. Tyto změny velmi zjednodušeně řečeno posílily jedny státy na úkor druhých. Objektivně silnější země se vzápětí snažily promítnout nově nabyté benefity do zlepšení svého postavení v hierarchii celého systému. Z pohledu příčin formování států je pak třeba uvést, že transformační podněty byly vždy „filtrovány“ skrze konfliktní mezistátní dynamiku. Teprve tehdy se předběžné podmínky modifikace mezinárodní struktury, odehrávající se převážně na úrovni hospodářské sféry, projeví v plné míře.

Z předcházející teze můžeme odvodit i centrální složky formování států. Za ně můžeme považovat právě konfliktní dynamiku a do ní zapojené státy – strukturu systému a mezisystémové vztahy, když použijeme v úvodu naznačené Krejčího terminologie – vytvářející různorodé koalice a usilující o nastolení politické nadvlády nad celým zeměpisným regionem. Námi mapovaná oblast evropských dějin zažila celkově dva velké pokusy o nastolení celoevropské nadvlády. První vyšel ze strany habsburské koalice a druhý pak z pozic země galského kohouta. Oba pokusy však skončily nezdarem. Neméně zajímavá je samotná struktura velmocí, tj. zemí, které v určitých obdobích zaujímaly postavení nejvýznamnějších států, a tak z velké části diktovaly podobu utváření státní režimů v ostatních částech Evropy (viz tabulka č. 3.). Výsledným dopadem každé z period byla podstatná transformace aktérů systému, jejich hierarchického postavení v něm a nakonec i jejich vnitřních složek, tj. profilace státních institucí.

Ani Paulu Kennedymu se však nedaří vystříhat se určitého ekonomického redukcionismu, z něhož jej kritici obviňují, ačkoliv není v jeho případě ani zdaleka tak jednostranný jako u Andersona či Wallersteina. Ovšem kvůli tomu, že se pohybuje převážně na úrovni historického narativu a podrobněji nerozpracovává vztahy mezi hospodářskou a makropolitickou sférou, ochuzuje se o mnohem výraznější analytickou hloubku. Danou strategii má však podle našeho soudu na svědomí zaměření na poněkud odlišný typ pozitivní heuristiky teoretického výzkumného programu ekonomizujícího přístupu, než jsme mohli pozorovat u jeho zakladatelů. Do popředí se dostávají otázky, jak hospodářské faktory ovlivňují vedení válek, které mohou následně za to, že některé státy v mezinárodním systému přestávají existovat, kdežto z dalších se stávají lídři onoho systému. Zároveň s tím pak Kennedy rozvíjí další nosný bod, a sice, jak jsou ekonomické struktury a dynamika (nejobecnější podmínky formování států) ovlivňovány právě ze strany mezinárodního systému. Rozvinutí těchto a mnoha dalších tezí pak nabízí níže uvedená sumarizace klíčových premis autorovy heuristiky.

E-PH1: CÍLEM JE VYTVÁŘET TAKOVÉ TEORIE, KTERÉ NAPOMÁHAJÍ VYSVĚTLIT, JAK EKONOMICKÉ FAKTORY OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₁₃: Formování států je podmíněno hospodářskými podmínkami jednotlivých zemí.

E-PH2: VYTVÁŘET TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK RŮZNÉ HOSPODÁŘSKÉ PODMÍNKY OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₁₄: Formování států je ovlivněno produktivními schopnostmi jednotlivých zemí.

- A. Vyšší produktivní schopnosti umožňují akumulovat více hospodářských zdrojů.
- B. Vyšší množství hospodářských zdrojů umožňuje státu budovat rozsáhlejší a výkonnější státní aparát, včetně ozbrojených sil.
- C. Rozsáhlejší a výkonnější státní aparát umožňuje státu vítězit ve válkách, respektive se lépe adaptovat na soupeření v mezinárodním systému.
- D. Lepší adaptace na soupeření v mezinárodním systému vede k tomu, že se stát stává velmocí.
 - (i) Velmoci mají vliv na jednání nevolmocenských států v mezinárodním systému: ovlivňují jejich zahraniční politiku.
 - (ii) Nejsilnější velmoci se pokoušejí ustanovit hegemonii nad celým mezistátním systémem.

E-PH3: KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ VYSVĚTLUJÍ PŮSOBNÍ ZMĚN V RŮZNÝCH HOSPODÁŘSKÝCH PODMÍNKÁCH PŮSOBÍCÍCH NA FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₁₅: Produktivní schopnosti jednotlivých zemí jsou ovlivněny nestejným tempem ekonomických inovací.

- A. Tam, kde k ekonomickým inovacím dochází ve vyšší míře a rychleji, uskutečňuje se rozsáhlejší akumulace hospodářských zdrojů.
- B. Následně zde dochází i k rozsáhlejší a rychlejší realizaci výše uvedených bodů A. až D. z premisy P₁₄.
- C. Naopak tam, kde inovace nejsou zavedeny či se zpožďují a/nebo probíhají v menším rozsahu, je uskutečnění dílčích bodů A. až D. z premisy P₁₄ komplikovanější, pomalejší či k němu vůbec nedochází.
- D. Když je realizace bodů A. až D. z premisy P₁₄ složitější, pomalejší anebo k ní vůbec nedochází, stát prodělává sestupnou mobilitu v mezinárodním systému a/nebo je pohlcen jiným státem.

E-PH4: BUDOVAT TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK UTVÁŘENÍ STÁTŮ PŮSOBÍ NA EKONOMICKÉ STRUKTURY A DYNAMIKU.

P₁₆: Státy se pokoušejí regulovat hospodářskou sféru takovým způsobem, aby docházelo k navyšování produktivních schopností jednotlivých zemí, a/nebo aby bylo řízeno nestejněměrné tempo hospodářských inovací.

- A. Státy zavádějí takové instituce a opatření, která mají sloužit investicím do hospodářství, z něhož získávají největší část ekonomických zdrojů, a/nebo zabezpečují dlouhodobé zisky zdrojů a navyšují kredibilitu států.
- B. Státy se pokoušejí inovovat své produktivní základny proto, aby si zajistily lepší hospodářské zdroje než jiné země a/nebo dohnaly ty státy, které jsou na tom lépe.
- C. Je-li stát v předcházejících činnostech úspěšný, vytvářejí se podmínky pro realizaci dílčích bodů, zejména A. až D. z premisy P₁₄.
- D. Naopak, není-li v této praxi úspěšný, uskutečnění bodů A. až D. z premisy P₁₄ je obtížnější, nákladnější a pomalejší, respektive k jejich realizaci nemusí vůbec dojít.

E-PH5: VYTVÁŘET TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK DODATEČNÉ FAKTORY KORIGUJÍ VÝSLEDKY PŮSOBNÍ EKONOMICKÝCH JEVŮ NA FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₁₇: Formování států je spoluovlivněno inovacemi v organizovaném zabíjení.

- A. Inovace v organizovaném zabíjení vedou ke změně vojenských síl jednotlivých států.
- B. Změna ve vojenské síle jednotlivých států vede k zlepšení/zhoršení schopnosti vést úspěšně válku/války, díky čemuž podmiňuje postavení jednotlivých států v mezinárodním systému (zvláště realizaci bodů (ii) až (iii) z premisy P₁₄).
 - (i) Vedení válek či vnější ohrožení určitého státu navíc vede k jeho centralizaci.
 - (ii) Většina vojenských inovací navyšuje převahu „útoků na dobranou“, a tak usnadňuje expanzivní mezinárodní politiku.
 - (iii) Vojenské inovace si vyžadují značné množství hospodářských zdrojů, což zvyšuje důraz na získávání hospodářských zdrojů a na (i) centralizaci státu (usnadňující koncentraci ekonomických zdrojů) a (ii) expanzivní mezinárodní politiku (navyšující hospodářské zdroje státu).

P₁₈: Ke změně postavení státu v mezinárodním systému dochází prostřednictvím ozbrojených střetů.

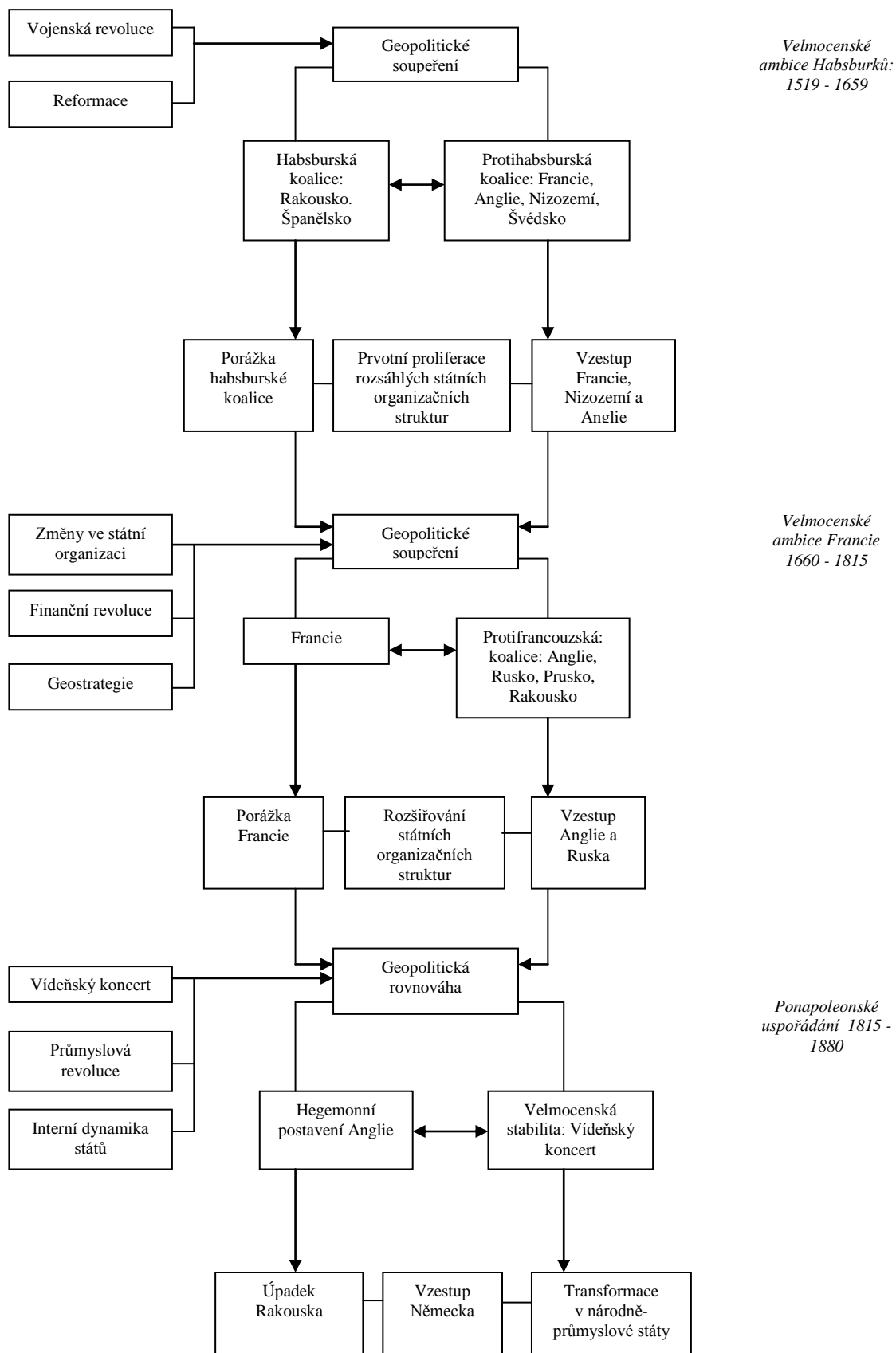
- A. Vedení válek si vyžaduje značné množství hospodářských zdrojů.
- B. Ekonomické náklady spojené s vedením ozbrojených konfliktů jsou s to dlouhodobě splácet jen ty státy, jež disponují nejvyššími produktivními schopnostmi a/nebo, jež jsou schopny neefektivněji regulovat hospodářskou sféru (viz premisa P₁₆).

- (i) Hospodářské náklady na vedení válek se dlouhodobě kumulují a vytvářejí negativní efekty pro produktivní základnu jednotlivých států. Mohou snižovat jejich produktivní kapacitu.
- (ii) Ekonomické náklady, způsobené vedením válek, si vyžadují budování rozsáhlé státní správy, která organizuje a zefektivňuje procesy zisku hospodářských zdrojů.
 - o Budování správy zodpovědné za získávání hospodářských zdrojů vede k centralizaci státu.
- C. Ty státy, jež nedokáží dlouhodobě čelit vysokým ekonomickým nákladům způsobeným vedením válek, hospodářsky slábnou, bankrotují či upadají do závislosti na jiných státech.
- D. Státy, které hospodářsky slábnou, bankrotují či upadají do závislosti na jiných státech, prodělávají sestupnou mobilitu v mezinárodním systému a/nebo jsou pohlceny jinými státy.

P₁₉: Geografická faktory ovlivňují postavení státu v mezistátním systému, a tím i charakter jeho formování.

- A. Státy nucené bojovat na více jak jedné frontě jsou v mezinárodním systému znevýhodněny.
 - (i) Státy, které jsou v mezinárodním systému znevýhodněny, jsou v případě vedení válek nuceny nést vyšší ekonomické náklady.
 - (ii) Díky vyšším ekonomickým nákladům se u těchto států projevují body C. a D. z premisy P₁₈.
- B. Státy, které vedle sebe mají jiné silné státy, jsou v mezinárodním systému znevýhodněny.
 - (i) Státy, které jsou v mezinárodním systému znevýhodněny, jsou v případě vedení válek nuceny nést vyšší ekonomické náklady.
 - (ii) Díky vyšším ekonomickým nákladům se u těchto států projevují body C. a D. z premisy P₁₈.
- C. Státy, které jsou „obojetným“ druhem velmoci, tzn., že jsou nuceny vynakládat prostředky do výstavby jak pozemních, tak námořních sil, jsou v mezinárodním systému znevýhodněny.
 - (i) Státy, které jsou v mezinárodním systému znevýhodněny, jsou v případě vedení válek nuceny nést vyšší ekonomické náklady.
 - (ii) Díky vyšším ekonomickým nákladům se u těchto států projevují body C. a D. z premisy P₁₈.

Schéma č. 4. Kennedyho model formování států: Příčiny, složky, průběh a efekty

[III.]

ČÁST TŘETÍ

POLITIZUJÍCÍ PŘÍSTUP

[III.]

POLITIZUJÍCÍ PŘÍSTUP:

FORMOVÁNÍ STÁTŮ JAKO ŘEŠENÍ OTÁZKY VNITŘNÍ SOCIÁLNÍ

REGULACE

Odpověď na otázky, jak je navozována vnitřní rovnováha společnosti a jak je dosahováno integrace různých společenství, potažmo jejich *regulace*, stojí v základech úvah všech badatelů zařazených pod politizující přístup k formování států. Politizujícím je v tomto případě míněn zejména *institucionální vývoj politické sféry*. Je to totiž právě vznik nových politických institucí, jež dávají vdechnout životu rozmanitým druhům a podruhům států v průběhu více jak tisíce let evropské historie.

Autoři, kteří jsou pod tento směr vybráni, se od sebe v mnoha ohledech nepředstavitelně různí. Výzvu konceptualizace politické dynamiky přijal jak strukturální funkcionalista Talcott Parsons [1971a, 1971b], tak i proti funkcionalismu se ostře vymezující britský teoretik Anthony Giddens [1981, 1985]. Ačkoliv oba dělí teoretická východiska, koncepce sociální změny, stejně jako některé další prvky, usilují (a s nimi i mnozí další vědci) o analýzu dlouhodobého vývoje mechanismů „řízení“ lidských komunit. Oba pak zároveň rozvíjejí velmi podobnou teoretickou heuristiku, byť se třeba v samotné logice vysvětlování sociálních fenoménů liší typem obecné teorie, jak ji pojímá James Mahoney (viz kap. č. 4).

Nejde ovšem jen o otázku sociální regulace. Kromě ní existují nejméně tři další témata, více či méně úzce spojená s problematikou řízení společnosti, jimiž se badatelé tohoto směru zabývají. Prvním z nich je hledání vysvětlení pro kontinuální a dlouhotrvající růst centralizace státní moci a s ní komplementární proces autonomizace státu – oddělování státu od společnosti. Při úvahách o postupně se prohlubující mezeře mezi společností a státní organizací pak sociologové narazili na další klíčový problém – vzájemné působení státu na

společnost a společnosti (různých typů institucí a sociálních aktérů) na stát. Třebaže toto působení bývá badateli uchopováno leckdy velmi různorodě: někdy má příděch negativní konotace a užívání termínů jako pacifikace, disciplinace či monitorizace obyvatelstva, jindy na sebe bere háv nárůstu sociální reprezentace, vlády lidu či šíření občanských, politických a sociálních práv, jak o nich psal svého času ekonom T. H. Marshall [1949]. Třetím tematickým okruhem, jemuž se badatelé orientovaní na politickou sféru věnují, je otázka rozšiřování státního aparátu a vznik specifických strategií fungování a řízení státu: tzn. racionální zasahování do sociálních procesů a postupná byrokratizace státního aparátu. V takovémto rámci bývá stát často vyobrazen jako byrokratická organizace, která postupně pohlcuje další a další původně samostatné instituce a bere na sebe další a další sociální funkce.

Právě tyto čtyři průvodní a samozřejmě vzájemně velmi úzce propojené jevy – (1) sociální regulace, (2) monopolizace moci a růst státní autonomie, (3) intervence státu do sociálního uspořádání a zpětné působení sociálního uspořádání na stát, (4) jakož i budování racionálně-byrokratické správy – rámuji výkladová schémata badatelů zařazených do následujícího oddílu naší studie [srov. též Barkey, Parikh 1991, Poggi 2003]. Přitom tyto aspekty formování států představují klíčové dílčí složky pozitivní heuristiky daného teoretického programu, které budeme následně sledovat i u teorií jednotlivých autorů. Podotkněme pak, že pozitivní heuristiku tohoto přístupu tvoří následující soubor obecných tezí:

P-PH1: Cílem je budovat teorie, v nichž vnitropolitické vztahy sehrávají primární či přinejmenším důležitou úlohu při utváření států.

P-PH2: Záměrem je konstruovat teoretické koncepce, které se zaměřují na úlohu sociální regulace (řízení sociálních procesů) ze strany státních aparátů.

P-PH3: Účelem je vytvářet teorie, jež se zabývají problematikou koncentrace různých forem zdrojů v rukou států.

P-PH4: Cílem je rovněž produkovat takové typy teorií, jež zohledňují časové a prostorové rozdíly ve vnitropolitických vztazích pro genezi státních organizací.

Návaznost jednotlivých autorů pak není v tomto případě, a ani nechce být, nikterak úzká a rigidní. Jsme toho názoru, že přinášíme pouze určitý reprezentativní vzorek některých z nejvýznamnějších koncepcí vývoje evropských států, jež se v badatelském poli historické sociologie objevily od začátku sedmdesátých let. Naším záměrem je ukázat snahu sociologů různých teoretických profilací o postižení dlouhodobé politické dynamiky společností, včetně její institucionalizace. A to v obecném rámci, který nám nabízí heuristika politizujícího přístupu ke studiu formování států.

V čem se *politizující přístup* liší od jiného směru formování států – *na válku orientované perspektivy*? Především důrazem na obecnou příčinu kauzality (ta vyvěrá z politických vztahů mezi sociální subjekty) a jednotku analýzy (tou je stát, nikoliv hospodářská formace či světový ekonomický nebo mezinárodní systém, jak jsme měli možnost vidět v kapitolách č. 5, 6 a 7). Politizující přístup upřednostňuje jako vysvětlující jednotku stát a zdůrazňuje především ty procesy, jež se odehrávají uvnitř hranic jednotlivých zemí. Což samozřejmě neznamená, že by autoři této teoretické tradice neproblematizovali vztahy k jiným státům a působení vnějších sil na vnitřní struktury státních aparátů. Nikdy však tyto prvky neproměňují v jediný plně preferovaný objekt analýz (negativní heuristiku) tak, jako je tomu v případě „válečné perspektivy“. Domníváme se přitom, že je to asi také jeden z důvodů, proč můžeme pod tento teoretický výzkumný program zařadit autory, jež vycházejí ze značně různorodých teoretických přístupů a tradic.

Jiným, neméně důležitým rozdílem mezi oběma přístupy je časové zakotvení práce badatelů obou směrů. Zatímco na válku se orientující perspektiva postupně krystalizovala od poloviny osmdesátých let minulého století a své plné síly nabyla až v letech devadesátých, částečně také v kritické reakci na politizující a ekonomizující přístup, autoři věnující se otázkám institucionálního vývoje politické sféry píší převážně v sedmdesátých a v první polovině osmdesátých let. Tvoří tedy určitý „předvoj“ později nastupujících autorů z řad válečného přístupu. Tento časový posun má jednu důležitou konsekvenci, a sice tu že v rámci politizující perspektivy převažuje až do poloviny osmdesátých let spíše „společensko-středný“ obraz politického vývoje než obraz „státo-středný“ [Evans, Skocpol, Rueschemeyer 1985]. Ten se plně rozvinul právě až v druhé půli osmdesátých let. U statí autorů, kterým se budeme dále věnovat, nás proto nepřekvapí, že jsou v nich státy sice analyzovány jako samostatný výzkumný objekt, nicméně vždy představují jen jeden z mnoha agregátů společností, jen jednu z mnoha institucí/struktur/systémů zasazenou do mnohorozměrných procesů sociální změny.

Poslední poznámkou, jíž bychom měli učinit na adresu vztahu mezi politizujícím a válečným přístupem, je jejich potenciální komplementarita. Vztahy mezi sociálními jednotkami uvnitř státních hranic samozřejmě ovlivňují vztahy mezi státy a stejně je tomu i naopak. Proto válečný přístup, analyzovaný ve třetím oddíle této studie (viz část C.), stále vnímáme jako teoretický program, který upřednostňuje vysvětlení vývoje států z pohledu politických institucí, tentokrát však institucionalizovaných vztahů mezi státy a vedením válek. Vnitřní a vnější regulace jsou tudíž dvěma stranami jedné mince a k jejich oddělení se zde uchylujeme pouze z analytických a výkladových důvodů. Lze totiž souhlasně

s Clausewitzem [2008: 36] prohlásit, že „válka je politikou vedenou jinými prostředky“, a stejně souhlasně lze využít Foucaultovy [2005: 31] parafráze Clausewitzova aforismu a napsat, že „politika je válkou vedenou jinými prostředky“.¹⁰⁵

Prvním autorem, jehož lze zařadit pod politizující přístup, je *Talcott Parsons* (kapitola č. 8), podle jehož názoru je stát jedním z klíčových činitelů řízení sociální změny. Jeho koncept zařazuje vývoj státu do nesmírně široce pojatého evolučního procesu společností a jejich subsystémů. Stát, míní Parsons, se podobně jako jiné sociální systémy formoval v důsledku evolučních oscilací diferenciačních a integračních mechanismů, v nichž sehrával klíčovou roli politického regulátora sociální komunity. Podle Parsonsova mínění došlo k celkově třem rozsáhlým cyklům sociální diference a integrace, které vyprodukovaly tři odlišné formy států: feudální, absolutistický a moderní zastupitelský stát. Za vznikem feudálního státu podle něj stála výrazná sociální diference, již způsobil populační růst na konci raného středověku, ohrožení ze strany vnějších nájedníků a různá míra přenosu kulturního dědictví z antiky. Soubor těchto faktorů způsobil, že se evropské společnosti diferencovaly do různých kulturních okruhů podle severojižní a západovýchodní osy kontinentu. Feudální stát pak podle Parsonse umožnil volnou integraci nejenom takto prostorově rozrůzněných společností, ale zároveň umožnil i částečnou integraci tří odlišných politických institucí, které se ve středověkém světě nacházely: šlechty, církve a měst. Druhý cyklus sociální diference započal podle autora během 16. a 17. století a přivedl evropské společnosti k nové formě politické organizace, již byl absolutistický stát. Ten byl odpovědí na novu formu sociální diference v podobě reformace a vzniku soupeřících konfesí. Konečně demokratická a průmyslová revoluce 18. a 19. století způsobil, že se absolutistické státy transformovaly v moderní zastupitelské režimy. K dosažení patřičné úrovně sociální integrace a usměrňování sociální změny zavedl tento druh států univerzálně závazné právo, regulaci ekonomiky, demokratický zastupitelský systém a koncept národní komunity coby hlavního zdroje sociální solidarity.

Dílu jiného sociologa, *Norberta Eliase* (kapitola č. 9), třebaže vzniklo o několik desetiletí dříve, se dostalo zasloužené pozornosti teprve uprostřed sedmdesátých let. Elias pak v mnoha ohledech předběhnul svou dobu, když ve svém „civilizačním procesu“ předznamenal mnoho z budoucího výzkumu na poli formování států, částečně i vývoj heuristiky politizujícího přístupu. V tomto ohledu autor konceptualizoval řízení vnitřní a částečně i důsledky vnějších konfliktů mezi různými politickými aktéry. Dále pak nastolil problém růstu a monopolizace

¹⁰⁵ Anebo jak stálo na pruských dělech v 18. století, válka je *ultima ratio regis*; naprosto legitimním nástrojem prosazování státních zájmů, její politiky.

státní moci a její následné privatizace, ústředních témat politizujícího přístupu. A to vše s ohledem na kontury mnohem rozvětvenějšího mechanismu civilizování obyvatel Západu, pro něhož formování států vytváří nezbytné strukturální podmínky. Podle autora vznikají první státy jako důsledek střetávání církve, šlechty, panovníků a měst za situace, kdy se v západní Evropě zhroutila původně relativně integrovaná Západofranská říše. Všechny čtyři skupiny aktérů vstoupily podle Eliasovy teorie do vzájemného, z velké části neregulovaného konfliktu o teritoriální moc, jenž nazývá monopolním mechanismem. Sledem postupného vyřazování konkurentů a střídavého uzavírání spojení se zbývajícími sociálními aktéry pak ti nejúspěšnější šlechtici a panovníci vytvořili první relativně autonomní státní monopoly, které se staly základnou středověkých států. V rámci nich sice sváry a zápolení mezi hlavními zájmovými skupinami neustaly, zato ale získaly poněkud jinou podobu. Neregulovaný konflikt se proměnil v konflikt regulovaný, jehož hlavním usměrňovatelem se stal stát, který se díky tomu zvětšil a odpoutal od osoby panovníka. Státní instituce profilující se takovýmto způsobem pak postupně získávaly nejenom monopol na užití fyzické síly, ale ve stále větší míře vytvářely předpoklady pro specifickou formu kázně nejvyšších vrstev obyvatelstva. Ty již mezi sebou nesoupeřily o moc nad státem, ale o pozici „ve státě“. A nástrojem této soutěže již nebyla fyzická síla, nýbrž vybrané chování a okázalá spotřeba, jak dokumentuje např. Grant McCracken [1988].

Z určitého úhlu pohledu lze říci, že je oběma předešlymi autory silně ovlivněn *Gianfranco Poggi* (kapitola č. 10). Pro něj je typické, že na jedné straně usiluje o postižení vývoje politických/státních institucí zodpovědných za regulaci společnosti a na druhé straně upozorňuje na to, že charakter těchto institucí je podmíněn rysy spojení a nepřátelství mezi klíčovými politickými aktéry určitého období. Zatímco od Parsonse tak Poggi přebírá myšlenku, podle níž jsou za vývojem institucí regulujících sociální změnu dlouhotrvající procesy diferenciací a integrace, od Eliase autor přejímá důraz na monopolizaci přinucení státem a na regulaci sociálního konfliktu. Takto obecně vymezená teoretická východiska Poggi aplikuje na vývoj států, které podle něj prodělaly čtyři klíčové fáze přestavby. Nejdříve vykryštalizovaly tzv. feudální státy. Poté došlo k profilaci stavovských vlád (tzv. *ständestaat*), která se o něco později transformovala v absolutistické režimy. Nakonec z těchto režimů vznikly moderní konstituční státy 19. století, jejichž různé varianty byly posléze aplikovány po celém světě. Důležitým znakem Poggiho koncepce je to, že doplňuje předcházející badatele o zavedení stavovského státu, který v genealogii politických režimů odlišuje od feudálního a absolutistického zřízení. Nástup stavovských režimů byl podle autora důležitý zejména z toho důvodu, že v nich vznikly instituce určené k vyjednávání mezi hlavními

politickými aktéry a které byly zároveň vztaženy přímo k území státu. Kromě toho aspektu Poggi rozšiřuje svůj rozbor ještě o dva další významné prvky. Za prvé, upozorňuje na zavádění institucí, vedoucích k homogenizaci, a tím i ke snadnější kontrole a správě obyvatelstva. Přičemž instituce daného typu měly v hojné míře vznikat již během éry absolutistických států a měly představovat jeden z hlavních zdrojů panovnické moci. Za druhé, s odkazem na Habermasovu [2000] teorii zdůrazňuje vliv občanské společnosti při konstituování moderních zastupitelských států, jemuž předešli autoři nevěnovali tolik pozornosti.

Pro *Anthonyho Giddense* (kapitola č. 11), již stát není součástí jiných vývojových procesů, ale je to on sám, kdo je umístěn do centra sociologické analýzy. Giddens tematizuje zejména vztah mezi vývojem státu a růstem jeho moci nad společností. V tomto ohledu především zdůrazňuje ty procesy a mechanismy, skrze něž se z něj stává centrum sociálního života, zasahující do individuálních osudů i toho nejposlednějšího občana dané země. Autor v tomto ohledu rozeznává dvě klíčové fáze, během nichž došlo k výraznému nárůstu státní moci. Nejprve jde o přechod od tzv. tradičního státu k absolutistickému a o něco později od absolutistického k modernímu národnímu státu. Přechod od tradičního státu, vyznačujícího se minimem třídního konfliktu, prolínáním ekonomické a politické sféry a kontrolou obyvatelstva skrze přinucující sankce, k absolutistickému zřízení vyvolala dvojice doplňujících se procesů. Na jedné straně šlo o konstituci států jako pevně ohraničených územních jednotek (o profilaci hranic a zavedení instituce diplomacie, mající za úkol regulovat vztahy mezi teritoriálními jednotkami) a na straně druhé se jednalo o procesy, jejichž úlohou bylo navýšit schopnost státu kontrolovat a řídit populaci. Pro tento účel začala expandovat státní administrativa, jež shromažďovala, analyzovala a vyhodnocovala informace o populaci. Zároveň se změnilo i fiskální řízení státu a také došlo k částečně univerzalizaci právního systému. Soubor těchto transformací absolutistickým režimům umožnil, aby zasahovaly do společnosti častěji a především efektivněji než dříve. Vznik moderních národních států o dvě století později pak tento trend ještě umocnil. Za jejich profilací však podle Giddense stály jiné faktory. Prvním z nich byla průmyslová revoluce, zatímco druhým byla industrializace války. Oba tyto jevy proměnily sociální instituce, vztahy mezi lidmi i státy takovým způsobem, že je absolutistické režimy nebyly dále s to regulovat. Podle Giddense se tudíž každý druh státu proměňuje v závislosti na celkovém rozsahu sociální změny a zároveň proto, aby tuto sociální změnu opětovně řídil. Výsledkem pokusu o regulaci modernizující společnosti je pak podle autorova mínění výrazná vnitřní pacifikace obyvatelstva. Aby jí bylo dosaženo, státní aparáty zavedly nejenom reflexivní monitorování

populace a rozšířily různé formy dohledu, ale přistoupily i na tzv. buržoazní práva, která měla napomoci usměrňovat nově vzniklý třídní konflikt. Soubor těchto opatření ještě doprovázel nový koncept sociální komunity v podobě státního národa, zajišťujícího sociální integraci.

Giddensova obsáhlá studie je však zajímavá i z jiného důvodu. Nahrazuje dosavadní evoluční model vývoje společností neevoluční teorií diskontinuitního vývoje institucionálních sfér. Autor se totiž v návaznosti na koncepci diskontinuitního sociálního vývoje domnívá, že každá z jím popsaných přestaveb státní organizace znamenala hluboký rozchod s dosavadními způsoby sociální regulace. Pokaždé tak máme co do činění s úplně novým modelem vyrovnávání se se sociální změnou.

Jedna z posledních monografií, která na téma vývoje evropských států vznikla, pochází od holandského historického sociologa *Martin van Crevelda* (kapitola č. 12). Ten pojímá vývoj státu jako jeho dlouhodobý kontinuální vzestup, růst moci a autonomie. Právě vzestup institucionální dominance státu stojí v centru jeho analýz, v nichž kombinuje poznatky různých přístupů i badatelů – zvláště heuristiku v mnoha ohledech podobnou té Norbertu Eliasovi a Anthony Giddensovi. Zatímco do „eliasovské“ linie analýz bychom mohli počítat důraz na ustanovování státního monopolu v průběhu vrcholného a pozdního středověku, který vedl ke vzniku prvních teritoriálně vymezených států, „giddensovská“ linie se věnuje problematice proměn státní moci v raném novověku a rané modernitě. V tomto ohledu autor podrobně mapuje to, jakým stát prováděl rozsáhlé řízení své populace a získával kontrolu nad stále rostoucím počtem aktivit. Výsledkem van Creveldovy práce je tak poměrně mnohorozměrný model příčinného působení, který poukazuje k výrazné mnohosti faktorů, jež modifikují výsledné formování států.

Další reprezentanti politizujícího přístupu

Samozřejmě, že tato chronologicky seřazená pětice badatelů nevyčerpává všechny autory, kteří by mohli být pod takovýto teoretický přístup zařazeni. Autorů, o nichž bychom se měli na tomto místě alespoň v krátkosti zmínit, aby popis politizujícího přístupu získal o něco podrobnější charakter, je jistě ještě několik. Nicméně tyto badatele, byť jejich dílo velmi respektujeme, nezařazujeme do našeho dalšího zkoumání především z toho důvodu, že neodpovídají kritériu výběru autorů do naší analytické matice (viz kapitola č. 3).

Uvažujeme-li pak o dalších zástupcích politizujícího přístupu, nelze *nezmínit Josepha Strayera* [1970, 1971], který podobně jako předcházející badatelé zdůrazňuje, že pro vývoj států je rozhodující povaha řízení společnosti a sociální změny. Ústřední teze Strayerových

monografií vychází ze zjištění, že administrativní struktury různorodých státních aparátů se vyvinuly podle logiky vnitřní krize, do níž se různě časoprostorově zasazené společnosti dostaly. Státy v případě takových krizí nejdříve rozvinuly své soudní, správní a fiskální struktury regulující život obyvatelstva a vzápětí ustanovily i náležité vojenské a diplomatické aparáty, umožňující upravovat vztahy k jiným, neméně podobným územním celkům. Podle Strayera mohlo za velkou část z prvotního vývoje států úsilí velkých pozemkových vlastníků o řízení zemědělské výroby, do níž stát nastoupil coby prostředník mezi velkými pozemkovými vlastníky a rolníky. S podobnou argumentací přichází i monografie dvojice francouzských sociologů *Bertranda Badieho a Pierra Birnbauma* [1983], která dává vznik státu jako autonomní organizace do spojitosti s feudální krizí. Během ní stát začal poprvé vystupovat v roli rozhodčího mezi dominantními třídami jednotlivých historických etap. Stala se z něj vítaná institucionální inovace, umožňující spojit sociální tlaky z různých stran a alespoň na čas je sjednotit pod jediný zájem. Ovšem ve svém vývoji se stát nepokoušel různorodé třídy jen usmířovat a sbližovat, ale zároveň se je pokoušel podmanit a rozhojnit nad nimi svou vlastní moc.

Na analýzy z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let pak navazuje též *Reinhard Bendix* [1978], jenž se problematice formování států věnuje ve své knize „Králové, nebo lidé: Moc a mandát vládnout“. Optika autorovy analýzy je však tentokrát zaměřena na dva centrální problémy. Jednak mu jde srovnání hlavních aspektů stavby politických systémů v Rusku, Japonsku, Anglii a v dnešní oblasti Německa během středověku, jednak se zaměřuje na to, jak byla v průběhu novověku původní mocenská autorita feudálních panovníků postupně oklešťována a nahrazována různými formami zastupitelských institucí a tím, co bychom podle něj mohli označit za vládu lidu. Pohyb od královské autority k zastupitelskému mandátu, jenž započal v 16. století, je podle Bendixova názoru jednou z hlavních os formování států. Klíčový prosem, v němž utváření států působí na populaci na jeho území a ta se zpětně pokouší na státu vymoci své požadavky a institucionalizovat je do podoby souboru určitých práv.

Podobné prvky akcentuje též švédský badatel *Göran Therborn* [1978]. Ten však klade mnohem větší důraz na samotnou státní organizaci. Therborn je toho názoru, že stát je v první řadě organizací, která se nachází ve stále se proměňujícím prostředí, na jehož změny musí reagovat. Proto jsou také veškeré transformace státu spojeny s pokusy státní organizace přizpůsobit se sociální změně, lépe regulovat vztahy mezi státním aparátem a jeho prostředím. V tomto ohledu jsou podle autora klíčové tři prvky: (1) způsob a pravidla získávání státního personálu, (2) organizační struktura státu a (3) získávání a využívání zdrojů pro chod státní

organizace. Množina těchto procesů pak zároveň ovlivňuje i to, jak stát zasahuje do „společnosti“ a usměrňuje sociální změnu: vytváří vzorce svého rozhodování a jednání při interakci s jinými státy i svou vlastní populací, stejně jako se v různé míře podílí na výdeji a přerozdělování zdrojů. Therborn pak ve své knize podrobuje analýze především přechod od tzv. feudálních států ke kapitalistickým a socialistickým režimům. Základem organizační přeměny feudálních států podle něj byla transformace prostředí, v němž se nacházely. Nástup různě regulovaných kapitalistických vztahů a s nimi spjaté třídní organizace anebo socialistického uspořádání s politizací všech sociálních sfér, včetně soukromého života, vedl k novým požadavkům na státní organizaci. Obě tyto změny si vyžádaly nový typ státního personálu schopného nahradit osobní a neefektivní síť feudálního státu. V prvním případě šlo o byrokracii, v druhém pak o technokracii a stranické kádry. Na základě toho pak vykrytalizovaly i dva specifické druhy státních struktur: administrativní aparáty kapitalistických států, pro něž jsou typické oddělené části státní správy, úřední hierarchie a separace občanské společnosti a státu, a aparáty socialistických států, které jsou naopak charakteristické centralizačními tendencemi uvnitř státního aparátu, stranickou hierarchií a absencí hranic mezi občanskou společností a státem.

Jiný úhel pohledu na utváření států nám nabízí teorie racionální volby, která svou intencí na strategické vztahy mezi politickými aktéry uvnitř hranic jednotlivých států, spadá rovněž pod politizující přístup. Badatelé této orientace se domnívají, že je třeba výzkum v dané oblasti orientovat k hledání mechanismů osvětlujících vznik odlišných druhů států z roviny jednání individuů. Podle *Edgara Kisera* a *Michaela Hechtera* [1991, 1998] je proto každý typ státního aparátu, k jehož vzniku došlo, výsledkem střetávání racionálních voleb panovníků, případně státních elit a jejich klientely, na jedné straně a jejich politických oponentů a poddaných na straně druhé. Zatímco vladaři a jejich spojenci usilují o maximalizaci zisku zdrojů od podřízeného obyvatelstva, političtí oponenti a poddaní se pokoušejí svůj podíl na odvodech státu minimalizovat. Konkrétní síla a autonomie obou skupin dává nakonec vzniknout buď konstitučním, nebo spíše autoritativním formám vlády. Tam, kde jsou vladaři a jejich koalice politicky silnější, vznikají autoritativní režimy, mezi nimi např. i různé typy absolutistických států. Naopak tam, kde své zájmy prosadila státní opozice, spěje politický vývoj k budování konstituční režimů. K podobným závěrům dospívá též *Mancur Olson* [1982] podle něhož složitost a typ koalic mezi hlavními politickými aktéry determinuje i ekonomickou sílu země, a prostřednictvím toho i její postavení v mezistátním systému. Racionální strategie aktérů rovněž intervenují do podoby charakteru státní administrativy,

kteřá na základě konkrétních místních podmínek favorizuje správu patrimoniální, byrokratickou či někdy dokonce zvláštní mutaci obou typů [Kiser, Schneider 1994, 1995].

Na závěr našeho exkurzu mezi reprezentanty politizující přístup ke studiu formování evropských států je pak třeba doplnit, že tato studie, pravděpodobně jako žádná jiná studie, nedokáže analyzovat úplně všechny badatele a koncepty, jež se touto tématikou alespoň z části zabývají. Z čehož plyne, že se také budeme zaměřovat pouze na pět výše uvedených klíčových badatelů a jejich teoretické koncepce. Jejich obsah totiž podle našich úvah představuje ty nejpodstatnější body pozitivní heuristiky daného teoretického výzkumného programu.

8.

TALCOTT PARSONS:

FORMOVÁNÍ STÁTŮ JAKOŽTO SOUČÁST SOCIÁLNÍ EVOLUCE

Asi bychom jen stěží hledali známějšího a slavnějšího sociologa dvacátého století než Talcotta Parsonse (*1902-79), duchovního otce strukturálního funkcionalismu. Ten se tématikou formování států sice přímo nezabýval, zato je ale autorem jedné z nevlivnějších teorií sociální evoluce, publikované na přelomu šedesátých a sedmdesátých let [Parsons (1966) 1971a, 1971b]. Ačkoliv ji Parsons vydal až v závěru své kariéry, stala se předmětem mnoha diskusí a terčem pozitivních ohlasů i negativní kritiky. Význam Parsonsovy evoluční teorie je pak natolik závažný, že ji nemůže opomenout ani tato studie, a to i přesto, že jejím primárním zaměřením není formování států. Zdůrazněme však, že problematika vývoje států v autorově práci figuruje a tvoří jednu z významných analytických linií badatelovy koncepce vývoje Západní společnosti. V tomto ohledu je pak genezi států nutné považovat za jeden ze subprocesů všeobecného sociálního vývoje, za sérii kumulativních změn, jež se úzce dotýkají utváření politické sféry.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Parsons ovšem nepatří k těm úplně prvním autorům evoluční teorie sociálního vývoje, ale až k druhé generaci badatelů, rozvíjejících tento koncept. Jeho původní kořeny musíme hledat v díle sociologů 19. století, Herberta Spencera a Emila Durkheima. Prvně jmenovaný, silně ovlivněný svým vrstevníkem Charlesem Darwinem, viděl evoluční proces ve změně společnosti vojenské ve společnost průmyslovou a sám položil základy konceptu sociální integrace a dezintegrace, v jeho terminologii střetávání přitažlivých a odpudivých sil, ústících ve vývoj od homogenity k heterogenitě [Spencer 1898, 1901]. Druhý autor adaptoval podobné pojetí sociálního vývoje na proces děly práce a růst specializace, přechod od solidarity mechanické k solidaritě organické [Durkheim 2004]. Parsons společně s dalšími sociology, např. Neilem Smelserem [1959, 1976], Shmuellem N. Eisenstadtem [1970, 1976] a Niklasem Luhmannem [1992], rozvíjí koncepci tzv. *multilineární evoluce*, někdy také nazývané jako *neoevoluce*, která má překonat nedostatky předcházejících teorií a lépe osvětlit sociální vývoj a změnu. Je pak částečně ironií osudu, že je Parsonsova teorie vystavěna na některých ideách H. Spencera, neboť právě jeho Parsons v začátcích své kariéry za evolucionismus kritizoval [Parsons 1937]. K bližším informacím o Parsonsově díle a jeho pojetí sociální evoluce zvláště viz [Heyderbrand 1972; Parsons 1964; Smelser, Haferkamp 1992; Smith 1976: 45-51; Toby 1972; česky pak např. Klofáč, Tlustý 1967: 31-43; Německý 2006, 2007; Šubrt 2006]. V rámci exkurze do evolucionistického myšlení pak doplníme, že se v současnosti rozvíjejí studie již třetí generace badatelů, za jejichž nejvýznamnější zástupce můžeme považovat Gerharda Lenskiho

I když Parsons popisuje vývoj lidské společnosti od jejích nejranějších počátků až do poloviny minulého století, my se budeme zabývat pouze dílčí částí jeho evoluční teorie – jen 9. až 19. stoletím: tzn. období začínající feudalismem a končící věkem důležitých sociálních transformací, nakonec ústících v razantní nástup Západní modernity. Nicméně k takovému upřesnění časové relevance autorovy teorie, je ještě třeba podotknout, že Parsons neanalyzuje koherentní časové úseky, století za stoletím plynoucí lidské dějiny. Naopak dává přednost jen některým fázím sociálního vývoje, vybraným časovým sekvencím o délce sto až dvě stě let, během nichž dochází k hlavním transformacím. V rámci těchto časových sekvencí nabírá dle autorova mínění sociální evoluce na dynamice a společnost je nucena čelit výzvam, jimž se musí přizpůsobovat.

Zeměpisná formalizace teoretického konceptu je podobně jako u všech zbylých studií zúžena na evropský kontinent. Poznamenejme ale, že autor se ve své první knize, jež se týká tohoto tématu, *Společnosti: vývojové a srovnávací hodnocení* [1971a], věnuje i mimo evropskými oblastem. Ovšem tento původně velmi široký záběr na jejím konci, krátce po analýze zhroucení římského impéria, opouští a zabývá se pouze Evropou. Co se evropského prostoru týče, je třeba dodat, že Parsons se v prvé řadě zaměřuje na jeho severozápadní část, byť se určité pozornosti dostává i některým dalším regionům: částečně např. jižní a východní Evropě. Severozápad podle něj představoval ústřední arénou sociální evoluce, její základní matici, v níž se snoubily některé klíčové faktory: zejména intelektuální dědictví antiky a křesťanství s postupně vznikajícími modernizačními prvky.

Vztah společnosti a státu

Parsons zahajuje rozbor sociálního vývoje podrobným osvětlením své systémové teorie. Podle jeho přesvědčení jsou všechny společnosti systémy, které jsou konstituovány dalšími subsystémy, a to konkrétně: (1) sociálním systémem, (2) kulturním systémem, (3) osobnostním systémem a (4) behaviorálním systémem. Všechny čtyři systémy se podílejí na podobě chování a jednání aktérů v rámci sociální interakce. Navíc lze o třech posledně jmenovaných říci, že představují prostředí, z něhož se může konstituovat sociální systém; jinými slovy řečeno, prostředí, v němž dochází k mezilidské interakci [Parsons 1971b: 6].¹⁰⁷

[1970, 2005], Stephena K. Sandersona [1990, 1995, 2000] či Garryho A. Runcimana [1983, 1989, 1997] a částečně též Josepha Turnera [2010a].

¹⁰⁷ Kromě čtyř zmíněných subsystémů lze uvnitř sociální reality rozlišit ještě dva další základní systémy: fyzické prostředí a to, co autor nazývá jakožto „konečnou realitu“, jež vyvěrá z myšlenkových tradic a filosofie a která prostřednictvím kulturního systému – coby struktura symbolů a významů přikládáných rozmanitým formám lidského jednání – utváří smysluplnou orientaci aktérů [Parsons 1971a: 29-30, 1971b: 6].

A právě z tohoto důvodu označuje Parsons sociální systém za systém jednání a množinu těchto čtyř systémů za základní analytické pole lidského jednání.

Ještě než pak přistoupíme k bližšímu popisu jednotlivých systémů, je třeba zmínit velmi důležitý fenomén – *interpenetraci*, neboli prolínání systémů. Systémy totiž podle Parsonse nejsou nikdy plně autonomní a vždy do sebe alespoň částečně zasahují. Zóna jejich „průniku“ v návaznosti na to strukturuje přilehlé systémové jednotky [1971b: 6].

Každý z uvedených systémů plní pro celek společnosti soubor specifických funkcí: např. integraci (sociální systém), udržování hodnotových vzorců (kulturní systém), postupy dosahování cílů (osobnostní systém) a adaptaci na prostředí (behaviorální organismus). Přičemž lze jejich vzájemné fungování popsat následujícím způsobem: pro sociální jednání, probíhající v sociálním systému, je nutná jak kooperace individuí, tak i udržování jeho celkové integrity. Jednání sociálních aktérů by mělo za ideálních podmínek „zpevňovat“, integrovat sociální systém. Kulturní systém v tomto případě napomáhá v udržování struktury symbolů nezbytných pro průběh interakce, čímž vytváří základní podmínky pro samotnou sociální integraci. Cíl osobnostního systému na druhou stranu představuje optimalizaci uspokojení a odměňování v rámci stávajících vzorců chování. Poslední ze systémů, behaviorální organismus, je nejúžeji svázán s fyzickým prostředím, jemuž se snaží trvale přizpůsobit. Úspěšnost této adaptace nakonec vytváří poslední z nezbytných předpokladů zachování společnosti [1971a: 31-39; 1971b: 4-5]. Všechny čtyři funkce směřují k dosažení co nejoptimálnější úrovně adaptace na své prostředí, proto je možné společnost definovat jako *sociální systém s nejvyšší úrovní soběstačnosti* [1971a: 29; 1971b: 8].¹⁰⁸

Fenomén soběstačnosti sociálního systému má podle Parsonse několik základních podob: *ekonomickou soběstačnost, politickou soběstačnost a instituci osobního členství* aktéra v určité sociální komunitě. První dvě společně zaručují adaptaci společnosti ve vztahu k fyzickému prostředí, a to dílem skrze technologie a dílem prostřednictvím organizovaného použití vojenské a policejní síly. Osobní členství v komunitě následně zajišťuje integraci individuí do společnosti a zahrnuje i interpretační mechanismy mezi sociálními a osobnostními systémy [1971b: 8-9].

¹⁰⁸ Autor kromě uvedeného ještě rozlišuje *hierarchii řízení mezi systémy*. Kulturní systém v jeho pojetí disponuje nejvyšším množstvím informací, a tudíž reguluje systémy mu podřízené. Naopak systém behaviorálního organismu je vybaven nejvyšším množstvím energie, a proto poskytuje energii pro systémy s vyšší informační úrovní [Parsons 1971a: 29-30]. V tomto kontextu lze dokonce uvést, že Parsons považuje kulturní systém za nejdůležitějších ze všech systémů, neboť to je on, kdo vytváří smysluplné kulturní orientace pro sociální aktéry. Jak trefně poznamenává Jackson Toby [1972: 397]: „V jednom slabém momentu se Parsons [1971b: 113] označuje kulturním deterministou.“ K podrobnějšímu popisu Parsonsova pojetí sociálních systémů srovnej [Parsons 1971a: 27-39; Parsons (1951) 1954].

Ze všech čtyř výše popsaných systémů se v našem případě americký sociolog zabývá pouze sociálním systémem. Ten v Parsonsově [1971b: 11] modelu reprezentuje společnost a sám je tvořen dalšími čtyřmi klíčovými subsystémy, které autor nazývá: (1) sociální komunita, (2) „udržování vzorců“, (3) politika a (4) ekonomika (viz tabulka č. 6).

Tabulka č. 6: Model společnosti (sociálního systému)

Subsystémy	strukturní složky	aspekty vývojového procesu	primární funkce
sociální komunita	normy	inkluze	integrace
udržování vzorců	hodnoty	hodnotová generalizace	udržování vzorců
politika	kolektivity	diferenciace	cílová orientace
ekonomika	role	adaptivní zlepšování	adaptace

Podobně jako tomu bylo u všeobecného systému jednání každý ze subsystémů společnosti (sociálního systému) plní určité klíčové funkce pro celek. Primární funkcí *sociální komunity* je definování závazků loajality pro členství ve společnosti coby celku i v jejích různorodých skupinách. Fungování těchto integračních procesů se uskutečňuje díky systému sociálních norem. Oproti tomu „*udržování vzorců*“ zabezpečuje kulturní legitimitu celého systému. Ta se nezřídky proměňuje v sociální solidaritu zakotvenou v hodnotových závazcích. *Politika* je pak centrem mobilizace zdrojů a cílové orientace sociálních aktérů, úzce se prolínající se zájmy jednotlivých společenských skupin. Posledním prvkem, jenž utváří podobu společnosti, je *ekonomický subsystém*, uvnitř kterého vystupují sociální aktéři coby držitelé rolí a jenž je zodpovědný za adaptaci společnosti na fyzické prostředí [1971b: 12- 17].

Všechny čtyři systémy se svými komponentami a primárními funkcemi tvoří strukturu společnosti, strukturální vzorec, jenž je v rámci sociálního vývoje modifikován mechanismy sociální změny. Ty nabývají v každém ze subsystémů odlišné podoby: inkluze, hodnotové generalizace, diferenciací a adaptivního zlepšování (viz tabulka č. 4.).

Z tohoto obsáhlého vymezení lze poměrně snadno postřehnout, že Parsons, který se dominantně zaměřuje na koncept společnosti jakožto sociálního systému, věnuje sice rozsáhlý prostor detailnímu vymezení všech dimenzí sociálního života, nicméně explicitní konceptualizaci státu nenabízí. Jeho model je na to až příliš obecný. Pro náš účel se ale bez vymezení státu neobejdeme, a tak jeho základní vymezení musíme sestavit za pomoci některých implicitních prepozic, které nám autor nabízí a které dle našeho soudu specifikují hlavní znaky státu/ů:

- (1) Problematika sociální evoluce se se na analytické úrovni rozpadá do dvou klíčových oblastí. Za prvé, na vývoj politické organizaci společností, která se dotýká otázek geopolitiky, podoby vztahů mezi jednotlivými společnostmi, neboť ty existují pouze jako „systém společností“ s různou strukturou subsystémů, nikoliv jako jedna společnost. Za druhé, na genezi kulturní organizace, jelikož sociální systém může být spojen s kulturou či sociální strukturou dalších společností [1971b: 10].
- (2) V průběhu sociálního vývoje se v rámci politického systému vyvíjejí některé specializované orgány zajišťující institucionalizaci politického jednání, především v podobě dosahování cílů. Tyto orgány se pak specializují na dvě hlavní skupiny funkcí. Jednak jsou zodpovědnými za udržování soudržnosti určité komunity proti všeobecným hrozbám, jednak zajišťují koordinaci kolektivního jednání, jež by mělo sledovat zájmy dané komunity [1971a: 40; 1971b: 16].
- (3) Rozsáhlé sociální změny sebou přinášejí konfliktní potenciál. Následkem čehož musí docházet k stabilizaci sociálního systému za pomoci specializovaných aktérů v podobě policejních a vojenských jednotek [1971a 31-32; 1971b: 15-16].
- (4) Specializovaní aktéři disponují mocí, tj. schopností činit rozhodnutí, která jsou kolektivně závazná a členové určité komunity se jim musí navzdory svému statusu podřídit [1971b: 17].

Máme-li tyto kusé informace o charakteru státu, respektive politické sféry, shrnout, je třeba říci, že Parsons na jednu stranu předpokládá existenci určitých autonomních politických entit korespondujících s koncepcí států, na druhou stranu ovšem upozorňuje, že tyto systémy nejsou nikdy plně autonomní a mohou některé své prvky sdílet s jinými společnostmi, státy (viz bod č. 1). Domníváme se proto, že základem států je politický subsystém, politická organizace společnosti, skládající se ze struktury specializovaných orgánů (bod č. 2) a aktérů disponujících mocí, jež mají zajišťovat integraci společnosti (bod č. 3 a 4).¹⁰⁹ Právě vývoji a institucionalizaci těchto prvků budeme v badatelově teorii sledovat.

¹⁰⁹ Předložený závěr také potvrzuje autorův výklad z jeho ranější práce, kde píše: „Rozvoj autonomních právních systémů je snad nejdůležitějším ukazatelem diferenciací mezi společnostním systémem integrace, zaměřeným na společnotní komunitu, a *organizovaným státem, který se zabývá výběrem, klasifikací a dosahováním kolektivních cílů*“ [1971a: 51; kurzíva JK]. Parson tudíž nejenom, že identifikuje stát s dosahováním cílů, ale umísťuje jej i do vnitrosociálního prostředí sociální komunity, tzn., že jej dává na stejné místo jako politický systém ve své pozdější studii [1971a: 56].

Na adresu vztahu společnosti a státu tak můžeme souhrnně uvést, že stát se v Parsonově koncepci částečně shoduje se společností, je konkrétní sociální komunitou¹¹⁰, částečně je ale zakotven také v politickém subsystému, je subsystémem společnosti. Což především znamená, že má rovněž svou konkrétní institucionální formu v rámci určitého politického subsystému. Jsme pak toho soudu, že je tento základní koncepční rozpor způsoben tím, že moderní státy, z nichž autor (nepřímo) vyvozuje většinu klíčových znaků, jsou zároveň jak politickými institucemi, tak i národními komunitami (společnostmi). Nesou tedy znaky obou definic, což ovšem o středověkých nebo raně novověkých státech nelze říci.

Zastavíme-li se pak na moment u obecných znaků autorova pojetí státu, měli bychom uvést, že vychází z realistické koncepce sociálního světa, přičemž zdůrazňuje systémový pohled na sociální realitu. Stát a jeho vývoj je součástí politického systému a jeho proměn. A jako takový závisí i na jiných systémech (jejich požadavcích) a jejich transformaci. Ze systémového pojetí Parsonsovy teorie lze vyvodit, že se ve zcela převažující míře zaobírá pouze makroúrovň společnosti. Procesy mimo tuto úroveň jsou vyřazeny jak z autorových analýz, tak z konceptualizace změn politické sféry.

V navazující analytické části této kapitoly se nejdříve zaměříme na obecný popis sociální změny, jelikož jak už jsme uvedli výše, formování států je pouze jedním z dílčích procesů společenské evoluce. Následně naši pozornost přesuneme ke konkrétnímu průběhu procesů utváření evropských států, v nichž si přiblížíme specifické působení sociální dynamiky na vývoj států.¹¹¹ Zejména v něm stanovíme klíčové příčiny, složky a efekty vývoje států.

Sociální evoluce: obecný předpoklad formování států

Nejzákladnější složkou formování států a zároveň jedním z nejpodstatnějších aspektů sociální změny je *diferenciace*. Ta představuje rozdělení jednotky nebo struktury v sociálním systému do dvou či více jednotek/struktur, které se ve svých charakteristikách a funkcích pro fungování systému liší od předešlých jednotek anebo struktur. O sociálním vývoji pak můžeme podle Parsonse [1971a: 46-47; 1971b: 26] hovořit pouze tehdy, když nově vzniklá

¹¹⁰ Dané tvrzení zároveň plyne i z konkrétních autorových analýz, v nichž jsou termíny stát a společnost často zaměňovány. Anglická či francouzská společnost mají stejný význam jako anglický anebo francouzský stát.

¹¹¹ Odlišnou interpretaci Parsonsova modelu sociální evoluce – oproti této studii zdůrazňující aspekty diferenciace kultury, konstitutivního symbolismu a normativního řádu – předkládá ve své práci Marek Německý [2006, 2007].

jednotka má pro určitou sociální komunitu vyšší adaptivní schopnosti než jednotka předchozí.¹¹²

Diferenciace však sebou přináší dodatečnou otázku integrace nově vzniklých struktur. Nové jednotky sice dosahují vyšší adaptivní kapacity, zato však vyžadují legitimizaci v podobě nových normativních rámců. Procesy diferenciace jsou tedy kompletní pouze tehdy, když jsou zároveň vztaženy k procesům integrace probíhajícím v určité sociální komunitě. Vztahy mezi politickým subsystém a sociální komunitou jsou v tomto případě komplementární.

Sociální integrace může nabývat rozmanitých institucionálních forem, které mají omezovat negativní důsledky diferenciacních procesů. Mezi ty nejdůležitější podle Parsonse [1971a: 40; 1971b: 15-25] patří:

- (1) *Rozvoj právního systému* v podobě nejrůznějších právních nařízení, kodexů a ústav, zajišťujících normativní řád v určitém typu společenství.
- (2) *Osobní členství aktérů v určité sociální komunitě*, které bývá zpravidla vyjádřeno územním přináležením individua ke společenství a zároveň i jeho normativní kontrolou ze strany tohoto společenství. Za typického představitele tohoto integračního mechanismu můžeme podle Parsonse např. považovat instituci náboženství či národa.
- (3) *Tržní zaměstnanecký systém a formální byrokratické organizace*. Obě tyto instituce se vyvinuly o něco později než předešlé dvě a plně se rozvinuly až v průběhu modernizace. Pro obě je rovněž typické, že představují nové formy institucionalizovaných závazků mezi určitým společenstvím a jeho členy.
- (4) *Asociativní organizace*, jež reprezentují skupiny občanů, mající mezi sebou konsensuální a převážně egalitární vztahy. Asociativní organizace na sebe nejčastěji berou podobu profesních a zájmových skupin.
- (5) Kromě těchto čtyř institucionálních forem, které bychom mohli považovat za nenásilné integrační mechanismy, je nezbytné uvést ještě ty mechanismy, které se spoléhají na *hrozbu přinucení*. Podle autora zajišťují tento typ integrace specializovaní aktéři

¹¹² Je třeba říci, že v pozadí diferenciace stojí potřeba adaptace společnosti na změny v jejím vnitřním či vnějším prostředí. Jednotlivé systémy začínají selhávat v adaptaci, a tak vznikají struktury nové, jež jsou schopny adaptaci znovu zaručit. Zatímco v dřívějších etapách historie představoval klíčový problém lidských komunit přizpůsobení se fyzickému prostředí, v pozdější éře převažuje potřeba vyrovnání se s transformacemi kulturního systému [Parsons 1971a: 30]. Adaptace, diferenciace a integrace však nejsou jedinými prvky sociální dynamiky, o nichž Parsons píše; podle něj jsou složkami makrostrukturálních změn celého anebo části sociálního systému. Kromě nich lze však ještě rozlišit změnu uvnitř jednotlivých systémů a dynamiku udržující systémy funkcí, zajišťující jejich reprodukci [Parsons 1954: 486, 520-521].

disponující mocí, kteří přispívají udržování kompaktnosti společnosti v těch chvílích, kdy zbylé integrační mechanismy selhávají.¹¹³

S postupem sociálního vývoje dochází k soustavnému navyšování adaptačních schopností společnosti a k souběžnému nárůstu diferenciaci a integraci. Společnosti a státy nabývají na komplexitě. Přičemž sociální komplexita nakonec vrcholí v současném stavu společnosti (což pro Parsonse znamená v padesátých letech minulého století), kdy na sebe bere podobu moderního sociálního systému se všemi znaky, jež jsme zmínili při popisu obecného modelu sociálního systému. Sociální evoluci lze tedy v jedné z jejích podob považovat za pohyb od nediferencované struktury k profilaci čtyř základních sociálních systémů.

K všeobecné konceptualizaci sociální evoluce je nutné ještě podotknout, že v jejím průběhu dochází k nezbytné generalizaci médií, jež zaručující fungování jednotlivých systémů [1971b: 27]. V případě politického systému jde o generalizaci dílčích sociálních skupin a cílových orientací, k nimž se aktéři vztahují.

Průběh formování států

Tak jako tomu bylo i u předcházejících autorů, i v Parsonsově případě provedeme stanovení nejdůležitějších složek formování států. Nejdříve se přitom zaměříme na období středověku (9. až 15. stol.), podle autora klíčového mostu mezi antickou, z níž vzešly nejdůležitější instituce, a moderním světem. Poté se budeme věnovat postupné krystalizaci evropského státního systému během 16. a 17. století a na závěr se zaměříme na proměny států během rané modernity (18. až 19. stol.).

O něco výše jsme zmínili, že sociální evoluce v podobě procesů diferenciaci a integraci je hlavní složkou formování států. A jelikož je vývoj států jen jedním z mnoha subprocesů diferenciaci a integračních mechanismů, budeme na dalších řádcích primárně sledovat jejich působení na ustanovení a transformaci státních organizací. Z tohoto úhlu pohledu můžeme všechny tři etapy formování států považovat za tři cykly kontinuální diferenciaci a integraci evropského státního systému, které jako spirála navyšují komplexitu společnosti i námi analyzovaného politického systému. Právě odhalení příčin, struktur a dopadů těchto cyklů je hlavním cílem navazujících podkapitol.

⁸ Z pohledu formování států jsou důležité zejména první dva jmenované, neboť stát vystupuje jako garant legálního systému a sociální aktéři se k němu vztahují jako jeho členové, jako občané určitého státu.

Feudalismus: 9. až 15. století

Evropa devátého století, základní milník našich časových analýz, byla zčásti dědičkou antické tradice, jejíž kontinuitu udržovalo křesťanství, zčásti pak byla destabilizovaným systémem, vyznačujícím se podstatnou regresí oproti předcházejícím fázím sociálního vývoje. Tehdejší sociální diferenciaci a integraci dosahovala mnohem nižší úrovně, než tomu bylo v období antiky. Parsons nazývá takovou situaci společnosti po vzoru Marca Blocha [2010] *feudalismem*. Ten pro něj představuje sociální systém nabitý ambivalencí, typický pouze základní diferenciací mezi státem a církevní. Zatímco státy této doby se vyznačovaly fragmentarizací moci, církve se těšila nebývalé síle. O něco později, od 11. století, se k těmto dvěma elementům připojila města jako nová nezávislá mocenská centra. V rámci dalšího výkladu se tedy zaměříme na popis hlavních složek politického subsystému feudálního období: křesťanskou církev, teritoriální státy a urbánní komunity – města.¹¹⁴

Než k němu přejdeme, je třeba přidat jednu poznámku týkající se jejich vztahu k politickému systému. Ten byl v této etapě, podobně jako i zbylé systémy, velmi málo rozrůzněný. Politickými funkcemi a atributy proto disponovaly různé složky společnosti. Nejenom státní organizace, jak je tomu dnes.

Křesťanská církev nebyla jen náboženskou organizací, ale vyznačovala se i mnoha sekulárními rysy, díky čemuž se postupně ustanovila v asociativní náboženskou skupinu nezávislou na jakékoliv askriptivní komunitě, a to ani etnické, ani územně právní. Navíc byla samostatná i ve vztahu k nenáboženským organizacím. Jedinečná úroveň autonomie byla na její straně i tehdy, když došlo k úpadku centralizovaného politického systému západní Evropy. Eroze antické civilizace, těžce doléhající na mnoho z politických aktérů feudálního světa, tak přivedla církev k ojedinělé kulturní nadvládě nad zbytkem společnosti. Parsons se navíc domnívá, že veškeré institucionální struktury z antiky, jež dokázaly ve středověku

¹¹⁴ Norský sociolog Stein Rokkan [1975: 564-565] považuje Parsonsem jmenované tři složky za základ sociální diferenciaci v období středověku. Nicméně podle Rokkana existují nikoliv tři, nýbrž celkově čtyři diferenciací procesy proměňující feudální společnost:

- (1) Ekonomicko-technologická diferenciaci spojená se vzestupem měst, která vytvářela základy institucí, věnujících se obchodu a výrobě a přitom přesahující působnost místních společenství.
- (2) Vojensko-administrativní diferenciaci, při níž se budovala organizovaná armáda, aby kontrolovala vztahy k sousedním společenstvím a případně s nimi vedla válku.
- (3) Právně-soudní diferenciaci, pro níž je příznačné, že je doprovázena vznikem soudních institucí, jež měly zajišťovat usměrňování konfliktů uvnitř dílčích komunit.
- (4) Nábožensko-symbolická diferenciaci související s rozmachem církve jako další sítě, která přesahovala hranice místních společenství.

Právě existence těchto čtyř institucionálních jednotek poukazuje podle Rokkana na posun v evolučním vývoji směrem k modernitě. Není pak určitě bez zajímavosti, že se uvedené rozlišení velmi podobá tomu, s nímž přišel o něco později Michael Mann (kapitola č. 13) ve své studii o zdrojích sociální moci, aniž by se pak k Parsonsovi, potažmo Rokkanovi jakkoliv odkazoval.

„přežít“, byly víceméně svázány s osudy církve. Asi vůbec nejdůležitější z nich bylo klasické římské právo, neboť to mělo o něco později poskytnout materiál pro vznik normativního systému budoucích států, založených na územních principech a nikoliv na instituci vazalství [Parsons 1971b: 29-35]. Relevantní je v rámci této diskuse postřeh Dušana Třeštíka [1999: 19], který v tomto kontextu píše, že církev byla právem doslova posedlá a tuto posedlost dokázala předat i modernizující se společnosti.

Politický subsystém *raných států* měl značně decentralizovanou podobu, v níž převážily prvky místních, často původně kmenových struktur na úkor univerzálních základů sociálního řádu. Politicko-územní útvary, pokud se vyskytovaly, měly značně nestabilní základy. Což podle Parsonse trvalo až do 11. století, kdy došlo k obratu. Maximální bod regrese byl překonán a objevila se opětovná diferenciacie politického subsystému. Za její příčiny jsou autorem považovány: růst populace, částečná renesance některých ekonomických institucí (zvláště budováním nových měst) a nezbytnost fyzické ochrany před vnějším nebezpečím [1971b: 37-38].

Nově započatá diferenciacie sebou přinášela i vznik celé řady rozličných výsad a práv, což završovalo vzniku mnoha vnitrosociálních konfliktů. Aby se jim zamezilo, začaly se upevňovat prvky územní organizace států, které nabývaly stále zřetelnějších rysů v konceptu království. Teritoriální monarchie se tak objevily proto, aby zpětně integrovaly společnost a stabilizovaly její postupující diferenciaci. Moc států se zvýšila v okamžiku, kdy započala diferenciacie vlastní státní správy; tzn., že se začaly vytvářet vojenské jednotky nezávislé na vazalských sítích a začal být upřednostňován přímý výběr daní na úkor toho nepřímého [1971b: 44].

Proces formování států měl vlivem působením těchto faktorů nesourodý, leč kontinuální průběh ve většině Evropy. Navíc došlo i k nezbytné krystalizaci aristokratických institucí, zvláště královských dvorů, na něž můžeme nahlížet jako na určitý osobitý kompromis mezi územními (centralizovanými) a feudálními (decentralizovanými) principy organizace [1971b: 38].

Kromě církve a územně vymezených států existovalo ve středověku ještě jedno centrum moci – *urbánní komunity*, nezávislé na zbylých feudálních strukturách, s nimiž se dostávaly nezřídka do střetu. Města byla obzvláště silná na Apeninském poloostrově, kde se feudalismus rozvinul jen v omezené míře a jeho mocenské mechanismy byly brzo nahrazeny svobodnými městskými státy. Města pak podle autora vyčnívala nad ostatní institucemi v ještě jiném ohledu, profilovala se v nich totiž hlavní dějinná alternativa vůči aristokracii – buržoazie [1971b: 39-44].

Prostorová diferenciacie feudalismu

Kromě diferenciacie politického systému do tří institucionálních okruhů došlo ve stejném období i k prostorové diferenciaci celého evropského kontinentu. Distribuce jednotlivých institucionálních složek se začala lišit region od regionu. Klíčovou roli během tohoto procesu sehrálo zeměpisná pozice jednotlivých států a jejich vzájemné vztahy. A to z toho důvodu, že podle Parsonsova názoru existovaly podstatné rozdíly jak mezi východem a západem, tak mezi severem a jihem Evropy. Západovýchodní a severojižní odchylky podle něj zahrnovaly zčásti přírodní rozdíly v podobě pohoří, jakými byly např. Alpy a Pyreneje, a zčásti míru pronikání post-antického římského vlivu, včetně dodatečných konsekvencí pro rozdělení církve na římskokatolickou a pravoslavnou.¹¹⁵ Geografické rozlišení pak vyprodukovalo tři hlavní evropská institucionální pásma [1971b: 40-45]:

- (1) *Východní Evropu*, pro kterou je typické, že musela čelit rozsáhlým dezorganizačním tlakům v podobě častých nájездů z oblasti střední Asie a místním etnickým konfliktům. Mimo to se zde nacházelo jen několikero měst a zdejší sociální struktura měla přísně hierarchický charakter. Vliv antického dědictví, podle Parsonse integrální součásti evoluční matice, do těchto končin nezasahoval, a proto se zde feudalismus „uchytil“ nejpevněji z celého kontinentu.
- (2) *Jižní Evropu*, jež díky stálé připomínce správních a kulturních institucí z časů antiky a silným městským komunitám disponovala podstatně odlišnou strukturou než zaalpské státy. Z nitra středomoří ji na druhou stranu ohrožoval maurský vliv a později také turecká expanze z jihovýchodního směru. Klasický feudalismus, jak jej např. známe z líčení Perryho Andersona (viz kapitola č. 5), byl v této oblasti ve valné většině svých složek marginalizován, kdežto církve a města si zde stačila vybudovat neotřesitelné postavení.¹¹⁶

¹¹⁵ Právě při konceptualizaci prostorového rozrůžňování se Parsons nejvíce blíží neoevolucionismu, který popisuje Anthony D. Smith [1976: 45-7], zdůrazňujícího vztah mezi přírodním prostředím a partikulární podobou kultury a společnosti. Různá časoprostorová lokalizace dává v tomto přístupu vzniknout odlišným variantám společenské změny. Evoluce nikdy nekráčí po jediné cestě, nýbrž postupuje hned několika směry. Poznamenejme pak, že intelektuálním otcem uvedené myšlenky není přímo Parsons, ale polský historik Halecki [1962], z jeho práce americký sociolog odvodil velkou část teoretických premis týkajících se evropské prostorové diferenciacie. Není rovněž bez zajímavosti, že se mnohé z principů sociální diferenciacie, s nimiž Parsons pracuje, nápadně podobají těm, jež využívá i marxisticky orientovaný badatel Perry Anderson (kapitola č. 5), který však za princip odlišných trajektorií vývoje států v Evropě považuje nestejnou fúzi různých druhů výroby.

¹¹⁶ Že měla církev na Apeninském poloostrově silnou pozici, dokládá také skotský historik Robert Bartlett [1994: 6], který tvrdí, že cirka okolo roku 1200 se z osmi stovek biskupství, jež se nacházely v rádiu evropské civilizace, se jich v Itálii vyskytovalo celých tři sta. Nemluvě o těch, která měla svá centra v jižní Francii a Provence, čili ve sféře, která byla až do vypuknutí církevního schizmatu, pod přímým vlivem římských papežů.

(3) *Severozápad Evropy*. Oblast kontinentu rozprostírající se okolo Atlantického pobřeží byla ušetřena rozsáhlých otřesů, neboť byla chráněna před ničivými expanzemi oceánem.¹¹⁷ Půda hlavních sociálních a politických inovací tak ležela právě tady. Anglie a Francie, dva hlavní státy oblasti, které se konstituovaly ze všech nejdříve, profitovaly ze dvou důležitých aspektů. Za prvé, se nacházely na samotné periferii vlivu Svaté říše římské, díky čemuž unikly vyčerpávajícímu soupeření o moc v ní. A za druhé, města nebyla v jejich případě natolik silná jako na jihu, ale ani natolik slabá jako na východě Evropy. Což na jednu stranu vedlo k diferenciaci ekonomiky od politických struktur a sociální komunity, na druhou stranu to ale nelimitovalo sílu teritoriálně vymezených monarchií. Důležitá je pak z evolučního pohledu situace Anglie, kde již velmi brzo vzniknul primitivní královský absolutismus a kde také došlo k jeho brzkému nahrazení některými konstitučními prvky, čímž se Anglie jako první vzdálila feudálnímu zakotvení a udělala důležitý evoluční krok kupředu.¹¹⁸

V rámci první fáze formování států došlo ke dvěma podstatným efektům. Jednak se opětovně institucionalizovala územní organizace společností, vyvinuly se první státy, částečně územně vymezené monarchie, jednak se na základě variace politických, kulturních a ekonomických struktur (měst, církve a vnějších nájezdů) diferencoval systém raných evropských států do tří sociálně-geografických oblastí (východ, jih a severozápad).

Jak jsme již zmínili, za vzestupem států a překonáním teritoriální decentralizace stály komplexní diferenciatní příčiny: růst populace, měst a obchodních tras, společně se snahou odvrátit vnější nebezpečí. Ty všechny si vyžadovaly novou formu sociálněpolitické integrace, kterou mohla zabezpečit jen státní organizace. Je ale třeba jedním dechem dodat, že zbývající složky politického systému, církev a města, nebyly do stávajících struktur integrovány.

Důležitou determinantou, jež značně zasáhla do celého procesu, byla poloha jednotlivých sociálních komunit v evropském zeměpisném systému. Byla to právě odlišná prostorová lokalizace různých států, která mohla za to, že se vyvíjely různými směry.

¹¹⁷ Je třeba podotknout, že Parsons opomíjí roli vikingských nájezdů, jež mezi lety 793-1066 značně destabilizovaly celý severozápadní region [Brønsted 1967; Toynbee 2001: 391-394]. Není tudíž pravdou, že by byla oblast okolo Atlantiku nějak ušetřena vnějších expanzí. Ty však na rozdíl od jiných oblastí proběhly a skočily poměrně záhy.

¹¹⁸ Většina autorů [viz např. badatelé ekonomizující školy, ale též Darwin 2008: 110] nastupujících po Parsonsovi však spatřovala výjimečnost severozápadního cípu evropského světadílu v něčem úplně jiném, a sice v jeho jedinečné poloze na obchodních trasách nejenom z Baltu a Severního moře, ale především přes Atlantik. Obzvláště spojnice mezi západním pobřežím Evropy a přístavními městy na východních březích Severní Ameriky měla s dalším hospodářským vývojem nabývat na důležitosti.

Krystalizace moderního systému: 16. až 17. století

Utváření podoby systému moderních společností představuje proces podstatně se prohloubivších diferenciačních a integračních mechanismů. V předcházející části textu jsme mohli sledovat, jak se ze slabě rozrůzněného politického systému vyvinuly tři institucionální oblasti zaručující politickou koordinaci a integraci společnosti. A dále pak, jak se tyto struktury prostorově diferencovaly skrz evropský kontinent. Tohoto analytického členění se přidržíme i nadále a zaměříme se na (1) proměny složek politického systému během raného novověku a (2) jejich prostorovou diferenciaci.

První významnou událostí, která zasáhla politický systém, byl příchod *reformace*, *protestantismu* a následných *náboženských válek*. Protestantismus byl obzvláště důležitý, neboť představoval odlišný koncept sociální solidarity a omezoval mocenský vliv římskokatolické církve. Podle Parsonse [1971b: 49, 67] byl protestantismus zcela novým způsobem politické integrace značně převyšující mechanismy používané v časech středověku. V zemích, které se přidaly na stranu reformace, došlo k „zestátnění“ církve a k osamostatnění státu v jeho vládě, tzn. při organizaci aktivit v politickém systému. Náboženská legitimita tak byla postupně nahrazována/vytláčena světskou legitimitou. Pro nás je podstatné, že reformace představovala rozsáhlou vlnu diferenciacie sociální komunity, s níž se státy musely nějakým způsobem vypořádat.

Znatelné oslabení církve usnadnilo vznik suverénních států. Parsons [1971b: 52-53] v tomto ohledu ovšem zdůrazňuje, že došlo k ustanovení pouze územně vymezených států a nikoliv národních států, jelikož pouze v případě Anglie, Francie a možná ještě Skandinávie byly etnické komunity částečně shodné s hranicemi států.¹¹⁹ Navíc ty státy, které se již v předcházející etapě konstituovaly, upevnily své postavení, zatímco ty nově se objevivší se prozatím jen územně profilovaly.

Většina království tohoto období potřebovala vyřešit problém integrace diferenciovaných „post-reformačních“ struktur, jelikož v nich již církve nesehrávala prostředníka v integraci zdejších společenství. Řešením tohoto komplikovaného problému se nakonec ukázal být *absolutistický stát*. Myšlenka náboženské solidarity v rámci tohoto institucionálního útvaru začala být postupně vytlačována ideou státní solidarity. Individua měla být napříště loajální vůči státu, který měl sehrát úlohu přehledně strukturované politické autority [1971b: 56].

¹¹⁹ Takový typ států nazývá Joseph Strayer [1971] homogenními a staví je do protikladu k tzv. mozaikovým státům, jež se naopak vyznačovaly silnou sociokulturní diverzitou. S obdobným členěním pracuje i Miroslav Hroch [2009], jenž rozlišuje státní národy, které v mnoha aspektech odpovídají Strayerovým homogenním státům, a multietnické říše, nesoucí naopak mnoho z atributů mozaikových států.

Absolutistické monarchie redukovaly politickou kapacitu zbylých politických aktérů (feudální šlechty a měst) a ve spojení s církví se staly centrem mocenské legitimacy, jejím symbolem. Integrační funkce absolutistických států navíc navýšila případná náboženská či etnická jednota jejich sociálních komunit. Zvláště ty státy, které jí disponovaly, byly ve značné výhodě, co se vnitřní stability týče, oproti zbylým politickým útvarům. Vzestup absolutistických režimů však nezabránil dalším diferenačním procesům. Uvnitř jednotlivých společenství totiž začalo docházet k jak podstatnému nárůstu regionálních odlišností, tak i k transformacím v rámci sociální struktury: stratifikace se stávala čím dál tím složitější a nepřehlednější [1971b: 57-58].

Prostorová diference absolutismu

Rozložení institucionálních změn v prostoru bylo také ovlivněno reformací, neboť ta zapříčinila rozklad náboženské jednoty západního křesťanství. Západ Evropy se rozčlenil na protestantské a římskokatolické státy. Kvůli tomu nebyla geografická diference nadále utvářena přírodními bariérami a mírou pronikání institucí z bývalé římské říše, ale nově i vzniklými kulturními rozdíly. Náboženské války vyvolané reformací napomohly konečné profilaci evropského státního systému, který ztratil charakter regionálních oblastí a stal se systémem suverénních států [1971b: 50-54]:

- (1) Na severních březích Středomoří se konsolidovala vrstva tzv. „jižních států“ (Španělska, Portugalska a Itálie) se silnými katolickými základy. Obzvláště v Itálii byly dopady protireformace rozsáhlé. Nezávislost městských států byla značně omezena a došlo zde k posílení autoritativní organizace, která integrovala politické struktury Svaté říše římské více, než kdy tomu bylo v průběhu středověku.
- (2) Na východě se profilyovaly dva klíčové státy, Prusko a Rusko, na něž však působily silné divergentní vlivy. Mezi ně lze podle Parsonse dílem započít přetrvávání určitých feudálních struktur a odlišného náboženského zakotvení (Rusko) a dílem byly komplikovány reformací a konfliktními vztahy mezi germánskými a slovanskými etniky (Prusko).
- (3) Reformace nejvíce uspěla na severozápadě Evropy, jmenovitě v případech Anglie a Nizozemí. Ve Francii byl její triumf pouze částečný, a tudíž zde působil značně odstředivými silami. Právě tyto tři státy tvořily jádro evropského systému a všechny tři se v průběhu 17. století ucházely o post hegemona celé oblasti.

Každý ze států „severozápadního jádra“ řešil proces integrace sociální komunity po svém. Ve Francii došlo k nesmírně úzkému svazku šlechty s Korunou, jenž se později proměnil v mocenskou deprivaci šlechty vyvolanou odprodejem úřadů nobility buržoazii. Naopak v Anglii byla šlechta, zvláště díky své odlišné ekonomické základně, na panovníkovi nezávislá. Politické elity na Britských ostrovech se tak vyznačovaly symbiózou státní moci a nobility. I kvůli tomu se zde parlament těšil stále rostoucímu vlivu, následkem čehož se aristokracie stávala rychle a hlavně z vlastní vůle jeho součástí [1971b: 59-61].

Za příčiny formování států v jeho druhé etapě můžeme označit vzestup reformačního hnutí a politické konsekvence jej doprovázející. Reformace odstartovala novou sadu diferenciacních procesů v politickém systému, jejichž dopadem se stala institucionalizace suverénních absolutistických států a souběžný úpadek církve a měst. Politický systém začal být řízen pouze z jednoho centra, které dokázalo sociální komunitu zpětně integrovat – státem. Ve stejném období a ze stejných příčin se pak upevnilo i rozložení států v rámci kontinentálního mezistátního systému.

Státy a raná modernita: 18. až 19. století

Poté, co evropské státy i celý mezistátní systém vykrytalizovaly, sociální evoluce, do té doby převážně působící na tvar územních hranic, začala ovlivňovat i aspekty vnitřní organizace států, včetně forem vlády a způsobů politické legitimacy. Diferenciace tak nezadržitelně postupovala stále kupředu.

Co se endogenních složek týče, na počátku 18. století měla většina státních organizací svou strukturu vyprofilovanou mezi sféru ekonomiky, náboženství a politiky. Vznik suverénních absolutistických států, k němuž došlo zhruba ve stejném období, znamenal definitivní rozluku s minulostí, jelikož ty nahradily náboženskou solidaritu obecnějším způsobem integrace, národní komunitou. Úspěšné zabezpečování sociální integrace absolutistickými státy ale netrvalo příliš dlouho. Jelikož na konci 18. století zasáhly společnost nové, do té doby nevídané transformační procesy, jež úroveň vnitřní diferenciaci mnohonásobně zvýšily. Jmenovitě šlo o dvě velké revoluce: *průmyslovou*, která započala v Anglii, a *demokratickou*, jež „explodovala“ ve Francii [1971b: 67, 74].

Průmyslová revoluce nebyla zodpovědná pouze za to, že došlo k zvýšení ekonomické produktivity, ale i za nárůst diferenciaci a organické solidarity v přísně durkheimovském smyslu. Podle Parsonse ustanovila industrializace nové zaměstnanecké role, pozměnila podobu rodiny, rozšířila spotřební trhy a vytvořila dvoutřídní stratifikační systém. Pro

fungování námi analyzovaného politického systému bylo navíc důležité ještě to, že se vláda stala zodpovědnou za regulaci ekonomiky. Její rostoucí produktivita totiž umožňovala získávat vyšší množství finančních zdrojů v podobě daní, a tak nad ní státy neváhaly převzít záštitu. Postupně se tak rýsovala vzájemná závislost mezi ekonomickou sférou a státem, která mimo jiné zahrnovala i výměnu moci mezi oběma systémy a pronikání soukromých organizací do mocenského systému. Parsons tudíž shrnuje vzájemný vztah obou institucionálních dimenzí tezí, podle níž vývoj mocenského systému moderních společností závisí z velké části na ekonomice a naopak [1971b: 75-79].¹²⁰

Zatímco průmyslová revoluce představovala primární diferenciací sílu, *demokratická revoluce* byla hlavním integračním mechanismem. Demokratizace znamená proces, v němž dochází k rozšiřování statusu plnohodnotného členství v určité sociální komunitě na stále rostoucí počet lidí. Ze všeho nejdříve se objevil koncept občanství a poté došlo i k postupnému potvrzování občanských, politických a sociálních práv, které zajišťovaly inkluzi celé populace do jediného (státního) společenství. Demokratizační procesy měly za následek potlačení dědičných privilegií šlechty a institucionalizaci rovnosti příležitostí všech sociálních aktérů v systému. Došlo tedy k posunu „od statusu ke smlouvě“, jak jej formuloval klasik americké sociologie 19. století Henry Sumner Maine. Samozřejmě, že tento posun nebyl úplný a okamžitý, nýbrž probíhal po krocích a pozvolně. Což bylo kupříkladu typické pro volební práva občanů, zvláště pak žen a afroameričanů v USA.¹²¹ Nicméně obecný trend směřoval k univerzalizaci práv a rovnosti šancí [1971b: 79-82].

I přesto, že demokratizace byla v první řadě integračním procesem, objevily se v politickém systému diferenciací tendence. Došlo k jeho rozdělení do dvou oblastí: na zastupitelskou vládu reprezentující zájmy lidu a univerzální právní systém zajišťující dodržování práv členů sociální komunity [1971b: 67]. Ani jedna však neznamovala transformaci takových rozměrů, že by si vyžadovala nový politický nástroj sociální integrace.

Pokud vezmeme v úvahu míru diferenciací, již byly společnosti vystaveny, pak můžeme shledat, že byla nejvyšší ze všech tří analyzovaných etap. Průmyslová a demokratická

¹²⁰ Srovnej též [Parsons 1960]. Obsáhlý popis procesů diferenciací a integrace souvisejících s průmyslovou revolucí nabízí i jiný strukturální funkcionalista – Neil Smelser [1959]. Ten si pro svou studii vybral proměnu bavlnářského průmyslu v Lancashiru mezi léty 1770 až 1840. Podle Smelsera se ve zdejší transformaci spojila jednak nespokojenost obyvatel s dosahováním cílů tehdejšího sociálního systému, jednak se zde naskytly zcela nové prostředky pro potencionální změnu (nová industriální základna). Změna samotná se odehrála v celkově sedmi krocích: Od rozšíření frustrace a nespokojenosti, přes mobilizaci zdrojů pro průmyslovou výrobu a podporu inovací ze strany oficiálních autorit, až ke konečnému ustálení sociálních zisků, jež plynuly z institucionalizace nové výrobní organizace. K zevrubnějšímu výkladu srovnej např. [Smith 1991: 14-17]. K odlišnému popisu industrializačních procesů, avšak z pozic jednoho z Weberových apologetů, viz [Bendix 1974].

¹²¹ Podrobněji o tomto aspektu viz Parsons [1966].

revoluce, dvě hlavní příčiny diferenciací, vytvořily z velké části společnost, jak ji známe dnes. Státy byly nuceny se ve prospěch úspěšné integrace vzdát většiny prvků absolutistické vlády a transformovat se v zastupitelské režimy, v nichž hlavní úlohu legitimacy sehrávala národní komunita a univerzální systém občanských, politických a sociálních práv. Generalizace médií politického systému se dostala na takovou úroveň, že členství v národním společenství bylo umožněno naprosté většině sociálních aktérů. Monarchie, pokud přežily, pak pouze za předpokladu, že se staly konstitučními. Zároveň se však prohloubila sama diferenciací státních organizací – podstatně narostla jejich složitost.

Kritika

Parsonsovo pojetí utváření státních aparátů coby jedné ze součástí mnohorozměrného procesu sociální evoluce se již počátkem sedmdesátých let dočkalo četné kritiky. Negativní postoj vůči autorově práci byl způsoben zčásti tím, že v tehdejší sociální teorii došlo k výraznému odklonu od strukturálně funkcionalistického přístupu [srov. zejména Gouldner 1970], a zčásti tím, že se v antropologii, o historii ani nemluvě, vzedmula kritika evolucionistických koncepcí sociální změny. Shodou těchto okolností přišla Parsonsova teorie do nepříliš intelektuálně senzitivního klimatu, které ji pokud ne přímo odmítlo, pak ji přinejmenším z velké části přehlíželo. Což je mimo jiné typické i pro mnoho dalších teorií formování států, které vznikly v průběhu sedmdesátých let. Možná až na určité výjimky tvořené publikacemi Steina Rokkana [1975] a Gianfranca Poggiho (kapitola č. 10). Třebaže lze oba badatele do určité míry považovat za pokračovatele heuristiky, kterou ve svých základních obrysech načrtnul právě Parsons.

Kritikou samotnou je podle našeho soudu možné sumarizovat do několika nejdůležitějších bodů:

- (1) Jde zejména o zpochybňování konceptu sociální evoluce. Jiří Šubrt [2008: 982-984] v tomto ohledu zmiňuje rozsáhlé výhrady, jež Anthony Giddens adresuje evolučnímu pojetí sociálního vývoje. Podle něj se evolucionismus chybně opírá o analogie s biologickou evolucí, které vedou k unilineárním zjednodušením a zároveň vytvářejí normativní iluzi pokroku. Nicméně abychom byli korektní, některé aspekty Giddensovy teorie tu Parsonsovu v mnohém připomínají; srovnej např. koncepci institucionálních dimenzí ne nepodobnou Parsonsově modelu sociálního systému v Giddensově monografii *Důsledky Modernity* [2003]. Nad specifickým pojetím sociální změny u Anthonyho Giddense a jejímu vztahu k evolucionismu se ještě

pozastavíme v kapitole č. 11. Obdobné výtky jako Giddens jmenuje i Margaret Archerová [1988: 87].

- (2) Jinou formu kritiky, zaměřenou přímo na Parsonsovu studii, nikoli na evoluční teorii, volí Cancianová [1972: 104-105; srov. též Heydebrand 1972: 387]. Podle jejího soudu je většina autorových konceptů jen velmi vágně vymezena a postrádá jednoznačné kritérium, podle něhož by třídila empirický materiál. Proto by měly být autorovy knihy považovány spíše za úvod do studia sociální evoluce, nežli za podrobné analytické studie či promyšlené teoretické koncepce vývoje společností. Percy S. Cohen [1972: 329] pak dokonce píše, že se Parsons snaží demonstrovat průběh dějin, který se skutečnými dějinami nemá co do činění. Parsons ukazuje, že veškerá lidská historie byla předurčena k tomu, aby kulminovala v moderní Západní společnosti, nejlepší ze všech společností, reprezentované Spojenými státy americkými.
- (3) Dalším bodem, na něhož bychom měli upozornit, jsou Parsonsovy ne zcela přesné výklady některých dějinných událostí. Kupříkladu západní pobřeží kontinentu, badatelovo evoluční jádro evropské civilizace, rozhodně nebylo ušetřeno ničujících vnějších invazí. Byli to kupříkladu Vikingové, kteří roku 885 oblehli Paříž, aby o čtyři roky později dosáhli vnitrozemského Toulouse a o další tři roky později Arrasu. Navíc americký sociolog v tomto kontextu nezmiňuje ani dánské pronikání na Britské ostrovy či výpravy severanů proti proudu Rýna. I když počínaje 10. stoletím se zdejší oblast začala postupně stabilizovat, nikdy nebyla ušetřena periodicky se vracejících ozbrojených konfliktů. Ty sice nikdy neměly charakter mohutných výprav ze srdce stepí centrální Asie anebo kontinuálního tlaku z jihovýchodu, ze strany národů žijících pod prapory tureckého púlměsíce, na rozdíl od toho však vynikaly svou četností. Ne nadarmo popisuje Norbert Elias utváření států v západním cípu světadílu jako nekončící boj mezi mocenským monopolem v rukou francouzských Kapetovců a anglických Plantagenetů (viz též následující kapitola č. 9).
- (4) U jednoho z aspektů sociálně prostorové diferenciacce se pak zastavuje Cox [1974], který zdůrazňuje, že přenos institucionálních prvků (např. práva, organizace úřadů, aj.) z římské říše nebyl nikdy úplný a nevedl přímo k modernizaci, k dalšímu stupňování sociální diferenciacce. Jejím motorem, alespoň v Itálii, byla především města, která koexistovala v „netečném“ vztahu vůči církvi a kulturnímu systému vůbec.
- (5) Určitou výhradu můžeme mít i proti tomu, že Parsons uvažuje o raně novověkých státech pouze v rovině jejich absolutistické modality a nikoliv i modality konstituční,

tedy té, která si po ukončení feudální fáze udržela velkou část stavovských zastupitelských institucí. Což je ostatně další prvek, který americkému sociologovi z jeho líčení pozdně středověké Evropy zmizel a který představuje důležitou výzvu pro evoluční teorii. Jestliže se široce rozvinuté konstituční struktury nacházely rovněž mimo jádro západní civilizace, za hranicemi Anglie, Francie a Holandska, a sice např. v Polsku, Uhrách anebo v českých zemích, jak to, že zdejší oblast nepřešla jako první (anebo alespoň vzápětí) k politicky reprezentativním zřízením modernity? Odpověď je poměrně jednoduchá a spočívá v jejich hospodářském charakteru, který bránil vzniku široce participativních režimů. V těch místech, kde ještě dlouho přetrvávalo poddanství a politické elity byly odkázány na získávání finančních zdrojů z půdy, se mohly jen stěží utvářet struktury upřednostňující práva buržoazie a ryze kapitalistických zájmů (srovnej zvláště s Giddensovým a Mannovým líčením vývoje sociálních práv v kapitolách č. 11 a 13).

Závěr a příspěvek k pozitivní heuristice politizujícího přístupu

Formování evropských států coby jedné ze součástí Parsonsovy sociální evoluce prošlo třemi fázemi narůstající diferenciaci a integrace politického systému a sociální komunity. Z tohoto úhlu pohledu je třeba sledovat i průběh vývoje států: od nepřiliš rozrůzněných územních entit feudálního věku k absolutistickým režimům a jejich postupnou přeměnu v zastupitelské demokracie. Souběžná prostorová diferenciaci těchto jednotek probíhala podle týchž principů. Každý ze zmíněných typů státu byl zároveň i efektem, konečným dopadem jednotlivých cyklů utváření státních struktur. Sociální evoluce ve své obecné (diferenciaci sociálního systému) a pro nás i konkrétní podobě (diferenciaci politického systému a sociální komunity) byla hlavní složkou formování států. Co se týče příčin celého procesu, ty se lišily, etapu od etapy, a vyrůstaly z těch nejrozličnějších zdrojů: demografických, ekonomických, kulturních i politických. Proto nelze hovořit o jediné sjednocující příčině vývoje státních aparátů, nýbrž vždy o celé množině proměnných vyvolávajících diferenciací procesy. Kromě uvedeného Parsons popisuje přechod z jednoho stádia k druhému jakožto kontinuální proces, v němž je předcházející stav sociálního systému nezbytnou podmínkou pro stav následující, pro evoluční vývoj (skok) kupředu směrem k modernitě. Modelové znázornění celého procesu je nabídnuto na další straně (viz schéma č. 5).

Právě na posledně jmenovaný bod však upozorňuje velká část kritiky, která označuje uvedené pojetí společenského vývoje za zcela zavádějící, neboť dějiny se podle ní

nevyznačují nějakou skrytou evoluční logikou, která by směřovala nějakým předem určeným směrem. Vývoj je naopak vždy nejistý, vyznačující se mnoha regresivními stádii a nečekanými zvraty. Přesto pro nás může být Parsonsova studie užitečná, a to z hned několika důvodů: jako jedna z prvních totiž před sebe staví problém vývoje různých evropských oblastí, tedy to, co sám autor nazývá prostorovou diferenciací klíčových institucionálních struktur.¹²² Dále nám ukazuje, na jaké zásadní sociální změny musely státní aparáty reagovat a v neposlední řadě upozorňuje i na to, jak se tyto reakce projevily v jejich vlastním charakteru. Zároveň pak autorova teorie pokládá základy pozitivní heuristice politizujícího přístupu, na níž budou mnozí další badatelé navazovat. Ať už tím, že ji budou sami rozpracovávat, nebo se vůči Parsonsovým postupům kriticky vymezovat. Níže pak předkládáme klíčové premisy badatelovy heuristiky a teze z nich vyvozené.

P-PH1: CÍLEM JE BUDOVAT TEORIE, V NICHŽ VNITROPOLITICKÉ VZTAHY SEHRÁVAJÍ PRIMÁRNÍ ČI PŘINEJMENŠÍM DŮLEŽITOU ÚLOHU PŘI UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₂₀: *Formování států je podmíněno diferenciacními a integračními procesy politické sféry.*

- A. Procesy diferenciacce politické sféry (zejména politických institucí) vedou k požadavkům na její integraci, včetně těch institucí, jež na struktuře politické sféry závisají.
- B. Ty státy, které jsou schopny se na diferenciacní procesy adaptovat, tj. úspěšně provádějí integraci své politické sféry a skrze ni i obyvatelstva státu, přetrvávají, zatímco ty, které v této adaptaci selhávají, se dostávají do existenčních problémů a mohou v dlouhodobém horizontu zanikat.
 - (i) Státy, jimž se daří adaptovat na diferenciacní procesy, se stávají vůči sociální změně adaptabilnějšími.
 - (ii) Státy, které se stávají proti sociální změně v podobě rozsáhlé diferenciacce adaptabilnějšími, zpravidla rostou jak do velikosti a složitosti státního aparátu, tak do koncentrace prostředků, jimiž disponují, a počtu funkcí, jež pro určitou populaci plní.
 - (iii) Státy, které se nejsou s to se diferenciacním procesům přizpůsobit, hůře integrují svou politickou sféru i populaci.

¹²² To je mimo jiné i problém, který o něco později dále rozpracoval jiný strukturálně funkcionalistický sociolog, Shmuel Eisenstadt [2000]. Ten se pokusil rozpracovat koncept tzv. mnohočetných modernit („multiple modernities“), který měl na úrovni civilizační analýzy vytvořit výchozí základnu pro popis různorodých trajektorií, jež dílčí civilizační okruhy následovaly směrem k modernitě.

(iv) Státy, které pak nedostatečně integrují svou politickou sféru a populaci mohou být v dlouhodobém horizontu vystaveny fragmentarizačnímu působení, decentralizaci a možnému územnímu štěpení; zároveň pak většinou nerostou co do své velikosti, složitosti státního aparátu a do počtu funkcí, které v dané populaci vykonávají.

C. Čím vyšší je úroveň diferenciaci politické sféry, o to nezbytnější je, aby mechanismy integrace byly rozvinutější a komplexnější.

(i) Nejsou-li dostatečně rozvinuté a komplexní, integrace se nerealizuje zcela a přizpůsobení diferenciaci není úplné. Díky tomu se mohou projevit body (iii) a (iv) z bodu B. premisy P₂₀.

D. Se vzrůstem diferenciaci a integrace politické sféry dochází ke změnám v charakteru státu.

(i) Pakliže se výrazně zvýší diferenciaci politické sféry, vytváří se buď zcela nové politické instituce, anebo se výrazně modifikují ty staré, mající zajistit zpětnou integraci politické sféry, a skrze ni i obyvatelstva státu.

(ii) Nové politické instituce zakládají nové formy států.

(iii) Formy států se proto liší charakterem politických institucí.

P₂₁: *Diferenciační procesy politické sféry jsou podmíněny zejména střety mezi politickými aktéry.*

A. S nárůstem soupeření mezi politickými aktéry se zvyšuje míra diferenciaci politické sféry.

(i) Soupeření mezi politickými aktéry nabývá různých podob, jako vnější útoky na území státu ze strany zahraničních politických aktérů, jako vnitřní konflikty založené na statusové, třídní či etnické bázi mezi hlavními politickými aktéry.

B. S tím jak se zvyšuje úroveň diferenciaci politické sféry, její integrace se stává obtížnější.

C. Stává-li se pak integrace obtížnější, může docházet k bodu (iii) a (iv) z premisy P₂₀.

P-PH₂: ZÁMĚREM JE KONSTRUOVAT TEORETICKÉ KONCEPCE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ÚLOHU SOCIÁLNÍ REGULACE (ŘÍZENÍ SOCIÁLNÍCH PROCESŮ) ZE STRANY STÁTNÍCH APARÁTŮ.

P₂₂: *Formování států je podmíněno schopností státu integrovat politickou sféru.*

A. Procesy integrace politické sféry, stejně jako populace státu, se neobejdou bez sociální regulace. Integrační procesy jsou tudíž zároveň i regulačními procesy.

B. Státy se pokoušejí regulovat sociální diferenciaci zaváděním institucí, které integrují politickou sféru a/nebo populaci na území státu.

C. Instituce integrující politickou sféru umožňují provádět inkluzi stále většího počtu aktérů do politické sféry, a tak je vystavovat přímému působení ze strany státu.

D. Inkluze zvyšujícího se počtu aktérů do politické sféry vede ke generalizaci členství aktérů v politické sféře.

P_{-PH3}: ÚČELEM JE VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ PROBLEMATIKOU KONCENTRACE ZDROJŮ STÁTŮ.

P₂₃: *Integrace politické sféry závisí na stupni centralizace států.*

A. Aby byly integrační mechanismy úspěšné, je nezbytné, aby byla politická autorita a moc do určité míry centralizovány.

B. Čím vyšší je úroveň centralizace autority a moci, o to spíše je stát schopen provádět sociální regulaci, a skrze ni následně zabezpečovat sociální integraci.

C. Čím vyšší jsou nároky na integraci, tím vyšší musí být centralizace, která vytváří předpoklady pro rozsáhlou a efektivní sociální regulaci.

D. Bez centralizace nelze provádět rozsáhlou a efektivní sociální regulaci, respektive zavádět instituce zodpovědné za integraci velkých komunit.

(i) Nízká míra centralizace znesnadňuje integraci, díky čemuž vytváří předpoklady pro body (iii) a (iv) z bodu B. premisy P₂₀.

(ii) Nízká úroveň centralizace zároveň vede k nárůstu soupeření mezi politickými aktéry, následkem čehož může docházet k znesnadňování integračních mechanismů, jež ústí v body (iii) a (iv) z bodu B. premisy P₂₀.

P_{-PH4}: CÍLEM JE PRODUKOVAT TAKOVÉ TYPY TEORIÍ, ZOHLEDŇUJÍCÍCH ČASOVÉ A PROSTOROVÉ ROZDÍLY VE VNITROPOLITICKÝCH VZTAZÍCH PRO GENEZI STÁTNÍCH ORGANIZACÍ.

P₂₄: *Diferenciační a integrační procesy a mechanismy působící na formování států se časoprostorově různí.*

A. Intenzita diferenciačních procesů (jejich rychlost a průběh) ovlivňuje celkovou míru diferenciaci toho kterého státu a s tím zároveň i nároky na integraci jeho politické sféry a populace.

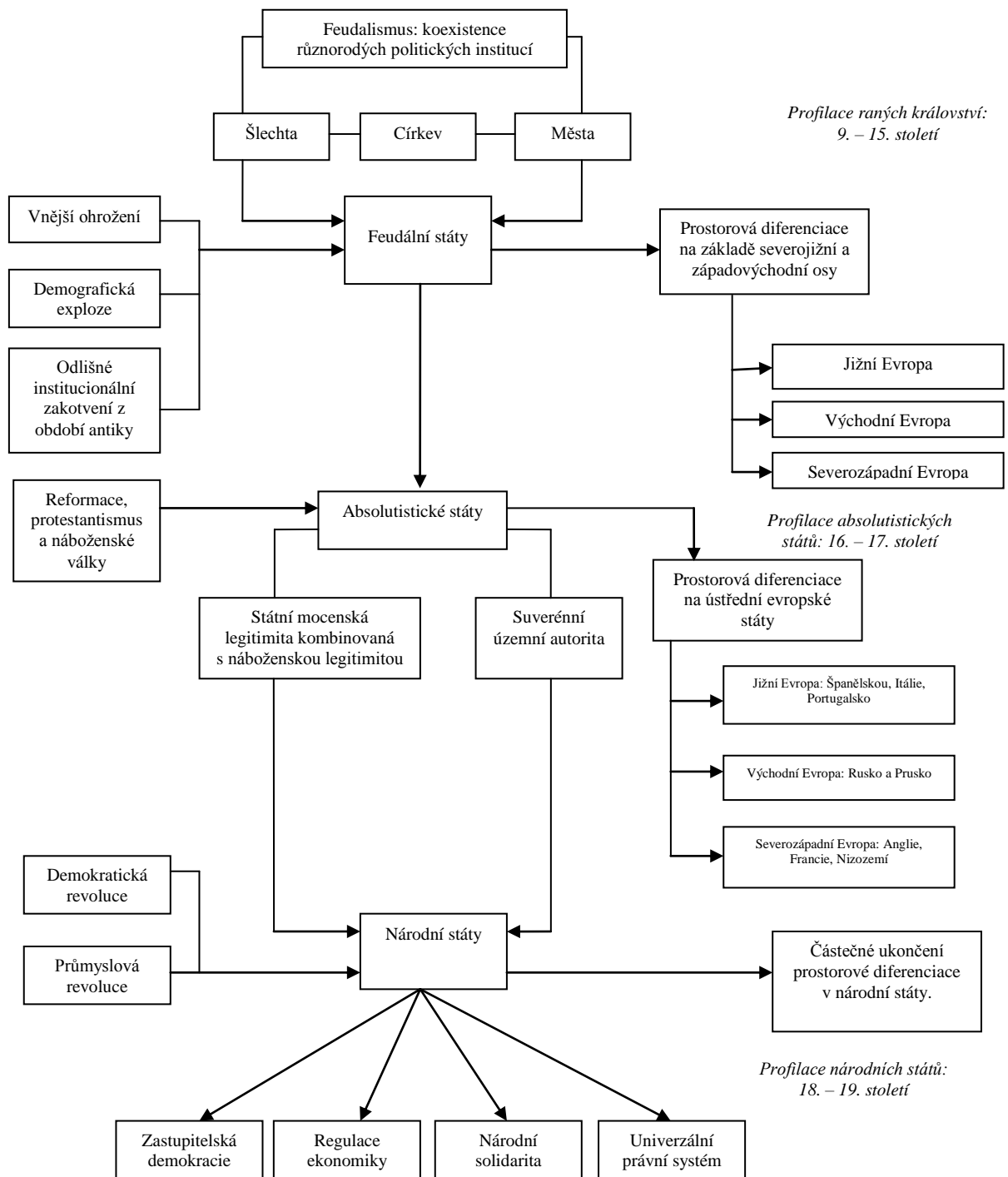
B. Intenzita diferenciačních mechanismů je podmíněna strukturou institucí, které se časoprostorově různí.

(i) Diferenciaci navazuje na předcházející charakter politických institucí. Je tedy ovlivněna předešlou diferenciací.

(ii) Diferenciace různých států vychází z různých podmínek, a proto se státy od sebe budou lišit jak v míře diferenciace a integrace, tak ve výsledné formě státu – tj. v rysech politické sféry.

C. Intenzita a průběh integračních mechanismů je závislá na časoprostorové struktuře diferenciačních mechanismů.

Schéma č. 5. Parsonsův model formování států: Příčiny, složky, průběh a efekty

9.

NORBERT ELIAS: SOCIOGENEZE STÁTU

Norbert Elias (*1897-1990) je sociologem německého původu a autorem, jehož dílo bylo širokou sociálně vědní obcí objeveno až na samotném sklonku jeho života v roce 1975, po třetím vydání knihy *O procesu civilizace (Über den Prozeß der Zivilisation)* [Šubrt 2001: 11].¹²³ Elias nazývá proces formování států *sociogenezi* a definuje jej jako mechanismus, během něhož dochází v duchu weberovské tradice k stále vyšší úrovni koncentrace prostředků přinucení v rukou státu.

Pokud bychom měli přiblížit časoprostorové vymezení Eliasovy analýzy sociogeneze, můžeme uvést, že se autor soustředí na nesmírně dlouhé období evropských dějin. Jeho popis začíná rozpadem Západofranské říše (r. 843) a končí Velkou francouzskou revolucí (r. 1789). Zabírá tedy bezmála tisíc let. Je ovšem třeba dodat, že nejde o jednotný kontinuální vývoj, ale o dvě na sebe navazující etapy utváření státní organizace. První spadající mezi 9. až 14. století, trávající tedy asi pět set let, a druhou zahrnující 15. až 18. století, následný přibližně pětisetletý cyklus. Každá z těchto etap se podle Eliase liší zejména charakteristikou ekonomických institucí, které ovlivnily vzestup některých politických aktérů. Zatímco první éru autor popisuje jakožto období naturálního hospodářství, druhá podle něj odpovídá etapě peněžní ekonomiky [Elias 2007: 161].

Obě etapy se též liší dynamikou svého vývoje. Naturálně hospodařící společnost směřuje od decentralizovaného stavu ke stavu centralizovanému, k vytvoření soukromého monopolu.

¹²³ Tehdejší zveřejnění Eliasovy práce ve Francii vzbudilo ve společenskovědní komunitě doslova senzaci, jak tuto událost popisuje Rod Aya [1978: 219-220]. Burke [1993: 270] však píše, že ke skutečnému rozšíření povědomí o Eliasově bádání mezi anglicky hovořícími autory došlo až v osmdesátých letech. K podrobnějším informacím o autorově životě a badatelské činnosti viz [Mennell 1989; Šubrt 1996, 2001: 11-19, 2007: 312-337; van Krieken 2001: 353-367].

Společnost s monetární ekonomikou naopak vykazuje určité známky privatizace soukromé moci. Míří od stavu soukromé politickoekonomické moci směrem k jejímu veřejnému vykonávání, jež by bylo možné vystihnout termínem zespolečenštěný či socializovaný monopol.¹²⁴

Co se týče geografické specifikace, Elias analyzuje formování států především v oblasti západní Evropy. Ve svých výzkumech se pak nejčastěji zaměřuje na trojici zemí, jimiž je: Německo, respektive bývalá Východofranská říše, Anglie a Francie (dědic Západofranské říše), o které lze zároveň říci, že má v jeho analýzách výsadní postavení. Ačkoliv je těmto státům věnována největší pozornost, Elias se domnívá, že mechanismus, díky němuž došlo k vytvoření států, lze vztáhnout i na zbývající evropské prostory: „Mechanismus tvorby států – v novějším smyslu slova „stát“ – je v evropském prostoru, kde společnost kontinuálně přechází z fáze převážně naturálního hospodaření do fáze hospodaření peněžního, v hrubých rysech stále stejný“ [2007: 113].

Vztah společnosti a státu

Analýza vztahu společnosti a státu je v rámci Eliasova modelu nesnadná, jelikož obě složky vzájemně často splývají a stát v podobě nezávislé organizace se od společnosti odděluje jen zvolna a k jeho definitivní odluce dochází až v samotném závěru formačního procesu.

Nejdříve tedy státní organizace a společnost tvoří dvě velice úzce propojené entity. Překrývají se, jelikož na začátku formačního procesu se nic, coby připomínalo stát v dnešním slova smyslu, nevyskytovalo. Objevují se pouze malá rozptýlená území pod kontrolou jednotlivých rytířů. Až s postupem času dochází k profilování států a k jejich následnému oddělování od společnosti.

Navíc Elias pojímá formování politických režimů jakožto *dlouhodobý konflikt mezi dominantními sociálními skupinami*. Ty mezi sebou v jednotlivých etapách evropské historie soupeří o nadvládu nad společností, o ustanovení mocenského monopolu. Z tohoto úhlu pohledu je samotná podoba sociogeneze z velké části utvářena charakterem ústředního

¹²⁴ Na tomto místě by bylo vhodné poznamenat, že Eliasovo pojetí sociogeneze státu je součástí mnohem širšího, tzv. *civilizačního procesu*, při němž dochází k postupnému nárůstu pacifikace a sebekontroly jedinců. Autorovi jde v tomto ohledu o propojení konceptu sociální fylogeneze a ontogeneze – vývoje jedince a společnosti [blíže viz Elias 1978a, 2006; Fountaine 1978]. Sociogeneze státu vytváří v tomto rámci určité makrosociální, strukturální podmínky, jež zčásti slouží k posílení vnějšího sociálního dohledu a zčásti vedou k navýšení sebekontroly individua v podobě rozvoje super ega [Smith 2001: 22]. Elias pak zmiňuje ještě jeden podstatný rys formování států, a to jeho neuvědomovanost a neplánovanost [Elias, van Krieken, Dunning 1993: 370].

sociálního konfliktu.¹²⁵ Jaké sociální skupiny jsou do tohoto střetu zapojeny? Nejdříve jde o raně feudální šlechtu reprezentovanou nejrůznějšími válečnickými rody a rytíři, kteří jsou původními aktéry sociálního soupeření mezi 9. až 14. stoletím. Z nejsilnějších šlechtických rodů, jež vzešly ze zápasů o moc a jimž se podařilo získat nadvládu nad nejrozsáhlejšími oblastmi, se postupně staly vládoucí královské dynastie. Třetí sociální skupinou zasazenou do Eliasových analýz je pak církev, sehrávající důležitou úlohu v nejčasnější etapě formování států. S příchodem druhého cyklu sociogeneze státu se pak objevuje poslední z důležitých sociálních aktérů – měšťanstvo, pro nějž Elias volí i jiné ekvivalentní termíny jako třetí stav či buržoazie. Měšťanstvo se sice objevuje již v první fázi sociogeneze, ale při přechodu od naturálního hospodářství k peněžnímu jeho úloha rozhodující sociální síly zdatně roste.

Dodejme však, že autor nakonec zdůrazňuje, že stát je pro něj reálně existujícím monopolem na fyzické násilí, jež vykonává vůči své podřízené populaci. V tomto ohledu tedy následuje pojetí státu Maxe Webera, včetně důrazu na územní vymezení státu. Daná koncepce je pak rovněž v převažující míře makrosociální; sleduje, jak se ustanovují klíčové atributy územně suverénního státu schopného zasahovat do jednání velkých sociálních skupin – pozemkové šlechty a měšťanstva. Nicméně bychom měli souběžně podotknout, že Eliasovo pojetí společnosti není rozhodně jednorozměrné. Jako jeden z mála sociologů, jimiž se zde zabýváme, totiž ukazuje, jak se změny v charakteru států odrážejí ve „výbavě“ a jednání sociálních aktérů – v jejich sebekontrolě, která následně/zpětně stvrzuje mnoho ze změn v charakteru státu, k nimž v průběhu sociogeneze dochází.

Utváření státního monopolu: 9. až 14. století

Jelikož je první etapa sociogeneze, charakteristická naturálním hospodářstvím a centralizačními tendencemi, značně odlišná od druhé etapy formování států (15. až 18. století), je nutné oba časové celky analyzovat odděleně. Budou se v nich totiž lišit hlavní strukturální komponenty: příčiny, složky, průběh i efekty formování států.¹²⁶

¹²⁵ Taková představa sociální dynamiky v sobě samozřejmě obsahuje prvky marxistické koncepce dějin. Blíže ke vztahu Eliasovy teorie a marxismu sedmdesátých let viz [Aya 1978: 224-225].

¹²⁶ I když je třeba uvést, že Šubrt [1996: 43] s odvoláním na francouzského historika Marca Blocha [2010] považuje za prvopočátky druhé etapy již 9. až 12. století, kdy měly prvněkrát převládnout centralizační síly nad silami decentralizačními. Zde použitá periodizace se však věnuje centralizaci ve smyslu ustanovení soukromého monopolu a jeho následného zespolečnění a také bere v potaz nástup nových transformačních sil během 15. století. Nicméně je pravdou, jak podrobně dokládá kupříkladu Robert Bartlett [1994], že éra vrcholného středověku je zároveň epochou nebyvalé sociální a kulturní dynamiky, která podle něj sublimovala do mnohorozměrných procesů územní expanze. Významný český badatel, Dušan Třeštík [1999], dokonce označuje tyto procesy za první celoevropskou modernizaci, v mnoha ohledech srovnatelnou s tou, již mělo přinést 19. století.

Příčiny formování států

Podle Eliase můžeme obecně hovořit o dvou hlavních příčinách prvotního formování států. První z nich je *rozpad Západofranské říše* (843), jenž odstartoval proces destabilizace politické i ekonomické moci a který je souhrnně označován jako feudalizace [2007: 107]. Bývalá Západofranská říše se rozdrolila na desítky malých panství pod správou menších i větších velmožů nezávislých na jakékoliv ústřední moci. Nástupnické rody franského královského domu neměly dostatek zdrojů, aby byly schopné nad celým územím nastolit jednotný mocenský monopol, a tak započal boj všech proti všem o kontrolu území a oslabení protivníků.

Tato rozsáhlá decentralizace západní Evropy podle Eliase zavedla ohromného konkurenčního zápasu o nadvládu jednak nad bývalým impériem a jednak o přežití či alespoň udržení vlastní nezávislosti v těchto bojích, neboť se objevila všeobecná obava: „[...] získá-li jeden ze sousedů na velikosti a síle, hrozí druhému sousedovi nebezpečí, že jím bude přemožen nebo se na něm stane závislým“ [2007: 133]. První příčinou je tedy *decentralizace* a následný *externí politický tlak* na jednotlivé šlechtice, uvrhající všechny rody do vzájemných válek a soupeření o monopolizaci moci.

Druhou příčinu lze shledat ve *vnitřních tlacích vyvolaných demografickou explozí*. Počet obyvatel totiž vzrostl natolik, že jej nebylo možné na tehdejších technologické úrovni uživit a proto šlechtici museli expandovat svá území. Elias v tomto kontextu píše: „[...] o znamení všeobecného hladu po zemi, který udržoval v napětí přibývajícím obyvatelstvo [...] po celé generace se kontinuální snaha ubírala přibližně stejným směrem – k akumulaci země“ [2007: 133, 137, srov. též 141]. Chybějící půda podněcovala rytíře k ještě urputnějšímu soupeření. Což bylo z velké části dáno tím, že ekonomické zdroje a tedy i ekonomickou moc ustanovovalo vlastnictví půdy. Pakliže chtěl rytíř získat náležitou konkurenční výhodu, musel se alespoň pokusit o rozšíření teritoria a zábor nové půdy.

Příčiny primárního formování států jsou podle Eliase multifaktorové a snaží se postihnout nejenom vnější vlivy, nárůst politické konkurence mezi jednotlivými feudály po ztrátě mocenské kontroly, po její decentralizaci, ale i vlivy vnitřní, značný přírůstek populace, vynucující si rozšiřování území z důvodů zisku přírodních zdrojů.

Tyto příčiny vyvolaly ve společnosti rozsáhlé vnitřní tenze a spustily mechanismus soupeření o moc. Jednotliví feudálové chtěli získat stále rozsáhlejší ekonomické zdroje, navýšit svůj majetek tak, aby se stali konkurenceschopnými ve střetech s vnějšími silami a

uspokojili vnitřní síly prahnoucí po půdě. Právě snaha rozšířit vlastnictví půdy je klíčovou sjednocující příčinou utváření států mezi 9. až 14. stoletím.

Složky formování států

Ústřední složkou formování států je *monopolní mechanismus*. Tímto termínem Elias označuje proces konkurenčních zápasů, během nichž dochází k postupné centralizaci moci v ruku jediného šlechtického rodu. Proces sociogeneze státu není z velké části ničím jiným než eliminačním zápasem, procesem selekce, vyznačujícím se vyloučením poraženého rivala ze hry o moc. Charakteristickým znakem tohoto zápasu je stabilní vnější expanze. Osobnostní kvality jednotlivců a náhoda hrají v celém procesu jen podružnou roli, fungují jako omezení anebo nanejvýše zpomalení těchto procesů. Elias monopolní mechanismus dokonce nazývá zákonem, jehož základní premisa zní: „Společnost, s mnoha relativně stejně velkými mocenskými a vlastnickými jednotkami, má při silném konkurenčním tlaku tendenci ke zvětšování několika málo z nich a nakonec k vytvoření monopolního postavení“ [2007: 114-115]. A o něco dále svou definici rozvíjí a zpřesňuje: „Lidské předitivo, v němž si na základě velikosti mocenských prostředků vzájemně konkurují relativně značný počet jednotek, má tendenci opouštět tuto rovnovážnou pozici a přiklánět se k jiné, v níž si vzájemně konkurují stále méně jednotek. Jinak řečeno, blíží se k situaci, při níž jedna společenská jednotka dosáhne díky akumulaci monopolu nad žádoucími mocenskými šancemi“ [2007: 115].

Konkrétní podoba monopolního mechanismu zahrnuje jednotlivé střety šlechticů soupeřících o moc. Sociální aktéři se snaží expandovat vládu na další a další území, rozšířit svůj majetek, a tím centralizovat mocenské zdroje. Proto jsou významnými složkami formování států jednotlivé sociální skupiny zapojené do monopolního mechanismu. Jmenovitě šlechta, panovníci, církve a měšťanstvo.

Mocenské boje se v průběhu formování států postupně přesouvaly na stále vyšší rovinu obecnosti. Od dílčích zápasů mezi rytíři soupeřícími o autoritu nad místním územím směrem ke střetům vlastníků panství, jež bojovali o moc nad vévodstvími. Vévodové se pak snažili monopolizovat hegemonii nad hrabstvími a nakonec ty nejúspěšnější hrabata soupeřila o nadvládu nad samotným královstvím. Aktéři jsou tak stále – z principu celého procesu – nuceni usilovat o hegemonii. Snaží se expandovat, jinak budou v budoucnu poraženi, čímž se dostávají pod kontinuální sociální tlak. Později se podle Eliase tato hierarchie střetů transformovala do konfliktů mezi jednotlivými státy o kontrolu nad určitými nadstátními regiony a ještě později v boj o světadíly [2007: 111, 114].

V přehledu složek formování států je třeba zmínit determinanty monopolního mechanismu. To, jakým způsobem tento proces probíhal, záviselo z části na zeměpisných podmínkách. Proces se různil podle rozlohy a charakteru daného území, na němž k monopolnímu mechanismu docházelo. Příliš velké území s rozmanitými krajinnými rozdíly, a tudíž i se značnou společenskou diverzitou mohlo samotné centralizační působení značně omezovat, ne-li jej hatit a působit proti němu. Tyto rozdíly dodávaly lokálním odstředivým tendencím patřičnou sílu, což znesnadňovalo veškeré pokusy o centralizaci moci. Taktéž příliš velká impéria se často štěpila, obvykle po svém obvodu (na periférii), kde byla vystavována dezintegračním procesům tak dlouho, než dosáhla takové velikosti, jíž bylo možné za dané situace mocensky udržet.¹²⁷ Tato situace byla způsobena tím, že panovníci po dlouhé časové období nedisponovali dostatečnými zdroji, jimiž by byli schopni monopolizovat svou hegemonii alespoň nad místní konkurencí; ve středověku nebylo možné plně překonat odstředivé tendence [2007: 111-112, 116].

¹²⁷ Joseph Strayer [1971: 346-347] si v tomto kontextu dovoluje rozlišit dva typy států: (1) *Jednotné státy*, které již v brzkých dobách disponovaly značnou homogenitou. (2) *Mozaikové státy*, jež měly naopak vysokou heterogenitu. Jednoznačným reprezentantem prvního typu byla Anglie. Rysy druhé formy se naopak vyznačovala Francie. Pro centralizační procesy měly tyto rysy ten důsledek, že tam, kde stát připomínal spíše politickomocenskou mozaiku, byla jeho unifikace pro vladaře mnohonásobně náročnější a nezdá se, že by vůbec nedošlo. Podobné argumenty zastávají kupříkladu i Charles Tilly [1975a: 42, 49] a Stein Rokkan [1975: 577, 582].

K velmi zajímavému pohledu na některé z teorií, nabízených koncepcí monopolního mechanismu, se můžeme dobrat skrze práci historika Roberta Bartletta [1994: kap. 2.] o utváření Evropy během let 950-1350. Autor se ve své oceňované knize pozastavuje u problému tzv. „aristokratické diaspory“, která zasáhla šlechtické rody během vrcholného středověku. Mnoho z tehdejších šlechticů, obzvláště druhorozených a mladších synů vážených rodin, bylo díky zmenšujícím se šancím na získání vlastního léna s řádným renomé nuceno opustit svá rodná panství a hledat štěstí někde jinde. To znamenalo vydat se na nesnadnou cestu kolonizace odlehlých periferních území, kterou si zvolila podstatná část bývalé franské šlechty, jež začala osídlovat rozsáhlé prostory Pomořanska. Totéž ale platilo i pro normanské pronikání na Sicílii a britské ostrovy, potažmo dále do Walesu, Skotska a Irska. V neposlední řadě byly tyto snahy poplatné i pro zakládání křižáckých státek ve Středomoří a v Levantě. Poukazem k těmto údajům z Bartlettovy studie chceme upozornit přinejmenším na tři podstatné věci: za prvé, formování států nebylo sebestavovacím (monopolním) mechanismem veškeré evropské šlechty, která z něj neměla kam uniknout. Vedle něj po jistou dobu velmi dobře fungoval jiný mechanismus, přinejmenším stejně významný, který umožňoval zakládat nové politické jednotky bez přispění krvavých vylučovacích zápasů. Ačkoli to samozřejmě neznamenalo, že by k migraci a následné kolonizaci docházelo výlučně nenásilnou cestou. Za druhé, rychlost centralizace (intenzita působení monopolního mechanismu) byla striktně závislá na možnostech migrace určité části šlechty. Tam, kde jí byla umožněna, byly centralizační procesy mnohem pomalejší, neboť aristokracii zajišťovaly získání zdrojů bez nebezpečí fatální konfrontace ve smyslu „kdo z koho“. Naopak tam, kde jí byly po určitém čase možnosti mocenské mobility zahrazeny, značně vzrostlo soupeření mezi jednotlivými šlechtickými rody. Za třetí, uvedené procesy se netýkaly pouze nižší šlechty, ale byly do nich zapojeny i panovnické rody. Mnoho z královských dynastií vrcholného středověku totiž pocházelo ze zahraničních rodů, nikoliv z vítězů střetů mezi domácími panstvími. Bartlett [1994: 39ann] si pak v tomto kontextu dovoluje dokonce psát o dynastické difúzi, která měla zasáhnout Kastílii, Thessaloniku, Portugalsko, Kypr, ale kupříkladu i Čechy, kde nastoupili na trůn Lucemburkové. Není pak bez zajímavosti, že až osmdesát procent těchto rodů mělo své původní državy na území dnešní Francie a více či méně bylo pokrevně spřízněno s Kapetovskou dynastií.

Shrneme-li tyto údaje, je nasnadě, že si některé z Eliasových teorií o principech fungování monopolního mechanismu zaslouží svou revizi.

Právě různorodé geografické determinanty proměňovaly všeobecné působení monopolního mechanismu v celé Evropě. Francie a Anglie se proto centralizovaly do podoby států mnohem rychleji, než tomu bylo v případě Německa.

Již jsme zmínili ústřední složky formování států: mechanismus monopolu a logiku jeho fungování, sociální aktéry do něj zapojené a též omezující síly působící proti plynulé centralizaci moci v rukou států. Nyní je nutné zmínit ještě jednu specifickou, přesto však důležitou složku formování států, a to metody boje o moc; tzn., jakými způsoby byly vedeny jednotlivé střety mezi sociálními aktéry při snaze o získání mocenského monopolu.

Na prvním místě je třeba uvést ozbrojené střety, ať už měly podobu války samotné anebo jen lokálních potyček či drancování. Druhou často uplatňovanou strategií, úzce svázanou s tou prvou, se stalo vyhrožování a vydírání. Celý repertoár praktik uzavírá tvorba koalic a spojenectví mezi jednotlivými šlechtici, nezřídka zpečetěnými mezirodovými sňatky. Elias pak shledává, že se postupně objevovala tendence k regulaci otevřeného násilného konfliktu, k jeho kultivaci, což se odrazilo v omezení přímých válečných střetů a využívání prostředků přinucení, alespoň proti vlastní populaci [2007: 110, 162].

Průběh formování států

Ještě než se budeme věnovat konkrétnímu průběhu formačního procesu, je třeba upozornit na jeho základní tendenci. Ta postupně směřovala od stavu vysoké decentralizace k stále vyšší míře sjednocení územních celků, a to až do svého limitu daného: (1) možnostmi mocenských zdrojů panovníka rozšiřovat a zpětně integrovat území své domény; (2) a sociogenezí dalších států, poukazující na fakt, že při neustálé extenzi území z různých ohnisek dochází postupně ke střetu velkých států, v němž nedokáže ani jeden z nich zvítězit a pohlit svého soupeře, čímž se konsoliduje několikero málo nejsilnějších státních monopolů. Právě takovýto střet představuje vzájemné soupeření Anglie a Francie o bývalé panství Západofranské říše.

Průběh formování států v Eliasově podání – to bude zřejmé zejména z jeho následujícího popisu – není nikdy úplně lineární. Nepředstavuje pozvolnou kontinuální gradaci mocenského monopolu, ale spíše neustálé pulzování integračních a dezintegračních mechanismů, které až z pohledu času velmi dlouhého trvání budí dojem postupné a nezadržitelné centralizace.¹²⁸

¹²⁸ Šubr [1996, 2007] nazývá tyto oscilace dostředivými a odstředivými tendencemi. S podobnou teorií jako Elias ovšem přichází i sociolog polského původu Stanisław Andreski [1968: 75-78; srov. též Finer 1975]. Ten se domnívá, že každá politická struktura inherentně obsahuje jak koncentrické, tak centrifugální síly, které ji štěpí anebo naopak sjednocují. Za dlouhodobou fluktuací těchto sil je podle něj skryta povaha vojenské taktiky a technologie. Vedou-li obě ve svém důsledku k převaze útoku nad obranou, dochází ke koncentraci politické moci, zatímco když obrana nabere prim, triumfují decentralizační síly. Konečná dominance ofenzívy nad

Samotný průběh centralizačního procesu můžeme sledovat z perspektivy tří Eliasem popisovaných států: Anglie a Francie, jež se podle něj vyznačovaly snadnou centralizací a Německa, které je naopak příkladem obtížného prosazování monopolního mechanismu.

(1) *Formování Německa*. Území bývalé Východofranské říše bylo mnohem větší a členitější než jiné evropské oblasti, a proto zde působila feudalizace značnou silou, zvýrazňující odstředivé tendence. Zdejší panovníci nedisponovali v počátcích celého formačního procesu dostatečnými zdroji, aby je mohli využít k monopolizaci moci byť třeba jen nad tou nejlokálnější konkurencí. Ani s postupem času se úsilí o centralizaci neshledávalo s úspěchem. Geografická omezení, od počátku zde působící, natolik modifikovala fungování celého monopolního mechanismu, že dokonce zabraňovala jeho působení. Proto ke vzniku Německa došlo výrazně později, než tomu bylo u jiných států. Navíc jej dokonala mocnost (rod Hohenzollernů) umístěná na periferii, mimo jádro státního systému, jež zahájila na jeho území expanzi. Až této vnější síle se podařilo získat jednoznačnou hegemonii nad celým územím. Na druhou stranu však tato expanze způsobila i určité dezintegrační vlivy v podobě vyloučení Habsburků z formování Německa [2007: 111, 115-116].

(2) Průběh *formování Anglie a Francie* nabízí naprosto odlišný obrázek. Zde probíhala sociogeneze státu přesně naopak. Docházelo k integraci mnoha malých regionů v rukou nejsilnějších rodů a později samotného krále. Navíc tato integrace probíhala kontinuálně bez velkých přerušení. Pro postupný kumulativní vývoj státních institucí se zde nacházely ideální podmínky, a tak stát rostl od malého k většímu. Především v Anglii, kde byly geografické rozdíly mizivé, probíhala centralizace relativně snadno, jelikož její území nebylo nijak zvlášť rozsáhlé a střet mezi hlavními rivaly byl od počátku nevyhnutelný, a tím i akcelerovaný.¹²⁹ Navíc přirozená ohraničenost Británie coby ostrova zamezovala rozmachu divergentních sil nad patřičnou míru zapřičiňující výraznou destabilizaci [2007: 112, 117-119].

defenzívou může vést ve svých důsledcích i k vymizení původně nezávislých mocenských center uvnitř určitého státu či alespoň k těsnějšímu upevnění vlády nad celou oblastí. Převaha obrany dává v rozporu s tím vzniknout přesně opačným efektům. Proces utváření národních monarchií v západní Evropě je podle Andreskiho spojen právě s tímto fenoménem: podle něj totiž došlo k rozšíření nových typů obléhací zbraní (děl), jež omezila obranyschopnost šlechtických sídel, a tím de facto otevřela dveře centralizačním procesům. Nicméně i Andreski připouští, že za dostředivými tendencemi stojí rovněž mnohé nevojenské fenomény, jako např. návrat peněžní ekonomiky či zlepšení technologií průmyslové výroby a růst měst.

¹²⁹ Ač i zde, jako ostatně kdekoliv jinde, se objevily dezintegrační vlivy v podobě odboje šlechty a stavby silně opevněných hradů, jež tvořily centra opozice královské moci [Elias 2007: 135].

(3) Území Francie, respektive francouzského krále z rodu Kapetovců, bylo z počátku též jen velmi malé a postupně se kontinuálně rozšiřovalo. Klíčovou úlohu v profilaci raného francouzského státu sehrálo mocenské soupeření s Anglií. Boj o bývalé normanské provincie na západním pobřeží Francie (oblast Anjou). V rámci tohoto konfliktu, gradujícího stoletou válkou, se ze spleti vévodství postupně vynořily dva hlavní bloky: území pod nadvládou Plantagenetů (budoucí Anglie) a území pod správou Kapetovců (budoucí Francie) [2007: 134-135, 137, 148]. Autor k tomu poznamenává: „Formování Anglie a Francie lze sledovat jako souboj dvou rodů o bývalé panství Západofranské říše. Určitým mezistupněm – v státní sociogenezi – je utvoření komplexu zemí, avšak stále bez souvislého území. Tato území si zachovávala typický teritoriální vzhled rodinného majetku, jehož jednotlivé části nedrží pohromadě ani tak vzájemná závislost a určitá dělba funkcí, nýbrž spíše osoba vlastníka „personální unie“ a společné správní centrum“ [2007: 141-142]. Konečným výsledkem tohoto střetu se stala konsolidace dvou státních monopolů, jednoho „ostrovního“ a jednoho „kontinentálního“.

Průběh uzavírání spojení mezi sociálními třídami

V části věnované vztahu společnosti a státu jsme uvedli, že stát je produktem střetu jednotlivých sociálních aktérů – v tomto případě feudálních rodů – a vytváření koalic mezi dominantními sociálními třídami. Konkrétní podobě těchto koalic se věnuje následující pasáž výkladu.

Panovníci při boji s konkurujícími velmoži uzavřeli nejdříve „spojenství“ s církví. Tuto strategii však nenásledovali všichni vladaři, neboť např. v Německu církev nijak netěžila ze silného vládcovského postu, čímž přispívala spíše k decentralizačním tendencím [2007: 119]. Cílem králů bylo prostřednictvím tohoto spojení oslabit pozici šlechty uvnitř jejich vlastních teritorií, což byla strategie velmi úspěšně implementovaná Kapetovci. Ti po dlouhou dobu využívali klér jako svou „pátou kolonu“ a za tuto službu propůjčovali církvi mocenskou ochranu a legitimní světskou autoritu. Panovníci získávali obratem ruky zkušenosti církevní byrokracie a nezanedbatelné finanční zdroje. Církev se tak stala první společenskou skupinou, jež se díky svému „know-how“ v oblasti gramotnosti dostala do královských služeb a napomáhala tak utvářet základy budoucí správní administrativy [2007: 188-190].

Zhruba od poloviny 13. století, s postupným rozvojem měst, se objevuje nová třída, měšťanstvo, již neváhají panovníci ihned využít k oslabení šlechty. Města a obchodní vazby profitovaly podle Eliase [2007: 142] z koncentrace vlády a nepochybně k ní přispívaly i svým

dílem. Od měšťanů plynuly do královské pokladnice nemalé finanční částky, a proto se panovníci rozhodli podporovat komercializaci a měšťany na úkor šlechty. Města v tomto období sloužila jako nástroje nebo orgány knížecích rodů, jako „kontejnery“ na kapitál, jak o nich podrobně píše Charles Tilly (kapitola č. 14) a Anthony Giddens (kapitola č. 11).

Efekty formování států

Za nejdůležitější efekt první fáze sociogeneze státu můžeme považovat základní územní konstelaci budoucích zemí, Francie na kontinentě a Anglie ohraničené ostrovním územím, a nastolení mocenského monopolu jediným rodem v každém z těchto teritorií. Politická a ekonomická moc se po dlouhých konkurenčních a eliminačních zápasech dostala pod kontrolu nejsilnějšího šlechtického rodu. Mechanismus monopolu byl převeden do soukromých rukou: z decentralizovaného stavu do stavu centralizovaného a také byla ukončena etapa soukromých mocenských střetů, o níž Elias hovoří jako o volné konkurenční soutěži. Jelikož byla přerozdělena veškerá půda a nebylo již možné získat další. Šlechta se tak dostala do mocenské, hierarchické závislosti na panovníkovi, jenž měl jako jediný dostatečné pravomoci k zlepšování jejího statusu.

Zespolečnění státního monopolu: 15. až 18. století

Již začátkem 14. století, tedy koncem první fáze sociogeneze státu, můžeme zaznamenat první výrazné projevy transformace ohlašující přechod od společnosti naturálně hospodařící ke společnosti orientované na monetární ekonomiku. Tato změna kompletně proměnila celou společnost, a tím i samotný mechanismus formování států. Proto je nezbytné jej na všech úrovních analyzovat odděleně od první etapy.

Příčiny formování států

Za první souhrnnou příčinu druhé fáze sociogeneze lze považovat transformaci společnosti. Kompletně se totiž proměnily podmínky, v nichž se stát vyvíjel. Došlo k proměně ekonomické formace, což se projevilo na mnoha úrovních: výrazně se začala prohlubovat dělba práce a následně i struktura sociálních pozic a mocenská síla jednotlivých skupin. Navíc se rozrostla transregionální závislost doprovázená vzestupem měst a ochodu.¹³⁰ Zmíněná

¹³⁰ Pro obsáhlejší charakteristiku nového sociálního řádu je možné uvést tyto základní znaky peněžně hospodařící společnosti:

interdependence k sobě přiblížila jak přátelé, tak i nepřátele z různých správních jednotek bývalé západofranské společnosti. Posuny mocenské rovnováhy nepopíratelně zasáhly, ač méně silně, i většinu zbývajícího prostoru západní Evropy. Postupně se tak mezi jednotlivými státy začínala rýsovat celoevropská provázanost, jež nabývala na síle zejména od 17. století [Elias 2007: 156; srov. též Sampson 1984: 24]. Všechny tyto prvky vyústily v nárůst dezintegračních a následně i decentralizačních tlaků na panovníkův státní monopol, čímž pozměňovaly průběh dalšího formování státu.

Za druhou, stejně komplexní příčinu lze považovat důsledky první fáze sociogeneze státu, dopady z předchozího období, s nimiž se společnost musela vyrovnávat. Je zřejmé, že efekty se zde prolínají s příčinami, díky čemuž je udržována jednak kontinuita vývoje a jednak je vysvětlena i výrazná změna způsobená rekonfigurací faktorů ovlivňujících sociální procesy.

Jak se rozrostla územní rozloha států, objevil se problém sociální integrace, neboť příliš velká území častokrát směřovala k rozdrobení na menší politické jednotky. Panovníci byli nuceni hledat neefektivnější způsoby, jak udržet společnost, nad níž drželi mocenský monopol, pohromadě. Což vyústilo v následný rozvoj státní správy (administrativního aparátu) zajišťující výběr daní a dohled nad jednotlivými teritorii.

Ustanovení státního monopolu však mělo i další dopady. Došlo k ukončení fáze „svobodné konkurence“ a vylučovacích zápasů. Následkem toho se pro většinu šlechty uzavřely jakékoliv reálné šance mocenské mobility, jež jí byly umožněny v předcházejícím období. Mobilita naprosté většiny rytířů klesla k bodu nula. Z válečnické společnosti s relativně svobodnou konkurencí se stala společnost s monopolisticky omezenou konkurencí. [Elias 2007: 129, 143].

Konečný souběh několika mnohorozměrných faktorů způsobil, že druhá fáze státní sociogeneze byla podobně jako ta první nabita napětím a tenzemi vytvářejícími kontinuální tlak na celý monopolní mechanismus. Toto napětí se transponovalo do konfliktu jednotlivých

(1) Vrostla úloha měšťanstva (rané buržoazie) jako ústředního sociálního aktéra, jehož ekonomická moc s rozvojem komercializace nepředstavitelně sílila a oslabovala do té doby dominující aristokracii. Došlo tedy k určité proměně třídního složení.

(2) Hlavním zdrojem ekonomické moci již nebyla půda, ale finanční zdroje, umožňující na rozdíl od půdy výraznější akumulaci hospodářských zdrojů. Následkem toho se proměnila charakteristika ekonomické moci, a prostřednictvím toho i síla jednotlivých tříd. Trumfů v rukou nyní držela buržoazie na úkor šlechty.

(3) Vzrůst dělby práce (rozvoj řemesel, obchodu a státní správy) kladl vyšší nároky na integraci společnosti samotné.

(4) Prohloubila se vnitrostátní závislost mezi jednotlivými společenskými skupinami, díky čemuž se zamezilo nastolení nového mocenského monopolu pouze jednou ze sociálních skupin. Nyní potřeboval každý z vládců získat ve společnosti spojení více než kdy jindy.

(5) Postupně se začala rýsovat i vnější závislost, a sice především díky obchodu mezi jednotlivými evropskými regiony; narostla tak celková míra sociální interdependence.

Podrobněji k otázkám vztahů sociální diference, integrace a formování států srovnej [Elias, van Krieken, Dunning 1993].

tříd. Nyní ovšem ne o monopol nad samotným státem, který byl už dávno v soukromých rukou panovníka, nýbrž o zlepšení postavení v něm. Šlo tedy o regulovanou soutěž o sociální status a výhody z něj plynoucí, jako např. podíl na přerozdělení ekonomických zdrojů. Tyto příčiny daly vzniknout tzv. královskému mechanismu.

Složky formování států

Královský mechanismus představuje hlavní složku procesu sociogeneze státu v etapě mezi 15. až 18. stoletím. Elias tímto termín označuje osobu vládce snažícího se udržet monopolní postavení a úspěšně integrovat populaci reprezentovanou jednotlivými třídami. Jde tedy o specifickou sumu strategií používaných panovníky k stabilizaci společnosti.

Panovník nově získává funkci koordinátora – regulátora – sociálního dění. Vládcova osoba, zaštitěná správním úřadem, představuje regulační centrum vnitrostátních mocenských zápasů. K této činnosti pak vytváří specifické orgány, jež by jí měly při výkonu těchto funkcí napomáhat. Díky tomu státní aparát expanduje na celé území státu jako instituce zaručující regulaci sociálního života a integraci společnosti [2007: 173]. Autor k tomu dále dodává: „[...] čím delší a složitější jsou řetězce individuálních akcí, které do sebe musí vzájemně zapadat, aby jednotlivá akce splnila svůj společenský účel, tím výrazněji se projevuje specifický charakter ústředního orgánu, totiž charakter nejvyššího koordinačního a regulačního orgánu pro veškeré procesy s dělbou funkcí“ [2007: 172].

Specializované centrální orgány působí jako stabilizační prvky společnosti proměněné zvyšující se dělbou práce. Elias v souvislosti s dělbou práce a vzájemnou závislostí píše o „aparátu provázanosti“ nebo také o „figuraci provázanosti“¹³¹ a k tomuto tématu přidává následující tezi: „Hodina silné centrální moci v bohatě diferencované společnosti se přiblíží, když je ambivalence zájmů nejdůležitějších funkčních skupin tak velká a jejich společenský význam tak rovnoměrně rozložen, že mezi nimi nedochází k zásadnímu kompromisu, ani k zásadnímu zápasu o vítězství“ [2007: 179, 181].

Společnost je podle Eliase natolik provázána, že žádná z jejích skupin není dostatečně silná, aby dosáhla převahy a systém destabilizovala. Tím, kdo z takového stavu nejvíce profituje, je pak sám panovník a s ním i státní aparát, jemuž tento stav umožňuje získat mnohonásobně více moci, než kdyby se ve společnosti konflikt, alespoň v jeho latentní formě,

¹³¹ Figurace je termín, jímž Elias míní provázanost specifických historických podmínek, struktur a zároveň procesů, které na sebe vzájemně působí a utvářejí jedinečný, avšak celistvý rámeček sociální reality [Van Krieken 2001: 355]. Podle Eliase [1978b: 134] by právě takto pojímaná interdependence jednotlivých dimenzí sociálního světa měla být srdcem sociologické teorie.

nevyskytoval. Dále se sice objevuje množství malých a středních zápasů, jež ale nejsou schopné celkovou sociální kohezi rozrušit. Antagonismus různých sociálních skupin ve skutečnosti může za to, že společnost je jako celek stabilní [2007: 176, 182-183].¹³²

Panovník v rámci královského mechanismu uzavírá střídavě spojenectví s jednou a ihned poté s druhou sociální skupinou, zvyšuje nebo naopak snižuje její šance získat lepší sociální status (či si jej udržet). Těmito aktivitami zamezuje decentralizačním tlakům, jež na stát působí a opět je centralizuje. Vládce se řídí příslovím: „rozděl a panuj“.

Druhou významnou složkou působící na sociogenezi státu byla nutnost integrace rozptýlené populace skrze rozšíření mocenské kontroly nad celým územím, a tím i *de facto* dovršení územního mocenského monopolu. Stát se stával příliš velkým na to, aby jej jedna osoba řídila sama.

Poslední komponentu představovala strategie zaručující nástupnictví vládnoucího rodu. Vladaři se snažili zajistit nástupnictví i svým potomkům, čímž se mělo udržet postavení a prestiž celého rodu, prodloužit kontinuita mocenského monopolu a jeho následná reprodukce bez ohledu na nově vzniknuvší podmínky. Tento cíl byl nejnáze dosažitelný skrze institucionalizaci panovnického postu, z něhož se stala pozice nezávislá na jejím vykonavateli [2007: 174].

Celkově lze tedy identifikovat tři ústřední složky formování států v jeho druhé etapě: Královský mechanismus zajišťující regulaci sociálního konfliktu. Rozšiřování státního aparátu vykonávajícího dohled nad celým státním teritoriem a institucionalizaci nástupnictví a samotné panovnické moci.¹³³

Průběh formování států

Všeobecně lze uvést, že průběh formování států nabral ve svých druhých pěti stech letech opačný směr, než tomu bylo v prvotní fázi, směr od soukromého monopolu k veřejnému.

Trajektorie celého procesu vedla k zespolečenštění státní moci. Jak se státní moc rozšířila na celé území, přestal být soukromý majetek panovníka dostatečným zdrojem pro pokrytí všech výdajů potřebných ke správě státu. S růstem jeho rozlohy se postupně omezily možnosti vladařů financovat celý státní kolos ze svých soukromých zdrojů, a tak museli

¹³² Tato Eliasova teze nabízí zajímavou paralelu s prací amerického sociologa *Lewis Cosera* [1956], podle něhož může za určitých strukturálních podmínek množství menších sociálních konfliktů přispívat k integraci, neboť snižují celkovou hladinu společenských tenzí.

¹³³ Nutno podotknout, že Elias nezmiňuje v kontextu druhé fáze sociogeneze žádné ústřední determinanty formování států, což může být způsobeno jeho výlučným zaměřením na formování francouzského státu v éře mezi 15. až 18. stoletím, jak uvidíme v další části textu.

inovovat mechanismy jeho financování, rozšířit daňový monopol a stát se finančně závislými na vlastní populaci [2007: 124].

Panovníci se jeden po druhém dostávali čím dál tím více do vleku správního aparátu, jež jim měl zajistit dostatek zdrojů pro udržení mocenského monopolu. To mimo jiné znamenalo, že samotná osoba vládce se dostávala pod tlak omezení a zákonů státu – instrumentů, které sama napomáhala budovat. Soukromý majetek se graduálně transformoval ve veřejnou funkci a z moci „soukromé“, dispoziční moci jedinců, se stala „státní“, „společenská“ dispozitivní moc [2007: 124-125].

Elias se explicitně věnuje průběhu druhé formační vlny pouze na příkladu Francie, v rámci rozboru interního sociálního konfliktu mezi jednotlivými třídami a pokusů o jeho regulaci za pomoci královského mechanismu.

Po úpadku církve a vzestupu třetího stavu (14. až 15. století) uzavřeli francouzští králové „spojenectví“ s měšťany proti stále silné šlechtě. Mnozí členové rané buržoazie byli rekrutováni do státních služeb, kde sloužili v rámci úřednického aparátu. Ti zbylí poskytovali státu nezanedbatelnou službu v podobě odvodu daní z obchodních aktivit. Měšťané přes všechnu svou snahu nebyli schopni získat ani symbolický, ani mocenský status šlechty a církve, zato je však vytlačovali z postu úředníků státního aparátu. Administrativa se sama o sobě začala výrazně sekularizovat a církve přestávala držet výlučný monopol na znalost písma. Postupně se tak ustanovila vrstva specialistů, jejichž sociální postavení bylo závislé na služební funkci (práci v administrativě), čímž se konsolidovaly základy moderního státního aparátu [2007: 190-194].

Třetí stav, povzbuzen a posílen těmito úspěchy a ekonomickou prosperitou¹³⁴, si postupně začal činit nároky na stejnou sociální prestiž, jaké se do té doby těšila pouze šlechta, protože panovníci změnili v duchu zásad královského mechanismu strategii. Rozvázali spojenectví s měšťanstvem a začali opětovně podporovat šlechtu. Rozhodli se zabezpečit její existenci coby privilegované třídy a stále opozice proti měšťanstvu, prvku nastolujícího potřebnou sociální rovnováhu. Toho hodlali dosáhnout například i tím, že její postavení učinili z části nedotknutelným – vyhradili jí specifická práva a výsady, např. osvobození od daní. Na druhou stranu bylo šlechtě zakázáno podnikat, čímž se jí uzavřely, až na výjimky, které činilo loďářství a důlnictví, jakékoliv možnosti významného ekonomického profitu z rozvíjejícího se merkantilního kapitalismu [2007: 194-199].

¹³⁴ V náboženských válkách 17. století většina obchodníků na rozdíl od šlechty zbohatla [Elias 2007: 194].

Pro aristokracii byly navíc vyhrazeny funkce ve státní administrativě. Šlechta se tak začala postupně vracet na místa, z nichž byla před nedávnem vytlačena měšťanstvem. Nejvýznamnější a nejokázalejší z těchto institucí se stal královský dvůr, jenž měl šlechtu nejenom sjednotit a živit jako protiváhu třetího stavu, ale zároveň ji kontrolovat prostřednictvím špehů a neustálého panovnického dohledu. Jak Elias [2007: 200] píše: „[...] dvůr je nástrojem k ovládnutí šlechty a zároveň jejím živitelem.“¹³⁵ Právě specifická rovnováha mezi různými třídami a panovníkova pozice v ní, moc nad možnostmi vzestupu jednotlivců z těchto tříd, dala vzniknout absolutistickému státu, v němž Ludvík XIV. mohl říci: „Stát jsem Já“ („*L'état c'est moi*“) [2007: 206].

Elias tedy sleduje průběh formování států jako proměnu strategií francouzských králů vedoucích k stabilizaci sociálního života. Královský mechanismus vždy pracoval s posílením jedné sociální skupiny na úkor jiné. Ani jeden ze soupeřů nebyl z tohoto boje schopen vyjít vítězně a proto nakonec propůjčili státu regulační – soudcovské – pravomoci. Stát se tak stal regulátorem strukturálního napětí [2007: 187-188].

Efekty formování států

V rámci formování států můžeme rozlišit čtyři hlavní efekty celého procesu:

- (1) Konečným dopadem Eliášem sledovaného příběhu sociogeneze státní organizace se stala definitivní *institucionalizace státního aparátu*, jeho proměna do podoby *veřejného monopolu* nad veškerou politickou a ekonomickou mocí, nad vojenským a daňovým monopolem, jehož centralizace se stala páteří organizace společnosti, kterou dnes nazýváme stát [2007: 225].¹³⁶
- (2) Celý státní mechanismus se stal nezávislým na osobě panovníka, jelikož byl svázán vzájemnou dělbou práce. Panovník se stal jen jedním z mnoha nahraditelných článků celého řetězce funkcí a závislostí. Stát získal podobu nezávislé instituce, organizace „držící“ dispoziční moc nad „svou“ populací.

¹³⁵ Obsáhlou analýzu funkcí a struktur evropských panovnických dvorů, včetně kritiky některých Eliášových myšlenek lze nalézt v knize J. Duindama [1990].

¹³⁶ Elias se domnívá, že proces institucionalizace státu ve weberovském slova smyslu se skládá z nastolení duálního monopolu daňového a vojenského. Nejenom tedy monopolu přinucení, jak soudil Max Weber [Šubrt 2007: 321]. To podle Lasche [1985: 710] znamená, že Elias obohacuje či možná lépe řečeno propojuje Weberovo pojetí státu s marxistickou analýzou zaměřenou na monopolizaci zdrojů produkce, čímž podstatně rozvíjí sociální teorii. Úplnou syntézu těchto dvou pojetí můžeme pozorovat v kapitole č. 11, která se věnuje teorii Anthonyho Giddense.

- (3) Dále došlo k diferenciaci společnosti, ekonomické sféry a státu, což ale neznamená, že by se stát stal na své populaci nezávislý. Jakékoliv sociální transformace se v jeho charakteru státu zpětně odrážejí, jsou totiž propojeny vzájemnou figurací. Právě nárůst diferenciaci mezi státem, ekonomikou a občanskou společností je podle Christophera Lasche [1985: 709] nejdůležitějším výsledkem Eliasem zkoumaných procesů.
- (4) V rámci státu vznikla specifická instituce – *dvůr*, která koncentrovala vedoucí aktéry sociálních tříd okolo panovníka, a to jak z řad aristokracie, tak i ze zástupců buržoazie. Na jednu stranu dvůr značně podporoval prestiž a moc těchto aktérů, na druhou stranu je důležitým způsobem svazoval. Udělal hlavní sociální skupiny závislé na státní mašinerii a jejím administrativním aparátu přerozdělováním finanční zdroje (daňové výnosy, apanáže a důchody) a sociální výsady (tituly, hodnosti a jiné znaky společenského statusu).

Kritika

Přestože Eliasova původní studie z předválečných let skutečně předběhla svou dobu, nevyhnula se ani některým kritickým ohlasům, jež o něco později, v průběhu osmdesátých let, reagovaly na její dodatečné vydání. Je ovšem třeba říci, že naprostá většina kritiky se v první řadě věnovala otázkám psychogeneze obyvatel Okcidentu, tedy té části Eliasova díla, kterou se v rámci našeho výkladu blížeji nezaobíráme. Proto se na dalších řádcích zaměříme pouze na ty kritické ohlasy, jež se převážně věnují diskusi formování států, Eliasem nazývaného jako sociogeneze:

- (1) Autor koncepce civilizačního procesu klade při rozboru sociální dynamiky v průběhu středověku, ale i později, během éry absolutistických režimů, až přílišný důraz na roli šlechty a zvláště pak dvora a nevěnuje se přinejmenším stejně důležité pozici měšťanstva. To mělo na sklonku 18. století přivést absolutistický královský mechanismus k nezvratnému úpadku a později i k definitivnímu zániku. Nicméně, jak upozorňuje A. Bogner, akcentace úlohy šlechty a dvorské instituce při tvorbě států měla představovat důležitou teoretickou protiváhu vůči převládajícímu proudu sociologického myšlení, které považovalo měšťanstvo za hlavního tvůrce moderního světa. Navíc v Eliasově případě nemůžeme nikdy uvažovat o sociálních skupinách jako o autonomních třídách, jako o samostatných tvůrcích sociální dynamiky, neboť společenské skupiny (spíše připomínající Weberovy stavy než Marxovy třídy), včetně

jejich praxe a strategií, jsou vždy utvářeny vztahy k jiným skupinám, vzhledem ke konkrétním figuracím, do nichž jsou zasazeny [Šubrt 1996: 87-88].

- (2) Důležitou poznámku si zaslouží též prostorový rámec autorových studií. Eliasův výzkum, počítaje v to i jeho výsledky, je z velké části přísně vázán na oblast západní Evropy. Když bychom chtěli být ještě konkrétnější, pak bychom mohli uvést, že zhruba dvě třetiny argumentů, jež Elias ve své studii předložil, se týká formování francouzského státu, přičemž zbylá třetina pak utváření mocenského monopolu na britských ostrovech a v Německu. Je proto zcela legitimní položit si otázku, nakolik je takováto „frankocentrická“ koncepce platná i pro severní, jižní či východní část světadílu? Tedy pro oblasti lišící se nejenom geograficky, ale i kulturně, ekonomicky a v neposlední řadě i etnicky. Působil monopolní mechanismus stejným způsobem na hospodářské periferii jako v Eliasem popisovaném hospodářském centru? A byl vliv monopolního mechanismu stejným v kulturním okruhu římskokatolické církve jako v okruhu, kde převládal pravoslavný klér? A v neposlední řadě se pak lze tázat, zdali se nelišily principy královského mechanismu v případě zemí, které Miroslav Hroch [2009] označuje za „státní národy“ (např. Anglie, Francie) a „multietnické říše“ (např. habsburská monarchie), v nichž mnohonárodnostní šlechta často sledovala odlišné zájmy a cíle? Elias se domnívá, nazýváje přitom monopolní mechanismus „zákonem“, že principy jeho fungování je možné aplikovat i na jiné zeměpisné oblasti než jenom na ty, které on sám popisuje. Ovšem výše uvedené otázky, které si všeobecná konceptualizace sociální změny po celém evropském kontinentu vyžaduje zodpovědět, samozřejmě do značné míry omezují platnost mnoha z Eliasových zobecnění.

Na část z těchto otázek odpovídá ve své studii „*Sociogeneze přemyslovského knížectví: Teorie Norberta Eliase a raný český stát*“ Jan Kalenda [2013c], který upozorňuje, že sociogeneze středoevropských států a zvláště pak přemyslovského knížectví probíhala na jiných principech, než sociogeneze států v západní Evropě. Autor výsledky svého zkoumání sumarizuje do následujících bodů: (a) proces sociogeneze podle něj nemíří vždy od decentralizovaného stavu ke stavu centralizovanému. Příkladně ve střední Evropě (v českém, polském a uherském státě raného a vrcholného středověku) probíhaly formační procesy opačným směrem a vedly k postupné destabilizaci a privatizaci státní moci. (b) Procesy utváření států vně bývalého *Lines Romanum* pak měly odlišné charakteristiky než ty, které probíhaly uvnitř jeho hranic. Státy nacházející se mimo jeho dosah dlouhodobě postrádaly post-antické organizační struktury, což u

nich vedlo k vzniku poněkud odlišné podoby politické organizace. (c) Tato forma organizace byla alespoň z počátku úzce svázána s kořistnickou ekonomikou (ta možná, krom jiných faktorů, souvisí i se skandinávským formováním států v témže období). Díky kořistnické ekonomice si byly některé rané evropské státy schopny vytvořit a udržovat velmi centralizovanou správní strukturu, a to mnohem rozvinutější než ty státy, které se nacházely v zóně vlivu bývalé Říše římské. Centralizovaná státní struktura byla i o něco později, přes úpadek kořistnické ekonomiky, udržována za pomoci tzv. hradské soustavy, připomínající v mnoha ohledech zřízení patrimoniálního absolutismu. (d) Počáteční procesy sociogeneze ve střední Evropě probíhaly, díky absenci předcházejících státních struktur, mnohem rychleji než na Západě. (e) Hlavní aktéři monopolního mechanismu se mohli v různých oblastech evropského světadílu lišit. Kupříkladu církev a měšťanstvo sehrávalo ve střední Evropě v éře 9. až 13. století rozhodně méně významnou roli než při formování státu na Západě, což ostatně platí i pro některé z dalších částí Evropy: Německo, Skandinávii aj. Také šlechta, pakliže byla již z počátku integrována do státního aparátu coby patrimoniální úřednictvo, nemusela být ihned principiálním soupeřem panovnické moci. (f) Demografické procesy ovlivňují sociogenezi též nerovnoměrně a jsou do ní během raného středověku zapojeny mnohem intenzivněji v západní části kontinentu než v té východní. Což je způsobeno výrazně nižší lidnatostí východní Evropy oproti té západní.

Výčet těchto bodů si samozřejmě nečiní nárok na úplnost. Přesto ale dle našeho soudu představuje zásadní omezení některých univerzalizačních tvrzení Eliasovy teorie.

- (3) Kromě tohoto bodu pak musíme upozornit na ještě jeden aspekt, a sice že se raně novověká Evropa neskládala pouze z absolutistických monarchií, pro něž byla typická sociální regulace za pomoci dvora. Jak uvidíme u dalších autorů (Poggi – kapitola č. 10, Ertman – kapitola č. 15), mnohé absolutistické režimy se formou sociální regulace od sebe zásadně lišily. Nepočítaje v to existenci celé řady neabsolutistických států: Spojenými nizozemskými provinciemi počínaje a polskou šlechtickou republikou konče.
- (4) Na jednostranné vykreslení charakteristik panovnických dvorů upozorňuje kupříkladu i Jerome F. Duindam [1990], který uvádí, že dvůr samotný často nesloužil pouze panovníkovi a jeho cílům. Spíše představoval mnohorozměrné pole, v němž se střetávaly zájmy nejrůznějších stran, které se za pomoci intrik, legálních i nelegálních prostředků politického zápasu, snažily akumulovat mocenské zdroje pro sebe. Heslo a

strategie „rozděl a panuj“, kterým se údajně řídili absolutističtí vladaři, tak nefungovalo za všech okolností. To platilo dvojnásob, byl-li budoucí panovník ještě nezletilý či v očích dvora slabý a vládou byl pověřen některý z jeho poručníků. Je vcelku zřejmé, že Duindamovy výtky tak míří obdobným směrem jako ty, jež jsme uvedli v bodu č. 2. Můžeme se proto sami sebe ptát, nakolik je možné zobecňovat v mnoha ohledech naprosto jedinečnou vládu takového absolutistického panovníka, jakým byl Ludvík XIV., na fungování kupříkladu habsburského či hohenzollernského dvora? Šlechta mimo to často stála proti sobě, nikoliv proti buržoazii, což dokazuje příklad náboženskými rozpory rozdělené tudorovské Anglie anebo pozice hugenotských pánů v předbartolomějské Francii.

Závěr a příspěvek k heuristice politizujícího přístupu

Stephen Mennel [1989: 7] píše, že Eliasovo rané studium medicíny možná zapříčinilo chápání společnosti jakožto složité struktury kostí, svalů a nervových zakončení. V takovémto rámci je třeba chápat i autorovo pojetí *sociogeneze státu*, které se skládá z mnoha vzájemně se ovlivňujících a doplňujících složek (k modelovému shrnutí výše uvedených procesů viz schéma č. 6.) a které nakonec ústí v přechod od společnosti nezávislé a násilné figurace středověkého typu k podstatně interdependentní a pacifičtější figuraci absolutistických států. Původní příčinou celého procesu byla feudalizace evropské společnosti a demografická exploze. Obě vyvolaly rozsáhlý sociální konflikt o moc, v němž uspěli nejsilnější šlechtici, z nichž se později stali panovníci středověkých států. S přechodem k monetárně hospodařící společnosti se však proměnilo „formační“ prostředí a s ním i charakter ústředního sociálního konfliktu. Ten pro sebe dokázal nakonec využít opět nejlépe stát, který se definitivně institucionalizoval jako hlavní suverénní politická organizace. Na druhou stranu bylo mnoho z jeho monopolu „socializováno“. A nesmíme též zapomenout na to, že ustanovení suverénního státu přispělo k jeho oddělení od společnosti a ekonomiky. Elias nám tedy nabízí jeden z prvních a dodnes nesmírně podnětných příspěvků k teorii formování států. Společně s Parsonsem (kapitola č. 8) pak pokládá základy pozitivní heuristiky daného teoretického přístupu.

Upomeňme, že určitou nevýhodou autorovy koncepce je, že se až příliš jednostranně věnuje vývoji francouzského státu, který jednoduše nemůžeme považovat za archetyp formačních procesů odehrávajících se po celém kontinentu: ať už na severském perimetru anebo na ostrovech ležících v Středozemním moři. Právě zvolené geografické limity Eliasovy

studie mohou za to, že ani vyobrazení dvou klíčových složek utváření států – monopolního mechanismu a zvláště pak se specifickou dvorskou dynamikou spjatého královského mechanismu – nemůžeme považovat za obecnou teorii formování států.

Doplňme ovšem, že na mnohé z Eliasem naznačených myšlenek navážou o něco později i další badatelé: Gianfranco Poggi (kapitola č. 10) bude pokračovat v rozpracovávání vztahů mezi hlavními aktéry uvnitř středověkého světa, stejně jako se zabírat otázkami regulace sociální diferenciaci. Podobným směrem se pak vydají i Martin van Creveld (kapitola č. 12). Na jiný aspekt Eliasova díla se na konci devadesátých let zaměří jiný autor, i když on sám tak úplně explicitně neučiní, Randall Collins (kapitola č. 16). Pro něj bude příznačné, že rozvine vlastní koncepci monopolního mechanismu, kterou se pokusí zakotvit v geopolitické teorii územní moci států. V neposlední řadě pak naváže na jednu z částí Eliasova díla Philip Gorski (kapitola č. 17), jenž využije některých z předpokladů civilizačního procesu k rozpracování vlastní teorie disciplinární moci. I na základě tohoto přehledu můžeme bez zdráhání říci, že Eliasův odkaz je pro zde rozebíranou tematiku stále živý.

Stejně jako v předcházejících kapitolách, rovněž i na tomto místě uvádíme klíčové premisy Eliasovy pozitivní heuristiky, které stojí v základech politizujícího přístupu ke studiu států a z níž vycházejí některé z důležitých tezí ohledně principů formování států.

P-_{PH1}: CÍLEM JE BUDOVAT TEORIE, V NICHŽ BUDOU VNITROPOLITICKÉ VZTAHY SEHRÁVAT PRIMÁRNÍ ČI PŘINEJMENŠÍM DŮLEŽITOU ÚLOHU PŘI UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₂₅: *Formování států je podmíněno centralizací a decentralizací moci držené jednotlivými politickými aktéry.*

A. Změny v centralizaci a decentralizaci moci držené jednotlivými politickými aktéry ovlivňují výsledné formy států.

- (i) Pakliže převažují centralizační procesy, vytvářejí se unifikovanější a jednotnější formy států s jediným mocenským centrem.
- (ii) Dochází-li ke vzniku státu s jediným mocenským centrem, vytvářejí se úzce provázané vztahy mezi hlavními politickými aktéry, následkem čehož je jejich vzájemná závislost vysoká.
- (iii) Převažují-li decentralizační procesy, dochází ke vzniku diverzifikovanějších a fragmentarizovanějších forem států s více mocenskými centry.
- (iv) Jestliže se uskutečňuje vznik států s více mocenskými centry a fragmentarizovanou mocí, vztahy mezi hlavními politickými aktéry na jejich

území jsou poměrně volné a vzájemná závislost mezi nimi je zpravidla na nízké úrovni.

B. Průběh centralizačních a decentralizačních procesů závisí na soupeření politických aktérů.

(i) Pokud se některým aktérům daří vítězit nad jinými politickými aktéry, daří se jim dlouhodobě rozšiřovat jejich mocenský monopol na určitém území.

(ii) Rozšiřují-li političtí aktéři dlouhodobě svůj mocenský monopol, dochází na určitém území k centralizačním procesům.

(iii) Centralizační procesy umožňují státům provádět sociální regulaci, zvláště pak regulaci sociálních konfliktů, viz premisa P_{26} .

(iv) Dochází-li k centralizačním procesům, uskutečňuje se bod (i) a (ii) z teze A. premisy P_{25} .

(v) Jestliže se některým z politických aktérů nedaří v dlouhém časovém horizontu rozšiřovat mocenským monopol a ten se naopak dále zmenšuje, dochází k decentralizačním procesům.

(vi) Uskutečňují-li se decentralizační procesy, nastávají body (iii) a (iv) z teze A. premisy P_{25} .

C. Rychlost a průběh centralizace je závislý na disponibilních zdrojích politických aktérů; tj. na hospodářských zdrojích a zdrojích přinucení, jimiž aktéři disponují.

(i) Čím rozsáhlejší jsou tyto zdroje, tím jsou centralizační tendence pravděpodobnější a proces centralizace zároveň rychlejší.

(ii) Naopak čím jsou tyto zdroje menší, o to méně pravděpodobné je, že se některému z aktérů podaří provést centralizaci na určitém území.

D. Rychlost a průběh centralizace je závislý na tvorbě a formě koalic mezi politickými aktéry.

(i) Političtí aktéři, aby minimalizovali nevýhody v držení některých typů zdrojů, uzavírají koalice s jinými politickými aktéry.

(ii) Tam, kde se podaří ustanovit silnou koalici politickými aktéry, disponující výrazně většími zdroji než jejich soupeři, je pravděpodobné, že dojde k centralizačním procesům.

(iii) Tam, kde se nepodaří ustanovit silnou koalici politickými aktéry, disponující výrazně většími zdroji, a/nebo se takový typ koalice rozpadá, je pravděpodobné, že dojde k decentralizačním procesům.

E. Rychlost a průběh centralizace je závislý na vnějším politickém tlaku.

- (i) Je-li vnější politický tlak vysoký, působí proti centralizačním tendencím, neboť má tendenci vyčerpávat zdroje použitelné k centralizaci.
 - (ii) Pokud je vnější politický tlak naopak nízký, napomáhá centralizačnímu působení.
- F. Rychlost a průběh centralizace je závislý na geografických a topografických faktorech.
- (i) Příliš velká a značně geograficky a topograficky různorodá území působí proti centralizačním tendencím. Vyžadují si totiž větší množství zdrojů na rozšiřování mocenských monopolů.
 - (ii) Oproti tomu malá, geograficky a topograficky jednotná území napomáhají centralizačním procesům. Náklady na rozšiřování mocenských monopolů jsou v tomto případě nižší.

P_{-PH2}: ZÁMĚREM JE KONSTRUOVAT TEORETICKÉ KONCEPCE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ÚLOHU SOCIÁLNÍ REGULACE (ŘÍZENÍ SOCIÁLNÍCH PROCESŮ) ZE STRANY STÁTNÍCH APARÁTŮ.

P₂₆: *Formování států je podmíněno schopností státu regulovat konflikt mezi hlavními politickými aktéry na jeho území.*

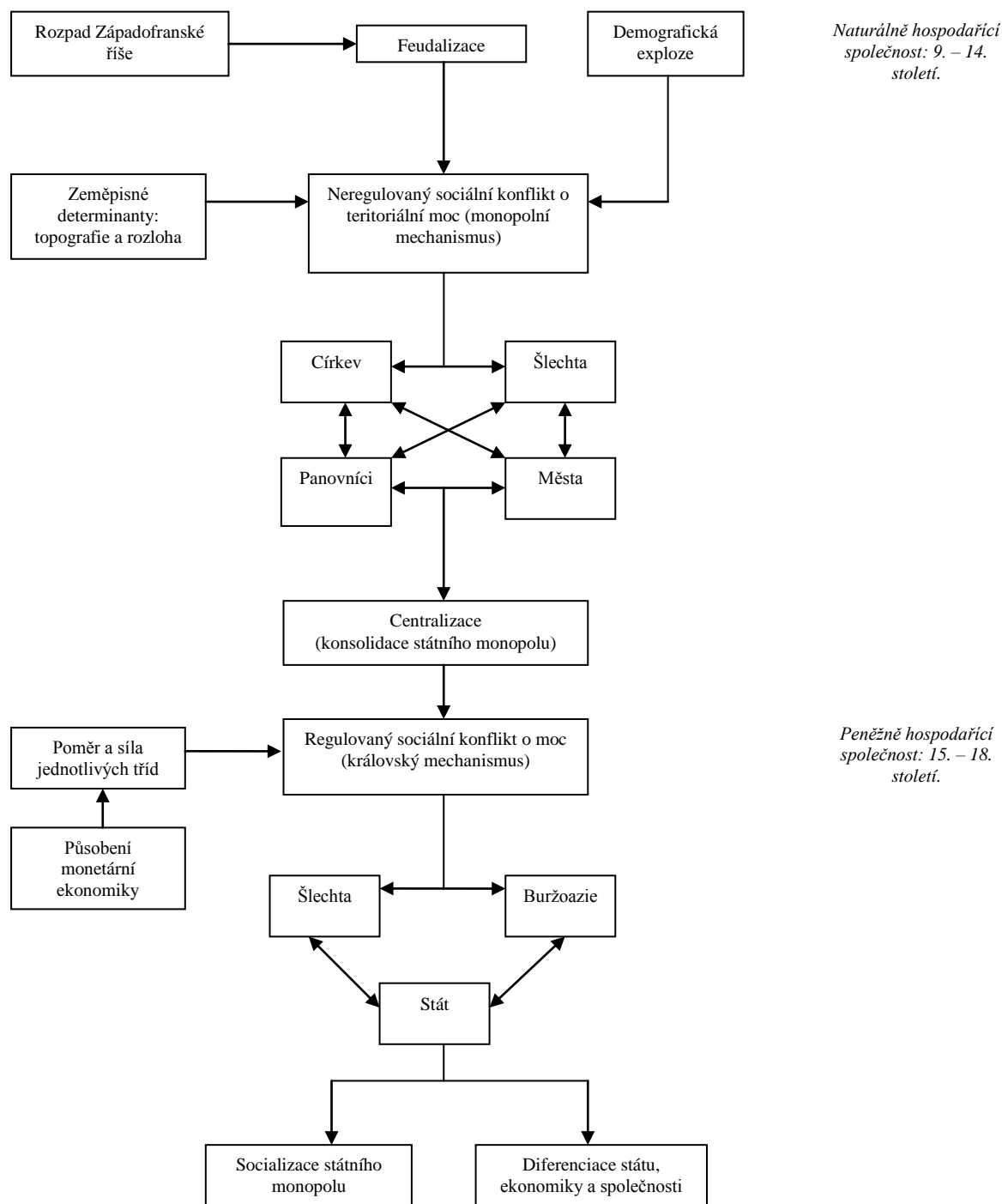
- A. Jakmile jedenkrát dojde k výrazným centralizačním tendencím na území státu, stát usiluje o regulaci své společnosti, zejména pak hlavních politických aktérů a konfliktu mezi nimi.
- B. Stát pro účely sociální regulace zavádí instituce, které mají usměrňovat konflikt mezi hlavními politickými aktéry na jeho území.
 - (i) Pakliže dochází k úspěšnému řízení konfliktu mezi politickými aktéry, střety mezi nimi se proměňují v regulovanou soutěž o status a výhody z něj plynoucí.
 - (ii) Nejčastější formou regulace konfliktu mezi politickými aktéry je jejich integrace do státního aparátu, která vede k vytváření vyšší úrovně vzájemné závislosti mezi sociálními aktéry.

P_{-PH3}: ÚČELEM JE VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ PROBLEMATIKOU KONCENTRACE RŮZNÝCH FOREM ZDROJŮ V RUKOU STÁTŮ.

P₂₇: *Formování států je podmíněno schopností politických aktérů koncentrovat moc a autoritu v jejich rukou; vytvářet mocenský monopol na úkor jiných politických aktérů.*

- A. Političtí aktéři se pokoušejí koncentrovat co největší množství zdrojů (jak hospodářských, tak zdrojů přinucení), které je zvýhodňují v konkurenčních střetech před jinými typy aktérů.
 - (i) Jsou-li v této aktivitě úspěšní, dochází k bodu (i) a (ii) teze A. z premisy P₂₅.
 - (ii) Jestliže se jim to nedaří, dochází k bodu (iii) a (iv) teze A. z premisy P₂₅.

Schéma č. 6. Eliasův model formování států: Příčiny, složky, průběh a efekty

10.

GIANFRANCO POGGI:

FORMOVÁNÍ STÁTŮ JAKO VÝVOJ INSTITUCIONÁLNÍCH FOREM VLÁDY

Je tím nejdůležitějším rysem určitého typu vlády řízení občanské společnosti anebo vymezování se vůči vnějším skupinám? Je samotná vláda státu založena spíše na konfliktu či spíše na kooperaci? To jsou jedny z mnoha otázek spjatých s vývojem evropských států, které si klade i britský sociolog italského původu Gianfranco Poggi (*1934), který ve své publikaci *Vývoj moderního státu* [1978], inspirované zejména německou sociologickou a právníkou školou, zkoumá evoluci institucionálních struktur evropských států.

Podle Poggiho [1978: 13-14] je formování států, které též nazývá „*statalizací*“ [Poggi 2003], procesem *institucionální diferenciace*, při níž hlavní funkcionální problémy společnosti dávají vzniknout promyšlenějšímu a komplexnějšímu strukturálnímu uspořádání politického života.¹³⁷ Jinými slovy řečeno, formování států je paralelou a v jedné chvíli i doplňkem stejných procesů institucionální diferenciace, jež ovlivňují ekonomiku, rodinu a náboženství. Autor se snaží zachytit tento proces pomocí typologických konstruktů, které mají vystihnout všechny podstatné charakteristiky určité formy vlády. Ta je totiž koncepčně nejlépe uchopitelná, pokud o ní uvažujeme jako o vývojové modalitě státu, neboť právě stát je středobodem politické dynamiky [Poggi 1978: xi-xiii].

Začátek svého analytického úsilí Poggi klade do 9. století, do éry vlády a rozpadu Karolinské říše. Jeho konec pak do 19. století, věku nástupu moderních konstitučních států.

¹³⁷ Poggi [1978: 14] rozlišuje hned několik rovin diferenciace, souvisejících s politickou sférou. V jejím případě se nejprve jedná o vznik nových institucí, jež zajišťují institucionalizaci sociálního konfliktu mezi hlavními politickými aktéry. Další rovinu procesu rozrůžňování představuje rostoucí diferenciace mezi soukromou a veřejnou sférou. A v neposlední řadě pak diferenciální procesy působí na i v rámci institucí legislativní a výkonné moci, které se stávají různorodější a na sobě nezávislejší.

V průběhu tohoto jednoho milénia politické evoluce vznikly celkově čtyři naprosto odlišné (ideálně typické) formy států regulující život sociálních aktérů. Co se týče zeměpisných kontur autorových úvah, ty jsou převážně omezeny na země západní Evropy, jmenovitě na Francii a Německo (těm je v publikaci vyhrazen největší prostor), Iberský poloostrov, habsbursko-rakouské panství a částečně i na východní Evropu (Prusko). Z Poggiho úvah je však vyřazena Anglie, která je podle něj naprosto unikátním případem politického vývoje a argumenty předložené v jeho práci nijak neodpovídají budování anglického státu. Navíc Poggi zdůrazňuje, že neusiluje o popis konkrétních transformačních cest jednotlivých států (a jejich dodatečnou komparaci), ale naopak míří k naznačení obecného (evolučního) schématu vývoje politických institucí [1978: 16-17]. Čili autor zvláštním způsobem propojuje tradici durkheimovské vize společenské diferenciaci s optikou Weberových ideálních typů.

Vztah společnosti a státu

Co je podle Poggiho stát? Především je to *institucionální komplex*; složitá množina institucionálních uspořádání zajišťujících vládu nad určitým územím. Vládou je míněna regulace aktivit individuů jednajících jako držitelé specifických sociálních pozic. Kromě toho stát monopolizuje, jak jen mu to legislativa umožňuje, všechny dosažitelné prostředky k výkonu zmíněné sociální regulace a stejných prostředků pak využívá i k dosahování vlastních cílů [1978: 1].

Jestliže je stát regulátorem a centrem politiky, jaké sociální funkce vykonává? Podle Poggiho [1978: 2-11; srov. též Poggi 2001] existují dvě ideálně typické koncepce postihující hlavní úlohy státu:

- (1) *Koncepce Davida Eastona*, kterou můžeme nazvat jako teorii *politické koordinace*. Podle ní stát napomáhá usměrňovat proud různorodých lidských aktivit. Objekty této regulace se historicky i prostorově liší, a proto se musí lišit i její metody – politické instituce. Aby byla regulace dlouhodobá a plynulá, musí být státní zásahy do občanské společnosti institucionalizovány, a aby bylo zároveň dosaženo její co možná nejvyšší efektivity, měla by být založena na sdílených hodnotách. Regulace společnosti je obvykle dosahováno třemi mechanismy: (a) na základě tradice (zvyklostí či obyčejů); (b) pomocí vyjednávání; (c) příkazováním. Politika a existence státu je z velké části spojena s posledně jmenovanou cestou, implikující mocenskou asymetrii. V rámci takového konceptu státní politiky jsou zvláště zdůrazněny vztahy uvnitř skupiny a úloha její koordinace. Ta je podle Eastona vyvolána *potřebou nedostatku*, jež se snaží

skupina odstranit. Konečným cílem státního aparátu je v takovéto koncepci odstranění příčin deprivace co největšího počtu osob.

- (2) *Koncepce Carla Schmitta (politický konflikt)*. V tomto přístupu je politika reprezentovaná státem představena jako *vymezování se vůči druhým*, jako mechanismus ustanovování a udržování hranic mezi skupinami a prosazování určitých zájmů a identit na úkor jiných. Stát zde hraje jednoduše úlohu styčného bodu, podle něhož si aktéři volí své „přátele“ a „nepřátele“. Schmitt především vyzdvihuje úlohu vnitřní integrity skupiny (obyvatelstva státu) proti vnějším silám. Státní politika se následkem toho proměňuje v permanentní přípravu na potencionální konflikt s jinými skupinami (státy). Koordinace společnosti v tomto případě tedy spíše vyrůstá *z nebezpečí a potřeby ochrany* než ze stavu nedostatku, jak argumentuje David Easton. Konečný cíl státu je jasný: dosáhnout co nejvyšší integrity obyvatelstva a zajistit mu ochranu.¹³⁸

Obě koncepce, jak již bylo výše uvedeno, nejsou jen ideálními typy sociálních funkcí státu, ale zároveň i vztahů mezi státem a společností. Na jedné straně je to spíše symbolická a diskursivní regulace vystavěná na roli sociálního konsensu, na straně druhé spíše materialistická a militaristická regulace společnosti, jejímž motorem je sociální konflikt. Oba typy se však v realitě mísí a v průběhu evropských dějin se institucionalizují do určitých typů vlády, které na sebe berou podobu konkrétních států. Potřeby regulace politické sféry se samozřejmě vyvíjejí. Lidé na ni obvykle reagují vytvářením nových institucionálních forem, jež by v proměněných podmínkách mohly regulovat sociální život jak ve vztahu k „vlastní“ společnosti, tak vůči společností „vnějším“. Právě proměnám příčin nových typů regulace, jejich institucionalizaci, nejpodstatnějším rysům i dodatečným konsekvencím pro organizaci lidského života se budeme věnovat v další pasáži textu.

Z takového pojetí státu je jasně patrné, že vychází z makroúrovňové analýzy společnosti, již dominují institucionální dimenze a jejich změna. Přičemž stát pojímaný jakožto shluk politických institucí postupně nabývá na komplexitě a získává rostoucí množství sociálních funkcí, které má plnit. Z hlediska ontologie sociálního světa pak Poggiho koncepce státu vychází z realismu; státy pro něj představují substanciální entity, které svou existencí a praxí ovlivňují zbývající sociální instituce a skrze ně pak i sociální aktéry. Měli bychom však upozornit, u

¹³⁸ Na jiném místě Poggi [1978: 88] poznamenává, že každý stát se vždy nachází v soupeřivém vztahu s jinými politickými aktéry – nejčastěji pak státy. Existuje tedy pouze jako sebe-utvářející se a sebe-posilující se jednotka, která se snaží všemi dostupnými prostředky dosáhnout vlastních zájmů. Každá státní organizace se pak modifikuje v odpovědi na změny v jejím vnitřním a/nebo vnějším demografickém, vojenském, ekonomickém a politickém prostředí. Tyto vlivy znamenají, že equilibrium celého systému a s ním i výsledná forma státu je vždy nejistá a dočasná.

čehož se ostatně zastavíme i v závěru této kapitoly, že Poggi ve své analýze formování evropských států stanovuje ideální typy politických režimů (států), které jsou však teoretickými konstrukty a nikoliv empirickými případy formačního procesu. Jinými slovy řečeno, třebaže autor pojímá státy jako reálně existující entity, sám je reprezentuje skrze teoretické konstrukty. Což následně vede ke sporům ohledně povahy a dosahu autorových teoretických tvrzení, stejně jako účelu jeho analýzy. Právě tento bod, navíc doplněný o to, že sám Poggi nikde tento základní (metodologický) rozpor nerozebírá, pak značně problematizuje další využívání a rozvíjení autorovy teoretické koncepce.

Průběh formování států

Všechny systémy vlády, které se v Evropě od raného středověku vyvinuly, musí být viděny v kontextu širšího pozadí kulturních, ekonomických, sociálních a technologických fenoménů. Jsou to totiž právě změny v odlišných institucionálních dimenzích, které ovlivňují/podmiňují proměny systémy vlády, regulace společnosti, a tím i samotné formy států. Podle anglo-italského sociologa existovaly celkově čtyři typy vládních systémů:

- (1) feudalismus zasahující období od 9. do 12. století;
- (2) ständestaat neboli stavovská vláda převládající během 13. až 14. století;
- (3) absolutismus vymezený 16. až 17. stoletím;
- (4) moderní konstituční stát, forma vlády typická pro 19. století.

Kromě toho můžeme ještě rozlišit dvě přechodné fáze. První spadající do 15. století, kdy došlo k úpadku ständestaat a ještě se nestačily zformovat struktury absolutistických režimů. Druhá fáze, rozkládající se přes 18. století, během níž došlo k duálnímu rozkladu absolutistických mašinérií a vzestupu občanské společnosti.¹³⁹

Nicméně bychom měli poznamenat, že stanovení konkrétních začátků a konců jednotlivých časových sekvencí Poggi nenabízí a že jeho vývojové schéma je značně retrospektivní. Jak Theda Skocpolová a David Brian [1980: 302] s určitým despektem poznamenávají: „Poggiho argumenty jsou konstruovány jako retrospektivní teleologie.“

¹³⁹ Ve své pozdější studii na toto téma autor rozlišuje poněkud odlišné fáze vývoje moderního státu (jeho „statalizace“): (1) *Konsolidaci vlády*, která podle něj běžela od 12. do 16. století. Její rozhodující tendencí bylo snižování počtu mocenských center a rozšiřování velikosti státního území. (2) *Racionalizaci vlády*. Ta spadala mezi 17. až 18. století a týkala se budování racionálně řízeného státního aparátu, tzn. rané byrokratizace. V tomto období státní režimy vytvořily síť úřadů sloužících k regulaci života společnosti, zejména zajištění vnitřní bezpečnosti a výběru daní. Většina státních opatření pak byla stále více zprostředkována prostřednictvím práva, zabezpečujícího osobní vlastnictví. (3) *Expanzi vládní regulace*. Začínající někdy okolo poloviny 19. století, jejímž vůbec nejcharakterističtějším rysem je rozšiřování počtu i různorodosti sociálních otázek, do nichž stát vstupuje [Poggi 2003: 251-253]. K Poggiho možné ideové inspiraci v bodu týkajícího se racionalizace státní správy srovnej knihy jiných historických institucionalistů [Hall 1986; North, Thomas 1973].

Feudalismus: 9. až 12. století

V pozadí příčin vzniku feudalismu stojí hned tři vzájemně propojené procesy. Nejprve šlo o rozpad Římské říše a následnou propojování germánských institucí s institucemi z antiky. Dále se jednalo o masivní migraci populace během stěhování národů a nakonec je třeba vzít v úvahu i přesun nejrušnějších komunikačních a obchodních tras ze Středozeší do západní Evropy [Poggi 1978: 18; 1990: 35]. Vzájemná koexistence těchto tří elementů, společně s trvalým nebezpečím vnějších nájzdů, způsobila, že došlo k rozsáhlému štěpení větších územních celků na menší, až se celý evropský prostor rozložil na soběstačná panství.¹⁴⁰

Došlo tedy k tomu, že *moc se rozptýlila na lokální úrovni*. Co ale v takovýchto podmínkách nastolovalo být třeba jen minimální politickou kooperaci? Podle Poggiho [1978: 25] to byly specifické feudální vztahy, které měly podobu vazalství a které strukturovaly celý sociální systém.

Vazalství bylo naprosto klíčovou institucí, jejíž kořeny historicky sahaly až k sociální organizaci germánských kmenů a vyznačovaly se přímou osobní závislostí jednotlivých mocenských aktérů. V první řadě šlo o vztah mezi pánem a vazalem, který měl smluvní podobu a byl uzavírán na svobodné reciproční dohodě obou partnerů. Pán uděloval svým vazalům půdu (léno) a ti mu za to byli povinováni službou. Mezi oběma stranami tak existovala oboustranná závislost. Daný vztah však nevytvářel jen vzájemné závazky, ale zároveň ustanovoval i základní sociální hierarchii. Poznamenejme ale, že do vazalských svazků měla zamezena přístup velká část tehdejší populace, tudíž se rychle zformovala úzká feudální elita na jedné straně a masa chudých rolníků na straně druhé, nad nimiž byl vykonáván dohled ze strany pánů. Navíc je třeba mít na zřeteli, že vazalství bylo z velké části emocionálním závazkem zdůrazňujícím loajalitu. Vazby mezi vazaly pak kromě jiného upevňovaly i to, že byly z velké části vystavěny na ekonomické autonomii jednotlivců, spoléhajících se na samozásobitelskou ekonomiku vlastních panství [Poggi 1978: 20-23; 1990: 36-39; srov. též Schulze 2003: 15-16].¹⁴¹

¹⁴⁰ Kromě těchto tří příčin, Poggi [1978: 31] uvádí ještě jednu, podle našeho názoru stejně závažnou příčinu – decentralizaci moci: institucionální kořeny připomínající feudální anarchii vyrostly z toho důvodu, že třída válečníků a rentierů držela jako jediná dostatečné přinucující kapacity, které ji na jednu stranu umožňovaly prosazovat vlastní zájmy a udržovat svou nezávislost, na druhou stranu ji však omezovaly v možnostech ovládnutí větších než přilehlých sousedních území.

¹⁴¹ S konceptem vazalství úzce souvisí *institute klientely*, za jejíž teoretickou propagaci vděčí česká sociologie Janu Kellerovi [1995a: 66-67, 1995b: 56-60, 82-83; 2009: kap. 2.]. Klientelismus se prakticky formuje na feudálních základech asymetrického recipročního vztahu mezi klientem a jeho patronem. Obě strany vůči sobě mají závazky, poskytují si navzájem služby a statky, ale patron v nich vždy hraje prim. Podle Kellera však není klientelismus pouze feudálním fenoménem. Této instituci se dařilo i později v centralizovaných byrokratických systémech absolutistických států či se ji dokonce podařilo adaptovat na struktury moderních společností.

Stát konstituovaný feudálními vztahy byl budován jako *asociace osob*. Což zároveň představoval jeho největší slabinu. Moc se v něm totiž přelévávala ze strany na stranu, podle směru oslabování či posilování určitých vazalských sítí: šlo o stav tzv. „regulované anarchie“, jak jej popisuje Třeštík [1999]. Různorodost celého feudálního uspořádání navíc komplikoval fakt samotné komplexnosti vazalských sítí, neboť v nich:

- (1) Jeden pán mohl mít (a také často měl) více jak jednoho vazala.
- (2) Jeden vazal mohl mít víc jak jednoho pána, díky čemuž vznikala nejasná, místy až nepřehledná situace ohledně vzájemných závazků.
- (3) Mocnější vazalové mohli propůjčit některým svým věrným část vlastního léna, čímž došlo k odstartování výstavby zcela nové mocenské sítě. Noví vazalové však nikdy nebyli v přímém vztahu k původnímu pánovi, jemuž byl vždy podřízen pouze jejich chlebodárci.

Souhrou těchto okolností bylo propojení mezi dnem vazalského systému (nejnižší šlechtou, těmi, kteří vlastnili jen několik málo hektarů půdy) a jeho vrcholem (nejmocnějšími pány, potažmo knížaty a královskými syny) jen skrovné. Navíc spolupůsobení těchto tří faktorů zásadním způsobem oslabovalo jakékoliv pokusy vyšších feudálů o kontrolu jejich podřízených [Poggi 1978: 28].

Je jasné, že pro feudální stát, asociaci pánů a vazalů, byla nejtypičtějším trendem celé etapy neutuchající *fragmentarizace* každého většího územního celku do mnoha menších a jejich zvyšující se nezávislost na jakékoliv centrální moci. Tento vývoj zároveň vytvářel rostoucí množství konfliktů o soudní pravomoci a ohledně hranic sfér vlivu. Vyšší šlechta se postupně snažila prosadit svá nominální práva, legitimizovat svou nadvládu nad nižší šlechtou. K tomu ale vedla jediná úspěšná cesta – použití přinucení. Právě až za pomoci dlouhodobě neutuchajícího ozbrojeného tlaku bylo možné i v rámci větších územních jednotek dosáhnout částečné politické kooperace [1978: 30].

Co je základním efektem feudálního systému vlády? Především se politická „gravitace“ přesunula směrem k těsnějším a mnohem místněji založeným vztahům společenské koordinace a regulace, které zvýrazňovaly vzájemnou nezávislost jednotlivých sociálněpolitických jednotek [1978: 31]. Nicméně již v závěru feudální epochy se prostřednictvím expanze zámožnějšího panstva na úkor slabších velmožů začaly budovat základy rozsáhlejších územně vymezených politických společenství, jež byly s to nahradit převážně vazalská uspořádání. Jakmile pak jedenkrát úspěšně zakotvil systém teritoriální

Instituce klientely tak patří k jednomu z mnoha reziduí tradičních společností, jemuž se podařilo úspěšně vzdorovat času i modernizačnímu racionalizačnímu úsilí.

správy, vazalství upadalo, neboť si suverénní územní vláda vyžadovala spíše výkon neosobních oficiálních rolí než emocionálních vztahů závislosti. Daný systém byl upřednostňován i nejmocnějšími politickými aktéry (panovníky), poněvadž jim na území orientovaná správa přinášela větší moc než vazalský systém [1978: 24-25].¹⁴²

Ständestaat, vláda stavů: 13. až 14. století

Ständestaat je německý termín označující vládu stavů. Pro ni je podle Poggiho [1978: 43; 1990: 40-41] typické, že je naprosto unikátním formátem vládního systému příznačného pro vrcholně středověkou Evropu. Ve zkratce řečeno jde o *duální formu vlády*, v níž vedle sebe koexistuje *feudální systém* předcházejícího období – i když ten může mít podobu jak silných vazalských sítí, tak i jejich slabšího ekvivalentu, částečně územně vymezeného a centralizovaného – a *stavy* reprezentující městské, aristokratické i církevní zájmy. Obě složky se v regulaci společnosti prolínají a dialekticky podmiňují politickou akci té druhé.

Vzestupu stavů napomohl v první řadě *vzestup měst*, který přispěl ke vzniku nového systému vlády a který vychýlil rovnováhu mezi vladaři určitých území a jejich vazaly. Města se podle Poggiho v západní Evropě vyvinula jako ekologicky odlišné prostředí, hustě osídlené, se specificky urbánní produkcí (řemeslnou výrobou), komerčními cíli a politickou autonomií. Jejich mocenskou nezávislost umožňovaly zejména dvě věci: zčásti šlo o městské hradby, činicí je pro tehdejší obléhací techniku jen obtížně zdolatelnými, a zčásti se jednalo o jejich hospodářskou sílu, která jim umožňovala vlastní obranyschopnost dále zvyšovat. Nicméně městská autonomie byla jen relativní, neboť ji omezovala jak širší dělba práce středověkého světa, tj. částečná odkázanost na zemědělské výnosy venkova, tak vlastní demografická síla, která jim neumožňovala rozhojňovat moc mimo ekonomickou sféru. Městské zájmy tak byly ve skutečnosti mnohem složitější, než by se mohlo na první pohled zdát a byly spojeny s obtížným manévrováním mezi převládajícími silami tehdejšího světa [Poggi 1978: 36-42].¹⁴³

¹⁴² Schulze [2003: 19] ve velmi podobném kontextu zdůrazňuje úlohu ještě jednoho prvku, nového typu zákonodárství, které touto dobou vzniklo. Prosadil se tzv. *princeps legibus solutus*, podle něhož nebyl panovník vázán zákony, neboť je to on, kdo je vytváří. To v důsledku vedlo k novému pojetí panovnického úřadu: moc nastolovat světské právo a určovat pravidla, podle nichž se má ve státě vládnout, byla vložena pouze do rukou panovníků.

¹⁴³ Některé města se samozřejmě daná omezení snažila obejít. Jako velmi účinnou strategií se pro některé z nich ukázalo být uzavírání koalic se šlechtickými rody, eliminující mnohé z jejich slabin. Za nejlepší příklady úspěšného zavedení takovéto strategie lze jmenovat města jako Brugy, Gent, Ypres, Lille či některá flanderská města aj. [Poggi 1978: 41]. Nicméně takovéto aliance měly i své širší konsekvence pro samotný stavovský systém. Došlo totiž k tomu, že v mnoha zemích se původně nezávislé městské stavy staly pouhou hříčkou v rukou silné místní šlechty, jak se tomu ostatně stalo i na mnoha místech habsburské monarchie [srov. Evans 2003: 107, 198].

Výše jsme nastínili vazby měst k feudálnímu systému, ale jaká byla jejich vnitřní struktura? Urbánní komunity byly tvořeny svobodnými občany – *měšťany* – kteří zpravidla, pokud ve městě pobývali déle jak rok a den, získávali místní jurisdikční status. Města tudíž disponovala vlastními soudními orgány, jimiž regulovala nejenom chod uvnitř hradebních zdí, ale i v jejich přilehlém okolí. Městská práva byla korporátní ze své podstaty; tzn., že je držela celá městská kolektivita, v jejímž čele pak stáli volení zástupci – konzulové. Jejich post, míní Poggi, představoval jednu z vůbec nejdůležitějších institucionálních inovací oproti feudální vládě, jelikož nesl známky rozvíjejícího se konstitucionalismu, který se měl v Evropě začít rozvíjet v dalších dekadách [1978: 37-40].

Urbánní enklávy s tím, jak rostl jejich hospodářský a politický význam, začaly usilovat o prosazování svých zájmů i na úrovni přesahující místní společenství. Právě pro tuto funkci byly vytvořeny *stavovské zastupitelské orgány*, které měly hájit zájmy městských komunit vůči panovníkům a šlechtickým sítím.¹⁴⁴ Vladaři pak ve chvíli, kdy vstoupili do oboustranných vztahů se stavy, začali zároveň nevědomky budovat zcela nový typ vlády – *ständestaat* – duální vládu. Stavy tlumočily prostřednictvím svých zastupitelských institucí, většinou místních parlamentů, vládcům své požadavky a ti je na základě svých vlastních potřeb a preferencí přijímali či odmítali [1978: 43-45].¹⁴⁵ Asi nejdůležitější problémem regulace společnosti pod systémem vlády, jakým byl *ständestaat*, se ukázalo být partnerství obou složek, a to jak feudálních teritoriálně-vazalských institucí, tak institucí urbánních a konstitučních. Každý z těchto elementů si totiž ponechával vlastní sféru působnosti a autonomie. Na druhou stranu ale, jak Poggi zdůrazňuje, šlo o dvě strany téže mince, jediného systému vlády, v němž panovník a stavy „hospodařili“ společně. Dohromady generovali jednotné pole vlády. Nicméně toto pole bylo stejně tak prodchnuto konfliktní dynamikou a málokdy mělo podobu zcela rovnovážného stavu. Konflikt mezi stavy a panovníkem, reprezentantem feudálních sil, se obvykle týkal dvou cílů: (1) Úsilí stavů o legitimitu, proti

¹⁴⁴ Termín stav (*stande*) odkazuje podle Poggiho [1978: 43] ke specifickému stratifikačnímu elementu, označujícího osoby na stejné úrovni statusu, tzn. disponující identickými právy, privilegii a povinnostmi. Poggi tudíž vymezuje stavy velmi podobně jako Max Weber, který je chápal jako statusové skupiny vymezené mírou prestiže, jíž se jedinci ve společnosti těší či nikoliv. Stavy jsou na rozdíl od tříd a „stran“ převážně závislé na ideologické moci. Nicméně toto rozlišení jen modelové a aktéři mohou být v jednom okamžiku jak členy stran a tříd, tak i stavů. Stavy se též podle Webera těší specifickým privilegii, založeným na životním stylu, formálním vzdělání a původu [Weber 1978: vol. 2., kap. 8., srovnej též Loužek 2005: 109-110].

¹⁴⁵ Ve své pozdější publikaci o tomto tématu Poggi [1990: 40-41] uvádí, že stavovská vláda měla následující charakteristiky:

- (1) Představovala veřejně kontrolovanou moc s částečně feudálním zakotvením.
- (2) Vláda nebyla obvykle reprezentována individuí, ale různými politickými kolektivami (stavy), jako např. aristokracií, městy a měšťany, obchodními asociacemi a církevními spolky.
- (3) Sociální regulace byla založena spíše na teritoriálních základech než na feudálních vztazích.
- (4) Ústředními politickými zájmy byly především zájmy stavů. Proto, chtěl-li panovník legitimně vládnout, musel prosazovat jejich zájmy.

němuž panovníci na jednu stranu často brojili a snažili se ho přinejmenším omezit, na druhou stranu byli jediní, kdo mohli legitimitu stavů potvrdit. (2) Úsilí panovníků o podporu, zejména finanční a vojenskou, ze strany nominálních objektů jejich vlády, jemuž stavy vehementně oponovaly, ale zároveň byly jedinou složkou, která ji dokázala efektivně poskytnout [1978: 48-52].

V rámci dynamicky se vyvíjejícího vztahu mezi panovníkem a stavy se tak postupně vytvořila vazba mezi vládcovými potřebami a politickým vzestupem stavů. Poggi [1978: 58] v tomto kontextu píše: „Existovala nezanedbatelná tendence městských skupin, jež jedenkrát získaly moc, proměnit ji v legitimní pozici uvnitř systému vlády [...] toho dosahovaly skrze to, že podporovaly územní vládu panovníka na úkor převládajících feudálních vazeb, čímž se snažily vytlačit důležitost feudálního elementu.“ Stavy za legitimizaci své pozici v systému „zaplatily“ finanční a vojenskou podporou rostoucího administrativního aparátu.

Tento duální systém znamenal přes všechny své vnitřní rozpory posun kupředu z roztržité feudální politiky k mnohem homogennější koordinaci a také k mnohem teritoriálněji vymezenější správě, kde vladař vystupoval jako reprezentant konkrétního území a jeho politické jednoty. Celkově byla sociální regulace pod patronátem ständestaat oproti předcházejícímu systému vlády mnohem sofistikovanější a disponovala vysokým stupněm institucionalizace [1978: 49].¹⁴⁶

Absolutismus: 16. až 17. století

Mnoho z procesů, které se odehrávaly již během stavovského typu vlády, se postupně prohlubovalo až do bodu, kdy daly vzniknout zcela nové formě státu – absolutistickému režimu. Jaké konkrétní příčiny stály v pozadí jeho nástupu? Podle Poggiho [1978: 60-64] šlo zejména o tři důležité jevy:

- (1) *Ustanovení mezistátního systému*, v němž větší státy bez problémů polykaly své menší konkurenty, až se vyprofiloval nevelký počet nezávislých státních jednotek. Každá z nich bránila svou suverenitu v rámci soupeření s jinými státy. Vzniknul tak celoevropský vzorec vztahů mezi širšími politickými entitami vytvářející tlak na schopnost jednotlivých států udržovat vnitřní politický pořádek, činit své vlastní struktury homogennější, efektivnější a racionálnější.

¹⁴⁶ Hagan Schulze [2003: 32] navíc poznamenává, že ve velmi kritických situacích, např. za panování nezletilého krále, představovaly zemské sněmy nezbytnou stabilizační sílu; nejenom evropští vladaři, ale i *forces intermédiaires*, představitelé stavovské moci, parlamenty, stavy a zemské sněmy přispívaly k vytváření a stabilizaci moderních států.

- (2) Druhou příčinu vzniku absolutistických států můžeme nalézt v jejich vnitřním prostředí. *Komercializace ekonomiky* nabrala během 16. století nevídaných obrátek a dále posílila ekonomickou i politickou pozici městských center. Stavby natolik zvýšily svou důležitost, že je panovníci sami přestali podporovat a na místo toho se obrátili o pomoc ke šlechtě. Právě ta měla tvořit protiváhu silícím buržoazním zájmům. Spory mezi Korunou a stavy nezdídky přerůstaly do podoby otevřeného konfliktu, který v důsledku nevedl k posílení stavů, nýbrž k jejich oslabení. Proč k jejich oslabení? Neboť teritoriální vladaři hráli stále důležitější roli při ekonomické protekci i vojenské ochraně měst. Hospodářská ochrana pak byla zejména spojena se zaváděním merkantilistických opatření; obchod se přesouval na nadnárodní úroveň, což si vyžadovalo více státních zásahů. Města sama je však nedokázala provádět, a tak aby jejich ekonomický prostředník nastoupil stát. Urbánní jednotky se následkem toho musely reintegrovat do celostátně jednotného hospodářského systému, a jakmile jednou zmizela ekonomická autonomie měst, začala se vytrácet i jejich politická síla. Podobný dopad měl i vojenský tlak. Organizované násilí přestalo být soukromou záležitostí a transformovala se ve věc veřejnou. Udržování politické autonomie se pro městské zastupitele stávalo čím dál tím nákladnější a nijak neprospívalo prosazování hospodářských zájmů, které pro ně byly vždy prioritní. Měšťané se tudíž raději podvolili státní centralizaci a upřeli své síly k čistě ekonomickému profitu, než aby v nerovném zápase s absolutistickým státem usilovali o politickou suverenitu.
- (3) Kromě těchto dvou naprosto klíčových strukturálních příčin se Poggi zmiňuje ještě o třetím faktor, a tím podle něj byla *reformace* a *protireformace*. V jejich případě nelze s naprostou přesností rozhodnout, zdali šlo o problém vnějšího či vnitřního politického usměrňování. Ať tak či onak, oba jevy nakonec vedly k vyšší úrovni náboženské homogenizace obyvatelstva jednotlivých zemí, a díky tomu i k podstatně snazší centralizaci samotného státního aparátu.

Na jedné straně tedy sice došlo k relativnímu vzestupu důležitosti buržoazie, na druhou stranu jí geopolitická konstelace (nástup extenzivních struktur kapitalismus a řevnivého mezistátního systému) neumožňovala nově nabytou hospodářskou sílu zúročit v domácí politické aréně. Ve stejném období, následkem shodných strukturálních příčin, došlo k úpadku šlechty. Ta ztrácela především svůj předcházející význam v ozbrojených střetech, který opravňoval její výjimečné postavení v sociální stratifikaci. Rozsáhlé armády moderního typu, nutné pro

úspěch v raně moderních válkách, se nikterak nepodobali neuspořádaným a dočasně svolávaným ozbrojeným skupinám feudálních vazalů [1978: 66].¹⁴⁷

Souběžný úpadek obou klíčových sociálních sil tak způsobil nástup nového typu vlády – *absolutismu*, který se vynořil přímo ze struktur *ständestaat* a který dokázal neoptimalněji regulovat sociální život v nových podmínkách. Existence absolutistického státu byla spjata se dvěma důležitými procesy. Jednak šlo o *expanzi státního aparátu*. Ten rozšiřoval profesionální systém soudů, výběru daní, vojenské služby a dalších opatření, jež posilovaly schopnosti sociální regulace.¹⁴⁸ Jednak šlo o samotnou sociální regulaci, v rámci které můžeme rozlišit dva ideálně typické modely [Poggi 1978: 68-74; 1990: 46-51]:

- (1) *Francouzský přístup (politická regulace za pomoci dvora)*. V rámci tohoto přístupu byla koordinace sociálního jednání zajišťována pomocí instituce dvora. Vládu zde vykonával absolutní monarcha držící veškeré rozhodovací pravomoci, a který se snažil začlenit politické špičky jak ze stran aristokracie, tak buržoazie do státních úřadů (vládních rad a koncilů). Poggi zdůrazňuje, že francouzští panovníci mohli takto čelit ambivalentním zájmům obou stran a zároveň je činit závislými na existenci vlastního sociálně-politického uspořádání. K podobným integračním tendencím docházelo i na úrovni nižší šlechty, které byly nabízeny důstojnické posty v armádě.
- (2) *Pruský přístup (politická regulace za pomoci byrokratického aparátu)*. Byl naopak založen na menší důležitosti dvora při úloze vnitřní společenské regulace a na zdůraznění profesionální služby ve státním aparátu; jedno zdali v jeho civilní či vojenské verzi. Tento typ absolutismu byl o něco egalitárnější nežli předcházejí a panovník v něm také držel méně moci. Král, jakým byl např. Fridrich Veliký, vládl spíše uvnitř rozsáhlé státní byrokracie než nad ní. V pruském přístupu se tedy oddělila osoba panovníka od jeho funkce.

Ani v případě Francie, ani v případě Pruska nebyla absolutistická administrativa nadále soukromou (královskou) domácností, ale skládala se z rozšiřujících se veřejných úřadů. Dokonce i z panovníka se stala veřejná osoba. Oba subtypy politické regulace však měly ještě

¹⁴⁷ Sociolog Stanislaw Andreski [1968: 81] v tomto kontextu poznamenává, že ve chvíli, kdy se povaha vedení válek přesunula od převážně soukromé záležitosti nejvyšší třídy, držící monopol na zdroje přinucení, k bojovým střetům, v nichž musela vládnoucí elita spolupracovat se svými poddanými, v nichž byla doslova odkázána na kolektivní podporu své populace, změnila se i povaha politické regulace. Došlo k posunu od individuální autoritativní vlády úzké skupiny jedinců ke skupinové participativní vládě.

¹⁴⁸ Poggi [1978: 74] upozorňuje především na roli rozšiřování a univerzalizace právního systému, umožňujícího provádět legitimní zásahy administrativního aparátu po celém území státu. Legislativa se ukázala být nejefektivnějším nástrojem vládnutí. K diskusi ideologických podmínek, diskursů ospravedlňujících vládu absolutistických vladařů a umožňujících univerzalizaci práva, srovnej [Vincent 1987: kap. 2.].

jeden shodný aspekt – zveřejnění výkonu a provádění moci, která dosahovala stále vyšší úrovně obecnosti.

Jaké jsou ty nejpodstatnější dopady absolutistického typu vlády? Státní instituce se začaly stávat veřejnými, i když je třeba mít na paměti, že do nich stále měla možnost přístupu jen relativně úzká vrstva lidí. Což platilo zvláště pro ty nejvyšší administrativní posty. Stát v průběhu 16. a 17. století sice rozšířil svou činnost (sociální regulaci) na celou společnost, avšak populace státu – objekt zdaňování i vojenské služby – byla stále jen objektem vlády a nikoliv jejím subjektem. Stát se během téže éry stal relativně uniformním a centralizovaným. Duální systém vlády typický pro ständestaat se proměnil v jednotnou správu absolutistických režimů [Poggi 1978: 77-78].

Moderní konstituční stát: 19. století

Zhruba v průběhu 18. století začaly mnohé z důležitých prvků absolutistických států erodovat a na jejich místě se počaly formovat předběžné podmínky pro nástup nového typu státu – konstituční vlády. Poggi [1978: 85] při přechodu od absolutismu ke konstitucionalismu zdůrazňuje roli kontinuity celého procesu. Mnoho z budoucích průvodních struktur konstitučních režimů vznikalo již v průběhu ständestaat a absolutistické vlády. Později byla jejich úloha spíše zvýznamněna, než že by došlo ke vzniku zcela nových institucionálních struktur. Přesto je vznik moderního státu počátkem existence naprosto odlišné sociální konfigurace, jíž nic podobného nepředcházelo. Jak Poggi [1978: 88] k tomuto bodu poznamenává: „Panovníci nikterak nepředpokládali vznik systému, který sami pomáhali vytvořit.“

Nejdůležitější příčinou vzniku moderních států je souběžný rozvoj občanské společnosti a třídního systému a s ním nezbytně i třídního konfliktu, ačkoliv ty se již objevovaly ve stoletích předcházejících roku 1800. *Formování občanské společnosti* bylo provázáno s narůstajícím významem evropské buržoazie (kapitalistických podnikatelů), která přestávala definovat svou příslušnost na bázi stavů, ale začala svou sociální identitu chápat třídně. Třída je pro Poggiho mnohem abstraktnější, místní společenství překračující a zároveň mnohem neosobnější kolektivní jednotkou, než byly stavy. Tudíž je i typem sociální identity snáze adaptovatelným na univerzální struktury postupně se rozvíjející modernity. V rámci samotné buržoazní třídy došlo nejdříve k nárůstu diskursivní komunikace, která vzápětí akcelerovala i její kolektivní koordinaci. Souhrou těchto mechanismů se konstituovala *veřejné sféra*, v níž bylo možné manifestovat veřejné (jinak řečeno buržoazní) zájmy a zároveň stvrzovat

přináležení k dané sociální skupině. „Veřejný zájem“ však nechtěl jen kriticky sledovat jednání státu, ale zároveň šel k jeho přímému ovlivňování a kontrole, čímž se postupně budoval koncept reprezentace stojící u kořenů konstitučních režimů. Do tohoto konceptu pak nepromlouvaly jen hlasy buržoazie, ale i osvícenských reformistů usilujících o prosazení občanských práv podpořených ze strany západoevropské sekularizace [1978: 79-84].¹⁴⁹

Byly to tedy především změny ve vnitřním prostředí států, které přivedly státní aparáty k nové formě politické regulace. Přestože je mezistátní systém ze své podstaty dynamický, prodchnutý tenzemi, nepředstavoval během 19. století žádné důležité stimuly pro formování států.¹⁵⁰ Nicméně jeho profilace v předcházející fázi byla naprosto nezbytná, neboť každý stát musel nejdříve stabilizovat vztahy ke svým sousedům, tzn. ustanovit vlastní suverenitu, než se mohl obrátit směrem dovnitř, na vlastní území [1978: 87-92].

Co bylo výsledkem transformačního působení – vzniku občanské společnosti a třídního konfliktu – na státní aparáty? Podle Poggiho [1978: 108-112; srov. též King 1986: 53-54] se souhrou výše uvedeného ustanovilo pět základních charakteristik moderního státu:

- (1) Vzniknul *koncept občanství* umožňující používat technicky dokonalejší, promyšlenější a na přinucení méně naléhavé formy politické regulace. Díky tomu došlo k oddělení vojenské a politické sféry, neboť vojenského přinucení nebylo již třeba proti vlastní populaci užívat.
- (2) Ustanovila se *pluralita ohnisek*. S postupující diferenciací státu a s růstem počtu úřadů a funkcí se rozrůznil sám politický proces, jehož základna se rozštěpila do mnoha autonomních domén.
- (3) Sociální změna politické sféry získala *otevřený konec*. Jelikož převládla politická pluralita a diskursivní vyjednávání nad přinucujícími sankcemi a úlohou tradic, výsledky politické regulace se staly méně předvídatelné a zároveň snáze ovlivnitelné; tzn., že nadobro zmizela rigidnost některých z předcházejících organizačních rámců.

¹⁴⁹ Nicméně je třeba uvést, že Poggi [1990: 95-97] intenzivně argumentuje pro sbližování buržoazních a státních zájmů vedoucích k ustanovení takového typu sociálně-politické konfigurace, která nejlépe vyhovovala oběma složkám. Státní aparát prvořadě usiloval o centralizaci moci, fiskálních zdrojů a vymícení privilegií držných šlechtou, církví a dalšími stavy. Buržoazie naopak toužila po odstranění překážek dalšímu rozvoji obchodu. Mezi tyto překážky patřily nejčastěji právě výsady aristokracie, církve a velkých vlastníků pozemků. Tudíž ačkoliv konečný cíl byl na obou stranách odlišný, cesta k němu byla podobná.

¹⁵⁰ Za stabilitou evropského mezistátního systému stál tzv. „stoletý mír“ (1815 až 1914), jehož příčiny podle Poggiho [1978: 91] spočívaly dílem v přesunutí nepřátelství členů ligy národů do mimoevropských končin a dílem v negativní zkušenosti revolučních a napoleonských válek. V neposlední řadě směřovaly zájmy národní buržoazie k podpoře průmyslu, obchodu a koloniální expanze spíše než k ozbrojeným střetům. Jak můžeme vidět, Poggiho argumenty v tomto bodu odpovídají z velké části argumentům Paula Kennedyho (viz kapitola č. 7).

- (4) Politiku začala utvářet *diskuse*. Arény konstitučních režimů, jako např. parlamentní shromáždění, umožňovaly svobodně artikulovat požadavky z různých stran. Politika se tak ze své velké části stala diskusí.
- (5) Jádrem státu – jakožto souboru institucí – se staly instituce *zastupitelské reprezentace*. Parlamentní shromáždění na druhou stranu umožnily zmíněné diskuse přivést do jediné arény a navíc odlišit i spojit stát a společnost jako dvě jednotná a přitom rozdílná tělesa.¹⁵¹

Celkově lze říci, že se z moderního státu stala komplexní institucionální jednotka s pevně vymezeným územím a suverenitou. Její primární regulační funkce se týkaly zvláště sjednocování často zcela protichůdných zájmů různých sociálních skupin, za jejichž účelem se budovaly *zastupitelské instituce* reprezentující tyto subjekty. Na druhou stranu – určitou formou náhrady – stát rozšiřoval dál svou moc a zvyšoval vlastní autonomii na občanské společnosti. Jako jisté řešení tohoto problému se objevil koncept *občanství*, jež měl přemostit vznikající vzdálenost mezi státem a jeho občany. Jeho univerzální podtext měl umožnit vytvořit novou, nejdříve státní a později národní kolektivitu, a tak opětovně homogenizovat a integrovat sociálně diferenciovanou společnost [Poggi 1978: 95-98; 1990: 19-33].

Kritika

Poggiho příspěvek k teoriím formování států – který částečně vnímáme jako určité teoretické, nikoliv však metodologické, sblížení parsonsovských úvah ohledně sociálně evolučního procesu s eliasovským důrazem na vztahy mezi jednotlivými sociálními skupinami uvnitř států – se nevyhýbá mnohým úskalím, jež byla skryta již v těchto původních koncepcích.

(1) Jsou to například Theda Skocpolová a David Brian [1980], kteří tvrdě odsuzují Poggiho inspiraci evolucionismem a jeho teorii označují za pouhou teleologii, ne nepodobnou té, s níž přišel o něco dříve Talcott Parsons. Nedomníváme se však, že by tato kritika byla dostatečně argumentačně podložená, neboť opomíjí roli, jíž sehrává specifikum autorovy metodologie. Poggi totiž v první řadě konstruuje svou teorii na základě weberovských ideálních typů. Každá ze čtyř variant politických režimů je v první řadě (a pouze) ideálním typem státu a nikoliv konkrétní historickou podobou některého ze státních režimů. O Poggiho teorii je tedy nutné diskutovat právě v této rovině, což Skocpolová a Brian opomíjí.

¹⁵¹ V jiném svém textu Poggi [2003: 250] píše, že výsledkem institucionalizace moderní vlády je rozšíření tří důležitých principů: (1) *Depersonalizace*, podle které vláda vychází z úřadů, nikoliv z konkrétních fyzických osob. (2) *Formalizace*, jež udává, že praktiky vlády směřují k standardizaci očekávání aktérů i sankcí vůči nim používaných. (3) *Integrace*. Vláda, soudí Poggi, zvyšuje počet aktivit, jimiž zasahuje do života populace. Toho pak dosahuje dvěma klíčovými strategiemi: diferenciací svých funkcí a růstem organizovanosti veřejných aktivit.

Pokud tedy přijmeme badatelova metodologická východiska, je možné se ptát, na základě jakého materiálu jsou jeho ideální typy zkonstruovány, neboť ty, byť jsou teoretické, vždy vznikají stupňováním empirie [Weber 1998: 44]. V tomto ohledu je samozřejmě možné Poggiho kritizovat, jelikož jsou jeho ideální typy vystavěny z nedostatečně široké základny empirického materiálu.¹⁵² Poggi prakticky veškeré atributy svých ideálních typů odvodil, až na některé výjimky, z charakteristik francouzské monarchie, což samozřejmě vede k neodpovídajícím závěrům. Neodpovídajícím ve smyslu, že by jím předložené ideální typy měly reprezentovat základní formy evropských států. Ve skutečnosti reprezentují pouze model jediný, a sice západního kontinentálního státu disponujícího „státním národem“ (Francie, z části Španělska a do určité míry i Pruska). V takovém případě by však měl Poggi naznačit v čem se zbylé evropské země od tohoto typu liší či jaké jsou kupříkladu ideální typy států ve východní Evropě. Jinými slovy řečeno prostorové ohraničení autorova výzkumu – sféry dat, kterou si vybral pro konstrukci svých typů – tak naprosto zásadním způsobem omezuje potenciální dosah jeho generalizace a přivádí nakonec autora k stereotypizaci formačních procesů.

(2) Jiným bodem kritiky, u něhož bychom mohli vysledovat určité souvislosti s kritikou evolucionismu, je otázka přechodu z jednoho typu státu do druhého. Ty jsou podle Skocpolové a Briana [1980] považovány za nezbytné výchozí body transformace. Feudální vláda musela v Poggiho schématu nutně předcházet stavovské vládě a kupříkladu struktury absolutistické režimu umožňovaly pozdější vznik moderního konstitučního státu.

Otázka přechodu od jednoho typu státu k druhému je problematická zvláště v tom, že autor mezi jednotlivými režimy častokrát ponechává tranzitní etapy v délce zhruba sto let, což poněkud zastírá zobrazení celkového charakteru transformace. Soudíme však, že Poggi mnohem více upřednostňuje zdůrazňování kontinuity jednolitých forem politických režimů na úkor jejich diskontinuity, což nemusí být nutně interpretováno jako neměnná evoluční logika. On sám intuitivně používá tzv. konceptu „jednou nastoupené cesty“ („path-dependency“), aniž by takovouto terminologii samozřejmě používal, neboť ta se začala uplatňovat v teoriích sociální změny až v průběhu devadesátých let [viz např. Mahoney 2000; Mahoney, Rueschemeyer 2003]. Koncepcí „jednou nastoupené cesty“ zdůrazňuje, že jedenkrát pevně

¹⁵² Jde o badatelsky reflektovanou selekci, prostřednictvím které usilujeme o vztáhnutí k určité vrstvě, části, či segmentu studované skutečnosti, v tomto případě tedy státu. Paul Ricouer v tomto kontextu píše, že ideálními typy rozumíme schémata relativně obecné platnosti, sestavené historikem z prvků vypořizovaných studiím dílčích případů a stroze a přesně vyjádřené v definici, která vyčerpává jeho obsah [Horský 2009: 17ann]. V návaznosti na toto tvrzení pak můžeme uvést, že Poggiho ideální typy rozhodně nemají obecnou platnost, jsou vypořizované ze studia pouze jednoho až dvou případů, díky čemuž jejich obecná definice nevyčerpává obsah základních forem středověkých, raně moderních a moderních forem politických režimů.

sedimentované instituce mají tendenci přetrvávat a být vcelku odolné vůči sociální změně. Díky tomu pak mohou některé z institucí vzniklých např. během absolutistické vlády (suverenita panovnické moci a práva anebo centralizovaná byrokratická správa) vytvářet základy budoucí podoby moderních konstitučních států. Samozřejmě za podmínky, že se spojí s institucemi novými. Jedenkrát sedimentované instituce pak mají tu důležitou vlastnost, že omezují celkový repertoár možných voleb, jež před sebou aktéři mají, čímž nutně zvyšují pravděpodobnost následování již jedenkrát nastoupené trajektorie sociální změny.

(3) Na jinou problematickou oblast Poggiho studie se zaměřuje Fred Block [1981]. Ten v souvislosti s badatelovými úvahami o vývoji moderního státu poznamenává, že se autor možná až příliš opírá o Habermasovo [2000] pojetí vzniku občanské společnosti na místo toho, aby důkladněji probádal ekonomické a sociální pozadí úpadku absolutistických režimů.

Závěr a pozitivní heuristika politizujícího přístupu

Prokazuje institucionální vývoj evropských států, že je politická regulace založena spíše na konfliktu nebo spíše na kooperaci? Poggiho poznatky z velké části směřují ke kompromisnímu řešení, k sblížení teorií Davida Eastona a Carla Schmitta. Evropská společnost byla regulována jak skrze (státní) regulaci občanů s cílem prosazovat zájmy „celé“ společnosti, tak byla vystavena soupeřivému konfliktu s jinými politickými aktéry. Obě koncepce se v Poggiho úvahách nejenom prolínají, ale v podstatě se i úspěšně doplňují a umocňují.

Když budeme uvažovat o příčinách vývoje politických režimů a zároveň se přesuneme od konceptu sociální diferenciacie, nejobecnější příčiny sociální změny, lze shledat, že jde o multifaktorové působení hned několika jevů, jakým jsou např.: transformace ekonomických institucí, vznik nových politických aktérů či na utváření států působící pozvolná konstituce mezinárodního systému. Souhrou jejich působení vznikly na evropském světadílu hned čtyři naprosto odlišné formy vlády: feudalismus, ständestaat, absolutismus a moderní konstituční stát. V jejich institucionálním rámci se společnosti nejdříve uzavřely do sebe, teritoriálně vymezily své hranice a poté se obrátily směrem dovnitř, na vlastní území. Vzhled samotné státní regulace nabyl ze všeho nejdříve podoby feudální asociace osob, později se proměnil v duální stavovskou vládu a o něco později i v jednotný absolutistický stát, aby se u něj ještě o něco později, v průběhu „století páry“, prosadily konstituční prvky.

Kritika na autorově koncepci nejčastěji odsuzuje její nepokrytou inspiraci evolucionismem a nejasné kritérium řazení materiálu pro souhrnnou typologii evropských státních režimů.

Nicméně i přes tyto závažné nedostatky je badatelův koncept stále heuristicky nosný, a to především z toho důvodu, že se jako jeden z prvních výrazným způsobem věnuje působení státních organizací na jejich vlastním území – dopadům formování států pro jejich populaci. Jako jeden z prvních totiž popisuje komplexní praxi státních aparátů: od institucionalizace územní vlády až po homogenizaci obyvatelstva a rozšiřování správních úřadů; čili některá z témat, která budou z velké části rozhodující i pro další dva autory politizující školy – Anthonyho Giddense (kapitola č. 11) a Martina van Crevelda (kapitola č. 12), kteří budou v daném typu heuristiky pokračovat.

Níže pak předkládáme centrální teze, jimiž Poggi rozvíjí obal teoretického výzkumného programu ekonomizujícího přístupu, včetně dílčích premis, které z nich lze vyvodit.

P-_{PH1}: CÍLEM JE BUDOVAT TEORIE, V NICHŽ VNITROPOLITICKÉ VZTAHY SEHRÁVAJÍ PRIMÁRNÍ ČI PŘINEJMENŠÍM DŮLEŽITOU ÚLOHU PŘI UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₂₈: *Formování států je podmíněno procesem institucionální diferenciace politické sféry.*

- A. Vznik nových politických institucí vede k diferenciaci politické sféry.
- B. Nové politické instituce představují promyšlenější a komplexnější způsoby uspořádání politické sféry.
- C. Nové formy uspořádání politické sféry dávají vzniknout novým formám států, které disponují vyšší úrovní diferenciace a komplexnosti.

P₂₉: *Diferenciace politické sféry je podmíněna jednáním politických aktérů, zvláště jejich soupeřením.*

- A. Političtí aktéři se pokoušejí prosazovat své zájmy prostřednictvím ovládnutí existujících a/nebo zakládáním nových politických institucí.
 - (i) Zakládání nových politických institucí vede k diferenciaci politické sféry (viz bod A. premisy P₂₈) a následně i k novým formám států.
 - (ii) Nejsou-li zakládány nové politické instituce, nedochází k diferenciaci politické sféry, a díky tomu ani ke změnám v charakteru států.
- B. Političtí aktéři usilují o získání zdrojů, jimiž by vylepšili své postavení, respektive jej alespoň stabilizovali.
 - (i) Vyšší množství zdrojů umožňuje ovládat stávající politické instituce.
 - (ii) Pokud se aktérům daří ovládat stávající politické instituce, dominují politické sféře v určitém typu státu.
- C. Političtí aktéři mezi sebou uzavírají spojení, čímž se pokoušejí efektivněji prosazovat své zájmy.

D. Individuální političtí aktéři mají tendenci vytvářet kolektivní reprezentativní orgány („kolektivní aktéry“), které zatupují jejich zájmy ve státě.

(i) Vznik kolektivních reprezentativních orgánů vede ke vzniku nových politických institucí, které se mohou odrazit v premise P₂₈.

P₂₉: *Jednání politických aktérů je podmíněno dynamikou mezinárodního systému.*

A. Pakliže dochází v mezinárodním systému k rozsáhlým střetům, které mají často bodu selekčních zápasů, udržuje se v něm pouze několik nejsilnějších států.

B. Selekční zápasy motivují politické aktéry, kteří disponují dominancí na území státu, k intenzivnější regulaci populace (viz premisa P₃₀).

C. Intenzivní regulace populace umožňuje těmto aktérům získat/mobilizaci většího množství zdrojů.

D. Větší množství zdrojů pak umožňuje politickým aktérům, majícím dominanci na území státu, snáze prosazovat jejich zájmy. Což má své důsledky pro tezi B. z premisy P₂₉.

P-PH₂: ZÁMĚREM JE KONSTRUOVAT TEORETICKÉ KONCEPCE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ÚLOHU SOCIÁLNÍ REGULACE (ŘÍZENÍ SOCIÁLNÍCH PROCESŮ) ZE STRANY STÁTNÍCH APARÁTŮ.

P₃₀: *Formování států je podmíněno povahou sociální regulace.*

A. Političtí aktéři, jimž se daří ovládat instituce státu, se pokoušejí intenzivně regulovat populaci na jeho území.

B. Intenzivní regulace umožňuje získat/mobilizaci většího množství zdrojů v rukou státu (viz též bod C. a D. z premisy P₂₉).

C. Požadavky na intenzivní regulaci obyvatelstva vedou k homogenizaci státního aparátu (státní správy) a k její racionalizaci.

D. Požadavky na intenzivní regulaci populace vedou k rozšiřování státního aparátu.

E. Rozšiřování státního aparátu, jeho homogenizace a racionalizace vedou k navyšování schopností státu provádět sociální regulaci.

F. Rozšiřování státního aparátu, jeho homogenizace a racionalizace vedou ke vzniku nových politických institucí, které se pak projevují v premise P₂₇.

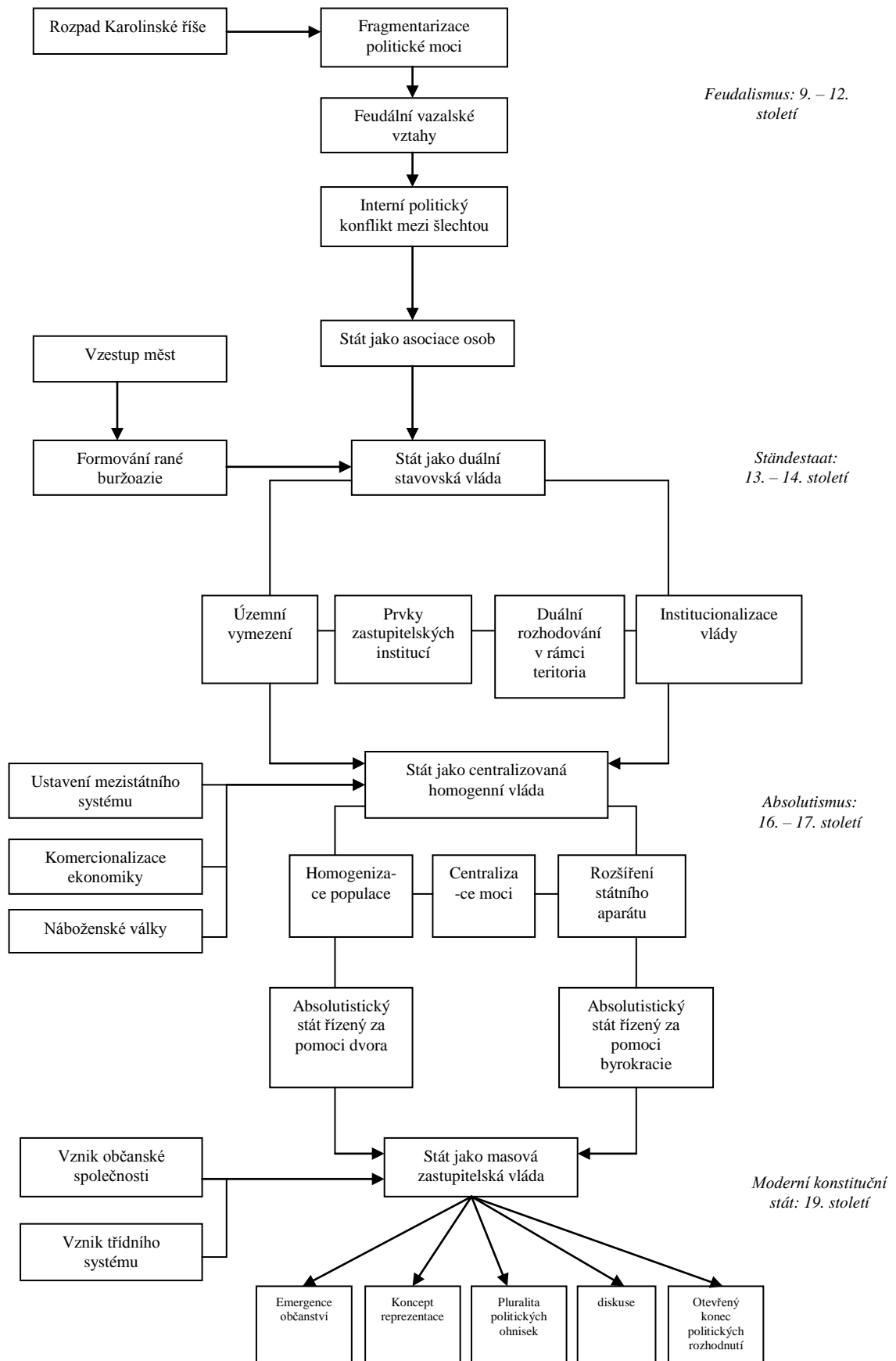
P-PH₃: ÚČELEM JE VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ PROBLEMATIKOU KONCENTRACE ZDROJŮ STÁTŮ.

P₃₁: *Součástí formování států je koncentrace zdrojů pro chod státního aparátu.*

A. Dlouhodobé prosazování zájmů politických aktérů vede ke střetům těchto aktérů a k selekčním zápasům mezi nimi.

- B. Střety a selekční zápasy mezi politickými aktéry vedou k omezení počtu nezávislých mocenských center ve státě.
- C. Snižující se počet nezávislých mocenských center ve státě vede k centralizaci moci.
- D. Centralizace moci umožňuje intenzivnější regulaci populace.
- E. Intenzivnější regulace populace umožňuje koncentrovat větší množství zdrojů od populace.

Schéma č. 7. **Poggiho model formování států: Příčiny, složky, průběh a efekty**

11.

ANTHONY GIDDENS: NÁRODNÍ STÁT A NÁSILÍ

Anthony Giddens (*1938) přišel v polovině osmdesátých let s podrobnou analýzou vývoje státu, v níž se snažil zachytit procesuální vznik moderní společnosti. V kritické diskusi s marxismem se zaměřil na postihnutí nejdůležitějších determinant a vlivů utvářejících moderní stát, zejména na všudypřítomnost do té doby přehlíženého aspektu násilí.¹⁵³

V rámci této kapitoly se zaměříme na Giddensem předloženou teorii vývoje států, mapující jeho proměny od prvopočáteční tradiční formy až k formě moderní. Výkladové schéma se bude opírat o procesuální výkladový model; tzn., že struktura kapitoly bude korespondovat se třemi Giddensem [1985] identifikovanými etapami procesu formování států:

- (1) Období tradičních států (třídně rozdělených společností).
- (2) Období absolutistických států.
- (3) Období moderních států (národních států).

V každé z těchto etap by měly být analyzovány příčiny, složky a efekty celého procesu a na jejich základě pak stanoven formační model.¹⁵⁴ Důraz na vývoj státu – v comtovské

¹⁵³ Zatímco historický materialismus se převážně věnoval tématice výrobních sil při vzniku tradičních a moderních států, Giddens klade přinejmenším stejný důraz na schopnost státního aparátu získávat a uchovávat informace použitelné ke koordinaci populace. Ty mají centrální úlohu jakožto autoritativní zdroj při utváření určitého sociálního systému, který je umístěn v určitém časoprostoru. Dohled a kontrola nad informacemi představují jednu ze základních složek umožňujících expanzi státu.

Sanderson [1988] se domnívá, že je třeba Giddensovu práci vnímat v souvislostech neoweberovské revoluce 80. let, tzn. v kontextu znovuoživení zájmu o mocenské aspekty Weberovy sociologie a její konvergenci s marxismem. K obsáhlejšímu přehledu Giddensova díla srovnej [Šubr 2007: 138-177].

¹⁵⁴ Nicméně je třeba dodat, že tyto etapy jsou součástí mnohem širších tzv. intrasociálních systémů: (1) impérií, (2) rané kapitalistické ekonomiky a (3) světové kapitalistické ekonomiky. Intrasociální systémy podle autora tvoří širší strukturální pozadí sociálního vývoje, jehož součástí je i formování států [Giddens 1984: 238]. V jiném svém členění pak Giddens [1981: 96] užívá jinou teriologii, když píše o precivilizačních formách

terminologii sociální dynamiku – je pro Giddense rozhodující, navíc podtržený intencí k tzv. diskontinuitní interpretaci dějinného vývoje, která by měla představovat částečnou protiváhu evoluční koncepci sociální změny. Zatímco evoluční teorie považuje vývoj státu za sérii neodmyslitelně za sebou následujících kumulativních změn vrcholících v jeho současné podobě, diskontinuitní přístup naopak klade na první místo tezi, podle níž státy, co se jejich charakteristik týče, procházejí naprosto odlišnými nespojitými etapami, oddělenými epizodami revolučních transformací [Giddens 1981: 23; 1984: 244; 1985: 31].¹⁵⁵

Giddensem sledované formování států přesahuje geografický rozsah naší studie a často zasahuje i do oblasti Asie a dalších kontinentů. Přesto sám autor zdůrazňuje, že proces formování států je z velké části evropskou záležitostí a vznik národních států na jejím území je jednou z nejdůležitějších událostí moderní doby: „[...] moderní stát má původně západní domov“ [1985: 5]. Z tohoto důvodu se přidržíme pouze výzkumů a argumentů věnovaných evropskému prostoru a celosvětovou tematiku pomineme, nebude-li ovšem souviset se samotným formováním států v Evropě.

Pokud bychom měli přiblížit časové upřesnění, narážíme na obtíže spojené s pouze vágním vymezením celého vývoje států. Podle Giddense lze všechny rané státy rozdělit do několika druhů, majících relativně shodné vlastnosti. Proto anglický sociolog píše velmi všeobecně o tradičních státech či ekvivalentně o třídně rozdělených společenstvích, jejichž počátky nijak blíže nespécifikuje. To se týká i vymezení počátků tradiční států na území Evropy, za něž, podobně jako i jiní autoři (např. Elias – kap. č. 9, Tilly – kap. č. 14, Van Creveld – kap. č. 12), považuje feudalismu. Ovšem dodejme, že konkrétnímu vymezení se vyhýbá. Na období tradičních států navazuje etapa států absolutistických (17. až 18. století) a celý vývoj statní organizace završuje vznik a geneze národních států, Giddensem též nazývaných moderními (19. až 20. století). Rozsah procesů je tak u jednoho z nejvlivnějších soudobých sociologů neurčitě ukotven ve feudální Evropě na straně jedné a v pozdní modernitě – závěrečné třetině dvacátého století – na straně druhé.

sociálních systémů, civilizacích a industriálních společnostech, které však neodpovídají ani výše uvedeným systémům, ani výše uvedené etapizaci.

¹⁵⁵ Giddens [1984: 246] někdy nazývá tyto etapy jako „rozsáhlé epizody“, jež jsou odděleny *kritickými prahy* v podobě změn nejdůležitějších institucí či celých institucionálních dimenzí. Kritické prahy představují takovou úroveň změny určitých sociálních složek, po níž již nastává transformace celých sociálních typů. Podrobněji k tematice kritických prahů v dlouhodobých sociálních transformacích viz [Goldstone 1998; Mahoney 2000; Pierson 2003].

Vztah společnosti a státu

Vztah mezi státní organizací a lidskou societou hraje v Giddensově teorii důležitou roli. Než přejdeme k jeho detailnějšímu popisu, musíme nejdříve představit autorovo pojetí státu. Termín stát má pro něj dva základní jazykové významy: (1) Představuje vládní aparát nebo vládní moc (tj. státní organizaci), (2) celkový sociální systém (tj. společnost) jako subjekt vlády anebo moci. Oba pojmy se nevyklučují, ale je třeba mezi nimi terminologicky rozlišovat [Giddens 1985: 17]. Zatímco tradiční typy států odpovídají spíše první definici, jejich soudobá verze se naopak shoduje s druhým termínem; moderní společnosti jsou národními státy. Na základě toho můžeme říci, že vývoj státu je ze své velké části – mimo jiné podstatné aspekty – přechodem od státu v podobě vládního aparátu k společnosti coby subjektu vlády.

Giddens však své dvě výše uvedené definice státu dále doplňuje a zpřesňuje: „*Všechny státy v sobě zahrnují reflexivní monitorování aspektů reprodukce sociálních systémů, jež jsou subjektem jejich vlády*“ [1985: 17; kurzíva v originále].¹⁵⁶ A o něco dále autor připojuje ještě jednu, komplementární definici: „Stát je politickou organizací, která je teritoriálně ohraničená a je schopná mobilizovat zdroje násilí k udržení své vlády“ [1985: 20].¹⁵⁷ Díky tomu můžeme odlišit různorodé státy v podobě státních aparátů od široce pojaté globální společnosti, jíž jsou součástí.

Stát je tedy specifickou organizací s charakteristikami odlišujícími jej od jiných organizací, jež navíc, a to bude sledováno v rámci navazujícího výkladu, v průběhu svého vývoje stále více a více splývá se společností jakožto subjektem jeho moci. Přestože pak Giddensovo vymezení státu může částečně budít dojem, že se věnuje i pojmání státu na mezoúrovni společnosti, tedy coby specifické sociální organizaci s unikátní organizační strukturou, hierarchií a vztahům k okolí i k vlastnímu personálu, není tomu tak. Pro autora je stát v prvé řadě obecnou politickou organizací (institucí či souborem institucí), která reprezentuje volně vymezenou politickou sféru, jíž stát dominuje proto, že je schopen koncentrovat největší množství mocenských zdrojů. Takovéto pojetí je tudíž výrazně makrosociální, přičemž vychází opětovně z realistické ontologie sociálního světa. Primární je pak pro něj tzv. obecná teorie moci (viz též kapitola č. 4), z níž vychází většina badatelových principiálních složek utváření států, což ostatně demonstruje následující kapitola.

¹⁵⁶ Reflexivní monitorování znamená takovou aktivitu, při níž jsou sociální praktiky zkoumány a modifikovány ve světle přichozích informací o těchto praktikách, čímž se pozměňuje jejich charakter [Giddens 2003: 38]. Zatímco v předmoderních společnostech byla reflexivita značně omezená na určité sociální skupiny a místa. V průběhu sociálního vývoje se postupně rozšiřuje do stále rozsáhlejší skupiny osob a širší sociální prostor.

¹⁵⁷ K dalším Giddensovým definicím státu srovnej [Giddens 1981: 190; 2004: 75-76].

Složky formování států

Jedním z podstatných rysů zakládajících existenci státu je moc. Ta podle Giddense koexistuje vždy ruku v ruce s dominancí. Proměny charakteru a vzájemné konstituce obou těchto prvků dávají vzniknout určité formě státu (tradičnímu, absolutistickému anebo modernímu), tvoří tedy principiální komponenty formování států.

Moc však neexistuje sama o sobě. Musí být vždy vztažena k nějakému zdroji, z něhož čerpá svou sílu. Podle typu tohoto zdroje můžeme rozlišovat mezi *autoritativní mocí*, tj. politickou mocí vyznačující se dominancí nad jednáním lidí, a *alokativní mocí*, tj. ekonomickou mocí projevující se v kontrole materiálních zdrojů. Důležitým faktem je, že oba druhy moci je třeba vztáhnout ke specifickému časoprostoru.¹⁵⁸ Nicméně moc sama o sobě, jako zdroj či množina různých zdrojů, ještě nezaručuje dominanci. Ta je obsažena až ve vzájemných vztazích konkrétních aktérů [Giddens 1981: 4, 51-52; 1985: 7-8].

Dominance představuje různorodé institucionalizované praktiky, zahrnující např. omezování možností voleb druhým aktérům, jež se také projevují jako sankce anebo mechanismy sociálního vylučování. Je třeba však dodat, že ne ve všech případech musí mít tyto praktiky nutně negativní konotaci, poněvadž může docházet i k pozitivnímu protěžování a klientelismu. Všechny sociální systémy (konkrétní společnosti) pak v sobě obsahují výkon institucionalizované moci, neboť moc, projevující se v určité formě dominance, zaručuje kontinuitu sociálního života. A právě tuto institucionalizovanou formu dominance Giddens [1985: 9] nazývá *vládou*. Samotný vývoj státních organizací nakonec nepředstavuje nic jiného než kontinuální proces transformací institucionalizovaných forem moci.

Veškeré strategie kontroly a dohledu používané nadřízenými jedinci nebo skupinami, čili těmi, kdo disponují mocí, jsou ve skutečnosti strategiemi silně ovlivněnými a spoluutvářenými podřízenými subjekty; jde o jev tzv. dialektické kontroly. Její charakter je z velké části podmíněn časoprostorovými konsekvencemi, z nichž nejpodstatnější je aspekt místa, jelikož moc je vždy založena na nějakém časoprostorovém místním základě¹⁵⁹ [1985: 11-12].

¹⁵⁸ Podle Šubrtů [2007: 152] toto členění koresponduje s pokusem propojit marxistický přístup zaměřený na problém alokativních zdrojů s Weberovým dědictvím, koncentrujícím svůj pohled na vztahy autority. Podrobněji je tematika vztahu moci a sociálního systému rozebrána v Giddensově práci *Utváření společnosti: nárys teorie struktury* [1984]. Srovnej též [Giddens 1993: 117-118; Sanderson 1988]. Mezi českými reflexemi tohoto tématu pak [Petrušek 1990].

¹⁵⁹ Koncept místa je vymezen nesmírně široce a můžeme pod něj zařadit jak jednotlivé venkovské regiony, samostatná města, národní státy, tak i oblasti svou rozlohou je přerůstající. Tudíž se teoretický koncept lokality může stát dosti bezbřehým, pokud jej nevztáhneme ke konkrétnímu případu.

Lokální bázi moci tvoří tzv. „*mocenské kontejnery*“, prostorově ohraničené arény, sloužící ke generování administrativní moci, tedy takové formy moci, jež slouží ke správě populace určitého státu – nadvládě státního režimu nad jeho populací. Tyto kontejnery mohou nabývat různorodých podob: jako hrady, města, státy, obchodních firmy, školy, univerzity či vězení. O nárůstu administrativní moci, a tím i dominance státního aparátu, můžeme uvažovat pouze za předpokladu koncentrace mocenských zdrojů, ať už alokativním nebo autoritativním způsobem. Postupné zvyšování úrovně administrativní moci pak představuje klíčový trend v celém procesu vývoje státních organizací [1981: 5; 1985: 13].

Pokud bychom měli shrnout základní proměnné mechanismu formování států, promlouvající do celého procesu, měli bychom v první řadě uvést: moc a dominanci, které se projevují různým způsobem na základě diferenciovaných zdrojů, institucionalizují se do určité formy vlády a zároveň jsou utvářeny v procesu dialektické kontroly. Navíc vždy disponují místním ukotvením v podobě specifické administrativní moci, která zakládá jádro státního aparátu.

Průběh formování států

V rámci průběhu formování států se zaměříme na tři klíčové etapy. V každé z nich upozorníme na proměnu ústřední složek formačního procesu, moci a dominance, tak jak byly předestřeny výše a navíc popíšeme i rekonfiguraci jejich uspořádání. Výklad se bude dále věnovat jednotlivým událostem a jevům, které v daných etapách rekonfiguraci zapříčinily a nakonec poukážeme i k dopadům celého procesu, tj. k diskontinuitním přechodům z jedné formy státu do formy následující.

Tradiční státy: 9. až 16. století.

Tradiční státy mají podle autora značně segmentární charakter a dalo by se říci, že nereprezentují státy v dnes běžně používaném slova smyslu. Prvkem číslo jedna, jež je odlišuje od současných politických organizací, jsou hranice, respektive jejich absence. Namísto hranic mají jen pohraničí, které je obvykle pouze řídko osídleno, a často se v něm vyskytují přirozené přírodní bariéry. Tradiční státy jsou proto jen velmi neurčitě územně vymezeny [Giddens 1985: 49-50].

Své specifické pojetí měl v tradičních společnostech i mezistátní systém. Státní organizace nikdy neexistovaly a nekoexistovaly jako samostatné entity v ničem neohraničeném prostoru, v pomyslném sociálním vzduchoprázdnu, ale vždy se vyskytovaly ve vztazích s jinými státy

či organizacemi. Giddens proto rozlišuje mezi čtyřmi typy mezistátních systémů vyskytujících se v tradičních společnostech: lokálním systémem kmenových kultur, městských států, feudálních států a rozsáhlých impérií. Všechny systémy se často vyskytovaly současně, ve shodných časoprostorových rámcích, a vzájemně se ovlivňovaly. Je však třeba jedním dechem dodat, že vztahy mezi státními organizacemi se značně lišily od mezinárodních vztahů dneška. Byly mnohem volnější, neboť mezi nimi existovala jen slabá závislost, a byli do nich zapojeni jen ti nejbližší sousedé, často na přísně lokálním stupni. Nicméně vliv raného mezistátního systému nelze opomenout, jelikož se míra jeho vlivu na vnitřní podobu státních organizací začala s rostoucí státní centralizací neodvratně zvyšovat [1985: 78-81].

Sociální moc nebyla v tradičních státech difúzně rozptýlena pouze na úrovni mezistátního systému, ale i v rámci jejich vnitřního uspořádání. Abychom lépe porozuměli vnitřní struktuře tradičních států, utvářejících vztahy moci a dominance, musíme nejdříve analyzovat vztahy mezi městy a venkovem.

Města byla v tradičních státech hlavním mocenským kontejnerem. Právě v nich a za jejich opevněními byly soustředěny zdroje moci ustanovující dominanci [1981: 6, 10; 1985: 35]. Giddens, opírající se o Sjöbergovu [1960] analýzu středověkých měst, pak píše: „[...] koncentrace obchodních aktivit byla jedním z hlavních prvků podporujících vznik a vzrůst tradičních měst. Proto je třeba poukázat na důležitost měst jako tvůrce alokativních zdrojů [...] Stejně tak vzrůst národního státu a expanze jeho moci byla možná, až v okamžiku, když došlo k určitému poklesu městské síly (jejich alokativní moci)“ [Giddens 1985: 36-37].

Navíc, v kontextu mocenské problematiky, byly dominující třídy vždy třídami městskými, nezávislými a soběstačnými na zbytku společnosti (o vzájemné závislosti zde nemůže být řeč); *města byla světem pro sebe*. V urbánních enklávách však žil pouze zlomek tehdejšího obyvatelstva, proto nemůžeme hovořit o městech jako o naprosto autonomních centrech administrativní moci. Jejich dominance byla vždy utvářena ve vztahu k venkovským oblastem. Konečná městská marginalita mohla za to, že administrativní moc byla jen úzce rozšířena a převážně (či pouze) se vztahovala na městské obyvatelstvo. Mezi městem a venkovem tak existovala nepřekročitelná hranice, často materiálně manifestovaná městskými hradbami [1985: 38-40]. Existence této „dvojí“ společnosti, jak bude patrné posléze, znamenala jednu z nejdůležitějších charakteristik tradičních států.

Města se záhy stala mocenskými kontejnery, nicméně pro přeměnu jimi držené dominance v administrativní moc bylo zapotřebí ještě jedné věci, prostředku, jenž by napomohl administrativní moci expandovat a konstituovat se do podoby státu. Tímto prostředkem se podle Giddense [1985: 41] stalo *písmo*. Autor soudí, že originálním posláním písma byla ve

skutečnosti pomoc při udržování a navozování distribuce alokativních a autoritativních zdrojů. Konkrétněji o tom pojednává následovně: „Písmo umožňovalo kódovat zdroje informací, které mohly být použity k expanzi širokého záběru administrativní kontroly vykonávané státním aparátem nad objekty i osobami. Právě vznik této kontroly je klíčový pro další šíření administrativní moci; respektive podrobení se této formě moci, jelikož umožňuje – kvalitativně lépe, než tomu bylo u ústní formy přenosu informací – udržovat kontrolu i skrze generace prostřednictvím zákonů vycházejících z textů“ [1985: 44]. Nebylo to tedy jen časoprostorové ohraničení způsobu dominance, ale především jeho nový nositel, médium, které umožňovalo utvoření administrativní moci, a tím i státu.

Je třeba upozornit, že administrativní moc v podobě písemných nařízení, shromažďování informací aj. praktik neměla široký dosah, jak vyplývá z popisu vztahů mezi městy a venkovem. Zatímco ve městech bylo použití administrativní moci relativně snadnou záležitostí, ve venkovských doménách administrativní moc prakticky neexistovala. Tradiční státy neměly ze své vnitřní povahy ani prostředky, ani možnosti zasahovat do každodenních aktivit svých obyvatel v zemědělských krajích. Pokud byla moc proti těmto aktérům uplatňována, pak tomu bylo pouze skrze přinucení [1985: 47].

Díky tomu, že v tradičních státech nebyla administrativní moc dostatečně rozvinuta, panovníci byli při udržování sociální a územní koheze nuceni využívat vojenské moci. Válka a násilí tak byly na denním pořádku, a to např. i z toho důvodu, že díky segmentárnímu charakteru tehdejších států, existovalo trvalé nebezpečí opoziční vojenské moci, stálého štěpícího elementu [1985: 57].

Tradiční státy proto existovaly ve stavu stabilního napětí a potencionálního konfliktu. Tento stav si vynutil specifickou podobu vládní politiky – prosazování násilím podpořené dominance. *Uplatnění přinucení* se tak stalo jediným prostředkem umožňujícím kontrolu podřízených regionů. Na druhou stranu státní moc, jestliže obyvatelé nerebelovali a řádně odváděli daně či tribut, do jejich života nijak nezasahovala. Stát a většina společnosti žila svým vlastním, z velké části nezávislým rytmem [1985: 58-59].

Státní moc pak reprezentoval administrativní aparát, ale ten se v mnohém lišil od svého moderního jmenovce. Kromě takových aspektů, jakým byl celkový rozsah, specializace aj., to bylo zvláště v jednom důležitém ohledu. V rámci fungování správního systému nedocházelo k diferenciaci mezi veřejnými a soukromými záležitostmi vlády. Státní aparát byl sice z převážné části obsazen členy nejvyšších vrstev vládnoucí třídy. To ale ještě neznamenovalo, že bychom mohli hovořit o splynutí státní moci s třídní základnou, jelikož se v tehdejších společnostech nic jako třídy nevyskytovalo [1985: 61-63]. To je také důvod, proč Giddens pro

tradiční společnosti či státy používá ekvivalentní termín – třídně rozdělené společnosti a charakterizuje je následujícím souborem znaků:

- (1) Státu dominuje vládnoucí elita.
- (2) Vyskytuje se zde minimum třídního konfliktu.
- (3) Dochází k prolínání ekonomického a politického života.
- (4) Aktéři mají pramalé šance vertikální mobility.
- (5) Společnost nedisponuje pracovním trhem.
- (6) Sankce jsou svázány s kontrolou zdrojů násilí.

Posledním aspektem tradičních států, u něhož bychom se měli pozastavit, je *ideologická dimenze*. Právě ona – v podobě náboženství – byla zodpovědná za integraci alespoň části společnosti prostřednictvím vyznávání stejných hodnot a vědění. Rozšíření náboženství mělo značný vliv, protože nastolovalo alespoň minimální stupeň uniformity ve společnosti, kde místní společenství nezdědka mluvily odlišnými dialekty (či dokonce jazyky) a vyznávaly různé zvyky a obyčeje, dalece odlišné od hodnotového systému dominantní třídy [1985: 72-74].

Systém integrace tradičních společností ovšem primárně nezávisel na ideologickém konsensu jejích aktérů, jelikož koheze dominantní třídy byla zajištěna kontrolou ze strany panovníka a jeho hegemonií nad vyššími kruhy, státním aparátem a administrativními úřady. Dominantní třída tak byla integrována prostředky násilí drženými vládcem a vládnoucí ideologií. Naopak rolníci, jak už jsme poznamenali, měli v každodenních činnostech relativní volnost a nebyli nijak vystaveni ideologické kontrole státu. Jejich integrace byla závislá na existenci místních komunit [1985: 76]. Systémovou integraci navíc komplikoval ještě jeden fakt, problém rozlohy tehdejších států, jejich členitosti, a tudíž i dosahu administrativní moci.

Absolutistické státy: 17. až 18. století

Přechod od tradičního státu k absolutistickému znamená první velkou diskontinuitu ve vývoji evropské společnosti. V rámci ní došlo k přechodu od segmentárních a od ostatních organizací jen vágně vymezených států k pevně ustanovenému mezinárodnímu systému a k centralizaci státní moci. Absolutistický stát tedy znamená definitivní rozluku s tradiční společností a zároveň krok kupředu směrem k modernitě a modernímu státu.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Tradiční a moderní stát jsou naprosto dvě odlišné konfigurace vnitřních a vnějších složek. Absolutistický stát je tranzitní etapou mezi těmito dvěma formami lidské organizace. Disponuje institucionálními prvky z obou typů.

Pokud bychom měli hovořit o složkách ovlivňujících formování absolutistických států, pak bychom měli rozlišit mezi vnitřními a vnějšími prvky. Za vnější složky budeme považovat rozvoj a konsolidaci mezinárodního systému, tedy proces nejenom podstatně ovlivňující vnější charakteristiky států: jejich velikost, tvar území a vztahy k dalším státním organizacím, ale i podněty podstatně ovlivňující vnitřní prostředí státu. Vnitřní vlivy se dotýkají interní stavby absolutistických režimů: charakteristiky jejich organizace, moci a sociálních tříd.

Vnější složky formování států

Porovnáme-li vzájemně absolutismus s feudalismem, lze shledat, že absolutistický stát je ještě stále tradičním typem státem. S jistou dávkou nadsázky připomíná svými znaky Marxův orientální despotismus, jen v poněkud menším rozsahu. Novým, nesmírně důležitým prvkem, který se pak projevil v jeho utváření, se podle Giddense stala *konstituce mezistátního systému*. Pro něj je příznačné, že přestával tvořit pouhé prostředí státu, nýbrž stal se jeho nedílnou součástí – začal podstatným způsobem intervenovat do jeho vývoje [1985: 84-85, 93]. A to zejména prostřednictvím toho, že stále významnějším způsobem působil na principiální aspekty utváření států, jež jsou pro politizující přístup charakteristické: (a) na centralizaci státní moci, (b) na jeho autonomizaci, (c) na regulaci populace ze strany státního aparátu a také na (d) racionalizaci praxe státní správy. Ačkoliv se tedy Giddens zabývá více než jiní autoři politizující tradice válkou a mohl by tak být za určitých okolností možná řazen i pod válečný přístup, jsme toho názoru, že jeho postup stále rozvíjí heuristiku politizující perspektivy. Jde mu totiž o zjištění důsledků organizovaného násilí pro ty fenomény, jimiž se zabývají právě autoři politizujícího výzkumného programu, nikoliv o analýzu vztahů mezi formami států a vedením válek, jimiž se budou zabývat badatelé válečného přístupu.¹⁶¹

Co zapříčinilo vznik mezinárodního systému? Především se proměnila podoba vedení sociálních konfliktů. Ty již nebyly jen výsadou nejvyšších sociálních tříd, ale vedly je státní organizace. Organizované násilí se proměnilo z věci soukromé ve *věc veřejnou*. Konflikty se pak souběžně s tím staly mnohem masovějšími, a tudíž i krvavějšími, následkem čehož se Evropské země postupně rozdělily do dvou skupin. Na ty, které se byly schopny udržet ve stávajícím mezistátním systému, tzn. ty, jež byly schopny vítězit ve válkách, a na ty, které v těchto bojích propadly, přišly o svá území a suverenitu [1985: 85-86].

¹⁶¹ Rovněž jsme již ve čtvrté kapitole uvedli, že u Giddense máme co do činnosti s určitou hybridní pozicí mezi jednotlivými vědeckými programy. Tím, že jeho zájem zasahuje jak do heuristiky politizujícího přístupu, tak válečného, objevují se v jeho práci prvky z obou perspektiv. Nicméně heuristika politizující školy u něj stále dominuje. Z těchto poznatků plyne, že právě u Giddensovy teorie se můžeme setkat s některými ze slabín Lakatosovy koncepce, která nepočítá s možností takového dvojakého přináležení.

Mezistátní konflikty si také vynutily novou formu regulace, k níž byla ustanovena instituce diplomacie¹⁶², doprovázená mezistátními kongresy, na nichž se setkávaly reprezentace jednotlivých zemí, byly projednávány mezistátní smlouvy a uzavírány různé spojenecké koalice. Postupně se tak začal vytvářet koncept rovnováhy mezinárodních sil v rámci evropského prostoru. Války a usnesení kongresů tak tvarovaly podobu evropských zemí, hranic nahrazujících neformálně vytyčená pohraniční pásma, až do konečného ustálení státního systému v průběhu 19. století [1985: 88, 90].

Britský autor pak soudí, že vývoj exogenních složek formování států, vlivů působících na jejich utváření, představuje ve svém důsledku *rozšíření reflexivního monitorování* ve vztahu k vnějšímu prostředí státních organizací a zintenzivní tohoto monitorování uvnitř státu. Právě navýšení reflexivního monitorování podle něj představovalo rozchod s předcházejícími etapami historie [1985: 93, 97].

Vnitřní složky formování států

Původní problém, jemuž čelili všichni evropští vladaři, představoval zajištění co nejefektivnější kontroly nad nominálními objekty panovnické autority; jinými slovy řečeno šlo o problém centralizace administrativní moci. Jedním z nejdůležitějších prvků umožňujících rozmach této formy moci byla konsolidace státních hranic, vedoucí k obratu administrativních aparátů směrem dovnitř na území státu. Můžeme tedy shledat, že došlo k určitému prolnutí endogenních a exogenních složek.

V rámci vnitřních faktorů Giddens [1985: 95] zdůrazňuje celkově tři významné aspekty: expanzi administrativní moci, rozvoj nových právních mechanismů a změny ve způsobech fiskálního řízení. Přičemž všechny tyto aspekty napomohly k akumulaci a koncentraci administrativní moci v rukou státu.

Administrativní moc se kromě svého prostorového rozšiřování začala také překvapivě sama transformovat, a to z konceptu individuální vlády reprezentované osobou vladaře směrem k neosobní vládě zastřešené státní administrativou; tzn., že nastal posun od suverénní vlády jednotlivce k suverénní a formální vládě organizace. V krátkosti nastíněný přechod se však vyznačoval mnohonásobnou nespojitostí a výkyvy, jelikož se při něm musel stát vypořádat s často protichůdnými požadavky z mnoha stran: např. na jedné straně bylo

¹⁶² Giddens [1985: 86] za její prvopočátek považuje, velmi podobně jako střední proud teorie mezinárodních vztahů [Kegley, Wittkopf 2006: 58; Papp 1991: 25-26; blíže srovnej kapitolu č. 12], Vestfálský mír (r. 1648), jenž ukončil třicetiletou válku a přinutil do ní zapojené země k vzájemným dohodám a úpravě mocenského rozložení sil – nastolení rovnováhy moci.

zapotřebí udržovat feudální výsady šlechty a na straně druhé spolupracovat s buržoazií. Koordinace a centralizace státní moci tak probíhala vždy nejenom v konfrontaci s rozdílnými třídami, majícími své osobní zájmy, ale často i se subtřídami, specifickými nátlakovými skupinami, a organizacemi, jakými byla města, regionálními parlamenty, cechy, aj. [1985: 94-96].

Klíčovým faktorem ovlivňujícím projevy tří výše jmenovaných složek se stal *vztah mezi třídami*. V absolutistickém státě existovala rozmanitá síť vztahů autority distribuována jak laterálně, tak i hierarchicky. Buržoazie kupříkladu kooperovala se státní správou, jelikož sama nedisponovala dostatečnou autoritativní mocí, aby prosadila některé ze svých ekonomických záměrů. Někdy se ale namísto toho spoléhala spíše na městská zastupitelstva a další formy místních hospodářských základen, které mohly lépe posloužit jejím cílům. Měšťanstvo tak skrze rozvoj urbánních center, udržování své autonomie vůči šlechtě i Koruně, úspěšně získávalo výhody v oblasti autoritativních a alokativních zdrojů. To však netrvalo příliš dlouho, neboť s postupem času se rovnováha sil začala proměňovat, destabilizovat v neprospěch urbánních komun, jelikož působením *vojenské revoluce* (zaváděním velkých palných zbraní), pozbyla města ochrany proti útočníkům. Střelný prach a velkorážní děla nakonec zlomili městské autonomii vaz [1985: 96-97].

Ačkoli se státy působením vnějších sil konsolidovaly, neznamenalo to, že by šlo o kulturně a jazykově homogenní entity. Obyvatelé jednoho státu si často vůbec nerozuměli a i rozdíly v nářečích byly stále mnohonásobně výraznější nežli dnes. Také v respektování právní a finanční administrativy existovaly značné regionální rozdíly. Téměř každý kraj měl vlastní soubor výjimek z právních a fiskálních povinností. Snad právě proto se ústřední snahou administrativních aparátů tohoto období stala centralizace systému zdanění, a přestože k ní docházelo pouze kradmo, znamenala krok kupředu ke konsolidaci státní moci, již později nabyta v moderním národním státě. Na hlavní aktivity absolutistických režimů proto můžeme s určitým odstupem nahlížet jakožto na strategie řízení společnosti skrze rozšiřující se administrativu a ustanovování jednotného kodifikovaného práva [1985: 98].

Jak rozmach nové legislativy ovlivnil společnost? V prvé řadě umožnil oddělení privátního a veřejného majetku. Soukromé právo nadto posílilo ty skupiny obyvatelstva, jež nejvíce profitovaly z obchodu, tj. buržoazii, čímž byla značně oslabena pozice šlechty. K těmto dvěma změnám můžeme dále přičíst i transformaci trestního práva, podle jehož nových kodexů mělo být napříště dosahováno pořádku osobní disciplínou a nikoliv hrozbou vnějších trestů [1985: 100; k podobným závěrům srov. též Foucault 2000].

Absolutistický stát závisel více než jakýkoliv jeho minulý předchůdce na schopnosti získávat finanční zdroje od svého obyvatelstva. Rozsáhlé fiskální výdaje byly z velké části způsobeny vojenskými střety mezi hlavními aktéry tehdejší mezinárodní politiky – klíčovými evropskými mocnostmi. O něco výše jsme hovořili o kvantitativním prohloubení rozsahu těchto střetů, k nimž se přičetly i technologické změny a akcelerace počtu vojenských střetnutí. Válka se stávala nejenom čím dál tím častější, ale především dražší. Giddens [1985: 102] tak podobně jako Lewis Mumford [1947] píše o zprůmyslnění raně novověké války.

Expanze státní správy, coby vnitřní složka budování evropských státních aparátů, byla tedy ze své velké části závislá na vnějších vlivech ve formě ozbrojených konfliktů. Nutnost výběru vyššího množství finančních zdrojů tak mimo jiné vedla k celkové centralizaci byrokracie a racionalizaci správy státních financí. Ovšem ta v absolutistických státech nedosáhla nikterak závratné úrovně: např. v Prusku 17. století připadal jeden úředník na 500 obyvatel, zatímco v Německu z roku 1925 tomu mělo být již 46 obyvatel na jednoho úředníka. Evropa raného novověku byla stále spíše dědičkou feudálních zvyklostí nežli úsvitem moderního věku; stále byla z velké části dítětem feudalismu [Giddens 1985: 102-103].

Jaké jsou efekty formování států v závěru absolutistické etapy? Vytvořil se mezinárodní systém zasahující – díky nezbytnosti přípravy na ozbrojené konflikty a ustanovení multilaterální rovnováhy moci – do osudu států více než kdy jindy v předešlé v historii. Podstatně se proměnilo finanční a právní uspořádání regulující život společnosti. Díky těmto předběžným podmínkám došlo k definitivní rozluce s tradiční formou státu. Koncept suverenity spojený s neosobní administrativní mocí začal, společně s mnoha dalšími spřízněnými politickými myšlenkami, vytvářet mnohem zřetelnější obrysy moderního státu. Oproti třídně rozděleným společnostem, kde bylo možné dosáhnout skutečné kontroly nad veškerými formami moci pouze ve městech, je pro absolutistický stát charakteristické to, že se postupně utvářejí mechanismy dozoru nad jednáním všech individuí, všech nominálních občanů státu.

Moderní státy: 18. až 19. století

V rámci třetího období vývoje státních jednotek se budeme věnovat pouze etapě mezi 18. až 19. stoletím, ačkoliv se Giddens zabývá i jejich proměnami během 20. století. Přiblížíme si tedy autorovo pojetí přechodu od absolutistického státu k modernímu, etapu sociology nazývanou jako raná modernita. Nicméně je třeba dodat, že právě tomuto období, časům, během nichž se zrodila modernita, věnuje autor nejrozsáhlejší pozornost.

Přechod od absolutistického státu k modernímu – rozsáhlou *vývojovou diskontinuitu* na přelomu 18. a 19. století – zapříčinilo několik faktorů. Ty lze podobně jako v předcházející etapě rozdělit do dvou hlavních oblastí: vnitřní a vnější příčiny. Oba typy příčin se s postupem času samy přetavily do podoby principiálních složek formování států. Staly se prvky, jež vtiskly evropské modernitě svůj jedinečný a neopakovatelný charakter. Musíme tedy zdůraznit, že se zde překrývají příčiny se složkami formování států, které jsou v tomto konkrétním případě pojímány jako způsoby (módy) utváření politických režimů.

Vnější příčiny

Co se exogenních příčin týče, Giddens upozorňuje na osobitou mezinárodněpolitickou konstelaci, která způsobila sadu odstředivých vlivů v mezistátním systému mezi 17. a 18. stoletím; čili ještě před obdobím nástupu modernity.

Nejdříve podle něj došlo ke vzestupu a poté i k následnému strmému úpadku španělského vlivu v evropské politice. Anglie se během téhož období stala dominující námořní mocností a posléze i světovým obchodním hegemonem. Kontinentální soused Anglie, Francie, se naopak snažil v tomtéž období využít vzniklého mocenského prostoru, který se objevil po Španělsku. Své snažení však nedokázala nikdy přivést ke zdárnému konci. Německé území, jak už jsme měli možnost posoudit v předcházejících kapitolách, bylo podstatně fragmentarizované a tento stav se v jeho případě nepodařilo zlomit až do druhé poloviny 19. století. Z Giddensova pohledu pak nejsou ani tak důležité jednotlivé historicko-politické události v podobě interakcí, reakcí a protireakcí zúčastněných stran, jako spíše *celková konfliktní dynamika mezistátního systému*, produkující značné množství ozbrojených konfliktů [1985: 104].

Války, které se mezi evropskými zeměmi v průběhu 17. a 18. století rozhořely, začaly být proměňovány novými faktory, a sice zčásti technologickými změnami ve výzbroji, masovým šířením střelných zbraní a industrializací celého zbrojního průmyslu, zčásti neustávajícím rozvojem administrativní moci uvnitř vojenských jednotek, charakteristických disciplínou v moderním smyslu slova. Podle Giddense byly technologické změny ve vojenství přinejmenším stejně důležité jako ty v systému tehdejší průmyslové výroby, k nimž došlo ve shodném období [1985: 108-109]. Dané změny si totiž vynucovaly od státu lépe se adaptovat na vedení válek, čemuž mu měla sloužit: centralizace a racionalizace jeho správy doprovázená intenzivnějšími podobami regulace obyvatelstva.

Vývoj evropských států byl tedy různým způsobem modelován *vojenskými konfrontacemi*, jež způsobily, že státní systém nepředstavoval jednoduše pouhé prostředí, v němž by se

absolutistický a pozdější národní stát vyvíjel. Šlo ve skutečnosti o jeho substanciální podmínky. Souběhem těchto změn – zvláště v rámci racionalizace užívání přinucení na území státu – pak došlo k transformaci garanta vnitřního řádu, jehož pozici přestala zastávat armáda na úkor nově vznikající policie [1985: 112-113].¹⁶³

Giddensův pohled, zaměřený v prvé řadě na problematiku moci, poukazuje na důležitost vnějších vlivů pro sociální změnu uvnitř státu. Díky tomu, že byl stát nucen přizpůsobovat se střetům v mezinárodním systému, musela se mu přizpůsobovat i sama společnost. Vnější tlak umožnil správnímu aparátu dosáhnout rozsáhlé vnitřní pacifikace a zároveň zkoncentrovat administrativní zdroje, jež měly posloužit reflexivnímu monitorování obyvatelstva. Administrativní moc byla podle Lewise Mumforda [1967, 1971], jehož Giddens nejméně jednou cituje, vytvořena právě ve vojenské sféře. Proto armáda dala vzniknout moderní povaze dělby práce, sociálních rolí a funkcí, jež v sobě nesly punc jediného cíle – dosažení maximální efektivity [Giddens 1985: 113].¹⁶⁴

Vnitřní příčiny

Nástup kapitalismu znamenal nejdůležitější endogenní příčinu a zároveň i složku procesu formování států, která zapříčinila transformaci od absolutistického k modernímu národnímu státu. Podle Giddense [1985: 135] je *kapitalismus* zcela novou formou ekonomické aktivity a o samotné kapitalistické společnosti lze poznamenat, že je první společností, která nejenom, že „má“ určitý způsob výroby, ale která zároveň „je“ způsobem výroby. Velmi všeobecně můžeme kapitalistickou společnost vymezit na základě pěti jejích nejpodstatnějších znaků [1985: 135-137]:

- (1) Je definována specifickou formou ekonomického systému, v němž vše závisí na vytváření zboží a služeb, jelikož se podrobuje opakujícímu se cyklu investic a profitu, mechanicky organizujících a pronikajících veškerým společenským životem.
- (2) Dochází v ní k oddělení hospodářské sféry od dalších oblastí společnosti, z nichž nejpodstatnější je separace ekonomiky od politiky.

¹⁶³ Giddens velmi věrně replikuje mnoho z Tillyho postulátů ohledně budování státních mašinérií v západní Evropě.

¹⁶⁴ Rozkazy, přímé postupy, unifikace a disciplína, které se zrodily v moderních armádách, organizačně vystavěných okolo téměř taylorovských postupů, později následovala i oblast státní správy. Zakrátko pak na ně navázaly další formální organizace, např. vězení a nemocnice. A ještě o něco později byl celý proces završen dělnickou továrnou a průmyslovou výrobou. Vojenská disciplína, jež se na přechodu od absolutismu ke kapitalismu ustanovila jako norma evropských armád, tak podle všeho napomohla usadit a upřísnit nástup samotného kapitalismu a spolupodílela se na vnitřní pacifikaci vznikajícího národního státu [Giddens 1985: 114-115]. Je nesporné, že je Giddens při svém popisu geneze a šíření rozmanitých forem dohledu v mnoha sférách lidského života silně ovlivněn francouzským filosofem Michelelem Foucaultem [1999; 2000: zvláště pak 137-227; 2005].

- (3) Oddělení politické a ekonomické moci vytváří institucionální podmínky pro vznik svobodného vlastnictví a uvolnění výrobních zdrojů. Navíc umožňuje komodifikaci pracovní síly a zboží, jež utvářejí jádro třídního systému. Právě proto je třídní konflikt inherentním doprovodným procesem kapitalistické výroby.
- (4) Samotný způsob vlády je z velké části závislý na institucionálním oddělení soukromého vlastnictví a ekonomiky.
- (5) Integrovaná součástí kapitalistické společnosti je existence národního státu.

Pro dokreslení Giddensova [1985: 137-138] pojetí kapitalismu je třeba uvést, že autor ve skutečnosti nepíše o „prostém“ kapitalismu, ale o *industriálním kapitalismu*. Podle něj nelze oba jevy (kapitalismus a industrialismus) od sebe oddělit, poněvadž vždy působí komplementárně. Industrializací či industrialismem míní takovou strukturu vztahů, v níž je každý, včetně těch lidí, jež jsou na dominantních pozicích, zahrnut do vztahů produkce. Industrialismus je dále pak jedním z prvků sociální dynamiky vyvolávajících nespojitost ve struktuře státní moci. Pro sociální vývoj je sice sám o sobě nesmírně důležitý, ale svých důležitých dopadů nabývá až ve spojení s kapitalismem. Základním bodem spojujícím kapitalismus s industrialismem je expanze administrativní moci na pracovištích, extenze dohlížecích aktivit. Mezi základní znaky *industrialismu* podle Giddense [1985: 138-139] patří:

- (1) Alokativní moc zajišťuje fungování celého systému výroby i tržní směny komodit.
- (2) Výrobní proces je z velké části mechanizován, automatizován a úzkostlivě kontrolován ze strany vlastníků či správců (managementu) výrobních prostředků.
- (3) Většina průmyslových zdrojů má podobu více či méně rozvinuté manufakturní výroby.
- (4) Výroba je pak z velké části regulována v rámci jednotných pracovních míst (továren a formálních organizací), kde dochází k tvorbě výrobků či je realizována pracovní činnost.

Pro shrnutí můžeme říci, že industriální kapitalismus je základem takového typu společnosti, v němž se postupně vyvinuly elementární institucionální rámce charakteristické pro modernitu. V tomto kontextu můžeme rozlišit *čtyři* nejpodstatnější *institucionální sféry*, které v moderní společnosti díky propojení industrialismu, kapitalismu a národního státu existují. Je

to soukromé vlastnictví, dohled nad sociálním životem (pracovním i mimopracovním), transformace přírody a zdroje násilí v podobě vojenské moci [1985: 146].¹⁶⁵

Pokud bychom měli časově ohraničit vnitřní transformaci společnosti v moderní stát, reprezentovanou vznikem a rozvojem průmyslového kapitalismu, můžeme hovořit o dvou etapách. První období s počátky v 16. a končící v pozdním 18. století, totožnou s absolutismem a ranou difúzí kapitalistického způsobu produkce, a druhou etapu, jež na sebe vzala háv národního státu a průmyslového kapitalismu (18. až 19. stol.) [1985: 148].

Samozřejmě, že vznik a vyspívání industriálního kapitalismu nebyl možný bez splnění určitých předběžných podmínek pro jeho pozdější rozvoj. Těm se však z prostorových a zároveň intencionálních důvodů této studie nebudeme podrobněji věnovat.

Máme-li shrnout výše uvedenou diskuzi příčin přechodu od absolutistického k modernímu státu, docházíme k závěru, že státní organizace byly z důvodů zachování postavení v mezinárodním systému nuceny dosáhnout rozsáhlé interní pacifikace. Zároveň se pak musely vyrovnat s dopady vnitřní (sebe)transformace v průmyslově kapitalistickou společnost. Na jakou vývojovou cestu se pak v důsledku těchto změn státní aparát v nově vzniklé situaci vydaly, bude popsáno v další části textu.

Interní pacifikace

Než přejdeme k analýze interní pacifikace, reprezentující hlavní složku a zároveň rozsáhlý konečný dopad formování států v moderní etapě, je třeba zmínit některé z předběžných podmínek pro její rozvoj, nejenom příčiny, o nichž byla řeč výše.

Je jistě zajímavé, že počátky vnitřní pacifikace společnosti se shodují s obdobím bez válek mezi klíčovými aktéry mezinárodního systému (1815 až 1914). Proces vnitřní pacifikace by proto nebyl možný bez posílení administrativní jednoty dílčích států, o nějž se zasloužila konstituce stabilního mezinárodního systému v 19. století. Druhou nezanedbatelnou podmínkou byla infrastrukturní transformace, vyvolaná průmyslovou revolucí a vývojem průmyslového kapitalismu, signalizující zlomení segmentárního charakteru třídně rozdělených společností [1985: 160].

Pokud budeme uvažovat o konkrétních prvcích vnitřní pacifikace, je nezbytné na prvním místě zmínit nové formy *zdanění*, jež nabyly přísně peněžní formy a zároveň zahrnovaly stát ve funkci jejich výběřčího a uživatele v jedné osobě. Systém zdanění sloužil dílem k

¹⁶⁵ Ve své pozdější práci *Důsledky modernity* Giddens [2003: 59] používá poněkud odlišné terminologie k označení těchto institucionálních dimenzí (klastřů). Pojem soukromé vlastnictví nahrazuje obecnějším termínem kapitalismus a přetváření přírody industrialismem. Názvy zbylých dvou klastřů ponechává beze změny.

monitorování a dílem k samotné regulaci ekonomických aktivit. Nejdůležitější cíle státní administrativy se postupně začaly orientovat na *zvyšování produktivity*: např. i prostřednictvím růstu porodnosti, regulací „lenosti“, již Giddens míní podněcování k práci, a zvyšováním kontroly nad pracovním a posléze i mimopracovním životem občanů. Uvnitř státního aparátu se tak neodvratně utvářela triáda složená z administrativní moci, peněz a daní, zajišťující efektivní chod moderního státu [1985: 157].

Giddens nepochybuje o tom, že již během prvopočátků průmyslové revoluce docházelo k nezadržitelné expanzi *dohledu nad výrobním procesem*, čehož využíval jak stát, jemuž tato expanze umožňovala snadnější integraci a koordinaci populace, tak i buržoazie, již tento dohled sloužil k eskalaci zbožní výroby. Lze tedy uvést, že v kapitalistickém státě, z velké části založeném na vnitřní pacifikaci, se protínaly zájmy státní se zájmy soukromými, tj. buržoazními, anebo jinými slovy řečeno, se zájmy dominující třídy [1985: 159].

Druhou významnou oblastí vnitřní kontroly bylo podstatné rozšíření a *konsolidace administrativní moci státu*, včetně rozvoje nových komunikačních a transportních prostředků, telegrafem a železnicí v průběhu 19. století počínaje a novými elektronickými a telekomunikačními systémy 20. století konče. Ty všechny umožňovaly mnohem rozsáhlejší sběr informací pro administrativní účely, než k jakému kdy v minulosti došlo. Mezi systematicky sbírané informace patřily především rozličné statistické informace o populaci¹⁶⁶: např. v podobě údajů o natalitě, sňatečnosti, mortalitě, místech bydliště aj. [1985: 172-173, 179-180].¹⁶⁷

Třetí oblastí interní pacifikace, částečně se překrývající s předcházející, je samotný *způsob dohledu*. Ten na sebe často bral podobu mobilizace administrativní moci – shromažďování, uchovávání a kontroly informací o populaci. Pro moderní stát je totiž typické, že u něj dochází k proměně způsobu trestání: od násilné a veřejné podívané směrem k disciplinární, monotónní a zvnitřněné kontrole. Moderní stát je tedy charakteristický tím, že ustanovuje nové vztahy přinucení a nadvlády [Giddens 1985: 183-184; srov. též Foucault 2000: 199-221].

¹⁶⁶ K tomuto výčtu lze přičíst i vznik sociálních věd, obzvláště v podobě Queteletovy morální statistiky, jež mají svůj původ v expanzi reflexivního monitorování sociální reprodukce, která je integrální součástí státu [Giddens 1985: 180-181].

¹⁶⁷ Konsolidace administrativní moci byla dokreslena dalším průvodním jevem, a to regionalizací, úzce související s procesem urbanizace. Právě díky urbanizaci a následné rozsáhlé migraci se státy mnohem výraznějším způsobem diferencoval a distinkce mezi městy a venkovem na sebe vzala novou podobu. Moderní státy – představující kontejnery moci – se tak vnitřně rozrůznily do regionů, mezi nimiž bylo možné rozeznat ekonomická jádra, oblasti průmyslových konurbací, a periferie, převážně zemědělské oblasti. Regionalizace ve svých druhotných, neekonomických znacích dále sledovala rozdíly v koncentraci populace, kulturních, lingvistických a etnických variacích [Giddens 1985: 192-193].

Dalším klíčovým prvkem, volně navazujícím na vnitřní pacifikaci, jsou tzv. *buržoazní práva*, zajišťující oddělení politiky a ekonomiky a dále pak i utvoření demilitarizovaného systému produkce, zaručujícího akumulaci a investici kapitálu bez přímého a nepředvídatelného zasahování [Giddens 1985: 192]. To, že jsou buržoazní práva jednou z hlavních složek rozšiřující se sociální kontroly, je vcelku paradoxní, jelikož jsou obvykle prezentovány jako jev napomáhající populaci se vyvázat z moci státního aparátu. Giddens tento rozpor řeší konceptem polyarchie a analýzou Marshallova [1949] pojetí občanství.

Moderní státy, zdůrazňuje autor, jsou režimem své vlády genericky *polyarchní*, což znamená, že v nich dochází k vládě mnoha, zahrnující jak kontinuitu vlády vybraných jednotlivců, tak zároveň i jejich zodpovědnost vůči občanům, jež je vybrali a jež jsou jim politicky rovnocenní, a tudíž mohou na vládu vznášet legitimní požadavky. Konkrétní obraz moderního státu však vždy ovlivňuje třídní konflikt, neboť buržoazní práva nejsou univerzální kategorií, ale jen ideologií ospravedlňující zájmy dominantní třídy. Prosazení buržoazních práv jako univerzální politické ideologie nevedlo podle autora k ničemu jinému, než k zaručení faktické dominance buržoazních zájmů. Giddens proto „obrací“ Marshallovo pojetí občanství, aby zdůraznil, že nešlo ani tak o jednotlivé typy práv jakožto o určité etapy, v nichž se postupně transformoval charakter třídního konfliktu, respektive způsob dominance buržoazie nad zbylými sociálními aktéry, tzn. způsoby dohledu [Giddens 1985: 198-199, 205-206].¹⁶⁸

Přestože buržoazní práva zaručovala vnitřní pacifikaci populace, zároveň byla i prvkem destabilizačním – byla prvkem podněcujícím třídní konflikt. Giddens v tomto kontextu píše o tzv. „dvojitém ostří“ občanských práv a o dialektické kontrole, do níž není zapojena pouze dominantní třída, ale i třída podmaněná. Interní pacifikace má na úrovni rozsáhlých sociálních uskupení vždy charakter dynamické rovnováhy a aparátem majícím tuto stabilitu udržovat není nikdo jiný než stát [1985: 207-209].

Posledním aspektem interní pacifikace, o němž se Giddens zmiňuje, je *nacionalismus*, tj. ideologie moderního státu. Nacionalismus je podle autora psychologický fenomén svázaný s rozkladem tradičních sociálních vazeb. Ty jsou podle něj postupně nahrazovány ideou národní komunity. Expanze diskursivních aparátů v podobě tisku a dalších médií, společně s rostoucím dosahem reflexivního monitorování státních aktivit, manifestovaných v podobě symbolického a ideologického monopolu, posílila koncept vznikající státní suverenity. Ten

¹⁶⁸ Občanská práva představovala dohled v podobě činnosti policie. Politická práva pak byla dohledem s rysy reflexivního monitorování ze strany úřednictva státu a konečně sociální práva znamenala dohled nad souhrnným řízením výroby. Hechter [1987: 516] zdůrazňuje, že Giddensova „polyarchie“ ve skutečnosti znamená takový stav společnosti, v němž nové zdroje státní kontroly zároveň produkují nové zdroje odporu proti ní.

sám sebe nakonec legitimizoval občanskými právy a představou národní pospolitosti [1985: 216-217]. Nacionalismus tak přináší poslední důležitý aspekt utvářející identitu moderního národního státu. Aspekt, který z moderního státu činí moderní národní stát.

Kritika

Historií procházející popis utváření moderního národního státu, který nám Giddens zanechal, nejenom že patří k těm nejcitovanějším, ale ve své teoretické struktuře i k těm nejpropracovanějším. O tom mimo jiné svědčí i reakce na Giddensovu práci z druhé poloviny osmdesátých let, které autorovu studii málokdy zpochybňují a pokud tak činí, pak pouze v jejích dílčích aspektech. V navazující části textu se pozastavíme právě u některých z výhrad, jež byly Giddensově studii adresovány anebo u těch, které my sami vůči jeho teorii formování států vzneseme.

(1) Americká historická socioložka Theda Skocpolová [1987: 296] proti Giddensově práci namítá, že autor některé prvky sociálního dohledu, týkající se především budování státních aparátů v průběhu 17. až 18. století, až příliš zevšeobecňuje a je možná až příliš ovlivněn Foucaultovými premisami ohledně pojetí disciplinární moci. Jeho konceptualizace tohoto fenoménu by si podle ní jistě vyžadovala nuancovanější analýzu.

Je sice pravdou, že Giddens skutečně nenačrtává žádné pevné (a především empirické) spojení mezi praxí státních aparátů a Foucaultovými úvahami z monografie „Dohlížet a trestat“. Ostatně to ani není jeho cílem.¹⁶⁹ Navíc se autor neopírá pouze o myšlenky francouzského poststrukturalistického filosofa, nýbrž i o práci amerického polyhistora Lewise Mumforda. Tudíž je jeho upravený koncept disciplinární moci jednak vytvořen z mnohem širší teoretické základny a jednak jsou příklady od obou zmíněných autorů použity spíše ilustrativně, aby lépe dokumentovaly některé z možných modalit, jíž pacifikace obyvatelstva v průběhu raného novověku a modernity nabyla.

(2) Vcelku zásadní námitku můžeme vznést vůči prostorovému rozpětí autorovy studie a možností jejího zobecnění na utváření státních aparátů po celém evropském světadíle. Nutno říci, že Giddens se prvořadě věnuje Evropě západní a jen stěží je možné jeho argumenty použít v případě společenského vývoje v carské říši. V jejím případě dorazila průmyslová revoluce a s ní i industrializace války, dvě zásadní příčiny transformující tvář absolutistického státu, o téměř sto let později než na Západě. O čemž se měla země Mikuláše

¹⁶⁹ Takovéto spojení můžeme nalézt v jiných Foucaultových textech, obzvláště v přednáškách, které se uskutečnily na Collège de France během let 1977-78 a 1978-79 [Foucault 2005, 2009].

I. poprvé tvrdě přesvědčit během Krymské války. Obdobně i o šíření buržoazních práv lze v ruském kontextu jen stěží hovořit.

(3) Giddensovo vymezení tradiční států je jen velmi neurčité a jen stěží ho lze vztáhnout na líčení tradičních společností v oblasti západního výběžku Euroasie. Mohli bychom se klidně ptát, jestli jsou snad renesanční italské městské státy: Florencie, Siena, Pisa, Milán, Mantova a Benátky těmi nejlepšími příklady struktur a mechanismů tradičních států? Totéž by šlo adresovat i na účet „zázraku“ středověkého světa – Sicílie v éře vlády štaufských místodržících, zvláště pak Fridricha II. (r. 1212-50). Podle Hagana Schulzeho [2003] a Tommaso Astarity [2006: 51-55] zde již ve 13. století existoval natolik rozvinutý správní aparát, všemi charakteristikami připomínající moderní národní státy, včetně neosobní byrokratické správy a jiných prvků, že jeho vzhlas (pozitivní i negativní) dokonce ovlivnil literární podobu Campanelova „Slunečního státu“ anebo „Utopie“ sira Thomase Moora. Současníci proto nazývali sicilské království *stupor mundi* (div světa).

(4) Důležitou poznámku si též vyžaduje Giddensovo pojetí absolutistického státu, které jeho autor považuje za určitou přechodnou formu mezi tradičním a moderním státem, mezi tříděně rozdělenými společnostmi a společnostmi vyznačujícími se inherentním třídním konfliktem. Toto pojetí si zaslouží naši pozornost hned ze dvou důvodů: za prvé, představuje zvláštní „oslí můstek“ v Giddensově pojetí diskontinuitního sociálního vývoje. Za druhé, nepřímo postuluje existenci pouze absolutistických monarchií během raného novověku, čímž danou situaci poněkud zjednodušuje.

Anthony Giddens sice na jedné straně zdůrazňuje, že bojuje proti evolučnímu pojetí sociální změny, jež chce nahradit za pomoci koncepce „přetržení“ či ruptur, na druhé straně jeho zpodobnění absolutistického státu toto úsilí v mnohém podlamuje. Teorie nespojitého společenského vývoje tvrdí, že lidská historie připomíná „rozsáhlé epizody“, jež jsou odděleny kritickými prahy v podobě změn nejdůležitějších institucí či celých institucionálních dimenzí. Po jejich transformaci a vzniku nových institucionálních řádů (klastřů) se objevuje společenská etapa s naprosto odlišným charakterem struktur určujících lidské jednání. Takovéto pojetí sociálního vývoje samozřejmě přináší závažnou otázku, jak vyřešit aspekt kontinuity společenských jevů a zvláště pak některých reziduí. Jak je možné, že některé struktury typické pro pozdní feudalismus, např. stavovské zastupitelské orgány, přečkaly i po vzniku absolutistických států? A jak to, že (despotická) autoritativní moc, tak typická pro absolutistické režimy, se v některých ze států v průběhu modernity prohloubila na místo toho, aby po „rozšíření“ buržoazních práv vymizela? To jsou samozřejmě všechno otázky, které

přístup upřednostňující diskontinuitu a „rozsáhlé epizody“ před návazností společenských jevů, nedokáže adekvátně zodpovědět.

Soudíme, že právě z tohoto důvodu Giddens včleňuje mezi tradiční a moderní společnost, mezi tradiční a moderní národní stát, absolutistických režim, který je do určité míry schopen problém sociální kontinuity vyřešit. Právě on má představovat určité institucionální, přestože místy děravé, přemostění mezi modernitou a předcházejícími etapami sociálního vývoje.

Raně novověké absolutistické státy se však sobě nepodobaly jako vejce vejci. Často se od sebe výrazně lišily, jak už jsme měli možnost pozorovat např. u britského sociologizujícího historika Perryho Andersona (kapitola č. 5), částečně i u Gianfranca Poggiho (kapitola č. 10) a jak budeme mít dále ještě možnost posoudit u Michaela Manna (kapitola č. 12) a zejména pak v případě Thomase Ertmana (kapitola č. 15). Všichni se shodují na tom, že raně novověké státy se od sebe podstatně různily, a to v takových prvcích, jakými bylo zahrnutí zastupitelských institucí do správního rozhodování, v základních rysech administrativy (zdali byla spíše byrokratická či spíše patrimonální) anebo v právním statusu jednotlivých společenských skupin.

Závěr a pozitivní heuristika politizujícího přístupu

Anthony Giddens nám ukazuje, jak se z fragmentovaných beztřídních společností, protostátů, staly absolutistické státy a posléze i národní státy s rozsáhlým třídním systémem, organizace, které vládou nejenom dnešní politice, ale i životu valné většiny moderních společností. Sociální dynamika, která je utváří, působí vždy ze dvou stran: příčiny a klíčové složky formování států vystupují jak z vnějšího, tak z vnitřního prostředí států a berou na sebe podobu rozmanitých forem ekonomických transformací, geneze nových institucí i geopolitické rivality.

Samotný průběh budování státních organizací se v jeho modelu sice vyznačuje kontinuální koncentrací mocenských zdrojů v rukou státních aparátů, včetně administrativní moci, to ale podle něj ještě neznamená, že by šlo o graduální proces. Právě naopak, každá nová úroveň centralizace moci představuje podstatnou rupturu s minulostí. První výraznou vývojovou trhlinu můžeme zaznamenat už v případě absolutistických režimů, v nichž se odehrávají významné proměny dosavadních institucionálních řádů. Druhou a mnohem rozsáhlejší diskontinuitou, v mnohém navazující a „prohlubující rány“ té předcházející, je přechod k národním státům modernity, která namísto částečně transformovaných institucionálních dimenzí přináší instituce zcela nové.

Poznamenejme, že badatelova studie patří svou hloubkou a teoretickými ambicemi k těm nejvýznamnějším počínům v dané oblasti. Za což vděčí především dvěma teoretickým fúzím: jednak propojení změn ve vnějším a vnitřním prostředí států (bez něhož by se další studie formování států už neobešly), jednak důslednému rozpracování toho, jak praxe státu ovlivňuje uspořádání populace na jeho území. Nicméně tento posledně jmenovaný fenomén – vezmeme-li v úvahu jeho nečastější zobrazování jakožto procesu disciplinace či pacifikace obyvatelstva – je některými kritiky považován za poněkud přeceňovaný a je otevřenou otázkou, není-li do určité míry zapříčiněn autorovým převážným zaměřením na institucionální dějiny Francie a Anglie. Upozorníme ale, že je to ostatně výtko, kterou autoři, považující proces formování evropských států za relativně homogenní, slyší poměrně často. Vytvoření jednotného modelu pro konceptualizaci sociální změny, která zahrnuje transformaci států v tak časově i geograficky různorodém rámci, jakým je Evropa, totiž vždy dříve či později naráží na určité anomálie, které daný model nedokáže osvětlit. Což je podle nás důvod, proč by měla být každá nová teorie formování evropských států budována již od počátku jako systém tezí, které lze na základě empirických nálezů, reformulovat a specifikovat pro dílčí časové úseky a prostorové rámce. Danému tématu se pak budeme poněkud obsáhleji věnovat v jedné ze závěrečných kapitol této práce (viz kap. č. 18), v níž načrtneme syntézu poznatků stávajících teorií a také se pokusíme vytvořit nové analytické schéma pro výzkum formování států.

Než k tomu však přistoupíme, prozatím alespoň nabídneme soubor ústředních tezí Giddensovy pozitivní heuristiky, kterou přispívá k rozvoji ochranného obalu politizujícího přístupu.

P-_{PH1}: CÍLEM JE BUDOVAT TEORIE, V NICHŽ BUDOU VNITROPOLITICKÉ VZTAHY SEHRÁVAT PRIMÁRNÍ ČI PŘINEJMENŠÍM DŮLEŽITOU ÚLOHU PŘI UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₃₂: *Formování států je podmíněno střety mezi politickými aktéry o moc a dominanci ve státě.*

- A. Političtí aktéři společně soupeří o moc nad státem, který jim propůjčuje politickou dominanci.
- B. Úspěšnost v tomto soupeření závisí na zdrojích, jimiž aktéři disponují. Zvláště se jedná o hospodářské (alokativní) zdroje a autoritativní zdroje (prostředky přinucení).
 - (i) Složení a celkový objem zdrojů, jimiž političtí aktéři disponují, je závislý na demografických, ekonomických a sociálně-politických změnách společnosti.
 - (ii) S každou výraznou změnou se mění i vlastnictví různých typů zdrojů mezi politickými aktéry.

- C. Nerovnováha ve vlastnictví zdrojů vychyluje mocenské vztahy mezi jednotlivými politickými aktéry. Favorizuje ve vzájemném soupeření o dominanci ty, kteří disponují více zdroji, na úkor těch, jež jich mají méně.
- D. Výrazné změny ve vlastnictví různých zdrojů moci vedou k nespojitosti v držení zdrojů alokativní a autoritativní moci.
- E. Diskontinuita v držbě zdrojů alokativní a autoritativní moci ústí v nespojitost dominance určitých politických aktérů ve státě.
- F. Diskontinuita v dominanci určitých politických aktérů ve státě vede ke změnám forem států.

P₃₃: Formování států je podmíněno vnějšími politickými vztahy – dynamikou mezinárodního systému.

- A. Vedení střetů v mezinárodním systému působí na centralizaci moci.
 - (i) Střety v mezinárodním systému si vynucují centralizovat alokativní a autoritativní zdroje, použitelné právě pro vedení těchto konfliktů.
- B. Vedení střetů v mezinárodním systému působí na řízení populace ze strany státu.
 - (i) Potřeba centralizovat alokativní a autoritativní zdroje v rukou státu vede k nutnosti vyšší úrovně regulace populace; viz též premisa P₃₂.
- C. Vedení střetů v mezinárodním systému působí na racionalizaci praxe státní správy.
 - (i) Potřeba provádět efektivní regulaci populace si vyžaduje racionalizovat působení státní správy; viz též bod (iv) teze B. premisy P₃₄.

P-PH2: ZÁMĚREM JE KONSTRUOVAT TEORETICKÉ KONCEPCE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ÚLOHU SOCIÁLNÍ REGULACE (ŘÍZENÍ SOCIÁLNÍCH PROCESŮ) ZE STRANY STÁTNÍCH APARÁTŮ.

P₃₄: Formování států zahrnuje postupně se zvyšující regulaci populace ze strany státu.

- A. Stát se pokouší co nejintenzivněji regulovat svou populaci takovým způsobem, aby od ní získal co největší množství zdrojů; viz premisa P₃₅.
- B. Aby stát od populace získal co největší množství zdrojů, zavádí nové formy právních mechanismů, zdanění, zvyšování produktivity a získávání informací o populaci.
 - (i) Zavádění nových právních mechanismů vede ke kulturní a právní homogenizaci, k univerzalizaci právních mechanismů, které pak umožňují efektivnější řízení populace.
 - (ii) Nové formy zdanění slouží zvyšování koncentrace hospodářských zdrojů, nezbytných pro financování aparátu zprostředkujícího sociální regulaci.

(iii) Nové formy zvyšování produktivity vedou k navyšování množství ekonomických zdrojů, které lze koncentrovat.

(iv) Získávání informací o populaci umožňuje efektivnější plánování a zavádění nových forem právních mechanismů, zdanění a zvyšování produktivity.

C. Zavádění výše uvedených mechanismů vede ke změnám vztahu mezi státem a populací.

D. Změna vztahu mezi populací a státem znamená, že populace státu přestává být objektem vlády, ale stává se jeho subjektem.

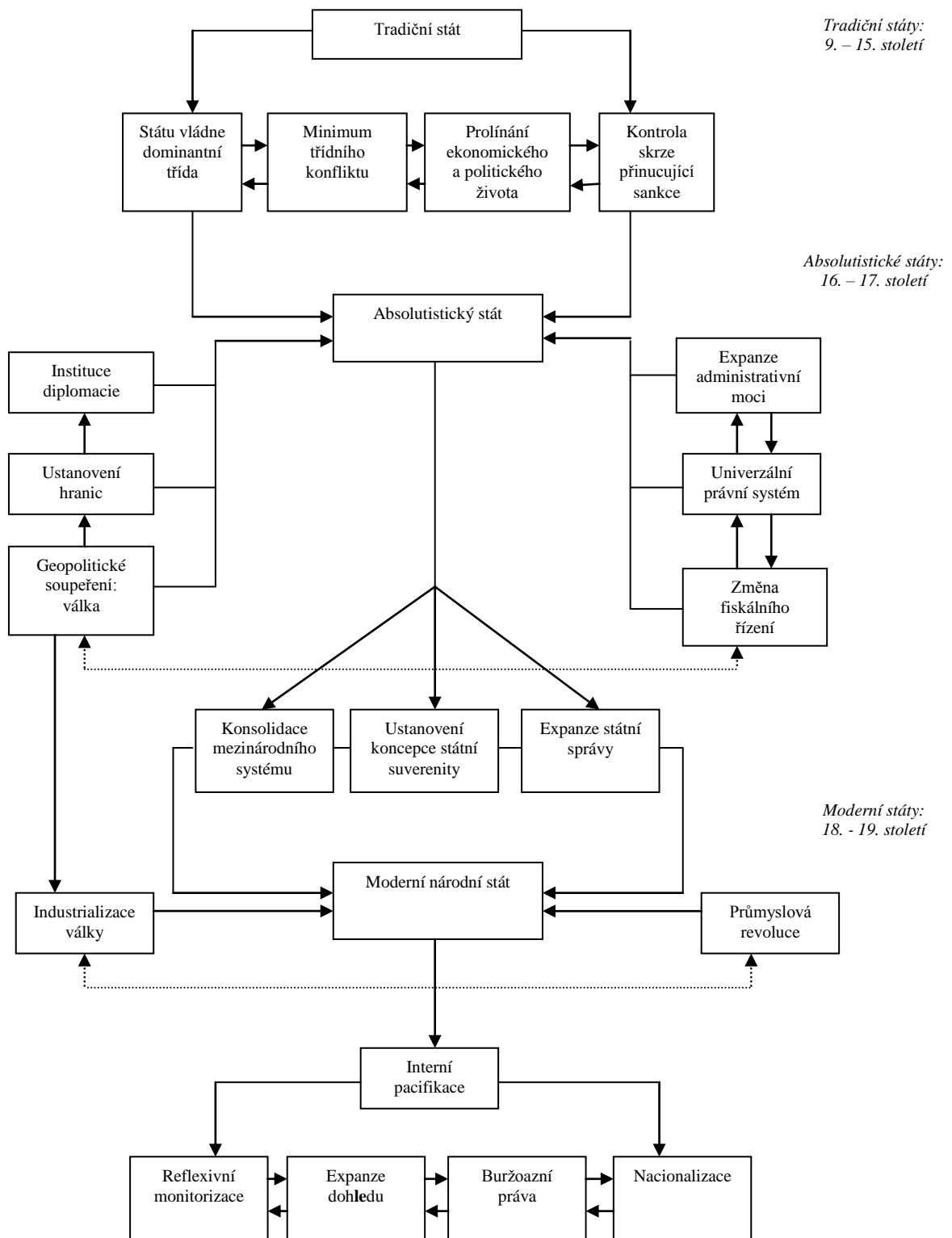
P_{-PH3}: CÍLEM JE VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ PROBLEMATIKOU KONCENTRACE ZDROJŮ STÁTŮ.

P₃₅: *Formování států je podmíněno rozšiřováním a navyšováním administrativní moci.*

A. Dominance státu, respektive politických aktérů, jimž stát propůjčuje dominanci, je podmíněna shromažďováním informací o populaci a politických aktérech.

B. Informace o populaci a politických aktérech umožňují státu efektivněji provádět mechanismy sociální regulace (viz premisa P₃₄).

Schéma č. 8. Giddensův model formování států: Příčiny, složky, průběh a efekty

12.

MARTIN VAN CREVELD:

VZESTUP STÁTU

Martin van Creveld, až do roku 1999 převážně známý jako badatel snažící se projit transformace ve vedení válek se změnami v charakteru společnosti, je i autorem studie o vývoji moderního státu.¹⁷⁰ V monografii *Vzestup a pád státu* [1999] se snaží popsat osudy instituce státu od její prehistorie až po současné dny. Příběh jejího vzestupu a jak se van Creveld domnívá i současného pádu, jenž započal po roce 1975.

Van Creveldův analytický rozbor je tedy zaměřen na celou dlouhou historii vývoje státních organizací. Od jejich prvopočátků v klanech a kmenech preliterárních společností až po vznik národních států (analýza končí v devadesátých letech 20. století). Rozsah jeho výzkumu je tudíž jak geograficky, tak i temporálně nesmírně široce vymezen. I z tohoto důvodu rámec zde předložené analýzy omezíme pouze na evropský kontinent, ačkoliv je třeba poznamenat, že se autor věnuje převážně Evropě západní a mnoho z předložených historických argumentů zobecňuje i na jiné (nezápadní) zeměpisné oblasti.

Podobně i časová formalizace bude představovat jen výsek z van Creveldova konceptu, jelikož pro náš výzkumný záměr pomineme problematiku prehistorie státu na jedné straně a na straně druhé se nebudeme věnovat tématice vrcholu státní moci a jejímu úpadku v průběhu dvacátého století.

U van Crevelda je díky značné procesualitě a narativnosti výkladu nesmírně obtížné odlišit (a potencionálně separovat) příčiny, složky, průběh a efekty formování států. Všechny čtyři

¹⁷⁰ Van Creveld je považován za jednoho z neoriginálnějších a nejprovokativnějších analytiků sociálních rozměrů vojenské technologie současnosti [Adams 1993: 156; Tilly 2001: 539], jehož většina studií nese podstatné znaky historické sociologie, včetně konceptualizace sociální změny a dlouhých vývojových procesů. Z nejdůležitějších van Creveldových prací z oblasti sociologie války bychom měli jmenovat knihy *Technologie a válka: Od roku 2000 př. n. l. až do současnosti* [1989] a *Proměny války* [1991].

prvky, jež užíváme k analýze kauzálních sekvencí předložených teorií, jsou zde v přímé kompaktní interakci a není možné je bezproblémově analyticky oddělit. To znamená, že další část výkladu bude rozdělena do celkem čtyř pasáží, z nichž každá postihuje jednu z etap formování států. V rámci každé z nich pak stanovíme jak hlavní složky utváření států, tak rovněž příčiny odehrávajících se procesů a jejich následné efekty.

Van Creveld pojetí vztahu společnosti a státu k naší škodě nijak blíže nespecifikuje a k jeho představě státu můžeme uvést jen to, že jej pravděpodobně považuje za suverénní organizaci vykonávající kontrolu nad populací, žijící uvnitř vymezeného teritoria, a požívá abstraktní existence jako korporace, legálně konstituovaná osobami separovanými od soukromé sféry [Tilly 2001: 539]. V autorově pojetí tak stát vystupuje opět jako reálně existující instituce, kterou lze popisovat standardními prostředky sociologického pozitivismu – zejména statistickými údaji o množství státního personálu. Doplňme pak, že při samotné deskripci státu se van Creveld pohybuje převážně na makro-úrovni společnosti, nicméně i přes tuto skutečnost lze v jeho analýzách vysledovat i některé mezi-úrovňové aspekty. To zejména, když se o něco detailněji zaobírá problematikou proměn stavby státní správy a její hierarchie.

Evropská prehistorie státu: 9. až 14. století

Van Creveld vychází z teze, že první státní útvary anebo alespoň jejich zárodky v podobě rozsáhlých suverénních území, nad nimiž drželi vladaři moc, se v Evropě objevily kolem roku 1300. Až od této doby je možné v evropském kontextu hovořit o stabilních politických útvarech odlišných od jiných forem sociální organizace, jaké představovala církve či šlechta.

Období před zahájením procesu vzestupu státu nazývá van Creveld *státní prehistorií*. V případě evropského kontinentu je tato dávná minulost státu spojena s feudalismem. Rozpad impéria, jmenovitě Karolinské říše, znamenal naprostou sociální pohromu: rozsáhlou dezintegraci a decentralizaci systému vlády i samotné materiální kultury. Společnost si sice udržela určitou vnitřní hierarchii, ale brzy upadla do stavu neustávajícího konfliktu mezi válečnickou aristokracií soupeřící o nadvládu nad jednotlivými částmi bývalého impéria [van Creveld 1999: 50-51, 59].

Feudalismus znamenal situaci, v níž nebyla vláda koncentrována v rukou jediného panovníka, nýbrž byla rozdělena mezi velké množství mocensky nerovných vládců pokoušejících se prosadit své vlastní soukromé zájmy, a kteří k sobě přináleželi rodinnými svazky a různě ustanovenou závislostí [1999: 59].

Za další charakteristický znak společnosti tohoto období můžeme považovat dezintegraci zbytku struktur říše Římské. Ta se vyznačovala úpadkem systému měst, výměny informací, přepravy a široce rozvinuté obrané soustavy, jež překračovala zájmy jednotlivých feudálů. Nemluvě o oslabení gramotnosti, byrokracie, dopravní infrastruktury a dokonce i těch nejzákladnějších forem technologií [1999: 50-52]. Společnost byla po všech stránkách rozdrobena do nespočtu uzavřených společenství venkovského charakteru, kde v této době žilo devět obyvatel z deseti.

Jen jediné organizaci se v tomto sociální „zmatku“ dařilo prosperovat, a sice církvi. V období mezi vládou papežů Jiřího VII. (1073-85) a Klementa IV. (1265-8) se dostala moc církve na samotný vrchol [1999: 61]. *Res Publica Christiana* vládla svou ideologií celé západní Evropě a světští panovníci nemohli bez církevního požehnání úspěšně prosazovat své zájmy, obzvlášť pokud by kolidovaly s těmi církevními.

Tyto charakteristiky platily až do roku 1300, kdy došlo k první skutečné profilaci mezistátního systému. Feudalismus ve všech svých podobách představoval základní rozložení ekonomických, mocenských a ideologických sil společnosti, uprostřed něhož se v následujícím období strhnul boj o moc mezi hlavními aktéry feudální společnosti: panovníky, zastupujícími pozvolna se formující státy, aristokracií, církví a navíc univerzalistickou ideologií obnovy bývalé franské říše.

Vzestup státu: 14. až 17. století

Jak už bylo předestřeno v pasáži o feudalismu, evropská společnost byla kolem roku 1300 stále ještě rozštěpena a dezintegrována. Obraz její budoucí podoby byl značně nejistý. Předtím, než došlo k vzestupu státu, bylo možné počítat se třemi pravděpodobnými scénáři sociálního vývoje: Zvítězí univerzalistické tendence propagované křesťanskou církví a dědictvím myšlenek Karolinské říše. Evropa se sjednotí do podoby impéria, jak se tomu stalo např. ve starověku a raném středověku. Decentralizační tendence dobudou prvenství a společnost nabude formy systému nezávislých měst a lokálních držitelů moci z řad knížat. Ani jedné z těchto krajních tendencí se nepodaří prosadit a triumfují státy reprezentované panovníky.

Vladaři, původně pocházející z řad šlechty, proto usilovali o oslabení univerzalistických tendencí, které přispívaly k oslabení jejich suverenity. Na druhou stranu se však pokoušeli okleštit moc aristokracie, zbylých vladařů a svobodných měst, aby sami dosáhli rozšíření svých vlastních zdrojů.

Ústředním mechanismem formování států během jejich první etapy se stal sociální konflikt mezi hlavními typy politických aktérů o moc nad společností. V jeho průběhu pak došlo ke čtyřem klíčovým střetům, majícím různorodý průběh, intenzitu i trvání.

Souboj aristokracie a státu

Základy moci feudální šlechty byly obvykle místní povahy. Každý z pánů vlastnil území spravované ze svého hlavního sídla v podobě hradu či sítě hradů a tvrzí. Veškeré vlastnictví vycházelo z půdy, rodinných konexí a klientských vazeb [1999: 87-88]. Panovníci tudíž nepředstavovali v počátcích procesu utváření států nic jiného nežli velmi silné šlechtice, kterým se až později podařilo nashromáždit takové množství prostředků, které by postačovalo k ovládnutí soupeřů.

Van Creveld se domnívá, že šlechta již ze své podstaty, závislosti na velmi lokálně omezené mocenské základně, byla odsouzena k pozdější porážce panovníky. Vládcům totiž disponovali podstatně rozsáhlejším množstvím materiálních zdrojů, s nimiž drobní šlechtici nemohli v dlouhodobém časovém horizontu soupeřit. Z toho důvodu nebyla většina aristokracie schopna zcentralizovat moc na vyšší jak místní úrovni. Přesto samotné integrační úsilí trvalo nepředstavitelně dlouho a z velké části záviselo na rozloze území daného státu a jeho vnitřní diverzitě [1999: 88].

Časté drobné konflikty – tak typické pro středověkou Evropu, o nichž píše Phillippe Contamine [2004] – způsobily vysoké a hlavně dlouhodobé výdaje ekonomických zdrojů, přivádějící nejméně jeden šlechtický rod k zadlužení a posléze k absolutnímu finančnímu vyčerpání. Rozhodující úlohu v první polovině 17. století sehrála třicetiletá válka, znamenající přechod od vnitrostátních válek k mezinárodním válkám. Dlouhotrvající konflikt celoevropských rozměrů byl pro velkou část tehdejší kontinentální šlechty skutečnou finanční pohromou [van Creveld 1999: 94].

Šlechta se z obavy, aby ji nepohltily vnější síly a nepřišla o své postavení v rámci stávajících území, raději podle autora „zasnoubila“ se státem, který věnem získal její finanční zdroje a mocenský (právní a administrativní) vliv na území, kde dříve neměl přístup. Aristokracie si na oplátku zato udržela svůj formální status, musela mu ale obětovat suverenitu. Čímž se z hlavních soupeřů státu stali jeho první poddaní, často navíc přímo začlenění do státní správy, pod její direktivní kontrolu [1999: 95-96].

Souboj státu a měst

Města nepředstavovala nijak velkou demografickou sílu, žila zde přibližně asi desetina evropského obyvatelstva. Nicméně to bylo na rozdíl od venkovské populace svobodné a těšilo se (stejně jako města samotná) různým privilegii. Čím tedy města excelovala nad jiný sociálními skupinami a organizacemi?

Zejména tím, že dokázala vytvářet obchodní spolky a ligy, jakými byla např. baltská hanza, které se staly centry obchodu a koncentrace bohatství. Navíc právě městské koalice umožňovaly rozptýlenou moc měst násobit a vytvářet na místní úrovni konkurenci jak šlechtě, tak i panovníkům [1999: 104-105].

Dalším trumf tehdejších měst představovala rozsáhlá opevnění, jež bránila pokusům o jejich podrobení. Města se tak během válek stávala jen stěží dobytelná a oproti šlechtě během vojenských konfliktů nezdídko a nemálo bohatla [1999: 105].

Svou ekonomickou sílu však města jen stěží přetavovala v politické výhody. Jejich slabá demografická síla se ukázala být faktorem, který dále omezoval prosazování jakékoliv jiné než ekonomické hegemonie. S postupným posilováním měst se objevil další problém, konkurence a rivalita mezi městy samotnými. Ta se například v Itálii proměnila v rozsáhlé soupeření o nadvládu nad obchodními sítěmi, způsobující – podobně jako v případě šlechty souboje o lokální nadvládu – hospodářské vyčerpání účastníků těchto střetů [1999: 108].

O něco později města, oslabená vzájemnými střety a konflikty s místní šlechtou i panovníky, potkala konečná pohroma v podobě *vojenské revoluce*. Došlo totiž k hromadnému zavádění dělostřelectva, předznamenávajícího konec obranyschopnosti měst před vnějšími útoky. Jakmile se městské hradby staly snadno zranitelnými, jedno město po druhém upadalo pod vliv panovníků a bylo začleňováno do státního systému [1999: 115-117].

Města podobně jako i šlechta nebyla připravena o všechny své výsady, ale ztratila svou suverenitu, a tím i vojensko-politickou moc, jíž se do té doby těšila. Druhý zdroj lokálního uspořádání společnosti tak byl panovníky zlomen. Dále však bylo nutné se vyrovnat i se snahami o nadstátní centralizaci. Dosáhnout decentralizace na úroveň jednotlivých států.

Souboj státu a církve

Církev vykazovala na počátku námi analyzovaného období známky nesmírně silné organizace. V čem spočívala tato síla, bude patrné z van Creveldových slov [1999: 60]: „Církev zdědila – prostřednictvím tranzitní úlohy Karolinské říše – množství znalostí – včetně písma, práva a politické tradice – z římského impéria. Navíc nebyla koncentrována pouze na

jediném místě, ale skládala se z mnoha řádů a budov rozptýlených po celé Evropě. Představovala tak specifický, sofistikovaný, finanční a administrativní aparát schopný překonávat vzdálenost a čas.“

Navíc její ideologická moc byla možná ještě rozsáhlejší: „Církev představovala myšlenku pomyslné panevropské křesťanské obce přesahující jednotlivé země a sekulární panovníky; obec boží – křesťanský svět. Klér jakoby suploval upadlou císařskou moc a zároveň zabraňoval jejímu znovuzkříšení. A tak se stav feudalismu, jenž v jiných geografických oblastech (Čína) trval relativně krátce, udržel v Evropě po celé jedno milénium a dal jméno jedné historické epoše“ [1999: 61].

Panovníci se z počáteční závislosti na církvi vymaňovali jen pozvolně a ke konečnému obratu v jejich vztahu začalo docházet až v průběhu 16. století, kdy se objevily proudy lidových bouří namířených proti přílišné světské moci církve a zároveň síla mnohých panovníků vzrostla natolik, že se mohli sami církvi vzepřít. Tomu částečně napomohlo i zlomení odporu domácí šlechty. Církev s postupným úpadkem své moci začala ztrácet i svou nezávislost na světských vladařích. Ze všeho nejdříve přišla o finanční autonomii, to když se stala objektem královské daňové politiky, a vzápětí i o mocenskou suverenitu, to když jí byly odňaty jurisdikční výsady, soudní a vězeňské právo.

Konečný bod obratu znamenal příchod reformace. Od jejích počátků byl jedním z důvodů silné podpory Lutherova učení některými panovníky akcent, v němž reformační hnutí zdůrazňovalo nerevolučnost svého zápasu a tezi, podle níž náboženství nemělo zasahovat do podstaty sekulární moci. Protestantismus se zejména proto, že byl pro mnohé vládce vhodným prostředkem k oslabení církevního konkurenta, rychle rozšířil do velké části Evropy [1999: 67]. Světští panovníci zaznamenali v průběhu reformace velký úspěch a církev přišla o svoji tradiční mocenskou pozici.¹⁷¹ Z reformačních událostí ovšem nevyšli naprázdno ani ti panovníci, kteří v jejím průběhu stáli na straně církve, katoličtí králové. Jelikož církev byla v mnoha ohledech slabší než v minulosti, musela se spoléhat na své zbývající světské spojence, kteří by prosazovali její věc. Což nakonec vyústilo v podobnou závislost jako v případě protestantských zemí.

¹⁷¹ Jeden z nejdůležitějších dopadů celého reformačního procesu představoval fakt, že umožnil panovníkům získat statky a území církevních řádů, které v některých zemích činily okolo 25 až 30% veškeré půdy. Díky tomu nepředstavitelně vzrostl majetek panovníků, což umocnilo jejich výsadní postavení. Kromě toho se však objevil ještě jeden důležitý fakt. Jelikož byla církev rozpuštěna ve své tradiční podobě – postátněna – zbyly zde tisíce mnichů bez práce a střechy nad hlavou. Většina z nich tak byla jednoduše integrována do státních služeb. Přičemž si do svého nového povolání přinesla i jeden specifický prvek – ideologii neosobní služby organizaci, napomáhající utvářet ranou byrokracii [Van Creveld 1999: 68].

Souboj státu s impériem

Nejenom, že se z počátku mnozí šlechtici snažili získat nadvládu nad prvními protostáty, ale i někteří panovníci – zejména ti, kterým se podařilo nejrychleji zlomit odpor domácí šlechty – se pokoušeli získat hegemonii nad prostorem bývalé Karolinské říše a obnovit tak dědictví starověkého římského impéria [1999: 75].

Tento úkol se však ukazoval být čím dál tím více nad síly jednotlivých vladařů, zejména těch situovaných ve středozápadní Evropě, kteří si ze své středu sice volili císaře, ovšem ten zastával nesmírně obtížný úřad, v němž se mu málokdy podařilo prosazovat říšské zájmy, jež by přitom nekolidovaly s dílčími zájmy zastupovaných panovníků. K ambivalentním politickým cílům jednotlivých králů se později přidal úpadek tradiční opory císařské moci – církve. S rostoucí komercializací pak došlo v některých oblastech k nárůstu síly měst, podryvujících císařskou autoritu u jejích samotných kořenů. Za takové komplikované situace pak nebylo možné vytvářet žádnou ze základních struktur nadstátní moci: daňový systém, jednotnou legislativu ani jednotnou císařskou armádu [1999: 78-79].

Císařům se jen obtížně dařilo překonávat zmíněné odstředivé tendence ovládající celé bývalé impérium – *Monarchii universalis*. Ideologie říše se držela, ale realita politická praxe se od ní čím dál tím více odchylovala. Konečně to byla reformace, podobě jako v případě střetu státu a církve, která rozložila zbytky ideologické jednoty bývalého impéria. Katoličtí a protestantští vladaři rozhodně nemohli po svém boku budovat společný nadstátní útvar. V konečném důsledku došlo k vyčerpání všech potencionálních uchazečů o císařských post, a tím i k definitivnímu zavrnutí úsilí o univerzální evropské impérium [1999: 80-83].

Dopady formačních procesů mezi 14. až 17. stoletím

Pokud bychom měli předcházející text, zabývající se sociálním konfliktem mezi ústředními aktéry feudální společnosti, shrnout, lze říci, že příčinou formování evropské společnosti z podstatně fragmentovaného stavu do podoby raných států byl centrální sociální konflikt, jehož se zúčastnili vladaři, církve, šlechta i města. Všichni tyto aktéři zároveň představují i složky formování států. Konfliktní interakce mezi jednotlivými typy aktérů pak utvářela samotný průběh formování a jeho efekty. Vítězi tohoto konfliktu se stali panovníci, původně pocházející z řad šlechty, jimž se jednak podařilo zlomit tendence k fragmentarizaci společnosti, jednak též zamezit celoevropskému sjednocování. Pro celý konflikt byla charakteristická vzájemná provázanost všech zmíněných aktérů. Oslabení jednoho z nich posílilo zbývající a centralizace na jedné straně sociálního spektra podněcovala

decentralizační procesy na straně druhé. Do celého procesu navíc vstupovaly dodatečné proměnné, které misky vah mezi jednotlivými zúčastněnými nakláněly hned na tu a hned na onu stranu. Za nejvýznamnější vlivy, které strukturovaly průběh formování států, můžeme označit:

- (1) Proměnu křesťanské ideologie v podobě reformace.
- (2) Četnost a intenzitu sociálních konfliktů mezi jednotlivými typy aktérů.
- (3) Změnu vojenských technologií. Konkrétně zavádění velkých palných zbraní, proti nimž nebyl žádný z dosavadních obranných systémů v bezpečí.
- (4) Geografické rozdíly, především v podobě rozlohy a členitosti a krajinné různorodosti jednotlivých území. Rozsáhlejším a geograficky divergentnějším územím trvala centralizace mnohem déle.

Tyto čtyři determinanty ovlivňovaly sociální konflikt v jeho přímých projevech a v délce trvání. Konečným důsledkem procesů odehrávajících se mezi 14. až 17. stoletím se stal triumf vladařů a s nimi rovněž i států nad zbývajícími rivaly. Panovníkům se pak po téměř tři sta letech zápasů podařilo ustanovit nadvládu nad společností v podobě státu. Van Creveld ale přiznává, že k tomu nedošlo úplně všude v Evropě: „Panovníci hráli se všemi protihráči složitou hru o rozdělení vlády, určitou dělbu moci a vzájemné závislosti. Pokud se jim ale nepodařilo dostatečně oslabit moc – přivlastnit si ji – svých nejvážnějších konkurentů, tak jak se to stalo v případě Španělska nebo ve východní Evropě, často se jejich vláda změnila v politickou impotenci“ [1999: 118].

Stát jako nástroj: 17. až 18. století

Po centralizaci moci v rukou panovníků, k níž došlo po roce 1648, se před vladaři objevila otázka, jak si ji nadále udržet? Proto můžeme o dalším období, trvajícím až do Velké francouzské revoluce, hovořit jako o etapě konsolidace státní moci. Stát se proměnil v nástroj sociální integrace a regulace zajišťující rovnoměrné rozložení sociálních sil. Pro jeho zefektivnění začali vladaři vytvářet nové specializované instituce: budovat byrokratické úřady, věnovat se shromažďování informací o populaci a monopolizovat zdroje přinucení. Všechny tyto proměny nezůstaly bez povšimnutí tehdejších myslitelů (kupříkladu N. Machiavelliho, J. Bodina, T. Campanely, anebo T. Hobbese), kteří je zaznamenali v podobě tehdejší politické filosofie.

V následující části textu se budeme věnovat třem ústředním složkám formování států: budování státní byrokracie, vytváření správní infrastruktury a monopolizaci násilí.

Budování byrokracie

V pojetí správy panovníkem ovládaných území došlo k zásadní přeměně. Původní nepřímá vláda, zajišťovaná na úrovni jednotlivých vnitrostátních jednotek šlechtou, těšící se relativní autonomii, byla postupně nahrazena přímou provinciální správou, již můžeme terminologicky vymezit jako direktivní vládu. Všechny územní části státu se postupně dostaly pod kontrolu jediného mocenského centra [1999: 128-129].

Velká rozloha, již mnohé státy dosáhly, si vynucovala rozvoj státního aparátu. Za jeho zárodky můžeme považovat tzv. královskou domácnost, čili instituci zabezpečující králův osobní majetek a výdaje. Ta se začala s rostoucím počtem úkolů rozšiřovat a zabývat se stále širším okruhem problémů, což si vynutilo nárůst dělby práce a patřičnou specializaci jednotlivých úřadů. Je třeba poznamenat, že profesionalizace státních úředníků nebyla všeobecným celoevropským fenoménem. Zatímco Prusko disponovalo jedním z nejrozvinutějších administrativních systémů složených z univerzitně vzdělaných byrokratů. Anglie byla řízena „amatéry“ a na kontinentální poměry nedostatečně kvalifikovanými osobami. Placené a nestranné administrativě se nepodařilo na ostrovech nikdy dostatečně rozvinout. S rostoucí profesionalizací správy začalo docházet k transformaci od geografické k funkcionální dělbě práce. Dělbba práce nebyla již v úřadech organizována na základě příslušnosti k určitým provinciím, ale podle sféry činnosti: na úřady justice, financí, vojenskou administrativu, aj. [1999: 129, 133].

Řízení státu a jeho pronikání do periferních regionů si vyžadovalo enormní nárůst byrokratických sil: např. Francie s populací pohybující se mezi 18 až 20 milióny obyvatel měla v roce 1505 kolem 12 000 úředníků, v roce 1610 to už bylo 25 000 a na počátku 18. století dosáhnul jejich počet 50 000. Důležitější než samotný nárůst úřednických stavů bylo zvýšení kvantity produkce administrativních listin a evidencí, k níž přispěl vynález knihtisku [1999: 135].

Během dlouhého vývoje se pro úspěšnou byrokratickou expanzi stalo nezbytným, aby byla vytvořena přísná formální pravidla.¹⁷² Nicméně díky jejich neplánovanému vzniku se podstatně omezily rozhodovací pravomoci panovníků. Vladaři se tak pozvolna dostávali do vleku administrativních mechanismů, z nichž nebylo úniku [1999: 136]. Z původních mužů královy soukromé domácnosti se stali neosobní služebníci státu.¹⁷³ Co víc, královská moc se

¹⁷² Byla zavedena taková opatření, jako pevná pracovní doba, oficiální státní úřady, funkční dělba práce, kompetencí a dokonce i řízení kariérního růstu. Čili znaky typické pro byrokratické organizace, o nichž psal Max Weber [1978: vol. 2, kap. 11., 1997: 65-67, 96-100].

¹⁷³ S touto službou se dokonce identifikovali i někteří panovníci, např. Pruský král Fridrich II. měl o sobě prohlásit, že „je prvním služebníkem státu“. Ovšem závislost panovníků na administrativním aparátu se neobešla

ukázala být samotným byrokratickým systémem natolik svázána, že se z panovníků stával jen jeden z mnoha prvků státní organizace. Byrokracie se pro příště stala hlavní hybnou pákou formování států.

Vytváření státní infrastruktury

Existence a fungování rozsáhlého administrativního zřízení předpokládala splnění určitých nezbytných podmínek. Aby stát fungoval jako úspěšný nástroj integrace a koordinace dané společnosti, bylo zapotřebí získat informace o společnosti samotné. Na základě těchto dat pak bylo možné provádět zásahy do jejího chodu, rozvíjet jakési primitivní sociální inženýrství.

Prvním významným krokem, spojeným s vytvářením infrastruktury, se stalo vymezení a ustálení teritoriálních hranic jednotlivých zemí. Státy musely při snaze o zefektivnění řízení vlastní populace ze všeho nejdříve vymežit své území. Což bylo důležité zejména proto, že až do poloviny 17. stol. neexistovaly přesné mapy, které by umožnily hranice vytyčit. Technologické změny v kartografii a na ně navazující začátek používání hraničních kamenů umožnil existenci států jako přesně geograficky vymezených entit [1999: 143-144].

Jakmile byla jedenkrát vyřešena otázka vnějších hranic, objevila se otázka druhá. Jakými zdroji, materiálními i lidskými, každá ze státních organizací disponuje? Právě požadavky na získání informací o lidském a materiálním kapitálu podnítily rozvoj sociální statistiky, jež se stala ústředním nástrojem státní byrokracie.¹⁷⁴ Příčiny zjišťování sociálních zdrojů byly převážně motivovány snahou o zefektivnění daňového systému. Se vznikem sociální statistiky pak bylo možné vymáhat daně i po posledním občanu státu a následně, podle potřeb, daňovou soustavu modifikovat uvalováním daní na různé vrstvy obyvatelstva a používání odlišných typů daní: od daně z války, pozemků, komínů, až po taxu za sůl [1999: 146-148].

Navíc vznik státní daňové soustavy definitivně proměnil finanční situaci vladařů, kteří přestali být závislí na svém soukromém majetku. Tudíž se začali výhradně spoléhat na zdanění obyvatelstva, což mimo jiné zavedlo rostoucí diferenciaci mezi soukromou a veřejnou sférou, státem zdaňovanou a nezdaňovanou částí společnosti. Systém zdanění však nebyl bez vady. Obvykle to totiž byla jen jedna třetina vybrané částky, která dorazila až do

ani bez negativní odezvy, jak poznamenal jeden z ambasadorů Filipa II.: „Jeho veličenstvo není ničím jiným než pouhou ceremonií“ [Elliott 1969: 15, 142].

¹⁷⁴ Za jednu z prvních snah o klasifikaci a kalkulaci státních zdrojů můžeme považovat censy obyvatelstva. Ty nejdříve proběhly na Islandu (1703) a ve Švédsku (1739); ve stejnou dobu začalo docházet i k vyhodnocování církevních matrik ve Francii. Zatímco ve Skandinávii šlo o „skutečné“ sčítání lidu, motivované strachem z vyliďnění, ve Francii probíhala prozatím jen analýza církevních dokumentů, v nichž byly sledovány základní demografické údaje: narození, sňatky a úmrtí. Na rozvoj sociální statistiky, různé postupy třídění jedinců a další prvky související s rozvojem dohledu v raném 18. století upozorňuje i Michel Foucault [1994, 2000; srovnej též Burke 2007: kap. 6.].

královské pokladny. Zbytek byl odveden regionální šlechtou anebo byl použit k udržování samotných provinčních úřadů. Ke zlomu došlo až po Velké francouzské revoluci, kdy většina států, vystavená rostoucím válečným výdajům a národní mobilizaci, byla nucena sjednotit výběr daní [1999: 148-151].

Vytváření státní infrastruktury, jak je patrné, bylo nerozlučně spjato s utvářením státní byrokracie, proto je jejich zdejší oddělení třeba chápat jako čistě analytické. Důsledky rozvoje informační a daňové infrastruktury se ukázaly být pro formování států rozhodující hned v několika ohledech: Způsobily podstatnou hypertrofii byrokracie, zlepšily finanční situaci státu a napomohly výrazné centralizaci moci.

Monopolizace násilí

Armáda v podobě specializované složky státní moci během středověku prakticky neexistovala. Populace byla stále dostatečně ozbrojená a kdykoliv připravená k boji, prosazovat právo své, svého vládce či se při kolizi zájmů svému vládci bránit. To se v průběhu 17. století začalo měnit. Nestálá vojska feudálních monarchů byla nejdříve vystřídána žoldněřskými jednotkami a později stálými vojenskými oddíly [van Creveld 1999: 155-156; srov. též van Creveld 2007: 211-223].

Postupná transformace vojska, sociální instituce specializované na použití násilí, byla doprovázena i další vojenskou revolucí v technologiích. Jak jsme zmínili výše, vynález dělostřelectva způsobil zkázu měst a středověkých hradů tím, že přesunul vítězné trumfy na stranu útočníků. Upozorněme však, že to neznamenalo konec budování obranných systémů. Od druhé poloviny 17. století se začaly vytvářet nové obranné komplexy, bastionové pevnosti, tzv. *tracé italienné*, jež byly s to odolávat stávajícím útočným zbraním. Nicméně byly mnohonásobně rozsáhlejší a nákladnější. A jediným sociálním aktérem, který si stavbu takovýchto obranných kolosů mohl dovolit, se stal panovník, potažmo stát. Rovnováha moci uvnitř státu byla pro jednou znovu zlomena ve prospěch státu [1999: 157; srov. též van Creveld 1989].

Po monopolizaci vojenských sil došlo i na odzbrojení populace. Ta byla zbavena zbraní a k její následné kontrole byla ustanovena instituce policie a vězeňství. Van Creveld [1999: 170] sumarizuje proces monopolizace násilí následujícími slovy: „Ustanovení stálých vojenských a policejních sil, společně s celým vězeňským systémem na začátku 19. století, znamenalo téměř kompletní dovršení centralizace státní moci – použití násilí nad obyvatelstvem. Snad právě z tohoto důvodu – pacifikace a kontroly obyvatelstva – byla

západní Evropa ušetřena, až na výjimky, dlouhodobých občanských válek, jež dnes zasahují mnohé z oblastí nezápadního světa, které monopolizaci prostředků násilí v rukou státu postrádají.“

Dopady formačních procesů mezi 17. a 18. stoletím

Když bychom měli uvést vlivy, které napomáhaly modelovat průběh formování států mezi 17. a 18. stoletím, jistě bychom měli zmínit technologický pokrok v podobě:

- (1) Vzniku knihtisku umožňujícího rozšíření byrokratických aktivit a zlepšení jejich efektivity.
- (2) Rozvoj kartografie schopné zmapovat evropský terén takovým způsobem, že bylo možné exaktně vytyčit státní hranice.
- (3) Vojenskou (pevnostní) revoluci, tj. vznik rozsáhlých pevnostních systémů, potvrzující stát jakožto hlavního držitele přinucení ve státě.

Primárními a panovníky rozhodně neplánovanými účinky formačního procesu se stalo posílení byrokracie a nastolení funkční závislosti vladařů na státním aparátu. Prostřednictvím monopolizace přinucení nad populací pak došlo k oddělení společnosti od státní organizace a k přechodu od nepřímé k přímé vládě. Van Creveld popisuje důsledky formačního procesu následovně: „Pokud budeme sledovat čtyři a půl století vývoje státu, jež započal okolo roku 1300, pak musíme shledat, že stát se stal nejmocnějším politickým konstruktem, který do té doby viděl světlo světa. Podařilo se mu zcentralizovat veškeré prostředky násilí v podobě armády, policie a vězeňství, jež udržoval v chodu masivní daňový aparát opírající se o rozvinutou byrokracii a rozsáhlé zdroje informací z nejrozmanitějších oblastí společnosti“ [1999: 183].

Stát jako ideál: 19. století

Stát měl podle jednoho z vlivných myslitelů 19. století Jeremyho Benthama představovat utilitární organizaci, jejímž jediným posláním bylo zabezpečit „co největší množství štěstí pro co nejvyšší počet lidí“. Benthamovu tezi můžeme na druhou stranu sledovat i z jiného zorného úhlu, jako ideologii, jíž se většina států snažila ospravedlnit svou rostoucí moc nad společností, kterou později proměnila v celkovou nadvládu.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Van Creveld v tomto bodě – formování států v průběhu 19. stol. – velmi úzce následuje na práci *O původu totalitární demokracie*, jejíž autor J. L. Talmon je přesvědčen, že dochází k posunu od pojetí státu jakožto nástroje správy nad lidským společenstvím k jeho reifikaci a zbožštění [Aylmer 2000: 696].

K zmíněné „nadvládě“ a „idealizaci“ státu došlo v rámci koexistence tří rozhodujících faktorů: (1) Velké transformace, jež se ve van Creveldově slovníku liší od Karlem Polanyim [2006] shodně označených sociálněekonomických změn na přelomu 18. a 19. století. Van Creveld má „velkou transformaci“ na mysli rozšíření národních ideologií a nástup masové zastupitelské politiky. (2) Dále došlo k podstatné disciplinaci populace. Moc držená státem se stala všudypřítomnou a pronikající silou ovlivňující většinu všedních aktivit obyvatelstva. (3) Státní aparáty rozšířily prostředky a formy získávání hospodářských zdrojů, zejména dokázaly přesunout značnou část toku financí plynoucích z rozvoje kapitalismu do státních pokladen.

Všechny tři uvedené prvky nejenom, že přispěly k završení dominance státu nad společnostmi, v průběhu 20. století zvláště zvýrazněnou v totalitních režimech, ale připravily, společně s dalšími doplňujícími faktory, cestu k totálním válkám z let 1914-45.

Velká transformace: Vznik a vývoj nacionalismu

Málokterý faktor ovlivnil konstituci státu takovým způsobem, jakým se to stalo v případě vzniku národních ideologií. Nacionální myšlenky byly živeny z mnoha stran. Podporoval je zčásti stát, jemuž umožňovaly lepší integraci a v konečném důsledku i mobilizaci populace pro své vlastní zájmy¹⁷⁶, zčásti byly podporovány novým významným sociálním aktérem – intelektuály, pro něž znamenal rozvoj národní ideologie možnost zlepšení jejich sociálního statusu – zisku moci.

Nacionalismus mířil v mnoha ohledech k jedinému cíli – mobilizaci mas. Té bylo dosahováno různorodými cestami: prostřednictvím nacionálních proslovů, plánováním a organizováním národních festivalů, následně transformovaných do průvodů a vojenských přehlídek, a to čím dál tím masovějších rozměrů; později dokonce došlo ke vzniku národních jídel, krojů, vlajek, znaků a hymen, jež měly oslavovat národní jednotu. Věc zašla tak daleko, že na začátku 20. století byl stát bez svátků a oslav manifestujících identitu „jeho“ národa

¹⁷⁶ Prvním státem, jemuž se podařilo zmobilizovat masy pro státní účely, se stala Francie, čelící po „revoluci 1789“ vnějšímu ohrožení. Během několika málo let došlo skrze celou zemi k rozložení starého administrativního systému a k jeho nahrazení centralizovanou byrokracií s jednotnou strukturou i platy. Byla ustanovená povinná vojenská služba pro všechny muže od devatenácti do šestadvaceti let, nový občanský zákoník, rozdělení územního teritoria a státem řízené sekundární a terciální školství. Právě válka představovala klíč k přestavbě francouzského státního systému do podoby národního státu a jeho dramatickou modernizaci: proměnu sebeorganizace. Navíc se objevil nový fenomén – svátky, při nichž stát začal oslavovat sebe sama [van Creveld 1999: 197-198]. Van Creveld tak nepřímou upozorňuje na to, že se sociologie při snaze o porozumění vzniku modernity nechala možná až příliš unést „patosem“ Velké francouzské revoluce a opomenula možná stejně důležitý aspekt, přes patnáct let trvajících „moderních“ napoleonských válek zasahujících celou Evropu. K asi nejznámějšímu zachycení „transformace rolníka ve Francouze“, k němuž mělo však dojít až v druhé polovině 19. století, srovnej [Weber 1977].

naprosto nemyslitelný [van Creveld 1999: 200-202; srov. též Hobsbawm, Ranger 1993; česky pak především Třeštík 1999: 121-135].

K samotnému rozmachu národní ideologie se pak přidal ještě jeden prvek, a to průmyslová revoluce, která začala – zhruba o století dříve v Anglii – nabírat na síle. S ekonomickým růstem a poptávkou po pracovních místech ve městech došlo k nebývalé transformaci společnosti. Zvýšila se individuální mobilita, ať už horizontální či vertikální. Stará pouta tradičních komunit byla nesmazatelně narušena. Nově vzniklá industriální společnost oslabila nebo zničila staré instituce, v nichž byli lidé zvyklí žít společně na základě osobního kontaktu. Sociální aktéři, vykořenění z pout tradiční společnosti a vystavení působení trhu – vlivů tak silných jako nikdy v minulosti – se dostali do nezáviděníhodné pozice, z níž jim měl pomoci uniknout nacionalismus nabízející novou identitu, komunitu a domov [van Creveld 1999: 201; srovnej též Gellner 1993].

Nacionalismus, který se intenzivně rozvinul na začátku 19. století, se o století později stal celoevropskou státní ideologií. Státy se pod vahou této ideologie proměnily v národní státy a v konečném důsledku se společnost identifikovala s abstraktní myšlenkou národa a státu.

Disciplinace lidí

Formování moderního státu v podobě centralizace zdrojů násilí přispělo k demilitarizaci většiny nižší třídy. Zároveň probíhající industrializace uvrhla tuto třídu do rychle rostoucích měst, kde se její zvýšená koncentrace nezhřídka proměnila v protesty a sociální bouře. Na vzniklý stav státy reagovaly tím, že se uchýlily ke zpřísnění dohledu a disciplíny. Souběžně se disciplína stala primárním krédem průmyslových podniků a moderního kapitalismu [van Creveld 1999: 207-208]. Do základního repertoáru státem používaných disciplinárních technik můžeme řadit: policii, systém vězeňství a školství a také sociální služby. Prostřednictvím všech těchto institucí došlo k podstatnému rozvoji disciplinace.

Zvyšování dohledu ze strany policie si můžeme ilustrovat na následujícím příkladu: „V polovině 19. století připadal v obvyklém provinčním pruském městě jeden policista na tři tisíce obyvatel. V předvečer první světové války to byl již jeden na tisíc obyvatel. [...] Navíc silnice, železnice a telegraf napomohly snadnější kooperaci a centralizaci policejních sil v rámci celého státu, což bylo do té doby absolutně nemyslitelné, jelikož policejní či lépe řečeno pořádkové síly byly do té doby přísně fixovány na určité místo“ [1999: 208].

Mimo to stát převzal zodpovědnost i za vzdělání svých občanů. K prvním pokusům na tomto poli došlo v Prusku v roce 1717, avšak tehdejšímu nařízení o školní docházce se

dostalo jen minimální pozornosti. Ke skutečnému rozvoji státem řízeného školství došlo až v polovině 19. stol., kdy byly ustanoveny první zákony o zákazu dětské práce a na osmdesát procent pruských dětí začalo pravidelně navštěvovat školní výuku (údaje z r. 1837). Později následovaly tento trend i další země. K identickému, pozvolnému progresu docházelo i na úrovni vysokého školství. Co bylo mnohem důležitější, kurikulum bylo přímo diktováno státem a určeno pro jeho potřeby. Součástí kurikula se stal národní jazyk a „národní“ výklad dějin stimulující institucionalizaci nacionalismu [1999: 211-217].

Státní aparát se však vrhl na ještě jednu výzvu, jíž bylo zabezpečení rostoucího počtu extrémně chudých obyvatel v nově urbanizovaných oblastech. A tak v třicátých letech 19. století vznikají první instituce zajišťující sociální služby. V Británii to byla např. Královská komise dohlížející nad životními standardy chudých. Postupně byly přijímány zákony omezující dětskou a ženskou práci, zkracující délku pracovního dne i týdne. Nicméně by bylo vhodné uvést, že se tyto zákony týkaly převážně práce v továrnách a nevztahovaly se na servisní sféru. Přesto se neodmítkatelně objevuje koncept sociálních služeb, úsvit sociálního státu. Jeho pozvolný vznik sebou nesl mnohé konsekvence v podobě kontroly sociálního a ekonomického života většiny obyvatel. Ve chvíli, kdy správní systém držel pracovní podmínky pevně ve svých rukou prostřednictvím legislativních norem, začal sféru svého vlivu rozšiřovat na další oblasti veřejných služeb [1999: 218].

Rozvoj sociálního zaopatření se ukázal být velmi nákladný a vyvolal poptávku po vyšším zdanění populace. Můžeme říci, že sociální stát a vrůst daňové zátěže, často prohlubující státní dluh, šel od počátků ruku v ruce.

Důsledkem rozsáhlé disciplinace společnosti se stala definitivní expanze státní správy do všech oblastí sociálního života, během níž stát získal absolutní kontrolu nad svou populací [1999: 223].

Dobývání peněz

K rozšíření státní kontroly nad populací by nikdy nemohl dojít, kdyby k tomu stát neměl dostatek ekonomických zdrojů. Aby dokázal řídit rozsáhlou státní správu složenou z policie, vzdělávacího systému, vězeňství a sociálních služeb, musel získat více peněz než kdykoliv jindy v historii, a to nejenom prostřednictvím jejich výběru, ale i skrze redefinování zdrojů této komodity [1999: 224].

Mezi bankami, jež se nejdříve vyvinuly v obchodních městech v průběhu 15. století, a státem se vytvářela trvalá závislost. Zatímco bankovní domy poskytovaly státu úvěr, ten jim

na oplátku zaručoval ochranu. Ovšem s rostoucí mocí státní administrativy se vztah mezi finančními institucemi a státem začal proměňovat v neprospěch bankovních domů. Stát prostřednictvím mnoha zásahů, legislativních i čistě mocenských, vedených snahou získat finanční zdroje pro své aktivity, získával nad bankami stále výraznější převahu [1999: 226-228].

Důležitou změnu do jejich vzájemného poměru přinesla samotná obměna finanční komodity. Mince byly vystřídány papírovými penězi a byl ustanoven tzv. zlatý standard, který přispěl k sjednocení celé finanční soustavy. Právě nově vzniklá unifikace umožnila státům vyšší kontrolu nad finančním sektorem a přiblížila vztah bank a státu stavu, kdy druhý jmenovaný postupně ovládnul ekonomiku a začal ji regulovat pro své vlastní účely. Zásahy státu do ekonomiky nebyly neopodstatněné, neboť růst zadlužení jednotlivých panovníků a později celých zemí od 15. století nepřetržitě rostl, a to často do nepředstavitelných rozměrů. Za to střídavě mohl rozmach administrativního aparátu a střídavě válečné aktivity evropských mocností. Státní správa se sice snažila pokrýt vznikající dluh vyšším zdaněním obyvatelstva. To ale mnohdy na pokrytí všech výdajů nestačilo [1999: 228-229, 234].

Konečným důsledkem snahy o dobývání zdrojů pro neustávající růst počtu finančních pohledávek, kladených na stát jeho vlastními aktivitami, se stalo proniknutí státu do posledního nedotknutého teritoria sociálního života – ekonomické sféry. Klíčové ekonomické zdroje se dostaly pod jeho kontrolu a stát tak dokončil kompletní centralizaci nejenom monopolu fyzického násilí, nýbrž i finančního.

Dopady formačních procesů během 19. století

V průběhu 19. století došlo k nebývalému rozmachu nacionální ideologie doprovázené představou národního státu jako konečné formy lidské organizace. Tuto ideologii podporovanou jak novými sociálními skupinami (intelektuály), tak i státem můžeme považovat za jednu z hlavních příčin transformace státu do jeho „národní varianty“. Druhou příčinu a vektor usměřující formování státu lze nalézt v rozpínající se průmyslové revoluci. Ta působila dílem na možnosti extrakce finančních zdrojů jednotlivých zemí, dílem na „nestátní“ účelovou disciplinaci sociálních aktérů, jež si vyžadovala rozsáhlá průmyslová výroba. Koexistence těchto faktorů podstatně ovlivnila hlavní složky státní organizace, které oproti své předcházející podobě opět změnily konfiguraci:

- (1) Stát se díky nacionalismu stal cílem sám o sobě, tzn., že se společnost identifikovala s jeho abstraktní entitou.

(2) Došlo k vyšší míře kontroly nad populací, jíž napomohla výrazná disciplinace obyvatelstva.

(3) Státní organizace úspěšně ovládla podstatnou část ekonomického sektoru.

Když tyto tři aspekty budování státní organizace kulminovaly, stát se stal organizací extrémní mocí jak v oblasti finanční a donucovací, tak ideologické.

Kritika

Holandský historický sociolog, dlouhodobě působící na Harvardově univerzitě, nám zanechal jeden z posledních pokusů o zevrubnou konceptualizaci formování evropských států. V jejím centru stojí pokus o zachycení všeobecného vývoje státu v jeho co nejpůvodnější komplexitě: tj. coby soupeření různých politických aktérů, ať už těch vnitrostátních anebo hranice států překračujících, anebo coby odraz působení důležitých technologických změn či proměn administrativních praktik a ideologií zaměřených na občany státu. Přesto však má autorova analýza některé nedostatky.

Van Creveld se sice totiž pustil do popisu utváření státních režimů na evropském kontinentě, avšak zůstal pouze u něj. Rozuměje zvolil analytický historický narativ namísto předem definovaného teoretického rámce, který by mu sloužil jakožto východisko pro následující analýzu a výklad. Jeho popis je tedy založen na určité induktivní generalizaci některých historických dat a nikoliv na deduktivním testování teorií, jak jsme měli možnost sledovat u mnoha předcházejících badatelů (viz např. Wallerstein – kapitola č. 6, Parsons – kapitola č. 8). Jeho postup tak můžeme s určitou nadsázkou označit za určitou formu zhuštěného popisu, který má ilustrovat zásadní prvky a procesy spojené s formováním států.

Nicméně takovýto postup nám brání detailněji zrekonstruovat vztah společnosti a státu, jelikož na jeho adresu autor vůbec nic neříká (viz úvod této kapitoly), a také nám neumožňuje načrtnout přímé vztahy k zbylým teoriím věnujícím se formování států. Jak upozorňuje Charles Tilly [2001], tím že van Creveld nezaujímá žádné teoretické východisko, ochuzuje se o možnost rozvíjet stávající teoretické přístupy, které v dané oblasti zaznamenaly během posledních třiceti let výrazný krok kupředu. Tento názor s Charlesem Tillym sdílíme jen částečně, neboť induktivní budování teorií, po němž on sám v některých ze svých textů volá [Tilly 1981b, 1985b], je zcela rovnoprávným partnerem deduktivních koncepcí. Potíž je ovšem v tom, že podle našeho soudu van Creveld nepostupuje zcela induktivně, poněvadž jeho „zhuštěný popis“ není založen na systematickém zobecnění formačních procesů po celé Evropě. Různé části starého kontinentu jsou jím častokrát vybrány spíše jako ilustrativní

příklady načrtnutých sociálních mechanismů (např. procesů nastolování direktivní vlády), nikoliv jako báze pro následnou generalizaci. Díky tomu pak van Creveldův narativ míří k homogenizaci formačních procesů a opomíjí jejich celoevropskou diverzitu. Tu jsme měli možnost sledovat kupříkladu u Perryho Andersona (kapitola č. 5) anebo Paula Kennedyho (kapitola č. 6) a ještě se k ní vrátíme např. v kapitolách věnovaných Charlesu Tillymu (kapitola č. 14) a Philipu Gorskinu (kapitola č. 17).

Další kritika pak míří na výklad některých společenských jevů. Můžeme například do určité míry zpochybnit van Creveldův argument týkající se vyvázání měst z vleklých pozdně středověkých a raně novověkých válek. Podle holandského badatele města, díky rozvinutým systémům opevnění, během těchto konfliktů často nemálo bohatla na úkor šlechty. Odvoláme-li se však na podrobnou studii Wima Blockmanse [1989; k obdobnému názoru srov. též Evans 2003: 108 ann] o vývoji měst a jejich vztahu k formování států, je třeba uvést, že je tento van Creveldův argumentu dosti pochybný. Města, jelikož nebyla nikdy na zemědělských oblastech plně nezávislá, byla vždy postižena drancováním a válečnými událostmi stejně (i když méně fatálně) jako velcí pozemkoví vlastníci a drobní sedláci. V tomto kontextu stačí kupříkladu vzpomenout osud Prahy během třicetileté války či jiných českých měst, např. Mělníka, jehož obtížnou sociální situaci během týchž časů líčí historik Jan Kilián [2008]. Nicméně, jak upozorňuje právě Kilián, situace jednotlivých měst a krajů se v tomto ohledu dosti lišila.

U jiného bodu se pak pozastavuje Charles Tilly [2001: 539], který s odvoláním na podrobnou studii Johna Brewera [1989] o vývoji anglického státu považuje van Creveldovo líčení anglické administrativy za přinejmenším zavádějící. Podle něj nebyla anglická správa složena ze zkorumpovaných „amatérů“, kteří se z rostoucí moci státního aparátu snažili především vytěžit nějaké výhody pro sebe. Naopak se těšila výrazné úrovni byrokratizace, o čemž svědčí i to, že zdejší státní režim označuje Thomas Ertman za byrokratický konstitucionalismus (blíže viz kapitola č. 14). Nicméně jiná studie [Kovář 2004: 72-98], mapující systém britské veřejné správy v první polovině 18. století, potvrzuje spíše van Creveldovy závěry. Rozpor je podle našeho soudu způsobem tím, že zatímco Brewer se věnuje primárně systému zdanění, který byl na britských ostrovech možná nejrozvinutější z celé Evropy, Kovář a van Creveld se soustředí na aspekty zisku některých úřadů, patronáže a obcházení celních bariér, které byly korupcí samozřejmě prostoupeny. Ovšem dodejme, že úroveň zdejší korupce nebyla pravděpodobně nikdy o mnoho vyšší než ve zbylých částech tehdejšího světa.

Závěr a pozitivní heuristika politizujícího přístupu

Po uzavření Verdunské smlouvy se Evropa rozmělnila do desítek drobných územních entit, v nichž centralizace moci i pokročilá kultura předcházejících staletí upadly. Zhruba z tohoto bodu začíná Martin van Creveld své líčení vzestupu států na evropském území. Ty musely při svém formování projít nejdříve etapou střetů různorodých politických aktérů o podobu moci nad společností. Za pomoci monopolizace násilí, vytváření státní infrastruktury a budování byrokracie se jim podařilo nastolit direktivní vládu, aby nakonec dovedly svou hegemonii k vrcholu v průběhu 19. století, kdy se z nich staly národní státy – nové imaginární komunity svých občanů. Vzestup státu pro van Crevelda v první řadě znamená nárůst moci a dominance jak nad zbylými sociálními institucemi, tak konkrétními organizacemi, jeho stále hlubší pronikání do životního světa většiny jedinců. Faktory, které celý proces modifikovaly, byly podle něj nadměrně různorodé. Autor zčásti počítá s geografickou rozmanitostí evropského území, ovlivňující budování státu v jeho počátečních fázích, zčásti neopomíná zmínit ani úlohu technologických změn

Heuristika van Creveldovy práce rozvíjí v mnoha ohledech body velmi podobné těm, jimiž se zabývá i Norbert Elias (kap. č. 9); zvláště pak otázky spojené s problematikou ustanovování a fungování státního monopolu (centralizace a decentralizace státní moci), kterou navíc rozšiřuje o existenci Svaté říše římské. Kromě tohoto aspektu pak rozvíjí i heuristiku, jež se blíží práci Anthonyho Giddnese (kap. č. 11), pro niž je příznačný důraz na aspekty budování byrokracie, sběru informací o populaci a disciplinaci obyvatelstva; čili na problematiku regulace populace ze strany státu. Kromě těchto heuristických linií však nabízí i některá další doplnění myšlenek politizujícího přístupu. Zvláště bychom měli zmínit proměnu určitých typů technologií, které následně akcelerují či zpomalují procesy formování států.

P-_{PH1}: CÍLEM JE BUDOVAT TEORIE, V NICHŽ VNITROPOLITICKÉ VZTAHY SEHRÁVAJÍ PRIMÁRNÍ ČI PŘINEJMENŠÍM DŮLEŽITOU ÚLOHU PŘI UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₃₆: *Formování států je podmíněno výsledkem střetů mezi politickými aktéry.*

- A. Političtí aktéři se pokoušejí prosadit svou autoritu na určitém území.
- B. Při prosazování autority různých politických aktérů na určitém území dochází k jejich vzájemnému střetu.
- C. Charakter a výsledek těchto střetů podmiňuje výsledek politického uspořádání na určitém území a z něj vycházející formu státu.

- D. Pakliže se některému z aktérů daří dlouhodobě vítězit v těchto střetech, ustanovuje na určitém území politickou dominanci.
- E. Ustanovení politické dominance vede k mocenské centralizaci.
 - (i) Rychlost a míra centralizace závisí na geografických faktorech.
 - (ii) V rozsáhlejších a geograficky různorodějších oblastech trvá centralizace déle, zatímco v menších a geograficky méně rozmanitých regionech probíhá centralizace rychleji.
- F. Ustanovení mocenské centralizace je předpokladem sociální regulace (viz premisa P₃₈).

P₃₇: Střety mezi politickými aktéry jsou podmíněny technologickými faktory.

- A. Některé technologie (zejména technologie spojené s organizovaným násilím a užitím přinucení) zvýhodňují některé politické aktéry na úkor jiných.
 - (i) Ti političtí aktéři, kteří jsou technologiemi zvýhodněni, se ve vzájemných střetech nacházejí v lepší pozici než aktéři, kteří takto zvýhodněni nejsou. Disponují většími zdroji přinucení.
 - (ii) Ti političtí aktéři, kteří nejsou technologiemi zvýhodněni, se ve vzájemných střetech nacházejí v horší pozici než aktéři, kteří takto zvýhodněni jsou. Mají menší zdroje přinucení.

P-_{PH2}: ZÁMĚREM JE KONSTRUOVAT TEORETICKÉ KONCEPCE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ÚLOHU SOCIÁLNÍ REGULACE (ŘÍZENÍ SOCIÁLNÍCH PROCESŮ) ZE STRANY STÁTNÍCH APARÁTŮ.

P₃₈: Formování států je podmíněno snahou státu regulovat vztahy mezi politickými aktéry, stejně jako aktivity obyvatelstva na území určitého státu.

- A. Jakmile dojde k určité centralizaci moci, stát se pokouší regulovat konflikt mezi hlavními politickými aktéry na území státu.
- B. Jakmile dojde k určité centralizaci moci, stát se pokouší řídit populaci na území státu s cílem získávat od ní zdroje pro své fungování.
- C. Pro účely státní regulace je budována státní správa a shromažďovány informace o populaci; tzn., že jsou aplikovány mechanismy získávání informací o populaci.
- D. Mechanismy regulace směřují k efektivitě řízení populace a k navyšování zdrojových kapacit jednotlivých zemí.
- E. Pro účely sociální regulace jsou rovněž monopolizovány veškeré prostředky násilí.
- F. V rámci sociální regulace se postupně používají nové formy řízení populace a její identifikace se státem.

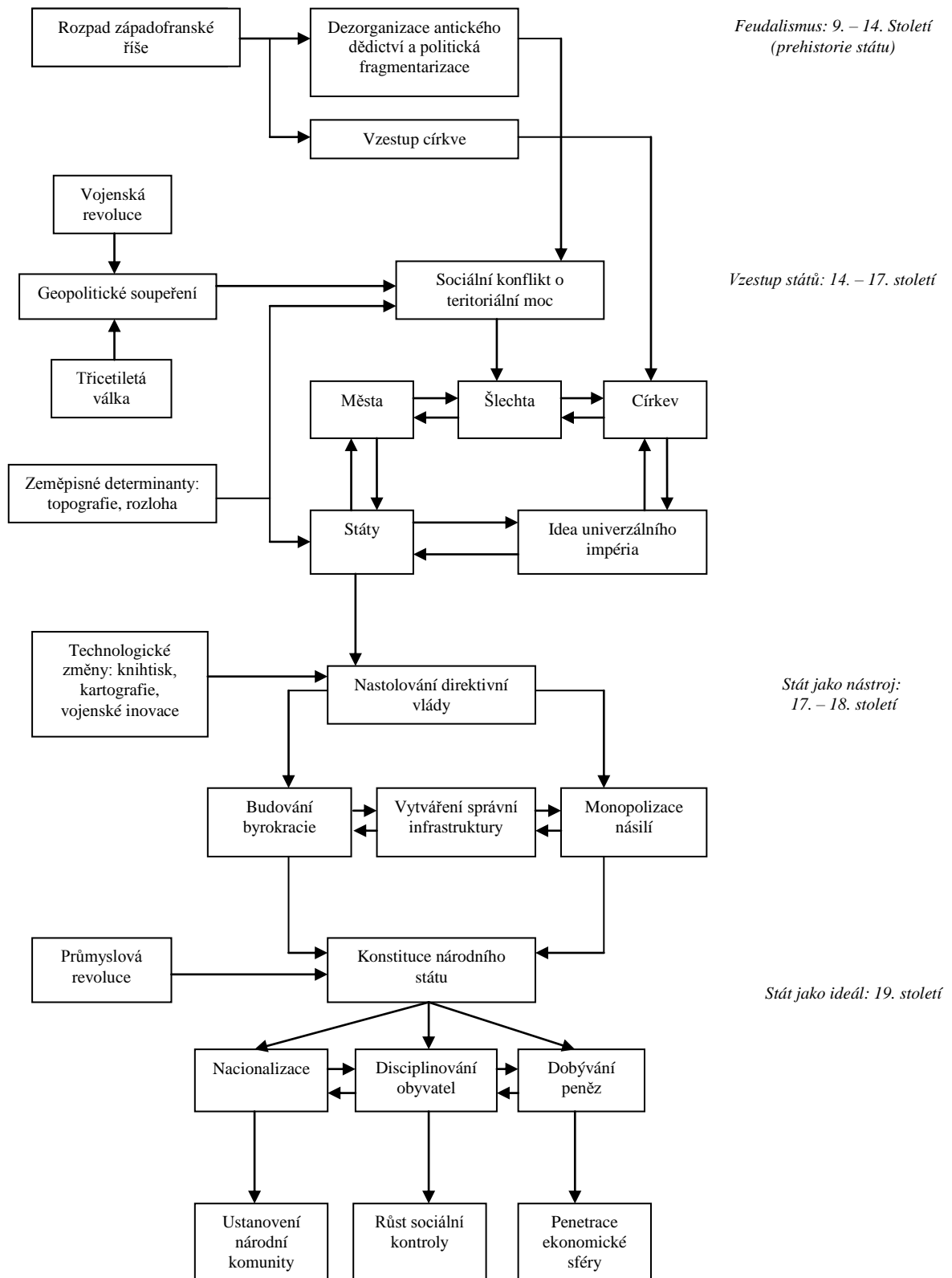
- (i) Prostřednictvím nacionální ideologie se populace na určitém území může identifikovat se státem, což v návaznosti přispívá k homogenizaci určitého státu a k efektivnějšímu řízení populace.
- (ii) Prostřednictvím disciplinačních mechanismů se rozšiřují oblasti kontroly, na něž se stát zaměřuje.
- (iii) Stát zavádí mechanismy regulace hospodářského sektoru, jimiž se snaží koncentrovat větší množství hospodářských zdrojů.

P-PH3: ÚČELEM JE VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ PROBLEMATIKOU KONCENTRACE ZDROJŮ STÁTŮ.

P₃₉: *Formování států je podmíněno schopností státu koncentrovat zdroje pro své fungování.*

- A. Koncentrace různých druhů zdrojů úzce souvisí s procesy regulace.
- B. Čím rozvinutější jsou mechanismy sociální regulace, tím spíše je stát schopen získávat koncentrovat různé typy zdrojů pro své fungování.
- C. Čím vyšší množství zdrojů stát koncentruje, tím spíše je schopen provádět centralizaci.
- D. Čím vyšší množství zdrojů stát koncentruje, tím spíše je schopen provádět sociální regulaci.

Schéma č. 9. Van Creveldův model formování států: Příčiny, složky, průběh a efekty

[IV.]

ČÁST ČTVRTÁ

VÁLEČNÝ PŘÍSTUP

[IV.]

VÁLEČNÝ PŘÍSTUP:

FORMOVÁNÍ STÁTŮ JAKO ŘEŠENÍ OTÁZKY EXTERNÍ SOCIÁLNÍ

REGULACE

Jak jsme již v úvodu této studie předestřeli (kap. č. 4), válečný přístup se objevil v polovině osmdesátých let a plně pak expandoval o desetiletí později, a to takovým způsobem, až se v jeden okamžik zdálo, jak poznamenává Philip S. Gorski [2001], že se stane naprosto převládajícím typem analýz států – že se promění v dominující heuristiku a teoretický výzkumný program vývoje států.

Pro tento přístup je typické, že se dominantně věnuje vztahům mezi státy a především důsledkům vedení válek pro podobu mezistátního systému, státních aparátů a jejich vztahů k „občanské“ společnosti. Podle autorů toho přístupu je nezbytné v široké historické perspektivě nahlížet na státy především jako na válku vedoucí (či se na ni alespoň preventivně připravující) organizace, jež musejí čelit stálému nebezpečí ze strany ostatních států. Zdrojem sociální změny je tedy především postupně se profilující mezistátní systém a hlavním druhem sociálních aktivit, které má stát regulovat, je vedení války. Změny ve způsobu vedení války pak zásadním způsobem mění i vzorec/vzorci budování států.

Domníváme se, že tato perspektiva vděčí za svou neobyčejnou vysvětlující sílu hned několika faktorům. Jednak jako první plně zakotvila v tzv. „státo-středném“ manifestu vyhlášeném Thedou Skocpolovou a jejími kolegy v knize *Přivést stát zpět* [Evans, Skocpol, Rueschemeyer 1985]. Díky čemuž plně využila možností, jež nabízela vlna nově zaměřeného bádání, které preferovalo historicky konkrétní státy (státní společnosti) namísto vágně a neurčitě vymezených konceptů společností, tak typických pro strukturální funkcionalismus a následovně modernizačních teorií. Mnoho z jejich přístupů jsme měli ostatně možnost

pozorovat v předcházející části textu, věnující se politizující perspektivě, pro niž je typický právě „společensko-středný“ přístup.

Na straně válečného přístupu dále stála *dvojitá poznatková revoluce*, jež se odehrála dílem v *historiografii*, kde se někteří z historiků vojenství začali orientovat směrem k sociálním procesům oproti „prostému“ líčení bitev a změn ve vojenské technologii, dílem se odehrála v *teorii mezinárodních vztahů*, která prodělal od padesátých let bouřlivý vývoj.¹⁷⁷ Souběh těchto dvou linií umožnil vidět státy jako jednotky principiálně zasazené do mezinárodního systému a válku jako fenomén, který se státem souvisí tak úzce jako málokterý. Především historiografická data o vlivu války na stát (statistiky státních výdajů, růst počtu úřadů, úředníků a vojáků, proměna daňových soustav i zákonů) umožnila postavit celý směr na pevné empirické základy, které oba předcházející přístupy (ekonomizující a politizující) v některých ohledech postrádaly.

Jaká je centrální myšlenka tohoto směru? Válka je ústřední a v jednom okamžiku rozhodující proměnnou ovlivňující vývoj států. Její působení vytváří razantní tlak na centralizaci a expanzi státního aparátu, jelikož jenom tak může stát „přežít“ v nelítostném mezinárodním systému vzájemně řevnivých zemí. Jeden z nejnaléhavějších a nejilustrativnějších popisů tohoto stavu nám nabízí Charles Tilly [1975a: 15]. Evropa se podle něj okolo roku 1500 skládala z téměř pětiset různorodých státních a kvazistátních celků (vévodství, panství, svobodných měst, částečně centralizovaných království, biskupství, volných městských lig a teokracií). O čtyři sta let později (v roce 1900) napočítáme v oblasti mezi Atlantikem a Uralem a na druhou stranu mezi Středoziemím a Skandinávií dvacet pět států. Kde zmizelo zbývajících pět stovek politických jednotek a uskupení? Odpověď je prostá. Byly pohlceny jinými státy a zničeny ve válkách. Čili, jak již jsme zmínili v úvodní debatě o politizujícím přístupu (část B.), kauzalita sociální změny je v tomto případě primárně *vnější*. Externí tlak z velké části ovlivňuje vnitřní struktury států. Souběhem čehož se velkému prostoru dostává i debatě ohledně relací mezi jednotlivými územními jednotkami a jejich vzájemné koexistenci. Nicméně rovněž zde stát nadále zůstává politickou institucí, a tudíž se jednotliví autoři obracejí i ke vztahu mezi sociálními aktéry uvnitř jeho hranic.

Tím, že je na státy pohlíženo jako na celky zasazené do rozměrnějšího multistátního systému, je samozřejmě zdůrazněna státní autonomie, o níž v sociologii asi poprvé důkladně referovala Theda Skocpolová [1979]. A dále díky tomu, že státy jsou považovány za odlišné jednotky, objevuje se otázka konceptualizace různých vývojových cest, které jednotlivé země

¹⁷⁷ Srovnej např. [Gilpin 1981; Holsti 1991; Singer 1979].

nastoupily. Co způsobilo, že se z jedněch států staly konstituční režimy, zatímco z jiných byrokraticko-absolutistické země? A jsou rozdíly ve struktuře státního aparátu mezi oběma formami vlády skutečně tak markantní? Odpovědi na tyto a další otázky jsou v případě válečného přístupu také z velké části vysvětlovány skrze rozdílné působení konfliktní dynamiky.

V tomto ohledu bychom si měli připomenout, co tvoří hlavní body teoretické heuristiky válečné perspektivy:

V-PH1: Cílem je produkovat takové typy teorií, v nichž mezinárodně-politické vztahy a válka sehrávají hlavní činitel formování států.

V-PH2: Konstruovat teorie, které se zaměřují na to, jak změny ve způsobu vedení a intenzitě válek ovlivňují formování států.

V-PH3: Vytvářet teorie, jež se zabývají tím, jak postavení státu v mezinárodním systému (jak z časového, tak prostorového hlediska) působí na utváření států.

V-PH4: Vytvářet teorie, které se zaměřují na způsoby zisku zdrojů pro vedení válek.

Na tomto místě bychom pak měli upozornit, že myšlenky tvořící osu heuristiky válečného přístupu, podobně jako u jiných teoretických výzkumných programů, jež lze identifikovat v sociologii, mají historii mnohem delší než tu, kterou mapujeme právě my od osmdesátých let. Jejich kořeny sahají až na přelom 19. a 20. století a jsou spojeny se jmény zejména německých sociologů a komparativních historiků L. Gumplowicze [1899, 1912], F. Oppenheimer [1906] [1975], S. R. Steinmetze [1907], J. Novicowa [1911] E. Lederera [srov. zvláště Královcová 2010] anebo O. Hintzeho [(1902-1909) 1975].¹⁷⁸ Obzvláště Otto Hintze je díky překladu svých esejů mezi anglosaskými sociology natolik znám, že je někdy válečný přístup nazýván „neo-hintzenyánskou školou“ [viz Gorski 2001, 2003, Teschke 2010].¹⁷⁹

Je to ale skutečně Ludwig Gumplowicz, kdo je intelektuálním otcem daného směru. Sám o teoriích státu vydal publikaci, v níž od sebe odlišil různorodé přístupy k vývoji státu, které

¹⁷⁸ Nejsou to ale jen němečtí badatelé, kteří se na začátku 20. století intenzivně věnují tématu války a státu. Američan T. Veblen [1914] v jedné ze svých nepříliš známých studií upozorňuje na to, že éra raně moderního ekonomického progresu (italské manufakturní výroby) se v mnoha ohledech shoduje s obdobím formování severoitalských městských států. Tato koincidence podle něj nemůže být vůbec náhodná a podle všeho souvisí s potřebou vládařů získávat peníze pro válečné kampaně. To v důsledku vedlo k podpoře a ochraně prvních kapitalistů, kteří pro zeměpány zároveň představovali zprostředkovatele zdrojů pro vedení válek. Těsné spojení mezi kapitalismem a státem tak bylo v renesanční laboratoři italských městských států, jakési Evropě v malém, navázáno již záhy [Veblen 1914: 268-272; k podobnému názoru srovnej též Rosenberg 1994: 74].

¹⁷⁹ Někdy se též používá termín „strukturální weberismus“ [Kiser 2006], „analytický weberismus“ [Kiser, Baer 2005] nebo „neo-weberismus“ [Collins 1999; Sanderson 1988]. K dalším pokusům o vymezení válečného přístupu srovnej velmi dobrý přehledový článek Johna A. Lynna *Clio ve zbrani: role vojenství při utváření dějin* [1991] anebo Poggiho stať o soudobých přístupech ke studiu státu [Poggi 2003; srovnej též Ertman 1997: 10-16].

panovaly v závěru 19. století: organický směr, socialistický směr, právnickou školu, tzv. reální politiku a jím preferovanou sociologickou analýzu [Gumplowicz 1912]. O formování států sám kupříkladu píše: „Určitý stát, určitá ústava, určité dynastie vznikají sice prostřednictvím lidské vůle, ale nikoliv skrze lidskou vůli, nýbrž jako nevypočtený výsledek mnoha vůlí křížících se, a o sobě pojato směřujících za něčím docela jiným“ [1912: 15]. Autor nám tedy již před bezmála sto lety naznačuje, že proces formování států je produktem nezamýšlených důsledků lidského jednání. V tomto konkrétním případě vedení války, která podle něj ovlivňuje společnost hned třemi způsoby: (1) Státy vznikají jako systém jednoty vítězů a poražených, v němž se vítězové stávají privilegovanou vládnoucí skupinou, kdežto poražení jsou zbaveni práv a vykořisťováni. (2) Normativní systém a zákony jsou pak výslednicí vůle vítězů válečných střetů i způsobu kontroly a vykořisťování podřízených skupin. (3) Vítězství ve válečných konfliktech se posléze exponuje i do sociální stratifikace, v níž přemožitelé obsazují post vyšší a poražení nižší třídy [Gumplowicz 1899].¹⁸⁰ Teorie německého sociologa byla především díky kontaminaci rasovou teorií na dlouho zdiskreditována a zapomenuta. Výzkum, v němž nejdříve započal Gumplowicz, se ze sociologické teorie tedy vytratil, aby po několika desítkách let pokračoval tam, kde německý sociolog skončil. Přičemž soudobí autoři, jak budeme mít možnost dále pozorovat, docházejí v mnoha ohledech k potvrzení nemála závěrů, s nimiž přišli právě první badatelé.¹⁸¹

Válka byla tedy sociology na dlouho zapomenuta, aby se do sociologické teorie vrátila s novým leskem v osmdesátých letech. Za první předvoj válečného přístupu můžeme považovat Charlesem Tillym editovanou práci *Formování národních států v západní Evropě*, v níž se pokusil se svými kolegy poodhalit některé ze strukturálních rysů evropského politického vývoje. Z našeho úhlu pohledu je zvláště důležité to, že se zde opětovně objevila válka jako rozhodující proměnná při vzniku a vývoji států [srov. zvláště Ardant 1975, Finer 1975, Tilly 1975a, 1975b].

V osmdesátých letech pronikly poznatky této práce i do studií jiných badatelů [Giddens 1985, Kennedy (1987) 1996, McNeill 1982, Parker 1988] a následně se objevily i jako jádro

¹⁸⁰ Jedny z mála odkazů k úvahám z oblasti sociologie války lze nalézt v [Sorokin 1928: 309-34; česky např. Trnka 1917: 9-34]. V současnosti patří mezi nejvýraznější promotéry tohoto pole sociologického výzkumu Michael Mann [srovnej zvláště 1988: kap. č. 4., 5.] a Martin Shaw [1984].

¹⁸¹ U Gumplowicze lze nalézt i přímou výzvu všem společensko-centrickým teoriím, jež nereflktují stát jako důležitý činitel sociálního vývoje a existence. Při kritice takového pojetí u Herberta Spencera píše: „Místo, aby vycházel z nejbližších hmatatelných skutečností, místo, aby se tázal, jak vznikla Anglie, jak vznikla Francie, jak vznikly ostatní evropské státy, a usuzoval z neověřenějších údajů dějin, tčká, zaujat svojí myšlenkou organismovou, v oboru ethnografie, zobrazuje nám primitivní skupiny přírodních národů, aby od nich přes práh provedl fantastické salto mortale a zející mezeru mezi oněmi primitivními skupinami a státem, zastřel frází, že skupina ze sebe utvořila regulující agens“ [Gumplowicz 1912: 75]. Autoři usilující o „návrat státu zpět do teorie“ nebudou o sedmdesát let později tvrdit nic jiného.

argumentů jedno z neoriginálnějších sociologů současnosti *Michaela Manna* [1986, 1988, 1993]. Mann, preferující síťové paradigma, se pokusil načrtnout vývoj lidské společnosti v termínech různě se křížících a proplétajících pletiv mocenských sítí. A právě v kapitole č. 13. věnujeme prostor výkladu rozhodujících příčin, složek, efektů a vývoje formování států u tohoto britského sociologa.

Devadesátá léta byla na rozvoj válečného přístupu ještě bohatší a nejdříve přinesla práci *Přinucení, kapitál a evropské státy, 990 – 1992*, v níž Charles Tilly (kapitola č. 14) zrevidoval mnohé ze svých argumentů z předcházející editorské práce a vytvořil zcela nový model formování evropských států. Ty jsou v tomto případě produktem vzájemné interakce přinucení a kapitálu, jež panovníci využívají k správě svých panství a k přežití ve vražedném mezistátním systému.

Na Tillyho koncepcce o něco později navázala celá řada výzkumníků, která se pokusila více či méně úspěšně otestovat předešlé teze i mimo Evropu, respektive mimo její západní část, jež v autorových statích nejvíce dominuje. Jde zvláště o *Miguela Centena* [1997], věnujícího se formování států v Latinské Americe, a *Karen Barkey* [1994], jejímž předmětem je Osmanská říše. Jak Barkey, tak Centeno upozorňují na některá regionální specifika, zasahující do utváření státu a pozměňují tak dodatečně logiku vztahů mezi válkou a státními organizacemi. Zcela specifickým případem je pak monografie *Victorie Tin-bor Hai* [2005], která srovnává formování států v Číně a Evropě, z něhož vyvozuje některé zajímavé analogie mezi orientálním a okcidentálním formačním procesem.

Kromě těchto badatelů se pak objevila celá řada dalších studií, které více či méně následovaly Tillyho argumenty, jedno zdali vycházely z jeho ranější či pozdější monografie. Mezi nejzdařilejší z nich zajisté patří analýzy Bruce Portera [1994], zdůvodňující mocenský vzestup Západu skrze vojensko-technologickou expanzi, a Briana M. Downinga [1988, 1989, 1992], který se snažil ozřejmit rozdíly ve formách evropských států poukazem k odlišnému působení vojenské revoluce v 16. a 17. století.¹⁸²

Asi vůbec nejpokročilejší studií, která v rámci válečného přístupu v průběhu druhé půle devadesátých let vyšla, je pak práce Thomase Ertmana *Zrod Leviathana* [Ertman 1997]. Tu je možné považovat za rozpracování myšlenek Charlese Tillyho i jiných autorů a zároveň za určité meze možností na válku orientovaných analýz politické dynamiky. Ertman (kapitola č. 15) se v rozporu se svými předchůdci tolik nevěnuje válce samotné, ale v první řadě usiluje o

¹⁸² K dalším studiím – více či méně se zabývajících vývojem dílčích států anebo sociálně-politickým vývojem v kratším časovém úseku než jsme vymezily – srovnej [Barbera 1998; Booney 1995; Brewer 1989; Kaiser 1990; Modelski, Thompson 1988; Thompson 1988].

vysvětlení původu různých druhů raně moderních politických režimů. K tomuto cíli úspěšně využívá komparativní metodu.

Námi posledním analyzovaným autorem je americký sociolog *Randall Collins* (kapitola č. 16), který sice pod válečný přístup nepřispěl vlastní teorií, ale zato syntetizoval mnoho z jejích poznatků a umístil je do širších souvislostí. V Collinsově podání je proces vývoje politicko-územních jednotek nazývaných jako státy pouze jednou polovinou dlouhodobé geopolitické dynamiky, v níž státní režimy čelí buď expanzi svých struktur anebo rozpadu a potencionální revoluci.

13.

MICHAEL MANN:

ZDROJE SOCIÁLNÍ MOCI A FORMOVÁNÍ STÁTŮ

Podle Perryho Andersona [1990: 57] byl Michael Mann (*1942) až do poloviny osmdesátých let empirickým sociologem tradičního britského stříhu, přiměřeně kritický vůči parsonsovskému i marxistickému pojetí norem, hodnot a kolektivního vědomí. Situace se však prudce změnila po publikování prvního dílu knihy *Zdroje sociální moci. Díl I.: Dějiny moci od počátků až do roku 1760* [1986], v němž se pokusil přeformulovat vývoj historie lidstva na základě síťového paradigmatu. O sedm let později následovala první díl tehdy již celosvětově uznávaného badatele i druhá kniha – *Zdroje sociální moci. Díl II. Vzestup tříd a národních států, 1760 – 1914*, v níž autor prozkoumal počátky evropské modernity [Mann 1993].¹⁸³

Časový rozptyl Mannových studií je neuvěřitelně široký. Začínají v Mezopotámii pátého století před naším letopočtem a končí v předvečer první světové války. Z důvodu nezbytného omezení rozsahu této studie upřeme naši pozornost pouze ke dvěma hlavním časovým blokům: Prvnímu bloku, jenž bude obsahovat tři dílčí etapy a postihuje období mezi léty 800 až 1760. Druhému bloku, jehož trvání odpovídá zhruba rozsahu Mannova druhého dílu o

¹⁸³ Michael Mann [2005b] udává, že na „zdrojích sociální moci“ začal poprvé pracovat již v roce 1972, kdy působil na univerzitě v Essexu. Tam pro své osobní účely sepsal komparativní případovou studii, využívající myšlenkových zdrojů Karla Marxe a Maxe Webera, tematizující proměny politiky v římské říši, během evropského feudalismu a v současné společnosti. Z této zprvu pouze osobní záležitosti se nakonec stalo jádro zde analyzované dvoudílné knihy. Za její první oficiální předvoj lze považovat článek *Autonomní moc státu: její původ, mechanismy a výsledky* [Mann 1984]. V současnosti pak britský sociolog pracuje na třetím dílu teorie sociální moci, jenž by měl nést název *Zdroje sociální moci: globalizace*. Za jeho určitou předzvěst můžeme považovat Mannovy knihy z poslední doby mapující tematiku totalitarismu a soudobé imperiální moci [Mann 2003, 2004, 2005a]. Autor kromě toho ještě eventuálně uvažuje o čtvrtém dílu, jímž by své bádání završil, a který by se měl vypořádat s konkurenčními teoriemi Immanuela Wallersteina, Garyho Runcimana a Perryho Andersona [Mann 2005a]. K nejpodrobnějšímu přehledu a analýze Mannovy práce srovnej nedávno vydanou studii [Hall, Schroeder 2006].

sociální moci (1760 až 1914). Těmto dvěma blokům se věnujeme zčásti proto, že je jim v samotném autorově díle věnováno nejvíce pozornosti, zčásti proto, že se během nich odehrály rozhodující změny, které stály za pozdější profilací evropských států i samotného mezinárodního systému.

Co se prostorového ohraničení Mannových studií týče, ty se z naprosté většiny věnují pouze procesům a událostem, které se odehrály na evropském kontinentu. To je patrné i z jednoho z badatelových dílčích cílů, neboť jeho záměrem je podhalit základy vývoje nejmodernější z lidských společností, moderní západní civilizace [Mann 1986: 525]. Čili to je také důvod, proč se až na výjimky, tvořené starověkými civilizacemi úrodného půlměsíce, nezabývá sociálními procesy v jiných částech světa, než je Evropa. Námi preferované zeměpisné vymezení na západní část Eurasie nám tak podbízí sám britský badatel.

Vztah společnosti a státu: Teorie sociální moci

Podle Michaela Manna jsou „*společnosti složeny z rozmanitých, navzájem se prostupujících a křížících sociálně-prostorových sítí moci*“ [1986: 1; kurzíva v originále]. Rozhodně nejsou, jak se domnívá většina jiných badatelů (např. kap. č. 5 nebo kap. č. 8), neproblematickou jednotou systémů, módů produkce či institucionálních klastrů. Polymorfnost společnosti má pak jednu nesmírně důležitou metodologickou konsekvenci: jestliže má společnost výše nastíněný charakter, nemůžeme v ní rozlišovat mezi endogenní a exogenní změnou [1986: 2].

Sítě sociální moci jsou organizovány díky zdrojům, z nichž čerpají svou sílu. Ještě než si tyto zdroje přiblížíme, uveďme, co Mann přesně chápe mocí. Ta je pro něj schopností prosadit a dosáhnout vytčených cílů skrze ovládnutí prostředí. *Je to schopnost integrovat individua do dominantních konfigurací.* Nástrojem, jímž dochází k jejímu výkonu, jsou všeobecné prostředky, které jsou omezeny časovými a prostorovými rámci, stejně jako technologickými kapacitami společnosti. Proto je jedním z nejdůležitějších úkolů historické sociologie zkoumat infrastrukturu moci, organizační zdroje, prostřednictvím nichž dochází k její organizaci a výkonu [1986: 6, 31].

Moc samotná je vždy přímo zakoušena sociálními aktéry a v realitě nabývá hned několika forem [Mann 1986: 6-7; srov. též Russel 1986: 19]: (1) Je distribuována. Což znamená, že aktér „A“ disponuje mocí nad aktérem „B“, který v rámci tohoto vztahu poslouchá příkazy od jedince „A“; jinými slovy řečeno, je mu podvolen. (2) Moc může být ovšem také kolektivně sdílena. Tudíž jedinci „A“ a „B“ mohou disponovat společně s dalšími jedinci určitým typem moci. (3) Posledním případem je převaha dvou odlišných typů moci nad jinou formou moci.

Jedinec „A“ disponuje mocenskými zdroji „X“ a „Y“, které mu zajišťují podvolení aktéra „B“, jenž má k dispozici pouze zdroj „Y“.

Ve většině lidských skupin dochází k proplétání všech tří forem a k jejich dialektickému ovlivňování. Pro trvalé působení mocenských vztahů je pak důležitá zejména jejich institucionalizace, neboť ta stabilizuje jednotlivé mocenské sítě a umožňuje jejich obnovu a rozšiřování.¹⁸⁴

Na základě převládajícího charakteru můžeme rozlišit čtyři ideálně typické projevy moci [Mann 1986: 7-10]: (1) *Extenzitu moci*, poukazující ke schopnosti organizovat široké masy aktérů na rozsáhlém území. Jejím cílem je dosáhnout minimální stabilní kooperace. (2) *Intenzitu moci*. Ta naopak zdůrazňuje sílu závazků (loajality) v rámci skupiny. Intenzivní moc vede k vysoce kontrolované mobilizaci sociální aktérů a k rozvinutí jejich co nejtěsnější spolupráce. (3) *Autoritativnost moci* v sobě zahrnuje přesné příkazy a vědomou poslušnost vůči nim. Obvykle je držena specifickým typem institucí a sociálních skupin (byrokratickými organizacemi nebo vojenskými jednotkami). Vyžaduje tedy logistickou infrastrukturu, na jejímž základě by byla organizována. (4) *Difuznost moci* je poslední modalitou. Na rozdíl od autoritativní verze je rozšířena mnohem spontánněji a decentralizovaněji. Denis Smith [1991: 122] píše, že je jakoby „rozprostřena po sociálním povrchu“. Zahrnuje explicitně nekontrolované sociální praktiky jako např. tržní směnu. Aby byly dané praktiky v populaci široce sdíleny, vynucují si univerzální infrastrukturu, jež by měla v předcházejícím příkladě charakter peněz, směnek a dalších finančních institucí.

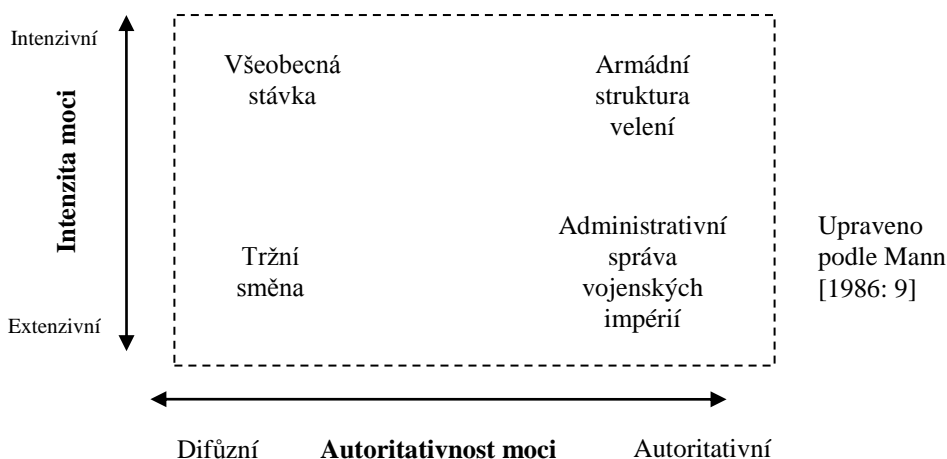
Žádný z těchto čtyř typů, jinými slovy dvou dichotomických párů, neimplikuje výskyt anebo absenci jiného. V realitě může vznikat nespočet jejich kombinací. Mann nám za pomoci jednoho ze svých schémat (viz schéma č. 10) ilustruje alespoň některé příklady jejich obměn. Pro ně je příznačné, že jsou v podstatě ideálními typy vztahů mezi lidmi, neboť ty v Mannově podání, podobně jako u Anthonyho Giddense¹⁸⁵, závisí primárně na moci. Moc je schopnost dosahovat cílů, tudíž organizovat a jednat.

¹⁸⁴ Přestože jsme uvedli, že institucionalizace mocenských sítí je základním předpokladem existence společnosti, comtovsky řečeno její statiky, podle Manna nejsou vůdčí transformativní síly nikdy institucionalizovány. Sociální změna podle něj vždy vychází z úsilí o konkrétní dosahování cílů jednotlivých mocenských sítí než z jejich institucionalizovaných praktik [Mann 1986: 15]. Na jiném místě pak Mann [2006: s. 343] píše, že sociální dynamika vyvěrá právě z napětí mezi institucionalizovanou praxí a nově vzniklými mocenskými sítěmi.

¹⁸⁵ Giddens [1981, 1984, 1985; srov. též kapitulu 10.0 této práce] na rozdíl do Manna rozlišuje pouze dvě základní formy moci – *alokativní* (založenou na ekonomických zdrojích) a *autoritativní* (založenou na politických zdrojích). Oba typy jsou důležité k ustanovení dominance nad jinými aktéry. Aspekt, který je Giddensem velmi zdůrazňován je časoprostorové zakotvení moci v podobě *mocenských kontejnerů*. Ty mají nejdříve relativně lokální povahu (jde např. o města), ale později dochází k jejich expanzi až na úroveň státu. Právě v rámci státního aparátu Giddens dodatečně vymezuje ještě třetí formu moci, a to moc *administrativní*, sloužící koordinaci populace, upevnění státní dominance. Jak dále uvidíme, koncept administrativní moci je

Jestliže *forms of power* v zásadě popisují vztahy mezi jednotlivými sociálními aktéry a vyjadřují mocenské relace na společenské mikroúrovni, *expressions of power* poukazují na sociální charakteristiky moci, a to nikoliv jako individuálního, nýbrž jako kolektivního (makroúrovňového) fenoménu. Obě oblasti, makro i mikro úroveň, jsou spojeny konceptem sítí. Konkrétní aktéři, spojení určitými formami moci, pak vytvářejí časoprostorově ukotvené sítě moci, které se navenek manifestují konkrétními projevy moci. Nicméně formy moci musí vždy vycházet z určitého *zdroje*, který zajišťuje jejich existenci. Mann se totiž domnívá, že k tomu, aby došlo k podvolení určitých lidí jinými lidmi, je nezbytné držet zdroje, jež by k tomu opravňovaly.

Schéma č. 10: Ideálně typické příklady mocenských sítí na základě charakteru (projevů) moci

* Mann se v rámci tohoto schématu snaží zachytit některé ideálně typické případy vztahů mezi lidmi, tj. mocenských sítí. Podle jeho soudu, pakliže je moc v prvé řadě difúzní, tzn., že postrádá přímou autoritu, a pakliže je její intenzita spíše extenzivní nežli intenzivní, dochází ke vzniku takové společenské organizace, která svým charakterem může připomínat tržní směnu. Nicméně tento konkrétní případ platí pouze za podmínky, že v prvé řadě hovoříme o ekonomické moci, která by byla zároveň konkrétním mocenským zdrojem takové sítě (podrobněji viz dále). Pokud bychom však vyšli ze stejných projevů, ale mocenským zdrojem by byla politická moc, ideálně typickým příkladem by mohly být soběstačné vesnické komunity v rámci feudálních panství atp.

Autor rozlišuje celkově čtyři takovéto zdroje, někdy souhrnně nazývané jako IEMP model (Ideology-economy-military-politics) [Mann 1986: 22-28]:

- (1) *Ideologickou moc*, která podle autora zahrnuje kategorie významů užívaných k percepci světa (kognitivní schémata), normy a normativní systémy nezbytné k sociální kooperaci a estetické/rituální praktiky. Ideologická organizace se vyskytuje ve dvou možných typech. Prvním případem je relativně autonomní sociálně-prostorové transcendentno (*transcendentní forma ideologické moci*), extenzivně a difúzně

v mnohém kompatibilní s konceptem infrastrukturní moci, který používá i Mann [1986:57, 59]. Giddensovým termínem mocenský kontejner označuje Mannovy zdroje sociální moci i sociolog Ralf Schroeder [2006: 5].

vyjádřené v univerzalistickém náboženství nebo intelektuálním systému. Druhým případem je ideologie imanentní morálky (*imanentní verze ideologické moci*). Autor zde řadí ideologii a kolektivní vědomí, které napomáhají vzniku a vnitřní kohezi skupin, jedno zdali jde o třídy či národy. *Ideologie* je tedy i hlavním organizačním zdrojem tohoto typu moci.

- (2) *Ekonomická moc*. Za její původ můžeme považovat původní snahu po přežití v přírodním prostředí, uspokojení nejzákladnějších lidských potřeb. U ekonomické moci můžeme sledovat dva její aspekty. Jednak její intenzivní aspekt (*integraci produktivní práce*), jednak její extenzivní aspekt (*sítě směny a spotřeby*).¹⁸⁶ Krystalizace ekonomické moci podle Manna dává vzniknout sociálním třídám, které jsou pro něj primárně ekonomickými entitami. Důležitým atributem ekonomické moci je to, že nabízí stabilní, společensko-prostorově rozptýlenou kombinaci všech atributů moci (intenzivních, extenzivních, difuzních i autoritativních). Jinými slovy komplexní organizační bázi, na níž je možné vystavět základy relativně rozvinutých společností.
- (3) *Vojenská moc*. Pro ni je typické, že vychází z potřeby fyzické obrany anebo obráceně z potřeby fyzické agrese. Disponuje jak intenzivními rysy, spojenými s otázkami života a smrti, tak i zvláštními extenzivními znaky, postihujícími organizaci obrany a útoku ve velkém zeměpisném prostoru. Vojenská moc pracuje s *koncentrovaným přinucením*, klíčovým organizátorem tohoto zdroje, a autoritativními mocenskými aspekty, které nezřídka používá k vnucování kooperace subjektům svého působení. Její výjimečnost spočívá především v tom, že má ze všech typů moci nejextenzivnější poloměr dosahu [srov. též Lattimore 1962: 469 a dále]. Vojenská moc je totiž ohraničena pouze poloměrem dosahu ozbrojených jednotek. Ten je mnohem širší než síť ekonomické moci (obvykle svázané s městskou infrastrukturou) či politické moci (často provázané s různě rozvinutými byrokratickými aparáty). Samozřejmě, že tato teze je platná pouze do nástupu organizované modernity, která charakter zbylých sítí moci (i jejich zdrojů) do značné míry proměňuje.

¹⁸⁶ Díky vytvoření této analytické hranice se britský sociolog vyhýbá dilematu preference marxistického anebo neo-smithovského východiska k analýze ekonomických vztahů. Společně s marxisty [srov. např. Anderson 1974a; Brenner 1976; Dobb 1946] souhlasí, že existují „produkční způsoby“, ale souhlasně s neo-smithovci [srov. např. Sweezy 1946; Wallerstein 1974, 1979] zdůrazňuje úlohu tržní směny. V Mannově podání se síť produktivních center a tržních vazeb prolínají, avšak nemusejí se vzájemně plně podmiňovat. V některých oblastech mohou dominovat intenzivní aspekty ekonomické moci, kdežto v jiných to budou aspekty extenzivní. To se netýká jen synchronních, ale i diachronních variancí, včetně jejich dodatečných konsekvencí pro třídní strukturu.

(4) *Politická moc*. Poslední ze zdrojů moci slouží potřebám centralizace, institucionalizace a územní regulace mnoha aspektů sociálních vztahů. Politická moc je ze své podstaty vždy centralizovaná a teritoriální. Tím se také liší od zbylých zdrojů moci. A je to *stát*, jenž je jejím hlavním historickým reprezentantem. Ten podle Manna hraje hned dvojí roli: dílem zaručuje regulaci občanské společnosti uvnitř hranic státu, dílem je aktérem geopolitické diplomacie. Je však třeba mít na paměti, že vnitřní mocenská konfigurace je úzce propojena s vnější mocenskou konfigurací a naopak.¹⁸⁷

V předcházejícím bodu můžeme zaznamenat myšlenku, která je typická i pro teorii mezinárodních vztahů, propojení „národního“ a „mezinárodního“. Bez jejich vyváženého propojení není možné vést analýzu, která by sledovala jak proměny uvnitř států samotných, jež posléze ovlivňují mezistátní systém, tak transformace mezistátního systému, podmiňující atributy dílčích států [viz např. Krejčí 1997: 17-18; Sørensen 2005].

Všechny čtyři zdroje moci vytvářejí základy pro existenci různorodých autonomních sítí, o nichž jsme pojednali o něco výše, tj. sítí, které jsou typické určitými formami moci mezi jednotlivými aktéry a které se navenek projevují specifickými charakteristikami (viz schéma č. 10). Společnost, jak soudí Mann, pak nabývá podoby konkrétní konfigurace bezpočtu křížících se mocenských sítí. Věc je o to složitější, že jednotliví sociální aktéři mohou být členy hned několika sítí zároveň, které se díky tomu mohou různým způsobem posilovat a dokonce i splývat.

Podle Manna [1986: 28, 534] se průběhu lidských dějin postupně vykrystalizovaly dva ideální typy mocenských konfigurací – sloučenin různorodých sítí moci. Prvními z nich byly *dominantní říše* (empires of domination) vyznačující se preferencí autoritativní vojenské a extenzivní politické moci vykonávané prostřednictvím místodržících. Dominantní říše byly teritoriálně centralizovány do podoby jednotného státu a disponovaly geopolitickou hegemonií nad přilehlými oblastmi. Druhým typem mocenských konfigurací jsou *civilizace s mnoha mocenskými aktéry* (multi-power-actor civilizations), v nichž se v rámci jediného teritoriálního celku nachází mnoho menších sociálních jednotek, které drží různorodé formy moci – obvykle jejich ideologickou a ekonomickou variantu. Převážná část sociální moci má v multistátním systému difúzní povahu a přináleží spíše určité kultuře/civilizaci než konkrétním aktérům. O obou typech mocenských konfigurací lze také uvažovat jako o dvou

¹⁸⁷ Mann [1988: ix] ve své následující práci dodatečně odlišuje ještě jeden zdroj moci, a to *geopolitickou moc*, která je konglomerátem politické a vojenské moci. Diference mezi oběma verzemi moci jsou však v celém Mannově díle těžko identifikovatelné. Proto někteří kritici tvrdí [např. Poggi 2001, 2006b], že autor tohoto rozdělení používá spíše proto, aby vrátil válku zpět do sociologické teorie, než že by bylo možné militarismus skutečně považovat za autonomní mocenskou sféru.

krajních krystalizačních kontinuech mocenských sítí. Zatímco dominantní říše během svého vývoje směřují k postupné fragmentarizaci, civilizace s mnoha mocenskými aktéry jsou naopak vystaveny sjednocujícím tendencím. Konečný výsledek mnohorozměrných sociálních procesů pak vždy závisí až na specifickém časoprostorovém kontextu ovlivňujícím jaká (re)kombinace zdrojů moci nakonec nastane [Mann 1986: 28, 534].

Musíme však upozornit, že se tento názor poprvé objevil již v díle Immanuela Wallersteina [1974, 1979]. Podle něj všechny sociální systémy fluktuují mezi dvěma nejkompexnějšími jednotkami: mezi světovou kapitalistickou ekonomikou a světovými impérii. Zatímco světová kapitalistická ekonomika by odpovídala Mannově pojetí civilizací s mnoha aktéry, koncepci dominantních říší můžeme identifikovat s vymezení Wallersteinových světových impérií. Nicméně uveďme, že Mannovo pojetí je v mnoha ohledech vyváženější než to předložené Wallersteinem, neboť o něco vyváženěji integruje nejenom logiku hospodářské dynamiky, ale i geopolitického systému a kulturní sféry.

Když analyzujeme vztah společnosti a státu, shledáváme, že stát není ničím jiným než pouze jednou ze čtyř forem mocenských sítí. Ta jednak disponuje určitou autonomií a jednak se vyvíjí v závislosti na jiných mocenských sítích. Mann při konceptualizaci státu vychází ze dvou rovin: Nejdříve vymezuje jeho *institucionální definici* (Co je stát?) a následně i *funkcionální definici* (Jaké funkce stát plní?). Rozbor funkcí přitom Mann předkládá jako nejefektivnější nástroj k rekonstrukci a srovnání ideálních typů státních organizací, jež známe z evropské historie.

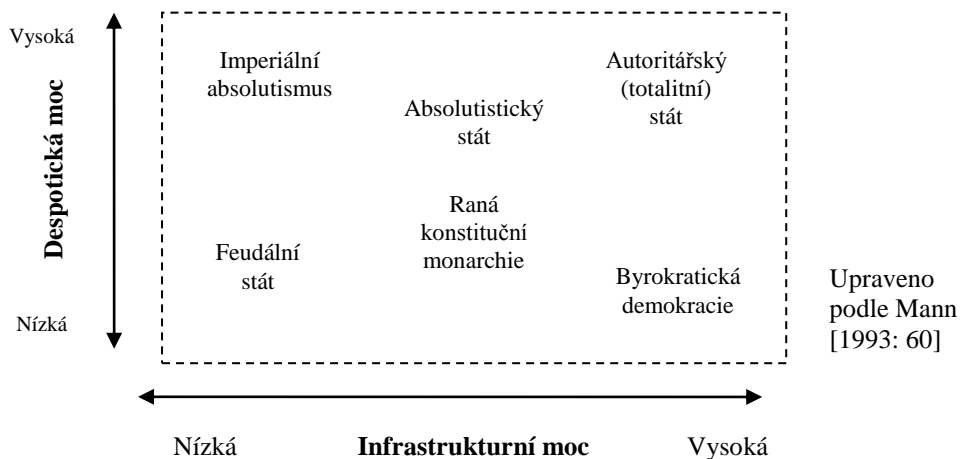
Podle Manna [1993: 55-56] je stát institucionalizovanou sítí převážně politické moci, která se diferencuje do celé množiny institucí a osob vnucující územní centralizaci ve smyslu řízení z centra k okrajům. Má ohraničené území, nad nímž je tato centralizace vykonávána a disponuje určitým stupněm autority, podporovaným vytvářením pravidel a organizací fyzického přinucení. Dále prostřednictvím diferenciovaných institucí vykonává různé funkce pro různé zájmové skupiny uvnitř svých hranic a navíc tím, že je postulován jako územní entita, dostává se do politických vztahů k dalším územním jednotkám. Což je také důvod, proč je při analýze instituce státu nezbytné zohlednit roli geopolitiky. Těchto několik bodů tedy vymezuje institucionální definici státu.

Již jsme naznačili, že stát je primárně politickomocenskou organizací. Mann se však domnívá, že politickou moc, tvořící jeho organizační základ, můžeme blíže specifikovat do dvou dílčích modalit [1993: 57, 59-60]: (1) *Despotickou moc*, referující k distribuci moci mezi státními elitami a občanskou společností. Čím vyšší je pak úroveň despotické moci, tím spíše jednájí státní elity svévolně, bez jakýchkoliv omezení. (2) *Infrastrukturní moc*. O níž lze říci,

že označuje schopnost státu prosazovat rozhodnutí v rámci teritoria a skrze to koordinovat občanskou společnost. Mann však upozorňuje na to, že infrastrukturní moc je obousměrnou cestou: nejenom stát může penetrovat občanskou společnost, ale i ona může vyvíjet dodatečný zpětný tlak na jeho kontrolu. Rozdíl mezi despotickou a infrastrukturní mocí si můžeme přiblížit i jinak, a to jako rozdíl mezi mocí „nad společností“ a mocí „skrze společnost“. V obou případech platí, že nárůst infrastrukturní moci nezvyšuje nebo nesnižuje redistribuci despotické moci a naopak. Nestejnoměrná kombinace obou typů státní moci pak dává vzniknout zcela odlišným typům států (viz schéma č. 11).

Chceme-li zakončit diskusi o Mannově pojetí státu, je třeba dodat, že se autor v převažující míře zaměřuje na jeho analýzu ze sociální makroúrovně, přičemž zásadně vychází z realistického paradigmatu či z tzv. paradigmatu sociálních faktů. Stát je pro něj reálně existující krystalizací různých mocenských sítí, jež vycházejí z konkrétních zdrojů moci. Z hlediska státu jej však zajímá především dlouhodobá změna hlavních institucí a rozsah a funkcí státní správy, nikoliv detailní zkoumání diferencí mezi různými modalitami státních aparátů či jejich funkcí. Což již jsou aspekty, které detailněji souvisejí se státem jakožto specifickou sociální organizací, a tedy i se společenskou mezoúrovní.

Schéma č. 11: Ideální typy států na základě dvojdimenzionálního rozlišení politické moci

* Toto Mannovo schéma se pokouší vyjádřit fakt, že na stát/státy není možné nahlížet jednotnou optikou, neboť jeho vnitřní organizační struktury – formy moci, jež ho utvářejí – se principiálně liší. To platí jak pro diachronní, tak synchronní dimenzi sociální změny. Zároveň autor upozorňuje na to, že institucionalizované sítě politické moci vykazují poněkud odlišné projevy, než je tomu v případě zbylých druhů moci. Je samozřejmě otázkou, nakolik je pojetí infrastrukturní a despotické moci odlišné od pojetí intenzity a autoritativnosti moci ze schématu č. 12. Domníváme se, že Mann používá těchto termínů, despotická a infrastrukturní moc, jako ekvivalentů k pojmům intenzita a autoritativnost moci a současně proto, že lépe vyjadřují povahu institucionalizovaných mocenských zdrojů státu.

Průběh formování států

Podle Michaela Manna [1993: 55] existují dva možné pohledy na dějinný vývoj států. První z nich se snaží vyložit jeho formování retrospektivně s ohledem na postupné vytváření institucí a funkcí, kterými státní organizace disponují až do dnešních dnů. Takovýto pohled se mnohem více věnuje samotným zdrojům politické moci a příliš nebere v potaz vývoj jejích zbylých forem. Pokud z něj vyjdeme, můžeme shledat, že formování států se událo ve třech klíčových krocích: (1) Nejdříve mělo podobu *prosté politické moci* bez teritoriálního vymezení. Existovala sice jistá koordinace lidského společenství, ale většina institucí se nijak nespécializovala a neexistovala ani přísná centralizace, ani mezistátní systém. (2) Následujícím stupněm byl *stát*, který již měl veškeré znaky své institucionální definice. (3) *Moderní stát* je pak posledním vývojovým stádiem, v němž krystalizují důležité funkce státní administrativy – jmenovitě regulace třídního a geopolitického konfliktu. Takový pohled na vývoj státních institucí v sobě samozřejmě nese známky evolucionismu, jak v reakci na Mannovu práci poznamenává Ernest Gellner [1988: 207].

Druhý pohled mapující vývoj států je naopak prospektivní a mnohem komplexnější. Zdůrazňuje protínání a rekombinaci různých zdrojů moci, do jejichž vztahů se snaží zasadit i státní aparát. Periodizace formování států v evropském prostoru má pak následující podobu:

- (1) Feudální forma států (800 – 1155).
- (2) Vzestup mezistátního systému a územně centralizovaných států (1155 – 1477).
- (3) Formování absolutistických a konstitučních států (1477 – 1760).
- (4) Vývoj polymorfního státu (1760 – 1880/1914).

V rámci dalšího rozboru si přiblížíme právě jednotlivé vývojové fáze formování států, v rámci nichž stanovíme klíčové příčiny utváření státních aparátů, jejich složky a následné efekty makrostrukturní dynamiky.

Feudální forma státu: 800 až 1155

Michael Mann [1986: 377] načrtává v rámci svého výkladu vcelku známý obraz feudalismu. Evropa devátého století podle něj doslova neměla hlavu – postrádala jakékoliv centrum, které by regulovalo její chod, a tak představovala entitu složenou z množství malých křížících se interakčních sítí. Každá z politických jednotek, jež v těchto sítích uvízla, určitým způsobem koordinovala ekonomickou, vojenskou a zčásti i ideologickou moc. Neméně podstatným jevem bylo i to, že žádný mocenský aktér nebyl plně schopen kontrolovat celé území, jímž disponoval, včetně obyvatelstva, jež v něm žilo. Následkem toho se sociální vztahy extrémně

lokalizovaly do podoby „soběstačných společenství“ typu klášterů, vesnic, panství, hradů a měst.

Evropu tedy tvořil mnohorozměrný interakční systém dílčích sítí, kapilár protínající kontinent od severu k jihu a od západu k východu. První z nich bylo *křesťanství* (katolická církev), jež napomáhalo regulovat diverzifikované sociální jednotky. Právě díky němu převládnu řád nad chaosem. Svou ideologickou mocí zabezpečovalo koordinaci na vyšší jak lokální úrovni a utvářelo alespoň základní normativní pacifikaci drobných místních komunit. K difúzi této moci mohlo dojít pouze díky tomu, že existoval systém dvou paralelních hierarchických organizací – jednak biskupství a jednak klášterních řádů zodpovědných vůči papeži. Nicméně dosah církve nebyl po celém kontinentu totožný. Zatímco středomoří bylo spojeno s kulturním dědictvím antiky a bylo integrováno převážně skrze extenzivní mocenské techniky (písmo, mincovní systém, zemědělské stavy a kupecké sítě). Severozápad Evropy se vyznačoval intenzivními mocenskými technikami (rodovou solidaritou, orbou těžkým pluhem a lokálně organizovanou válkou). Přirozeně, že v takto diferenciovaném prostoru ovlivněném jak ekologickou nikou, tak kulturní dědictvím, měla církev různorodé funkce a vliv [Mann 1986: 377-378, 380, 383; srov. též Mann 1988b: 17-18].

Druhým významným mocenským zdrojem byla *feudální ekonomika*. Ta byla, podobně jako tomu bylo v případě křesťanství, nerovnoměrně rozseta po celém kontinentu. Na jednu stranu to byla forma subsistenční ekonomiky závislá na intenzivní moci, spojená s vesnicemi a panstvími, na druhou stranu šlo o extenzivní obchodní sítě svázané s kupeckými gildami a městským hospodářstvím. Koexistence těchto očividně protichůdných sítí eskalovala rozptýlení ekonomické moci, a tím v podstatě zabraňovala její monopolizaci jedinou skupinou [Mann 1986: 395-398].

Někde mezi sítěmi ekonomické a ideologické moci se nacházela i *vojenskopolitická moc*, k jejímuž rozdělení na vojenskou a politickou mělo teprve dojít. Jak už bylo výše uvedeno, od samotného počátku (9. století) se zde vyskytovalo mnoho státních celků. Evropa tak měla podobu mnohostátního regionu, v němž se však jednotlivé geograficko-politické jednotky od sebe značně lišily. Některé měly přesně definovaná politická centra a jiné zase ne. Některé korespondovaly s přirozenými ekonomickými nebo geografickými oblastmi a jiné byly čistě produktem vojenského úsilí a dohod panovníků, zřídka trvajících déle jak několik let [1986: 391-392].

Státy, které v takovýchto podmínkách vznikaly (působením výše uvedených příčin), nazýváme *feudálními*. Jaké byly jejich nejpodstatnější znaky:

- (1) Na dnešní poměry byly realitně malé, jejich rozloha málokdy činila více jak 10 000 km². Malá velikost byla nejdříve zapříčiněna strukturou germánských kmenů, fragmentarizací římského imperiálního dědictví a později vnějšími invazemi, které ohrožovaly jádro evropské civilizace. To jsou jedny z hlavních příčin, společně s diverzifikací ekonomiky a autonomní nadvládou ideologické moci, rozštěpení politické moci v evropském prostoru.
- (2) Autoritativní a formální moc obvykle držel pouze vladař. Její základní znaky spočívaly na „vojensko-politické“ smlouvě mezi vladařem a podřízenými šlechtici, na instituci tzv. vazalství.
- (3) Panovníci téměř nikdy nevládli svým poddaným přímo. Mnoho z politických funkcí bylo delegováno právě na autonomní mocenské aktéry (vazaly). Jinými slovy řečeno, feudální stát byl složen z množství široce autonomních panství a vláda v něm byla v zásadě nedirektivní.
- (4) Vojenská povaha feudálního státu se podepsala i na stratifikačním systému, neboť status jeho obyvatel se odvíjel od příspěvku jednotlivých osob k vavřínům válečných vítězství. Obrnění rytíři, vládci středověkých bojišť, proto disponovali mnohonásobně vyšším statusem než zbylá populace [1986: 392-393]. Všeobecně můžeme říci, že feudální stát disponoval jen nízkou úrovní infrastrukturní a despotické moci (viz schéma č. 11).

Rozsáhlejší a více centralizovanější státy vznikaly pouze tehdy, když si to vyžadovala (a zároveň umožňovala) vojenská organizace: např. snaha o vyhnání nájezdníků, při níž mělo mnoho šlechticů šanci rozšířit svá vlastní panství. Panovníci tedy byli povětšinou spíše formálními vládci, nikoliv reálnými držiteli svrchované moci nad celým státem. Infrastruktura a jejich vlastní moc jim neumožňovala do poloviny 12. století kontrolovat rozsáhlejší teritoria [1986: 393-394].

Profilace mezistátního systému a vznik územně centralizovaných států: 1155 až 1477

Od poloviny 12. století začal „vrcholně feudální“ systém kolabovat. Jednotlivé sítě se postupně sjednocovaly do zcela nové konfigurace – *teritoriálně centralizovaného státu*. Co se týče časového vymezení, sekundární fáze formování států je oddělena dvěma konkrétními historickými daty. Tím prvním je nástup Jindřicha II. na anglický trůn (r. 1155), druhým je rozpad burgundského vévodství (r. 1477). Tyto dvě události podle Manna signalizují začátek vzestupu *vzájemně spolupracujících států*, tj. států, jež jsou z podstatné části územně

ohraničeny a které se ve svém rozhodování musejí ohlížet na cíle a zájmy jiných států nahrazujících jejich feudální předchůdce. Vláda Jindřicha II. byla doprovázena rozsáhlou centralizací moci. Pod jeho vedením se z Anglie stal první „skutečný“ evropský stát. Naopak zánik burgundského vévodství signalizoval definitivní konec feudální éry, neboť představovalo poslední významnou alternativu oproti územně jednotným státům [1986: 417].

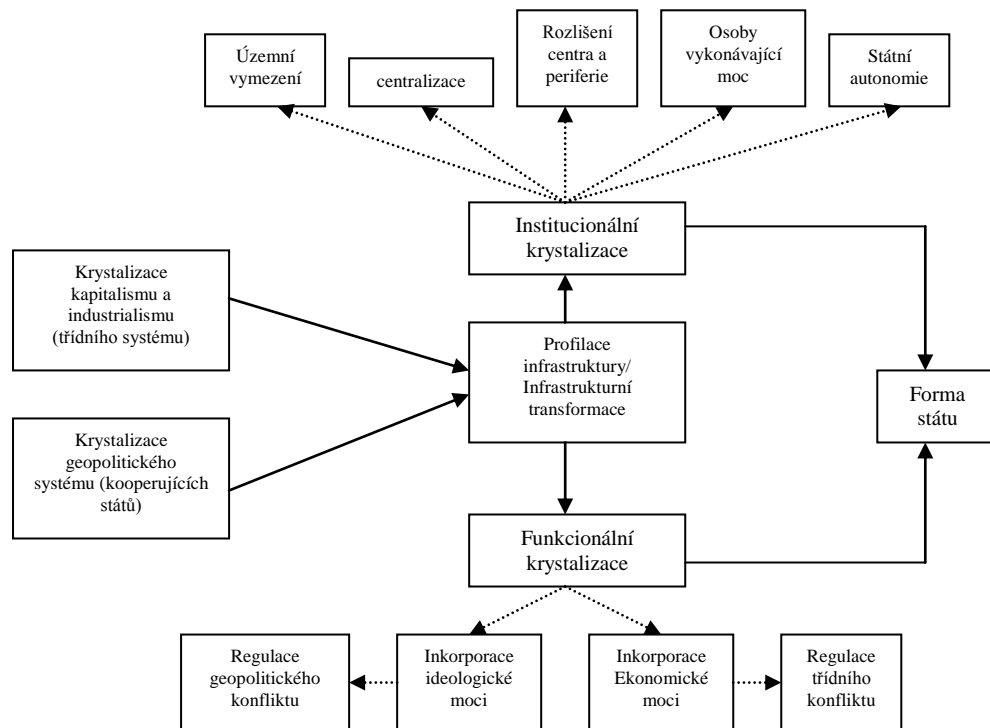
Uvedené myšlenky stojí poněkud v kontrapozici vůči střednímu proudu v teorii mezinárodních vztahů [viz např. Morgenthau 2006]. Mann se totiž domnívá, že rozhodující událostí pro vznik evropského mezistátního systému nebyl rok 1648, kdy byl v Münsteru a Osnabrücku uzavřen Vestfálský mír a který je obvykle považován za vznik úzce propojené evropského geopolitického systému. Naopak podle Manna je třeba nahlížet na proces utváření mezistátního systému jako na dlouhodobý kontinuální proces, během něhož jsou jednotlivé státy čím dál tím více nuceny spolupracovat s jinými státy či alespoň počítat s jejich zájmy. Rok 1648 v tomto ohledu představuje spíše potvrzení těchto dlouhotrvajících tendencí, jejichž počátky lze datovat až do 12. století, než nějakou zásadní revoluční přeměnu.¹⁸⁸

Nicméně bychom měli zdůraznit, že Mann používá poněkud odlišná kritéria pro vznik mezinárodního systému než badatelé z řad mezinárodních vztahů. Ti pouze nezdůrazňují teritoriální vymezení a vzájemnou závislost států, ale především oslabení do té doby stále relativně silné císařské a papežské moci, kterou přinesl rok 1648. Z tohoto úhlu pohledu se pak Vestfálský mír nejeví jako konec, nýbrž jako začátek nového systému, v němž státy disponují zcela novým typem suverenity, do níž nemá právo zasahovat nikdo jiný [bližze srovnej např. Calhoun 2007: 14; Kegley, Wittkopf 2006: 58; Papp 1991: 25-26; Shimko 2008: 12; Veselý 2007: 92-93].

Druhé období vývoje státních režimů je důležité zejména proto, že se mocenské sítě převtělily do podoby států. Tuto transformaci Mann nazývá *institucionální krystalizací*, jelikož se při ní vytvořily všechny základní institucionální komponenty, kterými disponují i moderní státy [viz Mann 1986: 55-56]. Později dochází spíše k *funkcionální krystalizaci* (uzpůsobení jednotlivých institucí k novým cílům/funkcím), při níž se vyvíjí státní infrastruktura (rozšiřuje se státní aparát), dávající vzniknout specifickým formám států (konstitučnímu, absolutistickému, aj.). Pro názornější osvětlení této problematiky srovnej schéma č. 12.

¹⁸⁸ Podobné názory jako Mann zastávají kupříkladu i Charles Tilly [1992] anebo Benno Teschke [2003], který rok 1648 dokonce označuje za mýtus mezinárodních vztahů. Podobně Goldstein a Pevehouse [2006: 29] se domnívají, že je třeba hledat klíč k vestfálskému uspořádání již okolo roku 1500.

Schéma č. 12. Utváření států jako institucionální a funkcionální krystalizace

* Podle Manna stály za proměnou formy států dvě rozhodující příčiny: dílem šlo o rozvoj obchodu, který spustil ranou protoindustrializaci a rozšíření kapitalistických struktur v některých z evropských oblastí, dílem šlo o postupné vytváření mezistátního systému, kde byly státy nuceny jednat s ohledem na jiné státy. Tyto příčiny způsobily to, že se jednak podstatně rozvinula institucionální krystalizace (viz také výše), která evropským zemím vtiskla dnes známý charakter. Učinila z nich územně vymezené, centralizované politické jednotky, v nichž je jasně patrné rozlišení mezi centrem a periferií a v kterých si stát udržuje autonomii vůči jiným aktérům. V neposlední řadě pak existují osoby pověřené státem k výkonu jeho moci. Jakmile došlo k vzniku klíčových institucí, stát začal pozměňovat své hlavní funkce a začal se čím dál tím více zaměřovat na regulaci geopolitického a třídního konfliktu. To činil skrze začlenění ekonomické a ideologické moci do svých struktur. Musíme ale dodat, že k posledně dvěma jmenovaným mechanismům docházelo postupně, především až ve třetí a čtvrté fázi formování států.

Pokud je institucionální krystalizace hlavní transformační silou vytvářející stát, co stojí v pozadí její dynamiky? Podle Manna [1986: 418] musíme hledat odpověď v rozboru státních výdajů. Jsou to totiž státní finance, které jsou zodpovědné za kvantitativní i kvalitativní růst státu a jeho infrastrukturní moci. Pouze za předpokladu, že má vláda dostatek peněz může zakládat další úřady, platit administrativní personál a najímat vojáky.

Z počátku byl zisk finančních zdrojů jen minimální a naprostá většina královských pohledávek byla hrazena ze soukromých zdrojů panovníka. Monarchové nebyli ničím jiným než mocnými a bohatými magnáty, kteří dokázali svou vlastní pozici a expanzi zastřešit lépe než ostatní šlechtici. V nejranějších fázích se tak budování státních struktur skládalo z pouze těch nejnezbytnějších výdajů. Ty byly dílem určeny na výstavbu obranných pevností sloužících ochranně proti nájezdníkům (a mnohdy i jako centra pacifikace vnitřního odporu),

dílem byly investovány do raných justičních a finančních institucí, které měly napomoci regulovat život uvnitř hranic království. Avšak všechny instituce se vyvíjely jen s obtížemi a pozvolně [1986: 419-425].

Ke zlomu došlo až poté, co se vyhrotila *konfliktní dynamika* mezi některými státy. Mann tento proces exemplárně ukazuje na případu Anglie a Francie.¹⁸⁹ Během stoleté války narostly státní výdaje v obou zemích na dvojnásobek. Ale co bylo možná ještě důležitější, změnila se forma zdaňování. Nejdříve se začala zdaňovat královská půda, poté profit soudů a vzápětí i vývoz. Tak se velmi brzy začal formovat vzájemný vztah mezi státem a raným kapitalismem. Zdaňování v dobách míru bylo prakticky nepodstatné, ale v období válečných střetů se prudce zvyšovalo. Stát proto rostl díky válce, na niž bylo třeba získat zdroje.¹⁹⁰ Čím nákladnější byla, tím spíše musel stát interně expandovat [1986: 427-431].

Válka je tedy hlavní příčinou formování států v jeho druhé etapě a přímo ovlivňuje míru a intenzitu budování státních organizačních struktur, skrze které se získávají prostředky na její vedení. Tato teze má však dvě dodatečné *implikace* (efekty na formování států). (1) Tím, že stát potřeboval získat více finančních zdrojů, musel stále více kooperovat s měšťany. Ze státního aparátu se tak stále neodvratněji stával garant ekonomické regulace a protekce obchodníků. Na druhou stranu zdroje plynoucí od měšťanů posilovaly stát. Podle Manna proto není vůbec náhodné, že jádro nově se formujícího kapitalistického systému se vyprofilovalo v severozápadní Evropě, domově nejsilnějších států, nabízejících buržoazii s otevřenou náručí své služby. (2) Nezanedbatelnou výhodou disponovaly ty státy, které dokázaly zkoncentrovat co největší množství zdrojů. Panovnické úřady se proto snažily ovládnout celý domácí hospodářský systém a z této činnosti učinit rutinu tak, aby měly dostatek prostředků k udržení své pozice. Na tuto činnost doplatily ty z feudálních států, které nebyly schopné zcentralizovat zdrojové základny, jako se tomu stalo v případě burgundských

¹⁸⁹ Argumenty týkající se růstu státu jsou převážně odvozeny z analýzy financí britské monarchie [Mann 1986: 426, 430, 452; srov. též Mann 1988: kap. 3.]. Ta je autorem postulována jako ideální případ centralizačních tendencí a budování interních státních struktur. Z určitého úhlu pohledu je ji možné považovat za předznamenání formačních procesů, které se o něco později odehrály i na kontinentě. Akcelerace zdejšího formování byla totiž způsobena relativně malou prostorovou rozlohou. Charles Tilly [1987: 631] však uvádí, že formování anglického státu je v některých svých ohledech natolik specifické, že jej nelze považovat za archetyp evropského budování politických režimů. Je však určitou ironií osudu, že sám Tilly [1992] přišel o něco později s podobnými závěry jako Mann a byl za ně stejným způsobem kritizován [viz Ertman 1991: 745; Goldstone: 1991: 177].

¹⁹⁰ Zmíněný proces působení války na formování států můžeme ilustrovat na jednom z prvních modelů tohoto jevu, s nímž přišel Charles Tilly. Podle něj se formování států odehrálo v celkově šesti navazujících krocích [Tilly 1975a:73-74]: (1) objevily se změny nebo expanze ve velikosti armád. (2) Na ně navazovalo nové úsilí státu o extrakci zdrojů od subjektů vlády. (3) Díky tomu došlo k rozvoji nové byrokracie a administrativních inovací. (4) Nezřídká je doprovázela rezistence ze strany subjektů populace. (5) Státní aparát reagoval buď posílením státního přinucení anebo vytvořením zastupitelských institucí. (6) Cyklus byl završen trvalým zvýšením extraktivních schopností státu; poté začal celý kruh znovu. Nicméně musíme podotknout, že toto schéma Tilly [1992] o něco později modifikoval, kdežto Michael Mann [např. 1986: 434] z tohoto vzorce vychází v celé své publikaci a více než zdařile jej replikuje.

vévodů. Ti sice v předcházejícím období disponovali efektivní vazalskou sítí, nicméně ta nebyla spojena jednotným územím. Šlo spíše o alianční blok měst a menších teritorií (typicky feudální soustátí). Uspořádání, jež bylo rozhodně úspěšné ve středověku, se ale v nákladných válkách poloviny 15. století ukázalo být neúčinným a vedlo k porážkám od centralizovanějších sousedů [1986: 417, 438, 441].

Vznik konstitučních a absolutistických států: 1477 až 1760

Během tří staletí předcházejících roku 1477 vyrostla z Evropy multistátní civilizace, v níž byly jednotlivé mocenské zdroje postupně integrovány pod patronátem územně ohraničených států. Ty musely jednak regulovat své vlastní obyvatelstvo, jednak byly vystaveny působení geopolitického systému (musely koordinovat své aktivity ve vztahu k aktivitám jiných států). A bylo to právě geopolitické soupeření, které podle Manna sehrálo nejdůležitější roli v jejich utváření. Opětovně představovalo nejdůležitější příčinu formačních procesů. Abychom mohli rekonstruovat jeho průběh, měli bychom se znovu obrátit k rozboru struktury státních financí.

Za dalším růstem administrativních výdajů, a tím pádem i infrastrukturní moci, podobně jako v předcházející fázi, stála válka. Ta se opětovně vrátila na post kritické příčiny budování státních struktur. Mezi lety 1540 – 1660 došlo k tzv. *vojenské revoluci*, která zvýšila početní stavy vojáků, prodražila jejich cenu a neúměrným způsobem eskalovala státní výdaje. Dobře placené, disciplinované jednotky byly v nové geopolitické situaci potřebnější než kdy jindy, neboť feudální vojenské útvary na nový typ války nestačily. Gabriel Ardant [1975: 164] v tomto kontextu píše, že vladaři potřebovali k mezistátnímu úspěchu pouze tři elementární věci: „Peníze, peníze a zase peníze“. S každou další válkou tak bylo třeba sáhnout hlouběji do kapsy. Je ale nezbytné zdůraznit, že vývoj konstituovaný vojenskou revolucí nepůsobil náhle, ze dne na den, ale dlouhodobě a kumulativně [Mann 1986: 455]. Zmíněná tvrzení lze názorně doložit přehledem peněžních výdajů britské koruny (viz tabulka č. 7).

To, že vojenská revoluce a na ni navazující výdaje působily s takovou silou, bylo způsobeno profilací multistátního systému, z něhož se nemohla žádná země vyvázat. Do značných problémů se tak dostaly hned dva druhy politických režimů: (1) *Chudé státy feudálního typu*, neschopné naplnit své pokladny v dobách válek, což byl i případ českých pánů 17. století, kteří podlehli habsburské moci. (2) *Městské státy*, jež nedokázaly nashromáždit takové množství prostředků jako jejich větší a centralizovanější konkurenti. Z Evropy se tak během dvou set let stal systém, v němž si byli všichni aktéři téměř rovni, měli

velmi podobné zájmy a byli mnohem racionálnější ve své diplomacii.¹⁹¹ Multilaterálnost diplomacie a celé mocenské sítě zabraňovala jakékoliv ze zemí získat důležitou konkurenční výhodou a tu posléze proměnit v imperiální nadvládu [1986: 456].

Všechny změny, k nimž došlo, vedly k hromadění kapitálu v rukou státu. K tomu záměru mělo sloužit prohloubení státní centralizace a rozšíření administrativy. Neméně důležitým dopadem válek byla i inflace, kterou musely státy udržovat na co nejnižší míře, což v konečném důsledku vedlo k dalšímu aktivnímu budování státních struktur [1986: 458].

Tabulka č. 7: Státní výdaje Velké Británie mezi lety 1695 – 1820 (v miliardách liber a v současných cenách) [Upraveno podle Mann 1986: 486].

Rok	Vojenské výdaje	Výdaje na splácení válečného dluhu	Civilní výdaje	Celkové výdaje	Podíl válečných výdajů (%)
1695	4.9	0.6	0.8	6.2	89
1700	1.3	1.3	0.7	3.2	81
1705	4.1	1.0	0.7	5.9	84
1710	7.2	1.8	0.9	9.8	91
1715	2.2	3.3	0.7	6.2	87
1720	2.3	2.8	1.0	6.0	84
1725	1.5	2.8	1.3	5.5	77
1730	2.4	2.3	0.9	5.6	83
1735	2.7	2.2	0.9	5.9	84
1740	3.2	2.1	0.8	6.2	85
1745	5.8	2.3	0.8	8.9	90
1750	3.0	3.2	1.0	7.2	86
1755	3.4	2.7	1.0	7.1	85
1760	13.5	3.4	1.2	18.0	94
1765	6.1	4.8	1.1	12.0	91
1770	3.9	4.8	1.2	10.5	87
1775	3.9	4.7	1.2	10.4	88
1780	14.9	6.0	1.3	22.6	94
1786	5.5	9.5	1.5	17.0	91
1790	5.2	9.4	1.7	16.8	90
1795	26.3	10.5	1.8	39.0	95
1801	31.7	16.8	2.1	51.0	96
1805	34.1	20.7	7.8	62.8	89
1810	48.3	24.2	8.8	81.5	90
1815	72.4	30.0	10.4	112.9	90
1820	16.7	31.1	9.8	57.5	87

* Po naprosto převažující část anglických dějin tvořily státní výdaje spojené s válkou více jak 90% finančních výdajů koruny. Ty navíc extrémně eskalovaly vždy v období ozbrojených střetů. Srovnej zvláště léta: 1695, 1710, 1745, 1760, 1780, 1795-1815. Nezávisle na Mannovi dochází k obdobným zjištěním i český historik zabývající se raně moderní Anglií Jaroslav Miller [2006: 57].

¹⁹¹ Mann [1986: 457] uvádí, že naprosto přirozenou se stala celosystémová nápodoba. Ta znamenala, že ve chvíli, kdy některá z vedoucích sil disponovala určitou konkurenční výhodou (např. novou vojenskou technologií, organizační praktikou, atd.), všechny ostatní země reagovaly okamžitou nápodobou této inovace. Konkurenční výhoda, pokud jí některý stát disponoval, tak byla vždy jen dočasná.

Výběr daní a extrakce zdrojů od populace však po celé Evropě neprobíhala stejným způsobem. Naopak se v určitých oblastech značně lišila. Mann rozlišuje dvě techniky vybírání daní. Ta první byla propojena s námořními mocnostmi, druhá pak s vnitrozemskými státy [Mann 1986: 458, 460-461, 479-480; srov. též Finer 1975: 92-93]:

- (1) V případě *námořních mocností* nebylo počáteční úsilí o zisk finančních zdrojů od subjektů vlády nikterak vysoké, neboť náklady na námořní síly se až do 17. století nijak nezvyšovaly. Navíc tyto země nemusely vydávat velké částky na pozemní vojska zajišťující jejich obranyschopnost. Ta byla zabezpečena mořem nebo pozemními obrannými systémy. Námořní mocnosti – v Evropě šlo o Anglii a Holandsko – tak nemusely do svých vojsk integrovat šlechtu, čímž omezily její vliv ve státních záležitostech a samy se více orientovaly na výběr daní z obchodu a činnosti buržoazie. Následné spory a vyjednávání mezi královskou korunou a ústředními sociálními aktéry o formu a výši zdanění vedly k vytvoření reprezentativních institucí, na jejichž základech vyrostl *konstituční stát*.
- (2) Vývoj *vnitrozemských států* nabral přesně opačný směr než v případě jejich námořních sousedů. Pozemní státy – konkrétně Francie, Rakousko, Španělsko, Prusko a Švédsko¹⁹² – byly hned od počátku vojenské revoluce a vytvoření multistátního systému vystaveny nekompromisnímu mechanismu státních výdajů a selekce slabších států. Ten vedl k inkorporaci feudální šlechty do státního aparátu a k rychlému nárůstu infrastrukturní a despotické moci, kulminující ve vzniku *absolutistického státu* koordinovaného prostřednictvím dvora spíše než skrze zastupitelské parlamenty.

Zůstává samozřejmě otázkou, nakolik může být takovýto geografický redukcionismus úspěšný při vysvětlování různých typů politických režimů v raně moderní Evropě. Španělsko, jedna z prvních námořních velmocí vůbec, se totiž vyvinula ve velmi utužený typ absolutismu. Polský šlechtický stát (Rzeczpospolita) anebo Konfederace švýcarských kantonů, typické kontinentální země, pak nikdy výrazný nástup absolutismu nezaznamenaly. Zdá se tedy, že Mannovy argumenty alespoň v tomto bodě selhávají.

Nicméně Mann přesto soudí, že konstituční i absolutistické režimy, hlavní následky formování států, vznikající během 15. až 18. století po celé Evropě, byly subtypy jedné formy

¹⁹² Kromě těchto zemí se Mann [1986: 490-491] zmiňuje i o východním absolutismu, jenž byl podle něj více determinován tlakem interního politického systému, specifického vztahu mezi šlechtou, rolníky a státem. Válka si však na formování států i zde vybrala svou daň, jelikož v době vlády Petra Velikého činily výdaje na armádu 75% carského rozpočtu. Mann se v případě Ruska shoduje v mnoha ohledech se závěry Perryho Andersona [1974b] o vývoji východní verzi evropského absolutismu.

státu. Ta se lišila ve způsobu regulace občanské společnosti, její inkorporace do státních struktur. Absolutismus se od konstitučních zemí odlišoval především v míře despotické moci (srovnej zvl. schéma č. 11). V absolutismu neexistovaly žádné reprezentativní instituce a monarcha zde vládnul pouze prostřednictvím profesionální byrokracie a armády. Nicméně absolutistické režimy, i když disponovaly vyšší úrovní despotické moci, neměly vyšší infrastrukturní moc než zastupitelské monarchie a republiky. Obě formy, jakkoliv se na první pohled jeví silně, byly ve skutečnosti slabými státy; tj. slabými ve vztazích k nejmocnějším skupinám občanské společnosti. Na druhou stranu šlo o instituce, které kradmo navyšovaly koordinaci těchto skupin až do bodu, kdy můžeme začít hovořit o „organickém třídním národě“, jehož styčným bodem se stal dvůr či parlament [Mann 1986: 477-478, 482].

Evropské státy poté, co institucionálně vykrytalizovaly, začaly i funkcionálně vyzrávat. Vytvořily dvě velké množiny funkcí, které zároveň podporovaly jejich legitimitu: (1) *Začaly řídit* postupně sílicí *třídní konflikt* mezi nesilnějšími sociálními tělesy uvnitř jejich hranic. To podle Manna činily zejména proto, že jim tento postup umožňoval mnohem užší provázání s hospodářskou sférou, díky čemuž z ní byly schopny odvádět větší část kapitálu. (2) *Začaly regulovat geopolitický konflikt*, pro který musely mobilizovat vlastní populaci. K tomu jim měla posloužit, jak uvidíme v další podkapitole, inkorporace ideologické moci. Obě množiny funkcí jsou samozřejmě provázány, jelikož nutnost začlenění ekonomické moci je z velké části způsobena geopolitickou konfliktní dynamikou a naopak některé ekonomické skupiny (buržoazní třída) usilují o protekci v mezistátním systému neekonomickými prostředky. Kapitalismus, stát a válka jsou si tak v 16. a 17. století velmi blízcí.

Vývoj polymorfního státu: 1760 až 1880

Stát jako integrální zdroj politické moci v průběhu několika málo staletí pohltit i zbývající zdroje sociální moci (ekonomickou, vojenskou a ideologickou) a zvýšil jak úroveň své administrativní, tak despotické síly (moci nad společností). Stala se z něj naprosto výjimečná instituce schopná provázat veškerý sociální život s vlastní existencí. Příchod nových strukturálních podmínek však vzorec zdrojů moci opětovně proměnil a dal vzniknout nové formě jejich vzájemné krystalizace – *polymorfnímu státu*. Co tvořilo ony nové strukturální podmínky?

Především šlo o vyhocení geopolitického soupeření mezi léty 1760 až 1815, během nichž byl stát nucen hledat nové strategie sociální regulace. Války přelomu 18. a 19. století si vynutily povolávat do armády i toho nejposlednějšího občana státu, čímž umocnily vznik

národů uvnitř hranic evropských zemí. Mann [1988: kap. 4.] tedy velmi tvrdě kritizuje „anglofilní“ model občanství ekonoma T. H. Marshalla [1949], podle něhož je vznik občanských, politických a později i sociálních práv v Evropě spojen s postupnou institucionalizací sociálního konfliktu mezi dělnickou třídou a politickou elitou. Mann na rozdíl od Marshalla shledává, že vznik státního občanství je prvořadě spojen s masovou mobilizací pro vedení války. Anglická cesta vývoje občanských práv, kterou ve skutečnosti popisuje Marshall, je jen jednou z mnoha tehdejších vývojových linií. Nicméně všechny tyto schémata nakonec přivedly obyvatele toho či onoho státu k identické formě difúzní kolektivní identity – *národu*.

Nešlo ale jen o to, že se ze států staly mechanizované stroje na zabíjení. Ve stejném časovém období začaly pracovat i první ze subprocesů průmyslové revoluce. Ta ve chvíli, kdy se spojila se sítěmi již existujících kapitalistických vztahů, napomohla utvořit další typ moderní sociální identity – *třídu*. Jakmile se celostátní infrastruktura rozvinula, extenzivně-difúzní organizace tříd na sebe nenechala dlouho čekat. Kolektivní vědomí se nejdříve rozšířilo mezi nižší třídou, kde bylo nezřídka stmeleno politickou mobilizací prvních dělnických stran. Na tuto mobilizaci pak reagovaly i zbylé třídy, které se snažily prosadit prostřednictvím různorodých strategií, a především skrze stát, své vlastní zájmy. Mann tak v rámci debaty o třídním uvědomění dochází k podobným závěrům jako britský marxistický historik Edward P. Thompson [1968] a uvádí, že rozšíření tržního systému do venkovských oblastí a souběžné ustanovování národní kolektivní identity důležitým způsobem přispělo ke konstituci třídního systému. Skrze tyto procesy se objevil do tříd strukturovaný politický prostor ohraničený státními hranicemi a propojený národní identitou, v němž se buržoazie a proletariát přetahovali o politickou kontrolu. Stát tak opětovně vykrytalizoval jako centrum politiky.¹⁹³ Tentokrát však ne despotické, ale zastupitelské.

Podle Manna stály za vznikem nové formy státu – polymorfního režimu vlády – dva klíčové jevy. Eskalace geopolitického a třídního konfliktu. Oba měl stát usměrňovat, prvně jmenovaný za pomoci inkorporace ideologické moci, šířením národní kolektivní identity, druhý pak skrze včlenění ekonomické moci do státních struktur. Kolize zájmů jednotlivých států a později i tříd vytvořila tlak na rozvoj nových politických funkcí a na „vyšší úroveň

¹⁹³ Stát krystalizuje jako centrum politiky zejména proto, že je schopen získat prioritu nad zbylými mocenskými zdroji, a to čtyřmi praktikami: (1) Vydáváním legálních vyhlášek a zákonů specifikujících práva a povinnosti občanů. (2) Výběrem daní. (3) Majoritní stranickou demokracií, která ale zároveň obsahuje hierarchickou distribuci moci. (4) Jednotnou byrokracií spravující záležitosti země a určující priority domácí i zahraniční politiky [Mann 1993: 78-79].

krystalizace“ (pevnější provázání zmíněných zdrojů moci), která by se byla schopna vypořádat s danými podmínkami.

Polymorfní stát je tedy konečným výsledkem prodělaných procesů, ale co je tímto termínem přesně myšleno? Podle Manna již nedochází k žádné další podstatné institucionální krystalizaci, jak byla ilustrována ve schématu č. 12. Namísto toho se ale dále proměňuje funkcionální krystalizace státního aparátu; ta mu dává „tvar“. Stát se stává polymorfním ve svých funkcích i rozsahu, a to dodatečně ovlivňuje samotnou formu politického režimu. V rámci polymorfního státu krystalizují nové typy sociálních skupin – třídy a zájmové skupiny – které nejsou nadále pouze objektem státní politiky, ale stávají se jejím plnohodnotným subjektem, moc nepůsobí (despoticky) ve směru shora dolů, ale i v opačném gardu zdola nahoru. To platí dvojnásob pro třídní konflikt, v němž vládnoucí třída využívá státního aparátu k institucionalizaci sociálních tenzí [Mann 1988: 190; 1993: 75-76].

S rostoucím počtem funkcí sice docházelo k expanzi státní moci, ale té bylo z velké části využíváno jednotlivými sociálními skupinami namísto státu samotného. Růst administrativní kapacity, o níž zde autor uvažuje, nebyl spojen s růstem despotické moci, ale v naprostém kontrastu s předcházejícími staletími s jejím úpadkem. V rozporu s tím začal stát v určitém okamžiku ztrácet kompaktnost, jelikož se jeho funkce štěpily do různých směrů a dostávaly se pod vliv rozmanitých skupin. Shodou okolností tak relativní síla státu v průběhu druhé poloviny 19. století poklesla, a to i přesto, že její organizační možnosti byly výrazně vyšší [Mann 1993: 76-79, 504]. Jinými slovy lze vztah mezi státem a občanskou společností popsat i tak, že došlo k podstatnému utužení relací mezi ním a jeho subjekty [Mann 1993: 61; srov. též Schroeder 2006: 2-4]. Na jiném místě Mann [1988: 142] popisuje konečný stav jako symbiózu mezi kapitalistickými zájmy, třídním a národním uvědoměním.

Evropské státy rané modernity se však sobě nepodobaly jako vejce vejci. Lišily se od sebe v hned několika ohledech. Tím asi vůbec nejdůležitějším byla strategie vládnoucí třídy, kterou z části utvářely předcházející strukturální podmínky (pre-industriální/agrární základna), geopolitická situace i specifická intenzita třídního konfliktu. Na základě těchto tří proměnných lze v Evropě 19. století rozlišit několik forem států [Smith 1991: 129]:

- (1) *Konstituční stát*. V něm je strategie vládnoucí třídy liberální či jinak řečeno liberálně-reformistická a za jeho nejtypičtějšího představitele můžeme považovat Velkou Británii (za Atlantikem pak Spojené státy americké).
- (2) *Vybojovaný stát*. To je takový typ režimu, v němž došlo k transformaci z absolutistické v konstituční vládu revoluční cestou. Strategie vládnoucích elit směřují k liberálním

reformám stejně jako v prvním případě. Mezi země s touto formou vlády můžeme zařadit Francii, Španělsko a Itálii.

- (3) *Složený stát*. Původně absolutistický režim se v tomto případě transformoval v konstituční, aniž by však prošel revolučními událostmi. Většina skandinávských zemí disponuje právě těmito charakteristikami.
- (4) *Autoritativní stát*. V rámci něj je možné rozlišit dva subtypy. První, v němž strategie vládnoucí třídy později vedla od autoritativních monarchií až k fašismu (Německo, Rakousko). Druhý, který se nakonec vydal směrem autoritativního socialismu (Rusko). Všechny tyto formy států krystalizují zejména vlivem formování odlišných funkcí státní administrativy (viz schéma 12). Dodatečně se však liší v poměru despotické moci. Ta je v posledně jmenovaném příkladu výrazně vyšší než u všech zbylých forem vlády.

Mann [1993: 81] kromě jednotlivých geografických typů rozlišuje i temporální krystalizační fáze probíhající relativně izolovaně v jednotlivých zdrojích sociální moci. Nejdříve došlo ke krystalizaci kapitalistického systému, poté k nové krystalizaci vojenské moci (rozložení geopolitického uspořádání), dále pak ke krystalizaci reprezentativní politiky a nakonec i národní komunity. Až s propojením všech těchto čtyř stupňů vzniká moderní národní stát. Nicméně, jak je patrné z popisu jeho jednotlivých forem, šlo sice o jeden typ státu, avšak nabývající různých modalit – polymorfních krystalizací.

Kritika

Mannovo dílo o historických proměnách sociální moci se nedočkalo pouze nadšeného ohlasu, ale i četné kritiky z různých stran. Ty nejzávažnější a nejčastěji se opakující námitky vůči němu uvádíme na následujících řádcích:

- (1) Mann je podle mnoha badatelů [Krejčí 2002: 98-99; Lenski 1988: 91; Skhlar 1987: 331] značně eurocentrický. Koncepce různorodých sítí a zdrojů moci v zásadě odpovídá pouze evropské kulturněhistorické tradici a je kupříkladu jen stěží použitelná v asijských reáliích. Bude tedy velmi zajímavé, doplňuje Krejčí [2002], jak se svým eurocentrickým přístupem autor vypořádá v dosud nevydaném závěrečném díle o sociální moci.
- (2) Barrington Moore jr. [1988], jeden z nezarputilejších Mannových oponentů, zcela odmítá koncept společnosti jakožto rozmanitých, navzájem se prostupujících a

křížících sociálně-prostorových sítí moci. K takovému pojetí dodává: „Při takovém tvrzení se jeden diví, zda jeho autor vůbec opustil hranice vlastní země a prokrestil si cestu přes pohraniční a imigrační oddělení. Společnosti jsou již po několik století odděleny hranicemi, na jejichž udržení vydaly nemálo vlastní krve“ [Moore 1988: 170]. Moore se snaží zdůraznit, že Mannovo pojetí společnosti je mylné přinejmenším z toho důvodu, že on sám nezřídka popisuje společnost jako svět institucionalizovaných mocenských zdrojů a praktik, nikoli jako svět reálných mocenských sítí tvořených konkrétními interagujícími aktéry. Činí tak poněkud něco jiného, než sám slibuje. Pojem „sít“ je podle našeho soudu mnohdy využit jen coby rétorická figura a ne jakožto plánovitě využitá analytická kategorie.

- (3) Jiný badatel, Frank L. Goldfrank [1990: 402-403], pak nekritizuje přímo Mannovu vizi společnosti sítí, ale jeho „státostředný“ přístup. Podle něj autor výrazně přeceňuje úlohu státu v evropské historii: jeho mocenskou autonomii, militarismus a kupříkladu i roli, kterou sehrávala geopolitika. Musíme ovšem dodat, že Goldfrank nezaštituje svou kritiku žádnými empirickými protiargumenty a uchyluje se pouze k teoretickému zpochybňování Mannových východisek.
- (4) Teorie sociální moci, ačkoliv je autorem prezentována jako alternativa vůči evolucionismu, ve skutečnosti obsahuje mnoho z evolucionistické logiky. Ta je zvláště postřehnutelná v popisu transformací států z jedné formy v druhou. Státy se v průběhu historie stávají stále adaptabilnějšími na své vnitřní i vnější prostředí, čímž se od sebe oddělují pokročilé a méně pokročilé varianty států. Mann tedy přinejmenším jednou nohou stále stojí v evolucionistické tradici společenskovedního myšlení.
- (5) Určité problémy s představenou teorií vyvstávají i v případě historické evidence, již mají být podepřena autorova tvrzení. Jak jsme uvedli výše (viz podkapitola *Teorie Michaela Manna a časoprostorové vymezení analýzy*) Mann nezkoumá formování států po celém evropském kontinentu, ale věnuje se dominantně Evropě západní, čímž poněkud redukuje svůj analytický rámec. Potíž je ovšem v tom, že i přes zeměpisnou redukci své výchozí poznatkové základny si dovoluje zobecnit některé z mechanismů formování států na celý evropský kontinent. Což samozřejmě vede k rozporům, neboť formování států ve východní Evropě anebo kupříkladu na Balkáně se vyznačovalo odlišnými charakteristikami. Uvedenou tezi poměrně věrně dokládá jedna z posledních studií o tomto tématu od Karen Barkeyové [1994], podle níž se formování států na Balkánském poloostrově, dlouho ovládaném osmanskou říší, vyznačovalo naprosto

zvláštními rysy, především pak nezbytností států čelit rozsáhlým skupinám banditů, které byly postupně integrovány do struktur administrativních aparátů. Nicméně pokus o jejich asimilaci často selhával a více než cokoliv jiného závisel na úrovni centrální moci státu, čímž vznikl jistý paradox. Aby mohl totiž stát svou výsostnou autoritu dále prosazovat, především v okrajových částech impéria, musel mnohem úspěšněji nežli doposud začleňovat oddíly banditů do svých řad, což si však vyžadovalo mnohem silnější výchozí pozici státu. A právě ji na jihovýchodě Evropy leckdy postrádal. Díky tomuto elementu měl charakter ustanovování direktivní vlády (či monopolu přinucení) v oblastech podmaněných osmanskými sultány poněkud odlišný charakter než v západní Evropě.

- (6) Některé argumenty, především ty spojené se vznikem absolutistických a konstitučních států, si zahrávají s geografickým redukcionismem, který při srovnávání s historickými trajektoriemi jednotlivých zemí nemůže obstát. Na druhou stranu se ale nedomníváme, že by měla být role zeměpisných faktorů při formování států opomenuta, neboť v něm sehrála důležitou úlohu; jak ostatně dokládají práce i dalších badatelů (Kennedy – kapitola č. 7, Collins – kapitola č. 16, Gorski – kapitola č. 17). Při utváření absolutistických a konstitučních států v raně moderní Evropě je však třeba vzít na vědomí i další podstatné aspekty: hospodářskou vyspělost, rozšíření zastupitelských institucí v průběhu středověku, povahu třídních aliancí uvnitř států a mnohé další. Není pak zároveň nezajímavé, že důraz na geografické determinanty v mnohém sblížuje historickou sociologii s ranou geopolitikou Fridricha Ratzela, Karla Haushoffera či Alfreda T. Mahana.
- (7) Poslední námitka vůči Mannově teorii pochází od evolucionisty Gerharda Lenskiho [1988: 91; srov. též Skhlar 1987: 332]. Ten na uvedené koncepci kritizuje, že naprosto opomíjí roli vývoje technologií při proměnách společnosti samotné i zdrojů sociální moci. Dodejme ale, že podle našeho soudu nejde o zcela oprávněnou námitku, neboť Mann sám zdůrazňuje důležitou roli jak vojenské revoluce v 16. století, tak kupříkladu i vynálezu těžkého pluhu o několik století dříve či v neposlední řadě i průmyslové revoluce. Samotné technologické změně, její vlastní genezi, se však nevěnuje, neboť je jeho pohled v první řadě upřen na důsledky těchto změn pro sociální skupiny a procesy, zvláště pro logiku působení války na státní aparáty.

Závěr a pozitivní heuristika válečného přístupu

Nekonečné prolínání jednotlivých sítí moci ustanovuje stále nové vzorce mocenských vztahů, a tím i konkrétních dějinných typů, vždy fluktuujících mezi institucionalizací a působením nově se objevivších mocenských sítí. Michael Mann v rámci takového pojetí sociální změny považuje stát za síť politické moci, na níž se v průběhu historie „nabalují“ další mocenské zdroje. Proto Mann někdy označuje politickou moc za „nejpromiskuitnější“ ze všech mocí, schopnou zdařile využívat jejich zbylých forem. Politická moc následovala v průběhu posledního tisíciletí dva důležité trendy. Objevovala se u ní stálá tendence k expanzi, růstu jejích infrastrukturních kapacit, která vyvrcholila v průběhu minulého století, a tendence k navyšování despotické moci, která eskalovala nejdříve na začátku 19. století; v autoritativních režimech pak dokonce ještě o století později. Deset století evropských dějin dalo vzniknout celkově čtyřem chronologicky na sebe navazujícím formám mocenských krystalizací: feudálnímu státu, institucionálně vyzrálému teritoriálně centralizovanému režimu vrcholného středověku, raně modernímu organickému státu, v němž se na základě rozdílné funkcionální krystalizace vyvinuly dva dílčí typy – konstituční a absolutistický režim, a nakonec od poloviny 18. století se v několika sekvencích vyvíjejícímu polymorfnímu státu. Ten dále diferencoval konstituční a absolutistickou formou vlády a prohloubil jak symbiózu jednotlivých druhů moci, tak variaci funkcí státního aparátu. V pozadí všech těchto změn stála podle Manna, kromě jiných méně důležitých prvků, válka. Ta vyvíjela nejnaléhavější tlak na expanzi státních struktur a inkorporaci zbylých druhů sociální moci. K ilustrativnímu shrnutí tohoto procesu srovnej schéma č. 13.

Autorův pokus přepsat evropskou sociální historii a genezi státu zvláště do termínů teorie sítí čelí poměrně široké kritice. Chceme-li ji shrnout, je nutné uvést, že upozorňuje na mnohé faktory, které ambice Mannova díla nutně srážejí. Jde kupříkladu nejenom o určité prvky evolucionismu, ale i o poněkud velký rozpor mezi tím, co Mann postuluje jako jádro své teorie – líčení transformací a prolínání jednotlivých sítí moci – a tím, co nakonec ve skutečnosti sám činí – popis proměn základních institucionálních struktur, z nichž pramení mocenské zdroje. Mimoto je jeho popis v prvé řadě zacílen na některé ze států západní Evropy, jmenovitě trojlístek: Anglie, Francie a Německa (respektive Pruska), které jsou jím představeny coby předobraz evropského formování států. Kvůli takovému pojetí se podstatná část Mannovy analýzy slévá do poněkud homogenního líčení působení války na státní aparáty, jež se musí snažit za každou cenu uniknout zničujícím dopadům geopolitického systému.

Nicméně i přes tyto výhrady je to právě Michael Mann, který jako jeden z prvních vrátil válku zpět do sociální teorie. Přitom sám dále rozpracoval některé z mechanismů, jež stojí v pozadí růstu státních aparátů a monopolizace jejich moci. Na mnohé z Mannových myšlenek, stejně jako na své vlastní sociálně-historické výzkumy, navázal jiný badatel – Charles Tilly (kapitola č. 14). Pro stěžejní body heuristiky Michaela Manna je pak typický následující soubor premis a bodů, které poukazují k obecným principům formování států, jež lze v autorově teorii stanovit.

V-PH1: CÍLEM JE PRODUKOVAT TAKOVÉ TYPY TEORIÍ, V NICHŽ MEZINÁRODNĚ-POLITICKÉ VZTAHY A VÁLKA SEHRÁVAJÍ HLAVNÍ ČINITEL FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₄₀: *Formování států je podmíněno vedením válek.*

- A. Vedení válek vede k rozsáhlým požadavkům na zdroje, které umožňují jejich úspěšné vedení.
- B. Rozsáhlé požadavky na zdroje přispívají ke vzniku nových mechanismů zisku zdrojů.
- C. Nové mechanismy zisku zdrojů následně vedou ke změnám ve státní struktuře.
 - (i) Snaha zajistit co největší množství zdrojů pro vedení válek posléze vede k rozšiřování státního aparátu – tj. k extenzivnímu růstu státu.
 - (ii) Snaha zajistit co největší množství zdrojů pro vedení válek vede k racionalizaci státní správy a k rozšiřování jejich kompetencí – tj. k intenzivnímu růstu státu.
 - (iii) Snaha zajistit co největší množství zdrojů pro vedení válek vede ke kooperaci s politickými aktéry na území státu – tj. k vyjednávání a tvorbě koalic mezi státem a politickými aktéry.
 - (iv) Kooperace s jinými politickými aktéry vede ke vzniku nových politických institucí, které jsou schopny regulovat vztahy mezi státem a politickými aktéry.
 - (v) Nové politické instituce zpravidla hájí zájmy těch, kteří státu propůjčují největší množství zdrojů.
- D. Rozsáhlé změny státní struktury vedou k novým formám států – k jeho intenzivnímu a extenzivnímu růstu a vzniku nových typů politických institucí.
- E. Ty státy, jimž se daří koncentrovat velké množství zdrojů, disponují lepšími předpoklady pro úspěšné soupeření v mezinárodním systému.
- F. Ty státy, jež mají lepší předpoklady pro úspěšné soupeření v mezinárodním systému, v něm dlouhodobě přetrvávají.

- G. Státy, které dlouhodobě přetrvávají v mezinárodním systému, jsou nakonec zpravidla schopné zavádět nové mechanismy zisků zdrojů, včetně konsekvencí, jež z toho plynou; viz bod C premisy P₄₀.
- H. Pro ty státy, po něž je příznačné, že se jim nedaří koncentrovat velké množství ekonomických zdrojů, jsou předpoklady pro soupeření v mezinárodním systému horší.
- I. Ty státy, jež pak nejsou dostatečně disponovány pro úspěšné soupeření v mezinárodním systému, v něm dlouhodobém horizontu slábnou a případně zanikají.
- J. Státy, které v dlouhodobém horizontu v mezinárodním systému slábnou či u nich dochází k fragmentarizaci, nejsou schopné zavádět nové mechanismy zisku zdrojů a transformovat své organizační základny.

P₄₁: *Vedení válek je podmíněno provázaností mezinárodního systému.*

- A. Čím užší je provázání mezinárodního systému, tím intenzivnější je pak i soupeření v něm.
- B. Čím častější je soupeření mezi státy, o to spíše dochází k válkám, které ústí v bod A. z premisy P₄₀.
- C. Oproti tomu méně intenzivní soupeření mezi jednotlivými státy nevede k tak častým válečným aktivitám.

V-PH2: KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA TO, JAK ZMĚNY VE ZPŮSOBU VEDENÍ A INTENZITĚ VÁLEK OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₄₂: *Proměna vojenských technologií vede ke změně v intenzitě vedení válek.*

- A. Pakliže vojenské technologie přispívají k zintenzivnění vedení válek ve smyslu jejich vyšší četnosti, délky a/nebo rozsahu, zvyšují se požadavky států na zdroje.
- B. Zvyšující se požadavky na zdroje pak vedou k bodu B. z premisy P₄₀.
- C. Jestliže vojenské technologie přispívají k omezení vedení válek ve smyslu jejich četnosti, délky a/nebo rozsahu, snižují se požadavky států na zisk zdrojů.

V-PH3: VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ TÍM, JAK POSTAVENÍ STÁTU V MEZINÁRODNÍM SYSTÉMU (JAK Z ČASOVÉHO, TAK PROSTOROVÉHO HLEDISKA) PŮSOBÍ NA UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₄₃: *Pozice státu v mezinárodním systému podmiňuje jeho dlouhodobé formování, zejména od poloviny 15. století, kdy došlo k vojenské revoluci.*

- A. Intenzita vedení válek je podmíněna tím, jestli je země námořní nebo vojenskou mocností.
- B. V případě námořních mocností nejsou výdaje na vojenskou revoluci tak vysoké.

- (i) Nižší náklady na vedení válek pak u nich vedou k nižší úrovni požadavků na zdroje a ty mají své důsledky pro bod B. z premisy P₄₀. Zejména nevedou k tak rozsáhlému a intenzivnímu rozšiřování státního aparátu a k navyšování jeho zdrojových základů.
- (ii) Jelikož stát příliš nerozšiřuje ani velikost svého správního aparátu, ani své zdrojové základny, jsou političtí aktéři na území státu v lepší situaci pro vyjednávání s ním.
- (iii) Lepší pozice opozičních politických aktérů vede ke vzniku reprezentativních politických institucí.
- (iv) Vznik silných reprezentativních institucí zpravidla vede ke vzniku konstitučních forem vlády.

C. V případě vnitrozemských mocností jsou výdaje na vojenskou revoluci vysoké.

- (i) Vysoké náklady na vedení válek vedou k vyšší úrovni požadavků na zdroje a ty mají své důsledky pro bod B. z premisy P₄₀. Zejména vedou k intenzivnímu i k extenzivnímu rozšiřování státního aparátu a k navyšování jeho zdrojových základů.
- (ii) Jelikož stát významným způsobem rozšiřuje velikost své administrativy a zdrojové základny, jsou političtí aktéři na území státu v horší situaci pro vyjednávání s ním.
- (iii) Horší pozice opozičních politických aktérů pak vede k rozsáhlé centralizaci moci v rukou státu.
- (iv) Rozsáhlá centralizace moci v rukou státu zpravidla ústí v nastolení autoritativních forem vlády.

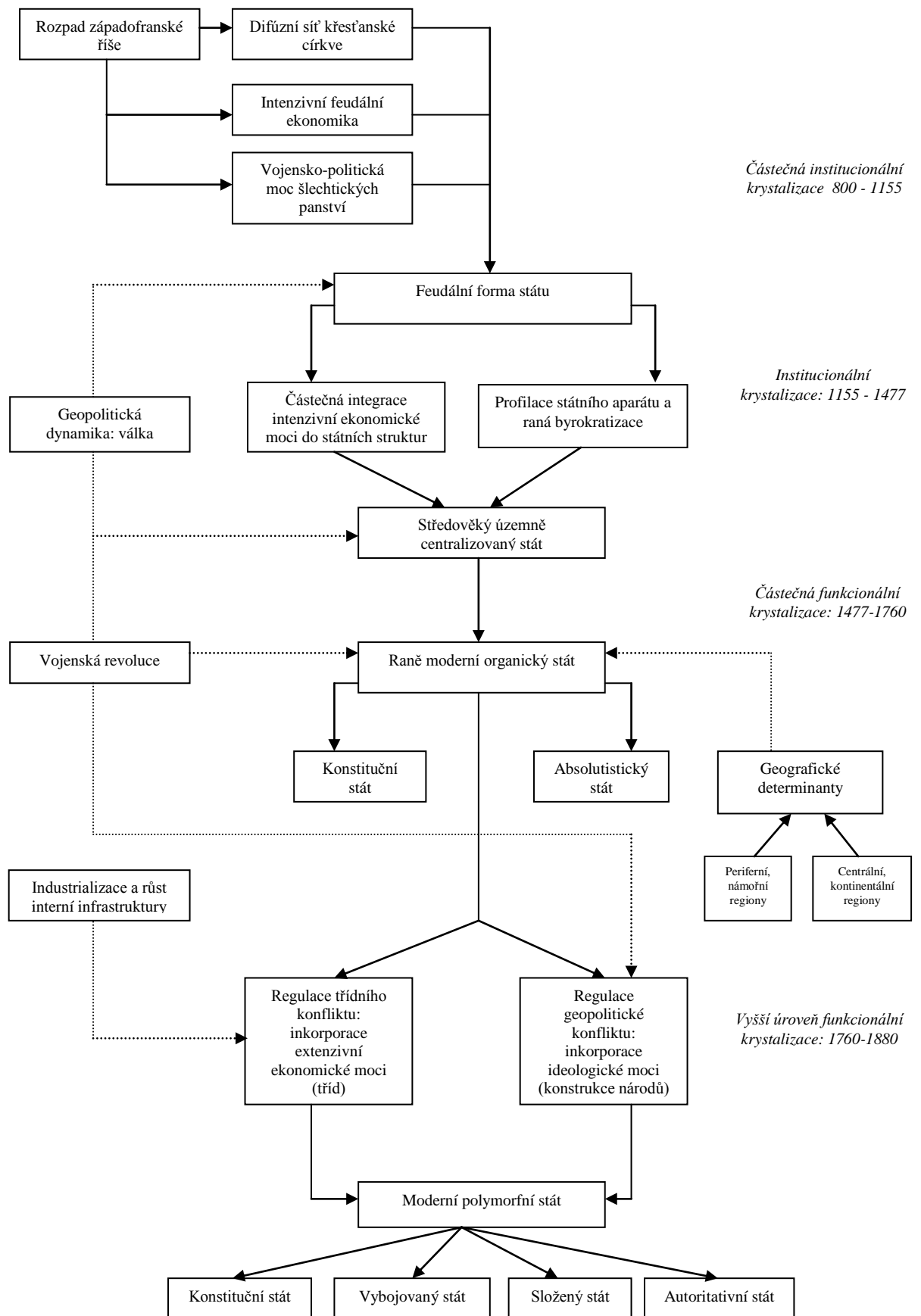
V-PH4: VYTVÁŘET TEORIE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ZPŮSOBY ZISKU ZDROJŮ PRO VEDENÍ VÁLEK.

P₄₄: *Způsoby zisku zdrojů pro vedení válek jsou podmíněny intenzitou vedení válek, proměnou vojenských technologií a pozicí státu v mezinárodním systému.*

- A. Častější a rozsáhlejší konflikty vedou k vyšším požadavkům na zdroje a ke vzniku institucí, jež by je zabezpečovaly – viz premisa P₄₀ bod B.
- B. Pakliže proměna vojenských technologií vede k vyšším požadavkům na zdroje, dochází k bodu B. z premisy P₄₀.
- C. Postavení státu v mezinárodním systému vede ke vzniku odlišných forem zisku zdrojů (viz premisa P₄₃).

- (i) Tam, kde jsou na stát kladeny menší požadavky na zdroje, se vytvářejí spíše kooperativní mechanismy zisku zdrojů, které jejich držitelům zajišťují větší míru kompenzací.
- (ii) Naopak tam, kde je stát vystaven vyšším požadavkům, dochází k zavádění direktivních mechanismů zisku zdrojů, které jejich držitelům přinášejí o poznání menší kompenzace.

Schéma č. 13. Mannův model formování států: příčiny, složky průběh a efekty

14.

CHARLES TILLY:

PŘINUCENÍ, KAPITÁL A EVROPSKÉ STÁTŮ

Charles Tilly (*1929-2008), americký sociolog pracující po celou svou kariéru na předělu historie, sociologie a politické analýzy, je autorem jednoho z nevlivnějších současných modelů formování evropských států – knihy *Přinucení, kapitál a evropské státy, 990 – 1992* [(1990) 1992].¹⁹⁴ V rámci této studie propojuje ideové dědictví tří důležitých badatelů: (1) Barringtona Moora jr. [1966] a jeho konceptu spojenectví jednotlivých tříd při dlouhodobých transformacích společnosti; (2) Steina Rokkana [1975, 1983] zdůrazňujícího působení geografických determinant při formování států; (3) a nakonec Lewise Mumforda [1967, 1971], poukazujícího na postupný nárůst koncentrace zdrojů kapitálu a přinucení (tj. koncentrace politické a ekonomické moci) v průběhu lidských dějin a na existenci přelomových prahů, jejichž překročení znamená novou vývojovou úroveň společnosti (rekonfiguraci sociálních vztahů). Inspirace těmito třemi badateli zároveň představuje zavedení některých úprav do heuristiky válečného přístupu a její další rozvinutí směrem k rozpracování obecného modelu vztahů mezi vedením válek, podmínkami jednotlivých regionů a formováním států.

Co se časoprostorového vymezení týče, Tilly se zajímá o proces formování evropských států z nejširší možné perspektivy. Za předmět svého výzkumu si vybírá celý evropský

¹⁹⁴ Charles Tilly se tematikou formování států zabýval po dlouhou část své badatelské kariéry. Námí analyzovaná práce – „*Přinucení, kapitál a evropské státy: 990 – 1992*“ – je až výslednicí dvacet let trvajících výzkumů z této oblasti. Z předcházejících studií je nutné zmínit alespoň jeho nesmírně vlivnou editorskou publikaci *Utváření národních států v západní Evropě* [1975], i když s ní její autor, jak sám poznamenává, příliš spokojen nebyl [Tilly 2007]. A dále pak dvojici studií z 80. let, *Vedení válek a utváření států jako organizovaný zločin* [1985a] a *Velké struktury, ohromné procesy a rozsáhlá srovnávání* [1985b], v nichž vykrytalizoval Tillyho náhled na danou problematiku. K obsáhlejší informacím o Tillyho biografii a pracovní kariéře srovnej např. [Calhoun 2008; Tilly 2005; česky např. Skovajsa 2008].

kontinent. Nicméně je třeba říci, že oblast blíže Atlantiku v jeho analýzách jednoznačně převažuje. Časové ohraničení procesu formování států vymezuje rokem 990 a ukončuje na počátku devadesátých let 20. století, kdy byla vydána jeho monografie. Zeměpisná specifikace je tedy vztažena k celoevropskému prostoru, časové upřesnění pak k druhému tisíciletí našeho letopočtu.

Tillyho časové a geografické vymezení není náhodné. Podle něj totiž před tisícem let Evropa v dnešním smyslu slova neexistovala. Současná podoba Evropy coby kontinentu národních států je až výsledkem dlouhodobého procesu formování společnosti do podoby specifických sociálně politických organizací. Na počátku tohoto procesu však nebylo vůbec jisté, že nalezne svou konečnou podobu právě v dnešní institucionální formě [Tilly 1992: 33, 38].¹⁹⁵

Co pro Tillyho formování států přesně znamená? Jde o proces vedoucí k centralizaci politické moci nad přesně definovaným souvislým územím, a která navíc drží monopol na zdroje přinucení [1992: 5]. Hlavní myšlenka autorovy knihy je vystavěna okolo této definice a snahy zjistit, jakými způsoby – trajektoriemi, jak o nich píše – se společnost vyvinula do současné podoby národních států? A proč si nezvolila jinou formu sociální organizace?

Vztah společnosti a státu

„Stát je přinucení ovládající organizace, která je odlišná od rodinných a příbuzenských skupin a která zastává jasnou prioritu a respekt nad všemi ostatními organizacemi na určitém území. Takováto definice v sobě zahrnuje městské státy, říše, teokracie a další formy vlády, ale vylučuje kmeny, rody, firmy a církve jako takové“ [Tilly 1985: 170; 1992: 1-2]. Tak zní autorovo vymezení státu, z něhož je patrné, že o něm neuvažuje pouze v rovině jeho moderní formy (národního státu), ale rozšiřuje svou definici i na předmoderní podoby státní organizace. Pro Tillyho nejsou státy ničím jiným, nežli specifickými organizacemi ovládajícími určité území a disponujícími přinucující silou, jíž jsou si schopny vymoci poslušnost podřízeného obyvatelstva.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Zeměpisné vymezení není, podobně jako je tomu v případě toho časového, tak nahodilé, neboť Tilly [1992: 5-6; srov. též Poggi 1990] předpokládá, že Evropa je „domovem“ současné verze národního státu, který se odtud v průběhu 19. a 20. století rozšířil do ostatních částí světa. Proto, jestli usilujeme o pochopení procesu vzniku soudobých států, musíme jej hledat v důkladném rozboru evropské historie.

¹⁹⁶ Ačkoliv ji Tilly příliš nezdůrazňuje, příbuznost jeho definice s vymezením státu Maxe Webera [1998: 247] je poměrně velká. Tilly se jí v rámci svého výkladu až úzkostlivě drží a v každém okamžiku neopomíná zdůraznit přinucující aspekt státu, jeho monopolizaci fyzické moci. V jednom důležitém aspektu se však od Webera liší. Podceňuje totiž úlohu legitimacy přinucení; té sám prakticky nevěnuje žádnou pozornost.

Výklad vztahu společnosti a státu je v případě autorova modelu ukázkově neomarxistický.¹⁹⁷ Společnost je rozdělena do celkem sedmi sociálních skupin, mezi nimiž lze na ještě obecnější úrovni identifikovat dvě hlavní třídy [Tilly 1992: 35]:

- (1) *Dominantní třídu*, ovládající zdroje přinucení (donucovací aparáty) a které může uplatnit násilí proti populaci, jež žije na daném státním teritoriu. Moc, reprezentovaná podílem na možnosti uplatnění přinucení, tvoří v tomto případě základní klasifikační znak pro posouzení postavení aktéra ve společnosti.
- (2) *Subdominantní třídu*, jež je v opozici proti dominantní třídě a nedisponuje dostatečnými prostředky přinucení, aby mohla legitimizovat své požadavky a která je nucena vládnoucí třídě odvádět kapitál, nadprodukcí, tudíž je vykořisťována. Zatímco dominantní třída se skládá z vládce, vládnoucí třídy a jejich klientů, do subdominantní třídy spadají vládcovi oponenti, nepřátelé a neutrální populace pod státní jurisdikcí.

K tomuto členění je třeba ještě dodat, že Tilly vychází ze značně makrosociálního pohledu na sociální skutečnost, v němž je sociální jednání marginalizováno na konfliktní vztahy mezi různými společenskými skupinami a organizacemi. Cílem Tillyho [1992: 33] studie totiž není porozumět procesu formování států z roviny aktéra či z interakcí mezi třídami, jak to činili mnozí autoři před ním. Ale zabývat se konkrétními procesy formování států zachycených prostřednictvím diachronní analýzy. Tyto konkrétní procesy v sobě zahrnují nejenom „vnitřní“ dimenzi, ale i dimenzi „vnější“. Vztahy k mezistátnímu systému a geopolitické soupeření, které podstatně ovlivňuje podobu interních struktur jak společnosti, tak státu.

Pro shrnutí lze uvést, že v Tillyho modelu není stát a státní aparát ničím jiným než nástrojem dominantní třídy, který jí umožňuje udržet exkluzivní sociální postavení. Avšak subdominantní třída se může pokoušet svou nevýhodnou pozici zlepšovat skrze vyjednávání, protesty a některé další praktiky kolektivní akce.¹⁹⁸ O státu je pak autorem uvažováno především na makrosociální úrovni, na níž společně interagují velké sociální instituce a kolektivní aktéři, kteří jsou považováni za reálně existující objekty sociálního světa.

¹⁹⁷ Přestože Tilly příliš „nehovoří“ o třídním konfliktu, namísto něj používá neutrálního termínu střet zájmových skupin, jeho pojetí má blízko k marxistickým analýzám. Obzvláště čím více se jeho historické studie věnují modernizaci a jejím konsekvencím: industrializaci, budování států, urbanizaci a migraci. Srovnej zvláště Tillyho pojetí vztahu společnosti a státu s pracemi Milibanda [1983] a Poulantzase [1978]; určité konsekvence se nabízejí i při srovnání s dílem Ralfa Dahrendorfa [1969]. K osvětlení spojitostí Tillyho studie a marxismu viz [Mann 1991: 1260; Barša, Císař 2008: 273-274].

¹⁹⁸ Podle Tillyho mínění je velká část kolektivního jednání spojena právě s reakcemi na expanzi státního aparátu. V tomto kontextu autor zdůrazňuje úlohu *reaktivní* (a později i *proaktivní*) sociální akce vůči státnímu aparátu, kdy se jedinci, subdominantní třída, za pomoci protestů, vyjednávání a nátlakových akcí snaží zlepšit své vlastní postavení v síti sociálních vztahů. K obsáhlejšímu osvětlení některých aspektů Tillyho pojetí kolektivního jednání a sociálních hnutí viz [Tilly 1978, česky pak Tilly 2006; Znebejánek 1997: 109-119].

Příčiny formování států

Podle amerického sociologa je ústřední příčinou formování států *válka*. Ta měla přimět všechny typy států v evropské historii k rozšíření organizačních struktur, jež by zefektivnily výběr daní, nábor rekrutů a zisk dalších zdrojů použitelných pro vedení ozbrojených konfliktů. Válka a příprava na válku je v Tillyho podání pístem, jenž vytváří tlak na zisk dostatečného množství kapitálu, na jeho zkoncentrování, neboť vedení války je nesmírně drahou záležitostí. Vojenský konflikt mimo to vyvolává i vzrůst zdrojů přinucení, jelikož k zisku dostatečného množství financí použitelných v souboji s rivaly nemusí kapitál stačit [1992: 28].

Pokud si podrobněji rozebereme působení války na státní organizace, můžeme uvést, že válka a příprava na válku v sobě konkrétně zahrnuje: (1) Vladaře, jež se snaží získat zdroje pro válečný konflikt. (2) Osoby, které drží základní zdroje pro vedení války: např. muže, zbraně, zásoby nebo peníze pro jejich nákup. Panovníci, chtějí-li vést válku, musí ze všeho nejdříve vyřešit problém kompenzací držitelům zdrojů. Kompenzace následně ovlivňují strategická rozhodnutí jednotlivých vladařů: Postupy vedoucí k použití a zisku patřičných zdrojů. Válka tak vytváří centrální organizační strukturu států. Navíc příprava na válku, speciálně jde-li o válku ve velkém měřítku, umocňuje vládcovo vlastní postavení. Díky přípravě na válečný konflikt se buduje systém daní, zásobování a administrativy [1992: 20].

Uvedené teze pak Tilly [1975a: 39] doplňuje o postřeh, že domácí vladaři čelili dvěma vzájemně propojeným rizikům. Tím prvním byla nezbytnost vyrovnání se s obtížemi, které vytvářela sociální změna, zvláště pak ta, jež byla svázána s vedením ozbrojených střetů. Druhé riziko pak bylo spojeno s řízením sociální změny směrem k výsledkům, o něž politické špičky usilovaly. Výkon vladařů v obou ohledech nakonec odděloval úspěšné budovatele států od těch méně úspěšných či přímo neúspěšných.

Dodejme však, že se Tilly nespokojuje pouze s popisem mechanismu působení války na formování států, tj. s rozvíjením heuristiky, věnující se tomu, jak vedení válek podmiňuje vývoj států. Autor se zároveň zabývá i tím, v čem spočívají jejich příčiny. Tilly je nalézá v konfliktní povaze sociální reality: „Proč vůbec dochází k válkám? Ústřední, tragický fakt je jednoduchý – přinucení funguje; ti, kteří disponují značnou silou, si mohou vynutit souhlas a tento souhlas může nabývat mnoha podob. Jsou to peníze, zboží či vzdávání poct od méně mocných. Evropané tak následovali válku provokující logiku. Každý, kdo kontroloval dostatečné množství zdrojů přinucení, se pokoušel upevnit své postavení v oblastech, kde mohl požívat souhlasu, jenž plynul z přinucení“ [1992: 70].

Všechny organizace disponující přinucením nad určitým územím spolu vedly bratrovražedný boj o rozšíření svého teritoria či o jeho pouhé udržení, o vlastní přežití. Ta organizace, jež neexpandovala, se sama ochuzovala o zlepšení své pozice do budoucna a riskovala tím, že v následujícím období podlehne jiné rivalské organizaci. Válce tedy dává vzniknout charakter konfliktního prostředí státních organizací. Když budeme parafrázovat známý výrok Thomase Hobbesa, můžeme říci, že „stát je státu vlkem“.

Zlepšení schopnosti vést válku je primárním zájmem každé ze státních organizací, jelikož jí umožňuje sebezachování a zároveň i expanzi. Rozvoj státní organizace pak není ničím jiným, nežli adaptačním mechanismem na konfliktní prostředí mezistátního systému. Stát v takto nastíněné koncepci představuje instituci zabezpečující dominantní sociální skupině udržení výsadního postavení oproti jiným sociálním skupinám.

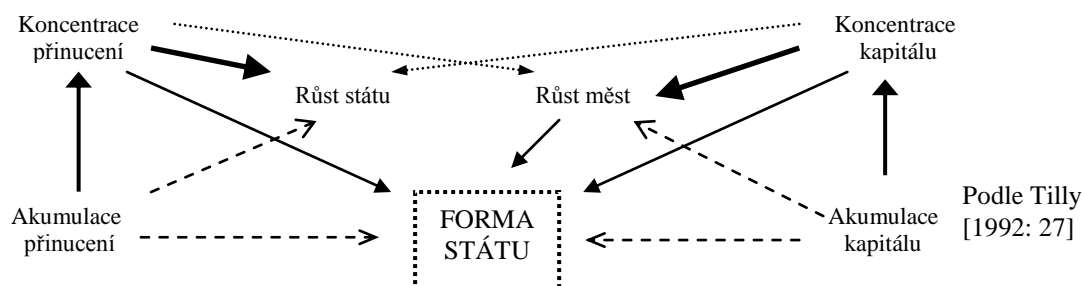
Jako shrnutí lze uvést, že příčinou formování státu je snaha státu získat zdroje pro vedení války, adaptovat se na konfliktní prostředí mezistátního systému. Mezi nejvýznamnější zdroje použitelné k vedení válek patří kapitál a přinucení. Oba představují ústřední komponenty formování států.

Složky formování států

Tilly se domnívá, že podoba států je výslednicí dvou hlavních procesů. Na jedné straně, je to propojený systém *akumulace a koncentrace kapitálu*, ústící v růst měst a představující tzv. doménu *vykořisťování*. Na straně druhé, systém aktivit spojených s *akumulací a koncentrací přinucení*, odrážející se v růstu států a projevující se skrze *dominanci*. Tyto dva procesy, více než cokoliv jiného, ovlivňovaly konkrétní formu států¹⁹⁹ na evropském kontinentě v průběhu posledního tisíce let [1992: 16, 27]. Oba relativně autonomní procesy jsou znázorněny na schématu č. 14. Další text se věnuje rozboru jednotlivých komponent tohoto modelu.

¹⁹⁹ V následujícím textu je nutné pečlivě rozlišovat a nezaměňovat dva odlišné termíny: *proces formování států*, jehož výslednicí je určitá forma – typ – státu. Jak bude následně popsáno, jedná se o typ fragmentované suverenity, tribut vymáhající říše a národní státy. Dále *proces růstu států*, jehož důsledkem je rozšiřování státní struktury, tj. rozvoj státního aparátu v určitém typu státu. Oba procesy jsou navzájem propojeny, ale jejich výsledky jsou odlišné. Dá se říci, že proces růstu států je subprocessem formování států (viz schéma 13.0).

Schéma č. 14: Proces formování států

Kapitál, vykořisťování, města

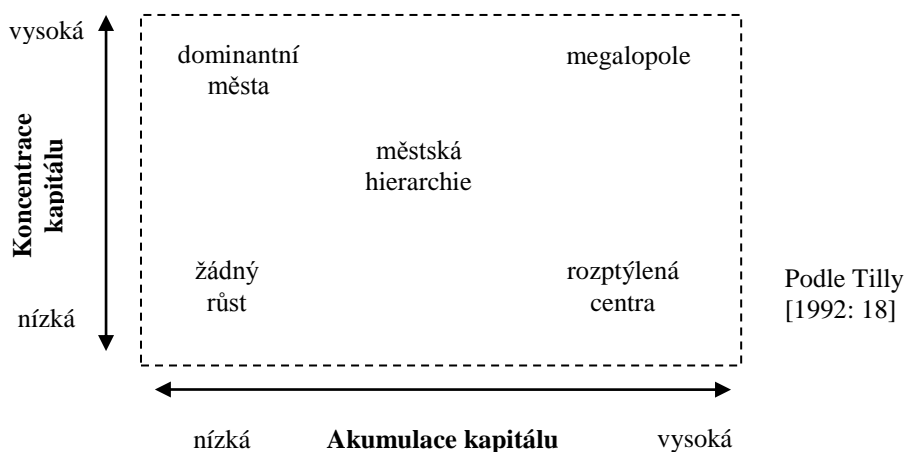
Podle Tillyho *kapitál* představuje mobilní materiální zdroj nebo oprávnění zaručující vynucení si takového zdroje. Kapitalisté pak nejsou ničím jiným než lidmi, kteří se specializují na akumulaci, nabytí a prodej tohoto kapitálu; jinými slovy využívají kapitál ke zmocnění se zisku, vytvořeného ve vztazích produkce a směny. To je důvod, proč Tilly hovoří o *vykořisťování*. Kapitalismus podle něj – v této podobě – začal v Evropě dominovat zhruba po roce 1500, když se kapitalistům jako individuální společenské skupině podařilo zmocnit kontroly nad materiální produkcí [1992: 17].²⁰⁰ Postupná akumulace kapitálu v rukou kapitalistů, jejich „převzetí“ materiální produkce, a následná koncentrace kapitálu v oblastech s čilým obchodním ruchem, kde prostřednictvím obchodu docházelo k téměř nekončícímu nárůstu materiálních zdrojů, dala vzniku procesu růstu *měst*.

V široce urbanistické definici představují města reprezentanty regionálních ekonomik, jež jsou v přímé interakci s agrikulturní a obchodní zónou. Agrikulturní zónou Tilly rozumí přilehlé zemědělské oblasti zaručující potravinovou autonomii a umožňující městům relativně nezávislou akumulaci kapitálu. Obchodní zónu tvoří směnné trhy, díky kterým je možná jak akumulace kapitálu, tak především jeho koncentrace. Obě složky – akumulace a koncentrace kapitálu – vždy fungují jako tandem a jsou vzájemně úzce provázány. Autor pak pokračuje v úvahách o koncentraci a akumulaci kapitálu ještě dál, přičemž vytváří koncepci, podle níž je možné klasifikovat různorodé způsoby růstu měst. V tomto ohledu se domnívá, že pokud nedochází k dostatečné koncentraci kapitálu, ale jen k jeho akumulaci, mohou vznikat pouze rozptýlené osídlení v podobě skupin vesnic a malých sídel, typických pro rurální oblasti. Naopak vysoká koncentrace kapitálu spojená s jeho nízkou akumulací dává vzniknout

²⁰⁰ S touto tezí souhlasí i reprezentanti směrů makrosociologického bádání, jež se na problematiku kapitalismu a jeho vztahu ke společnosti primárně soustřeďují. Srovnej s Braudel [1973, 1999] a Wallerstein [1974, 1979]. Mimo jiné lze říci, že Tilly, podobně jako tyto badatelé, rezignoval na Weberovu protestantskou etiku (respektive na sombartovsko-weberovskou tezi o vzniku kapitalismu) a přiklonil se k mnohem ranějšímu vzniku kapitalistické ekonomiky.

dominantním, na tržní směně závislým městům [1992: 18-19]. Růst měst, respektive koncentrace a akumulace kapitálu je jedním z hlavních procesů, jež ovlivňují formování států, neboť vytváří koncentrované zdroje finančních prostředků využitelných ve válečných konfliktech.²⁰¹ Obrazné znázornění alternativních způsobů růstu měst nabízí následující schéma č. 15.

Schéma č. 15: Alternativní způsoby růstu měst

Přinucení, dominance, státy

Kromě kapitálu je formování státu ještě závislé na *přinucení*. To podle Tillyho: „představuje všechno koordinované jednání, které ohrožuje osoby nebo jim způsobuje faktickou ztrátu či nějakou formu jiné škody. Přinucení se stejně tak může promítat do možností ovlivňovat majetek těchto osob a může se týkat i skupin, jež jsou si vědomé obojího – možnosti takového jednání, vedeného proti nim a následné případné ztráty“ [1992: 19]. Navíc je nutné si připomenout, že Tilly nepovažuje státy za nic jiného, nežli za specifické organizace disponující přinucením, a proto je přinucení prvořadě spojené s utvářením konkrétní formy státní struktury.

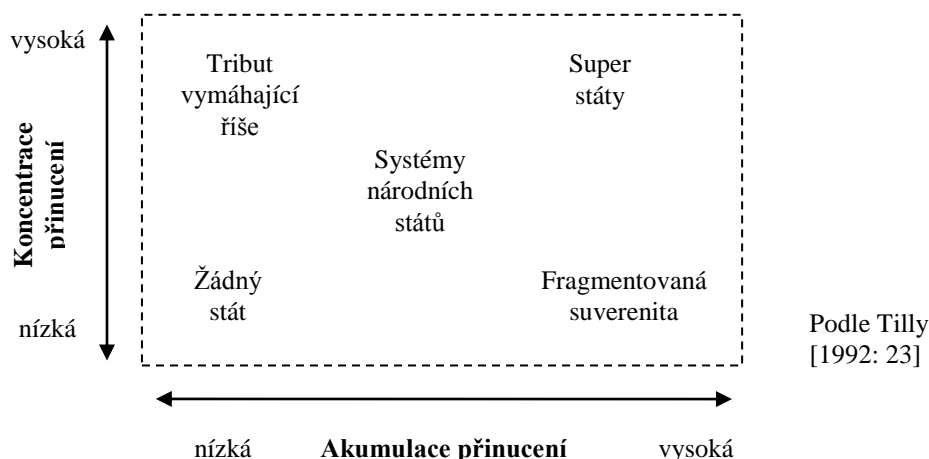
O kapitálu jsme výše hovořili jako o doméně vykořisťování. Pro přinucení je v rozporu s tím typická *dominance*, vystavěná na vlastnictví prostředků přinucení. Na úrovni formování států hovoříme především o vojenských jednotkách a později o rozmanitých modalitách policejních složek. Dominance umožňuje rozšiřovat příležitosti k ekonomickému vykořisťování (zisku – akumulaci – kapitálu) a stejně tak upevňovat moc prostřednictvím veřejných hrozeb reálným potencionálním i imaginárním oponentům. Přinucení, stejně jako

²⁰¹ K podrobnějšímu popisu vztahů mezi městy, kapitálem a budováním státních struktur viz [Tilly 1986, 1989a, 1989b]. Srovnej též významný vliv díla Lewise Mumforda na tuto část autorovy teorie [Mumford 1961, 1967].

kapitál, se může akumulovat a koncentrovat. Pokud k takovéto aktivitě začne docházet, následná souběžná akumulace a koncentrace přinucení způsobuje *vzrůst států* [1992: 19].

Jestliže dochází k vzrůstu států, tj. vzrůstu organizací ovládajících přinucení a zároveň zastávajících jasnou prioritu a respekt nad všemi ostatními organizacemi na určitém území, může tento proces nabývat několika variant. Tyto varianty se od sebe liší podle případného poměru akumulace a koncentrace přinucení v tom kterém regionu. A právě tento poměr určuje následnou podobu státu (viz schéma č. 16).

Schéma č. 16: Alternativní podmínky pro růst států

Geograficko-ekonomické determinanty

Zásadní roli v mnohorozměrném procesu formování státních režimů sehrály geograficko-ekonomické podmínky jednotlivých zemí. Zeměpisně-hospodářské faktory byly tvořeny tak rozmanitými prvky, jakými byly sítě měst, v nichž bylo možné kapitál koncentrovat, či obchodními trasami s pravidelnými trhy, dovolujícími prvotní akumulaci kapitálu. Zeměpisná poloha ale mohla zároveň znamenat zásadní absenci těchto elementů a díky tomu vynucenou potřebu spoléhat se na jiné zdroje: daně z půdy, loupeživé nájezdy a získávání tributu. Konečná konstelace státních organizací byla právě z tohoto důvodu nesmírně závislá na geograficko-ekonomických strukturách limitujících celý mechanismus procesu formování států.

Organizace hlavních sociálních tříd, od nichž bylo možné získat nejdůležitější zdroje, byla též pevně spjata s pozadím státu, v němž autor [1992: 28] rozlišuje dvě ideálně typické konstelace:

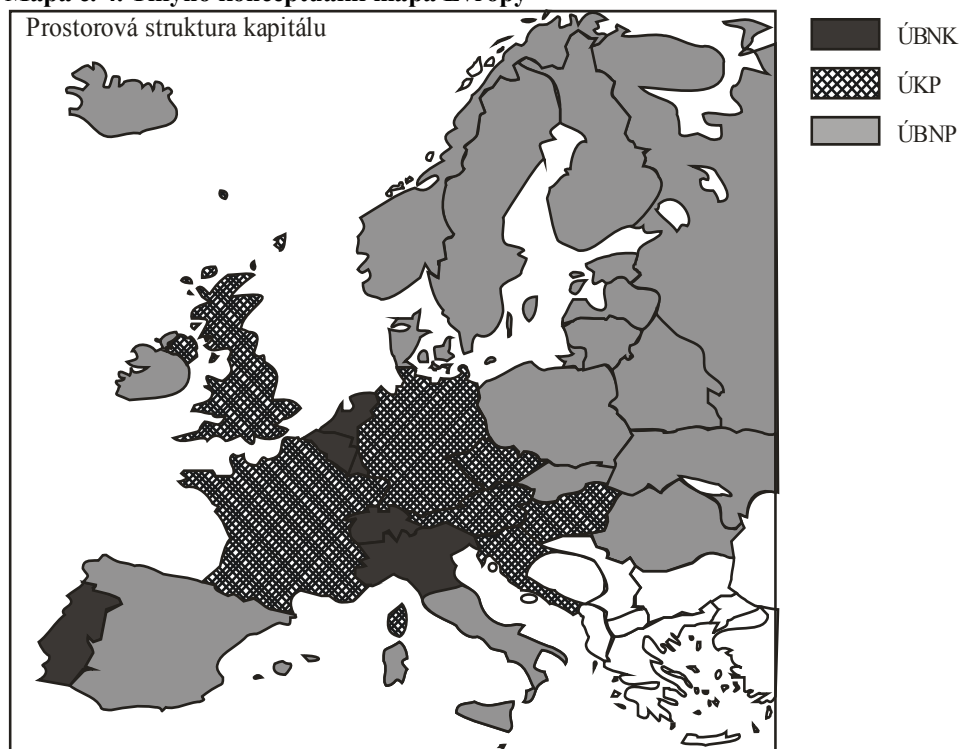
- (1) Prvním případem byla území Evropy s převládajícím „*intenzivním-přinucením*“ (*coercion-intensive regions*). Ty obvykle představovaly území několika měst

s převažující zemědělskou produkcí, kde použití přinucení v produkci a zisku kapitálu (jeho koncentraci) hrálo ústřední a nezaměnitelnou roli. K oblastem s touto charakteristikou by patřilo např. Německo s berlínským centrem nebo španělské vnitrozemí spravované z Madridu. Právě v takovýchto mocenských centrech bylo možné soustředit zdroje přinucení a využívat je k extrakci kapitálu z přilehlých oblastí.

- (2) Oblasti Evropy, kde získal navrch „intenzivní-kapitál“ (*capital-intensive regions*). V tomto případě jde území mnoha měst závislých na obchodní produkci, kde obchody, směna a tržně orientované hospodářství udávalo prim. K příkladným reprezentantům by patřily italské městské státy 15. a 16. století, Janov a Benátky nebo holandská přístavní města 17. století.

Způsob extrakce kapitálu se tedy v obou jmenovaných okruzích diametrálně lišil. Vzájemná interakce všech základních složek – systému koncentrace a akumulace kapitálu s přinucením, ovlivněných specifickými geografickými regiony – se v konečném důsledku „přetavila“ v určitý druh vlády. Odlišné strategie vládnutí pak spoluutvářely různorodé cesty vývoje státních organizací [1992: 57-58].

Mapa č. 4. Tillyho konceptuální mapa Evropy

*Vysvětlivky: ÚBNK (území bohaté na kapitál), ÚKP (území kapitalizovaného přinucení), ÚBNP (území bohaté na přinucení).

Průběh formování států

Na základě geografické lokalizace jednotlivých státních organizací se vyprofilovaly celkově tři ústřední trajektorie formování států, každá z nich se svým vlastním charakterem [1992: 30]:

- (1) *Režim intenzivního přinucení*. Je typickou trajektorií pro regiony intenzivního přinucení. Panovníci v něm „ždímají“ zdroje na válku z vlastní populace a z území, které se jim podařilo dobýt. Vytvářejí masivní státní strukturu pro vymáhání tributu a daní. Typ státu s těmito znaky bývá označován jako tribut-vymáhající říše.
- (2) *Režim intenzivního kapitálu*. Představuje naopak strategii využívanou panovníky, jejichž území se nachází v oblasti regionů s intenzivním kapitálem. Vládcové se raději než na přinucení spoléhají na smlouvy s kapitalisty, kteří se zajímají o to, jak by mohli co nejlépe pronajímat nebo prodávat panovníkům své zdroje. Typickými představiteli této „cesty“ jsou městské státy (Florence, Ragusa), městské říše (Benátky) a federace měst (Hanza).
- (3) *Režim kapitalizovaného přinucení*. Je typem smíšeného režimu vlády. Panovníci využívají částečně obou z předcházejících taktik. Mnohem více času však věnují úsilí vedoucímu k inkorporování kapitalistů a zdrojů kapitálu přímo do státních struktur. Postupně se kapitalizované přinucení ukázalo být prokazatelně nejefektivnější režimem pro vedení války a podle toho, co bylo již uvedeno, vedlo k přežití státní organizace. To je také důvod, proč národní státy jako nejúspěšnější forma států přečkaly až do dnešní doby.

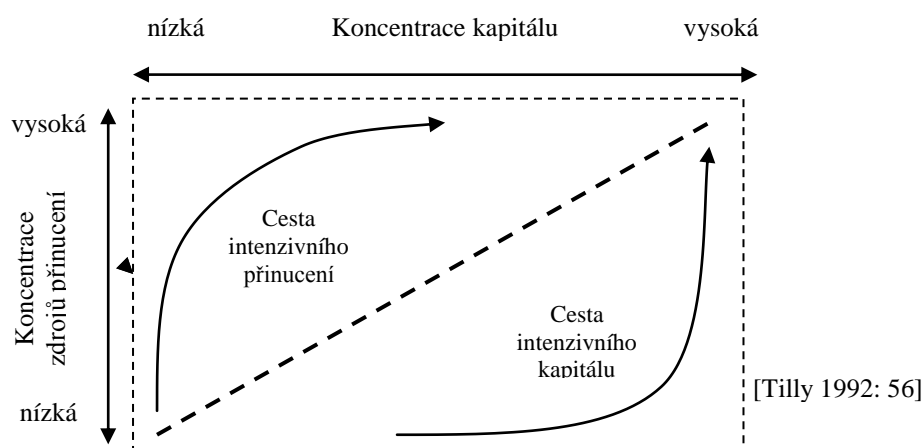
Kromě specifických vývojových trajektorií jednotlivých regionů, lze též identifikovat obecnou vývojovou trajektorii. Základní – všeobecný – mechanismus, jenž působí na dílčí vývojové trendy. Podle Tillyho jsme v posledních tisíci letech svědky stále narůstající koncentrace kapitálu a přinucení v rukou státu. Dalo by se říci, že se jejich akumulace stabilně, i když s určitými konjunkturami, zvyšuje. Akumulace kapitálu měla rozhodující vliv na dlouhodobé výkyvy v historii evropské ekonomiky. Koncentrace, dekoncentrace a nová koncentrace přinucení, pak na druhém pólu Tillyho modelu, hrála důležitou roli při formování států [1992: 56]. Tento průběh zachycuje schéma č. 17.

Hlavní vývojový trend formování států v Evropě v posledních tisíci letech neoddiskutovatelně mířil jako diagonála k stále vyšší a vyšší koncentraci kapitálu a přinucení. Avšak různé státy následovaly odlišné varianty cest ve směru všeobecné transformace. Tento

obecný trend nárůstu koncentrace přinucení a kapitálu tedy nebyl unilineární, ale multilineární, determinovaný geograficko-hospodářskou skladbou regionů.²⁰²

Tilly, na základě tří výše zmíněných vývojových režimů anebo také vývojových cest, načrtává jednoduchý diagram hypotetických trajektorií některých z evropských států (viz schéma č. 18), v němž každý stát prochází svou vlastní, individuální a jedinečnou vývojovou cestou.

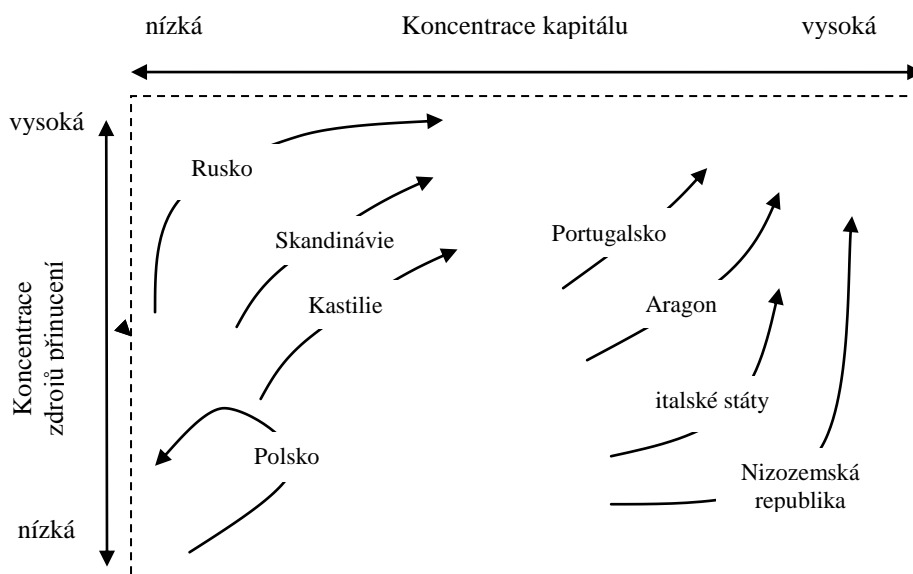
Schéma č. 17: Změny v koncentraci kapitálu a přinucení (1000-1800)

*Diagram schematizuje vztah mezi městy a státy do podoby interakce mezi kapitálem a přinucením. Zatímco města jsou v diagramu reprezentována škálou označenou jako koncentrace kapitálu. Státy – organizace převážně závislé na koncentraci přinucení – reprezentuje škála přinucení. Nad diagonálou převažuje přinucení nad kapitálem, kdežto pod diagonálou kapitál převládá nad přinucením.

²⁰² Nárůst moci v rukou států podle něj není jen výsledkem šíření modernity, ale je typický pro valnou část evropských sociálních dějin. Je však třeba mít na paměti jeho multilinearitu a taktéž nespojitost, i když o ní sám autor explicitně nepojednává.

Schéma č. 18: Hypotetické trajektorie formování jednotlivých států

[Tilly 1992: 60]

*Zatímco pro Nizozemí a italské státy byla charakteristická cesta intenzivního kapitálu, opírající se o zisk finančních zdrojů prostřednictvím zdanění obchodu. Rusko a skandinávské země, jež k těmto zdrojům neměly přístup, se musely při budování státního aparátu opírat o přinucení, spoléhat se na výběr daní v podobě odvodů z vlastnictví půdy. Ne všechny původně středověké státy ve formačním procesu uspěly, některé, jako např. Polsko, se rozpadly.

Periodizace jednotlivých etap formování států

Státní organizace sílily převážně v časech, kdy se vyostřoval jejich vzájemný konflikt. K zisku zdrojů pro vedení války docházelo prostřednictvím extrakce zdrojů od lokální populace. Ta ale neřídka zahajovala rezistenci proti odvodům kapitálu a snažila se státem různým způsobem vyjednávat. Její primární cíle se zaměřily na zlepšení postavení v rámci vztahu stát/společnost. Na což správní aparát musel reagovat, a to buď přistoupením na požadavky subjektů vlády, především když tyto subjekty disponovaly značnou mocí, anebo na ně rezignoval a pokoušel se je potlačit, zvláště když byly relativně slabé.

Extraktivní procesy patřily k integrálním praktikám všech státních organizací v předcházejících tisíci letech. Na základě jejich povahy a specifické formy adaptace na vedení války – strukturální konfigurace – složek kapitálu a přinucení je možné identifikovat základní etapy formování států [1992: 29]:

- (1) *Patrimonialismus* (990 až pozdní 15. století). Je první etapou a je pro něj typické kmenové uspořádání, feudální daně (odvody) a vojenské jednotky v podobě městských milic. Právě ony hrály hlavní roli ve válce. Monarchové se při snaze získat kapitál zaměřovali na zisk tributu nebo na pronájem půdy.

- (2) *Věk vyjednávání* (1400 až 1700). Je éra, kdy žoldnéřské síly, naverbované smluvní stranou (nájemcem) začaly dominovat vojenským aktivitám. Panovníci silně podporovali formálně nezávislé kapitalisty tak, aby si od nich mohli půjčovat finanční zdroje, které by jim posloužily k vybudování daňové soustavy a k samotnému výběru daní.
- (3) *Nacionalizace* (1700 až 1850). Období, kdy státy vytvořily masové armády složené převážně z jejich vlastní národní populace. Vladaři zcela pohltili armádní jednotky do státní administrativní struktury.
- (4) *Specializace* (1850 až dnešek). Je věkem, v němž se armádní jednotky staly velmi silnou specializovanou částí národní vlády. Došlo k organizační separaci finančního (rozpočtového) systému a vojenských aktivit. Navíc byla dotvořena hranice mezi policejními a vojenskými složkami.

Právě Tillyho periodizace formování států svým pojetím odráží změny, rytmus v koncentraci přinucení, kdy v každé další periodě došlo k nové, vyšší koncentraci zdrojů přinucení v rukou státu, k jejich centralizaci. Kromě kvantitativní změny v koncentraci přinucení docházelo i k jeho „kvalitativní změně“. Proměňovala se forma jeho použití, způsob, jakým bylo s přinucením zacházeno. Všechny čtyři etapy představují specifický „vzorec“ užití přinucení proti oponentům jak na vlastním území, tak i mimo něj. To, zdali bude panovník po vojácích vymáhat jejich účast v boji v rámci lenních povinností či je bude verbovat za žold nebo je bude povolávat do zbraně v rámci národní mobilizace, znamená existenci rozdílných konfigurací – vztahů – mezi válkou, přinucením a státní organizací. Ovšem vznik takovýchto konfigurací nepředstavuje dlouhý, pozvolný proces, ale naopak velmi rychlé a prudké zavedení inovací. Inovace na poli války tak tvoří určité pomyslné prahy mezi jednotlivými periodami formování států.²⁰³

Kromě výše zmíněných etap, Tilly rozlišuje ještě dva další časové bloky s odlišnou sociální dynamikou. Oba jsou dlouhé okolo pětiset let a mají poukazovat k míře změn, jež evropský kontinent prodělal.

²⁰³ V rámci této problematiky můžeme mluvit o následujících typech inovací:

- (1) Zavedení střeňných zbraní v přechodu od patrimonialismu k věku vyjednávání, jež se projevilo nutností najímat specializované žoldnéře, kteří dovedli efektivně využívat palných zbraní.
- (2) Změny v taktice během napoleonských válek; tzn. zavádění masových vojenských jednotek národního charakteru, vedoucí k přechodu od věku vyjednávání k nacionalizaci.
- (3) Oddělení policejních sil od vojenských, specializujících se na přinucení proti „domácí“ populaci [Tilly 1989b: 567, 1992a: 76-95; podrobněji viz Tilly 1985b; srov. též Collins 1986: 85-92].

Prvním z nich je *období mezi lety 990 až 1490*, pro nějž je typické, že na počátku celého procesu se Evropa skládala z přibližně pětiset autonomních územních struktur, v nichž žilo okolo 30 miliónů obyvatel. Na konci tohoto období se jejich počet zvýšil na 80 milionů a počet států se omezil asi na dvě stě územních jednotek. I když ty měly stále často podobu městských států, vévodství, biskupství a nezávislých spolků²⁰⁴; tedy rysů tribut vymáhajících říší a fragmentované suverenity. Nicméně je třeba uvést, že v závěru této etapy již existovaly zárodky větších územních celků, království, která disponovala určitou relativně vyvinutou správní strukturou [1992: 40-41, 46-47]. Tím, co spojovalo „život“ všech těchto států, byla *nedirektivní vláda*, která nezasahovala anebo nebyla schopná zasahovat do toků kapitálu. Míra centralizace moci byla tudíž jen na minimální úrovni.

Pro druhé období, které trvá od roku 1490 až do devadesátých let 20. století je naopak příznačné, že průběhu této periody došlo skrze eskalaci mezistátní konfliktní dynamiky k dramatické redukci počtu států. Díky čemuž se Evropa, kde na začátku 20. století žilo zhruba 600 miliónů obyvatel, skládala z přibližně pětadvaceti států [1992: 42-43]. Prvkem spojujícím vývoj státních organizací v této etapě se pak stala *direktivní vláda*, která byla na rozdíl od své předchůdkyně (*nedirektivní vlády*) schopná do toků kapitálů zasahovat. K takovéto činnosti však bylo nutné vystavět rozsáhlý administrativní aparát; rozšiřovat extraktivní schopnosti státu a centralizovat mocenské zdroje. Proces formování státních organizací tak procházel duální dynamikou redukce počtu suverénních územních celků na jedné straně a expanze mocenských zdrojů v rukou státu na straně druhé.

Efekty formování států

V rámci procesu formování států došlo k vzniku tří následujících ideálně typických variant států [1992: 21]:

- (1) *Tribut vymáhající říše*, které vytvářejí rozsáhlé vojenské a daně vymáhající aparáty, zajišťující jim přísun prostředků k „přežití“. Na druhou stranu ponechávají většinu místní správy v rukou regionálních držitelů moci, požívajících značné autonomie na centrální vládě. Jinými slovy řečeno, spoléhají se převážně na koncentraci přinucení, zatímco akumulace prostředků přinucení je na jejich územích slabá. Mezi typické reprezentanty tohoto typu státu bychom měli považovat většinu feudálních držav mezi 9. až 15. stoletím.

²⁰⁴ Výmluvnou ilustraci tohoto období nabízí Thomas A. Brady [1985: 10], podle něhož se pouze oblast jižního Německa v období mezi léty 1450 až 1550 skládala z až 69 svobodných měst.

- (2) *Systém fragmentované suverenity*. Představuje městské státy a federace měst často utvářející dočasné koalice a různé poradní instituce pro zajištění mocenské organizace. O nichž lze říci, že hrají stejně významnou roli ve válce i v míru, zvláště pak při vymáhání daní. Jen málokdy se daří takovými „státům“ vytvořit trvalý organizační aparát, jenž by dosahoval národního rozsahu. Postrádají totiž dostatečnou koncentraci zdrojů přinucení. Benátky, Janov či později Amsterdam, by mohly sloužit za exemplární příklady reprezentantů daného typu vlády
- (3) *Národní státy*. Jsou jednotnými, vojenskými, vykořisťujícími, správními organizacemi, sjednocenými v relativně koordinovanou centrální strukturu. Přitom se vyznačující jak akumulací kapitálu, tak i jeho náležitou koncentrací (centralizací). Následující charakteristiky by zajisté naplňovala Španělsko za vlády Filipa II. anebo Francie Ludvíka XIV.²⁰⁵

V průběhu posledního tisíciletí jsme pak mohli být svědky dlouhodobé koexistence všech tří typů států. Což je jeden z důvodů, proč není možné uvažovat o evropském formování států jako o jednotném unilineárním procesu, vedoucímu k formování národního státu, jenž později převládl jako nejkvalitnější forma vlády [1992: 21].

Ačkoli bylo uvedeno, že tyto tři formy států dlouho vzájemně koexistovaly, je třeba jedním dechem říci, že v období patrimonialismu dominovaly převážně tribut vymáhající říše. V následujícím období, „vyjednávání“, posílily své pozice státy s charakteristikami fragmentované suverenity. Národní státy touto dobou častokrát splývaly s oběma předcházejícími typy a neexistovaly jako čistá forma. Zlomovým se stalo období nacionalizace, během něhož se díky rozsáhlým změnám ve vojenství (vojenská revoluce) ukázal být právě národní stát nejúspěšnější variantou sociální organizace. A proto má dnes Evropa podobu národních států [1992: 66, 190-191].

Ostatně sám Charles Tillyho [1975a: 40] o konečném „vítězství“ národních států píše, že důvodem jejich přetrvání bylo to, že byly nejlépe schopné zajistit zdroje využitelné pro fungování státu a uhájít svou relativní pozici v čase i prostoru. Také si dokázaly úspěšně opatřit podporu kapitalistických podnikatelů a uspět v ozbrojených střetech s jinými státy. Mimo to pak navíc dokázaly homogenizovat vlastní populaci a v neposlední řadě rovněž získat podporu svého dlouhodobě nejvýznamnějšího politického rivala, pozemkové šlechty.

²⁰⁵ Je třeba uvést, že Tilly nechápe národní státy v jejich často užívaném nacionálním významu, ale pouze jako teritoriální jednotky. K jejich nacionalizaci podle něj dochází až v průběhu 19. století. Národní státy proto nemusejí mít explicitně národní populaci.

Kromě výše uvedeného lze proces budování státní struktury vystihnout následující čtveřicí prvků:

- (1) Pouze výjimečně si byli evropští vladaři vědomi určitého modelu státu, který za své vlády, prostřednictvím svých rozhodnutí, vytvářeli.
- (2) Nikdo cíleně nekonstruoval principiální komponenty národního státu – systém státních pokladen, daní, soudů a centrální administrativy. Všechny tyto prvky se obvykle formovaly v průběhu vývoje států nebo jako nezamýšlený produkt úsilí, vedoucího k řešení okamžitých problémů, speciálně výstavby a udržování vojenských jednotek.
- (3) Další státy – a eventuálně celé systémy států – byly silně ovlivněny transformačními procesy probíhajícími v ostatní státech a často tyto změny, formou nápodoby, následovaly.
- (4) Boj a vyjednávání (mezi vládoucí mocí a lokálními držiteli kapitálu) s rozdílnými třídami ovlivňoval podobu státních útvarů po celé Evropě [Tilly 1992: 26-27].

Kritika

Přestože je Tillyho teorie považována za jednu z nejpropracovanějších moderních teorií formování států, nevyhnula se po svém publikování četné kritice. Ta se soustředila na celkem pětici hlavních problémů, jež měly důležitým způsobem omezit správnost autorových závěrů ohledně vývoje států:

(1) Prvním okruhem problémů, na něž kritika útočí, je Tillyho přílišná generalizace některých sociálních jevů a procesů. „Tilly se snaží nalézt jednoduchou formuli k vysvětlení politické evoluce Evropy napříč celým milénium“, píše William McNeill, „avšak tato snaha o zjednodušení přináší i určité nedostatky“ [1992: 584]. V obdobném duchu se vyjadřuje i Thomas Ertman [1991: 745], který tvrdí, že Tilly někdy až příliš zevšeobecňuje své poznatky. Ne všechny Tillyho výsledky se totiž zdají být úplně adekvátní historické realitě. Např. předložené rozdíly mezi ruským a polským státem v 18. století byly mnohem významnější než ty mezi tímž ruským a kupříkladu pruským státem ve stejném časovém období. Přestože podle Tillyho první dva sledovaly stejnou vývojovou cestu, zatímco druhé dva nikoliv. Stejně tak trajektorie sledované Anglií a Francií by mohly na první pohled vypadat relativně podobně, jestliže je srovnáme s trajektoriemi, které sledovaly Benátky či Maďarsko. Ovšem podrobná historická studie Johna Brewera [1989] podporuje východisko oponující Tillymu, podle něhož tyto dva státy (Anglie a Francie) představovaly až do začátku Francouzské revoluce naprosté protiklady, dané formou vlády a způsobem svého vývoje.

Jack Goldstone [1991b: 177] upozorňuje, že Tillyho model, ačkoliv se tváří univerzálně, tak ho lze jen s obtížemi aplikovat na individuální dějiny Velké Británie a jejího utváření. Pro ni totiž není typický exogenní konflikt (válečné výboje), nýbrž konflikt endogenní, příznačný celospolečenským střetem během reformace, který o něco později vystřídal sváry mezi církví a královskou dynastií, případně souboj o řízení státu mezi vlastníky a nevlastníky půdy. Podobné výtky by podle Goldstona bylo možné adresovat i Tillyho interpretaci formování Francie anebo Itálie v některých z jím popisovaných období.

(2) Druhým problémem, k němuž směřují výtky, je Tillyho až příliš zásadní důraz na válku jako hnací sílu formování států. Tillyho trvání na tom, že to byla válka, jež sama vytvořila stát, přináší příliš mnoho nezodpovězených otázek, inklinujících k povrchním zjednodušením. Takovou výtku podporuje např. i Goldstone [1991b: 178], jenž tvrdí, že: „Tillyho na válku zaměřená koncepce je až příliš zjednodušující, než aby mohla postihnout veškeré rysy a příčiny dynamiky evropského formování států“. Jiný sociolog zabývající se formováním států, Michael Mann [1991: 1261], se domnívá, že hodnocení vztahu války k autorově modelu je především problémem teoretického rázu: „Pokud je stát definován jako přinucení držící entita, Tilly musí popisovat válku jako esenciální a v konečném důsledku i jako determinující veškerou státní aktivitu. Přesto, ekonomické aktivity moderních států pravděpodobně nejsou až takto závislé na vedení válek a už vůbec tomu tak není, jestliže bereme v potaz náboženské či ideologické aktivity některých z nich.“

Na tento nedostatek reaguje i Anthony Lynn [1991: 86]: „Tilly podle všeho klade až příliš velký důraz na přinucení, jako kdyby zde bylo jediné spojení mezi vládcem a vládou. Jeho kniha by byla vyváženější, kdyby vyhradila určitý prostor pro koncept legitimacy.“

(3) Lynn tak mimo jiné naráží i na třetí kritický bod Tillyho teorie, absenci konceptu legitimacy v modelu přinucení – potažmo v modelu formování států, jehož se téměř nijak nedotýká. Jakoby si Tilly vypůjčil Weberovu koncepci panství, ale zapomněl přitom na její legitimizační část. Podobně i William McNeill [1992: 584] píše, že: „[Tilly, JK] opominul roli evropské kleriky (roli náboženství a církve) a později např. intelektuálů při legitimaci užití surové síly; sil tak potřebných a tak nezávislých na Tillyho kapitálu a přinucení.“

(4) Čtvrtou kategorií výtek by bylo opomenutí určitých proměnných, jež pravděpodobně mohly ovlivňovat formování států stejným či mnohem výraznějším způsobem než kapitál a přinucení. To pravděpodobně vyplývá z přílišné snahy o rozsáhlou generalizaci sociálních jevů v dlouhém časovém období, která se podle Tillyho kritiků proměnila v přílišnou simplifikaci celého procesu formování států. Co bylo opomenuto?

Především to byla ideologie, ta nehraje v jeho konceptu žádnou roli. Je třeba říci, že reformace nebo nárůst nacionálních ideologií nejsou záminkami k vedení válek, ale ve skutečnosti válku tvarují podle své vlastní logiky. Další významnou makrostrukturní událostí, chybějící v Tillyho konceptu, jsou revoluce. Ty zde prakticky nehrají žádnou roli, až na to, že jsou odpovědí na důsledky války. To je podle současného nejvýznamnějšího badatele v oblasti sociologie revolucí „jednoduše bizarní“ [Goldstone 1991b: 177].

Podle McNeilla [1992: 584] patří k nejvýraznějším Tillyho opomenutí: (i.) Absence agrikulturních rozdílů v modelu formování států, a to i přes to, že v představovaném dlouhém časovém období žila velká část evropského obyvatelstva v zemědělských oblastech. (ii.) Taktéž odlišnosti v technikách kultivace, vlastnických zákonech a výsledcích sklizní měly s budováním evropských států více co do činění než obchodování, kapitál a města.²⁰⁶ (iii.) Tilly nevěnuje žádnou pozornost demografii a změnám v technologiích, které podmiňovaly přinucení a kapitál v odlišných trajektoriích a v rozdílných obdobích.

(5) Za pátou, shrnující kategorii kritiky by bylo možné považovat problematiku temporality. Tillyho model „pasuje“ jen na určitá období historie, není rozhodně časově univerzální. Sonescher [1991: 750] v tomto kontextu píše, že se Tilly ve svém zjednodušení a zevšeobecnění evropského vývoje nechal až příliš unést obdobím mezi 16. až 18. stoletím a parciální dynamiku evropských států přetavil v základní logiku jednání všech zemí. Léta 1550 až 1815 skutečně představovala období nesmírně intenzivního zápolení evropských států a toto období by snad jako jediné mohlo odpovídat Tillyho analýze procesů formování států, nejlépe „sedí“ na jeho interpretaci. Ovšem pro období od roku 1000 do roku 1550 a též v desetiletích po Vídeňské mírové konferenci lze jen stěží udržet logiku kapitálu a přinucení.

Rovněž Michael Mann [1991: 1260] se domnívá, že: „[...] tento koncept pracuje lépe pro dřívější etapy historie, kdy byly státy predominantně válečnými stroji, než pro ty následující. Existuje v něm mnoho originálních postřehů ohledně soutěžení států až do 19. století. Tilly je především „dobrý“ v přechodu od nepřímé k přímé vládě v období nacionalizace, ale v konečném období specializace tento argument začíná povážlivě slábnout.“²⁰⁷

²⁰⁶ Nedomníváme se, že je v tomto bodě McNeillova kritika příliš věcná, jelikož Tilly věnuje dostatek prostoru popisu vztahu měst a přilehlých regionů, jejich vzájemné závislosti a „vykořisťování“ venkovských oblastí jednotlivými městy. Tilly též neopomíjí rozlišovat mezi *městskými sítěmi*, tedy městy ekonomicky závislými převážně na ziscích z obchodu, a tzv. *místním centrálním systémem*, jenž redistribuuje pohyb zdrojů: potravin, zboží, atp. v rámci přilehlých regionů [Tilly 1992a: 52; podrobněji k této problematice viz Tilly 1989b].

²⁰⁷ Mann [1991: 1261] nakonec adresuje Tillymu ještě jednu výtku, která zde nebyla zařazena do žádné z pěti výše popsaných kategorií. Jedná se o výtku metodologicko-teoretickou: „Ne všechny historické statistiky jsou vždy předkládány s potřebnou pečlivostí [...] pro knihu s takovými teoretickými ambicemi a mnoha odkazy, Tilly téměř nezmiňuje žádné jiné teoretiky. Po několika zmínkách v úvodu o autorech jako Anderson, Moore, McNeill, Rokkan a Wallerstein zde není ani zmínka o Giddensovi, Hintzem a Marxovi. Skocpol a Weber jsou zmíněni pouze okrajově. Tilly se dokonce ani nezmiňuje o starších teoreticích „válečné teorie“ státu. Z nichž by

Závěr a pozitivní heuristika válečného přístupu

„Přinucení, kapitál a evropské státy“ patří bezesporu k nejlepším Tillyho studiím. Právě do ní promítnul podstatnou část svých zkušeností nashromážděných v průběhu studia evropské sociální dynamiky. Příčina formování států je podle něj monokauzální a není jí nic jiného než válka. Hlavní komponenty představují kapitál a přinucení, respektive jejich akumulace a koncentrace. Celý proces pak prochází skrze dvě dlouhé etapy ve směru od nedirektivní vlády k vládě direktivní. Průběh formačních procesů můžeme ovšem sledovat prostřednictvím ještě jemnější periodizace na čtyři časové úseky: patrimonialismus, věk vyjednávání, nacionalizaci a specializaci. V každé z nich dochází ke kontinuálnímu nárůstu jak přinucení, tak kapitálu na vyšší úroveň. Shodně se mění i forma jejich oboustranných vztahů. Konečným plodem celé vývojové dynamiky je nakonec profilace národních států a podstatné snížení četnosti státních jednotek po celém kontinentu. Nicméně do celého procesu vstupuje ještě jedna dodatečná strukturující proměnná, jíž je hospodářský charakter regionů. Tímto prvkem Tilly nejenom, že obohacuje na válku zaměřenou analýzu o (staro)nový pohled, ale dál podstatě rozvíjí dědictví ekonomizující tradice formování států. K ilustrativnímu zobrazení srovnej schéma č. 19.

Badatelův jednoduchý – univerzální – model je na jednu stranu nesmírně vyvrážděným a podnětným teoretickým konceptem, na druhou stranu platí za mnohá ze svých zevšeobecnění vysokou daň v podobě četných nepřesností a opomenutí. Pokud bychom měli parafrázovat samotného Tillyho [1992], tak se mu osobně příliš nedaří plnit to, co si ve své knize slíbil. A to kormidlovat svou práci mezi přílišnou generalizací a důrazem na absolutní nahodilost. Důraz na zevšeobecnění v jeho případě neoddiskutovatelně převážil.

Na tomto místě by bylo jistě možné uvést shrnutí valné části kritiky, jíž jsme vyhradili prostor o něco výše, nicméně tak neučiníme. Namísto toho upozorníme na jinou věc, a sice na to, že autor zaměřil velkou část své pozitivní heuristiky k velmi důkladnému rozpracování vztahů mezi vedením válek a podmínkami pro jejich vedení. Jinými slovy řečeno, autor se zaměřil na důkladné prozkoumání a konceptualizaci interakcí mezi tím, co nazývá kapitál a přinucení, tj. mezi důležitými hospodářskými uzly a lidmi, jež je kontrolují na jedné straně, a státy, které se pro svou existenci snaží všemi dostupnými cestami sehnat prostředky.

Na některé z Tillyho myšlenek vzápětí navázal Thomas Ertman (kapitola č. 15), když se pokusil vyřešit problém nestejnomyšlného působení geopolitického soupeření v autorově modelu (viz bod č. 5. badatelovy kritiky), a tím doplnit autorovou heuristiku o další faktory, a také Randall Collins (kapitola č. 16). Pro něj je typické, že svou pozornost upřel spíše

sám mohl profitovat, kdyby do své práce zahrnul autory jako Spencer, Gumpolwicz, Oppenheimer, Rustow nebo Thurnwald“.

k rozpracování prostorových faktorů, které podmiňují geopolitickou dynamiku, a tím podstatně diferencují výsledky působení války na vývoj jednotlivých států. O něco níže uvádíme shrnutí klíčových premis a bodů heuristiky Charlese Tillyho, skrze niž americký badatel rozvíjí obal daného teoretického výzkumného programu.

V-PH1: CÍLEM JE PRODUKOVAT TAKOVÉ TYPY TEORIÍ, V NICHŽ MEZINÁRODNĚ-POLITICKÉ VZTAHY A VÁLKA SEHRÁVAJÍ HLAVNÍ ČINITEL FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₄₅: *Formování státu je podmíněno vedením válek.*

- A. Válka vede k rozšiřování organizačních struktur státního aparátu a k zefektivňování jeho praxe.
- B. Rozšiřování státního aparátu a zefektivňování jeho praxe vede k zisku zdrojů – tj. hospodářských zdrojů a zdrojů přinucení.
- C. Koncentrace různých typů zdrojů vede k vyjednávání s držiteli těchto zdrojů.
- D. Vyjednávání s držiteli zdrojů vede ke kompenzacím ze strany státu.
- E. Výsledná podoba těchto kompenzací ovlivňuje formu státu.

P₄₆: *Vedení válek je podmíněno stavbou a profilací mezinárodního systému.*

- A. Státy se pokoušejí adaptovat na soupeřivou povahu mezinárodního systému.
 - (i) Státy se pokoušejí rozšiřovat své území – zejména pak monopol na přinucení, jež na těchto územích požívají, neboť se tím dostávají do lepšího postavení oproti jiným státům.
 - (ii) Státy, které neexpandovaly, riskovaly, že v dlouhodobém horizontu podlehnou státům, které své území a zdrojové základny rozšířily – tj. úspěšně provedly koncentraci různých typů zdrojů.

V-PH2: KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA TO, JAK ZMĚNY VE ZPŮSOBU VEDENÍ A INTENZITĚ VÁLEK OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₄₇: *Proměna vojenských technologií vede ke změně v intenzitě vedení válek.*

- A. Přispívají-li vojenské technologie k zintenzivnění vedení válek ve smyslu nárůstu zdrojů (hospodářských a fyzického přinucení) pro jejich vedení, dochází k zintenzivnění dopadu války na formování států – viz premisa P₄₅.
- B. Nepřispívají-li vojenské technologie k zintenzivnění vedení válek ve smyslu nárůstu zdrojů (hospodářských a fyzického přinucení) pro jejich vedení, efekty vedení válek na formování států se snižují, a to včetně svých konsekvencí – viz premisa P₄₅.

V-PH4: VYTVÁŘET TEORIE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ZPŮSOBY ZISKU ZDROJŮ PRO VEDENÍ VÁLEK.

P₄₈: *Způsoby zisku zdrojů pro vedení válek jsou podmíněny akumulací a koncentrací ekonomických zdrojů a zdrojů přinucení na území určitého státu.*

- A. Akumulace hospodářských zdrojů na území státu podmiňuje disponibilní zdroje, které mohou být využity k vedení válek a budování státu.
 - (i) Čím více těchto zdrojů mají političtí aktéři na území státu, tím spíše s nimi musí stát vyjednávat, a tím vyšší kompenzace jim za jejich zdroje musí také odvádět.
 - (ii) Kompenzace za tyto zdroje ovlivňují výslednou formu státu – politické instituce, z nichž je stát složen.
 - (iii) Pakliže je úroveň kompenzací vysoká, vznikají spíše konstituční režimy, zatímco pokud je nízká, dochází ke konstituci autoritativních režimů vlády.
- B. Koncentrace hospodářských zdrojů ovlivňuje zdroje, jimiž stát disponuje pro vedení válek.
 - (i) Čím více je těchto ekonomických zdrojů, tím spíše je stát schopen rozšiřovat státní správu a zefektivňovat její praxi.
 - (ii) Čím rozsáhlejší a efektivnější správou státní aparát následně disponuje, tím spíše je schopný se adaptovat na mezinárodní systém a zároveň je tím spíše s to provádět další zisk zdrojů.
- C. Akumulace zdrojů přinucení na území státu podmiňuje disponibilní zdroje, jež lze využít k následnému vedení válek a k budování státu.
 - (i) Čím více zdrojů přinucení mají političtí aktéři na území státu, tím spíše s nimi musí stát vyjednávat, a tím vyšší kompenzace jim za jejich zdroje musí také odvádět.
 - (ii) Kompenzace za tyto zdroje následně ovlivňují výslednou formu státu – politické instituce, z nichž je stát složen; viz (iii) z premisy P₄₈.
- D. Koncentrace zdrojů přinucení ovlivňuje zdroje, kterými stát disponuje pro vedení válek.
 - (i) Čím vyšší je úroveň těchto zdrojů, tím spíše je stát schopen rozšiřovat státní správu. A to zejména tím, že získává monopol na zdroje přinucení na jeho území, s jehož pomocí si může klást vyšší požadavky zdroje.
 - (ii) Čím rozsáhlejší jsou zdroje přinucení držené státem, tím spíše je stát schopen se adaptovat na mezinárodní systém.
- E. Koncentrace hospodářských zdrojů a zdrojů přinucení se vzájemně ovlivňují.

- (i) Čím více ekonomických zdrojů stát koncentruje, tím více zdrojů přinucení může koncentrovat.
- (ii) Čím více zdrojů přinucení stát koncentruje, o to více zdrojů kapitálu může stát vymáhat a potenciálně získat.

15.

THOMAS ERTMAN:

FORMOVÁNÍ STÁTŮ JAKO DOPLNĚNÍ PŘEDCHÁZEJÍCÍCH ANALÝZ

Na oba předcházející autory navazuje v mnoha Thomas Ertman (*1960). Právě jeho přepracovanou disertační práci, *Zrod Leviathana: Budování států a politických režimů ve středověké a raně novověké Evropě* [1997], lze s trochou nadsázky považovat za současnou hranici heuristiky, jež vychází z válečného přístupu ke studiu formování států. Autor se na rozdíl od svých předchůdců nesnaží prokazovat důležitost vojenských střetů pro utváření státních aparátů. Na místo toho upírá svou pozornost k zeměpisnému rozrůznění určitých typů vlád po evropském kontinentě, jehož vysvětlení podle něj nepřivedli ani Michael Mann, ani Charles Tilly ke zdárnému konci. Cílem Ertmanovy studie tedy není nic jiného, než postihnout příčiny vzniku specifických forem státních režimů, které vznikly uvnitř evropského prostoru mezi léty 1500 až 1800. Právě na tento aspekt upozorňuje i James Mahoney [2003: 9], když píše, že: „Thomas Ertman nezkoumá povahu procesů, které utvářely budování států skrze lidskou historii, ale na místo toho prozkoumává jedinečné faktory, které proměňovaly vývoj státních režimů na křesťanském Západě od 15. až do 18. století.“ Domníváme se, že tuto větu lze zároveň považovat za nejlepší možné vymezení autorova výzkumného programu.

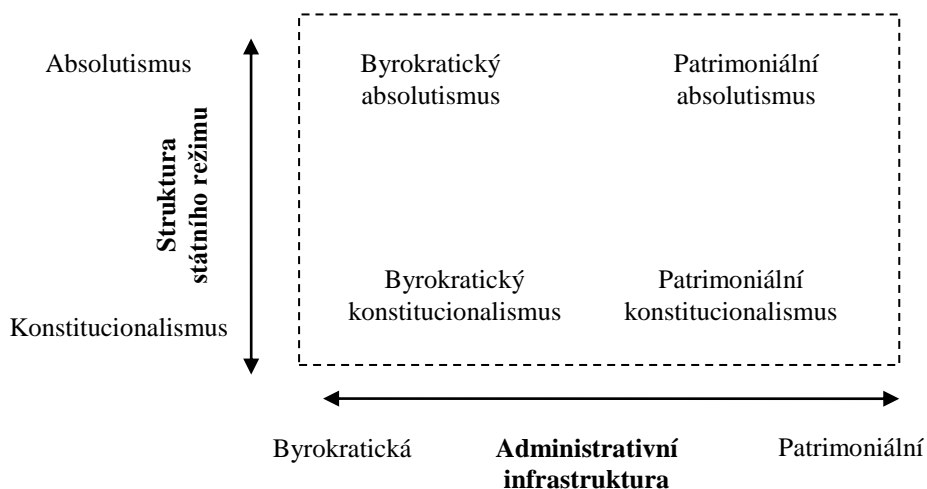
Časová mřížka Ertmanových analýz je však mnohem širší než období od začátku 16. do konce 18. století. Pro některé své argumenty se totiž dokonce uchyluje až do časů temného středověku, a sice do 6. až 9. století, čili daleko před rámeček, v němž raně moderní státy vznikly.

Vymezení prostorového rozpětí celé studie je úzce spojeno s autorovou komparativní metodou. Ertman usiluje o srovnání jednotlivých vývojových cest vedle sebe koexistujících politických režimů, a proto si vybírá jen ty evropské země, které mu slouží jako základní reprezentanti odlišných formačních trajektorií. Konkrétně mu jde o skupinu (1) tzv.

„latinských“ zemí (Francii, Španělsko, a částečně také Itálii), (2) Prusko, (3) Británii, (4) Skandinávii (Švédsko, Dánsko) a (5) východní Evropu (Polsko, Maďarsko – respektive Uhry). Všech pět regionů podle něj disponovalo naprosto odlišnou zkušeností ohledně tamějšího formování států. Rozmanitý podíl vlivu některých klíčových faktorů měl v těchto pěti regionech zásadním způsobem pozměnit výsledky celého procesu formování států. Nicméně je třeba na tomto místě jedním dechem dodat, že Ertman, možná že zcela záměrně, obchází formování tří jiných klíčových oblastí – Ruska, Holandska a italských městských států, které se logice jeho argumentace vymykají.

Jedním z Ertmanových nesmírně inovativních přínosů je rozlišení mezi *strukturou státního režimu* a jeho *administrativní infrastrukturou* (viz schéma č. 19). Zatímco za strukturu raně moderních vlád považuje badatel na jedné straně *absolutismus* a na straně druhé *konstitucionalismus*, v kontextu administrativní infrastruktury od sebe odděluje *byrokratickou* správu (v mnohém odpovídající pojetí byrokracie Maxe Webera) od *patrimoniálních* úřadů (tzn. takovou formu správy, jež je typická odprodejem úřadů a dodatečně i korupcí a neschopností vlastních reforem).²⁰⁸

Schéma č. 19: Čtyři klíčové formy států: 16. až 18. století [podle Ertman 1997:10].

²⁰⁸ Jan Keller [1995b: 82-83; 2009: kap. 2] prostřednictvím rozboru korespondence mezi francouzským ministrem Colbertem a jeho intendanty na přelomu 17. a 18. století velice ilustrativně popisuje, jak působily mnohé z neformálních struktur patrimoniální správy, která se sice mohla na první pohled tvářit jako byrokratická, ale ve skutečnosti nepředstavovala nic jiného než rozsáhlou klientskou síť, v níž se ze státu pomalu stával generalizovaný patron. V čem se patrimoniální správa lišila od tradiční (feudální) instituce klientely? Především zde nebyly redistribuovány statky a služby z majetku konkrétního patrona, ale z majetku mnohem většího, a sice státního. Podle Kellera je tak proces geneze moderního státu procesem opouštění dřívějších patronů a nalézání kontaktů na makléře, kteří mají zprostředkovat vztahy k patronu mocnějšímu, i když vzdálenějšímu a ve srovnání s dřívějšími pány mnohem abstraktnějšímu.

Autor se domnívá, že mnoho z neduhů předcházejících studií (Anderson – kap. č. 5; Poggi – kap. č. 10; Tilly – kap. č. 15; Wallerstein – kap. č. 6) je spojeno právě s tím, že obě odlišné dimenze států – druh výkonu vlády a druh administrativní správy – byly často zaměňovány anebo o nich nebylo alespoň uvažováno jako o autonomních dimenzích. Absolutismu byla často, aniž by došlo k důkladnému empirickému šetření, automaticky přiřazována byrokratická infrastruktura a konstitucionalismus se obvykle ztotožňoval s patrimoniální správou veřejných záležitostí. Ve skutečnosti však tyto čtyři prvky dávaly vzniknout naprosto odlišným formám státních útvarů. Evropské země vrcholného absolutismu se tak od sebe podstatně lišily a nelze je považovat za pozůstatky jediné formy vlády.

Zastavíme-li se u otázky Ertmanova pojetí státu, je třeba říci, že je výrazně makrosociální. Autor totiž uvažuje o formování státu zejména na úrovni působení mechanismů války a institucionálních opatřeními, jež mají stabilizovat právě pozici státu vzhledem k vedení válek. Oproti předcházejícím reprezentantům válečného přístupu však Ertman řeší i některé otázky, jež jsou spojeny s problematikou mezosociální úrovně, a sice problémy stavby státního aparátu v různých evropských oblastech, která má zásadní důsledky pro provádění extraktivních aktivit státu. Podobně jako i další autoři válečné školy pak on sám zůstává stále v realistickém paradigmatu, v němž státní organizace existují nezávisle na vůli jednajících aktérů a které představují objektivně existující síly sociálního světa.

Příčiny formování států

Na jakých aspektech závisí rozložení daných forem států? Podle Ertmana [1997: 6] existovala jedna rozhodující příčina a dvě dodatečné významné faktory, jež způsobily různou multilinearitu celoevropského vývoje.

Jelikož je Ertman zařazen pod válečný přístup, nemůže tomu být jinak než, že i v jeho případě ztělesňuje *válka* ten nejvýznamnější stimul pro utváření státních aparátů. Co se geopolitického soupeření týče, nijak se neodchyluje od poznatků předložených Charlesem Tillym, Michaelem Mannem či Brianem Downingem a Bruceem Portrem. Rozchází se s nimi však v jednom bodě. V důrazu na načasování geopolitického soupeření. Podle Ertmana neměly války mezi evropskými sousedy stejné dopady, pokud probíhaly před rokem 1450 a jestliže se odehrávaly až po roce 1450. V případě zemí, které byly vtaženy do rozsáhlých ozbrojených střetů před polovinou 15. století, museli místní vladaři vytvářet administrativní infrastruktury (sítě státních úřadů) s ohledem na již existující vazby k mocným feudálním klientům. Vyjednávání a dohody ohledně půjček zdrojů pro vedení válek zde přispívaly

k ustanovení *patrimoniální správy*. Ta ale byla po všech stránkách mnohem výhodnější organizací pro samotné výběrčí daní (často do určité míry nezávislé místodržící) než pro samotné panovníky. Naprosto odlišné důsledky měla geopolitická rivalita u těch států, jež se zapojily do nákladných střetů v evropském mezistátním systému po roce 1450. V těchto zemích nebyli panovníci shodou určitých okolností – monetární revoluce, úpadek síly šlechty a expanze urbánní ekonomiky – nuceni se nadále spoléhat na feudální spojence, ale mohli obráceně využívat vlastní zdroje a připravovat základy *protobyrokratické infrastruktury*, která se rozvinula v průběhu 17. a 18. století [1997: 4-6, 25-28, 319].

Nebyla to tedy jen struktura vztahů jednotlivých sociálních skupin, která hrála důležitou úlohu. Ertman [1997] se zmiňuje ještě o jiné podstatné složce – *úrovni znalosti písma*. Až s expanzí znalosti písma bylo možné skutečně efektivně využívat byrokratických předností. To, že k tomu došlo v období výrazných vojenských střetů je klíčové, neboť snaha o prosazení byrokratických aparátů byla ze strany panovníků o to intenzivnější a šlechta se v těchto časech nemohla inovacím bránit. Okamžitá odpověď na finanční výzvy způsobené válkou tak vedla jednak ke konsekvencím v podobě rozšiřování státních organizačních struktur, jednak k ní došlo, protože se oba procesy vzájemně posilovaly. Jakmile byly jedenkrát nové instituce ustanoveny, staly se nepostradatelnými a nebylo možné je jednoduše opustit.²⁰⁹

Složky formování států

Není to ale jen geopolitická dynamika, co ovlivňuje samotnou podobu státních organizací. Podle Ertmana existovaly dvě důležité struktury, obě pevně spjaté se specifickým vzorcem institucí v různých krajinách, jež se později projevovaly v jejich vývojových trajektoriích:

(1) *Utváření státní struktury v průběhu „temného“ středověku*. Významnou roli v celém procesu sehrála tradice, důsledky předchozího budování států z průběhu let 500 až 1000, zakořeněná v politické struktuře dílčích zemí. Právě v časech temného středověku vykryštovala báze budoucího konstitucionalismu, reprezentativních forem vlády. Asi vůbec nejdůležitějším takovýmto prvkem byly první stavy – *ständestaat*, hájící zájmy různých sociálních skupin. Konstituční tradice se však v evropské civilizaci silně různila a její existenci nebo naopak neexistenci lze spojit s dvěma rozsáhlými oblastmi: (i.) *Periferními územími* (např. Anglie, Skotsko, Skandinávie, Maďarsko, Čechy, Polsko), kde se místní instituce a elity těšily relativně velké autonomii a kde se později vytvořil dvoukomorový

²⁰⁹ Takovýto charakter sociální změny se též někdy označuje coby princip „jedenkrát nastoupené cesty“ („pathdependency“) a na některé z jeho základních rysů jsme upozornili v kapitole č. 9.

system stavovské participativní vlády. (ii.) *Jádro evropského systému* (např. Francie, Prusko, Itálie), pro něž byly typické centralizované státy, v nichž se vladařům dařilo zlomit odpor lokálních sil a začlenit jejich podstatnou část do státních úřadů. Tak se podle Ertmana zformovalo východisko pro ustanovení trojitého systému reprezentace, v němž ale byly stavy, např. francouzské *les états*, slabší než v případě periferních oblastí, čímž vnikly podmínky zvláště příhodné pro nástup absolutismu. Ten vyrostl v prostředí dlouhodobě neparticipativní vlády. Za jeden z hlavních rozdílů mezi oběma modalitami pak můžeme považovat rovněž to, že do první z nich byli aktéři z převážné části voleni, kdežto do druhé byli jmenováni, čímž byla narušena homogenita stavovských zájmů [1997: 19-25, 155; srov. též Schulze 2003: 30].

(2) *Existence dlouhodobých reprezentativní institucí*. Ta představuje třetí důležitý vývojový předpoklad, jehož výskyt ovlivňoval posun administrativní infrastruktury směrem k byrokratické správě či paradoxně tentýž posun v opačném směru. Linie tohoto posunu vždy závisela na konkrétních historických souvislostech. Např. dlouhá existence reprezentativních institucí v Anglii napomohla v průběhu 17. století ustanovit byrokratický systém. V Polsku a Maďarsku však existence shodných zastupitelských orgánů způsobila během 16. století posun k patrimoniální správě [Ertman 1997: 28-34].

Koexistence těchto faktorů – příčin v podobě působení rytmů geopolitické dynamiky, omezení s charakterem dlouhotrvajícího působení středověkého dědictví státní organizace a následná, velmi specifická role zastupitelských institucí – nejenom, že stála za samotným rozšiřováním státních struktur, ale přímo vedla k rozmanitým formačním trajektoriím evropských zemí.

Průběh formování států

Ertman sice přímo postup utváření států nekonceptualizuje, ale jak vyplývá z jeho popisu příčin a klíčových podmínek celého procesu, můžeme identifikovat tři rozhodující fáze v utváření moderních monarchií:

- (1) *Fáze temného středověku* (500 až 1000). Spojená s profilací prvních zastupitelských institucí – stavovských vlád. Později, když začaly státy vlivem geopolitického soupeření administrativně expandovat, konkrétní složení stavovských orgánů je přiblížilo buď konstituční, nebo absolutistické formě vlády.
- (2) *Fáze rané geopolitické dynamiky* (1000 až 1450). Během ní se především odehrával dlouhodobý vojenský konflikt mezi Anglií a Francií, který v obou zemích vedl

k rozšíření patrimoniální správy. K témuž vývoji došlo i ve zbylých latinských státech – Itálii a Španělsku [podrobněji viz Ertman 1997: 60-62].

- (3) *Fáze pozdní geopolitické dynamiky* (1450 až 1800). Konflikty v mezistátním systému eskalovaly v těchto časech nebývalou měrou a byly do nich zapojeny další a další země, u nichž však požadavky na zdroje (využitelné v těchto konfliktech) vedly spíše k rozvoji byrokratické správy. Ve stejném časovém období též vyšly najevo dlouhodobé účinky zastupitelských institucí, které např. v Anglii zvrátily vývoj k byrokratické správě na místo patrimoniální. K tomu došlo zejména v éře rozsáhlých parlamentních reforem mezi lety 1660 až 1714 [1997: 187-211]. V Polsku a Maďarsku se v kontrastu s tím pozdní geopolitická dynamika neprojevila byrokratizací, ale rozvojem patrimoniálních úřadů. I za tento jev mohl vliv zastupitelských institucí.

Efekty formování států

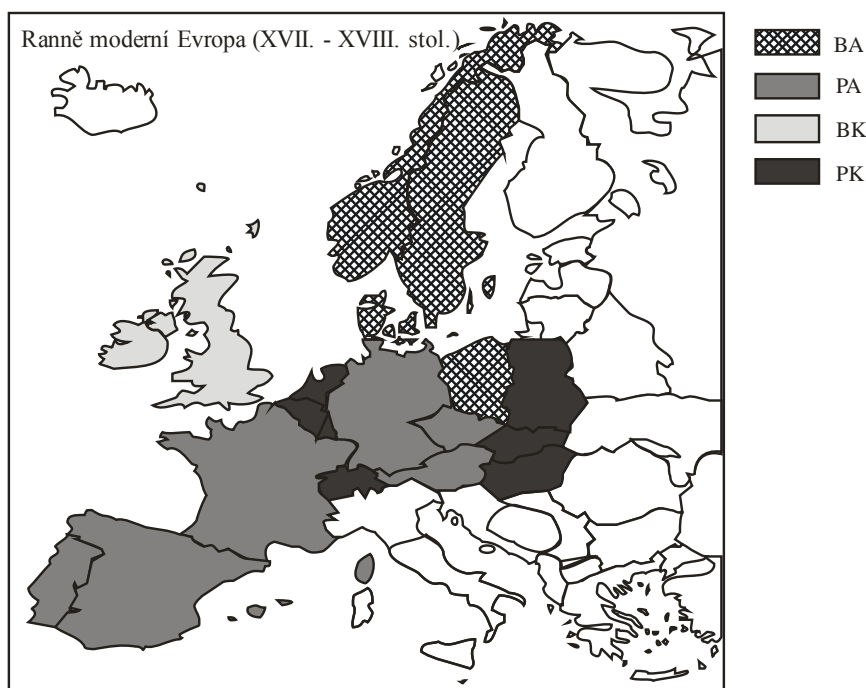
Souhrou výše popsané dynamiky získaly rysy raně novověké Evropy tvář čtyř naprosto odlišných forem států. Ty jsou také konečnou výslednicí Ertmanem analyzovaného posunu v geopolitickém konfliktu a časoprostorově různorodého vzorce vzniku a vývoje politických institucí. V případě Francie, Španělska a Itálie vedl brzký geopolitický konflikt a slabá reprezentativní vláda k patrimoniálnímu absolutismu, zatímco v případě Pruska se pozdní geopolitický konflikt a slabá reprezentativní vláda projevila ve vzniku byrokratické verze absolutismu. Jiné státy východní Evropy však v průběhu 16. století nastoupily cestu patrimoniálního konstitucionalismu. Z Anglie se pak v téže době stala byrokraticko-konstituční země [1997: 317-319].²¹⁰

Ertmanova formule vývoje evropských států však nefunguje bezchybně. Občas sama chybí. Neosvětluje totiž příčiny vzniku některých skandinávských států. V tomto ohledu je třeba upozornit na situaci Švédska a Dánska, které se shodně zapojily do mezistátního soupeření až později a zároveň disponovaly silnou reprezentativní vládou, následkem čehož by měly podle autorova modelu vyrůst v typické státy byrokratického konstitucionalismu. Namísto toho se však staly reprezentanty byrokratickému absolutismu. Čím to? Ertman

²¹⁰ Vnitřním charakterem absolutistických režimů se zabýval i sociolog R. Lachmann [1989]. Podle něj existovaly dvě varianty absolutismu: (1) tzv. *horizontální absolutismus*, pro nějž byla typická závislost šlechty na určitém území a systém, který byl propojený hustou sítí vzájemných mezi-osobních vazeb, a tzv. (2) *vertikální absolutismus*. Pro něj je příznačné, že existoval tam, kde Koruna disponovala vojenským monopolem a zestátnila církev. Panstvo bylo v tomto případě z velké části včleněno do státního aparátu a neponechávalo si územní autonomii. Za typického reprezentanta první formy můžeme podle Lachmanna považovat Francii, zatímco za toho druhého Anglii. V podstatě lze říci, že Lachmannova typologie odpovídá Ertmanovu rozlišení patrimoniálního (tj. horizontálního) a byrokratického (tj. vertikálního) absolutismu.

[1997: 33] v obou případech shledává, že obě skandinávské výjimky jsou spojeny s dodatečnými, přespříliš autonomními vlivy, než aby je jeho explanační schéma postihlo. V otázce švédského vývoje zasáhla do celého formačního mechanismu rozhodujícím způsobem vláda Gustava Vasy, nahradivší do té doby převládající politiku spolupráce mezi šlechtickými rody direktivními zásahy státu. V dánském království pak vychýlení z dějinného vektoru pravděpodobně způsobil příliv rytířů z Německa v průběhu středověku, v rámci tzv. „východní kolonizace“. Ten měl dodatečně omezit participativnost domácí vlády, čímž měl zároveň přivést dánské panovníky k centralizovanější správě, od níž již nebylo příliš daleko k absolutismu.

Mapa č. 5. Ertmanova konceptuální mapa Evropy

* Vysvětlivky: BA (byrokratický absolutismus), PA (patrimoniální absolutismus), BK (byrokratický konstitucionalismus) PK (patrimoniální konstitucionalismus).

Kritika

Ertmanův model (srovnej též schéma č. 19) se v mnoha ohledech podobá tomu Tillymu, ale na rozdíl od něj bere v úvahu také stavovské reprezentativní prvky a odlišnou temporalitu rozsáhlých geopolitických potyček. Ty svým načasováním proměňují mezistátní systém odlišným způsobem, než když jsou pojímány jako jedna strukturující příčina. Díky těmto inovacím, může Ertman načrtnout výchozí matici, podle níž vznikají v raně novověké Evropě různé formy politických režimů, respektive typy států. Dokáže tak částečně rozřešit důležitou otázku mnohocečnosti vývoje evropských zemí.

(1) Ovšem kvůli tomu, že se jeho konceptuální mapa Evropy opírá pouze o charakteristiky politických institucí a válečné dynamiky, ochuzuje se o to, aby zobrazila vývojové sekvence těch regionů, jež nebyly do jeho zkoumání zahrnuty: tj. oblastí silných urbánních center a též rozlehlých částí východní Evropy. Právě v tomto ohledu se projevuje Ertmanovo ignorování role hospodářské dimenze, která hrála důležitý faktor při získávání zdrojů ekonomického kapitálu pro vedení válek u Charlese Tillyho. Tomuto i dalším bodům kritiky se budeme podrobněji věnovat dále.

Prostorový rámec analýzy, jak jsme mohli výše postřehnout, hraje tedy významnou úlohu i v Ertmanově případě. A to z toho důvodu, poněvadž se autor nepokouší osvětlit vývojové trajektorie Ruska, tzn. východní verze feudalismu, ani italských a holandských městských států či v jiných analýzách také poměrně často opomíjené švýcarské konfederace, podstatně omezuje dosah platnosti svých argumentů. Proto se společně s dalšími badateli [Aylmer 1999, Black 1999, Strøm-Olsen 1998] domníváme, že do procesu formování států musely intervenovat i jiné faktory než jenom ty, které Ertman zmiňuje.

(2) Určité pochybnosti v rámci této debaty především způsobuje tzv. dlouhodobé působení zastupitelských institucí, které může formování států vychylovat jak směrem k byrokratické, tak směrem k patrimoniální správě, a to podle konkrétních dějinných okolností, jež se v dané zemi vyskytly. Je samozřejmě otevřenou otázkou, zdali není tím skutečným původcem změn administrativních struktur síla jednotlivých stavovských/třídních koalic, které tyto instituce ovládaly. Tam, kde překotně sílila buržoazie, jako se tomu stalo např. v post-alžbětinské Anglii, se pomyslné misky vah pomalu nakláněly na její stranu, čímž došlo k vydobytí racionálnější formy řízení státních financí. Čili takové, která podporovala zájmy obchodní oligarchie a která byla zároveň více neosobní, centralizovaná a promyšleněji řízená. Následkem čehož se zároveň mohla z převažující míry spoléhat na zdaňování aktivit expandujícího měšťanstva. Naopak tam, kde aristokracie uhájila své pozice, jako se tomu stalo v případě polské *szlachty*, byla posílena úloha regionálních reprezentantů státu, čímž vzniknul decentralizovaný správní systém odkázaný na přímé zdaňování rolníků a velkých pozemkových vlastníků. Ten pak samozřejmě inklinoval k patrimoniálnímu charakteru správy veřejných záležitostí.

Pokud bychom tedy připustili takovouto formu interpretace, v podstatě vycházející z práce Charlese Tillyho (kapitola č. 14), zvláště z jeho koncepce oblastí bohatých na přinucení a bohatých na kapitál, mohli bychom tvrdit, že rozhodujícím faktorem pro utváření formy státní správy nebyla klíčová dlouhodobá existence reprezentativních institucí, nýbrž charakter třídních koalic – respektive konkrétních politických aktérů. Jejich síla pak z velké části

závisela na hospodářském charakteru konkrétních evropských oblastí. Což je tvrzení, jehož podporu bychom mohli nalézt i u mnoha dalších historických sociologů různé teoretické provenience [viz např. Moore 1966; Skocpol 1979; Kiser, Schneider 1994, 1995, Teschke 2004, 2010].

Ertmanův pokus, stejně jako jakýkoliv jiný, vyloučit z konceptuální mapy Evropy hospodářské faktory, teoretické dědictví ekonomizujícího přístupu k formování států, se tak shledává s určitým nezdarem. Ten lze podle našeho soudu vykompenzovat pouze za předpokladu propojení již existujících badatelských škol, čemuž se budeme podrobněji věnovat v závěrečné kapitole této studie.

(3) Na daný problém z části navazuje rovněž diskuse autorem použité induktivní metody. Domníváme se totiž, že podobně jako v případě Martina van Crevelda (kapitola č. 12) ani Thomas Ertman nepostupuje ve své práci naprosto induktivní cestou. Mnoho indicií nasvědčuje tomu, že Ertman podstatnou část zemí do svých analýz pečlivě vybral, aby více či méně úspěšně dokumentovaly jeho teorii. Jinak si můžeme jen stěží vysvětlit, proč se blížeji nevěnuje utváření státních režimů ve střední Evropě a na území dnešního Německa respektive, o Itálii, Rusku a Švýcarsku nemluvě.

(4) Jinou formu námitky bychom mohli směřovat z pozice německého historika Hagan Schulzeho [2003: 65], upozorňujícího na odlišné příčiny transformace dánské konstituční monarchie v absolutistický režim. Co se týče Dánského státu, tak podle něj pravděpodobně sehrála svou nenahraditelnou úlohu domácí krize v podobě selhání rozhodovacích funkcí místní stavovské vlády, jež byla vystřídána, počínaje rokem 1661, absolutistickou správou. Ta měla v nouzi zajistit chod státu. Absolutistický leviathan se zde podle Schulzeho objevil proto, že dokázal nastolit řád na úkor skupinových půtek a nikoliv z toho důvodu, že v průběhu pozdního feudalismu došlo k významnému přílivu německé pozemkové šlechty na zdejší území, jemuž se dalo bránit pouze za pomoci centralizace rozhodovacích funkcí.

Ještě o něco zasvěcenější analýzu transformace z konstituční v absolutistickou monarchii na Jutském poloostrově nalezneme v textu dánského badatele Carstena Porskrog Rasmussena [2007: 112-115], který tvrdí, že dánský konstitucionalismus disponoval zcela jedinečnými rysy, jež ho odlišovaly od všech ostatních variant zastupitelských režimů raně moderní Evropy. Zatímco Ertman soudí, že všechny jím studované evropské země disponovaly dvou až tří komorovaným konstitučním systémem, podle Rasmussena mělo Dánsko pouze jeden zastupitelský orgán – říšský sněm, v němž zasedalo dvacet nejvýznamnějších šlechticů ze všech koutů tzv. oldenburské monarchie, jak byla tehdejší dánská konfederace někdy nazývána. Tento sněm pak z velké části hájil zájmy pouze aristokratické elity, čímž proti sobě

v dlouhodobém horizontu poštval jak panovníka, tak i nižších šlechtu, měšťanstvo a duchovenstvo. Když byla sérií neúspěšných vojenských tažení legitimita tohoto sněmu podkopána, král Frederik III. využil obecné nevole proti němu a za pomoci zbylých sociálních sil provedl státní „převrat“, skrze něhož nastolil, počínaje rokem 1661, absolutistickou vládu. Zmíněný popis bychom však měli doplnit ještě o dvě relevantní informace. Z Rasmusenova textu vyplývá, že dánský případ znamenal dlouhodobě hybridní koexistenci absolutistických a zastupitelských institucí. Proto ani transformace v absolutistickou monarchii zde neměla nijak zásadní dopady, poněvadž Dánsko, z jistého úhlu pohledu, již ze dvou třetin absolutistickým režimem dávno bylo. Válečné výdaje, které v průběhu 17. století dosahovaly i více jak dvojnásobku státního příjmu, nakonec napomohly centralizaci panovnické a nikoliv růstu stavovské moci, což zcela odporuje Ertmanovu tvrzení o tom, že státní celky, které zasáhly geopolitické tenze až později (tj. po r. 1450), měly nastoupit dráhu byrokraticko-konstitučních režimů.

Závěr a pozitivní heuristika válečného přístupu

Ačkoliv jsme měli příležitost postřehnout, že výše uvedená Ertmanova teorie není zcela bez obtíží, představuje velmi osobité a propracované rozvinutí pozitivní heuristiky válečného přístupu ke studiu formování států. V tomto ohledu Ertman doplňuje předcházející badatele zejména o důkladnější rozvinutí bodu, který souvisí s cílem utvářet takové druhy teorií, jež se zaměřují právě na to, jak změny ve způsobu vedení a intenzitě válek působí na vývoj států. Právě teze z této oblasti, jež ostatně také uvádíme níže, k tomu nejnosnějším z jeho teoretického příspěvku k heuristice válečného přístupu ke studiu vývoje států.

V-PH2: KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA TO, JAK ZMĚNY VE ZPŮSOBU VEDENÍ A INTENZITĚ VÁLEK OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₄₉: *Načasování a zeměpisná lokalizace geopolitického soupeření podstatným způsobem ovlivňují formu politického režimu.*

- A. Státy, u nichž došlo k výrazné konfliktní dynamice dříve, čelily vysokým nárokům na zisk zdrojů již v počátcích jejich formování.
 - (i) U států, které byly vystaveny vysokým požadavkům na zisk kapitálu dříve, nebyli političtí aktéři na území státu (rivalové státní moci) příliš silní.
 - (ii) Jelikož pak tito političtí aktéři nebyli příliš silní, nemohli klást rozsáhlý odpor a vymoci si vysoké kompenzace.

- (iii) Neboť tito političtí aktéři nedisponovali rozsáhlými kompenzacemi, jejich reprezentativní orgány byly slabé.
 - (iv) A jelikož jejich reprezentativní orgány nebyly silné, byly posléze pohlceny státní aparát.
 - (v) V těch případech, kdy stát podřídil reprezentativní orgány svým zájmům, vznikly autoritativní režimy vlády.
- B. Státy, jež čelily výrazné konfliktní dynamice dříve, byly vystaveny vysokým nárokům na zisk zdrojů až v pozdější fázi jejich utváření.
- (i) U států, jež byly vystaveny vysokým požadavkům na zisk zdrojů později, byli političtí aktéři na území státu relativně silní.
 - (ii) Jelikož političtí aktéři disponovali značnou mocí, mohli klást státní požadavkům odpor a zároveň byli schopní na státu vymáhat rozsáhlé kompenzace.
 - (iii) Poněvadž tito aktéři disponovali rozsáhlými kompenzacemi, jejich reprezentativní orgány byly velmi silné.
 - (iv) Síla reprezentativních orgánů se projevovala tím, že byly schopné intervenovat do fungování států.
 - (v) V těch případech, kdy se stát musel významně podřizovat zájmům reprezentativních orgánů, vznikaly autoritativní režimy vlády.

P₅₀: Načasování a zeměpisná lokalizace geopolitického soupeření podstatným způsobem ovlivňují formu státní správy.

- A. Státy, u nichž došlo k výrazné konfliktní dynamice před polovinou patnáctého století, čelily nárokům na zisk zdrojů dříve.
- (i) U států, které byly vystaveny vysokým požadavkům na zisk kapitálu dříve (před polovinou patnáctého století), stát mohl k extrakci zdrojů od populace používat pouze mechanismy patrimoniální správy.
 - (ii) Tam, kde došlo k rozsáhlé aplikaci těchto správních mechanismů, vyprofilovala se patrimoniální organizační struktura.
- B. Státy, u nichž došlo k výrazné konfliktní dynamice po polovině patnáctého století, čelily nárokům na zisk zdrojů mnohem později.
- (i) V případě těch států, jež byly vystaveny vysokým požadavkům na získávání zdrojů později (po polovině patnáctého století), stát mohl k extrakci zdrojů od populace používat mechanismy rané byrokratické správy.
 - (ii) Pakliže byly dané mechanismy rozsáhle využívány, v rámci státu se vyprofilovala byrokratická organizační struktura.

16.

RANDALL COLLINS:

STÁTY MEZI ROZPADEM A EXPANZÍ

Americká sociologie druhé poloviny 20. století má mnoho jedinečných postav, mezi které bezesporu patří i *Randall Collins* (*1941). Ačkoliv se o tomto autorovi v Čechách spíše mlčí, jak shledává Jiří Šubrt [2008b: 162], jeho dílo tvoří nesmírně široká škála témat: propojování mikro a makro roviny, sociologie filosofie, teorie sociálního konfliktu či koncepce interakčních rituálů. Existuje však ještě jedna neméně významná oblast Collinsova bádání, již on sám nazývá *makrohistorií*. Co pro Collinse přesně znamená? S odvoláním na Emila Durkheima zdůrazňuje, že je to jedinečný způsob objevování historických struktur: „Politické a ekonomické základy společností, obzvláště ty spojené se státem, vedením válek, vládními systémy a hospodářstvím, můžeme nejlépe studovat ve spojení mnoha dílčích historií (rozuměje historií institucí) v dlouhém časovém horizontu. Durkheim chtěl, aby sociologické teorie nebyly mikroskopické, ale aby je bylo možné nazývat makroskopy“ [Collins 1999: 1].²¹¹

Součástí takového pojetí makrohistorie je i formování států. To má však v autorově podání jedinečnou podobu. Collins jej totiž nepředkládá jako ohraničený prostor bádání, ale jako syntézu hned několika výzkumných polí. Zčásti jde o *geopolitické teorie státní moci*,

²¹¹ Neméně podstatným rysem makrohistorie je i přenesení důrazu z vnitřní na vnější kauzalitu při vysvětlování transformací makrosociálních struktur [Collins 1999: 6]. Stát již není považován za hlavní analytickou jednotku. Tou je napříště mezistátní systém, civilizační okruh či světová kapitalistická ekonomika jako celek. Samotná makrohistorie je podle Collinse hluboce zakotvena v konfliktologické tradici, jedné ze čtyř sociologických paradigmatických větví. Konfliktologie podle něj vede až k trojici autorů 19. století, Marxovi, Engelsovi a Weberovi, a zdůrazňuje historickou úlohu sociálních tenzí v dlouhodobých proměnách společnosti. Právě kombinace kumulace empirických dat z oblastí historiografie a „vyzrávání“ teoretických konceptů konfliktologické školy v průběhu 20. století – čili jistá myšlenková fúze marxismu a weberismu – kulminovala ve zlatém věku makrohistorie, tj. v sedmdesátých až osmdesátých letech 20. stol., jehož odezvou je i Collinsova studie [Collins 1994: 47-120; srov. též 2006: 19-20].

kteřé sám modifikoval, zčásti zde řadí *teorie zhroucení států* (state-brakedown theories), jež jsou v Čechách známější pod názvem sociologie revolucí. V neposlední řadě se tohoto výzkumu týkají i na válku zaměřené teorie formování států (např. Downing 1992; Mann – kap. č. 13; Tilly – kap. č. 14). Syntézou všech těchto prvků dospěl americký sociolog k tvrzení, podle něhož je formování států pouze jednou stranou vývojového kontinua politických režimů. Ty vždy oscilují mezi svým vlastním rozpadem a geopolitickou expanzí [Collins 1999: 44].

Když vezmeme v úvahu časoprostorové vymezení Collinsovy studie, narazíme na problém. On sám totiž neusiluje o načrtnutí nové samostatné teorie formování států, ale spíše o zasazení části dosavadního bádání do nového světla. Jinými slovy, Collins nechce znovu vyprávět příběh vývoje států, který již před ním zpracovali Charles Tilly či Michael Mann, tj. autoři, o jejich práci se sám nejvíc opírá. Ale chce na teoretické úrovni načrtnout pravděpodobný všeobecný model vztahu mezi formováním a rozpadem států. Jeho úsilí je tudíž teoretické a nikterak nesměřuje k popisu konkrétních formačních trajektorií a dílčích změn v jednotlivých zemích. Collinsovi jde tudíž o rozvinutí, podobně jako Ertmannovi, o rozvinutí některých bodů pozitivní heuristiky válečného přístupu.

Pro náš rozbor z toho plynou dvě důležité věci. Za první, u Collinse nemůžeme přesně rekonstruovat časoprostorové vymezení jeho modelu. Na to lze pouze částečně usuzovat z použité primární literatury a z drobných narážek v textu. Pokud bychom se těchto informací držely, mohly bychom uvést, že jeho model platí pro raně novověkou Evropu, a to přibližně v letech 1500 až 1800. Za druhé, Collinsovo úsilí je v první řadě teoreticko-syntetické. Ukazuje, jak je formování států integrálně spojeno s jinými procesy, což je také důvod, proč je Collins nejenom chronologicky řazen až nakonec našich analýz.

Vztah společnosti a státu

Collins, věrný Weberův apologet, staví svůj model na principech analýzy konceptu státu právě tohoto německého klasika sociologie. Podle něj expanze státu jakožto specifické organizace vojenské a politické moci podmiňuje, kterak se mohou třídy mobilizovat jako političtí aktéři. Stát nejenom, že ovlivňuje vnitřní sociální dynamiku, ale jakmile je jedenkrát ustanoven jako podmínka regulace občanské společnosti, mohou se procesy byrokratizace a mobilizace zájmů dát do pohybu [1999: 10]. Čím silnější je stát ve smyslu jeho geopolitické mocenské prestiže, tím je pro něj snazší ovládat vlastní populaci. Obzvláště poté, když ustanoví instituce politické a kulturní participace [1999: 84]. Stát je tedy autonomní politická

organizace schopná prosazovat svou vůli subjektům vlády. Přesto však její autonomie není nikdy zcela stoprocentní, neboť i ona z části závisí na legitimitě, které se těší u svého lidu. Navíc díky tomu, že autor usiluje o zmapování toho, jakým způsobem mezinárodní systém ovlivňuje vývoj státních organizací, je jeho pojetí státu výrazně makrosociální. A jelikož přebírá pojetí mezinárodních vztahů z tzv. neorealismu je jeho koncept rovněž výrazně realistický, ve smyslu ontických charakteristik sociální reality.

Příčiny formování států

Geopolitické postavení států a dále pak jejich rozšiřování a rozpad jsou spojeny s jedním důležitým sociálním fenoménem – *válkou*. Ta je jejich ústředním pojítkem a příčinou většiny základních transformací. Státy jsou zkrátka zasazeny do multistátního systému, v němž pokud válku nevedou, její hrozba se nad nimi minimálně vznáší. Slovy Hanse Morgenthaua [(1948) 2006: 50]: „Veškerá historie ukazuje, že národy aktivní v mezinárodní politice se kontinuálně připravují, jsou aktivně zapojeny nebo se zotavují z organizovaného násilí ve formě války.“ Jelikož jsou sociální elity závislé na existenci státního aparátu, je v jejich vlastním zájmu, aby byl stát na válku dobře připraven a byl v ní úspěšný [Collins 1999: 46].

Přežití v řevnivém geopolitickém systému, v němž se usiluje o nové přerozdělení ekonomických a materiálních zdrojů, ale není jediným podstatným důvodem pro vedení válek. Collins [1999: 49-50] zdůrazňuje ještě jeden neméně závažný důvod, a tím je posílení legitimacy státu. Podle něj existuje úzká spojitost mezi postavením země v geopolitickém systému a legitimitou vlády. Neúspěch na mezinárodním vojenském kolbišti může závažným způsobem omezovat možnosti panovníků a osob, jež kontrolují státní aparát v regulaci na území státu, a tím např. snižovat zisk finančních zdrojů. V dlouhodobém horizontu pak přispívá k oslabování geopolitické pozice země, přibližuje ji porážce v následujícím kole válečných střetů.

Složky formování států

Jestliže válečné běsnění rozpoutává restrukturalizaci mezistátního systému a států samotných, je nezbytné sledovat, jakým způsobem se s ním administrativní aparáty vypořádávají. Collins [1999: 6, 8] v tomto případě soudí, že pokud chceme této adaptaci porozumět, musíme se k jejímu vysvětlení obrátit ke geopolitice, neboť ignorování vnějšího kontextu by vedlo k opomenutí těch nejdůležitějších předpokladů politických a ekonomických struktur. Veškeré sociální jednotky jsou totiž zásadním způsobem konstituovány zvenčí.

O geopolitickou teorii²¹² se sociologie dlouho nezajímala. Dnes však zájem o ni neustále roste. K důležitému obratu došlo poprvé v průběhu šedesátých let, kdy nejdříve Reinhard Bendix [1967] formuloval nový modernizační model²¹³ a o něco později uspěla i teorie světového systému, vyzdvihující některé souvislosti sociálního vývoje a vztahů mezi státy. Teorie Thedy Skocpolové [1979], snažící se za pomoci některých konceptů převzatých z geopolitiky osvětlit příčiny revolucí, pak znamenala definitivní zakotvení tohoto přístupu v konceptech historické sociologie.

Geopolitika zdůrazňuje autonomní roli státu, proměny jeho ekonomických a materiálních zdrojů použitelných v případě ozbrojených konfliktů, zeměpisným faktory podmíněné vztahy mezi státy a mnohé další prvky. Jejím průvodním rysem je multidimenzionální analýza [Collins 1999: 8, 39, 44].

Randall Collins mnoho z poznatků geopolitiky propojil a zobecnil do *teorie podmínek expanze a úpadku územní moci států*.²¹⁴ Právě tato teorie udává základní složky, které ovlivňují formování státních útvarů ve směru jejich úspěšné mocenské expanze a budování struktur na straně jedné a postupného oslabování na straně druhé. Jaké jsou ony základní podmínky, které naklánějí pomyslné misky vah na tu či onu stranu? Collins [1994: 98, 109-110; 1999: 39-41, 45, 269] za ně považuje následujících pět bodů:

- (1) *Rozloha a zdroje výdajů plynoucích z územní expanze*. Větší, více osídlené a na zdroje bohaté státy expandují na úkor těch menších. Tento princip je mnohdy postulován jako

²¹² Geopolitika je vědní obor vznikuvší na přelomu 19. a 20. století nejenom na rozhraní dvou staletí, nýbrž i na rozhraní dvou druhů věd – přírodních a společenských. Dříve se geopolitika též označovala termínem politická geografie. V anglosaské literatuře můžeme zase nalézt pojem geostrategie. Předmětem geopolitického výzkumu jsou vztahy mezi zeměpisným prostředím a státy: úloha polohy dané země, její velikosti, lidnatosti, tvaru území i vnitřní sociálně-prostorové konfigurace. Mezi zakladatele oboru patří němečtí badatelé Fridrich Ratzel, Karl Haushoffer a britský admirál Alfred T. Mahan, proslavený svými studiemi o nezbytnosti námořní převahy, jestliže chce země usilovat o post velmoci [Mahan 1918], či Američan Halford McKinder, autor koncepce „Heartlandu“ – geopolitického centra světa rozkládajícího se v centru Euroasie [McKinder 1996]. Podrobněji k rané geopolitice srovnej [Sorokin 1928: 99-193].

Mezi současné výrazné tváře geopolitiky patří G. Modelski [1988], ekonom Kenneth Boulding [1962], sociologii se zabývající Arthur Stinchcombe [1968], o globální historii usilují William Hardy McNeill [1982] či v jedné z kapitol této publikace zmiňovaný Martin van Creveld [1991]. Většina těchto badatelů, interdisciplinárních svým založením, znovu promýšlí specifičnost vztahu mezi přírodními podmínkami a společensko-technologickým vývojem, bez jehož nahlédnutí není možné uchopit všeobecnou sociální dynamiku v jednom celku.

²¹³ Bendix neformuloval proces modernizace jako paralelu přirozeného vývoje, ale coby způsoby napodobování (*mimesis*) úspěšných vůdců a vedoucích států. Bendixův model obsahuje některé weberovské inspirace, obzvláště ty založené na principu napodobování mocenské prestiže států v mezinárodní aréně. Nápodoba měla podle něj sloužit růstu geopolitické moci [Collins 1999: 44].

²¹⁴ Collins zdůrazňuje, že je jeho zobecnění vyvozeno ze dvou druhů materiálů. Z části využívá existující geopolitické literatury, která se snaží postihnout sociální procesy v Evropě po roce 1500, z části je zobecnění vyvozeno z analýz historických atlasů mapujících dějiny států od třetího tisíciletí před naším letopočtem až po dnešek [Collins 1999: 268]. Právě na základě této teorie Collins [1995] na konci sedmdesátých let předpověděl budoucí kolaps sovětského impéria, který se měl podle jeho předpokladů odehrát nejpozději do třiceti let.

základ vítězství a porážek ve válkách.²¹⁵ Singer [1979] dokonce došel k závěru, že relativně malá výhoda ve zdrojích, jež se ovšem kumuluje po dlouhou dobu, může v důsledku znamenat významný konečný rozdíl.

- (2) *Geopozice v podobě „periferního nástupního postavení“ zvýhodňujícího územní expanzi.* Tato teze udává, že země s protivníky na méně frontách expandují spíše než země s protivníky na mnoha frontách. Přírodní překážky nutí některé státy ke koncentraci sil. Naproti tomu rozsáhlá území bez přirozených hranic mohou pojímat mnoho států. Takovéto prostory pak bývají často dobyty výpadem z periferie.
- (3) *Fragmentace vnitřních států.* Jak plyne čas, státy v centru zeměpisného regionu se postupně rozpadají na menší a menší jednotky. Jedním z důvodů, proč k tomu dochází, je i to, že jsou vystaveny dlouhodobému tlaku „periferních“ států, jimž je bráněno v rozšiřování zdrojových základů. Vnitřní státy, mající potencionálně mnoho nepřátel na více frontách, se proto často uchylují k vytváření koalic proti silným periferním zemím.²¹⁶ Podle Collinse logika postavení státu v prostoru nesmlouvavě říká, že pouze politické jednotky s optimálními zeměpisnými základnami jsou schopné dlouhodobého kontinuálního rozšiřování. Výhoda periferie nespočívá ani v kultuře, ani ve zdrojích, ale v geopolitické struktuře. Interní státy, jež jsou oslabeny, se rychle štěpí do místních základů moci.
- (4) *Kumulace geopolitických podmínek.* Tři předchozí charakteristiky geopolitického systému mají kumulativní charakter; tzn., že se jejich důsledky pro mezinárodní systém v dlouhém časovém horizontu sčítají a prohlubují, až dojde k masivnímu zjednodušení mezinárodněpolitického rozložení sil a k následnému urputnému soupeření mezi několika málo vyzyvateli. Konečnou konsekvencí je to, že se v průběhu několika staletí dramaticky sníží počet státních celků, neboť ty velké polykají ty menší anebo s nimi nanejvýše uzavírají politické aliance.
- (5) *Rozdíly ve způsobu zisku kapitálu.* Ne v každém státu probíhá zisk zdrojů na válku stejným způsobem. Ty se od sebe principiálně liší. Collins konkrétně využívá Tillyho

²¹⁵ Např. podle Andreskiho [1968: 79, srov. též Gilpin 1981; Modelski, Thompson 1988; Thompson 1988] mají větší státy, co se materiálních zdrojů a efektivního rádiu použití vojenské síly týče, přirozenou výhodu nad menšími územními celky. Navíc v průběhu historie, prostřednictvím pokroku v transportních a komunikačních technologiích, se velikost efektivně bránitelného území zvětšovala, čímž rostla i samotná velikost států.

²¹⁶ Je to právě Hans Morgenthau [2006: 193-208, srov. též Gilpin 1981], který zdůrazňuje úlohu vytváření aliancí. Navázání spojení s jinými státy, soudí Morgenthau, omezuje převahu vůdčích politických jednotek. Pokud však síla této aliance vzroste až příliš, nezdědka se proti ní zformuje protialiance se záměrem obnovit mocenskou rovnováhu.

(viz kap. č. 14) konceptu oblastí bohatých na kapitál (capital-rich regions) a území bohatých na přinucení (coercion-rich regions), aby ukázal, že budování a samotný vzhled vnitřních organizačních struktur států se bude lišit podle způsobu výběru zdrojů na válku. Zdali bude převládat extraktivní přinucení rolníků anebo zdaňování bohatých obchodníků. Podobně i Downing [1992] tvrdí, že tam, kde byly státy nuceny dříve byrokratizovat své struktury a získávat rozsáhlejší sumy peněz pro přečkání válečných událostí, se vyvinuly autoritativní politické režimy. Zatímco tam, kde byly tyto transformace o něco odloženy, došlo k vytvoření nejsilnějších reprezentativních institucí.²¹⁷ Celkově vzato rozdíly ve způsobu zisku kapitálu ovlivňují dosažitelné množství zdrojů použitelných v mezistátním konfliktu, čímž podstatně ovlivňují rozšiřování anebo oslabování konkrétního státního aparátu.

Schematicky řečeno je struktura zdrojů využitelných v případě vojenské konfrontace klíčem k porozumění jak formám státní organizace, tak jejímu postavení v rámci geopolitického systému. Celková geopolitická moc je úzce svázána s bodem (1), její vzestup a pád pak s body (1) až (5). [Collins 1999: 45]. Ještě než se budeme blíže zabírat efekty státního soupeření, jak se vítězství a porážky v mezistátní aréně odrážejí v charakteru států, musíme se pozastavit u průběhu formování států; jímž jsou v tomto konkrétním případě míněny dlouhodobé variace geopolitické dynamiky. Její proměny vytvářejí rozhodující podmínky pro transformace státních aparátů.

Vývoj formování států

Collins [1999: 41] i přesto, že jsme výše upozornili na problematičnost jeho časoprostorového vymezení, se pokouší nastínit některé důležité vývojové trendy. V západní Eurasii podle něj ze všeho nejdříve došlo k difúzi zemědělské populace, následované ustanovením dvou proti sobě směřujících sil přesně v centru regionu (Západofranská a Východofranská říše). Později, když se tyto síly vyčerpaly, se situace modifikovala. A to v tom smyslu, že se konsolidovaly dva rozdílné mocenské bloky, jeden lokalizovaný převážně centrálně (Francie) a druhý umístěný blíže periferie kontinentu (Anglie).

Poněkud méně obecně Collins [1999: 268] formuluje daný problém takto: Z politicky fragmentovaného evropského kontinentu se postupně vynořily celkově tři rozsáhlá impéria či imperiální koalice, které se pokoušely získat výsostné civilizační postavení. Nejdříve šlo o

²¹⁷ Tomuto členění vcelku přesně odpovídá i Mannovo [1986: 458, 460-461, 479-480] rozdělení na námořní a pozemní mocnosti, v nichž různorodá struktura státních výdajů nakonec ústí v odlišné typy vládních režimů – konstitucionalismus v prvním případě a absolutistický stát v druhém.

Španělsko-habsburskou říši, která proti sobě vyprovokovala koalici se zeměpisným centrem ve Francii. Poté ji následovala francouzská velmocenská a diplomatická expanze, jež nakonec vyvrcholila v napoleonském císařství. Poslední takový blok představovala na Německo centrovaná osa mocností, která se utkala s aliancí periferních států. K čemuž došlo nejdříve v první a o něco později i v druhé světové válce.

Oproti předcházejícím dvěma blokům, které bychom spíše situovali do časů raného a vrcholného středověku, odpovídají zmíněné tři „imperiální“ fáze událostem odehrávajícím se od 16. až do poloviny minulého století.

Každá ze zmíněných mocenskopolitických konstelací vtiskla určitému období charakteristickou tvář a dodatečně způsobila vysokou geopolitickou tenzi.²¹⁸ Konflikty vyvolané geopolitickou polarizací vytvářely tři základní druhy dopadů [1999: 41, 268-269]:

- (1) Jeden ze států zvítězil, čímž se mu otevřela cesta k regionální hegemonii.
- (2) Oba státy nebo mocenské koalice byly natolik vyčerpány, že se otevřela cesta k expanzi „vyčkávacímu“ státu.
- (3) Nejexpanzionističtější koalice byly díky kompletnímu vojenskému vyčerpání nakonec vždy poraženy.

O jiném důležitém vývojovém procesu, který se v evropském prostoru odehrával, jsme se pak již stačili zmínit v předcházející podkapitole. A sice o tom, že kumulace geopolitických podmínek a soupeření v průběhu tří intenzivních cyklů mezistátních střetů nakonec vedla k redukci množství státních těles. Jejich počet se postupně drasticky snížil.

Efekty makrosociální dynamiky

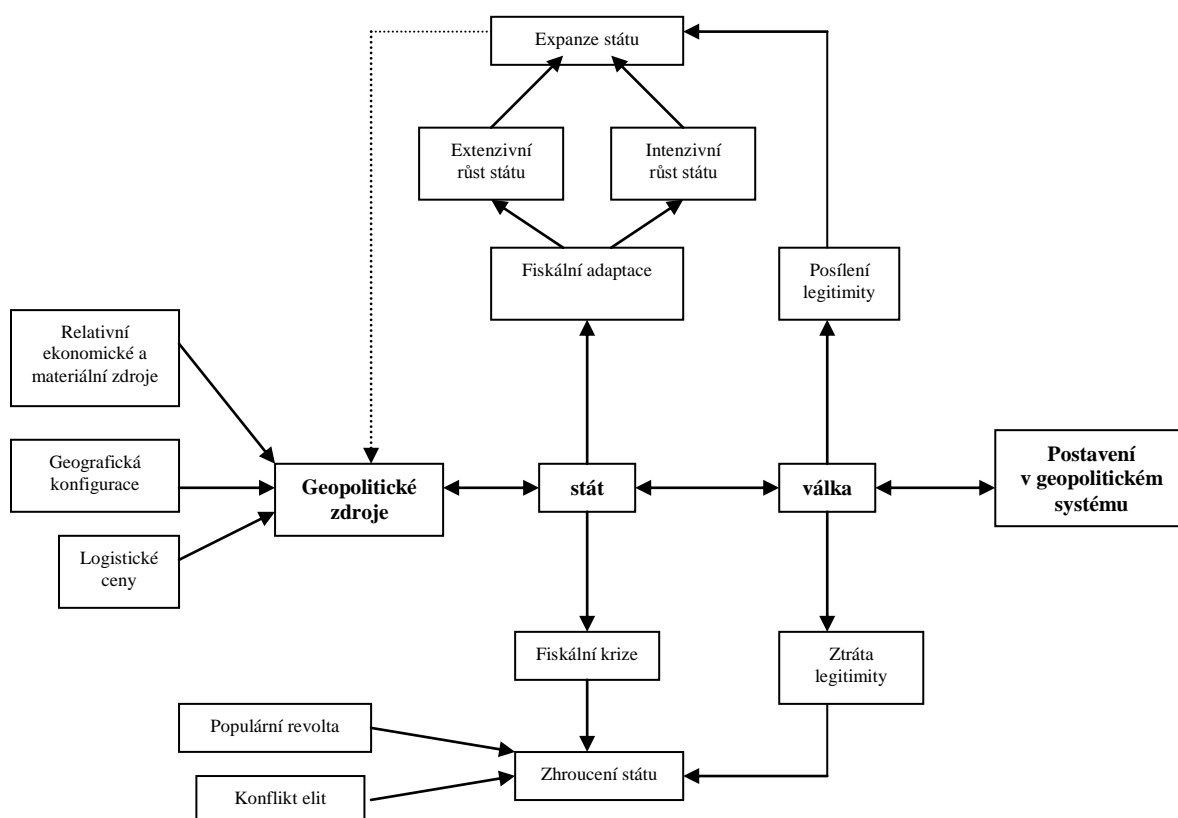
Porážky a vítězství ve válkách vedou ke dvěma důležitým efektům. Tím prvním je *mocenská expanze*, jejíž nedílnou součástí je i formování států – rozvoj jejich organizačních struktur. K tomu však dochází pouze za předpokladu, že je daná země schopna přežít v nestabilním geopolitickém vzorci. Druhý neméně důležitý efekt představuje *zhroucení státu*, oslabení jeho autonomie a omezení schopnosti vládnout svému obyvatelstvu – tj. oslabení státních organizačních struktur. Jelikož Collins věnuje oběma složkám ve svém výzkumu největší pozornost i naše analýza se jimi bude pečlivě zabírat. V rámci dalšího výkladu nastíníme obě pomyslná kontinua makrostrukturní politické dynamiky, jejichž ilustrativní vyjádření je možné nalézt ve schématu č. 20.

²¹⁸ To potvrzuje i Gilpin [1981: 200-201], který píše, že války vedené o nadvládu nad celým regionem vedou k nejrozsáhlejším masakrům.

Ve chvíli, kdy se státu daří úspěšně vyrovnávat s působením geopolitického systému, dochází k jeho rozmachu. Ten má obvykle dvojí podobu [1999: 44]: (1) *Státy rostou intenzivně*. Narůstají jejich vnitřní organizační a regulační schopnosti, včetně schopnosti ovládat vlastní populaci. (2) *Státy rostou extenzivně*. Rozšiřuje se jejich celková rozloha, a tím i zdroje využitelné v mezistátní aréně.

Intenzivně a extenzivně rostoucí státy jsou v konečném důsledku úspěšnými zeměmi, neboť si zajišťují optimální pozici k zajištění své vlastní existence. Na druhou stranu Collins [1999: 42-43] upozorňuje na to, že příliš rozsáhlá expanze může prohloubit deficit zdrojů a nakonec přivodit dezintegraci země. Čím vzdálenější je mocenská expanze od centra, tím vyšší je i její cena. Výsledkem je nakonec neustále rostoucí zátěž, vyčerpávající omezené zdroje a zvyšující se pravděpodobnost vojenské porážky. Pro přílišné rozšíření je typické zvláště to, že jeho negativní dopady následují mnohem rychleji nežli zisky z rozšířených území. Častým výsledkem se pak stává štěpení původního území.

Schéma č. 20. Expanze a rozpad států jako efekt geopolitického soupeření

Takovouto myšlenku samozřejmě nenalezneme pouze u Randalla Collinse, ale lze ji rovněž vysledovat u jiných badatelů. Např. profesor Alexander Demandt ze Svobodné univerzity

v Berlíně ji označuje jakožto koncepci „overstretch“, tj. teorii „přílišné rozpínivosti“. Demandt ji pak mimo jiné sám aplikuje na vývoj osmanské říše a přitom tvrdí, že kdyby byli bývali Turci roku 1683 dobyli Vídeň, nic zásadního by to pro další směřování evropských dějin neznamenal, neboť již tehdy Osmané daleko překročili limity svých reálných sil. Jejich porážka ve vídeňském kotli, tudíž neznamenal žádný zásadní obrat, nýbrž akceleraci již započatých centrifugálních sil [Graffe, Gerlach 2008: 153].

Expanze státu

Collins [1999: 44-45] dává za pravdu Charlesu Tillymu a Michaelu Mannovi, že správně pochopili důležitost vojenské organizace státních režimů a jejich *fiskální adaptace na mezistátní konflikty*. Oba ukazují prominentnost vojenských výdajů pro růst státního dluhu, nutící správní aparáty rozšiřovat jejich kompetence a vedoucí k dalšímu navyšování daňové zátěže. Stát, jestliže hodlal přežít, musel zkrátka plně proniknout občanskou společností. Jakmile se tomu stalo a byly jedenkrát vytvořeny administrativní struktury pro rozsáhlý výběr daní a mobilizaci populace, bylo možné je použít také k jiným účelům (zahrnujícím ekonomickou regulaci, budování infrastruktury, sociální péči anebo kulturní vměšování). Existence těchto struktur však měla dvojí ostří: v průběhu 18. a 19. století napomohla sice usnadnit mobilizaci státních zdrojů skrze vytvoření národní identity, ale také mobilizovala třídy k účasti – plnou vahou svých členů – v konfliktu o politickou reprezentaci a mnoho dalších ústupků, jen aby zažehnala rostoucí spirálu finančních výdajů [1999: 9].

Neposledním efektem zdařilé expanze států bylo posílení jejich vlastní legitimacy a nárůst autonomie na občanské společnosti. Collins [1986: 155-166; 1999: 49-50] totiž tvrdí, že legální moc a prestiž vlády závisí z velké části na její geopolitické prestiži.²¹⁹

²¹⁹ Collins společně se svými kolegy [Hannerman, Collins, Mordt 1999: 241] vyvodil toto tvrzení z komplexního *modelu principů politické legitimacy*, který postuluje propojení hned několika oblastí. Patří mezi ně:

- (1) Simmel-Coserův princip, podle něhož konflikt s vnější skupinou posiluje vnitřní skupinovou soudržnost.
- (2) Vůdci skupin, hledající podporu pro své cíle, často usilují o nalezení vnějšího nepřítele.
- (3) Legální moc a prestiž, ať už vládců anebo vlády, závisí na její geopolitické prestiži.
- (4) Moc a prestiž politických komunit pak dále široce závisí na jejich schopnosti podmanit si jiné.
- (5) Vláda ztrácející prestiž i legitimitu může být svržena.
- (6) Vnější ztráta legitimacy v kombinaci s dalšími faktory může skončit revolucí.

Tyto postuláty zdůrazňují, že stát je autonomní politický aktér, jehož legitimita není nikdy stabilní, ale naopak fluktuuje. On sám o ni musí dokonce usilovat. Dále pak upozorňují na fakt, že státní elity jsou v ošemetné situaci, neboť musí legitimitu státu a jeho vnější prestiž neustále posilovat. Srovnej též [Hannerman, Collins, Mordt 1995].

Nicméně s obdobným modelem, založeným pouze na Weberových prepozicích, přišli již dříve Jonathan H. Turner a Norman A. Dolch [1994]. Oba však upozorňují, že rozšiřování území státu s cílem zvýšení legitimacy státních elit může v důsledku vést – jestliže se společně se zábořem nových území rozšiřuje i etnická různorodost – k opačným efektům: k prohloubení sociálních nerovností a vyústění v obtížně zvrátitelné sociální tenze.

Zhroucení státu

Válečná porážka může mít pro stát nedozírné následky, které se – podobně jako tomu bylo v případě expanze státní organizace – projevují na dvou úrovních. Dílem jde o výrazné zadlužení a další válečné rány, omezující anebo úplně paralyzující extraktivní a regulační schopnosti státních aparátů, dílem jde o územní smrštění a fragmentarizaci politických jednotek. Pokud se k jedné z těchto obtíží přidá též ztráta legitimacy státních elit, stát se dostává do nezáviděníhodné pozice.

Problematikou zhroucení států se zabývá *státocentrická teorie revolucí*. Pod tuto školu je řazena trojice mimořádných společenskovědních badatelů, kteří v postupné návaznosti rozpracovali modely příčin revolučních transformací států. První z nich, *Barrington Moore jr.* [1966], ještě považoval za řídicí sílu makrosociální dynamiky třídní konflikt. Na rozdíl od svých předchůdců ale tvrdil, že jeho původcem je spíše zemědělský kapitalismus než jeho průmyslový ekvivalent. Na Barringtona Moora v mnohém navázala *Theda Skocpolová* [1979], která postavila do centra svého zájmu stát, z něhož učinila nezávislého aktéra a zároveň původce krize. Třetím autorem je *Jack Goldstone* [1991a], který v mnoha ohledech doplnil a přeformuloval model své mentorky Skocpolové a jehož publikaci můžeme považovat za limity současného poznání o sociálních revolucích [Collins 1999: 21; srov. též Collins 1993; 2005: 302-303].

Pro Collinsovy úvahy o zhroucení států jsou důležité poznatky zejména dvou posledně jmenovaných autorů. Přibližme si, jak je americký sociolog zapracoval do svého modelu. Neúspěch v multistátním systému se podle něj velmi často projevuje obrovskými finančními náklady padajícími na bedra států s takovou vahou, že některým z nich lámou vaz. To se stalo např. ve Španělsku v roce 1557 anebo ve Francii v předvečer Velké francouzské revoluce (r. 1789). Státní bankrot vede k celkové fiskální krizi státu, jelikož ten není schopen platit své vlastní funkcionáře a ke všemu ani vojáky, a tak ztrácí hlavní atributy vnitropolitické moci. *Fiskální krizi* tedy můžeme považovat za první důležitou složku zhroucení státu – předběžnou podmínku sociální revoluce [Collins 1999: 22].

Fiskální krize však sama o sobě nestačí k tomu, aby přivedla společnost na práh revoluční vřavy. Musí se nejdříve spojit s dvěma dalšími podmínkami: Za prvé, *lidovou revoltou* označující povstání nižších tříd, obvykle deprivovaných svým sociálním postavením. Za druhé, *konfliktem mezi elitami*. Část elit, jež neprofituje ze spojení se státem, přestane být vůči němu loajální a přikloní se na reakcionářskou stranu. Jakmile se ony tři nezávislé proměnné spojí, nastává kompletní eroze státu [1999: 22, 25, 46].

Ke stejným závěrům ohledně příčin revolucí dochází jak Skocpolová, tak Goldstone. Oba se však liší v názoru na tom, co způsobuje tyto tři příčiny. Skocpolová [1979] zdůrazňuje, že fiskální krizi zapříčiňují odezvy ničujících válek, ženoucích státní deficit do nepředstavitelných cifer. Lidové bouře jsou pak podle ní, shodně jako v Moorově případě, spojeny s vykořisťováním zemědělského proletariátu. Konflikt elit, míní Skocpolová, se týká sporu o zdaňování: zdali budou výdaje placeny z kapes státních elit nebo půjdou na účet velkých pozemkových vlastníků. Goldstone [1991a] ovšem načrtává poněkud odlišné podmínky. Podle něj stojí za všemi demografické procesy, jmenovitě růst populace. Ty vyvolávají fiskální krizi, navyšují deprivaci rolníků a posilují konflikt mezi státními elitami.²²⁰ V obou případech, ale nakonec vždy dochází k široké obměně státních elit, doprovázené politickoekonomickou restrukturalizací.

Pro Collinse [1999: 21] je důležitý zejména ten fakt, že revoluce nastává ve chvíli, kdy dochází ke zhroucení shora a nikoliv v okamžiku, kdy se stupňuje tlak zdola. Je jedno, jak moc je populace deprivovaná. Ona sama totiž není schopna stát svrhnout. Což platí dvojnásob v situaci, kdy drží pohromadě elity i státní aparát.

Kritika

Jelikož se Randall Collins vydal cestou doplnění předcházejících teorií, a to především těch geopoliticky (Kennedy – kapitola č. 7) a na válku orientovaných (Mann – kapitola č. 13, Tilly

²²⁰ Jádrem Goldstonových [1991a cf. Collins 1999: 23] argumentů jsou následující tři teze:

(1) Pokud populace roste rychleji nežli produkce, rostou ceny jídla a mnoha dalších produktů. Zvýšené ceny zároveň prohlubují výdaje státu – obzvláště ty na armádu. Fiskální zátěž pak stoupá zejména ve chvíli, kdy dochází ke skokovému zvětšení velikosti armád. Finanční požadavky se nakonec stávají neúnosnými a je třeba zdaňovat další a další oblasti hospodářství, až je stát vyčerpán a není dále schopen platit své zástupce.

(2) Růst populace způsobuje konflikt mezi elitami, a to hned několika způsoby. Růst cen dělá mnohem nákladnější podporu samotných elit a na nich závisujících aktérů (prodrazuje se udržování klientských sítí). Ve stejnou chvíli se stávají rodiny elit většími. Mají více dcer, které je nutné provdat a dát jim věno, a mají mnohem více synů, jež usilují o prestižní posty. Vzrůst cen napomáhá ve stejnou chvíli vytvořit rozsáhlý profit rodinám disponujícím nejvýhodnějším postavením v ekonomické sféře. Kvůli tomu se objevuje více rodin aspirujících na vzestup do elity a jejich úspěšná mobilita intenzifikuje soutěžení mezi těmi, kteří již v elitě jsou.

(3) Růst populace znamená, že je zde více rolníků dělících se o půdu. Díky tomu se zvyšuje množství těch, kteří jsou nuceni čelit chudobě anebo neagrikulturní námezdní práci. Jejich skutečný příjem navíc klesá skrze relativní růst cen. Tomu se děje i v případě dělníků ve městech, kteří díky nově přichozí levné pracovní síle ztrácejí místo anebo plat, jenž je opět oslabován růstem cen.

Obzvláště na bodu (1) můžeme vidět, že Goldstonovy argumenty nejsou čistě demografické, ale že i ony jsou spojeny s geopolitikou (vynuceným růstem armád, a tím i fiskální tlaku na stát). Jak sám Collins [1999: 24] upozorňuje, základem autorovy logiky je rovnováha mezi cenou vojska a vládními zdroji či schopnosti zisku zdrojů, spíše než jejich absolutní úroveň. Není to tedy růst populace, ale zátěž strukturálního tlaku mezi státními pohledávkami a zdroji, která napomáhá zhroucení státu.

Goldstonův model revolucí samozřejmě nemůžeme považovat za časově univerzální. Jeho platnost se pro společnost od třicátých let 19. století prudce snižuje, neboť moderní průmyslový kapitalismus, národní státy a jejich instituce jsou schopny absorbovat i velice rozsáhlý populační růst [Collins 1999: 25]. S tím plně souhlasí i Jeff Goodwin [2001: 73], který navíc upozorňuje na to, že některé z moderních revolucí (tj. revolučních převratů druhé půle 20. stol.) by Collinsovu modelu plně neodpovídaly.

– kapitola č. 14), a nikoliv cestou výstavby zcela nové vysvětlující koncepce evropského formování států, nebyla jeho teorie vystavena obsáhlé analytické kritice. Mimo jiné k tomu podle nás nedošlo proto, že se ji Collins nepokusil aplikovat na konkrétní formační trajektorie některých zemí. Jeho příspěvek tak z velké části zůstal jen na rovině doplnění heuristiky stávajících koncepcí, což je ostatně způsob, jímž ho vnímáme i v této práci. I z tohoto důvodu jej pak zařazujeme až na samotný závěr tematického bloku věnovaného válečné škole.

Collinsovi jde snad právě proto vytknout pouze to, co již bylo dříve vytýkáno jeho předchůdcům, jejichž modely se snaží dále rozvíjet. Je tak možné kritizovat některé z premis odvozených z práce Charlese Tillyho anebo poněkud vágní koncept cyklů rozhodujících zápasů v mezistátní aréně, o němž pojednával už dříve Paul Kennedy (kapitola č. 7). Ostatně ten jsme již částečně zpochybnili poukazem na různé příčiny válečných konfliktů (a především různé zájmy zemí do nich zapojených), jež bývají často interpretovaný příliš jednostrannou, uniformizační optikou. Nicméně abychom byli vůči Kennedymu i Collinsovi naprosto korektní, musíme dodat, že v jejich případě jde o pokus zobrazit logiku systémových vazeb v čase velmi dlouhého trvání a zároveň na vysoké úrovni abstrakce, což nezvratně vede k určitému zjednodušení historické situace.

Určitou kritiku by podle Edgara Kiser [1995: 1613] bylo možné směřovat na tezi ohledně přílišného rozšíření teritoriální moci. Kiser se totiž táže, jak je možné – pakliže vezme za svou myšlenku, že budovatelé státu jsou racionálně uvažující aktéři –, že vladaři a politické elity rozšiřují území svých domén až za bod, kdy zisky z dobytého území již nestačí pokrývat náklady na jejich udržení. Jednají tedy v dlouhodobém horizontu v rozporu s tím, co je pro ně nejvýhodnější. Ke Kiserově kritice je však třeba dodat, že součástí Collinsova vysvětlení je i sféra legitimacy, na níž závisí loajalita obyvatel. Státy nerozšiřují svá území jen proto, aby byly v geopoliticky výhodnější pozici oproti svým sokům, nýbrž i proto, aby si skrze takovýto postup v mezinárodní aréně zajistili potvrzení (či dokonce zlepšení) svého postavení na domácím politickém kolbišti. Taková motivace, která může být z pohledu výdajů materiálních zdrojů zcela neúčelná, pak může být z jiného úhlu pohledu, čistě ideologického, velmi racionálním tahem, o čemž se můžeme přesvědčit na historickém příkladu tažení Napoleona Bonaparta do Egypta mezi léty 1798-1801.

Jinou pochybnost můžeme vyslovit o Collinsově tvrzení, že revoluce přinášejí destabilizaci politické moci, promítající se jak do územního štěpení státu, tak do ztráty jeho organizačních schopností, tj. „dovednosti“ kontrolovat a regulovat vlastní populaci. Jak ale upozorňuje Charles Tilly [1992: 107-110], Velká francouzská revoluce zavedla poměrně silné centralizaci moci, jež nakonec kulminovala v jedné z prvních direktivních evropských vlád. Podobný

názor o protomoderních revolucích zastává i Theda Skocpolová [1979: 161, 204] anebo Edgar Kiser a Joshua Kane [2001], kteří společně tvrdí, že nejenom Velká francouzská revoluce, ale kupříkladu též anglická revoluce 17. století, vedly k mnoha byrokratizačním procesům, které paradoxně sílu státu znásobily. Podle obou autorů došlo k zásadní expanzi byrokratických mechanismů ve směru shora dolů: k pronikání administrativního aparátu do sféry, jež byla původně vyhrazena pouze místním výběřcům daní.²²¹

Závěr a pozitivní heuristika válečného přístupu

Randall Collins velmi dobrým způsobem sumarizuje mnoho z poznatků válečného přístupu k formování států a umisťuje jej do širšího kontextu geopolitického vývoje moderních společností (viz schéma č. 21). Válka i v tomto případě sehrává důležitou úlohu při vzniku moderních států, ale narozdíl od předešlých autorů ji Collins vnímá mnohem komplexněji. Nezpůsobuje jen jednostranné navýšení organizačních schopností státních aparátů, ale pokud státu strukturální podmínky nepřejí, přivádí jej na práh sociálních bouří, revolucí a vlastního zhroucení. Příčinou formačních procesů je tedy válka, složkami celého procesu pak geopolitické charakteristiky ovlivňující úspěšnost adaptace na mezistátní systém.

Evropské monarchie a později národní státy prošly podle Collinse třemi klíčovými fázemi mocenského soupeření – střetem habsburské a protihabsburské koalice, soupeřením mezi francouzským a protifrancouzským táborem a nakonec i konfliktem německých a protiněmeckých spojenců –, jež koneckonců rozhodovaly o tom, které ze zemí expandovaly správní složky a které naopak čelily omezení své autonomie a potažmo i vlastnímu rozpadu.

Collinsova strategie utváření teorií není nepodobná té naší. Autor rovněž usiluje, podobně jako mi sami, o rozvinutí heuristiky teorií formování států. V jeho případě jde o doplnění předcházejících teorií (Tillyho a Manna) o další rozpracování některých tezí, jež souvisejí s tím, jak postavení státu v mezinárodním systému ovlivňuje budování států. V tom se také jeho příspěvek liší od heuristického doplnění Thomase Ertmana. Jelikož se pak na úrovni teoretických tezí Collinsova teorie liší od těch předcházejících pouze v jednom bodě, níže se věnujeme vyvození základních tezí právě jen z něj.

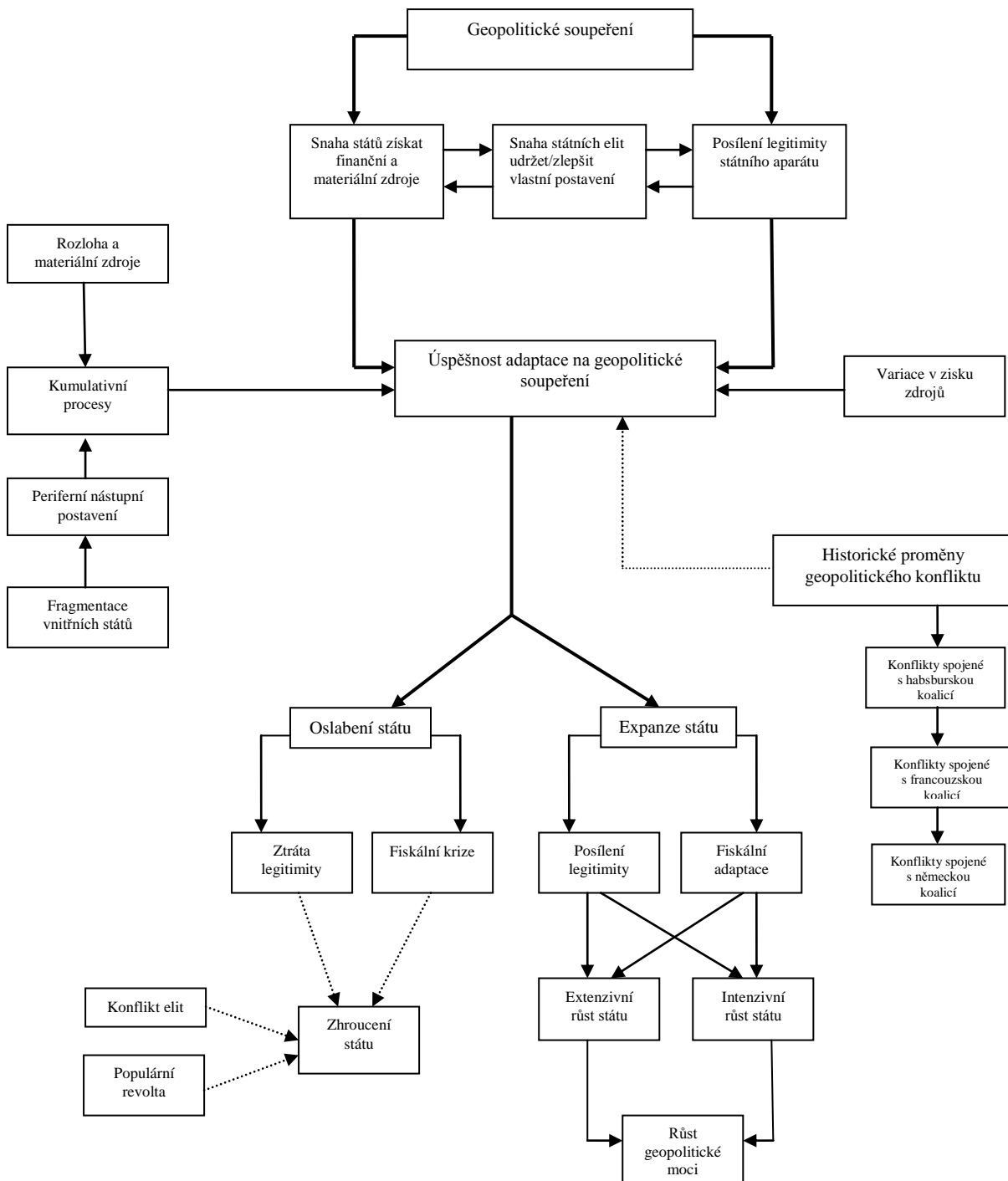
²²¹ Jak spolu souvisí vedení války, revoluce a změna technologií zaměřených na získávání a uchovávání informací o populaci popisuje Edgar Kiser v jiné své studii – viz [Kiser, Baer 2005].

V-PH3: VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ TÍM, JAK POSTAVENÍ STÁTU V MEZINÁRODNÍM SYSTÉMU (JAK Z ČASOVÉHO, TAK PROSTOROVÉHO HLEDISKA) PŮSOBÍ NA UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₅₁: *Formování státu je podmíněno velikostí a pozicí státu v mezinárodním systému.*

- A. Větší a na zdroje bohatší státy expandují na úkor těch menších, díky čemuž jsou schopny se adaptovat na mezinárodní systém spíše než menší a na zdroje méně bohaté státy.
- B. Země se soupeří na méně frontách expandují spíše než země se soupeří na více formách, díky čemuž se lépe adaptují na konflikty v mezinárodním systému.
- C. Přírodní překážky nutí některé státy ke koncentraci sil určitým směrem, zatímco rozsáhlá území bez přirozených hranic vedou k rozmělnění prostředků určených k soupeření v mezinárodním systému. Následkem toho jsou pak ty státy, jež jsou souběhem geografických a topografických faktorů s to snáze koncentrovat zdroje, schopny se lépe adaptovat na soupeření v mezinárodním systému.
- D. Státy, jež jsou umístěny uvnitř určitého multistátního systému jsou vystaveny většímu tlaku mezinárodního soupeření než ty státy, které jsou umístěny na jeho periferii. Díky tomu jsou pak ty státy, které jsou umístěny na jeho periferii, lépe vybaveny pro soupeření v mezinárodním systému.
- E. Předcházející body A. až D. se v čase dlouhého trvání kumulují. Na základě čehož pak přispívají k zlepšení či zhoršení adaptace státu na soupeření v mezinárodním systému.

Schéma č. 21: Collinsův model formování států: příčiny, složky, průběh a efekty

[V.]

ČÁST PÁTÁ

KULTURALISTICKÝ PŘÍSTUP

[V.]

**KULTURALISTICKÝ PŘÍSTUP:
FORMOVÁNÍ STÁTŮ JAKO PRODUKT PŮSOBNÍ
KULTURNÍCH INSTITUCÍ**

Vývoj bádání v oblasti formování států prošel od sedmdesátých let třemi důležitými etapami. První, v níž vedle sebe koexistovaly převážně ekonomizující směr výzkumu a politizující tradice analýz sociální dynamiky. Druhou, kdy došlo k výraznému přenesení důrazu studia na fenomén války – podle některých komentátorů „nově objevený“ jev, jež rozhodujícím způsobem ovlivňoval podobu státních struktur. A etapu třetí, která se rýsuje od konce devadesátých let a pro niž je příznačné, že je spojena s dalším teoretickou školou – *kulturalistickou tradicí*.

Ke kulturalistickému přístupu musíme hned v úvodu učinit přinejmenším tři důležité zpřesňující poznámky. Za prvé, jeho poznatkové jádro se i dnes teprve rozvíjí a on sám není podobně vyhraněným směrem jako ty předešlé. Za druhé, kulturalistický směr vzniká primárně jako kritika přehlížení kulturních jevů při vzniku států, a proto se ostře vymezuje zejména vůči bádání na válku zaměřené tradice, kterou obviňuje z jednostranného militaristického materialismu.²²² Za třetí, prvky kulturalistického směru již byly sice obsaženy v mnoha předcházejících analýzách, nikdy však netvořily autonomní teoretickou větev – dominující heuristiku. Toto tvrzení by platilo i pro jiné směry, neboť žádný z nich, ačkoliv

²²² George Steinmetz [1999: zvláště s. 7 a 12; srov. též Glenn 2001: 1528-29] uvádí, že většina literatury věnující se vývoji státu zcela opomíjí roli, kterou sehrává lidská subjektivita: zjednodušuje veškeré předpoklady o lidských jedincích na materiální a utilitární determinanty a v neposlední řadě shledává politickou sféru značně diferencovanou od kulturních systémů. Stát, dodává Steinmetz, ale nikdy neexistoval a neexistuje v kulturním vzduchoprázdnu. Podle Steinmetze, pakliže autoři věnují určitou pozornost roli kultury při formování států, pak je to vždy na rovině závislé proměnné, na níž působí stát. Téměř nikdy není považována za kauzální faktor modelující stát svým osobitým působením.

jsou charakteristické primárním zaměřením na některou z institucionálních dimenzí, úplně neignoruje úlohu těch zbylých. V rámci různých teoretických matic se tedy neobjevují prostá monokauzální vysvětlení, nicméně určité proměnné jsou v analýzách preferovány.

O kulturalistické perspektivě ke studiu vývoje států tak můžeme říci, že některé z jeho idejí byly již dříve částečně zahrnuty v rámci dosavadních výzkumných linií. Např. Michael Mann vyhradil relativně velkých prostor, i když by s tím asi kulturalisté nesouhlasili, diskusi ohledně role ideologické moci při formování států. Také mnozí další autoři zohlednili vliv některých kulturních prvků, zvláště pak nacionalizace a různých forem sociální kontroly, které s existencí státu bezprostředně souvisejí. Skutečně ale až v devadesátých letech se objevují badatelé, kteří činí z působení kulturní sféry na stát rozhodující a nezbytnou složku. V tomto ohledu bychom pak měli uvést, že stěžejními body heuristiky kulturalistického výzkumného programu jsou následující teze:

K-PH1: Záměrem je budovat teorie, v nichž mají kulturní proměnné zásadní důležitost.

K-PH2: Cílem je připravovat takové teorie, které by vysvětlovaly, jak kulturní struktury působí na formování států.

K-PH3: Konstruovat teorie, které kladou vysoký důraz na působení kulturní dynamiky při formování států.

K-PH4: Utvářet teorie, jež konceptualizují to, jak formování států ovlivňuje kulturní struktury a dynamiku.

Jistě bychom pak mohli uvést, že se tomuto tématu (vztahu kultury a státu) věnovalo i mnoho dalších autorů v minulosti. Musíme však mít na paměti vymezení našeho vlastního výzkumného rámce a nezaměňovat badatele zabývající se *formováním národů* [např. Anderson 2008; Deutsch 1966; Gellner 1993, 2002] či *mechanismy makrosociální kontroly* [např. Althusser 1984; Gramsci 1949; Foucault 1999, 2000] s vědci, kteří se věnují *dlouhodobým procesům formování států*.²²³

Za určitou předzvěst směru kulturalistických studií, lze považovat některé statě francouzského sociologa Pierra Bourdieu [1994, 1998: kap. 4.]. Pro něj je formování států procesem koncentrace různých forem kapitálů: kapitálu fyzické síly či nástrojů nátlaku (armády, policie), kapitálu ekonomického i kapitálu kulturního, informačního a symbolického. Takováto koncentrace nakonec vede k tomu, že se ze států stává držitel jisté

²²³ Určitou paralelu a inspirace kulturalistického směru můžeme nalézt v tzv. *novém institucionalismu*, který zdůrazňuje aspekty kulturních norem (kulturního tlaku) a jejich legitimacy. Každá organizace, již je v důsledku také stát, vytváří cíle, sebedefinici, tj. identitu, a v neposlední řadě i klasifikační a interpretační schémata pro své členy. Právě vytváření těchto derivátů umožňuje organizaci s úspěchem regulovat vztah ke svému prostředí a mobilizovat jedince pro své cíle a zájmy [Carruthers 1994: 23-24].

formy meta-kapitálu, „kapitálu všech kapitálů“, jež mu propůjčuje moc nad kapitály ostatními a jejich držiteli. Tento velmi specifický, čistě státní kapitál, který státu umožňuje vládnout nad různými poli a kapitály, se vynořuje jako důsledek koncentrace různých druhů kapitálu, což jde ruku v ruce se vznikem různých jim odpovídajících polí. Z čehož plyne, že zároveň s tím, jak vzniká stát, objevuje se také rozměrné, doslova mnohorozměrné pole moci. To si lze představit jako hmotný prostor, v němž se držitelé kapitálu střetávají o moc nad státem, tedy o moc nad zbylými formami kapitálu a jejich předáváním a redistribucí, které garantuje právě stát. To, co činí z Bourdieuho zástupce kulturalistického směru, je jeho zdůraznění klíčové role symbolického kapitálu v celém procesu. Právě symbolický kapitál, jeho akumulace státem, zajišťuje nezbytnou a zároveň neuvědomovanou legitimitu státního aparátu, podmínku pro koncentraci zbylých forem kapitálu [Bourdieu 1998: 75, 81].²²⁴

Jinou důležitou studií je práce dvojice britských badatelů Petera Corrigan a Davida Sayera *Velký předěl: Formování anglického státu jako kulturní revoluce*. Podle obou autorů [1984: 7] je stát mnohem více než jenom sumou institucí, sloužící přinutivšímu ovládnutí společnosti. Proto nelze klást jednoduché rovnítko mezi formováním států a růst vojenské a správní byrokracie. Na stát bychom měli raději pohlížet jako na politicky orientovaný subjekt, množinu sociálních praktik, které jsou vykonávány skrze podněcování legitimacy. V čem stát vyčnívá nad ostatními politickými subjekty? Zejména v tom, že se sám stává polem lidských aktivit, bez něhož by jejich vlastní vykonávání bylo nepředstavitelné. Právě tento aspekt autoři označují za kulturní revoluci.

Skutečným představitelem nového kulturalistického přístupu číslo jedna je ale bezesporu až *Philip Gorski* [1993, 2003], jemuž věnujeme kapitolu č. 17. Gorski ve své práci rehabilituje Weberovu tezi o protestantské etice, kterou dodatečně spojuje s mechanismem disciplinární revoluce. Ta podle něj z velké části ovlivnila konkrétní formu státních jednotek, a tím i podobu vlády v té které zemi. O Philipu Gorskim je těžké říci, že je klíčovým promotérem celého kulturalistického směru bádání v této oblasti [srov. zvláště Gorski 2000b, 2001, 2005, 2006].

Mezi studie, jež by mohly být pod tento přístup ještě volně zařazeny, můžeme přičíst i monografii *Paula K. Monoda* [1999], v níž se věnuje dávno rozpracovanému tématu

²²⁴ Bourdieu [1998: 85-86] dokonce na jednom z míst své stati nazývá stát *bankou symbolického kapitálu*, tedy institucí, jež ručí za všechny autoritativní akty, tj. akty založené ve skutečnosti. Je to v konečném důsledku stát, který posvěcuje některé z lidských činností na činnosti, jež jsou hodny provedení a následování a jež zároveň představují (měly by představovat) referenční bod pro jednání celé společnosti. Neobyčejná moc státu spočívá v jeho schopnosti autoritativně konstruovat (transformovat) cíle a prostředky sociální praxe. Což je ostatně názor, který zastává i jiný sociolog, Philip Abrams [1988]. Podle něj stát donekonečna ožívá jako implicitní konstrukt, jenž se stále více reifikuje, nabývá symbolické identity, až se nakonec stává pouhou maskou politické praxe.

francouzského historika Marca Blocha [2004], vztahu mezi panovníkem jako posvátnou a jako profánní osobou; nebo knihu feministicky orientované badatelky *Pavly Millerové* [1998]. Monod se na rozdíl od Blocha nevěnuje převážně středověku, ale rané modernitě, v níž sleduje nastupující diskurs racionálně účelové správy krok za krokem nahrazující diskurs nadpozemské síly vladařů. Analýzy Millerové, principiálně ovlivněné feminismem a foucaultovsko-eliasovskými tradicemi, se věnují transformacím patriarchální vlády na úrovni státních struktur, které ve svém důsledku ovlivňují i mikroúroveň sociálního života a šíření sebedisciplíny. Ta je podle autorky také z velké části ovlivněna počínáním státní mašinerie; podle ní však její působení dopadá výhradně na vyšší a střední třídu.

17.

PHILIP GORSKI:

PROTESTANTSKÁ ETIKA A FORMOVÁNÍ STÁTŮ

Jako kritická reakce na předcházející opomíjení kulturní dimenze při vysvětlování formování evropských států se objevuje *kulturologický směr*, který se snaží opětovně zdůraznit úlohu kultury. Za asi vůbec nejvýznamnějšího představitele této tradice můžeme považovat *Philipa Gorskiho* (*1963), jenž se zasloužil o renesanci Weberova konceptu protestantské etiky, kterou navíc zasadil do kontextu vývoje státních organizací.

Americký sociolog [Gorski 1993: 266-268; 2001: 851-853; 2005: 268, 271; 2006: 109-110] uvádí, že předcházející badatelé neomarxistických, válečných a institucionálních škol sice zašli ve svém poznání dlouhodobé politické dynamiky nesmírně daleko, avšak přestože věnují určitou pozornost otázkám kultury, ideologie a sociální kontroly, nejsou schopni osvětlit některé z důležitých aspektů evropských dějin. Zůstávají po nich slepá místa, které koncepce, jež nevycházejí z heuristiky zaměřené na kulturní faktory, nedokážou zmapovat. O jaká místa se přesně jedná? Jde zvláště o tři důležité otázky: (1) Proč ekonomicky nejpokročilejší národy novověku, Anglie a Holandsko, nevytvořily centralizovanou státní mašinerii a nastoupily na místo dráhy absolutistického státu cestu konstitučního režimu, jenž je měl „očividně“ omezovat v geopolitickém soupeření? (2) Proč právě konstituční země, i když nebyly centralizovány, disponovaly efektivním státním aparátem a vysokou úrovní pacifikace domácí populace? (3) Jak je možné, že na periferii tehdejšího systému vzniknul později tak mocný stát jakým bylo Hohenzollernské Prusko, když všichni jeho sousedé nakonec upadli? Podle Gorskiho nikdo z badatelů, ať už je to Wallerstein, Mann či Poggi, nedokáže nabídnout dostatečně hodnověrné vysvětlení těchto jevů. A je tomu především proto, že nikdo z předcházejících autorů nevěnoval dostatek prostoru a pozornosti kulturním fenoménům.

Podle Gorskiho stojí za vývojem raně moderních států, tj. států mezi léty 1517 až 1789, *disciplinární revoluce* spojená s šířením asketických náboženských hnutí, především kalvinismu. Byl to právě protestantismus, projevující se jako specificky disciplinární fenomén, který stál z velké části za profilací vývojových trajektorií evropských státních režimů [Gorski 1993: 266; 2003; 2006: 113].

Než se budeme blíže zabývat rozbořem Gorskiho statě o vlivu protestantismu na strukturu státních aparátů, přibližme si časoprostorový rámec jeho práce. Autorova studie je na jedné straně zarámována časovými událostmi reformace, postihuje období od začátku 16. století do událostí předvečera Velké francouzské revoluce. Její prostorový rámec pak tvoří dvě evropské oblasti: (1) *Severozápadní pobřeží Atlantiku* (Holandsko, Anglie, Skotsko), o němž Gorski [1993: 266-267] ve shodě s Immanuelem Wallersteinem píše jako o jádru světového systému, a (2) *braniborské Prusko*. Reprezentant typicky kontinentální země nacházející se na (semi)periferii. Oba regiony jsou vybrány proto, aby manifestovaly sílu působení protestantismu na státní aparáty v kontrastu s oblastmi, kde se reformačnímu učení nepodařilo uspět a v kontrastu s některými ekonomickými činiteli.

Ačkoliv je autor představitelem kulturalismu, jeho pojetí formování států je v zásadě realistické. Státy vystupují v jeho případě jakožto objektivně existující entity, nikoliv jako výsledky interpretační a definiční praxe sociálních aktérů. Z hlediska úrovně sociální analýzy se pak Gorski pohybuje převážně na makrosociální rovině, byť jeho analýza někdy zasahuje i do mikro a mezoroviny. Jde mu totiž o to ukázat, jak individuální víra věřících a mechanismy sociálního dohledu ovlivňují jednání aktérů na úrovni státní organizace a následně i v stavbu politických institucí v tom kterém státě.

Příčiny formování států

Stanovení příčin formování států je v tomto případě problematické, a sice z toho důvodu, že Gorskimu nejde ani tak o postihnutí původců sociálních procesů jako o posouzení dodatečných vlivů kulturních elementů na modifikaci formování států. On sám si dobře uvědomuje, že protestantismus či jiné kulturní fenomény nejsou zřejmě tou vůdčí řídicí silou politické evoluce, ale rozhodně je třeba je vzít v úvahu. Dodatečně totiž pozměňují samotnou strukturu politického režimu. Vznik a působení protestantských hnutí na prahu novověku vyvolalo *disciplinaci populace*, čímž podstatně ovlivnilo samotné formování států. Disciplinace proběhla hned na třech úrovních:

- (1) Došlo k vstřípení sebedisciplíny individuálním věřícím.

- (2) Byla vynalezena varieta institucionálních strategií pro udržování kolektivní disciplíny uvnitř církve, rozuměje protestantské církve.
- (3) Oba předcházející procesy podnítily sociální reformy usilující o zvýšení celkové populační kázně.

Spolupůsobením těchto prvků se začala pozměňovat samotná forma vlády a skrze ni i typ státu. Gorski se tedy domnívá, že protestantismus specifickým způsobem transformoval vzorce sociální kontroly dílem na úrovni individuální aktérů (vytvořil úspěšný formát sebekontroly jedince) a kolektivních aktérů (vytvořil stejně úspěšný formát kolektivní kontroly), dílem i na úrovni samotného státu. Státní aparát, jak budeme mít dále možnost posoudit, pak různým způsobem využil vzniku zmíněných vzorců sociální kontroly. Tam, kde byla populace ponechána vlastní, na skupinu a jedince vázané (sebe)kontrole, vznikly později demokratické režimy. Naopak v těch zemích, kde stát implementoval protestantskou kázeň do struktur organizačního aparátu, se objevily byrokraticko-absolutistické mašinerie.

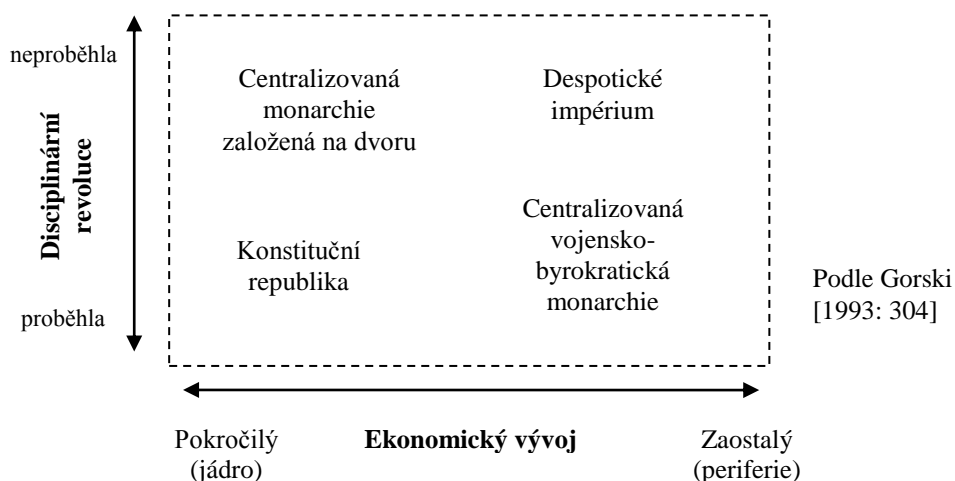
Gorski tedy nepíše ani tak o centralizaci a rozšiřování státního aparátu, jedné z dimenzí budování státního režimu, jako o interní regulaci, která je však podle něj často podnícena vnějším nebezpečím. Jak dále uvidíme, v případě Holandska šlo o španělskou invazi a v souvislostech vývoje pruského státu o ohrožení okolními zeměmi [Gorski 1993: 284-301]. Je to tedy nakonec i v autorově případě geopolitických konflikt – kontinuální příprava na válku, která podmiňuje budování státu. To se ale značně liší na základě rozšíření protestantismu v té které zemi. Kulturní dimenze vystupuje tedy jako specifická, dodatečná a autonomní proměnná celého procesu, jež ho pozměňuje svou vlastní logikou. Jinými slovy řečeno ne všechny vývojové sekvence formování států zahrnují kulturní elementy, v tomto případě disciplinární revoluci, ale veškeré disciplinární revoluce (či kulturní transformace značného rozměru) zahrnují procesy formování států. Za jinou variantu daného procesu lze kupříkladu považovat proces nacionalizace (vznik moderních národů), vedoucí k vytvoření národní kolektivní identity, jež významným způsobem zasáhla do vývoje států v 19. století.

Složky formování států

Ani definice státu, ani vymezení pojmu společnosti se od Gorskiho nedočkáme. Přeci jenom není jeho ambicí vytvořit koherentní výkladové schéma pro dlouhodobý sled transformací lidské společnosti a politických institucí. Přesto se můžeme pokusit o naznačení kontur obou důležitých entit.

- (1) Pro autora se struktura státu – jeho specifický charakter – skládá ze dvou důležitých dimenzí: *Úrovně ekonomického vývoje*, který určuje hospodářskou vyspělost či zaostalost země. Gorski v tomto ohledu, obdobně jako americký představitel teorie světového systému Immanuel Wallerstein [1974, 1980, 1989], rozlišuje tři typy politickoekonomických formací, pod něž spadají jednotlivé státy. Jedná se o *státy jádra*, tj. ekonomicky nejvyspělejší a politicky nejmocnější aktéry mezistátního systému; *státy periferie*, hospodářsky i mocensky nejslabší země, které jsou navíc v dlouhodobém horizontu vykořisťovány ze strany zemí jádra; a *země periferie*, jež se nacházejí v půli cesty mezi oběma typy a disponující charakteristikami obou státních forem.²²⁵
- (2) *Výskytu, respektive absence disciplinární revoluce*. Ta ovlivňuje, když použijeme terminologie Anthonyho Giddense [1985], interní pacifikaci populace, její kázeň. Disciplinární revoluce je pak podle Gorskiho přímo závislá na existenci protestantských hnutí, především kalvínství. V oblastech, kde tato hnutí neexpandovala, k vypuknutí disciplinární revoluce nedošlo. Alespoň ne v rámci námi stanoveného historického rozpětí, tj. mezi 16. až 18. stoletím.

Schéma č. 22: Typy raně moderních státních režimů na základě úrovně ekonomického vývoje a výskytu disciplinární revoluce

* Podle Gorskiho názoru tam, kde došlo k úspěšné disciplinární revoluci, tj. rozšíření asketických odnoží protestantské konfese, došlo k vytvoření důležitých strukturálních rámců pro specifickou transformaci státního režimu. Jestliže se stát v tomto případě nacházel v hospodářsky prosperující oblasti, vyvinul se později v konstituční republiku, jestliže však vyrůstal z převážně feudální základny, jeho transformace ústila v centralizovanou vojenskou-byrokratickou monarchii. Situace zbylých států, tedy těch, jež byly disciplinární revoluce ušetřeny, byla jiná. V těch bohatších se utvořily absolutistické režimy, jejichž vládní politika byla

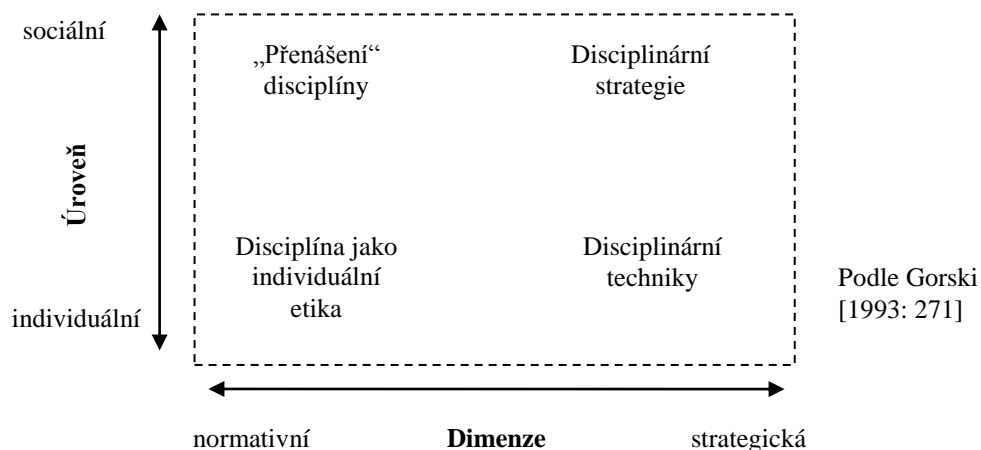
²²⁵ Jelikož diskuse významu ekonomických sil při formování protomoderních demokracií není primárním cílem naší studie, nebudeme se tomuto tématu podrobněji věnovat. Danou tematiku je v česky psaných percepcích možné nalézt v [Holubec 2010].

provázána s panovnickým dvorem, zatímco v těch chudších moc uvízla v rukou úzké vládní elity opírající se o despotické prosazování svých nařízení.

Čím Gorski konkrétně míní disciplínu a potažmo i disciplinární revoluci? Podle něj není možné se spoléhat ani na pojetí disciplíny představené sociologem německého původu Norbertem Eliasem [2006, 2007], ani na pojetí kázně francouzského filosofa Michela Foucaulta [1986, 1999, 2000]. Zatímco Elias považuje disciplinaci za sociálně psychologický proces usměrňování pudů a afektů, který se vyznačuje šířením „civilizovanosti“ z vyšších tříd na střední třídu, pro Foucaulta je disciplinace institucionalizací norem podmiňujících sebekázeň. Foucault navíc poukazuje na její nerozlučné spojení se strategiemi dohledu a kontroly.

Gorski [1993: 271] se však domnívá, že oba autoři nedostatečně systematizují své koncepty. Podle něj je třeba rozlišovat mezi *disciplínou jako etikou* (Eliasovo pojetí) a *disciplínou jako strategií* (Foucaultovo pojetí). První referuje k předpisům kontroly pudů a emocí, systematickému směřování k realizaci určitých kulturních vzorců, kdežto druhá poukazuje na psychologické a fyzické strategie (operace), skrze něž je disciplína udržována a navozována. Obě formy vyrůstají pospolu a nemůžeme je od sebe oddělit, poněvadž vytvářejí základní *typologii sociální disciplíny* (viz schéma č. 23).

Schéma č. 23: Typologie disciplíny

Soudíme, že Gorskiho rozlišení dvou sfér disciplinace se v první řadě ani tak neliší sociální úrovní (mikro/makro), na níž působí, jakožto rozdíly v záměrnosti svého působení. V případě Eliasova pojetí jsou normy sociální skupiny, v extrémním případě celé společnosti, zvnitřňovány bezděčně, nevědomě, neboť je disciplinace formou kulturní pacifikace libida.

V případě Michela Foucaulta je ukázkování vždy vědomé, primárně intencionální, mající různými strategiemi ovládnout lidská těla a mysl [srov. zvláště Foucault 1999, 2005].²²⁶

Obě sféry jsou ale ve svém důsledku komplementární a můžeme je identifikovat ve všech rozsáhlých disciplinačních procesech; v těch podněcených náboženskou vírou o to více. Jestliže je disciplína implementována „shora“, připomíná spíše Foucaultův přístup. Pakliže se šíří z velké části „zdola“, shoduje se více s Eliasovou teorií.

Pro vznik disciplinární revoluce je nezbytná třída „nesoucí disciplínu“ (tzv. *carrier class*); tj. sociální skupina se specifickým normativním systémem, jenž ji podněcuje k šíření kázně uvnitř vlastní komunity a často i mimo ni. Podle Gorskiho [1993: 271] nastává disciplinární revoluce v okamžiku, kdy se takovéto skupině podaří mocenský vzestup, tzn. proniknout mezi politické elity a podmanit si je. Tehdy začíná využívat disciplinární techniky a strategie (viz schéma č. 24) k „zacementování“ svého statusu a dominance.

Schéma č. 24: Sociální disciplinace a formování států

Nicméně je třeba dodat, že k tomu, aby samotná disciplinární revoluce uspěla, musí existovat příhodné podmínky: obvykle jde o existenci nových disciplinárních technik (např. písmo, prostředků archivace informací, aj.) anebo etiky (např. kalvínského učení), které se ale nezdá vyvíjet po velmi dlouhou dobu. Procesy nastolování nových disciplinárních mechanismů, mají-li být úspěšně implementovány, posléze ústí v rapidní a fundamentální transformaci společnosti.²²⁷

²²⁶ K vzájemným ideovým paralelám obou autorů a obsáhlejšímu nahlédnutí pojetí disciplinace srovnej [Mertucelli 2008: kap. 6., 8.; Smith 2001; Szokolczai 2000: 117-134, 179-206; 2003: kap. 7. až 10.].

²²⁷ O nezbytnosti vzniku nových technologií pro nárůst sociální kontroly píše i jiní badatelé. Například Anthony Giddens soudí, že šíření literární gramotnosti a především technologie archivace informací znásobilo kapacity státu v ovládnání a reflexivním monitorování svých občanů [Giddens 1985; srov. též Burke 2007: kap. 6.; Van Creveld 1999: 207-217]. Úloha nových myšlenkových systémů, Gorskiho pojmoslovím řečeno, nových forem (náboženské) etiky, je již zmiňována o poznání méně [srov. např. Chi-Hsia 1991].

Nedořešenou otázkou v Gorskiho konceptu však zůstává, nakolik je tato změna fundamentální a nakolik je rapidní, neboť sám autor popisuje, jak budeme mít možnost na empirických příkladech dále sledovat, působení disciplinární revoluce v řádu celého staletí. Což, pokud hovoříme o pruském státu mezi lety 1640 až 1740, znamenalo vládu hned tří rozdílných panovníků a minimálně tři navazující generací. Je pakl věcí kritické úvahy, zdali můžeme při takovémto trvání ještě uvažovat o rapidní změně.

Jak jsme již poznamenali výše, disciplinární revoluce je těsně spojena se šířením reformačního hnutí v 16. století, především kalvínského učení, které zdůrazňovalo nejenom v protestantské etice zakotvenou predestinaci, o níž hluboce referoval Max Weber [1998: 188-245], ale zároveň byl kalvinismus propagátorem sociálních a politických reforem, jež se měly zakrátko projevit ve státních strukturách [Gorski 1993: 274; podrobněji viz Gorski 1995].²²⁸

Jak se disciplinární revoluce, a to je pro nás podstatné, odrazila ve struktuře států? Jakým konkrétním způsobem ovlivnila raně moderní státní zřízení?

- (1) V prvním sledu *podnítila disciplínu vládnoucích skupin* zodpovědných za vnucování sociálního řádu zbylým sociálním aktérům. Mobilizovala tedy elity se shodným normativním systémem (protestantským vyznáním) ke společnému jednání a prosazování cílů.
- (2) Byly *vytvořeny čistě disciplinární instituce*, které umožňovaly, jakmile byly jedenkrát vytvořeny, efektivně kontrolovat a socializovat většinu populace. Gorski má těmito institucemi na mysli zvláště školní, byrokratické a vojenské organizace, jež byly primárně zodpovědné za výchovu a vzdělávání, intencionální i funkcionální ovlivňování svých členů. Tyto instituce se staly v protikladu ke svým předchůdkyním mnohem byrokratičtějšími a ve svém fungování i racionálnějšími. Pro nás je zvláště důležité to, že se vyznačovaly specificky náboženským étosem disciplíny.
- (3) V neposlední řadě, pokud byla difúze disciplinárních mechanismů rozsáhlá, vyskytlo se nejenom šíření disciplíny shora dolů, ale i ze spodu nahoru; rozvíjela se lidová (neboli populární) pacifikace, zasahující všechny segmenty společnosti.

Následkem těchto procesů se z části zvýšila administrativní efektivita a z části snížila cena administrativních operací, neboť velká část regulačních mechanismů probíhala spontánně

²²⁸ Weber se domníval, že protestantismus napomohl transformaci etických kategorií tím, že „...oceňoval splnění povinnosti ve světském povolání, jakožto nejvyššího obsahu, který mravní sebekontrola vůbec může do sebe přijmout“ [Weber 1998: 234]; „...pojal hodnocení vezdejšího života jako úkolu stanoveného mu bohem“ [tamtéž: 242]. Díky tomu došlo v protestantských zemích k příklonu k světskému životu a byla ospravedlněna akumulace majetku, načež se brána kapitalistické budoucnosti pootevřela. Stejně procesy však podle Gorskiho zároveň tvarovaly – disciplinovaly – chod státního aparátu i samotné populace.

[Gorski 1993: 272, 305]. Státní aparát tak na správu své populace potřeboval méně finančních prostředků a zároveň s těmi, kterými již disponoval, dokázal mnohem šetrněji zacházet. Ilustrativní shrnutí této problematiky lze nalézt ve schématu č. 24, které vyjadřuje jednotlivé dimenze sociální disciplinace vyvolané působením protestantismu.

Průběh formování států

V rámci této studie se samozřejmě nemůžeme zabývat účinky protestantismu na strukturu státních aparátů po celém evropském světadíle. Nicméně můžeme vybrat dva relevantní případy, na nichž můžeme vcelku podrobně ilustrovat průběh disciplinární revoluce jak v hospodářsky pokročilých zemích, kde vznikly demokratické režimy, tak v ekonomicky zaostávajících regionech, kde působení protestantismu vedlo k přesně opačným konsekvencím. Zatímco první případ bude představovat vývoj holandské republiky, tj. Spojených nizozemských provincií, mezi léty 1517 až 1648, druhý případ vykresluje obdobné události v pruské monarchii mezi léty 1640 až 1740.

Formování státních režimů se v obou zemích lišilo nejenom jejich zeměpisnou pozicí, ale i časovou sekvencí. Nizozemský případ spadá do první vlny reformace, odehrávající se na přelomu 16. až 17. století, spojené s kalvínskou reformní revolucí, která probíhala i v dalších částech kontinentu, např. v Anglii, Skotsku či Švýcarsku.²²⁹ Osudy braniborského Pruska se pak zdají být spíše svázány s tzv. druhou vlnou reformace, v níž nastoupilo jako prostředník disciplinárních mechanismů pietistické hnutí.²³⁰ To mimo jiné sehrálo důležitou roli i ve formování pruského souseda na opačném břehu Baltského moře, Švédska.

Formování Nizozemí a disciplinární revoluce

Nizozemská republika vznikla z nábožensky motivovaného povstání proti Habsburkům v 16. století. To trvalo přibližně od roku 1566 až do roku 1609, kdy se nejdříve deseti a později sedmi severním nizozemským provinciím podařilo ustanovit suverénní státní konfederaci.

²²⁹ Kalvínské reformní revoluci, šířící se původně z Francie, předcházela luteránská reformace, která dominovala událostem v německých knížectvích. Luteránství, za jehož počátek se považuje rok 1517, odstartovalo vlnu hereze proti tradiční katolické církvi. Krátce po roce 1525 se mu sice dostalo stabilní doktrinární i organizační formy, za to se ale rozdělilo do dvou proudů: na tzv. wittenberskou církev, jdoucí ve stopách Lutherových, a na curyšskou církev, opírající se o reformátora Zwingliho, promotéra helvetské konfese. K uklidnění náboženských poměrů v Říši došlo až Augšpurským mírem (1566), jenž institucionalizoval princip „cuius regio, eius religio“ („čí země, toho náboženství“) [Malia 2009: 122-125]. Změny, které se udály v Holandsku, proto musíme vnímat v rámci mnohem širšího zeměpisného konceptu.

²³⁰ Ve svých pozdějších textech Gorski [2003, 2005] uvažuje ještě o třetím stádiu, jakési předreformační vlně, kterou řadí do 14. století, do éry papežského schizmatu, kdy se začaly poprvé vynořovat náboženské „dělicí“ čáry mezi jednotlivými evropskými regiony, půlící původní jednotu *Res Publica Christiana*.

V průběhu této revolty se rozvinulo původně zárodečné kalvinistické hnutí, které se stalo jednou z nejdůležitějších opor nastupujícího domácího režimu, a to nejenom v revolučních časech, ale i při konsolidaci nizozemského státu po r. 1609. Kalvinistické hnutí zásadním způsobem napomáhalo jak při utužení odporu proti Habsburkům, tak při následném vytváření lokální decentralizované samosprávy.

Holandská revolta byla vedena militantními revolucionáři, hanlivě nazývanými jako gézové (čili žebráci). Ti, ačkoliv patřili z velké části k nižší šlechtě či kupecké oligarchii, disponovali rozsáhlou všelidovou základnou. V průběhu tří revolučních povstání (v letech 1566, 1572 a 1576), jež svým průběhem spíše než revoluci připomínaly neutuchající kombinaci otevřené mezistátní a regulované občanské války, si kalvínští gézové vymohli samostatnost. Reformy, které následně zavedli, vedly k vyhnání předcházejících katolických místodržících a kněží z úřadů, měst, far i kostelů. Procesy ustanovování národa s jedinou konfesí tak byly jako kdekoliv jinde doprovázeny rozsáhlou exkluzí skupin s odlišnou formou vyznání. Nicméně ani po této unifikaci nebyly nizozemské provincie výhradně protestantskou doménou [Podrobněji viz Davies 2005; Malia 2009: kap. 5.; Parker 1977].

Jakou roli zde sehrávalo kalvínství? Za prvé bylo jeho šíření zámkou pro rozsáhlé represálie ze strany katolických místodržících ze Španělska. Za druhé značně podnítilo kohezi nizozemských věřících v odporu proti habsburské vojenské intervenci vedené nechvalně známým vévodou Albou. Za třetí, reformovaná kalvínská církev získala rychle status establishmentu a v jednom okamžiku i síly schopné zajistit dostatečnou sociální kohezi obyvatelstva. Stala se sdíleným kulturním systémem ve velmi podobném smyslu, v jakém o něm uvažuje Talcott Parsons [1971a, 1971b].

Výsledkem více než půl století trvajících společenských turbulencí bylo utvoření volné, decentralizované státní jednotky, jež preferovala demokratické instituce – tj. volené stavy, na úkor absolutistické vlády. Vrcholným orgánem tohoto soustátí „bez hlavy“, byly generální stavy sedmi nizozemských provincií, tzv. *Staten Generaal*. Ty měly však ve vztahu k provinčním zastupitelstvům značně omezenou moc. Páky rozhodovacích pravomocí tak ležely v rukou přísně lokálních institucí, na nichž participovala progresivní kupecká oligarchie, která se později stala strůjcem holandského hospodářského zázraku 17. století, promotérem „zlatého věku“ nizozemských přístavních měst [De Vries, Van der Woude 1997].

Gorski [1993: 275; srov. též 1995] považuje zdejší disciplinární revoluci za nezbytnou podmínku pro ustanovení konstituční republiky. Bez ní by nebylo možné utvořit federální stát postrádající mocenské centrum. Samozřejmě, že ve hře byly i jiné prvky, jež do konečné podoby formování zasáhly: urbánní element (autonomie nizozemských přístavů), výrazná

ekonomická pokročilost oproti jiným krajinám (postavení v jádře světového systému) i přirozená přírodní bariéra v podobě moře a vodních ploch, jež ho chránila před vojenským útokem.²³¹ Nicméně, jak autor [Gorski 1993: 284] poznamenává, tyto strukturální a geografické faktory samy o sobě nebyly dostačující ke vzniku úspěšného republikánského demokratického státu. V Itálii, kde se kalvínské disciplinární revoluce nedostávalo, městské státy nikdy nevybudovaly federální národní stát. V Polsku podpořila kalvínské hnutí jen pozemková šlechta, díky čemuž se nikdy nestalo revolučním. U polského jižního souseda, Čech, nemělo zase protestantské hnutí dostatek zdrojů, které by využilo k odvrácení tlaku habsburského rodu.

Pouze v ekonomicky rozvinutých regionech severního Atlantiku a pouze tam, kde vyrostlo silné kalvínské hnutí, se v této etapě odehrála disciplinární revoluce.

Formování Pruska a disciplinární revoluce

Druhá etapa formování států je spojena se vzestupem hohenzollernského Pruska z periferie do semiperiferie evropského systému. Během necelého století se z outsidera tamějšího regionu stala evropská mocnost s nebývale rozvinutou státní strukturou. Podle Gorskiho [1993: 285] i v tomto případě sehrál nezanedbatelnou roli protestantismus – konkrétně pietistické hnutí, asketická odnož luteránství.

S příchodem reformních panovníků bylo v braniborské monarchii podníceno úsilí o budování administrativních struktur, jehož důležitou součástí byl i nárůst podílu protestantů v klíčových postech státní správy. Ten vzrostl z méně jak jedné pětiny v roce 1640 na více jak čtyři pětiny v roce 1690 [1993: 288]. Poté, co se většina státního aparátu skládala z úředníků protestantské konfese, tudíž se projevovala důležitou homogenitou i shodou zájmů, nebylo pro panovníky začátku 18. století, Fridricha I. (1688-1713) a Fridricha Viléma I. (1713-40), obtížné nejdříve konsolidovat a později expandovat správní aparát. Gorski [1993: 298] v tomto kontextu poznamenává, že se formální a neformální struktury uvnitř rozmanitých sekcí státní správy vzájemně podporovaly natolik, že vyústily v mimořádnou integritu aparátu, pracovitost a loajalitu jeho jedinců. Tak podle něj vzniknul státní zájmy podporující centralizovaný byrokratický systém s nízkými administrativními náklady, „sen každého panovníka“.

Veškeré disciplinační úsilí směřovalo na rozdíl od disciplinační revoluce přelomu 16. a 17. století nejdříve shora dolů; tzn., že bylo v první sledu podporováno panovníky, kteří chtěli stát

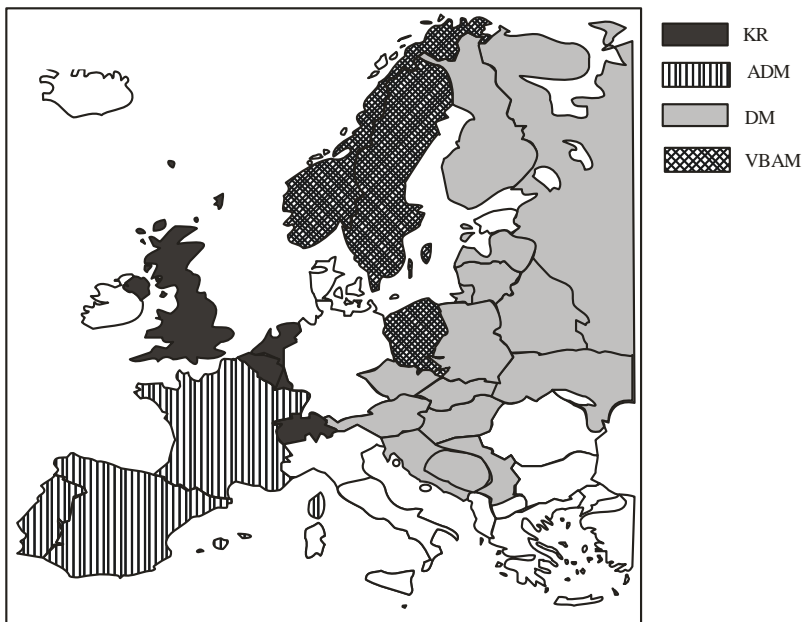
²³¹ Shodné prvky zmiňuje v rámci debaty o vzniku nezávislého anglického kapitalismu i sociolog Jack Barbalet [2008: 164].

učinit konkurenceschopnějším v tváři tvář geopolitické dynamice [1993: 285-286]. K tomu mělo napomoci zavádění nových disciplinárních institucí: byrokratické státní správy, povinné vojenské služby a školních docházky, které socializovaly obyvatelstvo podle státních osnov. Jakmile tyto instituce zevšedněly, začaly podstatně ovlivňovat i lidovou pacifikaci řádového obyvatelstva, a tím usnadňovaly chod státu [1993: 299-300]. Mnoho z původně sakrálního obsahu těchto institucí nakonec postupem času zevšednělo a začalo sloužit jiným cílům, než pro které bylo zkonstruováno.

Celkově lze říci, že se Hohenzollernům podařilo dosáhnout zefektivnění chodu své země dvěma mechanismy: zvýšením celkové zdrojové základny a mnohem efektivnějším využíváním těchto zdrojů. Strategie budování státu byla důležitým způsobem doplněna o náboženský étos, jenž simultánně fungoval jako stimul pro mobilizaci elit i navazující ukázkování mas.

V mnoha ohledech probíhala disciplinární revoluce stejným způsobem i u jiného státu na březích baltského moře – švédského království. To prodělalo za vlády Gustava Vasy a Gustava II. Adolfa identickou proměnu ze zaostalé severské země v byrokraticko-vojenskou monarchii konkurující nejsilnějším národům Evropy 17. století [Gorski 2003, 2005].

Mapa č. 6: Gorskiho konceptuální mapa Evropy (17. a 18. století)

*Vysvětlivky: KR (konstituční režimy), ADM (absolutistické dvorské monarchie), DM (despotické monarchie), VBAM (vojensko-byrokratické absolutistické monarchie).

Efekty formování států

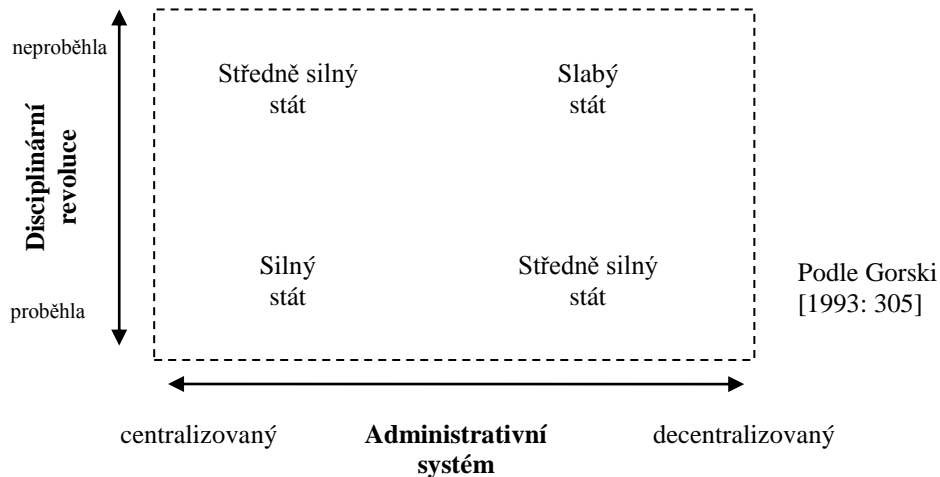
Tam, kde expandovala protestantská etika a zároveň v těch místech, kde o něco později „explodovala“ disciplinární revoluce, došlo k naprosto specifickému budování státních organizací. Konkrétní dopady však závisely na časoprostorových konsekvencích. V první etapě (1540 až 1648) vznikly následkem propojení ekonomicky vyspělých regionů a úspěšně provedené disciplinární revoluce konstituční republiky s decentralizovanou anebo federálně organizovanou vládou, tzn. s lokální zemskou správou a parlamentní suverenitou. Šlo o všechny významné země kalvínské reformace: Švýcarsko, Skotsko, Anglii a Nizozemí. Ovšem pouze tam, kde se podařilo prosadit protestantskému hnutí zdola, disciplinární revoluce uspěla. V druhé etapě (1640 až 1740), týkající se Pruska a Švédska, vedl nástup pietismu a disciplinární revoluce ke vzniku centralizované vojensko-byrokratické monarchie, která dokázala kompenzovat své určité politické nevýhody a ekonomickou zaostalost a posunout se z periferie do semiperiferie světového systému. Disciplinární revoluce však v tomto případě mířila shora dolů, nikoliv v opačném směru jako v případě konstitučních jednotek [Gorski 1993: 272, 304]. Zajímavé jsou i důsledky „absence“ disciplinární revoluce pro ostatní evropské monarchie. Tam, kde se tento sociální jev neobjevil, a země byla situována v blízkosti ekonomického jádra, došlo k utvoření centralizovaných monarchií závislých na instituci dvora (Francie, Španělsko, Neapol, Piemont). Země situované blíže periferie však stihl jiný osud. Zde se vyvinula despotická impéria, jejichž exemplárními příklady jsou ruský stát a rakouskouherská monarchie (srov. též schéma č. 22, a mapu č. 6) [Gorski 1993: 303; 2003; 2006: 114].

Podle Gorskiho [1993: 304] lze kromě empiricky zachytitelných formačních trajektorií jednotlivých zemí odvodit z nastíněného vzorce (disciplinární revoluce versus typ administrativního systému) i typologii síly státu. Ta je podle autora výslednicí úrovně administrativní centralizace a výskytu disciplinární revoluce. Pokud dochází k souběhu obou proměnných, vzniká silný stát, pokud se ale objevuje pouze jedna z nich, vzniká středně silný stát a pokud stát postrádá obě proměnné, je jeho síla značně omezená (viz schéma č. 25).²³² Dané rozlišení je pro Gorskiho studii důležité zejména proto, že umožňuje zdůvodnit, proč země s konstituční vládou (Británie a Holandsko), i když postrádaly centralizované

²³² K odlišnému schématu síly některých raně moderních států, konkrétně Pruska, Anglie, Švédska a Nizozemí, srovnej [Downing 1988: 46]. Podle Downinga dosahovaly všechny tři posledně jmenované země pouze slabé domácí mobilizace. Výjimkou bylo braniborské Prusko, které oplývalo schopností silné vnitřní mobilizace. Co se týče konstitucionalismu, ten v případě Anglie a Nizozemí nevzniknul díky vlivu disciplinární revoluce, ale z důvodů přetrvání středověkého dědictví reprezentace. K podrobnější diskusi kořenů evropského konstitucionalismu srovnej [Downing 1989].

byrokratické struktury, byly relativně silnými a efektivními státy. Odpověď je jednoduchá: disciplinární revoluce „zespod“ v tomto případě umožnila vývoj silných lokálních institucí, udržujících efektivní pacifikaci a vládu i bez náležitého stupně administrativní centralizace.

Schéma č. 25: Síla státu na základě charakteristik administrativního systému a výskytu disciplinární revoluce

Kritika

Předcházející část textu mapovala příčiny a složky ovlivňující vznik raně moderních politických režimů. V závěrečném oddílu naopak obrátíme naši pozornost ke kritické diskusi ideových východisek, empirických příkladů i dalších aspektů Gorskiho teorie. Pokusíme se tedy zpochybnit všeobecnost Gorskiho tvrzení o podílu náboženství při formování protomoderních států. Výhrady, jež vůči němu můžeme vznést, jsou v zásadě následujícího charakteru:

- (1) Gorskiho tezi je samozřejmě možné napadat ze stejných pozic, z jakých byla atakována i Weberova protestantská etika [srov. zvl. Tawney 1926; Loužek 2005: kap. 14.]. Totiž, že asketická hnutí, údajně produkující disciplinární revoluci, mohou být sama produktem formujících se kapitalistických institucí a požadavků státních mašinérií. Kauzalita tedy působí přesně obráceně. Kdybychom parafrázovali Alberta O. Hirschmana [2000], osobní zájmy mohly v ekonomicky pokročilých regionech „přerůst“ lidské vášně i náboženské věrouky takovým způsobem, že později pronikly až do náboženských diskursů.
- (2) Jiná výhrada vůči autorovi by mohla vycházet z jeho mylné představy o kalvínském hnutí, jež vidí možná až příliš jednotnou optikou a není schopný dohlédnout jeho časové a prostorové rozdílnosti. Je otázkou nakolik lze srovnávat velmi úspěšné působení kalvínského hnutí v Ženevě s tím, jež se rozvíjelo na Skotské vysočině?

Takovýmto závěrům by odpovídaly i názory některých historiků [Bossy 1985, 1998]. Jinými slovy americký sociolog možná až příliš generalizoval zkoumaný sociální systém.

- (3) Gorski naprosto opomíjí homogenní charakter obyvatelstva jak Anglie, tak Holandska před začátkem 16. století. Zdejší malá rozloha a etnická jednota napomohly již v průběhu středověku mnohem vyšší úrovni sociální integrace, než tomu bylo v případě tzv. „mozaikových států“, o nichž referoval Joseph Strayer [1971].²³³ Relativně nenákladná správa obyvatelstva zdejších krajů, která byla podle Gorskiho výsledkem disciplinární revoluce, mohla být proto spojena s procesy odehrávajícími se dlouho před vypuknutím reformace. Terminologií Miroslava Dismana [2002: 22] se tak Gorski mohl dopustit chyby pramenící z tzv. vývojové sekvence, když nevzal v úvahu procesy probíhající před rokem 1517. Tomu by nasvědčovaly i některé postřehy Briana M. Downinga o dlouhodobém působení reprezentativních institucí ve středověké Evropě [Downing 1989; srov. též poznámku pod čarou na předcházející straně].
- (4) Odlišnou formu kritiky bychom mohli vůči Gorskimu směřovat z pozic Barringtona Moora jr. [1966], jehož proslavenou studii o kořenech demokracie a totalitarismu naprosto opomíjí. Právě Moore se domnívá, že vznik konstitučních režimů byl spojen se specifickými vztahy mezi státním aparátem a pozemkovou šlechtou. V krajinách, kde toto spojení nepřevládlo – Anglie, nizozemské provincie či švýcarské kantony – vznikly konstituční režimy. Nikoliv tedy konfese, ale třídní aliance stály za vznikem konkrétních typů vlády. V tomto případě je badatelova teorie vystavena problému dvojí příčiny.

Jinou variantu dvojí příčiny může představovat samotné ekonomické pozadí jednotlivých regionů, neboť, jak píše Charles Tilly (kapitola č. 14), hospodářsky vyspělé regiony nutily panovníky více vyjednávat s hlavními držiteli kapitálu; směřovaly tudíž spíše k demokratičtějšímu charakteru politiky. Ekonomicky nerozvinuté krajiny pak zavdávaly přesně opačným konsekvencím, autokratickému pojetí politiky.

²³³ Mozaikovými státy Strayer rozumí ty země, jež jsou územně rozsáhlé, disponují komplikovaným správním systémem a jsou rozčleněny do nepřehledného přediva provincií, domén a lokálních základů aristokracie, připomínajících obří mozaiku.

- (5) Je velmi zajímavé, že v obou empirických případech disciplinární revoluce figuruje coby nekonceptualizovaná proměnná vnější tlak na stát. Ten měl v kontextu holandské disciplinace podobu španělsko-habsburské intervence, která mobilizovala velkou část obyvatelstva severních provincií k odporu. V případě Pruska pak existoval v pobaltském regionu stálý tlak na hohenzollernský panovnický rod ze strany okolních monarchií. Domníváme se proto, že zmíněný vnější tlak vedl v obou případech jak k utužení disciplinace, tak k profilaci specifického státního režimu. Tam, kde byla mobilizace vedena zdola, jako v případě Nizozemí, byla podpořena profilace demokratických zastupitelských institucí. Naopak tam, kde byla mobilizace vedena shora, jako v případě Pruska, došlo k utužení autokratických institucí.

Těmto závěrům by nasvědčovala i Gorskim neproblematizovaná situace Francie 16. století, Kalvínovy vlasti, kde protestantská nauka pronikla do všech sociálních tříd, od vyšší šlechty a intelektuálů až po řemeslníky a rolníky [Malia 2009: 130], a přesto zde k disciplinární revoluci nedošlo. Galské monarchie totiž „postrádala“ silný vnější tlak, který by vedl k integraci populace, a díky tomu i k potencionální disciplinaci populace. Tento „kontrolní případ“ tedy nasvědčuje možné existenci nepravé korelace v Gorskiho modelu.

- (6) Určité potíže přináší i to, že se Gorski exkluzivně soustředí pouze na ty procesy, jež reformace spustila uvnitř později protestantských zemí a nikoliv v na ty, které byly vyvolány protireformací. Z působení inkvizice ve španělském království se kupříkladu stal mocný nástroj státní disciplinace a homogenizace. Také procesy vysídlování Židů a Maurů, ve Španělsku probíhající již během 15. století, byly vedeny z náboženských pohnutek. V prostoru Svaté říše římské mířily obdobné migrační procesy k velmi podobným homogenizačním efektům, atd. Jednota státu, jeho lidu a víry nebyla tedy vyžadována jen v zemích Lutherových a Kalvínových následníků, nýbrž i jejich odpůrců.²³⁴
- (7) K odlišným závěrům ohledně příčin efektivity pruské byrokratické mašinerie přicházejí Kiser a Schneider [1994, 1995]. Oba badatelé se zaměřili na korekci Weberova [1978: vol. 2., kap. 11.] tvrzení o jedinečnosti zdejší veřejné správy, která měla jako jedna z prvních v Evropě přejít z patrimoniální formy k byrokratickému

²³⁴ Pročež představuje pro historickou sociologii jednu z potencionálních výzev zkoumání souvislostí protireformace, disciplinace a státu. Tomu, že je výše uvedená hypotéza alespoň z části platná, nasvědčují i některé zjištění R. J. W. Evanse [2003: 361] o průběhu konfesionalizace ve střední Evropě.

modelu. Díky tomu pak měla Hohenzollernská monarchie dosáhnout nebývalé organizační účinnosti. Nicméně podle Kisera a Schneidra to nebyly ani tak byrokratizační opatření jako specifická opatření patrimoniálního charakteru, jež napomohly zdejšími panovníkům spravovat pobaltský stát lépe než kde jinde. Pruská administrativa využívala např. unikátního systému péče o zraněné veterány, kteří byli namísto výplaty „vojenského důchodu“ verbováni coby výběřci nepřímých daní. Jelikož měli vojenští veteráni jen pramalé šance získat jiné zaměstnání než tohle, byli na něm zcela závislí, díky čemuž byli i hůře korumpovatelní. Krom toho byli i nově přijatí úředníci mnohem loajálnější, než kdyby byli vybíráni podle tradičních pravidel byrokratického náboru, jak jej popisuje Weber. Právě kombinace specifických patrimoniálních opatření s protomoderní byrokratizací byla podle Kisera [1999: 164] příčinou nebývalé síly relativně mladého, přesto však ambiciózního pruského státu.

- (8) Poslední bod, na nějž bychom měli upozornit, souvisí s podstatným rozdílem mezi pruským a švédským případem formování států. Švédsko bylo díky své kulturně-etnické homogenitě mnohem dříve unifikováno, možná jako vůbec první země v Evropě, a navíc si v průběhu absolutismu udrželo stavovské zastupitelské orgány, jež mu v 19. století umožnily vydat se na cestu masové zastupitelské demokracie [Rokkan 1975: 581, 588]. K tomu v pruském případě rozhodně nedošlo.

Závěr a pozitivní heuristika kulturalistického přístupu

Může si dovolit analýza vývoje států ignorovat působení kulturních institucí? Gorskiho rezolutní odpověď je ne. Podle autora jsou subtypy časně moderních státních aparátů produktem disciplinární revoluce vyvolané asketickými odnožemi protestantismu. Tato revoluce proběhla nejdříve v ekonomicky bohatých státech 16. století, kde napomohla ustanovit konstituční režimy. O něco později, v 17. a 18. století, ovlivnila i vývoj v chudých zemích na hospodářské periferii tehdejšího Západního světa. Zde napomohla vzniku byrokraticko-vojenských absolutistických monarchií.

Otázka tedy zní, je možné vysvětlovat vývoj různých typů evropských států jen poukazem ke kulturní dimenzi? Domníváme se, že nikoli. Gorskiho odpovědi na tři „nezodpovězené otázky“ předcházejících badatelů – tj. příčina velmocenského postavení neabsolutistických států, relativně vysoké organizační schopnosti konstitučních režimů a vzestup Pruska a Švédska z periferie systému – se zdají být na první pohled věrohodné, při bližším prozkoumání však zjišťujeme, že pouze vytvářejí otázky zcela nové, odporující logice

autorovy argumentace. Při vysvětlování politické evoluce se proto nemůžeme obracet pouze k jediné institucionální sféře, ale musíme vzít vždy v úvahu celkovou interakci všech tří institucionálních dimenzí (politické, ekonomické a kulturní), neboť pouze tak můžeme dospět k věrohodnému popisu dlouhodobých sociálních transformací.

Jsou argumenty kulturalistického přístupu pro studium politické změny relevantní? Naprosto jsou, jelikož nám dobrým způsobem ukazují některé nedostatky válečné, ekonomické i politizující teorie. Na druhou stranu nemůžeme udělat za předešlými výzkumy tlustou dějící čáru a věnovat se pouze kulturním elementům. Spíše bychom měli nově získané poznatky zasadit mezi již nám známá fakta a pokusit se o vytvoření takových výkladových modelů, které by respektovaly sociální změnu v její postihnutebné totalitě. Čemuž se ostatně budeme věnovat v následující kapitole.

O něco níže uvádíme klíčové body pozitivní heuristiky Philipa Gorskiho, které se pokoušejí ukázat, jak kulturní instituce modelují formování států.

K-PH1: ZÁMĚREM JE BUDOVAL TEORIE, V NICHŽ MAJÍ KULTURNÍ PROMĚNNÉ ZÁSADNÍ DŮLEŽITOST.

P₅₂: *Formování státu je ovlivněno šířením náboženských věr a v nich obsažených etik.*

A. Některé z forem protestantismu – zejména kalvinismus a pietistické hnutí – navyšují úroveň sociální disciplinace.

- (i) K navýšení sociální disciplinace může docházet na úrovni vládců, vládnoucích politických aktérů, personálu státního aparátu a populace určitého státu.
- (ii) Pakliže dochází k navýšení disciplinace na úrovni vládců a vládnoucích aktérů, uskutečňuje se zavádění takových disciplinační mechanismů, jež šíří sociální kázeň ve směru shora dolů.
- (iii) Dojde-li nejprve k navýšení disciplinace mezi populací státu, disciplinační mechanismy mají tendenci se šířit zdola nahoru.

B. Uskuteční-li se nárůst úrovně sociální disciplinace, mění se množství zdrojů, které je stát nucen vynakládat na kontrolu populace.

- (i) Pokud se sníží množství zdrojů nutných ke kontrole populace státu, státní aparát může tyto zdroje snáze akumulovat.
- (ii) Pakliže stát snáze akumuluje zdroje, je v mezinárodním systému silnější.
- (iii) Pokud se zvýší množství zdrojů nutných ke kontrole populace, státní aparát tyto zdroje obtížněji akumuluje.

- (iv) Jestliže stát obtížněji akumuluje zdroje, jeho pozice v mezinárodním systému je negativně ovlivněna.

K-PH2: CÍLEM JE PŘIPRAVOVAT TAKOVÉ TEORIE, KTERÉ BY VYSVĚTLOVALY, JAK KULTURNÍ STRUKTURY PŮSOBÍ NA FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₅₃: *Forma politického režimu je spolu ovlivněna úrovní sociální disciplinace, vyvolanou působení specifických náboženských etik.*

- A. Dochází-li k nárůstu úrovně sociální disciplinace, státní aparát nemusí používat tak direktivní prostředky vládnutí, jako když je úroveň sociální disciplinace nízká.
- B. Pokud je úroveň sociální disciplinace vysoká, dochází zpravidla ke vzniku konstitučních režimů.
- (i) Nástup konstitučních režimů je podmíněn šířením disciplinace směrem zdola nahoru. Čím rychlejší a intenzivnější je, tím je pravděpodobnější, že vzniknou zastupitelské instituce a reprezentativní uspořádání státu.
- (ii) Nástup konstitučních režimů je podmíněn silou domácích politických aktérů. Čím je v porovnání se státem vyšší (ve smyslu ekonomických zdrojů a zdrojů přinucení), tím spíše vzniknou zastupitelské instituce.
- C. Je-li úroveň sociální disciplinace nízká a političtí aktéři na území státu slabí, dochází ke vzniku autoritativních režimů.
- (i) Nástup autoritativních režimů je podmíněn šířením disciplinace směrem shora dolů. Čím rychlejší a intenzivnější je, tím je pravděpodobnější, že vznikne direktivně řízená byrokratická správa.
- (ii) Nástup konstitučních režimů je podmíněn silou domácích politických aktérů. Čím je v porovnání se státem nižší (ve smyslu ekonomických zdrojů a zdrojů přinucení), tím spíše budou tito aktéři integrováni do byrokratické státní správy a režim bude autoritativnější.

[VI.]

ČÁST ŠESTÁ

**CESTY ROZVOJE TEORETICKÉ REFLEXE
FORMOVÁNÍ STÁTŮ**

[VI.]

**CESTY ROZVOJE TEORETICKÉ REFLEXE
FORMOVÁNÍ STÁTŮ**

„Teorie může prohrát několik bitev a přece se může vrátit zpět, aby vyhrála válku, když se její podporovatelé nevzdají příliš snadno.“

[Imre Lakatos - *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*]

„Každý historický život je souvisle ovlivňován tenzí mezi univerzálními a partikulárními silami.“

[Erich Rothacker – *Historism*]

Hlavní tendence v dosavadním výzkumu

V předcházejících kapitolách jsme mohli sledovat příběhy čtyř paralelně se odehrávající teoretických výzkumných programů, které se v průběhu posledních čtyřiceti let pokoušely prozkoumat nejrůznější aspekty formování evropských států; tzn., že se snažily zodpovědět na otázky ohledně toho, jaké předpoklady a faktory stály v pozadí utváření raně moderních a moderních národních států. V rámci tohoto výkladu jsme se pak setkali jak s myšlenkovým vývojem uvnitř jednotlivých přístupů, tak i s určitým pohybem idejí v rámci celého badatelského pole – tzn. v rámci toho, co jsme v kapitole č. 4 nazvali jako *paradigma formování států*.

Připomeňme, že nejprve vedle sebe relativně nezávisle koexistovaly dvě vlivné teoretické perspektivy: (1) ekonomizující přístup k formování států, který především zdůrazňoval úlohu hospodářské sféry ve vývoji států, a na (2) politické instituce a procesy se orientující teoretický výzkumný program. Pro něj bylo charakteristické, že se povětšinou obracel

k otázkám řízení populace, tzn. k ovlivňování sociálních vztahů na území států ze strany státní správy. Pozitivní heuristika obou perspektiv se však s postupem času stále více potýkala s rolí válek v průběhu evropské historie, neboť ty se ukázaly být jako důležité pro pochopení mechanismů, jež stály za utvářením státních aparátů. Na základě toho se pak od poloviny osmdesátých let začal rozvíjet nový teoretický výzkumný program – (3) válečná škola, která se zaměřila právě na otázku vnější sociální regulace, na vliv mezistátního systému a vedení ozbrojených konfliktů obecně. Nakonec se v průběhu devadesátých let začaly pomalu utvářet kontury (4) čtvrtého přístupu, který chtěl přenést důraz, jemuž se v minulých desetiletích těšily otázky vztahu války, společnosti a státu, na problematiku působení kulturních institucí: zvláště pak náboženských věr a ideologií, které měly různým způsobem ospravedlňovat rostoucí moc státního aparátu a sociálních sil, jež se podílely na jeho produkci a reprodukci. Na rozdíl od těch předešlých nešlo tomuto programu o to, aby redukoval formování států pouze na jediný výchozí faktor, ale o to, aby poukázal, že za utvářením státních organizací se rovněž skrývají kulturní instituce.

Nejenom z tohoto krátkého exkurzu, ale zejména z předcházejícího podrobného líčení by mělo být zřejmé, že vývoj jednotlivých teoretických výzkumných programů je na jedné straně spojen s jejich vzájemným vymezováním a ovlivňováním a na straně druhé je provázán s profilací jejich ochranného obalu. V něm je obsažena pozitivní heuristika, v rámci které lze stanovit dvě obecné tendence, jež zároveň reprezentují dvě možnosti rozvoje stávajících teorií formování států.

Za tu první lze považovat *postupné rozšiřování pozitivní heuristiky uvnitř každého z výzkumných programů*, která by se zaměřovala na osvětlení stále širšího okruhu fenoménů. Tím by byly principy geneze evropských států jako celku, jakož i jednotlivých států dále zpřesňovány. Pokud bychom vyšli právě z této tendence, bylo by hlavním úkolem rozvoje stávajících teorií právě další rozšíření a formalizace pozitivní heuristiky výzkumných programů. Domníváme se pak, že pro takovýto cíl by bylo zvláště užitečné důsledně využívat budování teorií za pomoci deduktivně-logických principů (soustavy premis, axiomů a dalších tvrzení, jak jsme je mohli vidět výše), které by bylo možné na základě datové evidence soustavně koroborovat či reformulovat, a tak dále zpřesňovat. Ostatně z tohoto důvodu jsme provedli formalizaci všech analyzovaných teorií do této podoby.²³⁵

²³⁵ Mezi českými sociology upozorňuje na přednosti daného postupu, byť v jiném kontextu, Dušan Lužný [2012: 101], když zdůrazňuje, že tento typ vědecké praxe by měl značně obohatit sociologii náboženství tím, že by vedl k vytváření takové teorie náboženství, která by byla budována jakožto jednoznačně vymezený a logicky strukturovaný celek.

Druhou tendencí, s níž se u vývoje pozitivní heuristiky můžeme setkat, je to, že dílčí výzkumné programy do sebe vstřebávají stále více jevů a konceptů (tj. teoreticky uchopených jevů), jež byly původně předmětem zájmu a/nebo formátem vysvětlení pouze rivalských výzkumných programů. Prostřednictvím toho se jejich vysvětlení sice stávají empiricky adekvátnějšími, nicméně ztrácejí svou původně vyhraněnou identitu.²³⁶ Díky kontinuálnímu nárůstu pozitivní heuristiky tak můžeme vysledovat zajímavý fakt *konvergence – pozvolného sblížení různých heuristik*, která u některých badatelů vede dokonce k hybridnímu přináležení k více teoretickým výzkumným programům (Giddens – kap. č. 11), případně k náznakům takového hybridního přináležení (Kennedy – kap. č. 7; Tilly – kap. č. 14). Z této tendence, zřetelně přítomné zvláště u mladších badatelů, lze vyvodit alternativní způsob rozvoje teorií formování států.²³⁷ Přičemž ten by spočíval v zavržení stávajících výzkumných programů a položení základů pro program nový, který by je mohl nahradit. Pro něj by bylo příznačné, že by vycházel z multidimenzionálního přístupu k sociální realitě a pokoušel by se parciální heuristiky sjednotit do syntetického (či lépe řečeno syntetizujícího) modelu formování států, který by byl s to zachytit formování států v jeho dějinné totalitě: usiloval by kupříkladu o zachycení relací mezi vnitřní sociální regulací a kulturní praxí států, stejně jako o postižení dopadů rozsáhlých ekonomických změn pro stavbu mezinárodního systému či o popis působení tohoto systému na již zmíněné řízení populace. Mimo to by byl takovýto rámec dobrým výchozím bodem k sestavení konceptuální mapy Evropy. Čili takové mapy, jež by zachycovala prostorové rozložení různých institucionálních (ale i neinstitucionálních) struktur v rámci evropského kontinentu, včetně jejich historických proměn. Uvedené struktury totiž působí, jak jsme měli možnost pozorovat u naprosté většiny autorů, jakožto klíčové podmínky sociální praxe vedoucí k budování států.

²³⁶ Ve společenských vědách se tento jev někdy popisuje jako dilema „odlišnosti a určitosti“ teorií [Barša 2009: 26–27]. Podle něj, chce-li nějaká teorie dosáhnout adekvátnějšího popisu nějakého společenského jevu, musí dříve či později vzít v potaz i celou řadu dalších faktorů, které na něj působí, a tím pádem i odlišných explanačních schémat. Jinými slovy řečeno, musí začít čerpat z dalších ideových zdrojů než z těch, z nichž původně vyšla, aby zpřesnila svá tvrzení. Jejich „obohacováním“ se pak sice stává empiricky exaktnější, avšak ruku v ruce s tím se vytrácí její unikátnost a omezují se její možnosti na uznání jako svébytné teorie, jež je dostatečně odlišná od zbývajících teorií. Když se danou věc pokusíme shrnout, lze říci, že každá teoretická koncepce musí v prvé řadě zdůrazňovat zejména ty aspekty, v nichž se od ostatních liší, a upozadovat ty, které s jinými koncepcemi sdílí. Nečiní-li tak, vystavuje se nebezpečí, že ztratí svou odlišnost a nebude ve vědecké komunitě uznána jako plnohodnotná.

²³⁷ V jedné z posledních studií o formování států píše Hendrik Spruyt [2007] o tom, že pro pochopení transformací raně moderních států je třeba vzít v úvahu změnu v podobě (a) transformace války; (b) ekonomické struktury a dynamiky; (c) a také ideologické proměny státních režimů. Autor tedy mapuje změny ve třech ze čtyř dimenzí, které považujeme i my za signifikantní pro genezi států. Ovšem na rozdíl od nás nenabízí ani model jejich dalšího teoretického rozvinutí/doplnění, ani jejich syntézy, která by z jeho závěrů měla logicky vyplývat. Spruyt se tedy spokojuje jen s přehledem bádání o jednotlivých transformacích v dílčích institucionálních dimenzích, které měly vést ke změně raně moderních států.

Zatímco prvnímu z těchto postupů se budeme věnovat v kapitole č. 18, na druhý z nich se zaměříme v kapitole č. 19.

K oběma možnostem je však třeba doplnit, že se nejedná o jediné možné přístupy k dané problematice. Již v kapitole č. 4 jsme upozornili, že všechny popisované teoretické výzkumné programy vycházejí z realistické epistemologie a ontologie, a tudíž odpovídají tomu, co George Ritzer [1975] označuje coby paradigma sociálních faktů. V něm sociální jevy/instituce existují nezávisle na vůli sociálních aktérů a představují sdílené východisko všech námi analyzovaných teorií. Na takovémto základě lze proti *paradigmatu formování států* postavit hned tři alternativní paradigmaty, jejichž rozvinutí by vedlo k celkové reformulaci cílů bádání o utváření států. O dvou z nich jsme se již zmínili v kapitole č. 4, kde jsme psali o paradigmatu sociální definice a sociálně behavioristickému paradigmatu. Třetí variantou je pak přijetí zcela nového paradigmatického rámce, jenž by vycházel z kritického realismu a s nímž sám Ritzer nepočítá. V tomto ohledu je třeba říci, že kriticko-realistická filosofie je plodná zejména proto, že se pokouší o přemostění dichotomií, jež existují mezi výše jmenovanými paradigmaty, a že pomáhá řešit některé zásadní problémy dlouhodobé sociální změny: zvláště pak její víceúrovňovost, multidimenzionalitu a problematiku kontingence a emergence.

Obohacení problematiky vývoje států o rozvinutí heuristiky, jež vychází z paradigmatu kritického realismu, se věnujeme v kapitole č. 20.

Abychom však ještě lépe porozuměli příležitostem a limitům tohoto rozvoje měli bychom se zastavit u souborné kritiky těchto teorií. Má-li být totiž načrtnut způsob, jakým by mělo být dále rozvíjeno teoretické bádání v této vědecké oblasti, je nutné reagovat na nejvýznamnější nedostatky předcházejících koncepcí a ty se pokusit překonat.

Kritika stávajících teorií

Uvažujeme-li o kritice stávajících teorií, je třeba se zmínit především o čtyřech oblastech, jež jsou jejími hlavními terči a které se více či méně objevují v případě všech stávajících koncepcí formování států a které by měl jakýkoliv pokus o rozvoj daného badatelského pole zkorigovat, ne-li přímo odstranit:

- (1) problém časoprostorového ohraničení předmětu výzkumu;
- (2) problém multidimenzionálnosti formování států;
- (3) problém multiúrovňovosti vývoje státu;
- (4) a problém adekvátního pojetí sociální změny.

Každý z nich podstatným způsobem omezuje platnost doposud představených teoretických koncepcí a rovněž si vyžaduje poněkud odlišný způsob jejich řešení. Jsme pak toho názoru, že jejich alespoň částečná korekce by měla přispět k teoretickému progresu (tj. k zlepšení teoretické heuristiky) v daném poli.

Ad. (1). Problematika časoprostorového ohraničení je úzce svázána s otázkou užití induktivních a deduktivních výzkumných strategií. Můžeme totiž shledat, že téměř každý autor, zabývající tematikou formování států, čelí nutnosti vymezení předmětu vlastního bádání, což v případě sociálně-historických procesů znamená stanovení časového a prostorového dosahu teorémů i sféry empirických dat, z níž vychází. Obecně existují dva krajní přístupy k tomu, jak v tomto případě postupovat, tj. jakou zvolit jednotku analýzy pro zkoumání procesu formování států (či sociální změny obecně) v tak rozsáhlém prostoru, jakým je evropský světadíl. První přístup si můžeme pojmenovat jako „srovnávací historiografii států“, druhý pak coby přístup „civilizační analýzy“.²³⁸

Zatímco analytické postupy civilizační analýzy směřují často k tomu, aby popisovaly evropský sociální vývoj v podstatě jednotnou optikou, srovnávací historiografie nezdědka spěje k tomu, že líčí vývoj každé státní organizace jakožto jevu *sui generis*. V prvním případě se ztrácí různorodost vývojových cest, jež jednotlivé evropské regiony nastoupily. V případě druhém nejsou autoři s to zachytit struktury, které přesahují hranice jednotlivých zemí a napomáhají konstituovat podobu států „zvenčí“. Nicméně oba přístupy mají i své silné stránky. Historiografie států poskytuje značné množství dílčích dat pro srovnávací analýzu a potencionální zobecnění. Civilizační analýza, jak upozorňuje např. John A. Hall [1988: 20], nám umožňuje srovnávat dynamiku některých sociálních jevů i mimo hranice určitého civilizačního okruhu a soustředit se na podobnosti (určitosti) uvnitř zkoumaného systému.

Někde mezi těmito dvěma póly se nachází většina teorií formování států. Obvykle ty, jež se snaží zapojit do svých výzkumů velké množství států, se blíží postupům srovnávací historiografie (viz Anderson, Wallerstein, Kennedy, Tilly, Ertman, Gorski). Teorie těchto

²³⁸ Dané dichotomii by odpovídalo i rozlišení teoreticko-metodologických přístupů v historické sociologii od Margaret Somersové [1996; k podobnému členění srov. též Goldstone 1998]. Ta od sebe odlišuje (1) *historicko-epistemologické* přístupy, tedy ty, které by spíše odpovídaly srovnávací historiografii států, a (2) *na teorii zaměřené přístupy*, jež sdílejí mnoho znaků s přístupem civilizačních analýz. Jestliže jsou v prvním z případů zdůrazněny induktivní výzkumné postupy, druhé stanovisko upřednostňuje deduktivní poznávací strategie a rozvíjení obecných teorií sociální změny.

Prohlubování této dichotomie se zdá být pro historickou sociologii zvláště platné od sedmdesátých a osmdesátých let minulého století, kdy se část badatelů vydala vstříc historiografické preciznosti svých výzkumů, a tudíž vzala za své i postoje tzv. „historické epistemologie“, čímž však zároveň historickou sociologii značně přiblížila samotnému dějepisectví. Druhé křídlo – ti badatelé, jež zvolili na teorii zaměřené přístupy – se naopak mnohem více přiklonilo k výraznějším sociologickým generalizacím, jež získaly podobu různých forem civilizačních konceptů [viz např. Eisenstadt 2000, Quigley 1979].

badatelů pak představují rozsáhlé syntézy prací historiků určitých evropských zemí, jež jsou nakonec integrovány do jednotné teoretické koncepce. Takovýto přístup se na první pohled jeví jako zcela oprávněný a metodologicky bezproblémový. Nicméně je zatížen hned několika problematickými místy: zčásti badatelé neanalyzují sociální změnu ve všech částech Evropy rovnoměrně a zčásti nepostupují, jak mnohdy zaváděivě uvádějí, induktivně, nýbrž volí zkoumané země spíše na základě potřeb svých teorií. Přes tento fakt si pak dovolují poznatky svých analýz zobecňovat na sociálněpolitický vývoj po celém kontinentu, což v důsledku vede k neodpovídajícím závěrům o povaze formování států.

Oproti tomu ti sociologové, kteří do svých analýz inkorporují jen několik málo států, často jen dva až tři, a berou je coby předobraz formačních procesů po celém kontinentu, jako jeho archetypy, tendují k civilizačnímu přístupu (viz Parsons, Elias, Poggi, Giddens, Mann, van Creveld, Collins). Utváření států pak v jejich analýzách nabývá podoby jednoditého procesu, který se eventuálně diferencuje do několika málo kontinuálně probíhajících modalit. V tomto případě jsou teorie vytvářeny explicitně deduktivně a historická data slouží v první řadě k podpoře konkrétní teorie sociální změny; jedno zdali má podobu kontinuální evoluce anebo diskontinuitních epizod. Ovšem generalizace i zde selhává, poněvadž empirická základna, z níž jsou argumenty vyvozeny, je příliš úzká na to, aby ji bylo možné zobecnit na prostor celého světadílu. Vidíme tedy, že ačkoli se postupy obou přístupů liší, jejich výsledek je častokrát tentýž.

Každý badatel, který se pokouší vypořádat s problémem evropského formování států, je tudíž vystaven nezbytné časoprostorové redukci svých výzkumů. Míra této redukce však přímo ovlivňuje i potencionální závěry, k nimž může dospět. Zvolí-li sociolog menší časoprostorovou jednotku, potažmo postup srovnávací historiografie, tím spíše dosáhne adekvátního popisu geneze určitých států. Jestliže však zvolí jednotku příliš velkou, jak by to učinili příznivci civilizační analýzy, bude pro něj velmi obtížné, při dodržení dosavadních analytických metod, dosáhnout adekvátního popisu formačních mechanismů ve všech částech kontinentu.

Sociologové, čelící těmto obtížím, se v podstatě shodují na dvou řešeních tohoto zapeklitého problému. První je orientováno směrem ke komparativní historiografii států. Podle níž by se mělo další bádání zaměřit na ty klíčové projevy formování států, jež by byly rovnoměrně zkoumány po celém evropském kontinentu [Reinhard 1996]. Druhé řešení preferuje na místo široce induktivního přístupu využití co nejjobecnější teorie vývoje států, jež by byla aplikovatelné pro všechny časoprostorové kontexty evropských dějin. Podle názoru

Edgara Kisera a Michaela Hechtera [1991, 1998] je jedinou takovouto dostupnou koncepcí teorie racionální volby.²³⁹

Jiný autor, Charles Tilly [1977], však soudí, že tento problém nemá a nebude mít žádné optimální rozuzlení. Problematika formování států, ale i další oblasti historické sociologie, jsou podle něj vždy vystaveny zvláštnímu napětí mezi relativně idiografickým a relativně nomotetickým osvětlením společenských fenoménů. Pakliže nevezme v potaz časoprostorové rámce, získáme spíše ahistorické koncepce. Když je naopak v potaz vezmeme, triumfuje historizující pojetí společenského vývoje.

Domníváme se však, že daný problém má ještě jiné východisko, které nemusí nutně sklouznout do dichotomického rozporu popisovaného Charlesem Tillym. Lze totiž přejít ke kombinaci velmi obecného deduktivního modelu s rozsáhlým „induktivním“ výzkumem, který by vzal v potaz sociální změnu po celé Evropě, ve všech jejích regionech, a na jehož základě by byly premisy deduktivního modelu postupně korigovány a reformulovány do empiricky adekvátnější podoby. Právě kombinace obou postupů by podle nás měla vést k vytvoření nové teorie formování států anebo alespoň naznačení jejích kontur. Na tomto místě se samozřejmě nemůžeme věnovat empirickému výzkumu formačních procesů ve všech částech světadílu, což ostatně není ani naším cílem, nicméně můžeme navrhnout dvě podoby analytických schémat, které by představovaly pro takovýto výzkum startovní bod. Jejich vnitřní stavbě se budeme podrobněji věnovat v kapitolách č. 18 a 19, kde nabídneme aplikaci těchto modelů nejprve v rámci stávajících výzkumných programů a jednak v rámci nového teoretického výzkumného programu.

Právě kombinace univerzálního s partikulárním – jedno z mott této kapitoly převzaté z práce Ericha Rothackera – je centrem takovéhoho postupu a samotného cíle sociologické analýzy. Cíle, po němž volá i Pierre Bourdieu [1998: 10], když píše, že: „[...] vědecká práce se opírá o přesvědčení, že tu nejhlubší logiku sociálního světa lze zachytit jedině ponorem do partikulárnosti určité empirické, historicky situované a datované skutečnosti, ale s cíle postavit ji [...] jako „jeden případ možného“, tj. jako jeden ze vzorců ve vesmíru o konečném množství konfigurací;“ tj. jako součást něčeho univerzálního. Jsme pak toho názoru, že právě kombinace obecných (nikoliv však neměnných a rigidních) principů formování států v podobě

²³⁹ Ačkoliv tento názor s autory nesdílíme, domníváme se, že některé aspekty teorie racionální volby lze v našem případě využít. Zejména se pak jedná o způsob budování teorií, který vychází z užívání specifické verze deduktivně-nomologického modelu, jenž klade důraz na exaktnost a logickou koherenci předkládaných tvrzení, která jsou však otevřena stále možnosti reformulace. A co je neméně důležité, mají status mechanismů, nikoliv zákonů (viz též kapitola č. 4 a 19).

premis ohledně interakcí mezi klíčovými složkami daného procesu konfrontovaná s partikulární historickou evidencí je vyjádřením takového výzkumného snažení.

Ad. (2). Velká část selhání dosavadních teorií spočívá rovněž v tom, že (příčinné) vztahy mezi jednotlivými jevy (proměnnými), které se pokoušejí načrtnout, jsou do určité míry zpochybnitelné, neboť často počítají s působením pouze jedné institucionální dimenze.²⁴⁰ Což jsme měli kupříkladu příležitost sledovat nejenom v rámci kritické debaty ekonomizujících teorií, ale i v případě poslední kapitoly věnované teorii Phillipa Gorskiho. Pro něj bylo příznačné, že trval na myšlence, podle níž je charakter protomoderních státních zřízení výsledkem působení disciplinární revoluce vedené různými odnožemi protestantského hnutí na prahu novověku. Ovšem kvůli tomu, že americký sociolog nevzal v potaz vliv jiných elementů, ochudil se o to, aby jeho vysvětlení bylo i po detailním přezkoumání nadále věrohodné. Domníváme se tedy, že by přesnosti tvrzení autorovy teorie přinejmenším částečně prospělo, kdyby do svých vysvětlení integroval i některé jiné faktory; případně, kdyby snížil důraz na okruh fenoménů, jež má jeho teorie vysvětlovat.

Sociální procesy – v případě těch komplexních to platí dvojnásob – jsou vždy utvářeny multifaktorovým působením jiných sociálních jevů [Alexander 1987: kap. 20]. Nemluvě o tom, že jsou v našem případě složeny z nesmírně široké a rozmanité škály sociálních praktik: počítaje mezi ně výběr daní, vedení válek, budování a udržování legitimacy státních institucí anebo řízení a usměrňování nejrůznějších společenských aktivit, ať už prostřednictvím per obratných úředníků anebo skrze užití organizovaného násilí.²⁴¹

Myšlenka, podle níž má určitý jev či proces zpravidla více jak jednu příčinu není nijak nová ani převratná [viz např. Franzes 2007: 29; Lichbach, Zuckerman 2009: 1; Zuckerman

²⁴⁰ Tento problém patří podle novozélandského historika Milese Faiburna [1999] k základním gnozeologickým problémům nejenom tematiky formování států, ale i sociální historie obecně. Faiburn jej popisuje coby otázku kladení příčinné důležitosti, jež se ptá po tom, které jevy měly na studované fenomény vliv a jaká byla v konečném důsledku jejich důležitost.

Podobně bychom mohli ve shodě s Faiburnem kategorizovat i první problémový okruh, časoprostorové rámce. Neboť ty bychom mohli zasadit pod tematiku, kterou novozélandský badatel označuje jakožto zobecnění na základě pouze částečných informací o určitém jevu či skupině jevů. Podle jeho názoru je vždy velmi obtížné se pokoušet zevšeobecnit nějakou sociální událost, potažmo proces, když o něm máme jen kusé informace. Navíc v okamžiku, kdy k takovéto činnosti opravdu přejdeme, musíme učinit jiné zásadní rozhodnutí, a sice uvědomit si, nakolik jsou si jednotlivé fenomény podobné a nakolik jsou si vzájemně neurčité. Na základě odpovědi na tyto otázky se pak v poslední instanci musíme rozhodnout, která z konkurujících si vysvětlení jsou pro náš zkoumaný fenomén přesvědčivější a která nikoliv.

²⁴¹ Obdobný názor zastává i John Darwin [2008: 119-120], jenž píše: „[...] nelze redukovat žádné období [evropských dějin, JK] na hierarchii kapitalistických mocností a na jejich periferie a semiperiferie. Evropa byla vždy volnou konfederací kulturně podobných států, v nichž vzájemné vtahy ekonomické aliance, ideologie a etnická soudržnost nepředpokládaným způsobem interagovaly s ekonomickými silami, aby nakonec potvrdily přetrvání jedněch kulturních a politických jednotek a slučování či úplné vymizení jiných“. To je ostatně i názor, který nalezneme v lehce obměněné podobě rovněž u autorů mnohem starších: např. u José Ortegy y Gasset [1993: 74ann] anebo Jacoba Burckhardta [1971: část 3.].

2009: 73], o čemž jsme se mohli ostatně přesvědčit i v rámci jednotlivých kapitol této studie. A o čemž také pojednává Bob Jessop [2001: 9], který tvrdí, že: „Cokoliv ve světě se neděje pouze z jedné příčiny.“ Jádrem našeho problému však leží poněkud jinde. Spočívá v tom, jak zkoumat mnohorozměrný sociální proces, na něhož působí celá řada faktorů, jejichž kořeny leží v různých institucionálních dimenzích. Věc o to komplikovanější, že tento proces neprobíhá stejnoměrným tempem a s identickými charakteristikami po celém geografickém prostoru, jež jsme si v úvodu vytyčili.

Jsme toho názoru, že pro řešení daného problému se lze opět přiklonit ke dvěma strategiím. První z nich zastupuje cesta okleštění badatelského zájmu pouze na působení určité množiny faktorů (tj. např. jevů, procesů a mechanismů náležejících pouze k jedné institucionální dimenzi), které však budou velmi důkladně zmapovány a zároveň budou využity k pochopení jedné z dílčích domén procesu konstituce států (tj. působení jedné z institucionálních dimenzí na formování států). V kontextu teoretických výzkumných programů to znamená pokračování v jejich dosavadní pozitivní heuristice, která by nás mohla kupříkladu přivést k rozkrytí dalších souvislostí mezi principy fungování politických institucí a vývojem států či mezi transformací hospodářského systému a státní správou, jak to např. činí politizující a ekonomizující perspektiva.

Druhou strategií je rozpracování multidimenzionálního analytického modelu, který by rovnoměrně integroval nestejnou sociální změnu v různých institucionálních dimenzích. Takovýto model by představoval výše naznačené východisko pro širokoplošné zkoumání podmínek formačních procesů po celém světadílu, bázi pro vytvoření konceptuální mapy Evropy, čímž by se vyhnul jak nebezpečí spojenému s příliš úzkostlivým zaměřením na jednu z institucionálních dimenzí tak i nebezpečí, které vyvěrá z nadměrné homogenizace procesů formování států.

Přestože by pak daný výzkumný program pravděpodobně nabídl hodnověrnější vysvětlení geneze evropských států, velmi dobře si uvědomujeme, že by měl mnohem nižší potenciál k empirickému progresu, jak jej popisuje Imre Lakatos [1970, 1978]. Což jinými slovy znamená, že by bylo pro badatele zabývající se tímto problémem mnohem obtížnější – kvůli zaměření na značné množství faktorů – empiricky koroborovat jimi předkládaná tvrzení.

Ad. (3). V případě států ale nejde jen o to, že jsou za jejich vývojem skryty strukturální faktory a procesy, jež jsou spojeny s různými institucionálními dimenzemi. Důležitým aspektem, byť stávajícími teoriemi zcela přehlíženým, je víceúrovňovost geneze států. O jejich formování totiž není možné uvažovat jen na (a) sociální makroúrovni jako doposud, tj. na úrovni sociálních institucí a rozsáhlých kolektivních (politických) aktérů, ale též explicitně

na (b) „organizační“ mezoúrovni a (c) mikroúrovni, pro niž jsou typické malé sociální skupiny a jednání individuálních aktérů.

Poněkud konkrétněji řečeno, vývoj států se neodehrává pouze na úrovni změn politických institucí, kupříkladu transformace způsobů výroby, které následně ovlivňují zájmy politických aktérů soupeřících o kontrolu nad těmito institucemi. Vývoj státu zasahuje i samotnou organizační úroveň státu – tj. způsoby výběru a získávání státního personálu, strategie jeho řízení, rozšiřování a zefektivňování, které se mohou v různých částech státní správy podstatně lišit. Mluví-li totiž někteří badatelé o byrokratizaci státního aparátu, je třeba od sebe velmi pečlivě odlišit, jedná-li se o byrokratizaci armády, úřednictva zajišťujícího výběr daní či o vnášení principů byrokratického řízení mezi státní pověřence zodpovědné za řízení škol a jiných oblastí státní správy. A to z toho důvodu, že i když může docházet k byrokratizaci v jedné sekci státního aparátu, nemusí k ní nutně docházet i ve zbývajících sekcích. S takovýmto jevem se lze ostatně setkat i u modernizace habsburského státu na území Čech v průběhu 18. a 19. století, neboť ta probíhala na úrovni státní správy velmi nespojitě [srov. zvl. Machačová, Matějček 2010: 132–135]. V tomto ohledu je pak možné ještě zmínit, že samotná podoba a intenzita byrokratizačních procesů se mohla ve všech těchto oblastech značně různit, čímž procesy a struktury na mikroúrovni dále diferencovala.

Za pomoci tohoto krátkého exkurzu jsme chtěli naznačit, že samotná mezoúroveň formování států je velmi důležitá. A jakákoliv další teorie, snažící se předložit hodnověrný vývoj geneze evropských států, bude muset počítat s výraznější akcentací právě této roviny, jelikož ta ovlivňuje jak makroúroveň, tak mikroúroveň daného procesu. Vyšší rovinu proto, že struktura státního aparátu a procesy, které se v ní odehrávají, včetně vytváření a přetváření této struktury, zásadním způsobem ovlivňují výslednou formu státu – tj. jeho institucionální uspořádání, schopnost získávat ekonomické zdroje pro své fungování a mnohé další znaky. Nižší rovinu pak z toho důvodu, že je to právě státní správa – stát jakožto organizace –, která je zodpovědná za každodenní kontakt s populací na území státu. Právě díky praxi státní organizace si mohou jednotlivci vytvářet kolektivní reprezentace [Moscovici 1981] něčeho jako je stát.

Když se zaměříme striktně na mikroúroveň, je třeba říci, že zde máme co do činění s tím, jak aktéři svým individuálním jednáním vytvářejí základy státu; respektive, jak ve strukturálních rámcích tvořených předcházejícími dvěma rovinami jednají, a tak znovuobnovují či mění tyto struktury. Dodejme pak, že tato rovina je důležitá z ještě jiného důvodu, a sice proto, že si na ni aktéři vytvářejí intersubjektivní významy státu jako celku, stejně jako jeho nejrůznějších nařízení a činností.

Jak jsme mohli z předcházejícího líčení postřehnout, multiúrovňovost vývoje států je podstatná hned ze tří důvodů: (a) dílem proto, že ovlivňuje samotnou definici státu – co je považováno v ten který okamžik za stát; (b) dílem z toho důvodu, že struktury, kterou jsou s jednotlivými úrovněmi spojeny, se podstatně liší a mnohé z nich mají svůj vlastní ontický status [Archer 1995; Collier 1994: 111; Layder 2006: kap. č. 11–12; Sibeon 2004: 76-78; Wan 2012: 1555–1558]; (c) a konečně poslední důvod lze shledat v tom, že všechny tři roviny se nacházejí na odlišné pozici ve schématu vysvětlování sociálních jevů [Coleman 1986: 1321–1323, Hedström, Swedberg 1998: 22; Hedström 2009: 234].

Pro toto schéma je typické, že pro exaktní analytické vysvětlení sociálních jevů je třeba určit výchozí rámce (na makroúrovni), které ovlivňují rámce nižší úrovně (na mezoúrovni), jež podmiňují prožívání, vědění a jednání aktérů (na mikroúrovni), jež následně vede k reprodukci či transformaci předcházejících typů struktur. Aby bylo pak uvedené explanační schéma úspěšné, musí vzít v potaz všechny sekvence vzájemného ovlivňování [Wan 2011: 134–137, 2012: 1556].

Všechny aspekty víceúrovňovosti budeme akcentovat nejenom v kapitole č. 19, kde nabídneme nový teoretický model formování států, ale též v kapitole č. 20, kde zdůrazníme, že alternativní paradigmatu formování států se od toho stávajícího liší zejména v tom, že svou pozornost přesouvají k mikroúrovni celého procesu. Poslední z nich – paradigma kritického realismu – se pak pokouší o rovnoměrné propojení všech tří dimenzí, neboť ačkoliv všechny tvoří celek téže reality, představují její odlišné „vrstvy“ [Bhaskar 2008: 166–170].

Ad. (4). Závěrečným problémem, prolínajícím se prakticky všemi teoriemi formování států, je adekvátní pojetí sociální změny. Možná by bylo vhodnější použít výrazu „hodnověrnější pojetí příčinných mechanismů“, o němž jsme již částečně referovali v jiných částech tohoto textu (viz kap. č. 1 a 4). S odkazem na tuto problematiku se nedomníváme, že by představa tradiční kauzální spojitosti byla vhodným nástrojem pro vysvětlování sociální změny, neboť proces vzniku nových institucí, organizačních struktur a mezilidských interakcí (a) neodpovídajícím způsobem zjednodušuje a (b) také má potíž se vypořádat s kontingencí.²⁴² Pro diskusi možností řešení tohoto problému je pak příznačné, že na rozdíl od většiny předcházejících problémů není řešitelný uvnitř tradičního sociologického realismu, který je typický pro stávající teorie formování států. A to mimo jiné proto, že nepočítá s tím,

²⁴² Ke kritice klasické pozitivistické koncepce příčinnosti v historické a politické sociologii rovněž srovnej studii Charlese Tillyho [1995] o vysvětlování politických procesů. Autor v ní zdůrazňuje, že faktory, které intervenují do politických procesů jsou příliš komplexní na to, aby je jednoduchá teorie kauzality byla s to zachytit. Ostatně Charles Tilly se svými kolegy [McAdam, Tarrow, Tilly 2001: 13] se v jedné ze svých pozdních prací také kloní ke koncepci sociálních mechanismů, která je velmi podobná té, již se pokoušíme rozvíjet v dalších kapitolách (srovnej zejména kap. č. 19 a 20).

že by vznik nových sociálních jevů/institucí mohl mít podobu emergence či komplexních generativních mechanismů, jak je pojmají kritičtí realisté [Archer 1995; Bhaskar 2008; Collier 1994; Danermark 2001; Danermark a kol. 2002; Sayer 2000, 2010; Wad 2001]. Takovýto přístup rovněž zdůrazňuje, že u jakéhokoliv typu vysvětlujícího mechanismu by měly být brány v potaz i kontingenční faktory, které mohou výsledek interakce různých sil určitým způsobem pozměnit. Konkrétnímu řešení tohoto bodu se budeme explicitně věnovat v závěrečné části dvacáté kapitoly, kdy využijeme poznatků soudobé analytické sociologie, abychom navrhli adekvátnější pojetí „příčinných“ mechanismů, jež by byly využitelné v nových teoriích formování států.

* * *

Propojíme-li na závěr této podkapitoly jak poznatky o hlavních tendencích v dosavadním výzkumu, tak hlavní body kritiky, jež jsou adresovány teoriím formování států, zjišťujeme, že se nám skutečně nabízejí čtyři základní způsoby rozvoje daného badatelského pole: (1) úprava stávajících výzkumných programů; (2) položení východisek nového výzkumného programu na bázi těch předcházejících – tedy určitá syntéza dosavadních teorií formování států; (3) stanovení základních tezí pro alternativní paradigmatu formování států, vycházející z paradigmatu sociální definice a sociálně-behavioristického paradigmatu a (4) alternativní (společenskovědní) paradigma formování států, čerpající ideové zdroje z kritického realismu (srovnej též tabulku č. 7).²⁴³

V následující části textu samozřejmě nerozvineme detailní a zcela vyčerpávající deskripci teoretických koncepcí, jež z kvartetu námi aplikovaných strategií vycházejí. Náš příspěvek bude v tomto ohledu mnohem skromnější. V první řadě pro každé z uvedených řešení – tj. specifických výzkumných programů – nabídneme hlavní body pozitivní a negativní heuristiky, které by měly dále orientovat nejenom teoretické, ale i empirické výzkumné postupy. V prvním případě nabídneme soustavu klíčových premis, z nichž se bude skládat elementární struktura těchto nových, respektive upravených teoretických výzkumných programů. V rámci druhého řešení se přikloníme k popisu obsáhlého analytického schématu, které by mělo pokrývat jak konceptualizaci strukturálních podmínek utváření států, tak i jejich změny. U následující dvojice je pak situace poněkud odlišná. Jelikož zde není na co

²⁴³ K poslednímu řešení se v kontextu problematiky, jež se v mnoha ohledech blíží formování států, přiklání i Heikki Patomäki [2002]. Ten se pokouší o rekonstrukci teorie mezinárodních vztahů na bázi kritického realismu. Přitom zdůrazňuje, že právě kritický realismus nabízí adekvátnější ontologii sociálního světa, která umožňuje lepším způsobem konceptualizovat otázky vztahu mezi „mezinárodním“ a „národním“, a to především s ohledem na vícerozměrné kauzální působení.

navazovat (ve smyslu teoretické tradice, jež by se daným výzkumným problémem zaobírala z určité paradigmatické perspektivy), načrtáváme obecná teoretická východiska, na jejichž základech lze později budovat premisy ohledně formování států. Právě ty by měly vycházet z alternativních paradigmatických přístupů. Zatímco tedy v prvních dvou případech pokrýváme jak metafyzické, tak střední, „teoretické“, kontinuum vědy [Alexander 1987: 6-15], v posledních dvou případech popisujeme pouze ty nejabstraktnější části onoho kontinua. Což však v žádném případě neznamena, že by tím byla vědecká práce v badatelském poli o formování států hotova. Naopak se tím otevírá obsáhlý prostor pro empiricky orientovaný výzkum na straně jedné, který by teoretické teze dále zpřesňoval a upravoval, a pro další promyšlenější konstruování teorií na straně druhé, jež by využívaly odlišné ontologie a epistemologie. Nicméně takovéto snažení je nad rámec nejenom rozsahu této práce, ale i jejích cílů.

Když se pak u této dvojice řešení ještě na moment zastavíme, můžeme je vztáhnout ke dvěma hlavním typů teorií, s nimiž se podle Nicose Mouzelise [1995: I-3, 150-151] v sociologii setkáváme. Prvním typem jsou tzv. *substanciální teorie*, které představují množinu tvrzení o světě, jež popisují a který se snaží vysvětlit. Druhým typem jsou tzv. *konceptuální rámce*, což jsou „sady nástrojů“, jež slouží k přípravě a tvorbě substanciálních teorií a/nebo k orientování výzkumu. Jsou tudíž méně formalizované a zpravidla jsou i obecnější, díky čemuž je možné jich mnohem flexibilněji využívat k uchopení určitých empirických problémů. Jinými slovy řečeno, substanciální teorie jsou konečnými produkty teoretizování, kdežto konceptuální rámce jsou pouze nástroji, jak upozorňuje Mouzelis [2008: 221]. Třebaže bychom měli na tomto místě podotknout, že se na rozdíl od autora domníváme, že i substanciální teorie lze konstruovat takovým způsobem, aby byly otevřené stálé potenciální reformulaci (viz následující kapitola).

Zatímco v případě rozvoje existujících teoretických výzkumných programů se uchylujeme k tvorbě substanciálních teorií (kapitola č. 18), další část naší syntézy a rozvoje teorií formování států se již věnuje budování konceptuálních rámců. Ať už mají podobu integračního výzkumného programu (kapitola č. 19), nebo paradigmatu formování států čerpajícího z kritického realismu (kapitola č. 20). K takto načrtnutému postupu pak dodejme, že kritéria posuzování teorií pojatých těmito způsoby se budou od sebe samozřejmě lišit, stejně jako postup jejich další úpravy a rozvíjení.

Tabulka č. 7: Cesty rozvoje teorií formování států v kontextu vývojových tendencí a kritiky badatelského pole

Způsob rozvoje problematiky formování států	Na jakou tendenci ve vývoji badatelské pole navazuje?	Na jakou část kritiky teorií formování států navazuje?	Typ teorie (Mouzelis 1995)
Úprava stávajících výzkumných programů	Rozšiřování pozitivní heuristiky	Problém časoprostorového ohraničení	Substanciální teorie
Východisko nového (syntetizujícího) výzkumného programu v rámci klasického realismu	Rozšiřování pozitivní heuristiky Konvergence pozitivní heuristiky	Problém časoprostorového ohraničení Multidimenzionálnost Multiúrovňovost Adekvátní pojetí sociální změny	Konceptuální rámec
Východiska nových výzkumných programů inspirovaných paradigmatem sociální definice a sociálně-behavioristickým paradigmatem	Změna pozitivní heuristiky	Multiúrovňovost	Konceptuální rámec
Východisko nového výzkumného programu čerpajícího z kritického realismu	Změna pozitivní heuristiky	Problém časoprostorového ohraničení Multidimenzionálnost Multiúrovňovost Adekvátní pojetí sociální změny	Konceptuální rámec

18.

STÁVAJÍCÍ TEORETICKÉ VÝZKUMNÉ PROGRAMY:

VÝZVY POZITIVNÍ HEURISTIKY

„Student, který má potíže s tím, aby vymyslel alespoň tři rozumné vysvětlení jakékoliv korelace, o níž se zajímá, by měl pravděpodobně zvolit jinou profesi.“

[Arthur Stinchcomb – *Constructing Social Theories*]

„Pokud nebudeme bojovat se skepticismem, který říká, že vědecká sociologie je iluzí, budeme chyceni do víru relativismu, solipsismu a cynismu; a sociologie se stane pouze dalším žánrem humanitních věd.“

[Jonathan Turner – *Theoretical Principles of Sociology, vol. 1.*]

Centrální otázka této kapitoly zní, jak dále rozvíjet badatelské pole o formování států, aniž bychom přitom zavrhly existující výzkumné programy? Ptáme se zde tudíž po tom, jak dále inovovat heuristiku představených programů, aby byla i nadále teoreticky a empiricky progresivní. Což je v rámci Lakatosova pojetí vědy jejím smyslem. Za pomoci takového postupu je totiž možné mírnit některé z problémů stávajících přístupů k formování států tím, že jsou jimi předkládané teoretické principy mnohem komplexnější a přesnější ve vztahu k popisovaným empirickým jevům. Následkem čehož je možné – za cenu redukování výzkumného zájmu pouze na jednu z institucionálních dimenzí, tj. na jednu ze strukturálních podmínek geneze států – dosáhnout výraznějšího empirického progresu; tzn. zejména snáze získávat data pro testování a případnou koroboraci předložených tvrzení a z nich složených teoretických modelů. Poznamenejme, že pokud je v tomto směru též rozšiřována a zpřesňována pozitivní heuristika, lze očekávat i teoretický progres. Předkládané modely by totiž měly být adekvátnější zkoumaným jevům, což by mělo ochrannému obalu každého

z výzkumných programů umožnit, aby byl propracovanější a představené teorie tak alespoň plausibilnější.

Následující část textu bude vyhrazena si redefinici obsahu teoretických výzkumných programů zabývajících se formováním evropských států. V tomto ohledu nejenom, že opětovně vymezíme základní body jejich negativní heuristiky, z nichž se skládá jádro jednotlivých přístupů k formování států, ale také stanovíme centrální body jejich pozitivní heuristiky. Přičemž se u každého z programů se pokusíme o teoretickou syntézu jeho klíčových premis a tezí. Prostřednictvím takovéto sekvence kroků jednak dospíváme k (1) obsáhlému souboru deduktivních tvrzení ohledně utváření států a jednak (2) vyvozujeme z těchto tvrzení obecný model formování států, který popisuje tu část sociálních procesů a mechanismů, které podle určité teoretické perspektivy konstituují stát.

Máme-li krátce zmínit, odkud bereme pro daný postup konstruování teorií/teoretických výzkumných programů inspiraci, musíme v prvé řadě odkázat k Jonathanu Turnerovi [2010a, 2010b]. Neboť právě jeho lze považovat za jednu z centrálních figur současné tvorby deduktivně-nomologických teorií ve společenských vědách.²⁴⁴ Hlavním principem budování teorií na takovéto bázi by mělo být, aby zvolená konceptuální schémata byla jednoduchá a komplexita teorií přitom spočívala v abstraktních deduktivních principech [2010a: 6, 20]. Z tohoto důvodu používáme při rozvoji teorií formování států dvě výše zmíněné strategie: dílem nabízíme model formování států (obecné konceptuální schéma pro jejich analýzu a vysvětlení) a dílem předkládáme relativně detailní načrtnutí vztahů mezi částmi těchto modelů (deduktivními principy v podobě tezí různé úrovně). Výhodou takovéhoho postupu je, že i přes zmnožení deduktivních tezí a jejich reformulaci, umožňuje udržet výchozí koncept teorie dostatečně jasný a přehledný.

Doufáme, že teoretické modely sestavené takovýmto způsobem budou přesnější než ty, jež jsme vyvodily z prací dosavadních badatelů a budou adekvátnější empirickým procesů a mechanismům, které jsou příznačné pro určitou část procesu geneze států. Na tomto místě bychom pak měli ještě doplnit, že předložený postup by neměl vést k jakékoliv reifikaci takto vzniklých teoretických modelů. Naopak bychom byli rádi, kdyby se staly předmětem testování jiných badatelů a teoretickými koncepcemi, jež by bylo možné dále reformulovat a

²⁴⁴ Obdobná strategie již byla kupříkladu využita i v jiných oblastech sociologie, např. k tvorbě „nové“ teorie náboženství, na níž se zejména autorsky podílel Rodney Stark [Stark, Bainbridge 1996; Stark, Finke 2002]. Poznamenejme, že Starkovi a jeho kolegům šlo o to rozpracovat za pomoci teorie racionální takovou koncepci náboženství, jež by vycházela z množiny deduktivních tvrzení (a definic), z nichž by bylo možné vyvozovat závěry ohledně povahy široké škály religiózních jevů.

zpřesňovat. Jelikož pouze touto cestou lze obaly dílčích výzkumných programů systematicky a kontinuálně rozvíjet.

Ekonomizující přístup ke studiu formování států

Myšlenka, bez níž nelze ekonomizující přístup uvést, je v podstatě prostá: zkoumání vývoje států by nemohlo být úplným, kdybychom se nezaměřili na hospodářské faktory, jež ho ovlivňují. Z tohoto důvodu musí být také negativní heuristika inovovaného výzkumného programu, zaměřena na ekonomické podmínky formování států. V tomto ohledu lze jeho jádro sumarizovat do skupiny následujících bodů:

E-NH1: Cílem vědecké práce je nevytvářet teorie, v nichž hrají neekonomické (tj. vnitropolitické, kulturní a mezinárodněpolitické) faktory utváření států podstatnou roli.

E-NH2: Nekonstruovat teorie, v nichž nemají ekonomické struktury (tj. struktura výroby, směny a spotřeby) žádný význam pro utváření států.

E-NH3: Nekonstruovat teorie, v nichž nemá ekonomická dynamika (změny v charakteru výroby, směny a spotřeby, případně fluktuaci akumulace a koncentrace hospodářských zdrojů) žádnou úlohu pro vývoj států.

E-NH4: Nevytvářet teorie, které se nevěnují úloze regulace ekonomických sil (charakteru výroby, směny, spotřeby, stejně jako akumulaci a hospodářských zdrojů) ze strany států.

V duchu takto vymezeného jádra výzkumného programu se můžeme pokusit o stanovení hlavních os pozitivní heuristiky, z níž také vychází model formování států ekonomizujícího přístupu. Jeho logika vychází z tradiční marxistické myšlenky, podle níž vývoj hospodářské základny předchází vývoji politické sféry, a tudíž je nutné nejprve stanovit podmínky vývoje ekonomické sféry. Pro danou sféru je totiž příznačné, že svými znaky (strukturou a dynamikou) zásadním způsobem podmiňuje (v althusserovském slova smyslu) soupeření mezi politickými aktéry, množství disponibilních zdrojů pro budování států a jiné faktory, které posléze ovlivňují možnosti budování států. Podmínky vývoje hospodářské sféry tudíž tvoří první velký oddíl pozitivní heuristiky tohoto programu, stejně jako výchozí část níže předloženého modelu formování států (viz schéma č. 26).

V kontextu hospodářských faktorů je třeba zmínit, že mezi nimi rozlišujeme dvě velké množiny faktorů. Za tu první považujeme různé typy výrobních způsobů, zatímco za tu druhou směnné vztahy reprezentující druhou stranu mince ekonomických relací. Obě dimenze

zároveň odkazují k odlišným ideovým zdrojům. Analýza výrobních způsobů je typická pro stoupence Maurice Dobba (např. Perryho Andersona – kap. č. 5), kdežto rozbor směnných vztahů je charakteristický pro badatele navazující na Paula Sweezyho (např. Immanuel Wallerstein – kap. č. 6).

Společně s některými kritiky [Mann 1986] se však domníváme, že jde jen o dvě dimenze hospodářského systému. Přičemž jejich oddělení je důležité z toho důvodu, že každá z uvedených dimenzí působí na formování států poněkud odlišným způsobem. Způsoby výroby jsou v první řadě svázány s ekonomickými zdroji, jimiž aktéři disponují na území států a které determinují jejich moc a mocenské vztahy vůbec. Mezinárodní směnné vztahy jsou zase mnohem více propojeny se samotným soupeřením mezi státními aparáty a s konstitucí mezistátního systému. A to proto, že se státní aparáty pokoušejí usměrňovat toky zboží a kapitálu plynoucí z těchto vztahů. Nicméně to je možné činit pouze na úrovni mezinárodního systému. Obě dimenze tak ovlivňují konflikty, které jsou spojeny s genezí států či s pokusy o jejich ovládnutí a kontrolu. Rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že výrobní vztahy spíše zprostředkovaně působí na konflikt mezi politickými aktéry na území států, zatímco pokusy o kontrolu sítí mezinárodních směnných vztahů jsou v převažující míře svázány s konfliktem mezi státy, tj. se soupeřením v mezinárodním systému.

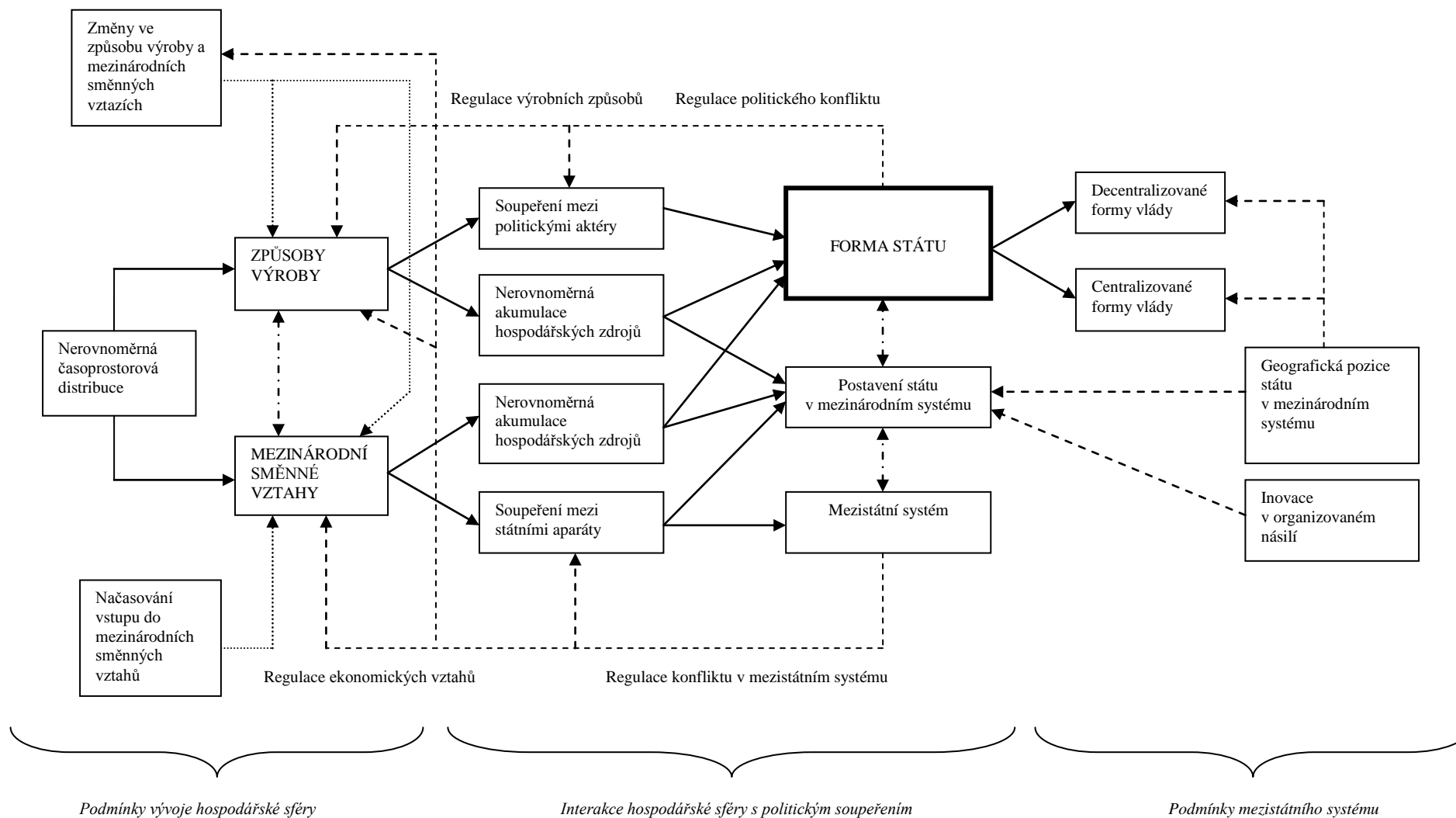
Kromě těchto rozdílů však výrobní a směnné vztahy nesou některé shodné znaky, a sice tím nejpodstatnějším z nich je, že díky své nerovnoměrné časoprostorové distribuci vedou k nerovnoměrné akumulaci hospodářských zdrojů. O ní se zmiňujeme zvláště proto, že ovlivňuje objem zdrojů, které mohou státy získávat za pomoci extraktivních mechanismů a posléze je využívat jak k regulaci své populace, tak k soupeření v mezinárodním systému.

Druhým důležitým bodem teoretické heuristiky ekonomizujícího přístupu je to, jak prostřednictvím různých forem konfliktů (a to jak těch uvnitř státu, tak mezi státními aparáty) vzniká určitá forma státu, včetně různých forem vlády. A konečně třetí část teoretické heuristiky obrací svou pozornost k mechanismům, jimiž se státy snaží vypořádat s procesy, jež podmiňují jejich vývoj: tzn., jak se pokoušejí řídit a usměrňovat projevy výrobních způsobů a mezinárodních směnných vztahů. Poslední část teoretické heuristiky se vypořádává s působením tzv. „dodatečných“ faktorů, které mohou částečně modifikovat působení ekonomické sféry. V tomto ohledu se jedná zejména o některé geopolitické a technologické podmínky (odvozené z práce Paula Kennedyho – kap. č. 7), které osvětlují mechanismy působení mezinárodního systému na postavení státu v něm a na formu vlády, která se v určitém státu ustanovuje.

Dodejme, že pozice státu v geopolitickém vzorci a výsledná forma státu nakonec intervenuje do toho, jakým způsobem je stát schopný regulovat jak politický konflikt na svém území, tak i za jeho hranicemi; respektive, nakolik může usměrňovat mezinárodní směnné vztahy a klíčové složky výrobních způsobů (tj. např. vlastnictví výrobních prostředků, způsob získávání nadhodnoty aj. atributy).

Na základě těchto oblastí pozitivní heuristiky ekonomizujícího přístupu stanovujeme nejprve obecný model formování států (schéma č. 26), jehož dílčí komponenty jsou o něco níže rozvinuty do systémů premis a tezí, jimiž jsou konceptualizovány vztahy mezi jednotlivými složkami představeného modelu. Domníváme, se že tento model a na něj navazující deduktivní systém reprezentují stav soudobého teoretického poznání ekonomizující perspektivy.

Schéma č. 26: Model formování států v ekonomizujícím přístupu

Ještě než blížeji popíšeme jednotlivé body pozitivní heuristiky ekonomizujícího přístupu ke studiu formování států, měli bychom uvést, že byt' vycházíme z prací klasických figur této perspektivy (Andersona, Wallersteina a Kennedyho), neužíváme jejich terminologie. Při vymezení obsahu jednotlivých tezí jsme se naopak zaměřili na to, abychom pokud možno používali jen takové pojmy, jejichž obsah nepřekračuje význam námi uváděných tezí. Zároveň jsme pak modifikovali některé z teoretických principů těchto autorů. V případě Andersonových myšlenek jsme např. nahradili pojem třída neutrálnějším, univerzálnějším a pro účely naší analýzy rovněž specifitější termínem politický aktér. Z Wallersteinovy systémové koncepce jsme také převzali jen ty ideje, které jsou podle našeho soudu nejnosnější pro náležitější vysvětlení procesu formování států. Stejně tak jsme u něj provedli některé terminologické změny, zvláště v užívání pojmu mezinárodní směnné vztahy namísto kapitalistické světové ekonomiky, která v sobě obsahuje mnohé další teoretické implikace, s nimiž v naší heuristice nepočítáme.

Pozitivní heuristika ekonomizujícího přístupu

E-PH1: CÍLEM JE PRODUKOVAT TAKOVÉ TEORIE, KTERÉ NAPOMÁHAJÍ VYSVĚTLIT, JAK EKONOMICKÉ FAKTORY OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

*P₁: Formování států je podmíněno strukturou způsobů výroby a směnných vztahů, které podmiňují hospodářské podmínky jednotlivých zemí.*²⁴⁵

E-PH2: VYTVÁŘET TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK RŮZNÉ ZPŮSOBY VÝROBY, MEZINÁRODNÍ DĚLBY PRÁCE A SMĚNNÝCH VZTAHŮ OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₂: Formování států je podmíněno různými způsoby výroby.

- A. Způsoby výroby vytvářejí určité typy vlastnických vztahů a ty následně podmiňují mocenské vztahy.
- B. Mocenské vztahy pak dávají vzniknout určitým typům kolektivních politických aktérů.²⁴⁶
- C. Vztahy mezi kolektivními politickými aktéry nabývají podoby soupeření.

²⁴⁵ Jak jsme zdůraznili výše, v rámci této definice akcentuje rozdíly mezi produktivními způsoby (např. industriálními) a směnnými vztahy (např. kapitalistickými). Což je strategie, k níž se uchyluje nejenom Anthony Giddens, ale i Michael Mann. Domníváme se, že ačkoliv je takovéto rozdělení v prvé řadě analytického rázu, je podstatné pro pochopení odlišný způsobů akumulace hospodářských zdrojů a různých zdrojů hospodářské moci, jež může sloužit k prosazování cílů jak individuálních politických aktérů, tak samotného státu. K odlišení industrialismu a kapitalismu viz též [Kučera 2011: 34]

²⁴⁶ Politickými aktéry jsou míněny jakékoliv typy individuálních i kolektivních aktérů, kteří usilují o prosazení svých zájmů v mocenském poli, respektive o jeho ovládnutí.

- D. Státy jsou výsledkem soupeření politických aktérů na určitém území – tj. schopnosti určitých politických aktérů podřídit si (alespoň částečně) zbylé politické aktéry či se s nimi dohodnout na určité formě mocenské rovnováhy.
- E. Takto vzniklé formy států se od sebe liší zejména celkovou úrovní centralizace moci v rukou státu.
- (i) Pokud jsou političtí aktéři, stojící v opozici vůči státu příliš silní, dochází spíše k decentralizačním procesům. Jsou-li naopak relativně slabí, dochází k centralizačním procesům.
 - (ii) Jestliže se dlouhodobě uskutečňují centralizační procesy, vytvářejí se předpoklady pro vznik autoritativních způsobů vlády, zatímco pokud dlouhodobě probíhají decentralizační procesy, vznikají podmínky pro vznik konstitučních forem vlády.
 - (iii) Procesy centralizace jsou rovněž podmíněny velikostí území. Čím menší je jeho rozloha, tím snazší je centralizace. Naopak se vzrůstávající velikostí území je centralizace znesnadňována.
 - (iv) Centralizační procesy jsou rovněž podmíněny vnějším ohrožením. Pakliže jsou intenzivní, dochází k urychlení domácí centralizace. Jsou-li však slabé, na centralizační procesy nepůsobí.

P₃: Různé způsoby výroby jsou nerovnoměrně prostorově distribuovány.

- A. Vlastnické a mocenské vztahy se díky tomu prostorově různí, následkem čehož se od sebe liší síla a charakter politických aktérů, včetně vztahů mezi nimi.
- C. Jelikož se v nich liší mocenské vztahy, konflikt mezi nimi nabývá různorodých podob.
- D. A protože jsou výsledky konfliktů mezi politickými aktéry a jejich síla také odlišné, dochází ke vzniku různých forem států.

P₄: Různé způsoby výroby vedou k nerovnoměrné akumulaci hospodářských zdrojů.

- A. Tam, kde se nacházejí způsoby výroby s vyšší schopností produkovat nadhodnotu, dochází k výraznějšímu hromadění zdrojů a následkem toho i k nerovnoměrnému sociálnímu vývoji.
- B. V těch oblastech, kde se akumuluje větší množství ekonomických zdrojů, jsou pak držitelé moci zvýhodněni a spíše si udržují svou politickou nezávislost než v těch oblastech, jež vykazují nízkou úroveň akumulace ekonomických zdrojů.
- C. Vyšší množství hospodářských zdrojů umožňuje státu budovat rozsáhlejší a výkonnější státní aparát, včetně ozbrojených sil.

C. Rozsáhlejší a výkonnější státní aparát umožňuje státu vítězit ve válkách, respektive se lépe adaptovat na soupeření v mezinárodním systému.

D. Lepší adaptace na soupeření v mezinárodním systému vede k tomu, že se stát stává velmocí.²⁴⁷

(i) Velmoci mají vliv na jednání nevelmocenských států v mezinárodním systému: ovlivňují jejich zahraniční politiku.

(ii) Nejsilnější velmoci se pokoušejí ustanovit hegemonii nad celým mezistátním systémem.

P₅: Formování států je podmíněno mezinárodní dělbou práce a mezinárodními směnnými vztahy.

A. Struktura mezinárodních směnných vztahů ovlivňuje strukturu mezinárodního systému.

B. Státy situované v centru mezinárodních směnných vztahů jsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a ty následně využívat pro prosazování a potvrzování své pozice v mezinárodním systému.

C. Státy situované na periferii mezinárodních směnných vztahů nejsou schopny akumulovat takové množství ekonomických zdrojů, které by mohly následně využít k potvrzování svého postavení v mezinárodním systému a k prosazování svých zájmů na úkor jiných států.

D. Státy situované v centru mezinárodních směnných vztahů se stávají klíčovými lidry tohoto systému – velmocemi.

E. Velmoci se svou mezinárodní politikou snaží stvrzovat strukturu mezinárodních směnných vztahů.

F. Mezinárodní politika velmocí a stvrzování struktury mezinárodních směnných vztahů vede k tomu, že země na periferii těchto vztahů jsou udržovány v podřízeném postavení.

G. Struktura mezinárodních směnných vztahů ovlivňuje charakter státních organizací.

(i) Státy situované v centru mezinárodních směnných vztahů jsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a ty následně používat k „aktivnějšímu“ budování státního aparátu, díky čemuž jsou státy v této oblasti silnější – co se disponibilních ekonomických zdrojů a zdrojů přinucení týče.²⁴⁸

(ii) Státy situované na periferii mezinárodních směnných vztahů mají nízkou míru akumulace hospodářských zdrojů. Následkem čehož jich nemohou využívat k tak

²⁴⁷ Velmocemi jsou míněny takové státy, které dominují mezinárodní politice.

²⁴⁸ Zdroje přinucení jsou jakékoliv prostředky organizovaného násilí (včetně jeho hrozeb), které aktérům v mocenském poli či v mezinárodním systému umožňují vymoci si poslušnost jiných aktérů.

intenzivnímu budování státního aparátu jako státy v centru. Zdejší státní aparáty jsou proto slabší a méně výkonné.

E-PH3: KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ VYSVĚTLUJÍ PŮSOBNÍ ZMĚN VE ZPŮSOBECH VÝROBY, MEZINÁRODNÍ DĚLBĚ PRÁCE A SMĚNNÝCH VZTAZÍCH PRO FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₆: Průběh a celková doba institucionalizace určitého způsobu výroby a směnných vztahů ovlivňuje vztahy mezi politickými aktéry.

- A. Tam, kde je tento průběh komplikovanější a doba institucionalizace delší, je pro politické aktéry profitující z určitého způsobu výroby obtížnější získat a dlouhodobě si udržet hegemonii nad státem.
- B. Protože je pro politické aktéry náročnější získat a udržet hegemonii nad státem, zpravidla nedochází k výrazným centralizačním procesům.
- C. Jelikož v těchto státech převažuje decentralizované rozložení sil, je pro stát obtížné získávat rozsáhlé ekonomické zdroje od své populace.

P₇: Změn ve způsobech výroby, mezinárodní dělby práce a směnných vztazích vedou ke změnám států.

- A. Změna hospodářských institucí vede ke změně síly jednotlivých mocenských aktérů a vztahů mezi nimi.
- B. Změna síly jednotlivých politických aktérů a mocenských vztahů vede k intenzifikaci a/nebo přímo k proměně forem konfliktů mezi nimi.
- C. Zintenzivněné či jinak modifikované konflikty mezi politickými aktéry vedou ke změnám ve struktuře států a/nebo vzniku úplně nových typů států.

E-PH4: BUDOVAT TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK UTVÁŘENÍ STÁTŮ PŮSOBÍ NA EKONOMICKÉ STRUKTURY A DYNAMIKU.

P₈: Státy se pokoušejí regulovat hospodářskou sféru takovým způsobem, aby docházelo k navyšování produktivních schopností jednotlivých zemí, a/nebo aby bylo řízeno nestejně tempo hospodářských inovací.

- A. Státy zavádějí takové instituce a opatření, která mají sloužit investicím do hospodářství, z něhož získávají největší část ekonomických zdrojů, a/nebo zabezpečují dlouhodobé zisky zdrojů a navyšují kredibilitu státu.
- B. Státy se pokoušejí inovovat své produktivní základny proto, aby si zajistily lepší hospodářské zdroje než jiné země a/nebo dohnaly ty státy, které jsou na tom lépe.
- C. Je-li stát v předcházejících činnostech úspěšný, vytvářejí se podmínky pro realizaci dílčích bodů, zejména A. až D. z premisy P₄.

D. Naopak, není-li v této praxi úspěšný, uskutečnění bodů A. až D. z premisy P₄ je obtížnější, nákladnější a pomalejší, respektive k jejich realizaci nemusí vůbec dojít.

P₉: *Státy se pokoušejí regulovat konflikt mezi politickými aktéry.*

A. Pokusy o regulaci konfliktu mezi politickými aktéry závisejí na stávající formě vztahů mezi politickými aktéry a na síle státu.

(i) Tam, kde je pozice státu silná či opoziční političtí aktéři slabí, stát reguluje konflikt mezi nimi snáze než tam, kde je jeho mocenská základna slabší a opoziční političtí aktéři silní.

(ii) ostavení státu v mocenském poli²⁴⁹ závisí na stupni centralizace moci pod jeho kontrolou, respektive na její decentralizaci.

B. Pokud se státu daří regulovat konflikt mezi politickými aktéry, reprodukuje se a s ním také ti političtí aktéři, kteří jej ovládají. Nedaří-li se mu však sváry mezi politickými aktéry usměrňovat, dochází k oslabování jeho pozice v mocenském poli.

C. Jestliže dochází k oslabování pozice státu v mocenském poli, dochází rovněž k decentralizačním procesům.

D. A rozvíjí-li se decentralizační procesy, může v případě státu dojít i k jeho rozpadu, upadnutí pod vliv jiného státu anebo k pohlcení jiným státem.

P₁₀: *Státy se pokoušejí regulovat strukturu a dynamiku mezinárodních směnných vztahů.*

A. Státy situované v centru mezinárodních směnných vztahů jsou do určité míry schopny tyto vztahy regulovat, a tak tlumit některé jejich negativní efekty.

(i) Státy schopné regulovat mezinárodní směnné vztahy, jsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a/nebo udržovat množství těchto zdrojů konstantní.

(ii) Ty státy, které jsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a/nebo je udržovat konstantní, jich mohou využívat k budování rozsáhlejší a výkonnější státní správy.

(iii) Státy, které budují rozsáhlejší a výkonnější státní správu jsou schopné dosáhnout snáze centralizace moci ve státě.

(iv) Centralizace moci ve státě vede k hegemonii nad mocenským polem.

B. Státy situované na periferii mezinárodních směnných vztahů nejsou schopny tyto vztahy příliš regulovat. Tudíž nemohou ani mírnit její negativní důsledky.

²⁴⁹ Mocenským polem máme na mysli prostor pozic a vztahů mezi nimi, který je charakteristický pro politické aktéry na určitém více či méně vymezeném území.

- (i) Státy, jež nejsou schopné regulovat mezinárodní směnné vztahy, nejsou s to ani akumulovat více hospodářských zdrojů a/nebo udržovat množství těchto zdrojů konstantní.
- (ii) Ty státy, které nejsou schopny akumulovat více hospodářských zdrojů a/nebo je udržovat konstantní, jich nemohou využívat k budování rozsáhlejší a výkonnější státní správy.
- (iii) Státy, které pak nebudují rozsáhlejší a výkonnější státní správu nejsou schopny dosáhnout centralizace moci ve státě. V jejich případě se naopak rozvíjejí decentralizační procesy.
- (iv) Decentralizace moci ve státě vede k úpadku hegemonie státu nad mocenským polem a k jeho fragmentarizaci.

E-PHS: VYTVÁŘET TEORIE VYSVĚTLUJÍCÍ, JAK DODATEČNÉ FAKTORY KORIGUJÍ VÝSLEDKY PŮSOBNÍ EKONOMICKÝCH JEVŮ NA FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₁₁: Formování států je spousovlivněno inovacemi v organizovaném zabíjení.

- A. Inovace v organizovaném zabíjení vedou ke změně vojenských sil jednotlivých států.
- B. Změna ve vojenské síle jednotlivých států vede k zlepšení/zhoršení schopnosti vést úspěšně válku/války, díky čemuž podmiňuje postavení jednotlivých států v mezinárodním systému.
 - (i) Vedení válek či vnější ohrožení určitého státu navíc vede k jeho centralizaci.
 - (ii) Většina vojenských inovací navyšuje převahu „útoků na dobranou“, a tak usnadňuje expanzivní mezinárodní politiku.
 - (iii) Vojenské inovace si vyžadují značné množství hospodářských zdrojů, což zvyšuje důraz na získávání hospodářských zdrojů a na (i) centralizaci státu (usnadňují koncentraci ekonomických zdrojů) a (ii) expanzivní mezinárodní politiku (navyšující hospodářské zdroje státu).

P₁₂: Ke změně postavení státu v mezinárodním systému dochází prostřednictvím ozbrojených střetů.

- A. Vedení válek si vyžaduje značné množství hospodářských zdrojů.
- B. Ekonomické náklady spjaté s vedením ozbrojených konfliktů jsou s to dlouhodobě splácet jen ty státy, které disponují nejvyššími produktivními schopnostmi a/nebo, jež jsou schopny nejefektivněji regulovat hospodářskou sféru.

- (i) Hospodářské náklady na vedení válek se dlouhodobě kumulují a vytvářejí negativní efekty pro produktivní základnu jednotlivých států. Mohou snižovat jejich produktivní kapacity.
 - (ii) Ekonomické náklady, způsobené vedením válek, si vyžadují budování rozsáhlé státní správy, která organizuje a zefektivňuje procesy zisku hospodářských zdrojů.
- C. Ty státy, jež nedokážou dlouhodobě čelit vysokým ekonomickým nákladům způsobeným vedením válek, hospodářsky slábnou, bankrotují či upadají do závislosti na jiných státech.
- D. Státy, které hospodářsky slábnou, bankrotují či upadají do závislosti na jiných státech, prodělávají sestupnou mobilitu v mezinárodním systému a/nebo jsou pohlceny jinými státy.

P₁₃: Geografická faktory ovlivňují postavení státu v mezistátním systému, a tím i charakter jeho formování.

- A. Státy nucené bojovat na více jak jedné frontě jsou v mezinárodním systému znevýhodněny.
- (i) Státy, které jsou v mezinárodním systému znevýhodněny, jsou v případě vedení válek nuceny nést vyšší ekonomické náklady.
 - (ii) Díky vyšším ekonomickým nákladům se u těchto států projevují body C. a D. z premisy P₁₂.
- B. Státy, které vedle sebe mají jiné silné státy, jsou v mezinárodním systému znevýhodněny.
- (i) Státy, které jsou v mezinárodním systému znevýhodněny, jsou v případě vedení válek nuceny nést vyšší ekonomické náklady.
 - (ii) Díky vyšším ekonomickým nákladům se u těchto států projevují body C. a D. z premisy P₁₂.
- C. Státy, které jsou „obojetným“ druhem velmoci (tzn., že jsou nuceny vynakládat prostředky do výstavby jak pozemních, tak námořních sil), jsou v mezinárodním systému znevýhodněny.
- (i) Státy, které jsou v mezinárodním systému znevýhodněny, jsou v případě vedení válek nuceny nést vyšší ekonomické náklady.
 - (ii) Díky vyšším ekonomickým nákladům se u těchto států projevují body C. a D. z premisy P₁₂.

Politizující přístup ke studiu formování států

Naprostou převažujícím objektem zájmu politizujícího přístupu jsou politické vztahy, jež se odehrávají na území jednotlivých států. Ty mají být podle reprezentantů této vědecké perspektivy zodpovědné za rozhodující změny v charakteru států, ať už se jedná o vznik nových institucí, jež jsou pro některý z nich typické, nebo o způsoby řízení obyvatelstva. Jádro takto pojatého výzkumného programu lze zjednodušit na čtveřici elementárních principů, které zakládají strategie budování teorií:

P-NH1: Cílem je nevytvářet teorie, v nichž jiné než sociálněpolitické faktory sehrávají rozhodující roli při utváření států.

P-NH2: Nepouštět se do konstrukce takových teorií, v nichž by vnitropolitické vztahy nehrály důležitou úlohu ve vývoji států.

P-NH3: Nekonstruovat teorie, které se nezaměřují na úlohu sociální regulace ze strany státu.

P-NH4: Nevytvářet teorie, jež se nezabývají problematikou navyšování koncentrace zdrojů státu či států.

Pro ochranný obal politizující perspektivy je naopak typické, že se jeho teze a model z nich vyvozený zaměřují na sled několika důležitých sociálně-politických podmínek a procesů, jejichž prostřednictvím se vyvíjejí státy. Uvedme, že východisko teoretických úvah daného programu spočívá v ryze konfliktologické myšlence, podle níž by mělo být startovním bodem každé teorie formování států soupeření mezi politickými aktéry. Neregulovaný zápas o moc nad určitým teritoriem nebo regulované soutěžení o pozice ve státní správě (či přímo nad ní) jsou pro tento přístup tudíž zcela zásadní. Teprve od nich se odvíjejí veškeré další procesy související s genezí států.

Za ten první takovýto proces lze považovat centralizaci a decentralizaci politické moci na určitém území. Druhým je pak diferenciaci politické sféry, o níž lze říci, že je spjata se vznikem či změnou politických institucí. Oba procesy – byť se vzájemně ovlivňují, neboť centralizace moci ve státě může vést k některým diferenciacním procesům, a naopak vznik některých nových forem politických institucí může přispívat k decentralizačním tendencím – osobitým způsobem ovlivňují výslednou formu státu. Dodejme, že zatímco soustředné a odstředivé tendence jsou podmíněny širokou sadou faktorů, které ovlivňují jejich rozsah, intenzitu a průběh, vznik nových politických institucí je svázán s požadavky na regulaci politické sféry, zejména pak konfliktů, jež v ní probíhají.

Akcentováním dvou těchto dimenzí utváření států se pokoušíme propojit dvě důležité ideové tradice uvnitř politizujícího přístupu: (1) problematiku orientovanou na mocenské

aspekty, s nímž se setkáváme nejdříve u Norberta Eliase (kap. č. 9), a (2) problematiku diferenciaci politické sféry, která byla příznačná pro Talcotta Parsonse či Gianfranca Poggiho (kap. č. 8 a 10).²⁵⁰ Prostřednictvím tohoto postupu chceme pak ukázat, že soupeření mezi politickými aktéry má na jednu stranu své nezanedbatelné důsledky pro centralizaci a decentralizaci moci na území státu, tj. pro vznik unikátního vzorce vztahů mezi politickými aktéry, na druhou stranu však vede k pokusům o uzurpaci stávajících politických institucí, ba dokonce k jejich transformaci či konstrukci zcela nových institucí. O nich je třeba navíc uvést, že mohou zcela zásadním způsobem pozměnit samotnou povahu soupeření mezi politickými aktéry, a tak zasáhnout do (de)centralizačních procesů či přímo do výsledné struktury státu (blíže viz schéma č. 27).²⁵¹

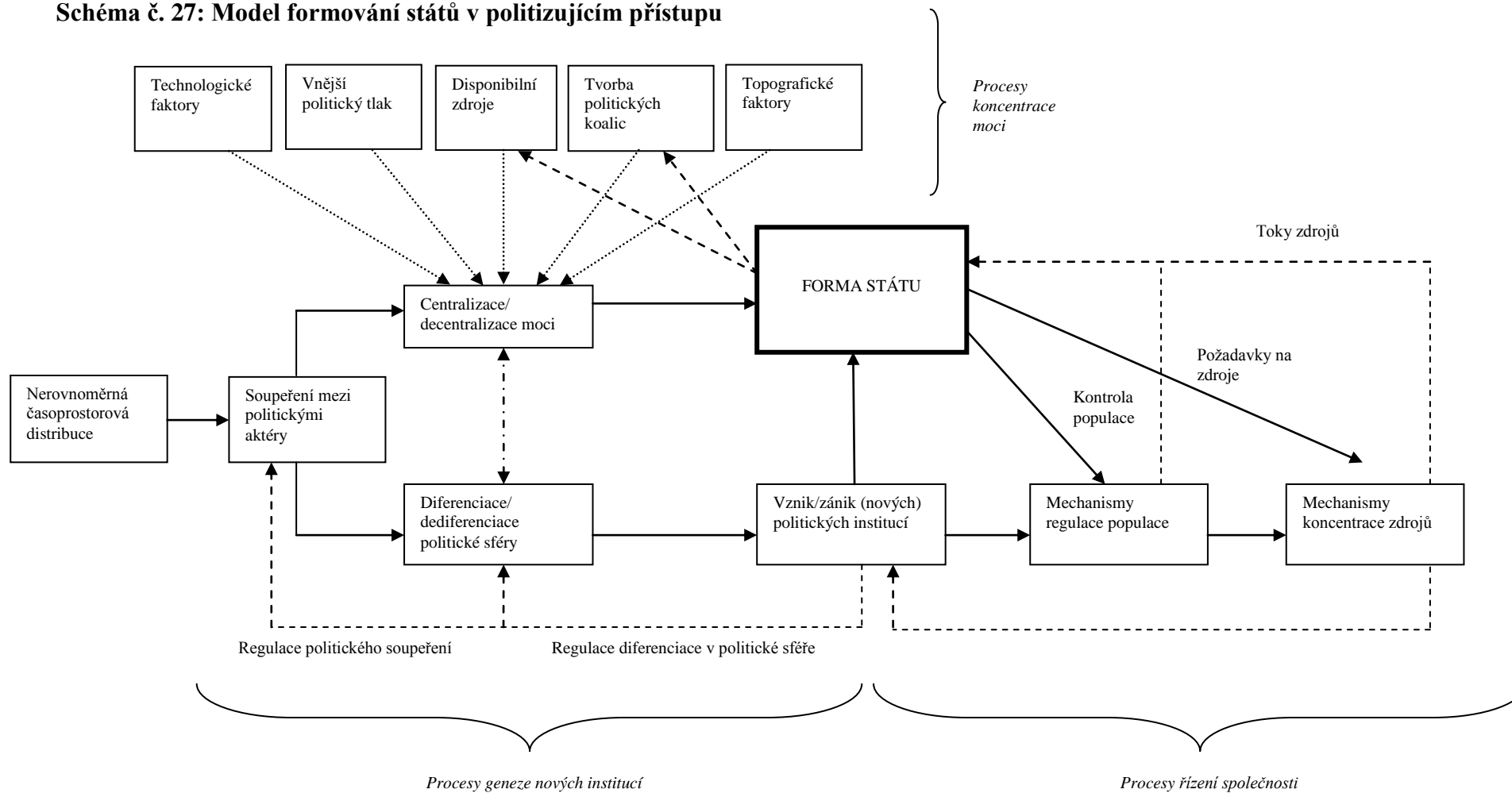
Heuristika politizujícího přístupu se však nepokouší nahlížet jen tyto faktory. Předmětem jejího zájmu jsou rovněž mechanismy řízení populace, stejně jako zisku zdrojů pro chod státního aparátu (čili ty aspekty utváření států, s jejichž výraznou konceptualizací jsme se setkali v práci Anthonyho Giddense – kap. č. 11 a Martina van Crevelda – kap. č. 12). Ty tvoří druhou významnou část procesu formování států; důležitou zejména pro úplnější pochopení toho, jak různé typy států v průběhu evropských dějin zasahovaly či nezasahovaly do společenských vztahů.

Podobně jako v případě ekonomizující perspektivy i zde nabízíme nový model formování států, který vychází z principů politizujícího výzkumného programu. Rozvinutí jeho hlavních premis a tezí pak nabízíme níže.

²⁵⁰ Dodejme, že ačkoliv z práce obou autorů přebíráme koncept diferenciaci, vztahujeme jej jednak pouze k politické sféře a jednak jej nedoplňujeme o proces integrace, nýbrž regulace. Domníváme se totiž, že procesy integrace politické sféry (či obecně integrační procesy) jsou v především procesy regulačními, které mají v kontextu formování států usměrňovat soupeření mezi politickými aktéry a nabízet nová pravidla pro řízení politické sféry. Pojem regulace pak upřednostňujeme před termínem integrace, neboť není tak úzce svázan s konotacemi, které se váží k logice funkcionalistických analýz a k evolucionistickému pojetí společenského vývoje. Ve vztahu k diferenciaci je pak třeba ještě učinit jednu poznámku, a sice tu, že soupeření mezi politickými aktéry může za některých okolností – jestliže je velmi silné – vyvolávat i dediferenciační procesy, které mohou až vyústit v zánik některých politických institucí.

²⁵¹ O tom, že na první pohled velmi rozdílné teoretické projekty Norberta Eliase a Talcotta Parsonse toho společně sdílejí více, než bychom se nám mohlo zdát, píše mnohem podrobněji Nicos Mouzelis [1995: 72ann]. Což je důvod, proč se domníváme, že propojení obou těchto konceptů je v případě politizující tradice analýz státu nejenom „pragmaticky“ výhodné, nýbrž je možné i bez nadměrného eklekticismu, vyvolaného užívání teoreticky ne zcela kompatibilních perspektiv.

Schéma č. 27: Model formování států v politizujícím přístupu

Pozitivní heuristika politizujícího přístupu

P-_{PHI}: CÍLEM JE BUDOVAT TEORIE, V NICHŽ VNITROPOLITICKÉ VZTAHY SEHRÁVAJÍ PRIMÁRNÍ ČI PŘINEJMENŠÍM DŮLEŽITOU ÚLOHU PŘI UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₁: *Formování států je podmíněno centralizací a decentralizací moci držené jednotlivými politickými aktéry.*

A. Změny v centralizaci a decentralizaci moci držené jednotlivými politickými aktéry ovlivňují výsledné formy států.²⁵²

- (i) Pakliže převažují centralizační procesy, vytvářejí se unifikovanější a jednotnější formy států s jediným mocenským centrem.
- (ii) Dochází-li ke vzniku státu s jediným mocenským centrem, vytvářejí se úzce provázané vztahy mezi hlavními politickými aktéry, následkem čehož roste jejich vzájemná závislost.
- (iii) Převažují-li decentralizační procesy, dochází ke vzniku diverzifikovanějších a fragmentarizovanějších forem mocenských uspořádání.
- (iv) Jestliže vznikají státy s více mocenskými centry a fragmentarizovanou mocí, vztahy mezi hlavními politickými aktéry na jejich území jsou poměrně volné a vzájemná závislost mezi nimi je zpravidla na nízké úrovni.

B. Průběh centralizačních a decentralizačních procesů závisí na soupeření politických aktérů.

- (i) Pokud se některým aktérům daří vítězit nad jinými politickými aktéry, daří se jim dlouhodobě rozšiřovat jejich mocenský monopol na určitém území.
 - Úspěšnost v tomto soupeření závisí na zdrojích, jimiž aktéři disponují. Zvláště se jedná o hospodářské zdroje a zdroje přinucení.
 - Složení a celkový objem zdrojů, jimiž političtí aktéři disponují, je závislý na demografických, ekonomických a sociálně-politických změnách společnosti.
 - S každou výraznou změnou se mění i vlastnictví různých typů zdrojů mezi politickými aktéry.
 - Výrazné změny ve vlastnictví různých zdrojů moci vedou k nespojitosti v držení hospodářských zdrojů přinucení.

²⁵² Centralizací, respektive decentralizací moci myslíme snižování počtu aktérů disponujících politickou autoritou na určitém území. Mocí pak na té nejobecnější rovině a ve shodě s Giddensem [1993] schopnost jednat – prosazovat své zájmy a cíle na úkor jiných aktérů.

- Diskontinuita v držbě hospodářských zdrojů a přinucení ústí v nespojitost dominance určitých politických aktérů ve státě.
- (ii) Rozšiřují-li političtí aktéři dlouhodobě svůj mocenský monopol, dochází na určitém území k centralizačním procesům.
 - (iii) Centralizační procesy umožňují státům provádět sociální regulaci, zvláště pak regulaci sociálních konfliktů, viz premisa P_2 .
 - (iv) Dochází-li k centralizačním procesům, uskutečňuje se bod (i) a (ii) z teze A. premisy P_1 .
 - (v) Jestliže se některým z politických aktérů nedaří v dlouhém časovém horizontu rozšiřovat mocenským monopol a ten se naopak dále zmenšuje, dochází k decentralizačním procesům.
 - (vi) Uskutečňují-li se decentralizační procesy, nastávají body (iii) a (iv) z teze A. premisy P_1 .
- C. Rychlost a průběh centralizace jsou závislé na disponibilních zdrojích politických aktérů; tj. na hospodářských zdrojích a zdrojích přinucení, jimiž aktéři disponují.
- (i) Čím rozsáhlejší jsou tyto zdroje, tím jsou centralizační tendence pravděpodobnější a proces centralizace rychlejší.
 - (ii) Naopak čím jsou tyto zdroje menší, o to méně pravděpodobné je, že se některému z aktérů podaří provést centralizaci nad určitým územím.
 - (iii) Rychlost a průběh centralizace jsou závislé na tvorbě a formě koalic mezi politickými aktéry.
 - (iv) Političtí aktéři, aby minimalizovali nevýhody v držení některých typů zdrojů, uzavírají koalice s jinými politickými aktéry.
 - (v) Tam, kde se daří ustanovit silnou koalici politickými aktéry, disponující výrazně většími zdroji než jejich soupeři, je pravděpodobné, že dojde k centralizačním procesům.
 - (vi) Tam, kde se nepodaří ustanovit silnou koalici politickými aktéry, disponující výrazně většími zdroji, a/nebo se takový typ koalice rozpadá, je pravděpodobné, že dojde k decentralizačním procesům.
- D. Rychlost a průběh centralizace jsou závislé na vnějším politickém tlaku.
- (i) Je-li vnější politický tlak vysoký, působí proti centralizačním tendencím, neboť má tendenci vyčerpávat zdroje použitelné k centralizaci.
 - (ii) Pokud je vnější politický tlak naopak nízký, napomáhá centralizačnímu působení.

E. Rychlost a průběh centralizace jsou závislé na geografických a topografických faktorech.

- (i) Příliš velká a značně geograficky a topograficky různorodá území působí proti centralizačním tendencím. Vyžadují si totiž větší množství zdrojů na rozšiřování mocenských monopolů.
- (ii) Oproti tomu malá, geograficky a topograficky jednotná území napomáhají centralizačním procesům. Náklady na rozšiřování mocenských monopolů jsou v tomto případě nižší.

F. Rychlost a průběh centralizace jsou závislé na technologických faktorech.

- (i) Některé technologie (zejména technologie spojené s organizovaným násilím a užitím přinucení) zvýhodňují některé politické aktéry na úkor jiných.
- (ii) Ti političtí aktéři, kteří jsou technologiemi zvýhodněni, se ve vzájemných střetech nacházejí v lepší pozici než aktéři, kteří takto zvýhodněni nejsou. Disponují většími zdroji přinucení.
- (iii) Ti političtí aktéři, kteří nejsou technologiemi zvýhodněni, se ve vzájemných střetech nacházejí v horší pozici než aktéři, kteří takto zvýhodněni jsou. Mají menší zdroje přinucení.

P₂: Formování států je podmíněno diferenciacními a regulačními procesy politické sféry.

A. Procesy diferenciacce politické sféry vedou k požadavkům na její regulaci, včetně těch institucí, jež na struktuře politické sféry závisejí.

B. Ty státy, které jsou schopny se diferenciacním procesům lépe přizpůsobit, tj. úspěšně provádět regulaci politické sféry a skrze ni i obyvatelstva státu, přetrvávají, zatímco ty, které v této adaptaci selhávají, se dostávají do existenčních problémů a mohou v dlouhodobém horizontu zanikat.

- (i) Státy, jimž se daří adaptovat na diferenciacní procesy, se stávají vůči sociální změně adaptabilnějšími.
- (ii) Státy, které se stávají proti sociální změně v podobě rozsáhlé diferenciacce adaptabilnějšími, zpravidla rostou jak do velikosti a složitosti státního aparátu, tak do koncentrace prostředků, jimiž disponují, a počtu funkcí, jež pro určitou populaci plní.
- (iii) Státy, které nejsou s to se diferenciacním procesům přizpůsobit, hůře integrují svou politickou sféru i populaci.

(iv) Státy, které pak nedostatečně integrují svou politickou sféru a populaci mohou být v dlouhodobém horizontu vystaveny fragmentarizačnímu působení, decentralizaci a možnému územnímu štěpení; zároveň pak většinou nerostou co do své velikosti, složitosti státního aparátu a do počtu funkcí, které v dané populaci vykonávají.

C. Čím vyšší je úroveň diferenciací politické sféry, o to nezbytnější je, aby mechanismy politické regulace byly rozvinutější a komplexnější.

D. Se vzrůstem diferenciací a regulace politické sféry dochází ke změnám v charakteru státu.

P₃: Diferenciační procesy politické sféry jsou podmíněny zejména střety mezi politickými aktéry.

A. S nárůstem soupeření mezi politickými aktéry se zvyšuje míra diferenciací politické sféry.

B. S tím jak se zvyšuje úroveň diferenciací politické sféry, její regulace se stává obtížnější.

C. Stává-li se pak její regulace obtížnější, může docházet k bodu (iii) a (iv) z premisy P₂.

P-PH₂: ZÁMĚREM JE KONSTRUOVAT TEORETICKÉ KONCEPCE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ÚLOHU SOCIÁLNÍ REGULACE (ŘÍZENÍ SOCIÁLNÍCH PROCESŮ) ZE STRANY STÁTNÍCH APARÁTŮ.

P₄: Formování států je podmíněno schopností státu regulovat politickou sféru.

A. Političtí aktéři, jimž se daří ovládat instituce státu, se pokoušejí intenzivně regulovat populaci na jeho území.

B. Státy se pokoušejí regulovat politickou diferenciací zaváděním institucí, které integrují politickou sféru a/nebo populaci na území státu.

C. Instituce integrující politickou sféru umožňují provádět inkluzi stále většího počtu aktérů do politické sféry a tak je vystavovat přímému působení ze strany státu.

D. Inkluze zvyšujícího se počtu aktérů do politické sféry vede ke generalizaci členství aktérů v politické sféře.

P₅: Formování států je podmíněno schopností státu regulovat konflikt mezi hlavními politickými aktéry na jeho území.

A. Jakmile jedenkrát dojde k výrazným centralizačním tendencím na území státu, stát usiluje o regulaci své společnosti, zejména pak hlavních politických aktérů a konfliktu mezi nimi.

B. Stát pro účely sociální regulace zavádí instituce, které mají usměrňovat konflikt mezi hlavními politickými aktéry na jeho území.

- (i) Pakliže dochází k úspěšnému řízení konfliktu mezi politickými aktéry, střety mezi nimi se proměňují v regulovanou soutěž o status a výhody z něj plynoucí.
- (ii) Nejčastější formou regulace konfliktu mezi politickými aktéry je jejich integrace do státního aparátu, která vede k vytváření vyšší úrovně vzájemné závislosti mezi sociálními aktéry.

P₆: Formování států zahrnuje postupně se zvyšující regulaci populace ze strany státu.

- A. Stát se pokouší co nejintenzivněji regulovat svou populaci takovým způsobem, aby od ní získal co největší množství zdrojů.
- B. Aby stát od populace získal co nejrozsáhlejší množství zdrojů, zavádí nové formy právních mechanismů, zdanění, zvyšování produktivity a získávání informací o populaci.
 - (i) Zavádění nových právních mechanismů vede ke kulturní a právní homogenizaci, k univerzalizaci právních mechanismů, které pak umožňují efektivnější řízení populace.
 - (v) Nové formy zdanění slouží zvyšování koncentrace hospodářských zdrojů, nezbytných pro financování aparátu zprostředkujícího sociální regulaci.
 - (vi) Nové formy zvyšování produktivity vedou k navyšování množství ekonomických zdrojů, které lze koncentrovat.
 - (vii) Získávání informací o populaci umožňuje efektivnější plánování a zavádění nových forem právních mechanismů, zdanění a zvyšování produktivity.
- C. Zavádění výše uvedených mechanismů vede ke změnám vztahu mezi státem a populací.
- D. Změna vztahu mezi populací a státem znamená, že populace státu přestává být objektem vlády, ale stává se jeho subjektem.

P-_{PH3}: ÚČELEM JE VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ PROBLEMATIKOU KONCENTRACE ZDROJŮ STÁTŮ.

P₇: Integrace a regulace politické sféry závisí na stupni centralizace států.

- A. Aby byly integrační mechanismy úspěšné, je nezbytné, aby byla politická autorita a moc do určité míry centralizována.
- B. Čím vyšší je úroveň centralizace autority a moci, o to spíše je stát schopen provádět sociální regulaci a skrze ni následně zabezpečovat sociální integraci.
- C. Čím vyšší jsou nároky na integraci, tím vyšší musí být centralizace, která vytváří předpoklady pro rozsáhlou a efektivní sociální regulaci.

D. Bez centralizace nelze provádět rozsáhlou a efektivní sociální regulaci, respektive zavádět instituce zodpovědné za integraci velkých komunit.

E. Intenzivnější regulace populace umožňuje koncentrovat vyšší množství zdrojů od populace.

P₈: Formování států je podmíněno rozšiřováním a navyšováním administrativní moci.

A. Dominance státu, respektive politických aktérů, jimž stát propůjčuje dominanci, je podmíněna shromáždováním informací o populaci a politických aktérech.

B. Informace o populaci a politických aktérech umožňují státu efektivněji provádět mechanismy sociální regulace.

P-_{PH4}: CÍLEM JE PRODUKOVAT TAKOVÉ TYPY TEORIÍ, ZOHLEDŇUJÍCÍCH ČASOVÉ A PROSTOROVÉ ROZDÍLY VE VNITROPOLITICKÝCH VZTAZÍCH PRO GENEZI STÁTNÍCH ORGANIZACÍ.

P₉: Soupeření mezi politickými aktéry, jež působí na formování států, se časoprostorově různí.

A. Intenzita a soupeření (jeho rychlost a průběh) ovlivňuje celkovou míru diferenciaci toho kterého státu a s tím zároveň i nároky na regulaci jeho politické sféry a populace. Tato intenzita je pak časoprostorově specifická. V různých oblastech a různých obdobích může propukovat odlišné dopady.

B. Intenzita soupeření (jeho rychlost a průběh) ovlivňuje celkovou míru centralizace a decentralizace moci na území státu. V různých oblastech a různých obdobích může propukovat odlišné dopady.

Válečný přístup ke studiu formování států

Jestliže chceme dosáhnout teoretického pokroku ve výzkumném programu, který by zaobíral působením války na formování států, je třeba se tázat po tom, co představuje nosné body jeho heuristiky a základy explanačních schémat. Začneme-li s ohledem na to s negativní heuristikou, měli bychom uvést, že ta není příliš složitá, neboť se skládá z několika stěžejních premis, které zdůrazňují prominentní úlohu války a s ní spojených fenoménů:

V_{-NH1}: Záměrem je nekonstruovat teorie, pro něž by bylo typické, že v nich faktory, jež nejsou spjaty s vedením válek, sehrávaly významnou úlohu.

V_{-NH2}: Cílem je nevytvářet teorie, v nichž by mezinárodně-politické vztahy a válka nehrály důležitou roli.

V_{-NH3}: Nekonstruovat teorie, které se nezaměřují na změnu ve způsobu a intenzitě vedení válek pro formování států.

V_{-NH4}: Nevytvářet teorie, jež se nevěnují tomu, jak postavení státu v mezinárodním systému ovlivňuje utváření států.

V_{-NH5}: Nevytvářet teorie, které by se nezabývaly problematikou zisku zdrojů pro vedení válek.

Když se začneme podrobněji věnovat tomu, jak lze přenést nejpodstatnější koncepty válečné perspektivy do nového modelu formování států a jak vymezit ochranný obal tohoto teoretického programu, měli bychom zdůraznit, že se jeho nová podoba opírá o čtyři stěžejní dimenze. První z nich je bezesporu geopolitická dimenze, která je pro tento přístup zásadní. Do ní spadá nejenom působení mezistátního systému, tj. logika vztahů mezi státy, ale rovněž i ty faktory, které strukturují pozici států v něm. V tomto ohledu je zvláště podstatné, že uspořádání a další znaky mezistátního systému ovlivňují (extenzivní i intenzivní) rozsah vedení válek, které zprostředkovaně ovlivňují genezi států.

Další oblastí zájmu pozitivní heuristiky jsou faktory, které diferencují vedení válek a jejich důsledky. V tomto ohledu se především jedná o různorodé načasování a prostorovou umístění válečných střetů a také o proměnu technologií organizovaného násilí. Všechny jmenované jevy dále rozrůzňují to, jak intenzivně nebo extenzivně bude válka – především v podobě požadavků na různé zdroje – působit na utváření států.

Třetí částí utváření států, již se válečná perspektiva zabývá, jsou důsledky vedení válek po strukturu států. Těmi jsou především míněny již zmíněné požadavky na zdroje, vynucené soupeřením v mezinárodní aréně a s nimi provázané mechanismy zisku zdrojů, jimiž jsou tyto požadavky (ať už úplně nebo jen z části) naplňovány. Souhrnně si lze tyto procesy označit

jako procesy extrakce zdrojů; přičemž tyto zdroje mohou mít jak podobu ekonomických zdrojů (kapitálu), tak zdrojů přinucení (např. různorodých technologií organizovaného zabíjení a aktérů, jež ho realizují). Nicméně doplníme, že výsledky těchto extraktivních procesů závisí ze své podstatné části na posledním z důležitých prvků formování států – na procesech akumulace a koncentrace hospodářských zdrojů a zdrojů přinucení. Ty jsou charakteristické tím, že podmiňují výsledné množství peněz, zboží, zbraní, materiálu a mužů, jež stát shromáždil pro své cíle či které potenciálně shromáždit může. Následkem toho ovlivňují, společně s předešlými faktory, výslednou formu státu.

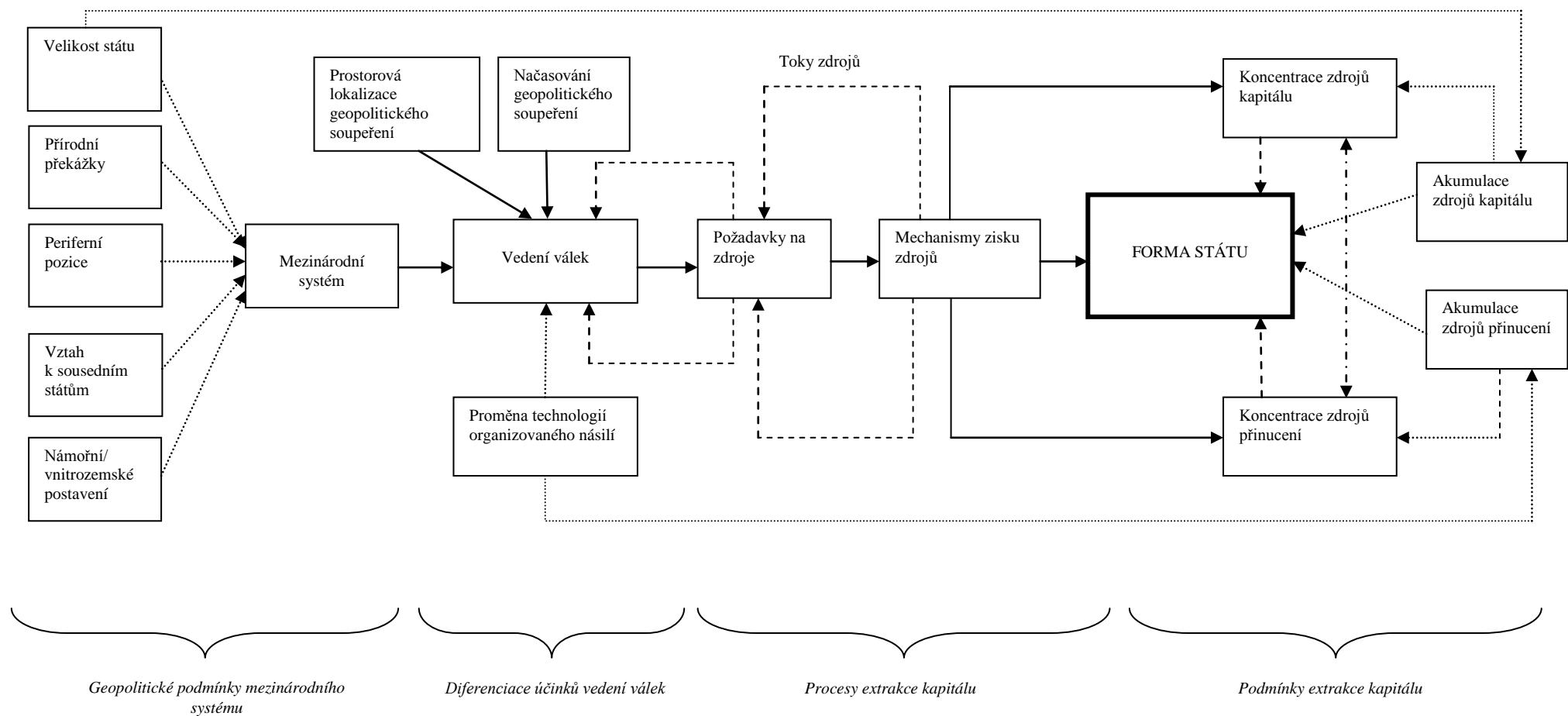
Takto pojatá pozitivní heuristika a z ní odvozený model formování států pracuje s ideovým dědictvím hned několika autorů. V první řadě se pokouší (analyticky) separovat ty faktory, které souvisí s existencí, strukturou a vývojem mezinárodního systému. Což je problematika, s níž se lze setkat zejména u Randalla Collinse (kap. č. 16) a Michaela Manna (kap. č. 13). Díky tomu lze konceptualizovat mezinárodní systém jakožto specifické prostředí, do něhož jsou státy zasazeny, coby prostředí, které se však také postupně vyvíjí a je ovlivňováno genezí států.

Zároveň pak klademe důraz i na podmínky extrakce kapitálu, které jsou spojeny s nerovnoměrnou distribucí zdrojů přinucení a kapitálu, tj. s těmi prvky, které hrají významnou úlohu v teorii Charlese Tillyho (kap. č. 14). V tomto kontextu je vhodné poznamenat, že právě v tomto případě se také heuristika válečného přístupu nejvíce blíží heuristice ekonomizující perspektivy. A v neposlední řadě čerpá nový model formování státu inspiraci z díla Thomase Ertmana (kap. č. 15), a to když bere v úvahu rozdílnou prostorovou distribuci geopolitického soupeření a načasování geopolitické dynamiky.

O tom, že dané soubory vztahů jsou pro pochopení formování států zásadní, svědčí i některé práce [Levy, Thompson 2011: 56ann; Turner 2010a: kap. č. 7] z poslední doby, které v jiném kontextu zdůrazňují právě propojení: (a) mezinárodního systému, (b) ekonomických struktur, (c) intenzity vedení válek a (d) válečných technologií pro změnu charakteru politické moci.

S obsahem nového modelu formování států na bázi válečného přístupu se můžeme blíže seznámit ve schématu č. 28 a v souboru premis a tezí, které dílem popisují jednotlivé složky (a vztahy mezi nimi) daného modelu a dílem též vymezují ústřední body heuristiky „válečné školy“.

Schéma č. 28: Model formování států ve válečném přístupu

Pozitivní heuristika válečného přístupu

V-_{PH1}: CÍLEM JE PRODUKOVAT TAKOVÉ TYPY TEORIÍ, V NICHŽ MEZINÁRODNĚ-POLITICKÉ VZTAHY A VÁLKA SEHRÁVAJÍ HLAVNÍ ČINITEL FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₁: *Formování států je podmíněno vedením válek.*

- A. Války vedou k rozsáhlým požadavkům na zdroje, které by umožnily jejich úspěšnou realizaci.
- B. Rozsáhlé požadavky na zdroje přispívají ke vzniku nových mechanismů zisku zdrojů.
- C. Nové mechanismy zisku zdrojů následně vedou ke změnám ve státní struktuře.
 - (i) Snaha zajistit co největší množství zdrojů pro vedení válek ústí v rozšiřování státního aparátu – tj. k extenzivnímu růstu státu.
 - (ii) Snaha zajistit co největší množství zdrojů pro vedení válek vede k racionalizaci státní správy a k rozšiřování jejích kompetencí – tj. k intenzivnímu růstu státu.
 - (iii) Snaha zajistit co největší množství zdrojů pro vedení válek vede ke kooperaci s politickými aktéry na území státu – tj. k vyjednávání a tvorbě koalic mezi státem a politickými aktéry.
 - (iv) Kooperace s jinými politickými aktéry vede ke vzniku nových politických institucí, které jsou schopny regulovat vztahy mezi státem a politickými aktéry.
 - (v) Nové politické instituce zpravidla hájí zájmy těch, kteří státu propůjčují největší množství zdrojů.
- D. Rozsáhlé změny státní struktury vedou k novým formám států – k jejich intenzivnímu a extenzivnímu růstu a vzniku nových typů politických institucí.
- E. Ty státy, jimž se daří koncentrovat velké množství zdrojů, disponují lepšími předpoklady pro úspěšné soupeření v mezinárodním systému.
- F. Ty státy, jež mají lepší předpoklady pro úspěšné soupeření v mezinárodním systému, v něm dlouhodobě přetrvávají.
- G. Státy, které dlouhodobě přetrvávají v mezinárodním systému, jsou nakonec zpravidla schopné zavádět nové mechanismy zisků zdrojů, včetně konsekvencí, jež z toho plynou; viz bod C premisy P₁.
- H. Pro ty státy, po něž je příznačné, že se jim nedaří koncentrovat velké množství ekonomických zdrojů, jsou předpoklady pro soupeření v mezinárodním systému horší.
 - (i) Ty státy, jež pak nejsou dostatečně disponovány pro úspěšné soupeření v mezinárodním systému, v něm v dlouhodobém horizontu slábnou a případně zanikají.

- (ii) Státy, které v mezinárodním systému kontinuálně slábnou či u nich dochází k fragmentarizaci, nejsou schopné zavádět nové mechanismy zisku zdrojů a transformovat své organizační základny.

P₂: Vedení válek je podmíněno provázaností mezinárodního systému, jeho stavbou a profilací.

- A. Čím užší je provázání mezinárodního systému, tím intenzivnější je pak i soupeření v něm.
- B. Čím častější je soupeření mezi státy, o to spíše dochází k válkám, které ústí v bod A. z premisy P₁. Oproti tomu méně intenzivní soupeření mezi jednotlivými státy nevede k tak častým válečným aktivitám.
- C. Státy se pokoušejí rozšiřovat svá území – zejména pak monopol na přinucení, jež na těchto územích požívají –, neboť se tím dostávají do lepšího postavení vůči jiným státům.
- D. Státy, které v mezistátním systému neexpandovaly, riskovaly, že v čase dlouho trvání podlehnou státům, které své území a zdrojové základny rozšířily – tj. úspěšně provedly koncentraci různých typů zdrojů.

V-PH2: KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA TO, JAK ZMĚNY VE ZPŮSOBU VEDENÍ A INTENZITĚ VÁLEK OVLIVŇUJÍ FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₄: Proměna vojenských technologií vede ke změně v intenzitě vedení válek.

- A. Přispívají-li vojenské technologie k zintenzivnění vedení válek ve smyslu nárůstu požadavků na zdroje pro jejich vedení, dochází k zintenzivnění dopadu války na formování států – viz premisa P₁.
- B. Nepřispívají-li vojenské technologie k zintenzivnění vedení válek ve smyslu nárůstu zdrojů (hospodářských a fyzického přinucení) pro jejich vedení, efekty vedení válek na formování států se snižují, a to včetně svých konsekvencí – viz premisa P₁.

P₅: Načasování a zeměpisná lokalizace geopolitického soupeření podstatným způsobem ovlivňují formu politického režimu.

- A. Státy, u nichž došlo k výrazné konfliktní dynamice dříve (tj. před 15. stoletím), čelily vysokým nárokům na zisk zdrojů již v počátcích svého formování.
- (i) U států, které byly vystaveny vysokým požadavkům na zisk kapitálu dříve, nebyli političtí aktéři na území státu (rivalové státní moci) příliš silní.
- (ii) Jelikož pak tito političtí aktéři nebyli příliš silní, nemohli klást značný odpor a vymoci si rozsáhlé kompenzace.

- (iii) Neboť tito političtí aktéři nedisponovali rozsáhlými kompenzacemi, jejich reprezentativní orgány byly slabé.
- (iv) A jelikož byly jejich reprezentativní orgány slabé, byly posléze pohlceny státním aparátem.
- (v) V těch případech, kdy stát podřídil reprezentativní orgány svým zájmům, vznikly autoritativní režimy vlády.
- (vi) U států, které byly vystaveny vysokým požadavkům na zisk kapitálu dříve (před polovinou patnáctého století), stát mohl k extrakci zdrojů od populace používat pouze mechanismy patrimoniální správy.
- (vii) Tam, kde došlo k rozsáhlé aplikaci těchto správních mechanismů, vyprofilovala se patrimoniální organizační struktura.

B. Státy, jež čelily výrazné konfliktní dynamice dříve (tj. před 15. stoletím), byly vystaveny vysokým nárokům na zisk zdrojů až v pozdější fázi jejich utváření.

- (i) U států, jež byly vystaveny vysokým požadavkům na zisk zdrojů později, byli političtí aktéři na území státu relativně silní.
- (ii) Jelikož političtí aktéři disponovali značnou mocí, mohli klást státním požadavkům odpor a zároveň byli schopní na státu vymáhat rozsáhlé kompenzace.
- (iii) Poněvadž tito aktéři disponovali rozsáhlými kompenzacemi, jejich reprezentativní orgány byly velmi silné.
- (iv) Síla reprezentativních orgánů se projevovala tím, že byly schopné intervenovat do fungování států.
- (v) V těch případech, kdy se stát musel významně podřizovat zájmům reprezentativních orgánů, vznikaly autoritativní režimy vlády.
- (vi) V případě těch států, jež byly vystaveny vysokým požadavkům na získávání zdrojů později (až do poloviny patnáctého století), stát mohl k extrakci zdrojů od populace používat mechanismy rané byrokratické správy.
- (vii) Pakliže byly dané mechanismy rozsáhle využívány, v rámci státu se vyprofilovala byrokratická organizační struktura.

V-PH3: VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE ZABÝVAJÍ TÍM, JAK POSTAVENÍ STÁTU V MEZINÁRODNÍM SYSTÉMU (JAK Z ČASOVÉHO, TAK PROSTOROVÉHO HLEDISKA) PŮSOBÍ NA UTVÁŘENÍ STÁTŮ.

P₆: *Pozice státu v mezinárodním systému podmiňuje jeho dlouhodobé formování, zejména od poloviny 15. století, kdy došlo k vojenské revoluci.*

- A. Intenzita vedení válek je podmíněna tím, jestli je země námořní nebo vojenskou mocností.
- B. V případě námořních mocností nejsou výdaje na vojenskou revoluci tak vysoké.
- (i) Nižší náklady na vedení válek pak u nich vedou k nižší úrovni požadavků na zdroje a ty mají své důsledky pro bod B. z premisy P_1 . Zejména nevedou k tak rozsáhlému a intenzivnímu rozšiřování státního aparátu a k navyšování jeho zdrojových základů.
 - (ii) Jelikož stát příliš nerozšiřuje ani velikost svého správního aparátu, ani své zdrojové základny, jsou političtí aktéři na území státu v lepší situaci pro vyjednávání s ním.
 - (iii) Lepší pozice opozičních politických aktérů vede ke vzniku reprezentativních politických institucí.
 - (iv) Vznik silných reprezentativních institucí vytváří podmínky pro vznik konstitučních forem vlády.
- C. V případě vnitrozemských mocností jsou výdaje na vojenskou revoluci vysoké.
- (i) Vysoké náklady na vedení válek vedou k vyšší úrovni požadavků na zdroje a ty mají své důsledky pro bod B. z premisy P_1 . Zejména vedou k intenzivnímu i k extenzivnímu rozšiřování státního aparátu a k navyšování jeho zdrojových základů.
 - (ii) Protože stát rozsáhlým způsobem rozšiřuje velikost své administrativy a zdrojové základny, jsou političtí aktéři na území státu v horší situaci pro vyjednávání s ním.
 - (iii) Horší pozice opozičních politických aktérů pak vede k rozsáhlé centralizaci moci v rukou státu.
 - (iv) Rozsáhlá centralizace moci v rukou státu konstituuje podmínky pro vznik autoritativních forem vlády.
- D. Větší a na zdroje bohatší státy expandují na úkor těch menších, díky čemu jsou schopny se adaptovat na mezinárodní systém spíše než menší a na zdroje méně bohaté státy.
- E. Země se soupeří na méně frontách expandují spíše než země se soupeří na více frontách, díky čemuž se lépe adaptují na konflikty v mezinárodním systému.
- F. Přírodní překážky nutí některé státy ke koncentraci sil určitým směrem, zatímco rozsáhlá území bez přirozených hranic vedou k rozmělnění prostředků určených k soupeření v mezinárodním systému. Následkem toho jsou pak ty státy, jež jsou souběhem geografických a topografických faktorů s to snáze koncentrovat zdroje, schopné se lépe adaptovat na soupeření v mezinárodním systému.

G. Státy, jež jsou umístěny uvnitř určitého multistátního systému jsou vystaveny většímu tlaku mezinárodního soupeření než ty státy, které jsou umístěny na jeho periferii. Díky tomu jsou pak ty státy, které jsou umístěny na periferii, lépe vybaveny pro soupeření v mezinárodním systému.

H. Předcházející body D. až G. se v čase dlouhého trvání kumulují. Na základě čehož pak přispívají k zlepšení či zhoršení adaptace státu na soupeření v mezinárodním systému.

V-PH4: VYTVÁŘET TEORIE, KTERÉ SE ZAMĚŘUJÍ NA ZPŮSOBY ZISKU ZDROJŮ PRO VEDENÍ VÁLEK.

P₈: *Způsoby zisku zdrojů pro vedení válek jsou podmíněny akumulací a koncentrací ekonomických zdrojů a zdrojů přinucení na území určitého státu.*

A. Akumulace hospodářských zdrojů na území státu podmiňuje disponibilní zdroje, které mohou být využity k vedení válek a budování státu.

(i) Čím více těchto zdrojů političtí aktéři na území státu mají, tím spíše s nimi musí stát vyjednávat, a tím vyšší kompenzace jim za jejich zdroje musí také odvádět.

(ii) Kompenzace za tyto zdroje ovlivňují výslednou formu státu – politické instituce, z nichž je stát složen.

(iii) Pakliže je úroveň kompenzací vysoká, vznikají spíše konstituční režimy, zatímco pokud je nízká, dochází ke konstituci autoritativních režimů vlády.

B. Koncentrace hospodářských zdrojů ovlivňuje zdroje, jimiž stát disponuje pro vedení válek.

(i) Čím více je těchto ekonomických zdrojů, tím spíše je stát schopen rozšiřovat státní správu a zefektivňovat její praxi.

(ii) Čím rozsáhlejší a efektivnější správou státní aparát disponuje, tím spíše je schopný adaptovat se na mezinárodní systém a zároveň je tím spíše s to provádět další zisk zdrojů.

C. Akumulace zdrojů přinucení na území státu podmiňuje disponibilní zdroje, jež lze využít k následnému vedení válek a k budování státu.

(i) Čím více zdrojů přinucení mají političtí aktéři na území státu, tím spíše s nimi musí stát vyjednávat, a tím vyšší kompenzace jim za jejich zdroje musí také odvádět.

(ii) Kompenzace za tyto zdroje následně ovlivňují výslednou formu státu – politické instituce, z nichž je stát složen; viz bod (iii) z premisy P₁.

D. Koncentrace zdrojů přinucení ovlivňuje zdroje, kterými stát disponuje pro vedení válek.

- (i) Čím vyšší je úroveň těchto zdrojů, tím spíše je stát schopen rozšiřovat státní správu. A to zejména tím, že získává monopol na zdroje přinucení na jeho území, s jehož pomocí si může klást vyšší požadavky na tyto zdroje.
- (ii) Čím rozsáhlejší jsou zdroje přinucení držené státem, tím spíše je stát schopen se adaptovat na mezinárodní systém.

E. Koncentrace hospodářských zdrojů a zdrojů přinucení se vzájemně ovlivňují.

- (i) Čím více ekonomickými zdroji stát disponuje, o to více zdrojů přinucení může koncentrovat.
- (ii) Čím více zdrojů přinucení stát koncentruje, o to více zdrojů kapitálu může stát vymáhat a potenciálně získat.

Kulturalistický přístup ke studiu formování států

Pokoušet se o rozvoj kulturalistické perspektivy sebou přináší jednu významnou potíž, a sice tu, že je daný výzkumný program stále relativně nový, následkem čehož není možné postupovat jako v případě přecházejících perspektiv; tzn., že nelze přejít k tak obsáhlé syntéze nejnosnějších bodů pozitivní heuristiky do nového modelu formování států a z něj vycházející množiny deduktivních principů. V tomto případě tedy musíme postupovat poněkud jiným způsobem a nabídnout nikoliv úplné explanační schéma, jak jsme mohli učinit v předešlých podkapitolách, nýbrž schéma prozatím jen částečně rozvinuté, které by poukazovalo k fenoménům, které by pravděpodobně měli intervenovat do formování států. Přičemž těmito jevy jsou míněny zvláště ideologie a víry, které působí na jednání aktérů ovlivňující procesy utváření států. V tomto ohledu je možné říci, že se jedná o formy „sémiotické praxe“ [Mahoney 2004], které v členech určitého společenství vytvářejí sdílené významy, na jejichž základě pak aktéři jednají. Neboť tyto významy určují cíle a prostředky jejich jednání. S každou změnou vzorců myšlení a chápání se pak proměňují i podmínky utváření států – co je aktéry bráno jako možné a co už nikoliv, co je bráno za legitimní a co naopak jako zapovězené.

Dodejme, rozvoj takového typu teorií považujeme za velmi podnětný, jelikož veškeré dosavadní teorie formování států byly přinejmenším implicitně materialistické. Příliš nezdůrazňovaly úlohu lidské subjektivity při formování států a zároveň nebrali v potaz, jak je lidské jednání, související s utvářením států, orientováno právě různými sémiotickými systémy – náboženskými a jinými ideovými doktrínami.

Jádro kulturalistického programu ke studiu států si tak můžeme vymezit za pomoci souboru následujících premis:

K-NH1: Výzkum se nezaměřuje na tvorbu teorií, které by přikládaly velký význam jiným než kulturním fenoménům.

K-NH2: Cílem je nekonstruovat teorie, v nichž kulturní proměnné nemají důležitou úlohu.

K-NH3: Záměrem je nepřipravovat teorie, jež by vysvětlovaly formování států bez ohledu na působení kulturních struktur.

K-NH4: Nebudovat teorie, které nekladou vysoký důraz na působení kulturní dynamiky při formování států.

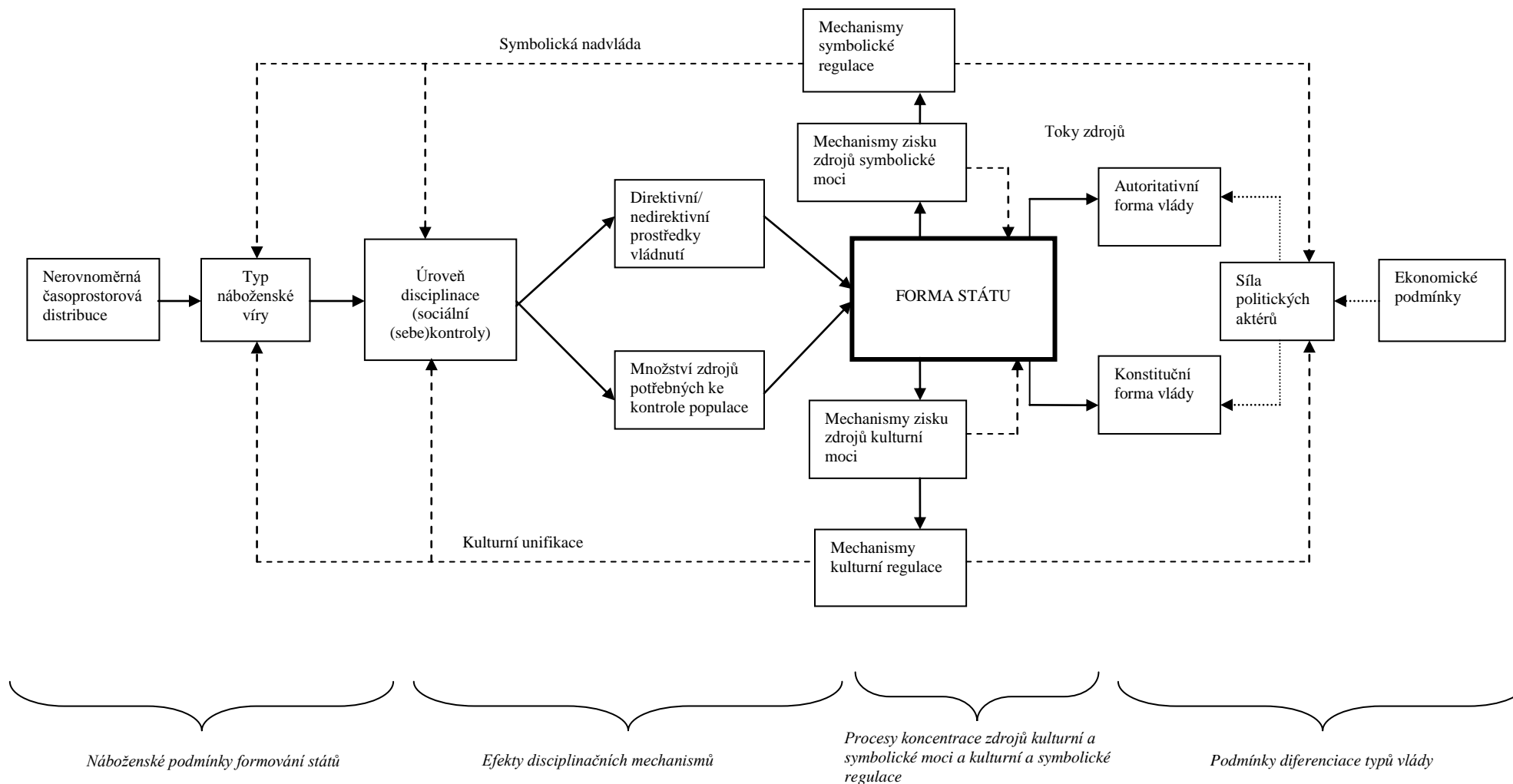
K-NH5: Nekonstruovat teorie, jež by se nezabývaly tím, jak formování států ovlivňuje kulturní struktury a dynamiku.

V tomto duchu doplňujeme některé myšlenky hlavního představitele kulturalistického programu, Philipa Gorskiho (kap. č 17), o roli náboženské disciplinace při budování států a státních režimů o některé teze Pierra Bourdieu [1994, 1998: kap. 4, 1999], jež postihují procesy koncentrace symbolické moci státu a tzv. kulturního kapitálu (viz úvod k části V.). Zatímco z Gorskiho teorie jsme převzali heuristiku týkající se působení různých náboženských věr na úroveň sociální kontroly aktérů v jednotlivých zemích, která podmiňuje jednak míru aplikace direktivních prostředků vládnutí a jednak množství zdrojů potřebných ke kontrole populace, z Bourdieuho práce přebíráme myšlenky, které se týkají toho, jak koncentrace kulturních a symbolických zdrojů (v autorově pojmosloví – kapitálů) v rukou státu může vést právě k pozmění úrovni disciplinace, stejně jako síly politických aktérů.

V prvním případě umožňuje navyšování kulturních a symbolických zdrojů činit ze státu zcela mimořádnou instituci, která je považována za symbolicky privilegovanou a do jisté míry nedotknutelnou; instituci, která svými aktivitami posvěcuje rozličné formy lidské činnosti a reguluje obyvatelstvo státu, čímž u něj vytváří určitou formu disciplíny. Proto také může francouzský sociolog tvrdit o státu, že disponuje monopolem (či se ho alespoň pokouší ustanovit a udržet) na symbolické násilí [Bourdieu 1998: 74]; tzn. monopolem nad určitým způsobem legitimizace a znejasňování ekonomických a mocenských nerovností mezi lidmi, zejména pak mezi politickými aktéry, kteří dominují sociálnímu poli, a zbytkem populace. Následkem toho se partikulární hodnoty a pozice určité skupiny stávají univerzálně uznanými a celospolečensky platnými [Bourdieu 1977: 168–169, 1998: 129; Bourdieu, Passeron 1990: 4; Jenkins 2002: 104].

V druhém případě mechanismy symbolické a kulturní regulace – vycházející právě z onoho monopolu a s ním související kulturní unifikace – přispívají k omezování síly politických aktérů. Příčinu toho působení je možné shledat v tom, že jsou požadavky těchto aktérů, jež zpravidla adresují státu a jimiž ovlivňují výslednou formu vlády v tom kterém státě, označovány za nelegitimní, kulturně neschválené, odporující (státem stanoveným) „univerzalizujícím“ kritériím mocenského pole, v němž se političtí aktéři nacházejí (viz schéma č. 29). A to proto, že i mentální struktury a schémata vnímání a myšlení, jimiž tito aktéři disponují, jsou ovlivněny symbolickou a kulturní dominancí států. Samozřejmě, že je pak v tomto ohledu nezbytné podotknout, že míra této dominance, respektive schopnosti intervenovat tímto způsobem do síly politických aktérů, závisí na schopnosti státu úspěšně vytvářet kulturní monopol a zajišťovat si symbolickou dominanci v určitém sociálním poli.

Schéma č. 29: Model formování států v kulturalistickém přístupu

Pozitivní heuristika kulturalistického přístupu

K-PH1: ZÁMĚREM JE BUDOvat TEORIE, V NICHŽ MAJÍ KULTURNÍ PROMĚNNÉ ZÁSADNÍ DŮLEŽITOST.

P₁: *Formování státu je ovlivněno šířením náboženských věr a v nich obsažených etik.*

- A. Některé z forem náboženských doktrín navyšují úroveň sociální disciplinace.
 - (i) K navýšení sociální disciplinace může docházet na úrovni vládců, vládnoucích politických aktérů, personálu státního aparátu a populace určitého státu.
 - (ii) Pakliže dochází k navýšení disciplinace na úrovni vládců a vládnoucích aktérů, uskutečňuje se zavádění takových disciplinačních mechanismů, jež šíří sociální kázeň ve směru shora dolů.
 - (iii) Dojde-li nejprve k navýšení disciplinace mezi populací státu, disciplinační mechanismy mají tendenci se šířit zdola nahoru.
- B. Uskuteční-li se nárůst úrovně sociální disciplinace, mění se množství zdrojů, které je stát nucen vynakládat na kontrolu populace.
 - (i) Pokud se sníží množství zdrojů nutných ke kontrole populace státu, státní aparát může tyto zdroje snáze akumulovat.
 - (ii) Pakliže stát snáze akumuluje zdroje, je v mezinárodním systému silnější.
 - (iii) Pokud se zvýší množství zdrojů nutných ke kontrole populace, státní aparát tyto zdroje obtížněji akumuluje.
 - (iv) Jestliže stát obtížněji akumuluje zdroje, jeho pozice v mezinárodním systému je negativně ovlivněna.

K-PH2: CÍLEM JE PŘIPRAVOVAT TAKOVÉ TEORIE, KTERÉ BY VYSVĚTLOVALY, JAK KULTURNÍ STRUKTURY PŮSOBÍ NA FORMOVÁNÍ STÁTŮ.

P₂: *Forma politického režimu je spolu ovlivněna úrovní sociální disciplinace.*

- A. Dochází-li k nárůstu úrovně sociální disciplinace, státní aparát nemusí používat tak direktivní prostředky vládnutí, jako když je úroveň sociální disciplinace nízká
- B. Pokud je úroveň sociální disciplinace vysoká, dochází zpravidla ke vzniku konstitučních režimů.
 - (i) Nástup konstitučních režimů je podmíněn šířením disciplinace směrem zdola nahoru. Čím rychlejší a intenzivnější je, tím je pravděpodobnější, že vzniknou zastupitelské instituce a reprezentativní uspořádání státu.

(ii) Nástup konstitučních režimů je podmíněn silou domácích politických aktérů. Čím je v porovnání se státem vyšší (ve smyslu ekonomických zdrojů a zdrojů přinucení), tím spíše vzniknou zastupitelské instituce.

B. Je-li úroveň sociální disciplinace nízká a političtí aktéři na území státu slabí, dochází ke vzniku autoritativních režimů.

(i) Nástup autoritativních režimů je podmíněn šířením disciplinace směrem shora dolů. Čím rychlejší a intenzivnější je, tím je pravděpodobnější, že vznikne direktivně řízená byrokratická správa.

(ii) Nástup konstitučních režimů je podmíněn silou domácích politických aktérů. Čím je v porovnání se státem nižší (ve smyslu ekonomických zdrojů a zdrojů přinucení), tím spíše budou tito aktéři integrováni do byrokratické státní správy a režim bude autoritativnější.

K-PH3: CÍLEM JE KONSTRUOVAT TEORIE, KTERÉ SE ZABÝVAJÍ KONCENTRACÍ KULTURNÍCH A SYMBOLICKÝCH ZDROJŮ STÁTŮ.

P₃: *Forma státu je podmíněna schopností státu koncentrovat zdroje kulturní a symbolické moci.*

A. Čím více kulturními a symbolickými zdroji stát disponuje, tím je jeho legitimita a kulturní hegemonie vyšší

B. Čím je kulturní hegemonie a legitimita státu rozvinutější, tím jsou mechanismy kulturní hegemonie, tím jsou mechanismy symbolické a kulturní regulace účinnější.

K-PH4: ZÁMĚREM JE VYTVÁŘET TEORIE, JEŽ SE VĚNUJÍ PŮSOBNÍ STÁTU NA KULTURNÍ STRUKTURY A JIMI VYVOLANÉ JEVI.

P₄: *Státy regulují úroveň disciplinace populace a sílu politických aktérů za pomoci mechanismů symbolické a kulturní regulace.*

A. Čím účinnější jsou mechanismy symbolické a kulturní regulace, tím spíše je stát schopen usměrňovat sílu politických aktérů (např. jejich delegitimizaci).

B. Čím účinnější jsou mechanismy symbolické a kulturní regulace, tím spíše je stát schopen ovlivňovat úroveň disciplinace.

C. Čím účinnější jsou mechanismy symbolické a kulturní regulace, tím spíše je stát schopen ovlivňovat projevy náboženské víry a jiných ideových systému na svém území.

Kromě toho bychom však měli odkázat i k dalším ideovým zdrojům, jimiž se zde nemůžeme z prostorových důvodů podrobněji zabývat, o nichž si ale myslíme, že by byly podnětné pro rozvinutí heuristiky kulturalistického přístupu. Mezi nimi bychom neměli rozhodně opomenout kulturalistickou sociologii Jefferyho Alexandera [2003; Alexander, Smith 2002; Alexander, Reed 2009], jež by mohla sehrát úlohu jednoho z hlavních inspiračních zdrojů.

Podle „silného programu“ kulturalistické sociologie bychom měli považovat kulturu za sítě významů, které napomáhají vést jednání; tzn. ve zcela geertzovském slova smyslu [Geertz 2000] jako sítě historicky sdílených významů, které jsou vyjádřeny v symbolických formách. Dané pojetí je důležité z toho důvodu, že aktér není vůči takto pojímané kultuře nikdy zcela instrumentální či reflexivní, neboť kultura pro něj představuje zdroj, který mu částečně umožňuje a částečně znemožňuje jednat rutinně a kreativně, a tak reprodukovat a transformovat sítě významů, jež na něj působí.

S ohledem na takto pojatý strukturální kulturalismus bychom měli nejprve pátrat po tom, jak (1) je stát modelován kulturními strukturami daného charakteru. A to nejenom náboženskými vírami, jak jsme mohli vidět u Philipa Gorskiho, ale i dalšími doktrínami a ideovými systémy; (2) a dále pak, jak stát vytváří a modeluje kulturní struktury svou vlastní praxí. Což je problematika, jíž jsme se částečně dotkli prostřednictvím práce Pierra Bourdieu. Nicméně ta by si jistě zaslouhovala ještě více pozornosti.

S ohledem na tyto dvě dimenze lze uvést některé oblasti kulturního působení, které konceptualizují badatelé zabývající se srovnávací politickou analýzou – Marc Ross a Joel Migdal. První z nich v případě působení kultury na stát uvádí, že kulturní instituce ovlivňují následující dimenze státu [Ross 2009: 139–141]:

- (1) Rámují kontext, v němž k politické praxi (např. konfliktům v rámci mocenského pole) dochází. Díky tomu kulturní instituce působí na politické priority, a sice kupříkladu na to, jaké instituce budou pro příště měněny, zatímco jiné budou těchto změn ušetřeny.
- (2) Spojují individuální a kulturní identity, díky čemuž propojují členy určité organizace nebo státu hodnotovým systémem a kognitivními schématy. Sdílená kultura umožňuje obyvatele provázat jedinou sdílenou, byť ve svém konkrétním zakoušení heterogenní, ideologií. Následkem čehož může jak členská základna státní správy, tak populace státu disponovat společnou (národní, služební, aj.) identitou.
- (3) Určují hranice mezi skupinami/organizacemi. Následkem toho umožňují rozlišovat mezi členy a nečleny, včetně sdílených očekávání od (ne)členů skupiny/organizace.

- (4) Nabízejí rámce pro interpretování jednání a motivů aktérů. Jinými slovy řečeno, umožňují rozumět praxi spojené s formováním států; zodpovědět na otázky, proč budovat zrovna takové uspořádání politických institucí a nikoliv jiné?
- (5) Propůjčují zdroje pro organizaci a mobilizaci – tj. omezenou množinu naučených a sdílených postupů politické soutěže či praxe státu, kterou někteří autoři [McAdam, Tarrow, Tilly 2001, 2009] nazývají jako „repertoáry“.

Když se pak zaměříme na druhou dimenzi – tedy na kulturní působení státu na populaci – je třeba říci, že se podle Migdala [2009: 191] jedná zejména o tři oblasti státní činnosti:

- (1) Státní rituály (např. ceremonie a svátky).
- (2) Manifestace státu s částečně či úplně otevřeným výsledkem (např. neplánované prezentace státní síly, veřejná vyhlášení některých státních nařízení aj.).
- (3) Individuální mikro-představení (např. neplánovaná prohlášení zástupců státu, veřejná podpora jednotlivců věcem států, aj.).

Každá z těchto aktivit, lišící se od sebe zejména rozsahem, strukturovaností a pravidelností, činí stát v očích obyvatelstva viditelným a transformuje jej v symbolickou entitu, která se díky těmto aktivitám stává všudypřítomnou. Navíc soubor těchto aktivit přispívá k tomu, že je možné se identifikovat se státem jakožto s kulturním symbolem.

O významné úloze tří výše naznačených skupin lidské praxe pak ostatně pojednává i Geertzova [1980] kniha o Balijském státu v 19. století, která mapuje mimořádnou úlohu státních rituálů, neplánovaných manifestací státní správy i individuálních mikro-představení coby prostředků tvorby symbolické moci státu. V takovémto pojetí stát představuje donekonečna sehrávaný sled představení, jimiž je znovu a znovu obnovován.

19.

NOVÝ TEORETICKÝ VÝZKUMNÝ PROGRAM: PŘEDPOKLADY SYNTÉZY STÁVAJÍCÍCH PROGRAMŮ

„Většina moderní sociální teorie má tendenci [...] nálepkovat, znovu nálepkovat a popisovat spíše než vysvětlovat.“

[Peter Hedström a Richard Swedberg – *Social Mechanisms*]

„Sociologická teorie je subdisciplína sociologie, primárně spojená s konstrukcí konceptuálních nástrojů [...].“

[Nicos Mouzelis – *Sociological Theory. What Went Wrong?*]

Dimenze a úrovně formování států: pokus o částečnou neredukovatelnost

Záměrem této kapitoly je alespoň z části dostát výzvě, kterou před nás kladou Peter Hedström a Richard Swedberg [1998: 1] a nabídnout takový postup budování teorie formování států, jenž pouze nenálepkoval či nepopisoval, ale který by byl s to přinést i jeho nová, široce plausibilní vysvětlení. V takto narýsovaném rámci hodláme představit nový teoretický výzkumný program (dále jen NTVP) a na něj navazující analytický model utváření států, umožňující nahlížet tento proces v jeho multidimenzionálnosti a multiúrovňovosti. Což jinými slovy řečeno znamená nabídnout takovou koncepci, která by jej neredukovala na dílčí subprocesy, úrovně či dimenze, jak to činí stávající teoretické programy. S určitým obměněním významu myšlenek Bruno Latoura [1998: 162–163] se tedy pokoušíme nalézt takový přístup, jenž by vztahy, které konstituují určité formy států, zásadním způsobem neredukoval, neboť ty jsou vždy až výsledkem působení velmi různorodých a mnohorozměrných strukturálních podmínek a činnosti aktérů – unikátního vzorce jejich vzájemných vztahů. Na rozdíl od něj

však nechceme upadnout do pasti tzv. „aktualismu“²⁵³, pro něž je typická jiná autorova teze, a sice ta, že „vše se děje pouze jednou a na jednom místě“ [1998: 162]. To, po čem tudíž voláme, je jakási umírněná verze latourovské neredukovatelnosti – měkký program – vztažený k strukturálním podmínkám a úrovním, jež podmiňují utváření států a na nichž k produkci, reprodukci a transformaci států dochází.

Z ní také vycházejí první důležité premisy jádra nového výzkumného programu čerpající z dosavadní tradice ontologických a částečně též epistemologických přístupů ke genezi států:

NTVP-NH1: Nekonstruovat takové typy teorií, které se nepokoušejí překovat redukcionismus předcházejících teoretických přístupů k formování států.

NTVP-NH2: Nevytvářet teorie, které nepočítají s víceúrovňovým pojetím formování států, tj. s tím, že ke konstituování států dochází na více sociálních úrovních, jejichž analýza je rovněž důležitá pro adekvátní vysvětlení vzniku, vývoje a zániku států.

NTVP-NH3: Neprodukovat takové teorie, pro něž je příznačné, že by se nevěnovaly multidimenzionálnosti podmínek formování států, tj. nezaobíraly by se tím, jaké nejrůznorodější faktory, včetně jejich vzájemných vztahů, jejich specifických vzorců, ovlivňují jednání, jež se podílí na určité formě státu.

Při snaze položit základy NTVP ke studiu států bychom měli zdůraznit, že nepokoušíme načrtnout podobně obsáhlý deduktivní systém jako v předešlé části textu, naopak se přesouváme na vyšší úroveň obecnosti, na abstraktnější část kontinua vědy, kde se snažíme vytvořit základní předpoklady pro vznik takového deduktivního systému. Vycházíme přitom nejenom z konvergenčních tendencí ve výzkumu formování států, ale i z reakce na kritiku teorií formování států. Díky tomu by bylo možné zajistit mnohem přesnější a promyšlenější způsob provázání jednotlivých teoretických heuristik.

Dodejme, že v tomto ohledu nepostupujeme eklekticky tak, že bychom se pokoušeli výše uvedené modely do sebe přímo napojit či jejich heuristiku na sebe nějakým způsobem „naroubovat“. O tom jsme se měli ostatně možnost přesvědčit již při stanovování prvních bodů negativní heuristiky NTVP. Namísto toho nabízíme dvě na sebe navazující obecné epistemické strategie, vycházející z tradice sociologického realismu (paradigmatu sociálních faktů), které by měly v budoucnu přispět ke vzniku podobně integrovaných modelů a deduktivních systémů, jak jsme je měli příležitost pozorovat v minulé kapitole (kap. č. 18).

Doplňme, že určité předpoklady, byť bez dostatečně rozpracované teoretické koncepce, se pro syntézu poznatků a teoretických koncepcí o vývoji států nabízejí již dnes, neboť v případě

²⁵³ Aktualismem je míněn přístup, který zdůrazňuje, že zatímco se něco děje, nemohou existovat hlubší, klíčové struktury, které přitom determinují, co se v tom okamžiku děje.

všech stávajících perspektiv lze identifikovat některé body spojení s jinými perspektivami. Jmenovitě, u *ekonomizující perspektivy* se můžeme setkat se zvýznamněním úlohy mezinárodního systému, který ovlivňuje (a) pozici státu v něm, a prostřednictvím této pozice i možnosti státu (jeho dispozice) řídit a usměrňovat mezinárodní směnné vztahy; (b) vedení válek v tomto systému pak může vést až k vyčerpání a zhroucení některých ekonomik, a skrze to ovlivnit podobu a vývoj určitého výrobního způsobu v některé z oblastí. Výsledek takového působení je pozměnění vývoje hospodářské sféry v určitém regionu. V případě *válečného přístupu* máme co do činění s působením ekonomických podmínek určitých regionů na extraktivní mechanismy, za jejichž pomoci stát získává zdroje pro vedení válek. Je tudíž zřejmé, že se zde setkává heuristika na válku a na hospodářství orientovaných programů. Pro *politizující perspektivu* je pak osobité, že hlavní objekty jejího studia – politický konflikt, změny v rovnováze sil uvnitř státu a procesy řízení obyvatelstva států – jsou povětšinou jednou z parciálních součástí každé z perspektiv. Jen v případě politizujícího přístupu jsou mnohem více zdůrazněny, teoreticky propracovány a empiricky podloženy. A konečně o *kulturalistickém programu*, byť není stále významně rozvinut, je možné říci, že má nejbližší k procesům řízení obyvatelstva států a mechanismům zisku kapitálu, čímž se jeho heuristika blíží některým aspektům teoretických koncepcí politizujícího a válečného přístupu.

Dosavadní propojování – možná lépe řečeno „styk“ – teoretických koncepcí je především charakteristický pro ty badatele, u nichž nalézáme nějakou formou „hybridního“ přináležení k teoretickým výzkumným programům. S ním se lze setkat zejména v práci Charlese Tillyho, Paula Kennedyho a Anthonyho Giddense. Všichni tři autoři jsou si navíc ideově velmi blízcí, a to proto, že oba posledně jmenovaní badatelé hojně čerpají z rané editorské práce Charlese Tillyho [1975] o vývoji států v západní Evropě. Na druhou stranu Charles Tilly [1992] ve své pozdější práci zase vyzdvihuje přednosti Kennedyho analýz velmocenských vztahů a jeho studii považuje za jeden ze svých důležitých inspiračních zdrojů.

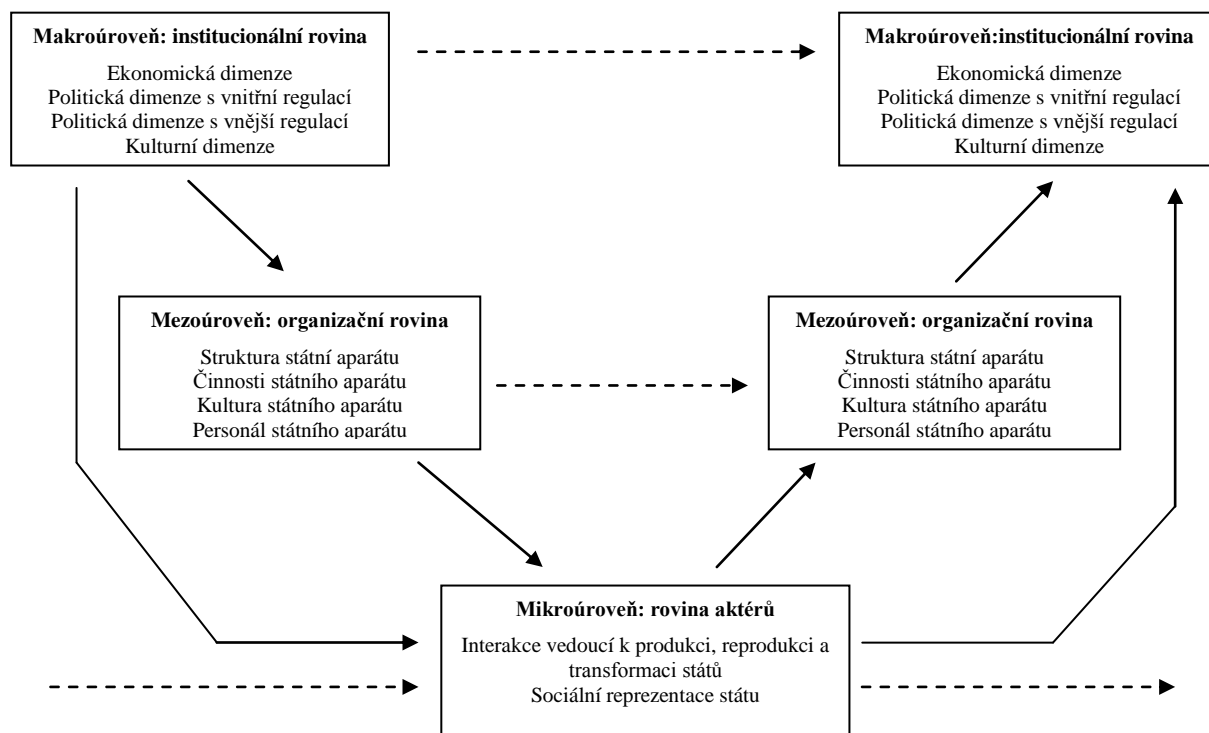
Máme-li pak detailněji rozvést, v čem spočívá průvodní myšlenka budování NTVP, je třeba říci, že k utváření států lze nejlépe analyticky přistoupit tak, že jej budeme považovat za proces, který se odehrává na třech odlišných sociálních úrovních: (a) makro – institucionální úroveň; (b) mezo – organizační úrovni a (c) mikro – úrovni aktérů.²⁵⁴ Přičemž první z těchto úrovní je rozčleněna do čtyř klíčových dimenzí, které nazýváme institucionálními: (1) ekonomickou; (2) politickou dimenzí spojenou s vnitřní sociální regulací; (3) politickou dimenzí spjatou s vnější sociální regulací a (4) kulturní dimenzí. Tento předpoklad lze převést

²⁵⁴ K velmi podobnému, avšak nad rámec formování států rozvedenému, schématu tří sociálních rovin srovnaj práci Jonathana Turnera [2010a: 12ann] a Rogera Sibeona [2004: kap. č. 7].

i do modelu, který budeme nadále označovat jakožto analytické schéma NTVP (viz schéma č. 30).

V něm makroúroveň reprezentuje strukturální (institucionální) předpoklady, které ovlivňují sociální mezoúroveň, na níž se nachází stát coby konkrétní sociální organizace, tj. jako kolektivní aktér se svou organizační kulturou, strukturou a personálem, jež udržuje vztahy s vnitřním i vnějším okolím. Na mikroúrovni se pak setkáváme s jedinci, kteří v daných strukturálních rámcích určitým způsobem jednají, čímž zpětně transformují nejenom mezoúroveň, ale také struktury na makroúrovni: tzn., např. podoba tržních vztahů, osobního vlastnictví, držení prostředků přinucení či přijímané kolektivní identity. Díky tomu se pak objevují tak odlišné a historicky specifické fenomény, jakými jsou merkantilismus, nevolnictví, odzbrojení populace, doplněné o vznik prvních pořádkových (kvazi-policejních) oddílů či myšlenka obyvatelstva státu jakožto společenství jednoho národa.

Schéma č. 30: Analytické schéma NTVP formování států

Pokud si dovolíme částečně obměnit a pro případ naší studie upravit koncepci Hedströma a Swedberga [1998: 22-24; Hedström 2009: 334], stejně jako dalších autorů [Brante 2001: 42; Coleman 1986], můžeme uvést, že vztahy mezi těmito třemi úrovněmi lze pojmut jako tři odlišné typy vysvětlujících mechanismů:

M₁: *Situační mechanismy*, které popisují to, jak individuální a kolektivní aktéři (státní organizace) jednají „pod vahou“ makroúrovňových podmínek. Přičemž s ohledem na institucionální úroveň lze uvést hned tři typy situačních mechanismů, které v případě formování států působí: situační vlivy institucionální roviny na organizační úroveň (M_{1a}), působení téže roviny na úroveň aktérů (M_{1b}) a působení organizační roviny na mikroúroveň (M_{1c}).

M₂: *Mechanismy utváření jednání a reprodukce*. Pro jejich vymezení je zásadní, že ukazují, jak určitá kombinace individuálních tužeb, přesvědčení a možností utváří specifické jednání individuálních aktérů (M_{2a}). Nicméně kromě toho je třeba říci, že bychom tuto rovinu neměli redukovat pouze na jednání aktérů, jak to chybně činí metodologičtí individualisté [např. Elster 1998; Hedström, Swedberg 1998]. Naopak bychom měli upozornit, že i kolektivní aktéři (státní organizace) mají vlastní mechanismy jednání, které nejsou redukovatelné na vyšší či nižší rovinu, respektive disponují určitými „sebereprodukujícími“ a sebezpešilujícími se mechanismy [Sibeon 2004: 88-90; Stinchcombe 1968], jež jsou typické pouze pro organizační rovinu (M_{2b}). Totéž lze uvést i v případě institucí, jejichž fungování/působení je podmíněno jinými institucemi – tj. vzájemnými vztahy, na nichž záleží to, jestli se budou, nebo nebudou reprodukovat (M_{2c}).

M₃: *Transformační mechanismy*, které se pokoušejí postihnout způsoby, jimiž jednání individuálních i kolektivních aktérů vede ke změně struktur na vyšší úrovni, ať už jde o zamýšlené nebo nezamýšlené důsledky tohoto jednání. Na mikroúrovni pak máme opětovně co do činění se třemi modalitami transformačních mechanismů: tj. s těmi, při kterých individuální aktéři transformují organizační úroveň (M_{3a}) a institucionální rovinu (M_{3b}), a s těmi, v rámci nichž státní organizace svým vlastním jednáním pozměňují makroúroveň (M_{3c}).

Má-li být tudíž skutečně dosaženo plausibilního vysvětlení formování jakéhokoliv státu, je nutné k budování jeho explanačního modelu používat nikoliv jediného typu příčiny či jediného vysvětlujícího mechanismu, ale mechanismů hned několika. Ty nakonec nejsou ve své základní verzi – vyvozené z výše uvedeného schématu – tři, nýbrž je jich de facto devět (M_{1a}, M_{1b}, M_{1c}, M_{2a}, M_{2b}, M_{2c}, M_{3a}, M_{3b}, M_{3c}). V návaznosti na práci Po-ye Wana [2011, 2012] jsme pak zcela přesvědčeni o tom, že při hledání celkového vysvětlujícího modelu je třeba přihlížet ke všem těmto mechanismům a jejich vzájemnému působení.

Vztah působení daných mechanismů a různých rovin formování států si zaslouží přinejmenším dvě doplnění. Za prvé, existuje významný ontický rozdíl mezi působením mechanismů typu M_{1a-c} , M_{3a-c} a mechanismy typu M_{2a-c} . Zatímco první dvě třídy představují mechanismy, které konceptualizují meziúrovňové – vertikální – působení, druhá třída zastupuje mechanismy, které náleží k téže ontické úrovni a které působí horizontálně. Společně s kritickými realisty [Archer 1995: 14an; Bhaskar 1998, 2008; Sayer 2000, 2010; viz též Sibeon 2004: 76-78] se domníváme, že je nutné tyto dva typy od sebe odlišovat, neboť jejich působení a s nimi související explanace sociálních jevů je odlišná. U podrobnějšího rozvedení této tematiky se zastavíme v kapitole č. 20. Za druhé, působení všech tří úrovní a tedy i všech devíti obecných typů mechanismů není konstantní. Čím více do minulosti se vracíme, tím je totiž působení mezoúrovně a makroúrovně nižší, neboť jak institucionální dimenze, tak organizační charakteristiky státu jsou méně rozvinuty.²⁵⁵ Z toho důvodu je při analýze geneze států třeba rozlišovat i různé fáze a stupně působení daných mechanismů, jelikož ty nemusí být vždy stejně signifikantní.

V další části textu se pak nejdříve zaměříme na určení předpokladů pro stanovení pozitivní heuristiky NTVP formování států, která souvisí s makroúrovň daného procesu. Té budeme věnovat největší pozornost, jelikož dosavadní přístupy k formování států na ni kladou největší akcent, a také proto, že realistická epistemologie a ontologie, z níž pro tento případ vycházíme, umožňuje nejlépe zkoumat právě tuto úroveň sociální reality. Posléze se zaměříme naši pozornost i na heuristiku, která by měla zaměřit na mezoúroveň a mikroúroveň utváření států. U ní se pozastavíme především nad tím, co by mělo být centrem analýzy nových teorií formování států, aby pomáhaly vysvětlovat nikoliv pouze to, jaké jsou podmínky, jež působí na organizační úroveň států a na jednání sociální aktérů (mechanismy M_{1a} , M_{1b} , M_{1c}), ale rovněž i to, jak vypadá jednání, které vede ke vzniku, produkci a reprodukci státních aparátů (M_{2a} , M_{2c} , M_{2c}), respektive, jak jsou prostřednictvím toho jednání rekonstruovány struktury na vyšších sociálních úrovních (M_{3a} , M_{3b} , M_{3c}).

Makroúroveň formování států

Máme-li v krátkosti přiblížit strukturální rámce, které tvoří makroúroveň formování států, je třeba uvést, že se jedná o čtyři následující dimenze:

(1) *Ekonomickou*. Reprezentující instituce spojené s hospodářským životem společnosti. V rámci této sféry je zabezpečována produkce statků, jež mají zajistit uspokojení některých

²⁵⁵ Čímž máme na mysli empirické charakteristiky makro- a mezo- roviny, nikoliv to, že by neměly být dané roviny analyticky zohledňovány.

materiálních požadavků existence společnosti, a to skrze sled pěstování, chovu, výroby a dalších ekonomických činností. Ty všechny mají přispět k regulaci vztahu lidského rodu k přírodnímu prostředí. Jejím dalším důležitým atributem je to, že v ní dochází ke směně a spotřebě zboží, které mohou vést k procesům akumulace a koncentrace rozličných hospodářských zdrojů (např. kapitálu); čili k těm procesům, které budou v průběhu evropské historie nabývat na stále větším významu.

Pro utváření států je tato dimenze důležitá, jelikož její charakter podmiňuje nejenom způsob získávání fiskálních a jiných prostředků pro udržování a vytváření státních aparátů, ale i proto, že velmi často stojí za nejradikálnějšími transformacemi společnosti. Mimoto je pak významná ještě z toho důvodu, že působí na hospodářské zdroje, jimiž jedinci disponují, čímž zprostředkovaně ovlivňuje sílu jednotlivých politických aktérů, a tím i charakter (intenzitu) sociálních konfliktů.

(2) *Politická dimenze spojená s vnitřní sociální regulací.* U ní se setkáváme s institucemi, jež jsou propojeny s mocenskou autoritou, legitimitou a řízením vztahů mezi lidmi. Termínem „vnitřní“ pojmenováváme tuto dimenzi kvůli tomu, abychom zdůraznili, že zmíněné vztahy jsou omezeny na území jednotlivých států. Jedná se tedy v první řadě o ten druh institucí, který je spojen s politickou praxí uvnitř státních a státům podobných jednotek: tj. např. s participací či neparticipací obyvatelstva na rozhodnutích týkajících občanské společnosti, s omezením statusové mobility anebo se znaky správního systému.

(3) *Politická dimenze spojená s vnější sociální regulací.* Tu lze na rozdíl od předcházející sféry považovat za množinu institucí, jež je primárně svázána se vztahy mezi státy. Můžeme zde tudíž započítat ty instituce, jež slouží k usměrňování vztahů k jiným státům, ať už mají povahu mírové diplomacie, úzkostlivě skrývaného vyzvědačství či vyhrocených ozbrojených konfrontací. V neposlední řadě do této dimenze spadá i mezistátní systém jako takový, tzn. jeho struktura, včetně určité hierarchické nerovnosti mezi státními jednotkami.

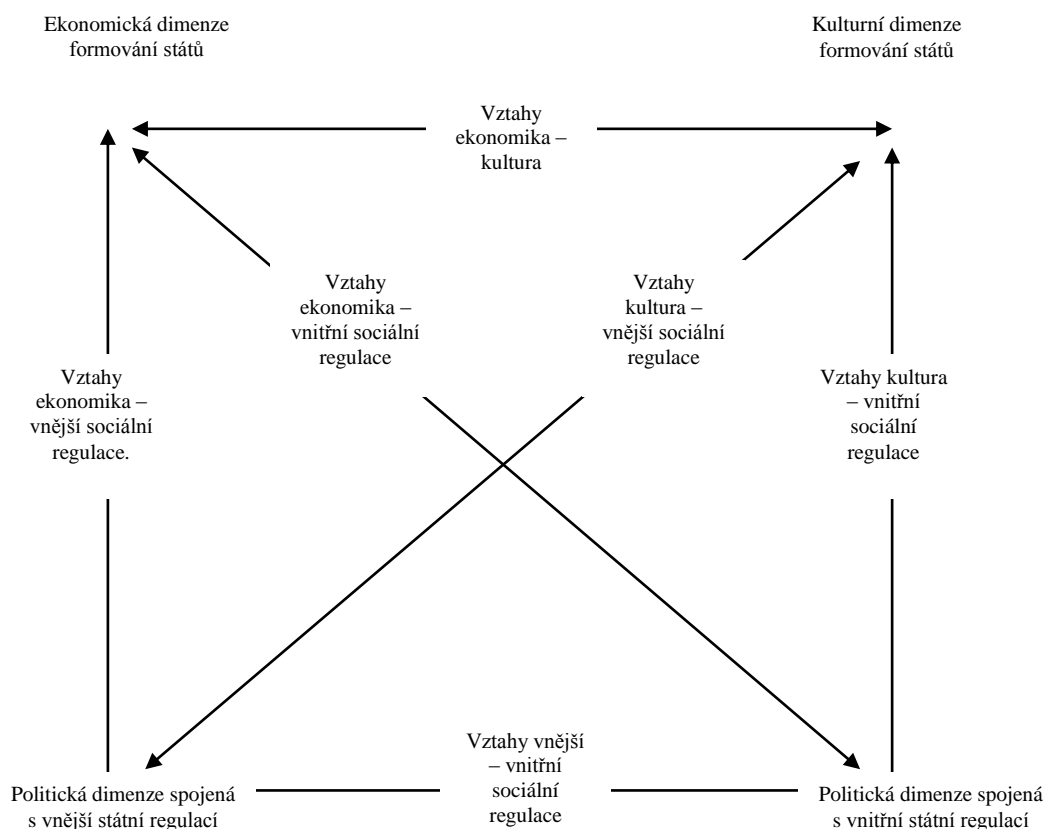
Oddělení těchto dvou rovin politické dimenze má pro nás spíše analytický než faktický ráz a uchylujeme se k němu především z toho důvodu, abychom mohli podrobnějším způsobem rozvinout popis vztahů mezi vnějším a vnitřním prostředím států. Terminologií Georga Sørenseny [2005] řečeno, abychom mohli snadněji konceptualizovat relace mezi „národním“ a „mezinárodním“. Což zahrnuje jak zachycení procesů odehrávajících se uvnitř států, vytvářejících podněty pro modifikaci mezistátního systému, tak zpětné „tlaky“ mezistátního uspořádání na procesy uvnitř státních jednotek.

(4) *Kulturní dimenze.* Zahrnuje kulturní instituce, jež působí na utváření států. Jedná se především o různé formy hodnotových a normativních vzorců, které ovlivňují cíle státních

organizací, počítaje v to i způsoby jejich dosahování, stejně jako praxi sociálních aktérů, která ústí v soubor určitých významů, jež jsou státu přikládána. Nejčastěji mají tyto vzorce podobu ideologií a vír, které ovlivňují, s jakými způsoby ospravedlňování moci se v případě jednotlivých států setkáme či jaká budou schémata vnímání/kolektivní reprezentace.

Z předloženého popisu je vcelku zřejmé, že kulturní dimenze má na takto načrtnutém pozadí poměrně blízko k politické sféře zacílené na vnitřní sociální regulaci. Politická a kulturní (respektive ideologická) legitimita jdou totiž často ruku v ruce. Na základě čehož soudíme, že nejenom v případě obou politických, nýbrž i v rámci všech zbylých dimenzí, bychom měli zdůraznit, že se uskutečňuje vzájemné ovlivňování. Dílčí dimenze totiž na sebe téměř vždy působí, vzájemně se ovlivňují a podmiňují, a konkrétní instituce častokrát vznikají až jejich vzájemným prolnutím. Nemluvě o tom, že konkrétní lidské jednání je podmíněno celou řadou těchto institucí.

Schéma č. 31: Vzájemné vztahy jednotlivých institucionálních dimenzí, z nichž vzniká vzorec strukturálních podmínek formování států

To, že sociální praxe, ovlivňující utváření států, vyvěrá ze vzájemných vztahů – konfigurací – mezi jednotlivými institucionálními dimenzemi, se pokoušíme ilustrovat schématem č. 31, kde uvádíme soubor základních relací mezi jednotlivými institucionálními dimenzemi, jejich

elementární půdorys, neboť podle našeho soudu je většina procesů spjatých s utvářením států podmíněna těmito duálními relacemi. Všeho všudy se jedná o šestici níže uvedených vztahů:

(1) *Vztah mezi vnější a vnitřní politickou regulací*, v němž je zdůrazněno, že pozice států v mezistátním systému důležitým způsobem ovlivňuje charakter vnitřní politické regulace, např. včetně povahy konfliktů mezi politickými aktéry. A naopak vztahy mezi různými sociálními „tělesy“ uvnitř státních jednotek důležitým způsobem transformují podobu relací mezi státy. Pro ilustraci lze za jeden z možných případů uvést, že země se značně rozvinutým zastupitelským systémem, jejichž mezinárodněpolitická rozhodnutí primárně závisejí na hlasech stavů či jiných parlamentních (zemských) shromáždění, se mohou snadněji bránit vstupu do válečných konfliktů než ty, kde o vedení vojenských kampaní rozhoduje pouze vládnoucí dynastie reprezentovaná panovníkem²⁵⁶ Na druhou stranu může v některých případech multipolárnost domácí politické scény, tzn. její nekončící štěpení do zájmových frakcí, zamezovat účinnému rozhodování a posléze i jednání států v otázkách zahraniční politiky, čímž jejich postavení v mezinárodním systému značně komplikuje [srovnej např. Olson 1982].

(2) *Vztah mezi vnější politickou regulací a ekonomickou sférou*. Vychází z velké části z role, kterou sehrávají dvě obousměrně působící relace: zčásti jde o hospodářský charakter regionů, rozhodujících o tom, jaké disponibilní zdroje se nacházejí na území státu, zčásti se jedná o existenciální potřebu státních aparátů získávat zdroje pro financování svých aktivit, odehrávajících se na úrovni mezistátního prostoru. Zatímco první bod upozorňuje na působení hospodářské sféry na geopolitický systém, a to zvláště tím, že v něm vytváří ekonomickou asymetrii, druhý bod popisuje působení mezistátní dynamiky na hospodářskou dimenzi. Jinými slovy řečeno, referuje k tomu faktu, že státní organizace potřebují k realizaci cílů své zahraniční politiky nemalé zdroje. Nemalé proto, že se po dlouhou část evropských dějin zahraničněpolitické aktivity odehrávaly na bázi přinucujících aktivit, jež si vyžadovaly

²⁵⁶ Právě na tento bod se v jednom ze svých výzkumů zaměřili Edgar Kiser, Kriss A Drassa William Brustein [1995]. Autoři si položili otázku, jaké struktury limitují autonomii vladařů při jejich rozhodování, zdali vést anebo nevést válku. Na základě srovnávacího výzkumu ve čtyřech západoevropských státech (Francii, Anglii, Španělsku a Švédsku) mezi léty 1401 až 1700 pak dospěli k závěru, že v tomto případě hrají kritickou roli čtyři věci:

- (1) Autonomie vladařů. Čím jsou ve svých příjmech panovníci méně závislí na zbylých aktérech, tím spíše mohou bez okolků zahajovat válečná tažení.
- (2) Síla vládních, legislativních a soudních institucí. Čím je jejich síla vyšší, tím spíše omezují rozhodování panovníků, a skrze to i vedení ozbrojených kampaní.
- (3) Síla domácí šlechty. Pakliže mají legislativní a soudní instituce převahu nad těmi exekutivními, spíše šlechta k určitému radikalismu, odrážejícím se v tom, že podporuje panovníka v ozbrojených střetech s jinými státy více než jakákoliv jiná skupina.
- (4) Hospodářská úroveň. Čím nižší je zemědělská produktivita, tím menší jsou možnosti splácení válečných výdajů, a tím je i nižší pravděpodobnost, že se vladaři pokusí zahájit vojenské tažení.

ohromné částky peněz. Ty však nebyly vždy k dispozici, takřkajíc po ruce, a navíc nebyly ani bezedné. Díky tomu mohla neúprosná geopolitická logika za to, že některé ze zemí byly nuceny čelit hospodářskému kolapsu a důsledkům s ním souvisejícím. Turbulentní systém dynastických států tak nezdřídka obrátil předcházející hospodářskou prosperitu některých zemí vniveč.

(3) *Vztah mezi vnější politickou regulací a kulturní sférou.* Ten poukazuje na působení kulturní dimenze na mezistátní systém, u nějž bychom měli jmenovat působení různých náboženství a jednotlivé státy přesahujících ideologií. Sociology a historiky je v tomto kontextu nejčastěji uváděno působení reformace, jež vyvolala celou sadu odstředivých vlivů na úrovni mezinárodního systému a také je zmiňována úloha transformace kulturní legitimacy států samotných. K ní došlo společně s nástupem post-vestfálského uspořádání, které ze států učinilo autonomní celky s autoritou, jíž nemohla požívat žádná jiná tehdejší organizace. Kromě toho můžeme pod uvedený vztah zařadit i působení mezistátního systému na kulturní dimenzi. Jeho přítomnost je zaznamenatelná v mnoha příkladech, např. coby mobilizace národních zájmů a společensko-kulturního vymezování vůči jiným společnostem (státům) či jakožto jedna z mnoha rovin státní legitimacy, neboť ta je podle mnohých autorů [Collins 1999, Weber 1978: vol. 2. kap. 9.] svázána s postavením v hierarchii mezistátního systému. V nespolední řadě lze též zmínit vnější politickou absorpci jiných kultur, která následně vede k mnohdy komplikovaným procesům asimilace a integrace odlišných kulturních společenství [srov. např. Clark 1998].

(4) *Vztah mezi vnitřní politickou regulací a ekonomickou sférou.* V rámci tohoto vztahu je třeba uvést jednak působení ekonomické sféry na vnitřní politickou regulaci a jednak její zpětný vliv na hospodářské instituce uvnitř států. V takto naznačené linii se nabízí hned několik možných příkladů. Jedním z nich by mohlo být to, jakým způsobem ovlivňuje hospodářský charakter regionů postavení místních politických aktérů, a tak více či méně promlouvá do jejich pozice nejenom v sociální struktuře, ale i v možnostech odporu vůči požadavkům státního aparátu. Jiným příkladem jsou nejrůznější zásahy státní správy do regulace ekonomických aktivit, ať už skrze různé formy zdaňování či ochrany domácího obchodu (např. merkantilismus) anebo protěžování zájmů určitých sociálních skupin na úkor jiných (tzn. monopolizace).

(5) *Vztah mezi vnitřní politickou regulací a kulturní sférou.* Legitimita politických aktérů, jež v daném okamžiku ovládají stát, je z velké části závislá na jejich ideologické hegemonii nad zbytkem populace. K tomu, aby si ji tato skupina byla upevnila, používá pestré škály prostředků spojených s kulturní praxí [Althusser 1985, Bourdieu 1998, Giddens 1985, Gramsci

1949]. Nicméně vazba mezi vnitřní politickou regulací a kulturní sférou je v tomto ohledu vždy dvousměrná a podněty mířící z kulturní sféry mohou stejně tak zavdávat požadavkům ze strany občanské společnosti na státní aparáty; tak jako se tomu stalo např. při vytváření explicitně definovaných národních komunit v průběhu 19. století anebo při šíření nových zastupitelských institucí, majících zajistit politickou participaci širokých mas obyvatelstva. Takový názor podporuje i George Steinmetz [1999: 12], zdůrazňující, že kulturní sféra – ať už ji označujeme třeba jako specifický druh ideologie, diskursu nebo jako formu hegemonie a utváření významů či identit – podstatným způsobem intervenuje do podoby státních struktur. Což činí kupříkladu i tím, že napomáhá stát konstituovat skrze různé symboly a ideologické techniky [srov. např. Mitchell 1999].

(6) *Vztah mezi ekonomickou a kulturní dimenzí.* Kulturní sféra nejenom, že působí na zbylé institucionální dimenze a jednání s nimi spjaté, ale má podstatný vliv i pro formování hospodářské základny společnosti, což se už ostatně snažil v jednom ze svých slavných esejů prokázat Max Weber [1998: 188-245]. Tento normativní vliv však nemusí vycházet z čistě náboženských pohnutek, jako tomu bylo u Webera, ale jak dokazuje Michel Foucault [2005, 2009: kap. 1.], může vyvěrat i z ideologické praxe státních aparátů. Na druhou stranu ekonomická sféra do určité míry přetváří podobu samotné kulturní dimenze, a sice kupříkladu tím, že vytváří nový druh institucí, jež má reprezentovat hospodářské zájmy v kulturní sféře.

Jestliže je možné převést podmínky naprosté většiny sociálních procesů spojených s formováním států na půl tucet dvoustranných vztahů mezi jednotlivými institucionálními dimenzemi, je třeba si položit otázku, jak doposavad postupovali jednotliví autoři? Na následujících stranách se tudíž pokusíme prokázat, že badatelé, jimž jsme se věnovali v rámci této studie, prozkoumali či teoreticky rozpracovali jen některé z výše nastíněných relací, a to častokrát ani ne v jejich dvousměrném působení. Studovali tedy jen některé z fenoménů a procesů spojených s formováním států, díky čemuž nemohli uchopit danou problematiku v celku, v rozsáhlé komplexitě a neredukovatelnosti, jíž se podle nás vyznačuje. Což, jak argumentujeme podrobněji výše (kap. č. 18), přineslo dlouho přetrvávající problém multifaktorového působení, který se stávajícím teoriím nepodařilo zcela úspěšně vyřešit.

Uvedenou polemickou výtku je však třeba doplnit dvěma nezbytnými poznámkami. Většina dosavadních teoretických koncepcí, označených zde coby teorie formování států, se ve svých výzkumech nepokoušela vysvětlit pouze formování evropských států, ale často šla k dalším, mnohdy ještě ambicióznějším pokusům konceptualizovat všeobecný sociální vývoj (viz např. práce Wallersteina, Parsonse či Manna). Díky čemuž byla problematika formování

států – pokud o ní bylo uvažováno v takovéto „společnostředné“ koncepci²⁵⁷ – rozmělněna do řady dílčích analýz. Kvůli tomu se pak autoři nemohli soustředit na důkladné rozpracování vztahů mezi klíčovými institucionálními dimenzemi, jež podmiňují sociální praxi vedoucí k utváření států. Zpravidla se zaměřili jen na soubor dvou až tří mechanismů, jež podle jejich soudu intervenovaly do vývoje států.

Kromě toho však můžeme uvést ještě jiný podstatný důvod, proč badatelé nemohli k dané strategii přejít. Jestliže se totiž rozhodli redukovat svůj výzkumný záměr na jeden či dva vztahy, nemohli nahlížet formování států v jeho složitosti. S explicitní artikulací takovéhoho postupu se lze explicitně setkat u Charlese Tillyho [1992], který píše, že jeho cílem je „pouze“ vysvětlení dopadů interakce mezi akumulací a koncentrací přinucení na jedné straně a akumulací a koncentrací kapitálu na straně druhé, nic víc ani míň. Využití této strategie – na rozdíl od té „společnostředné“ – má sloužit k tomu, aby byly zvolené vztahy analyzovány co nejpodrobnějším způsobem, díky čemuž musí být všechny ostatní vztahy logicky odsunuty do pozadí.

O této situaci jsme již krátce referovali v kapitole č. 18, kde jsme upozornili na souvislost této strategie s empirickou progresivitou teoretických výzkumných programů. Jestliže má být dosaženo empirického progresu, musí dojít k patřičnému omezení rozsahu výzkumného předmětu. Nicméně k tomu vždy dochází na úkor redukce podmínek a procesů formování států jen na některé z jeho dílčích dimenzí, úrovní a mechanismů. Což jde proti strategii rozvoje teorií utváření států, kterou jsme zvolili v této kapitole a kterou také považujeme za nejobecnější rámec pro integraci stávajících teoretických koncepcí a empirických poznatků o vývoji států.

V daném badatelském poli se tak objevují teorie, které považují formační dynamiku za součást mnohem rozměrnějších procesů sociální změny, stejně jako se zde nalézají i teorie, které se zaměřují jen na parciální část celého procesu. Zatímco první východisko je příliš obecné na to, aby bylo schopné uchopit vztahy stojící za utvářením států v jejich různorodosti, a proto je redukuje na působení jednoho až dvou faktorů, východisko druhé spěje k tomu, že nedokáže popsat formování států v jeho celku, a proto jej do určité míry (obdobně jako předcházející směr) redukuje na působení jednoho až dvou faktorů.²⁵⁸

²⁵⁷ Tj. v takové rovině, kdy je utváření států považováno jen za jeden z mnoha paralelně probíhajících procesů sociální změny, jakým byla např. modernizace a její subprocesy: industrializace, urbanizace, sekularizace, proletarizace a mnoho dalších.

²⁵⁸ Čím blížeji mají autoři k prvně jmenovanému přístupu, tím spíše následují postupy soudobé civilizacionistiky, kterou považujeme za jedno z nejtěsněji sousedících výzkumných polí s problematikou formování států (podrobněji viz kapitola č. 2 a 18). Civilizacionistika se však pohybuje na mnohem vyšší úrovni generalizace historických faktů, než je tomu u teorií formování států. Ty na rozdíl od ní věnují mnohem větší

Domníváme se pak, že z toho poznání lze vyvodit další dvě premisy negativní heuristiky NTVP formování států:

NTVP-NH4: Nekonstruovat teorie, pro něž by bylo typické, že by v nich formování států bylo součástí široce pojatých koncepcí vývoje společnosti a které by se nesoustředily na veškeré hlavní strukturální podmínky formování států.

NTVP-NH5: Nebudovat teorie, které redukuje formování států na jeden až dva procesy a jež neberou v potaz všechny hlavní strukturální podmínky formování států.

Vztahy institucionálních dimenzí ve stávajících teoriích formování států

Rozboru hlavních teorií formování států jsme se již několikrát věnovali na mnoha jiných místech této práce. Nicméně tentokrát by nám neměl sloužit jen coby další linie analýz dosavadních teorií, nýbrž jako nástroj, který by měl pomoci zjistit, které ze vztahů mezi institucionálními dimenzemi byly doposud prozkoumány – včetně odpovědi na to, jak podrobně se tomu stalo – a kterým naopak bylo věnováno jen minimum prostoru či prostor v podstatě žádný. Výsledkem takového postupu pak bude mapa dosud konceptualizovaných vztahů mezi jednotlivými institucionálními dimenzemi – tj. strukturálními podmínkami formování států –, jež by měla sloužit naznačení oblastí další výzkumu – tj. stanovení hlavních bodů pozitivní heuristiky v rámci NTVP.

Pro britského badatele, Perryho Andersona, je příznačné, že především rozpracoval problematiku vzájemné interakce mezi ekonomickou sférou a vnitřní politickou regulací. Podle něj hospodářská základna rozhodujícím způsobem podmiňuje konkrétní skladbu společenských tříd, následkem čehož určuje i to, které sociální skupiny budou ovládat klíčové politické a kulturní zdroje. Vládnoucí skupiny pak využívají těchto zdrojů jako specifických prostředků k upevnění svého jedinečného mocenského postavení, a to často i za předpokladu, že se jejich hegemonie v rámci ekonomické sféry začne pozvolna vytrácet. K tomu mělo podle autora dojít během raného novověku, když se v různých koutech tehdejšího evropského světadílu začaly stále rychleji roztáčet kola Braudelovy *économie-monde*, předznamenávající příchod kapitalismu a konec výsad šlechty. Nicméně i v Andersonově konceptu se objevují občasné náznaky nasvědčující tomu, že ekonomická sféra je do určité míry ovlivňována působením jiných prvků: mezistátním systémem nebo některými církevními institucemi.

prostor pro diskusi „různorodosti“ uvnitř jednotlivých civilizačních zón. Obě badatelské oblasti však podle našeho soudu představují spíše dvě strany jedné mince, nikoli dvě neslučitelné části: jsou si navzájem komplementární, neboť spojují jednotu a mnohost v rámci téhož celku.

Zakladatel světosystémové teorie, Immanuel Wallerstein, ačkoliv také inspirován marxismem, se vydal poněkud odlišnou cestou než jeho vrstevník Anderson. Jeho výzkumu vévodí působení ekonomické dimenze na vnější sociální regulaci. Což se projevuje tím, že o jednotlivých ekonomických oblastech uvažuje jakožto o mocensky (možná lépe řečeno systémově) nesouměřitelných státech jádra, semiperiferie a periferie, které se snaží v mezistátním systému udržet či zlepšit svou dosavadní pozici. Částečně je pak v některých autorových textech věnován prostor i konceptualizaci působení ekonomické sféry na kulturní dimenzi (hospodářská nadvláda se přelévá i do nadvlády kulturní, o čemž referuje podstatná část tzv. postkoloniální kritiky, k níž má Wallerstein v mnoha ohledech blízko) a vnitřní sociální regulaci (postavení v kapitalistické civilizaci podmiňuje moc místních politických aktérů). Wallerstein ovšem vnímá všechny tyto vztahy převážně jako jednosměrné a nakonec je to pokaždé hospodářská sféra, akumulace a koncentrace kapitálu v jednotlivých oblastech světového ekonomiky, jež je původcem změn ve zbylých institucionálních sférách.

Paul Kennedy, zajímající se především o skladbu mezinárodního systému, zaměřil svou pozornost na vzájemné ovlivňování ekonomické sféry a vnějšího politického řízení. Vývoj hospodářství, soudí Kennedy, není jedinou příčinou asymetrie geopolitického systému, nýbrž je jím mezinárodní soupeření. Jeho působení může navíc vést i k tomu, že dojde k transformaci charakteru ekonomických struktur, např. prostřednictvím toho, že přivede tu či onu zemi k hospodářskému kolapsu. Bohatství, které vyneslo na vrchol španělské Habsburky během 16. století, tak bylo působením geopolitické dynamiky neodvratně rozprášeno během několika málo navazujících dekad.

Pro Talcotta Parsonse není signifikantní pouze jeden typ vztahu mezi institucionálními dimenzemi, ale je to hned několikero relací, které působí na sociální diferenciaci společnosti, jíž má stát zpětně integrovat. Jedná se kupříkladu o souběžné působení kulturních institucí, mezistátního systému a hospodářské základny, které rozrůžňují raně středověkou společnost do několika hlavních kulturních okruhů. Na základě několika křížících se (diferenciačních) os se pak každá z částí okcidentální civilizace vyvíjela autonomním směrem. „Kulturní“ příčiny podle Parsonse stojí i za novu vlnou sociální diferenciaci, kterou měl způsobit razantní nástup reformace a protireformace. Přičemž ta ovlivnila převážně vnitřní, ale do určité míry i vnější aspekty řízení politických konfliktů. Následkem tohoto souběžného působení došlo i ke vzniku absolutistických států; tj. aparátů majících v hobbesovském duchu usměrňovat postupující proud diferenciačních mechanismů. Třetí zásadní transformaci států mělo naopak dokonat působení ekonomické sféry, reprezentované průmyslovou revolucí, na charakter

vnitřní sociální regulace. Industrializace, soudí Parsons, vytvořila výchozí skelet modernity a moderního státu.

Ani Gianfranco Poggi nezaměřuje svou pozornost k rozpracování pouze jediné relace, ale podobně jako Talcott Parsons upíná své snažení k hned několika vztahům. Proto jde u něj nalézt jak pokus o zmapování působení hospodářských a kulturních institucí na vnitřní politické řízení, dávajících vzniknout stavovské vládě, tak rozbor vlivu geopolitického systému na tytéž struktury, což mělo o něco později vést ke konstituci absolutistického státu. Ten je podle italského autora produktem vnější sociální dynamiky raději než vnitřních turbulencí. Naopak úpadek absolutistických režimů o několik století později souvisí s opětovným vstupem ekonomických faktorů do hry, neboť ty měly důležitým způsobem dotvořit konečnou podobu interní společenské regulace během 19. století.

U případu sociogeneze státu Norberta Eliase se setkáváme se dvěma hlavními vtahy. Nejprve se jedná o působení vnitřní sociální regulace na vnější sociální regulaci, jíž nabízí Eliasova koncepce monopolního mechanismu. Jednotlivé šlechtické rody, mající svá panství uvnitř neurčitě vymezených feudálních protostátů, spolu donekonečna soupeřily, dokud se nejsilnějším z nich podařilo získat monopol nad zdroji přinucení nad celým územím státu. S tím podle něj vznikly první „pevně“ vymezené politicko-územní celky, stavební kameny nového mezinárodního uspořádání. Dále jde o působení ekonomické sféry – nástup monetární společnosti, jak jej Elias označuje – na vnitřní sociální regulaci. Pro ni je charakteristické, že proměňuje sílu jednotlivých politických aktérů uvnitř teritoriálních uskupení, čímž vychyluje rovnováhu moci v územně vymezených státech. Strategii, jež má danou situaci opětovně přivést do rovnovážného stavu, nazývá německý badatel královským mechanismem.

Práce Anthonyho Giddense je zajímavá zvláště z toho důvodu, že se v ní na jedné straně prolíná působení mezistátního systému na aspekty vnitřní sociální regulace (dohled, zdaňování a právní sankce) a na druhé straně obsahuje i rozbor působení hospodářských a kulturních institucí na tutéž politickou dimenzi. Britský sociolog tak analyzuje všechny tři možné relace ovlivňující interní politickou sféru, tj. praxi států sloužící hromadění zdrojů všeho druhu: informačních, ekonomických i ryze vojenských. V neposlední řadě Giddens rozpracovává ještě jeden druh vícerozměrného působení: zpětný vliv vnitřního společenského řízení na hospodářskou a kulturní sféru, kde mají zásahy státu sloužit dvěma cílům: zčásti mají vést ke stmelování národní komunity, zčásti jsou využívány k rozšiřování mechanismů dohledu nad kapitalistickou výrobou, kde slouží další racionalizaci a zároveň eskalaci zboží produkce. Jak daný jev popisuje jiný badatel, Michel Foucault [2000], dispozitiv nejdříve

uplatněný v rámci vězení se rozšiřuje na dělnickou továrnu, aby se o něco později stal symbolem většiny moderních organizací.

Holandský badatel Martin van Creveld je dalším z řady autorů, kteří se zaměřili na analýzu vztahů mezi několika institucionálními oblastmi. Když pomineme problematiku vývoje feudálního státu, převážně se soustředí na otázku soupeření o monopol nad sociální regulací nad územně definovaným sociálněpolitickým prostorem, můžeme uvést, že van Creveld zaměřuje optiku svých analýz především na vliv vnitřního politického řízení na zbylé institucionální sféry, a sice především na kulturní a hospodářskou oblast. Prostřednictvím takovéto analytické strategie se autor snaží doložit, jak raně moderní a moderní stát postupně ovládal další a další sféry života běžných lidí, jak se z něj neodvratně stával „nejmocnější výtvar“ lidských dějin.

Jeden z kanonických reprezentantů válečné školy, Michael Mann, vidí za většinou procesů spojených s utvářením států právě válku. I z tohoto důvodu je v rámci autorovy teorie nejdůkladněji rozpracován vztah působení vnější sociální regulace na vnitřní sociální regulaci. Struktury státu, míní Mann, se z velké části utvářejí vždy pod vahou válečných aktivit. Jiný vztah, pro něhož je také vyhrazen dostatek pozornosti, se týká vlivu vnějšího sociálního řízení na kulturní sféru, kde napomáhá ustanovovat národní pospolitost. Jinému působení, a sice hospodářské dimenze na vnitřní sociální regulaci, se autor věnuje až v závěru svého textu o zdrojích sociální moci, když poukazuje na to, že státy byly díky působení průmyslové revoluce stále více nuceny udržovat v přijatelných mezích sílicí sociální konflikt mezi různými třídami. Ten z velké části vyvěral z transformací uvnitř hospodářské dimenze.

Americký sociolog Charles Tilly obrátil svou pozornost k sekvenci hned několika vztahů. Za prvé, šlo o působení geopolitického systému na interní sociální řízení, které se dotýkalo především otázek ohledně zisku finančních aj. zdrojů pro vedení ozbrojených střetů v mezinárodní aréně. Za druhé, je jednalo o působení ekonomické sféry na vnitřní sociální regulaci, která důležitým způsobem podmiňovala charakter sociálních skupin uvnitř jednotlivých státních celků, zvláště pak co se týče jejich síly a možností obrany vůči požadavkům státního aparátu. Existence těchto dvou strukturálních tlaků, orientovaných na politické aktéry, měla za následek, že „budovatelé“ států (tak Tilly nazývá politické aktéry, kteří v určitých historických etapách ovládali státní aparát a podíleli se na jeho tvorbě), byli často vystaveni protichůdným požadavkům z obou stran. Na jedné straně museli čelit nestálému geopolitickému vzorci, který je mohl kdykoliv uvrhnout do nekončící spirály dynastického zápolení, a na druhou stranu bylo třeba, aby si poradili s domácími odpůrci, neboť ti byli po dlouhou část evropských dějin jen o něco málo slabší než oni sami.

Jiný badatel válečné tradice, Thomas Ertman, se vydal poněkud odlišným směrem než předcházející dva autoři. Za svůj cíl si totiž vytknul zmapování vztahu mezi vnější a vnitřní politickou regulací, respektive, jak nestejněměrná časová dynamika geopolitického systému ovlivnila charakter státních režimů. Kromě toho Ertman vzal ještě v úvahu jeden vztah, a sice působení kulturní sféry na charakter zastupitelských institucí, který podle něj souvisí se zvláštní kulturní tradicí uvnitř jednotlivých evropských regionů.

Teoretické snažení Randalla Collinse je spojeno s určitou syntézou některých z výše rozpracovaných vztahů. Jedná se především o trojici níže uvedených relací: (a) působení vnější sociální regulace na vnitřní sociální regulaci, tak jak je ostatně rozpracována u Tillyho či Manna; (b) Dále jde o působení hospodářské sféry na vnitřní sociální řízení, opět obdobně konceptualizované jako v Tillyho případě; (c) a na závěr musíme zmínit zpětné působení vnitřní sociální regulace na mezistátní systém, jelikož nestabilita uvnitř státních jednotek vedla často k jejich vlastnímu oslabování v mezinárodně politické aréně a potažmo i k štěpení, které u velkých státních celků probíhalo obvykle podél jejich periferie.

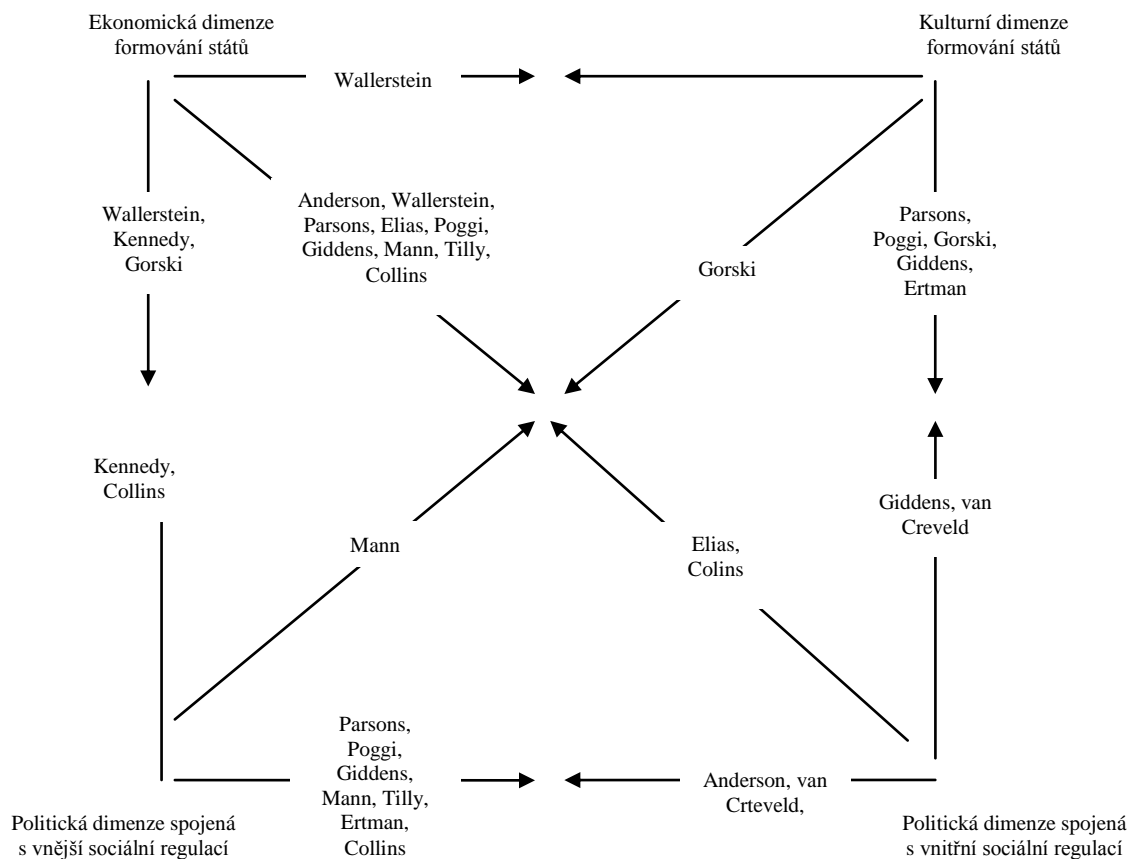
Analýza posledního z autorů, Philipa Gorskiho, se pohybuje převážně na úrovni ovlivňování některých aspektů vnitřní sociální regulace ze strany kulturní sféry. Náboženské instituce sehrávají úlohu klíčových prvků při vysvětlování původu raně moderních států. Ovšem Gorski rovněž tvrdí, že kulturní sféra musela významným způsobem modifikovat i strukturu mezistátního uspořádání, jelikož tam, kde došlo k působení některých náboženských institucí (různorodých asketických odnoží protestantismu), se některé státy posunuly výše v hierarchii mezinárodního systému. A naopak tam, kde se těchto změn nedostávalo, si země v lepším případě udržely své postavení, v horším případě byly deklasovány. V neposlední řadě pak Gorski včleňuje do své práce i některé z premis Immanuela Wallersteina ohledně působení ekonomické sféry na již zmíněnou dimenzi vnější politické regulace, neboť se podle něj účinky protestantismu znatelně lišily v ekonomicky bohatých a méně bohatých regionech starého kontinentu.

Máme-li exkurz o pojímání strukturálních rámců v teoriích formování států shrnout, je třeba uvést, že historická sociologie prozatím věnovala pozornost jen některým ze vztahů mezi dílčími institucionálními sférami. Což se pokoušíme doložit následujícím diagramem (schéma č. č. 32), které by mělo sumarizovat naše poznatky. Diagram obsahuje čtyřdimenzionální pole, v němž se nacházejí strukturální rámce podmiňující sociální praxi spojenou s utváření států. Do tohoto pole jsou pak zařazeni jednotliví autoři na základě toho, na jaký typ vztahů se v rámci tohoto pole soustředí. Předpokládáme, že na základě takového

postupu jsme schopni schematicky doložit, které z představených strukturálních vztahů byly nejčastěji zkoumány.

K takovému pojetí bychom však měli učinit přinejmenším jednu důležitou poznámku. Ačkoliv jsou ve schématu někteří autoři zařazeni do jedné „teoretické“ skupiny, neznamená to, že by danému vztahu věnovali stejnou míru pozornosti nebo že by jej snad analyzovali obdobným způsobem. Častokrát se od sebe liší, a to nejenom terminologickou výbavou, ale i podrobností samotného výzkumného šetření. Nicméně tyto aspekty jsme se pokoušeli zachytit jinou variantou metateoretického rozboru – prostřednictvím stanovování centrálních bodů pozitivní heuristiky, jíž byly věnovány kapitoly č. 5 až 17.

Schéma č. 32: Analyzované vztahy mezi jednotlivými institucionálními dimenzemi podmiňující formování států

Mezi nejčastěji analyzované vazby patří působení ekonomické, kulturní a politické dimenze spojené s vnější sociální regulací na dimenzi spojenou s vnitřní sociální regulací. K čemuž podle našeho názoru dochází z toho důvodu, že chtějí-li badatelé přinést úspěšnou koncepci formování států, musejí ve svých teoriích ukázat, jak se ve světle působení různých strukturálních podmínek mění politická praxe, neboť ta dává vzniknout jedinečným formám státních institucí a z nich plynoucích forem států.

Relativně málo se pak badatelé věnují tomu, jak jsou instituce interní politické regulace provázány se zbývajícími třemi institucionálními dimenzemi. Přeci jen je jejich hlavním záměrem ukázat, za jakých předpokladů a za působení jakého typu struktur se transformují státy, a nikoliv, jakým způsobem tyto struktury zpětně determinují působení zbylých institucionálních dimenzí. Nicméně tyto vzájemné vazby jsou nesmírně důležité, neboť jejich vztah podmiňuje výchozí podmínky jakékoliv konstituce, reprodukce a transformace států. Pouze v jejich vztahovém vzorci je možné rozumět předpokladům jejich vývoje a organizační strukturu. Za příklad snad postačí uvést situaci, kdy se některým z mocných aristokratických rodin podařilo rozšířit svůj mocenský monopol na celé území státu, následkem čehož byl zásadním způsobem proměněn i „mezistátní systém“. A to v tom smyslu, že podstatná část sociálních konfliktů byla přenesena z roviny vnitrostátní na rovinu mezistátní. Souběhem těchto okolností se z územně vymezené státní organizace mohla stát hlavní „proměnná“ v pozdně feudálních a raně novověkých formačních procesech. Obdobně můžeme vzpomenout i roli zpětného působení mezistátního systému na hospodářskou dimenzi. Z českých dějin lze v tomto ohledu uvést příklad, jak negativně se na dalším ekonomickém vývoji zdejší oblasti podepsaly husitské revoluční války a s nimi spjatá „transformace“ zdejšího státu v první půli 15. století.²⁵⁹

Dalším, méně často analyzovaným, vztahem je duální působení kulturní sféry na politickou dimenzi spojenou s vnější sociální regulací. Té se všeho všudy věnují pouze dva badatelé. Na základě čehož lze říci, že jen málokterý autor se prozatím zabýval působením mezistátního systému na kulturní dimenzi na jedné straně a ovlivňováním mezinárodního uspořádání ze strany kulturních institucí na straně druhé.²⁶⁰ V tomto kontextu je tedy mnoho z kritiky, již Philip Gorski adresuje stávajícím teoriím formování států, vystižné.

²⁵⁹ Daný názor lze kupříkladu vystopovat i v jiné české studii z oblasti historické sociologie – v práci Stanislava Holubce [2009b: 122]. Autor v tomto případě zdůrazňuje, že počínaje husitskými revolučními válkami se zdejší oblasti začal vyhýbat dálkový obchod, čemuž přispívaly i restriktce ze strany papežského stolce. Souběh těchto nepříznivých okolností měl pak za následek, že zdejší hospodářský vývoj začal výrazně zaostávat.

²⁶⁰ Působení některých kulturních prvků na mezinárodní uspořádání se od osmdesátých let minulého století stále více věnuje tzv. konstruktivistický přístup v mezinárodních vztazích. Ten zdůrazňuje, že mezinárodní systém je ze své podstatné části produktem komunikativního jednání a kulturních představ aktérů, čili je do určité míry jimi intersubjektivně vytvářen a zakoušen. Jeden z nejvýznamnějších konstruktivistů, John Gerard Ruggie, dokonce přímo hovoří o kulturní konstrukci států a mezistátních vztahů. Podle jeho soudu napomohla proměna středověkého chápání světa k oslabení legitimacy feudálních institucí, díky čemuž se následně objevila možnost představit si novou formu politického uspořádání. Podstatná část této změny vyšla podle Ruggieho z renesančního malířství, které převrátilo dosavadní percepci světa. Až s pevně ukotvenou vizí prostorové perspektivy bylo možné začít uvažovat o politické regulaci jako o činnosti, která je též svázána s určitým bodem v prostoru, s teritoriálním územím [Barša, Císař 2008: kap. 10].

Z poněkud jiného úhlu pohledu nahlíží na vliv renesance na mezistátní uspořádání John Darwin [2008: 94]. Pro něj je charakteristické tvrzení, podle něž renesanční myšlení vyneslo na světlo světa celou plejádu spisovatelů, kteří dokázali povýšit politiku – coby strategii jednání vládařů v mezinárodní aréně – na jistý druh umění, jemuž se nejenom, že mohlo, ale bylo třeba učit.

Konceptualizace časoprostorových vztahů

Chceme-li vytvořit nové výzkumné schéma, které by dokázalo odpovídajícím způsobem uchopit problematiku formování států, neměli bychom se věnovat pouze obecné tématice vztahů mezi jednotlivými institucionálními dimenzemi, ale i jejich časovému a prostorovému zakotvení. A to zejména z toho důvodu, že je třeba zmíněné sociální struktury a na ně navazující procesy vztáhnout ke konkrétnímu časoprostoru.

Domníváme se pak, že představené dimenze jsou nejenom různým způsobem prostorově distribuovány, ale že se také během času samy transformují, a to leckdy nerovnoměrně: tzn., že je sociální směna někdy rapidní, zatímco jindy je velmi pozvolná a kumulativní [srov. zvl. Mahoney 2000, 2003; Mahoney, Thelen 2010; Pierson 2003]. Oba faktory, čas a prostor, tak zcela zásadním způsobem determinují působení dílčích institucionálních dimenzí, a skrze to i relace mezi nimi, včetně sociální praxe, jež na ně navazuje.

Koexistence těchto dvou faktorů způsobuje, že formování států, i když je podmíněno stejnými institucionálními dimenzemi, se v různých částech Evropy liší, neboť se v nich také liší hlavní charakteristiky institucionálních struktur. Navíc některé z těchto dimenzí působí nerovnoměrnou intenzitou a ke změnám v nich dochází nestejnou rychlostí. Mnohdy se transformuje pouze jediná z nich, zatímco ty zbývající zůstávají bez známek výraznějších změn. Jsme toho názoru, že kombinace obou těchto prvků může za to, že má formování evropských států v některých částech světadílu a v některých obdobích naprosto jedinečný charakter, jež lze nazvat „formačním vzorcem“ – tedy unikátní, neredukovatelnou, konfigurací strukturálních faktorů, které ovlivňují utváření států.²⁶¹

V následující části textu se budeme o něco podrobněji věnovat jak prostorovému rámci institucionálních dimenzí, tak i jejich temporální dynamice. První oblast je podle našeho názoru propojena s tím, co bývá zpravidla nazýváno jako „konceptuální mapa“ Evropy, o jejíž vytvoření již dříve usilovali mnozí badatelé: např. Perry Anderson, Stein Rokkan, Charles Tilly či Thomas Ertman. Druhá oblast se pak týká koncepce nestejnoměrné sociální změny

V nedávné době pak přišel s „konstruktivisticky“ laděnými argumenty ohledně vysvětlení mimořádné trajektorie vývoje evropských států také Jack Goldstone [2009: 167ann] ve své knize „Proč Evropa?“ Autor v ní klade akcent na takové faktory, jakými bylo opuštění klasických náboženských doktrín a filosofii, zavedení vědeckého experimentování a matematické analýzy přírodního světa, stejně jako zdůrazňování tolerance a pluralismu na místo ortodoxie. Soubor těchto podmínek vytvořil podle Goldstona předpoklady pro výrazný technologický a ekonomický progres, který se udál mezi lety 1500 až 1850 a který navýšil sílu evropských států takovým způsobem, že se některé z nich mohly stát globálními hegemony.

²⁶¹ Obdobný názor jako tento nalezneme i u Benno Teschkeho [2010: 57-58], který při kritice na válku zaměřeného přístupu uvádí, že válečná škola nedokázala a nedokáže osvětlit veškeré aspekty transformací státních těles a vztahů mezi nimi. Podle něj dopady střetů v geopolitické aréně vždy koexistovaly v těsném sousedství s vlastnickými vztahy uvnitř států samotných a s politickými vazbami, jež je zastřešovaly. Až konkrétní souběh mnohorozměrného působení rozhodoval o tom, jakým způsobem se daný stát utvářel.

v rámci různých institucionálních sfér; čili tématu, jemuž se velmi podrobně věnoval Carroll Quingley [1979] ve své knize *Evoluce civilizací: Úvod do historické analýzy*. Následující dvě podkapitoly jsou více či méně volným rozpracováním těchto dvou myšlenkových proudů, které se pokoušíme propojit s ohledem na model čtyřdimenzionálního pole podmínek sociální praxe spjaté s formováním států.

Prostorová struktura institucionálních dimenzí

Struktury ekonomické, kulturní a obou politických dimenzí jsou podle našeho soudu nerovnoměrně distribuovány v předem vyhrazeném prostoru evropského perimetru, který na jedné straně sahá od Atlantiku až po Ural a na straně druhé se rozpíná od středomořských ostrovů až k nejsevernějším břehům Skandinávského poloostrova. Na tomto velmi členitém výběžku masivu euroasijské pevniny se pak rozkládají základní institucionální dimenze, které coby viditelné i méně viditelné struktury podmiňují život tamějšího obyvatelstva. V našem případě jde o ty lidské činnosti, jež jsou spojeny s formováním států v průběhu středověku, raného novověku a počátků modernity.

Obecnému popisu jednotlivých dimenzí jsme vyhradili relativní dostatek prostoru na předcházejících stranách. Na tomto místě se tudíž budeme výhradně věnovat charakteru jejich prostorové distribuce, neboť ta z velké části vytváří základní předpoklady pro samotné formační procesy. Takovýto postup nás samozřejmě neodvratně vede k vytváření matice, jež by byla použitelná k načrtnutí konceptuální mapy Evropy. Od ní si slinujeme, že by měla zachytit nejdůležitější struktury, z nichž vychází sociální praxe spojená s utvářením států. Domníváme se pak, že jde o celkově čtyři druhy institucionálních struktur:

- (1) ekonomické,
- (2) kulturní,
- (3) politické spojené s vnitřní sociální regulací,
- (4) politické spojené s vnější sociální regulací.

Všechny čtyři typy vytvářejí konkrétní podmínky pro lidské jednání. Hospodářské struktury se dotýkají zákonitostí výroby a směny. Kulturní berou v potaz normativní systémy. Politické pak upravují vztahy mezi lidmi uvnitř států i mezi státy samotnými (podrobněji k danému tématu viz výše).

Uvedme, že o těchto strukturách neuvažujeme v jejich obecné poloze, jako o teoretickém modelu, nýbrž v rovině jejich konkrétní dějinné existence²⁶², která se v různých oblastech kontinentu značně lišila. Proto konkrétní popis těchto institucionálních struktur může být sestaven až na základě kritického studia historického materiálu. Za příklad nám může prozatím sloužit hospodářská sféra, jejíž institucionální struktury byly během feudální éry značně heterogenní. V průběhu vrcholného středověku existovalo hned několik regionů, které disponovaly velmi odlišnými principy hospodářského života: nacházely se zde oblasti s čilým obchodním ruchem a mnoha městy (severní Itálie, jižní Francie, Flandry či oblast okolo Ženevy) stejně jako kraje, v nichž stále přetrvávalo otroctví (Byzantská říše, Pyrenejský poloostrov a Skandinávie) anebo i rozsáhlé geografické oblasti, kde převládalo komunální zemědělství organizované na základě feudálních panství (části Francie, Anglie a Německa). Nemluvě o kočovném způsobu života v některých z východoevropských zemí. Ekonomické rozdíly mezi danými oblastmi pak nejenom, že v dalších staletích nevymizely, ale dokonce se v mnoha případech ještě dále prohloubily, čímž napomohly vychýlit formační procesy určitým směrem. Stejnou poznámku bychom mohli učinit i na adresu kulturních institucí a nerovnoměrné distribuce náboženských věr a ideologií či na účet politické regulace společnosti a samozřejmě i mezinárodního systému jako takového.

Jednotlivé institucionální struktury vnímáme hned v několika směrech: za prvé, jako relativně autonomní dimenze (alespoň na analytické úrovni), které svou existencí, svým osobitým působením, strukturují lidské jednání svázané s formováním států.

Za druhé, rozložení institucionálních struktur si lze představit coby množství prostorových prstenců s různou šíří poloměru. Každý z nich pak jedinečným způsobem strukturuje lidské jednání právě v dosahu svého poloměru. Metaforu prstence používáme proto, že ji považujeme za pravděpodobně nejvhodnější vyjádření prostorového rozšíření institucionálních struktur.

Za třetí, velikost jednotlivých prstenců se podstatně liší. Můžeme nalézt takové, jejichž poloměr je jen několik málo desítek kilometrů (tj. např. dosah kultury některých drobných klanových společenství anebo zvláštní politické řízení na některých z malých ostrovů na nejzazších okrajích evropské civilizace), stejně jako může nalézt i takové, jejichž rádius

²⁶² Pro náležité doložení jejich existence je však samozřejmě nezbytný detailní empirický výzkum; tudíž bychom měli mít stále na paměti, ačkoliv zdůrazňujeme historičnost výskytu těchto struktur, že velká část postulatů, které na tomto místě uvedeme, je výlučně teoretického charakteru.

V daném kontextu pak uvedme, že naše pojetí struktury je pro tento případ „faktické povahy“: onticky se jedná o reálně existující figuraci sociálních vztahů a s nimi spojené praxe, čímž se liší od jiných forem sociálních struktur, které jsou buď „virtuální“ povahy, nebo jsou sestaveny na základě numerických výpočtů [viz Mouzelis 2008: 110-115].

přesahuje stovky kilometrů (např. dosah působení latinské katolické církve nebo mezinárodního systému západní Evropy v druhé půli 17. století).

Za čtvrté, mnohé prstence často přesahují hranice teritoriálně vymezených politických jednotek, díky čemuž nemůžeme jednotlivé prstence ztotožňovat s tradičními politickými hranicemi. Naopak mnohé státní celky sdílejí společně tentýž prstenec institucionálních struktur, pročež společně sdílejí i obdobná východiska formačních procesů.

Za páté, jednotlivé prstence mají svá centra, kde je jejich působení nejintenzivnější a oproti tomu též své periferie, kde síla jejich působení slábne. Což má opět zásadní dopad pro formování států, neboť pro společenství nacházející se na okraji jednotlivých prstenců, je jejich existence podstatně méně určující.

Za šesté, prstence příslušející k té samé institucionální dimenzi se mohou, ale také nemusejí, překrývat a prolínat. Jestliže dochází k překrývání, častokrát v takovémto bodě, respektive zóně, vzniká přechodný typ struktur, jež nese některé společné charakteristiky dvou či dokonce více prstenců. Na takovýto fakt upozorňují např. Hechter a Brustein [1980], když píšou o „hybridních“ módech produkce. Stejně tak může docházet i k „hybridním“ fúzím vnitřní politické regulace a jiných institucionálních struktur. V neposlední řadě se mohou v rámci geograficky velmi rozsáhlých prstenců vytvářet prstence menší, udržující si určitou míru autonomie na okolních strukturách. Pakliže k tomu dochází, lze hovořit o „anomáliích“ v převládajících institucionálních prstencích.

Za sedmé, prstence tvořené různými institucionálními dimenzemi (např. politickou a kulturní), se mohou, ale také nemusejí překrývat. V ideálním případě dochází k překrývání všech čtyř typů institucionálních struktur, jež jsme načrtli výše. Nicméně zdůrazněme, že předpokládáme mezi jednotlivými prstenci určitou nezávislost. Autonomii, která je však doprovázena vzájemnými vazbami mezi jednotlivými dimenzemi.

Za osmé, kombinací překrývání institucionálních prstenců různého druhu vzniká konečný strukturální vzorec, jenž představuje bázi pro stanovení formačního vzorce, tj. takové konkrétní konstelace prvků (vztahů mezi institucionálními dimenzemi), která ovlivňuje formování konkrétního státu v konkrétním čase.

Za deváté, představené východisko pro tvorbu konceptuální mapy Evropy tak není ve skutečnosti jedno, nýbrž jsou jím hned čtyři dílčí východiska v podobě map, jejichž kombinací získáváme výsledný obraz strukturálních rámců podmiňujících trajektorie formování států, stejně jako svou vlastní kompozici.

Temporální dynamika institucionálních dimenzí

Analýza žádného dlouhotrvajícího sociálního procesu se neobejde bez důkladného prozkoumání jeho temporální dynamiky: rychlosti, potažmo intenzity změn a jejich chronologické souslednosti na časové ose. A právě tomuto aspektu se věnujeme v následující podkapitole, jež by měla přiblížit některé ze základních charakteristik sociální změny v institucionálních strukturách popsanych v přecházející části textu. Měli bychom tedy přejít z roviny sociální statiky na rovinu sociální dynamiky, od diachronních aspektů k těm synchronním.

Čtenáři je pravděpodobně zřejmé, že institucionální prstence nezůstávají v průběhu času neměnné, ale že se samy transformují, jako se tomu ostatně děje i v případě společnosti. Podle našeho soudu k tomu ale nedochází jednoduše. Namísto toho je na sociální změnu třeba nahlížet jako na heterogenní proces, který probíhá v různých institucionálních sférách různorodým rytmem, v každé z dimenzí na základě individuálního časového průběhu, na základě vlastní rychlostní křivky.

Zvláště z tohoto důvodu se domníváme, že bychom se měli snažit zachytit, jak se v průběhu evropských dějin jednotlivé strukturální prstence modifikují, splývají a rozšiřují či naopak smršťují, jak se přesouvá jejich centrum, či jak se vytvářejí prstence naprosto nové, popřípadě, kdy a kde vznikají jejich překrytí či anomálie, jež zavdávají vzniku zcela novým formačním vzorcům.

Na takovouto myšlenku nás přivedl americký badatel Carroll Quingley [1979], jenž na konci sedmdesátých let přišel s poměrně zajímavou a podle nás dosud platnou představou, jak zkoumat historický vývoj společností. Quingley se domníval, že je velmi účelné rozlišit změnu v jednotlivých sociálních sférách a tu pak následně analyzovat zvlášť, neboť k rozhodujícím transformacím v různých oblastech společenského života dochází častokrát v nestejný okamžik. Navíc takto zvolená badatelská strategie umožňuje mnohem podrobnější a ucelenější ráz výzkumu, než když je sociální změna pojímána bez tohoto rozlišení. Sám autor si pro svůj vlastní výzkum vybral převážně Západní civilizaci, u níž rozlišil celkově šest analytických úrovní, byť sám podotýká, že takovýto postup není nijak závazný pro jiné badatele.²⁶³ V neposlední řadě pak Quingley [1979: 101] ztotožňuje – což je pro naše východisko neméně důležité – jednotlivé analytické úrovně s určitým druhem institucí, které

²⁶³Quingley [1979: 100, 389] od sebe odlišuje intelektuální, náboženskou, sociální, politickou, ekonomickou a vojenskou sféru života společností. V podstatě se dá říci, že první dvě odpovídají našemu vymezení kulturní sféry, kdežto následující dvě se vcelku shodují s předcházejícím vymezením politické dimenze orientované na vnitřní sociální regulaci. Zbylé dvě se pak zcela shodují s oblastí hospodářských institucí a vnější politickou regulací.

podle jeho soudu mají představovat specifické nástroje uspokojování lidských potřeb. Autor tedy uvažuje o analytických rovinách ve velmi podobném duchu jako my v tomto textu.²⁶⁴

Naše analytické schéma ke změně institucionálních dimenzí tak v téměř všech ohledech sleduje Quingleyho východiska, přičemž je redukovatelné z šesti analytických úrovní na čtyři, korespondující s námi navrženými institucionálními dimenzemi. Z našeho úhlu pohledu jde o skupinu změn institucionálních struktur v (1) ekonomické a (2) kulturní sféře a v (3) politické sféře spojené s vnitřní sociální regulací, stejně jako (4) v politické spojené s vnější sociální regulací. Transformace v každé z těchto dimenzí je pak provázána s různorodou změnou institucionálních prstenců.

Identifikace hlavních rysů temporální dynamiky v jednotlivých dimenzích je důležitá přinejmenším ze tří důvodů.

Za prvé, umožňuje nám stanovit časovou souslednost působení dílčích institucionálních dimenzí, potažmo jejich strukturálních prstenců, na formační procesy, díky čemuž můžeme osvětlit, proč se některé ze zemí transformovaly v určitý typ státu dříve či později, ba dokonce proč se v určitý druh vůbec netransformovaly, třebaže disponovaly obdobným typem institucionálních struktur. Důležitost načasování nástupu některého z typů strukturálních rámců dokazovala v této studii již celá řada autorů. Immanuel Wallerstein např. tvrdil, že okamžik začlenění některých východoevropských zemí do systému světové ekonomiky rozhodl o tom, zdali se o něco později nacházely v periferním anebo v poněkud výhodnějším semiperiferním postavení. Jiný badatel, Thomas Ertman, pak upozorňoval na rozdílné působení geopolitické dynamiky, pakliže nabírala na obrátkách před rokem 1500 anebo až po něm. Nakonec to byl Philip Gorski, kdo se snažil prokázat, že disciplinární revoluce (vyvolená transformací kulturní sféry) přinášela odlišné výsledky, probíhala-li na začátku reformačních událostí 16. století, anebo když se odehrávala až o několik dekád později.

Za druhé, napomáhá nám rekonstruovat všeobecné charakteristiky sociální změny, což se projevuje kupříkladu tím, že nám ukazuje, nakolik se v průběhu určitých historických údobí

²⁶⁴ Není to ale pouze Quingley, kdo je pro naznačení půdorysu takovéto koncepce podnětný. Z velké části též vycházíme z myšlenkového odkazu francouzského historika Fernanda Braudela [1995; srov. též Leduc 2005: kapitola č. 2]. Ten se ve svém bádání hluboce věnoval rozpracování teorie tří strukturálních časů: geografického času dlouhého trvání (*longue durée*), sociálního času konjunktur (*temps social*) a času krátkého trvání (*corte durée*), jenž lze vykládat jakožto čas lidského života a historie událostí. Všechny tři časy tvoří stupňovité roviny, které nakonec splývají v jednolitý obraz. Nicméně každý z nich strukturuje společnost poněkud odlišnou logikou, individuálním rytmem, přičemž „*longue durée*“ představuje v Braudelově koncepci nejvýznamnější determinantu – element téměř nehybných struktur, které dlouhodobě podmiňují lidské jednání. Dynamiku jednotlivých institucionálních dimenzí či jejich konkrétního dějinného zakotvení v podobě institucionálních prstenců nelze proto vykládat pouze z roviny relativně autonomních transformací v každé z nich, z pohledu diferenciací institucionální změn, ale i z roviny nestejněměrné temporální dynamiky, a sice skrze optiku různých cyklů ekonomického a geopolitického vývoje či dlouhodobých kulturních trendů.

jednotlivé institucionální sféry měnily. Což pak umožňuje do jisté míry řešit jiný významný problém, a sice rozpor mezi kontinuitou a diskontinuitou sociální vývoje. Ten může být v určitých institucionálních dimenzích značně segmentarizovaný – neboť může docházet k celé řadě velmi urychlených a dalekosáhlých transformací institucionálních prstenců –, zatímco v jiných sférách nemusí k žádným důležitým změnám docházet; stávající sociální struktury přetrvávají dále bez výrazných známek změny [viz např. Mahoney, Thelen 2010; Pierson 2003]. K takovému pojetí bychom však měli učinit jednu zpřesňující poznámku. A sice tu, že dochází-li ke kontinuitě určitého institucionálního rámce, ještě to neznamená, že by se společnost jako celek neměnila. Naopak díky změně v jedné z dimenzí vždy dochází k více či méně zásadní transformaci vztahů mezi zbývajících dimenzemi, vedoucí sekvenčně k tomu, že formační vzorec získává novou podobu.

Za třetí, popis sociální změny, vytváření a rozpouštění určitých formačních vzorců, nám umožňuje periodizovat utváření států v různých oblastech evropského světadílu. Což je podle našeho soudu důležité proto, že ani formování států jako celek nelze vytvořit jednotné schéma za sebou jdoucích etap. O čemž jsme se měli příležitost přesvědčit v předešlých částech textu, např. u debaty ohledně nástupu a úpadku absolutistických režimů, jejichž počátky a trvání po celé Evropě nepředstavitelně variovaly.

Mezouroveň formování států

Jestliže vezmeme za svou myšlenku, podle níž stát není pouze souborem institucí – tj. určitými ustálenými pravidly lidského jednání –, ale i názor [viz např. Therbörn 1978], podle něhož jsou státy také konkrétními, historicky situovanými organizacemi, s vlastním organizačním členěním, hierarchií, pravidly a způsoby zisku zdrojů pro své fungování, stejně jako producenty určitých forem výstupů (např. daní, zákonů, válek, perzekucí, svátků či odznaků cti aj.), dostáváme se na mezouroveň procesu utváření států.

Na této úrovni je nezbytné na stát nahlížet jako na kolektivního aktéra v colemanovském slova smyslu [Coleman 1994: kap. 20]; tady jako na aktéra, který je schopen jednat v určitém prostředí tvořeném osobitým formačním vzorcem, jemuž jsme se věnovali výše. V daném prostředí se tento aktér/organizace pokouší regulovat své vztahy dílem s okolím, tj. ve vztahu ke strukturálním rámcům, jež na něj působí, a dílem se svým vnitřním prostředím – svou vlastní strukturou, která podstatným způsobem limituje jeho vlastní možnosti jednání a přizpůsobení se vnějšímu okolí. Díky těmto okolnostem je výsledná organizační struktura státu vždy částečně podmíněna oběma dimenzemi: tj. svou vlastní stavbou v podobě

normativních pravidel, množství státního personálu a jinými organizačními faktory na jedné straně a procesy, které působí v jejím okolí, na straně druhé. Státní organizace tudíž disponují důležitou autonomií vůči okolí, což se projevuje tím, že se u nich objevují některé specifické mechanismy, které mají tendenci se sebereprodukovat [March, Olesen 1989, Sibeon 2004: 88-90; Stinchcombe 1968].

Z hlediska našeho explanačního schématu je důležité, že organizační rovina ovlivňuje jak makrosociální rámce (jednotlivé institucionální dimenze), tak i mikroúroveň společnosti (jednání aktérů a jejich intersubjektivní zakoušení formování států). Pouze propojením těchto tří rovin, čili provázáním jejich vzájemných vztahů, je možné dosáhnout přesvědčivého vysvětlení utváření států. Navíc se mnoho procesů formování odehrává i uvnitř ní samé, což zavádá sebetransformacím organizační úrovně, počítaje v to i možné konsekvence jak pro úroveň vyššího, tak nižšího řádu.

Máme-li pak načrtnout hlavní body analýzy, na níž by se měla heuristika NTVP v kontextu mezoúrovně soustředit, je třeba uvést, že jde o rozbor:

- (1) *Struktury státního aparátu.* Rozsah státní správy, její vertikální i horizontální členění, hierarchie a způsoby komunikace v rámci ní jsou všechno atributy, které se váží ke struktuře státního aparátu a které nebyly doposud systematicky studovány. Většina badatelů reflektuje v daném kontextu pouze to, jestli je správa (v klasické weberovské terminologii) spíše byrokratická nebo spíše patrimoniální, ale již se nevěnuje podrobnému zkoumání jejích znaků. Nemluvě o jejích konsekvencích pro dílčí procesy formování států: pro extrakci kapitálu, pro ustanovování monopolu na symbolickou dominanci, pro centralizaci a decentralizaci moci či pro vznik nových politických institucí aj.
- (2) *Činnosti státního aparátu.* Těmi jsou míněny aktivity, jimiž stát reguluje své vztahy k vnějšímu i vnitřnímu prostředí. Společně s Goranem Therbörnem [1978] můžeme tvrdit, že se jedná o dva hlavní druhy činností: (a) výstupy státní správy – tj. aktivity vytvářející produkty určené jak vnitřnímu, tak vnějšímu prostředí státní organizace; (b) vstupy do státní správy – tj. aktivity, jimiž administrativa získává zdroje (informace, kapitál, aj.) pro své fungování, zejména pak pro tvorbu různých forem výstupů. Třebaže většina autorů věnovala těmto aspektům alespoň nějakou pozornost, většinou nebyly systematicky zkoumány jednak ve svých historicky diferenciovaných podobách a jednak v souvislosti k dalším aspektům organizační mezoúrovně. Tato dimenze je pak rovněž podstatná z toho důvodu, jelikož je spojena s praxí státu, která podle Joela

Migdala [2001] intervenuje do výsledného obrázku státu – tzn. do toho, je-li státní organizace považována za slabou či silnou, což zprostředkovaně ovlivňuje vztahy mezi ní a populací žijící na území vymezeném státními hranicemi.

- (3) *Organizační kultury státního aparátu.* O státní organizaci bychom však neměli uvažovat pouze v její materiální dimenzi, jelikož jak upozorňují March a Olesen [1989: 21–26], nemusí mít nezbytně formální strukturu. Státní aparát netvoří pouze určité prostorové nakupení úředníků a jiných státních pověřenců rozdělených do různorodých sekcí státního aparátu, ale rovněž i pravidla (explicitní i implicitní organizační normy, včetně sankcí za jejich porušení či odměň za jejich dodržování), umožňující velkému množství jedinců jednat jakožto kolektivní aktér, a také étos a přesvědčení udávající členům organizace, co je považováno za správné, hodnotné a žádané a co již nikoliv. Svým způsobem jde o jedinečný symbolický/sémiotický systém, v němž se aktéři pohybují a který ovlivňuje jejich praxi. A jako takovému je třeba se pokoušet porozumět.
- (4) *Personálu státního aparátu.* Čtvrtou důležitou složkou státní organizace je její personál. Záleží totiž na tom, jestli bude státní aparát složen z členů nějakým způsobem privilegovaných rodin, či se naopak bude sestávat z trénovaných profesionálů. Je pravděpodobné, že oba tyto znaky budou významným způsobem zasahovat do jeho aktivit – tj. do jejich rozsahu, sféry činností, na níž se zaměřují, ale i do jejich samotné efektivity. Podobné působení lze očekávat i v případě toho, jakým způsobem bude personál odměňován a jaké postavení mu bude prostřednictvím jeho participace na správě státu dáno v mocenském poli.

Mikroúroveň formování států

Ačkoliv nesdílíme s některými sociology [Elster 1998; Hedström, Swedberg 1998; Hedström 2005, 2009] přesvědčením o tom, že mikroúroveň společnosti by měla být jediným centrem vysvětlení veškerých sociálních jevů, je třeba říci, že ji považujeme za velmi důležitou. A to přinejmenším z toho důvodu, že byla, až na teoretiky racionální volby [Kiser, Hechter 1991, 1998], poddimenzována ve většině dosavadních teorií formování států.

Aby bylo vysvětlení jakéhokoliv komplexního sociálního jevu, jakým formování států bezesporu je, kompletní, musí dbát na to, aby se věnovalo i popisu toho, jak činnost aktérů přispívá či nepřispívá k realizaci procesů, jež vedou k utváření států. Bez deskripce toho,

jakým způsobem je individuálními aktéry vytvářen stát není možné dostatečně přesně pochopit mechanismy vývoje států. Nicméně dodejme, že na mikroúrovni existuje taková řada modelů sociálního jednání [Brante 2001: 13], které vysvětlují aktivity individuí, že je nejsme v textu zabývajícím se pouze naznačením heuristiky NTVP formování států pojmut. Takovéhoho úkolu by se musela chopit až práce, která by se zabývala systematickou stavbou nové teorie utváření států.

Na tomto místě tak můžeme snad jen uvést jeden z nich, o němž se domníváme, že by byl pro daný úkol vhodný. Jedná se o tzv. „DBO koncepci“²⁶⁵, která zdůrazňuje, že lidské jednání aktérů má tři dimenze: tužby (co lidé chtějí), přesvědčení a víry (co lidé vědí) a příležitosti (co mohou lidé dělat) [Hedström 2005: 38ann]. Různé teorie jednání pak mají tendenci akcentovat jednu či dvě složky z tohoto modelu, aby popsali, jak k určitému jednání dochází. Nicméně k jednání aktérů je zapotřebí všech těchto tří složek. Analýza formování států na mikroúrovni pak musí zahrnovat: (a) stanovení tužeb/zájmu jedinců, které jsou spojeny s formováním států; (b) přesvědčení a víry aktérů, kteří utvářejí a přetvářejí státy a (c) možnosti pro uskutečnění jejich jednání, které se posléze projevuje v reprodukci či transformaci států.²⁶⁶

Ideou lidského jednání se však heuristika mikroúrovně nevyčerpává, neboť se nedotýká intersubjektivního zakoušení daného procesu ze strany individuí. Sociální aktéři si totiž stát, jeho drobné i větší zásahy do jich individuální praxe, stejně jako jeho strukturu, aktivity a význam, různým způsobem interpretují, na základě čehož si o něm vytvářejí i určitý typ vědění, které pak následně ovlivňuje jejich chování. Což znamená, že je tato subjektivní dimenze – rozumění – propojena s výše popisovaným jednáním aktérů. Problém však spočívá v tom, že je tato dimenze nedostupná realistickému přístupu, který většinou buď zdůrazňuje, že aktér je *homo oeconomicus* (teoretici racionální volby), nebo je nástrojem sociálních struktur, v nichž je ukryt klíč k jeho motivacím (strukturalisté). Ani jedna z těchto pozic dostačujícím způsobem neřeší sebereflexivitu aktéra, jak o ní uvažuje Anthony Giddens [1984, 1993], jelikož nebere v potaz právě porozumění sociálních aktérů světu, v němž se nacházejí.

²⁶⁵ Název je odvozen z počátečních písmen tří hlavních složek této koncepce: *Desires* (tužby), *Beliefs* (přesvědčení), *Opportunities* (příležitosti). Zdůrazněme, že klíčovou úlohu v politických procesech hrají zejména příležitosti, neboť mnoho jednání v mocenském poli je podmíněno strukturálními příležitostmi v podobě objevivších se šancí na obsazení vedoucích postí ve státní správě, oslabení koalice politických aktérů či alternativních způsobů vnášení protestů vůči státu [McAdam, Tarrow, Tilly 2001, 2009].

²⁶⁶ Velmi podobný model lidského jednání používá i Roy Bhaskar [2009: 86], byť ten o jednotlivých částech DBO modelu uvažuje jako o sekvencích, nikoliv o dimenzích jednání. Jako jednu z nejpodnětějších alternativ vůči DBO modelu lze uvést nedávno publikovanou koncepci jednání Nicose Mouzelise [2008].

My se v tomto ohledu nemůžeme druhou dimenzí mikroúrovně zabývat, jelikož nám její prozkoumání neumožňuje zvolená ontologie a epistemologie – tzn. paradigma, z něhož pro tento případ vycházíme. K rozumění a významům sociálních aktérů v rámci formování států je tudíž nutné přistupovat jako k „černé skříňce“, kterou je nutné zprůhlednit za pomoci přiřazení určitého „zprůhledňujícího mechanismu“. Přičemž podobně jako výše nelze na tomto místě uvést, o jaký mechanismus by se mělo přesně jednat, neboť ten bude variovat na základě strukturálních rámců, do nichž budou aktéři zasazeni (logika situace) a na typu aktérů, o nichž půjde (logika jejich dispozic).

Dodejme, že problematice intersubjektivní dimenze formování států jsme se částečně věnovali v kapitole č. 4, kde jsme navrhli využití paradigmatu sociální definice coby jednoho z nosných přístupů ke zkoumání právě toho aspektu utváření států. A zároveň se pak k tomuto problému ještě částečně vrátíme v následující kapitole, neboť i s ním se pokouší kritický realismus vyrovnat.

* * *

Přesuneme-li na závěr opětovně naši pozornost k problematice pozitivní heuristiky NTVP formování států, měli bychom na základě informací z předcházejících podkapitol uvést, že jeho pozitivní heuristika by měla sledovat následující body:

- NTVP-PH1: Vytvářet takové teorie, které se pokoušejí překonat redukcionismus předcházejících teoretických přístupů k formování států.
- NVTP-PH2: Budovat teorie, které počítají s víceúrovňovým pojetím formování států, tj. s tím, že ke konstituování států dochází na více sociálních úrovních.
- NVTP-PH3: Konstruovat teorie, jež se věnují multidimenzionálnosti podmínek formování států.
- NTVP-PH4: Připravovat teorie, pro něž je charakteristické, že se pokoušejí zachytit veškeré hlavní strukturální podmínky formování států.
- NTVP-PH5: Konstruovat teorie, pro něž je typické, že se zabývají tím, jak ekonomické, kulturní politické a mezinárodněpolitické instituce působí na utváření států.
- NTVP-PH6: Budovat teorie, které kladou důraz na to, jak jsou strukturální rámce formování států zpětně transformovány působením států a činností sociálních aktérů.
- NTVP-PH7: Konstruovat teorie, které se zabývají tím, jak jsou strukturální podmínky formování států nerovnoměrně prostorově distribuovány.

NTVP-PH8: Vytvářet teorie, jež se zabývají nerovnoměrnou časovou distribucí a změnou strukturálních podmínek formování států.

NTVP-PH9: Vytvářet teorie, jež se zabývají tím, jak struktura, činnosti, organizační kultura státního aparátu a jeho personál ovlivňují formování států.

NTVP-PH10: Budovat teorie, které popisují, jaká je podoba lidského jednání, jež vede k produkci, reprodukci a transformaci států.

Domníváme se pak, že pokračování teoretického a empirického výzkumu v oblasti utváření států, dbajícího právě na tyto principy, by mělo vést nejenom k utvoření NTVP, ale zejména k dalšímu rozvoji daného badatelského pole.

V následující kapitole přesuneme naši pozornost k navržení dalšího konceptuálního rámce, který by měl sloužit rozvoji teorií formování států. Na rozdíl od předcházejících koncepcí však bude čerpat z odlišného paradigmatu, a sice z kritického realismu. Navíc podotkneme, že ačkoliv toto paradigma nabídne některé nové přístupy k dané problematice (zvláště pak odlišné pojetí ontologie a epistemologie), bude rovněž pracovat s některými analytickými postupy, s nimiž jsme se setkali již v minulých kapitolách. Zejména se nám jedná o víceúrovňovost a vícedimenzionálnost sociální změny. Nicméně ta bude v tomto případě poněkud jinak terminologicky uchopena, aby pojmy odpovídaly terminologii, s níž pracuje kritický realismus.

20.

ALTERNATIVNÍ PARADIGMA FORMOVÁNÍ STÁTŮ: ZA HORIZONTY KLASICKÉHO REALISMU

„Vysvětlující praxe většiny historických sociálních vědců je nejlépe zachytitelná pomocí přístupu filosofie vědy, který je znám jako kritický realismus.“

[George Steinmetz – *Critical Realism and Historical Sociology*]

„Jakmile přijmeme snahu dospět k Pravdě a Skutečnosti, psanými s velkými písmeny, jako strukturální součást kultury nebo lidských myslí, snadno zjistíme, že ji nemůže uspokojit nic menšího než Absolutno.“

[Leszek Kołakowski – *Metafyzický horor*]

O dvou alternativních paradigmatech formování států již byla řeč v kapitole č. 4, kde jsme vymezili předpoklady pro vznik teoretické heuristiky vycházející právě z nich. V této kapitole se budeme věnovat třetímu konkurenčnímu paradigmatu, a sice perspektivě kritického realismu. Ten vychází z práce britských filosofů Roma Harrého a Roye Bhaskara, kteří pod různými nálepkami (transcendentální realismus, kritický naturalismus, nový realismus, dialektický realismus aj.) rozvinuli koncem sedmdesátých let myšlenkový směr, který dnes zdomácněl především v anglosaské [Archer 1995; Archer, Bhaskar, Collier a kol. 1998] a skandinávské sociologii [Danermark a kol. 2002] a nemainstreamové ekonomii [Lawson 1997] či teorii mezinárodních vztahů [Patomäki 2002]. Podle některých současných významných sociologů [Gorski 2009; Manicas 1998; Steinmetz 1998] by pak měl právě tento směr představovat ideální metateoretickou perspektivu pro cíle, které si před sebe historická sociologie klade – tj. pro teoreticky podložené a analyticky propracované porozumění minulosti společnosti.

Na základě tohoto tvrzení se domníváme, že by kritický realismus mohl být nejenom velmi podnětnou ontologickou a epistemologickou alternativou k dosavadním perspektivám k

vývoji států, ale také by mohlo řešit některé z problémů stávajících teorií; nemluvě o tom, že společně s Berthem Danermarkem [2001] soudíme, že by mohl vytvořit bázi pro mnohem interdisciplinárněji pojatý výzkum států.

Následující část textu ze všeho nejdříve představí základní východiska kritického realismu, jeho ontologii a epistemologii, zatímco další se již bude věnovat stanovení základních otázek, jímž by se paradigma formování států vycházející z kritického realismu mělo zaobírat.²⁶⁷ V neposlední řadě poukážeme i na to, jak mohou být problémy teorií formování států řešeny za pomoci konceptů kriticko-realistické filosofie.

Východiska kritického realismu

Když přijmeme za svůj názor Andrew Sayera [2000: 2–3; srov. též Wad 2001], můžeme říci, že kritický realismus představuje jakousi „třetí cestu“ mezi pozitivismem a empirismem na straně jedné a antipozitivismem a idealismem na straně druhé; byť si samozřejmě sami uvědomujeme, jak jsou takto stanovené kategorie vágní a jak se od sebe mohou různé verze pozitivismu i antipozitivismu diametrálně lišit. V návaznosti na to se přístup kritického realismu snaží narušit i jiné z tradičních dichotomií společenských věd, které jsou příznačné pro náš předmět zájmu – především rozlišování mezi nomotetickým a ideografickým přístupem.

K tomu, abychom lépe osvětlili, jak se takového úkolu kritický realismus zhošťuje a jak obohacuje společenské vědy, je třeba uvést, že přináší specifické pojetí ontologie a epistemologie (sociální) reality, jež je odlišné jak od pozitivistismu, tak antipozitivistismu všech barev a odstínů.

Ontologie kritického realismu vychází z elementární teze, podle níž je nejprve nutné vždy stanovit ontické znaky sociální reality a až poté je možné přistoupit k epistemologickým otázkám [Bhaskar 1998: 27]. De facto jde o specifickou formu předporozumění, jelikož nejdříve musíme vědět, jaký svět je, abychom mohli říci, jak jej máme poznávat a na základě toho shledat, jaký je. Od klasického, „naivního“, racionalismu se pak ten kritický liší v tom, že si velmi dobře uvědomuje limity takovéto činnosti – tzn. jak apriorního stanovování ontických znaků světa, tak omezení, které jsou s epistemickými operacemi spojeny. V tomto kontextu se jedná zejména o to, že naše vědění je vytvářeno uvnitř specifických sociálních

²⁶⁷ Poznamenejme, že ačkoliv se kritický realismus nezabývá pouze problematikou ontologie a epistemologie sociální reality, ale i přírodního světa, budeme se věnovat převážně těm jeho východiskům, která jsou relevantní pro obohacení problematiky geneze států, případně pro zkoumání mechanismů produkce, reprodukce a transformace sociální institucí. Následující kapitolu tudíž není možné považovat za ucelený výklad všech možných aspektů filosofie kritického realismu.

rámců, které ovlivňují jeho výsledek. Což samozřejmě platí i pro ontologii a epistemologii kritického realismu.

Uvažujeme-li pak přímo o povaze objektů a struktur, z nichž se skládá realita, měli bychom uvést, že ta je v první řadě *stratifikovaná*. Sestává se ze dvou hlavních vrstevnatě uspořádaných složek: (1) tzv. *ontických domén* (dimenzí reality), v nichž se jevy a události projevují zcela odlišným způsobem, a (2) *strat* (vrstev reality), majících vlastní osobitou třídu jevů, respektive mechanismů, které tyto jevy produkují. Jevy či události pak mají v různých ontických doménách odlišný status.

Ad. (1). Pro ontické domény je typické, že od sebe odlišují různou povahu bytí věcí a událostí. Roy Bhaskar [2008: 13] s ohledu na tuto problematiku od sebe odlišuje domény: (a) *reálna*, (b) *aktuálna* a (c) *empirična*. Zatímco o reálnu lze říci, že jde o nejhlubší dimenzi sociálního světa, v níž věci existují nezávisle na jejich zakoušení či pozorování, o aktuálnu bychom měli poznamenat, že jeho součástí jsou všechny věci a události, které jsou známé, avšak konkrétní aktéři je nezakoušejí přímo. Jinými slovy řečeno, reálno představuje svět možností, kdežto aktuálno je nám známým světem. Reálno je pak pro kriticko-realistickou ontologii zcela zásadní, neboť právě v této doméně se nacházejí „příčiny“ všech věcí – tj. produktivní mechanismy²⁶⁸, které způsobují vznik, proměnu či přetrvávání určitých jevů, čili vytvářejí ty fenomény, které se posléze stávají součástí aktuálna. Konečně třetí ontickou doménou je empirično, do něhož náleží pouze to, co se aktérům skutečně stalo a co náleží do sféry jejich vlastní zkušenosti, co naprosto subjektivně zakoušejí.

Ad. (2). Koncepce strat pak tvrdí, že realita je vrstevnitě uspořádaná. Nalezneme v ní jak straty vyšších, tak nižších úrovní, které se vzájemně podmiňují. Přičemž pro každou z nich je typický poněkud odlišný *produktivní mechanismus*²⁶⁹, tj. mechanismus změn struktur, které

²⁶⁸ V anglickém originále: *generative mechanisms*.

²⁶⁹ Bhaskar [2008: 50] a Danermark [2001: 8, Danermark a kol. 2002: 36an] označují produktivní mechanismy za „kauzální sílu věcí“ – je to něco, co je produkováno strukturami a co dále vytváří jevy. Přičemž tyto jevy následně mění dané struktury. Podstatné je přitom i to, že se dané mechanismy nacházejí ve sféře reálna, z čehož plyne, že ne všechny produktivní mechanismy jsou dostupné našemu zakoušení, respektive nemusí spadat do sféry aktuálna.

Podobným způsobem uvažuje o sociálních mechanismech také Philip Gorski [2009], který píše, že mechanismy jsou podle něj „emergující kauzální síly spojených entit uvnitř určitého systému“. Takovéto pojetí pak nazývá zkráceně jako ECPRES model. Základním atributem mechanismů je podle něj, že celek entit, které jsou jeho součástí, představují více než součet jeho částí, a že tyto entity disponují schopností měnit věci – tj. způsobovat změnu. A to třeba i za pomoci symbolických forem, nikoliv jen materiálně. Gorski [2009: 163–166] pak navíc zdůrazňuje, že mechanismy vždy zahrnují: (a) lidské aktivity; (b) koncepty, na základě nichž jsou vykonávány; (c) mechanismy se pak dále samy vyvíjejí a (d) jsou závislé na čase a prostoru.

Dodejme pak, že obě dvě pojetí se odlišují od atomistického či mechanistického pojetí mechanismů, které mohou svádět k neodpovídajícím metaforám. Mechanismus rozhodně není „stroj“ na určitý typ výsledků. Je to propojený a dynamický systém, do jehož působení neustále intervnuje nahodilost. K čemuž v případě mechanismu jako „stroje“ nedochází.

jsou pro danou úroveň typické [Bhaskar 2008: 168–169]. Na různých úrovních reality se tak můžeme setkat s různými mechanismy, jež zároveň vedou k sebetransformaci těchto úrovní, respektive jejich struktur. Z toho plyne, že příčiny změn struktur je třeba hledat v první řadě vždy na té úrovni, k níž dané struktury přináležejí. Lidské jednání proto není možné vysvětlovat ani psychologickými (např. rysy osobnosti), ani biologickými (např. geny) fenomény, ale prvotně sociálními mechanismy. Každá strata je v tomto ohledu do určité míry autonomní [Collier 1994: 111–116].²⁷⁰

Nicméně tato autonomie není nikdy docela úplná. Měli bychom totiž jedním dechem dodat, že do těchto produktivních mechanismů mohou částečně zasahovat i mechanismy z nižších či vyšších úrovní, které mohou svou aktivitou pozměňovat výsledky působení těchto mechanismů. Pokud vyjdeme z koexistence obou těchto charakteristik, zjišťujeme, že v sociální realitě se nalézají dva směry působení produktivních mechanismů. První, které působí horizontálně a vedou k transformaci struktur na téže úrovni, a druhé, které se projevují vertikálně a mohou částečně modifikovat vlivy horizontálních mechanismů; nepředstavují však příčinu jevů/událostí.

Samotná sociální realita má pak vztahový/relační charakter [Bhaskar 1998: 32–35; 2009: 85ann; Sayer 2010: 4], neboť individua v ní neexistují nikdy o samotě, ale vždy ve vzájemných vztazích závislosti, mezi nimiž lze identifikovat různorodé příčinné síly. V tomto ohledu sociální struktury reprezentují předpoklad i výsledek lidského jednání, jsou jeho nezbytnou podmínkou, stejně jako produktem aktivit aktérů. Avšak v tomto kontextu je třeba poznamenat [viz též Bhaskarem 1989: 4], že všechny sociální struktury závisejí na předcházejících sociálních vztazích, jejich vzájemných vzorcích. Nelze se tudíž domnívat, že by sociální struktury byly jednak snadno a jednak libovolně transformovatelné. Jejich změna vždy závisí na jejich předcházející konfiguraci.

Na takto pojaté ontické charakteristiky navazuje epistemologie kritického realismu, která zdůrazňuje, že akcentuje poznávací pozici, v níž má své místo nejenom reálno, ale také transcendentální. Pokud tuto tezi specifikujeme do několika „principů“ kriticko-realistické

Isaac Reed [2011: kap. č. 5] ve své nedávno vydané a velmi podnětné knize upozorňuje, že mechanismy jsou samy o sobě velmi užitečnou metaforou pro porozumění sociálnímu světu, neboť umožňují jak vysvětlovat sociální jevy (tím, že je jako černé skříňky zprůhledňují), tak umožňují i jejich bližší porozumění. Nabízejí totiž ideální nástroj hermeneutického předporozumění.

²⁷⁰ Doplňme, že straty lze odlišovat ve dvou významech. V první z nich se jedná o úrovně zcela odlišných řádů: např. anorganického, biologického, psychického a sociálního. Druhý případ se zaměřuje na různé úrovně v rámci určité obecnější straty: např. v rámci sociálního světa může jít o ekonomickou, politickou či kulturní sféru, stejně jako o mikro, makro či mezo úroveň. Kritičtí realisté tudíž distinkci mezi úrovněmi a dimenzemi společnosti, jak jsme s ní např. pracovali v minulé kapitole, nereflektují, a o těchto fenoménech píšou jako o odlišných vrstvách reality.

epistemologie, lze uvést, že: (1) události a objekty sice existují nezávisle na pozorovateli/lích, ovšem (2) známe z nich jen ty, jež zakoušíme prostřednictvím naší sociální existence (tj. např. za pomoci kultury či jazyka; ve vědě pak specificky např. skrze teorie/paradigmata). (3) Souběžně s tím však nedokážeme zachytit ty jevy a jejich produktivní mechanismy, o nichž nevíme (nejsme je (prozatím) s to zaznamenat za pomoci kultury/jazyka/teorií), ačkoliv mohou existovat a působit na námi známé objekty [viz např. Collier 1994: 26].

Logickým cílem vědeckých aktivit se pak v kriticko-realistickém pojetí musí stát zkoumání právě těch produktivních mechanismů, které působí na námi pozorované jevy, aniž bychom si to uvědomovali. Jde o zkoumání vnitřní podstaty věcí, která se snaží překonat omezení, která nám dává sociální epistemologie.

Roy Bhaskar [1986, 1998, 2009] si z těchto důvodů dovoluje rozlišovat mezi *přenosnou* a *nepřenosnou* dimenzí jevů.²⁷¹ Přenosnou je ta jejich část, která je nakonec konceptualizována a zkoumána vědci, zatímco ta nepřenosná je ta, která nám zůstává zahalena, která i přes vědecké snažení zůstává stále v doméně reálna a není přenesena do domény aktuálna, kde působí věda. Pro samotnou vědeckou praxi je pak důležité, aby se pokoušela přiblížit poznatky o aktuálně sdílených událostech a objektech co nejbližěji jejich reálně podstatě, tzn., aby diskrepance mezi jejich přenosnou a nepřenosnou dimenzí byly co nejmenší. Jelikož pouze tak bude mít věda šanci, aby se nestala pouhým myšlenkovým cvičením – spekulací. V této ontické podstatě věcí navíc tkví důvod smysluplnosti a existence vědy. Kdyby nám byly všechny dimenze jevů zřejmé, tzn., že vy neexistovala žádná nepřenosná část (neexistovaly by nezávislé na nás), vědu, alespoň ne tu kriticko-realistickou, bychom nepotřebovali.

S trochou shovívavosti bychom mohli říci, že filosofie kritického realismu představuje jakousi měkkou variantu sociálního konstruktivismu. Neboť sice přijímá názor, že sociální realita existuje nezávislé na nás, ovšem my jsme z ní schopni poznat jen toliko to, co nám sociální rámce umožní. To, co o světě nakonec známe (aktuálně), je tudíž sociálně podmíněnou konstrukcí. Doplňme pak ještě jednou, že existence reálného světa je v daném vymezení podstatná zejména z toho důvodu, že právě v ní jsou ukryty mnohé struktury a produktivní mechanismy, jež nám nejsou doposud (zcela) známy a které mohu (poměrně) zásadním způsobem ovlivňovat jevy, které sledujeme a konceptualizujeme skrze naši percepce. A proto nelze praxi vědy redukovat pouze na tu sféru jevů, jimž se věnuje pozitivismus či antipozitivismus.

²⁷¹ V anglickém originále: *transitive* a *in-transitive dimension*.

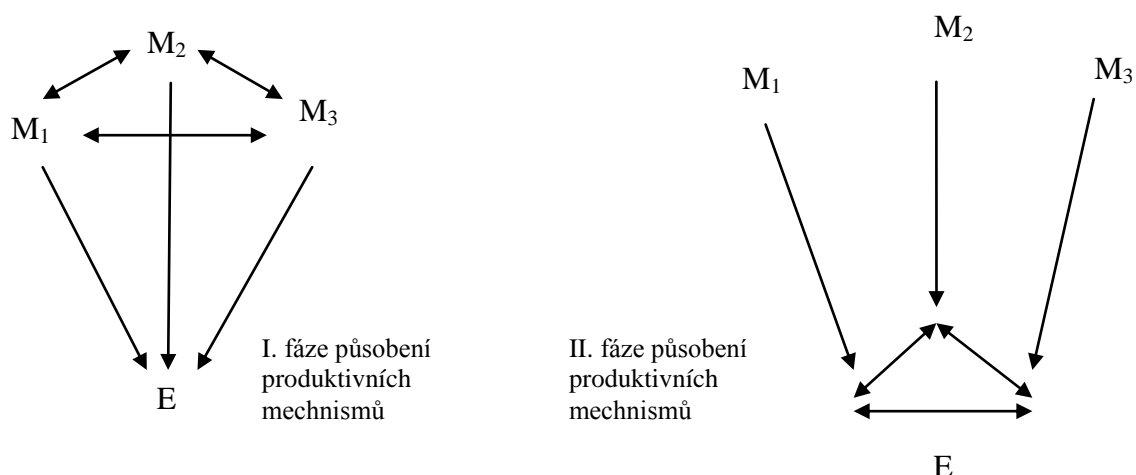
Další z principů realisticky zaměřené sociální vědy, o něž se kritický realismus pře, je *koncept kauzality*. Klasický model příčinnosti pracuje s jednoduchým schématem příčina a následek, stanovených na základě (časové) pravidelnosti výskytu změn mezi závislou a nezávislou proměnnou. Což se v jazyku formální logiky zpravidla označuje jako: „když A., pak B“. Nicméně takovýto model příčinných vztahů selhává hned v několika bodech [srov. zvl. Lawson 1997: 17ann; Koch 2001]. Za prvé, neodpovídá povaze světa, který se snaží vysvětlit. Příčiny událostí a objektů totiž leží vždy v doméně reálna, nikoliv v doméně empirična a aktuálna, kde jsou zpravidla vědci pozorovány. Pravidelnost mezi dvěma proměnnými tudíž ještě nemusí znamenat jakýkoliv kauzální vztah. Mohou zde totiž intervenovat jiné proměnné, které změnu vyvolávají, aniž by byly pozorovány. Za druhé, samotná pravidelnost působení jedné proměnné na druhou je problematická, jelikož vždy závisí na konkrétních situačních podmínkách a dalších proměnných, včetně náhodných faktorů, které ovlivňují výsledek působení (viz též schéma č. 33).

Z tohoto důvodu se kritický realismus nespolehá na kauzální schéma „příčina-následek“, ale na tzv. produktivní mechanismy, které se nacházejí v doméně reálna. Každá struktura (soubor vztahů mezi sociální jevy) může tudíž disponovat množinou produktivních mechanismů, které vedou k efektům v podobě určitých jevů. Přičemž každá strata má svou vlastní množinu osobitých produktivních mechanismů [srov. např. Brante 2001: 8; Danermark 2001: 8].

Působení těchto mechanismů, zdůrazňuje Bhaskar [2008: 50], není navíc charakteristické nějakou pravidelností či silou, ale jen určitou tendencí, směrem, který je stále ovlivňován působením dalších produktivních mechanismů. Nelze tudíž hovořit o kauzálních spojitostech, ale pouze o určitých tendencích či typických vzorcích. A to proto, že intervenuje-li do této tendence nějaký další mechanismus, může dojít k zcela odlišným efektům. Výsledky určité kombinace proměnných tudíž nejsou rozhodně trvalým vlastnictvím těchto proměnných či podmínek, které je generují. Jsou jen tendencí, která je pro jejich určitou množinu typická, avšak může být kdykoliv pozměněna a její samotné výsledky bývají zřídka identity.

Způsob, jakým podle Bhaskara [2009: 73-74] fungují produktivní mechanismy lze ilustrovat na níže uvedeném schématu, které poukazuje na to, jak se mechanismy při svém působení navzájem ovlivňují a jak je díky jejich kombinaci ovlivněn výsledek jejich společného působení. Toto schéma zároveň ukazuje, v čem spočívá hlavní rozdíl mezi klasickou koncepcí multifaktorového kauzálního působení a vzorci produktivních mechanismů.

Schéma č. 33: Působení produktivních mechanismů

V první fázi působení jednotlivých složek určitého produktivního mechanismu a/nebo několika produktivních mechanismů zároveň (M₁ až M₃) dochází k jejich vzájemnému ovlivňování, které podmiňuje, jaké bude jejich výsledné působení – efekt (E). Pro druhou fázi je typické, že v ní dochází k různému působení produktivních mechanismů, které vyvolávají odlišné efekty. Ty závisejí především na interakci výsledků příčinného působení, odrážejícího se v nestabilitě výsledku (E). Z tohoto důvodu bychom měli na působení produktivních mechanismů nahlížet jako na *tendence* a nikoliv jako na *prosté příčinné vztahy*. V rámci nich lze totiž stanovit pouze tendenci působení, nikoliv už jeho přesný výsledek. S ohledem na problematiku utváření států se pak domníváme, že jsou tyto dvě fáze velmi důležité, jelikož pomáhají vysvětlit: (a) jak různé institucionální a organizační podmínky ovlivňují formování států nejprve tím, že se tyto faktory determinují navzájem (viz kapitola č. 19); (b) a jak působení velmi podobných procesů může vést k poměrně odlišným efektům, a tak diferencovat některé (sub)procesy formování států (viz kap. č. 18).

Konečným cílem vědy v takto pojaté filosofické koncepci není nic jiného, než formulovat teorie, které by vycházely z produktivních mechanismů. K jejich výstavbě se pak používají dvě hlavní analytické strategie: abdukce a retrodukce. Zatímco *abdukci* jsou autory míněny myšlenkové operace, kladoucí si za cíl umístit určitou událost/jev do rámce obecných myšlenek nebo vzorců (tj. do nám již známých produktivních mechanismů), *retrodukcí* rozumíme stanovování základních podmínek pro vznik určité události nebo vzorce jevů. Retrodukce je pak důležitá z toho důvodu, že jsou při ní vždy nejdříve stanoveny všechny možné pravidelnosti mezi jevy a následně jsou pak odlišeny nutné (interní) a náhodné (externí) vztahy, jimiž je určitý jev produkován, včetně rozlišení horizontálního a vertikálního působení produktivních mechanismů [Bhaskar 1998: 142; Danermark a kol. 2002: 88ann; Sayer 2010: 63ann; Wad 2001].

Paradigma formování států vycházející z kritického realismu

Načrtnout obrysy paradigmatu formování států na základě perspektivy kritického realismu si vyžaduje splnění několika základních úkolů. V první řadě je nutné stanovit ontologii a

epistemologii sociálního světa, v němž k formování států dochází, stejně jako představit základní terminologii a koncepty (symbolická zobecnění). Což jsou body, které jsme již stačili realizovat na předcházejících stranách. Zároveň je pak třeba jmenovat i hlavní sdílené příklady, jež jsou pro realizaci daného paradigmatu nezbytné. Těmi jsou v tomto případě bezesporu Roy Bhaskar a Margaret Archerová, jejichž práce mohou v mnoha ohledech sloužit jakožto vzor další činnosti i po jiné badatele.

Když bychom se od těchto obecných aspektů přesunuli rovnou k problematice formování států, mohli bychom říci, že ta by se měla opírat o čtyři následující pilíře filosofie kritického realismu:

- (1) Proces formování států je procesem, který se odehrává v různých ontických doménách. Naše vědění o něm proto nelze redukovat pouze na domény aktuální či empirická. Při jeho zkoumání se musíme prvoplánově soustředit na doménu reálnou, která obsahuje produktivní mechanismy stojící za jeho konstituováním a změnami. Pozorované či jinak zachycené fenomény totiž nejsou s to podat zprávu o těchto mechanismech, poněvadž ty jsou až příliš provázané na to, aby se na něj dalo usuzovat pouze z domény aktuální a empirická.
- (2) Utváření států probíhá na několika úrovních, které jsou neredukovatelné jedna na druhou. Z tohoto důvodu je při vývoji států nutné akcentovat jak úroveň individuí, tak i sociálních institucí a organizační mezúroveň, jelikož všechny tři ovlivňují genezi států různým způsobem. Disponují osobitou množinou produktivních mechanismů, v nichž je třeba hledat příčiny změn ve formování států na určité úrovni.
- (3) Formování států je výsledkem mnohorozměrného působení mnoha produktivních mechanismů. Různé konfigurace produktivních mechanismů pak způsobují odlišné tendence v utváření států, čímž jeho průběh a efekty podstatným způsobem diferencují. V tomto ohledu je rovněž nutné pamatovat na odlišný vliv horizontálně a vertikálně působících produktivních mechanismů, stejně jako na výrazný vliv kontingence v tomto procesu (viz také níže).
- (4) Klíčovými metodami pro zkoumání vývoje států jsou abdukce a retrodukce. Zvláště pak retrodukce slouží stanovení: (a) sféry možných spojení mezi jevy, které konstituují formování států, a (b) rozlišení těch z nich, které jsou pro určitý efekt (např. typ státu) nezbytné a jež jsou naopak nahodilé. Díky čemuž příčinnou tendenci nezpůsobují, jen ji vychylují či diferencují.

Pokud se na takovémto základě pokusíme přeformulovat základní „hádanky“, jež jsou řešeny teoriemi formování států, pak by centrálním úkolem výzkumu v rámci nového paradigmatu bylo zjistit:

- (1) *Jaké jsou dosud nereflktované produktivní mechanismy ovlivňující formování států?*
Což jinými slovy řečeno, znamená pátrání po těch produktivních mechanismech, které mohou různým způsobem utvářet a/nebo modifikovat působení dosud analyzovaných mechanismů a jejich empirických manifestací, aniž by byly brány v potaz.
- (2) *Jak různé sociální úrovně (v našem kontextu makro, mezo a mikro) konstituují formování států?* O konstituci a genezi států je třeba uvažovat na více úrovních, včetně jejich vzájemných vztahů, jelikož ani stát, ani jeho vývoj není unitární.
- (3) *Jaké jsou nutné a nahodilé složky formování států?* V tomto případě se jedná o porozumění tomu, které ze složek formování států jsou v daném procesu v zásadě „interní“ (tzn., že jsou více či méně univerzální složkou/faktorem formování států), a které z nich jsou „externí“ (modifikujícími faktory).
- (4) *Jaké jsou hlavní vzorce produktivních mechanismů, jež produkují různé druhy států?*
Právě ta představuje hlavní hádanku paradigmatu formování států, čerpajícího z kritického realismu. A to z toho důvodu, že v sobě dílem propojuje tři předcházející „hádanky“ (odpovědi na ně totiž ovlivňují odpověď na tuto hádanku) a dílem se zabývá podmínkami formování států.

Kritický realismus a řešení problémů formování států

Uvedli jsme, že k využití perspektivy kritického realismu nás nemotivuje pouze pluralita poznávacích přístupů, ale také to, že umožňuje řešit základní problémy současných teorií formování států. Jmenovitě jde o problém multiúrovňovosti, multidimenzionality, kontingence a adekvátního pojetí příčinnosti. Všechny čtyři jsou řešitelné zejména díky aplikaci specifické ontologie, s níž kritický realismus přichází.

První z problémů (víceúrovňovost) je řešen tím, že kritičtí realisté zdůrazňují vrstevnatost sociální reality. V ní existují produktivní mechanismy nejenom na makroúrovni, ale i mezo- a mikroúrovni společnosti. Díky čemuž probíhá formování států vždy relativně nezávisle na zbylých úrovních a je třeba jej brát jako multiúrovňový proces, včetně všech možných nespojitostí, která z takového stavu plynou. Nicméně tato autonomie není úplná. Mezi jednotlivými úrovněmi existují spojení v podobě působení mechanismů vyšších a nižších

úrovni, které mají tendenci zbývající mechanismy modifikovat (blíže viz analytické schéma v úvodu kapitoly č. 19).

Dalším v řadě je problém multidimezionality. Bhaskar [1994: 75] v této souvislosti upozorňuje, že uvnitř určité úrovně či straty může vždy existovat celá pluralita mechanismů, které se vzájemně ovlivňují a interagují. Jelikož je pak společnost vzájemně provázána, jedním z důležitých aspektů přístupu kritického realismu je jeho důraz na mnohodomenzionálnost. Určitý jev totiž není nikdy možné považovat za výsledek působení jediného faktoru, ale vždy celé sady produktivních mechanismů. Přičemž on sám je také vždy nejistý a zcela vázaný na svůj kontext. Právě z tohoto důvodu píše Berth Danermark [2001: 6] o kritickém realismu jako o nereduktivní ontologii, neboť ta mu umožňuje komplexnost sociální reality do sebe pojmout.

O způsobu, jakým se kritický realismus vyrovnává s kontingencí, napovídají slova Boba Jessopa [1990: 12], který píše: „Protože jsou události způsobeny, kontingence je vždy kombinována s ‘nezbytností’.“ Což znamená, že kontingence je přirozenou součástí všech vztahů v sociální realitě. Je jejich ontickou součástí, a tak je s ní také nutné nakládat. V čemž ostatně spočívá i příčina tak velkého důrazu na retrodukcii, která má stanovovat nutné a náhodné faktory výskytu určitého jevu/jevů. Samy události či jevy [Jessop 2001: 6, 9; Steinmetz 1998: 173] jsou pak výtvoři kontingentních interakcí mezi různými příčinnými řetězci, které vytvářejí efekty, jež se teprve poté stávají „nezbytnými“. Kontingence tak způsobuje, že [Schriewer in Jessop 2001: 6]:

- (1) některé příčiny mohou vést k odlišným výsledkům;
- (2) odlišné příčiny mohou mít stejné efekty;
- (3) malé příčiny mohou vést k velkým efektům;
- (4) velké příčiny mohou mít malé efekty [srov. též Hedström 2009];
- (5) příčina je následována protichůdnými efekty;
- (6) efekty produktivních mechanismů jsou vždy nejisté.

Posledním problémem je adekvátní pojetí příčinných mechanismů. O něm jsme již poměrně podrobně referovali výše, když jsme se pokoušeli popsat, v čem se pojetí „příčinnosti“ u kritických realistů liší od pojetí klasických kauzálních mechanismů, které jsou užívány v dosavadních teoriích formování států. V tomto ohledu jsme především upozornili, že tzv. produktivní mechanismy – tj. soubory objektů působících na jiné objekty a způsobujících efekty v podobě jevů či událostí – nepředstavují jasná, trvalá a pevná spojení mezi objekty,

ale pouze určité tendence. Nemůže tudíž uvažovat o kauzálních vztazích, nýbrž jen o vzorcích působení různě situovaných produktivních mechanismů.

Jejich fungování, když si vypůjčíme slov Bertha Danermarka [2001: 5; srov. též Sibeon 2004: 76-78], má pak spíše podobu *emergence*, než okamžité změny/transformace. Čímž je míněno, že něco relativně nového vzniká na úrovni, kterou nelze vysvětlit mechanismy působícími na jiných úrovních a co zároveň získává zcela novou kvalitu. Podle Archerové [1995: 14an], která činí z *emergence* jeden ze znaků své teorie morfogeneze, je pro ni typické, že: (a) se odehrává na určité rovině; (b) trvá jistý čas (nenastává totiž ihned); (c) jakmile jedenkrát k *emergenci* u nějakého jevu dojde, stává se autonomním; (d) a jakmile se stane autonomním, může začít působit vlastní transformativní silou.

Díky tomuto jevu se veškeré „produkty“ procesu formování států stávají součástí dalších procesů formování států – tzn., že zpětně ovlivňují podmínky, které jim daly vzniknout.

Závěr

Jestliže je obecným cílem rozvoje všech teorií navýšit jejich explicitnost a obecnost a přitom dosáhnout jejich co nejvyšší úplnosti a preciznosti [Fararo 2001: 15–17], doufáme, že jsme touto studií k danému cíli alespoň částečně přispěli. Poměrně dlouhá a místy komplikovaná cesta, kterou jsme si k jeho realizaci zvolili, se pokusila načrtnout jak hlavní přednosti, tak slabiny teorií formování států do podoby, která by umožňovala stanovit limity našeho současného vědění o procesu geneze států.

Tím se samozřejmě teoretická práce v daném poli nevyčerpává. Ba naopak, jsme toho názoru, že tím teprve znovu začíná, jelikož ani alternativní paradigmaty, ani nové či jinak inovované teoretické výzkumné programy formování států nepředstavují zcela hotové teoretické koncepce, nýbrž startovní body pro jejich další rozvíjení a tvorbu. Východiska, na jejichž stavebních kamenech mohou vznikat adekvátnější popisy a vysvětlení sledu mnoha dlouhých historických procesů, z nichž v Evropě postupně vznikly moderní národní státy.

Na samotný závěr bychom měli reflektovat, nakolik jsme se vypořádali s cílem, který jsme si vytkli v úvodní kapitole této práce, a sice *s analýzou teorií formování evropských států, zachycujících proces vývoje a vzniku moderních národních států, se záměrem dobrat se jejich dalšího rozvoje.*

S ohledem na tento cíl uvedme, že jsme k předmětu našeho bádání přistoupili z metateoretického hlediska, přičemž klíčové teorie daného badatelského pole jsme formalizovali do specifických analytických modelů, z nichž jsme následně vyvodili i centrální

premisy a teze tvořící páteř jejich pozitivní heuristiky. Za pomoci takového postupu jsme dosáhli nejen toho, že jsme kriticky rozebrali tyto teorie, ale rovněž jsme vytvořili i předpoklady pro jejich navazující syntézu a rozvoj.

Na základě takového postupu jsme pak dospěli k následujícím výsledkům, o nichž soudíme, že představují stěžejní výstupy celé práce a zároveň také příspěvek k poznání historicko-sociologické, respektive sociální teorie:

- (1) Navrhli jsme nový přístup ke klasifikaci badatelského pole o formování států.
- (2) Stanovili jsme klíčové výzkumné otázky/hádanky ohledně formování (evropských) států, jež lze řešit v různých sociologických paradigmatech – tj. v paradigmatu sociálních faktů, sociální definice a sociálně-behavioristickém paradigmatu.
- (3) Určili jsme jak hlavní znaky negativní, tak pozitivní heuristiky teoretických výzkumných programů, jež se zabývají formováním států, neboli jejich jádra a obaly.
- (4) Popsali jsme zastoupení různých „obecných teorií“ v rámci jednotlivých výzkumných přístupů k formování států.
- (5) Podali jsme popis hlavních vývojových tendencí v badatelském poli o formování států v posledních čtyřiceti až padesáti letech.
- (6) Identifikovali jsme hlavní body kritiky teorií formování evropských států.
- (7) Navrhli jsme postupy dalšího rozvoje daného badatelského pole.
- (8) V návaznosti na to jsme pak nabídli čtyři nové modely formování evropských států, včetně tezí, jež konceptualizují vztahy mezi jejich složkami. Dodejme, že tyto modely vycházející z dílčích teoretických výzkumných programů; tj. z ekonomizující perspektivy, politizujícího přístupu, válečné školy a kulturalistického přístupu.
- (9) Zkonstruovali jsme konceptuální rámec pro vznik nového teoretického výzkumného programu formování států na bázi integrace stávajících výzkumných programů.
- (10) Navrhli jsme konceptuální rámec pro vznik nového teoretického výzkumného programu formování států na základě paradigmatu kritického realismu.

Soudíme, že prostřednictvím právě těchto deseti bodů jsme dospěli k naplnění hlavního cíle doktorské disertační práce tak, jak byl stanoven v jejím úvodu. Doufáme, že nás tento cíl posunul nejenom o krůček kupředu v porozumění historicko-sociologickým teoriím, ale také samotnému procesu utváření moderních evropských států.

Seznam použité literatury

- Abrams, P. 1983. *Historical Sociology*. Cornell University Press.
- Abrams, P. 1988. Notes on the Difficulty of Studying the State. In: *Journal of Historical Sociology* 1 (1): 58-99.
- Abu-Lughod, J. 1989. *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250 – 1350*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Adams, M., C. 1993. Away with Clausewitz. In: *Reviews in American History* 21 (1): 156-160.
- Adams, J.; Clemens, S.; Orloff, A., S. (eds.). 2005. *Remaking Modernity: Politics, History, and Sociology*. Duke University Press.
- Agnew, H.; Michtel, K. Toal, G. (eds.). 2003. *A Companion to Political Geography*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Alexander, J., C. 1987. *Twenty Lectures. Sociological Theory since World War II*. New York: Columbia University Press.
- Alexander, J., C. 1989. *Structure and Meaning. Relinking Classical Sociology*. New York: Columbia University Press.
- Alexander, J., C. 2003. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, J., C.; Smith, P. 2002. The Strong Program in Cultural Theory. Elements of a Structural Hermeneutics. In: Turner, J., H. (ed.). 2002. *Handbook of Sociological Theory*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Alexander, J., C.; Reed, I. 2009. Cultural Sociology. In: Turner, B., S. (ed.). *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Allan, K. 2006. Global Capitalism and Decline of American Hegemony. In: *Contemporary Social and Sociological Theory. Visualizing Social Worlds*. London: Pine Forge Press.
- Almond, G.; Coleman, J., S. (eds.). 1960. *The Politics of the Developing Areas*. Princeton: Princeton University Press.
- Althusser, L. 1984. *On Ideology*. London: Verso.
- Anderson, B. 2008. *Představy společenství*. Praha: Karolinum.
- Anderson, P. 1964. „Origins of Present Crisis“. In: *New Left Review* 23 (1): 26-53.
- Anderson, P. 1974a. *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: Verso.
- Anderson, P. 1974b. *Lineages of the Absolutist State*. London: Verso.
- Anderson, P. 1976. *Consideration of Western Marxism*. London: New Left Books.
- Anderson, P. 1990. A culture in contraflow – I. In: *New Left Review* 180 (2): 41-78.
- Anderson, P. 1998. *The Origins of Postmodernity*. London: Verso.
- Anderson, P. 2008. *Conversation with history: Perry Anderson*. Video Interview 31. 12. 2006. Dostupné přes internet na adrese: [<http://www.youtube.com/watch?v=jjTKsRfVM9Q>] (citováno 12. 8. 2009).
- Andreski, S. 1968. *Military Organization and Society*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Appleby, J.; Hunt, L.; Jacob, M. 2002. *Jak říkat pravdu o dějinách: Historie, věda, historie jako věda a Spojené státy americké*. Brno: CDK.
- Ardant, G. 1975. Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations. In: Tilly, Ch. 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Archer, M. 1988. *Culture and Agency: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. 1995. *Realist social theory: the morphogenetic approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Archer, M.; Bhaskar, R.; Collier, A. (eds.). 1998. *Critical Realism. Essential Readings*. London: Routledge.
- Árnason, J., P. 2003. *Civilization in Dispute. Historical Question and Theoretical Traditions*. Leiden, Boston: Brill.
- Arnáson, J., P. 2010. *Historicko-sociologické eseje*. Praha: SLON.
- Astarita, T. 2006. *Mezi vodou a slanou a svěcenou. Dějiny jižní Itálie*. Praha: BB/art.
- Aya, R. 1978. Norbert Elias and „Civilizing Process“. In: *Theory and Society* 5 (2): 219-228.
- Aylmer, G., E. 1999. Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe by Thomas Ertman. In: *The English Historical Review* 114 (2): 170-171.
- Aylmer, G., E. 2000. The Rise and Decline of the State by Martin van Creveld. In: *The English Historical Review* 115 (3): 696.
- Backouse, R., E. 1998. *Explorations in Economic Methodology. From Lakatos to Empirical Philosophy of Science*. London: New York: Routledge.
- Badie, B.; Birnbaum, P. 1983. *The Sociology of the State*. Chicago: Chicago University Press.
- Balon, J. 2007. *Sociologická teorie. Příběh krize a fragmentace – projekt obnovy a rekonstrukce*. Praha: SLON.
- Balon, J. 2011. *Sociologie v USA. Historické kontextualizme*. Praha: SLON.
- Barbera, H. 1998. *Military Factor in Social Change*. New Brunswick: Transaction.
- Barbour, 1976. *Myths, Models and Paradigm: A Comprative Study in Science and Religion*. New York: Harper & Row.
- Barkey, K., Parikh, S. 1991. Comparative Perpective on the State. In: *Annual Review of Sociology* 17 (1): 523-549.
- Barkey, K. 1994. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Berkey, Karen. 2008. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barša, P.; Císař, O. 2008. *Anarchie a řád ve světové politice*. Praha: Portál.
- Barša, P. a kol. 2009. *Dialog teorií. Filozofická dilemata výzkumu mezinárodních vztahů*. Praha: SLON.
- Barša, P. 2009. Pět dilemat společenských věd. In: Barša, P. a kol. *Dialog teorií. Filozofická dilemata výzkumu mezinárodních vztahů*. Praha: SLON.
- Bartlet, J. 2008. *Weber, Passion and Profits. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism in Context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartlett, R. 1994. *The Making of Europe. Conquest, Colonization, and Cultural Change 950 – 1350*. London, New York: Penguin Books.
- Bean, R. 1973. War and the Birth of the Nation State. In: *Journal of Economic History* 33 (2): 203-221.
- Behrens, B. 1976. Feudalism and Absolutism. In: *The Historical Journal* 19 (1): 245-250.
- Bell, D. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: SLON.
- Bendix, R. 1967. Tradition and Modernity Reconsidered. In: *Comparative Studies in Society and History* 9 (1): 292 – 346.
- Bendix, R. 1974. *Work and Authority in Industry*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Bendix, R. 1978. *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Berka, K.; Tondl, L. (eds.). 1967. *Teorie modelů a modelování*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Bernise, T. 1976. Passages from Antiquity to Feudalism by Perry Anderson. Lineages of the Absolutist State by Perry Anderson. In: *The British Journal of Sociology* 27 (2): 267-271.
- Bhaskar, R. 1989. *Reclaiming Reality: a Critical introduction to Contemporary Philosophy*. London: Verso.
- Bhaskar, R. 1994. *Plato etcetera: the Problems of Philosophy and their Resolution*. London: Verso.
- Bhaskar, R. 1998. *Possibility of Naturalism. A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. London: Routledge.
- Bhaskar, R. 2008. *A Realist Theory of Science*. London: Verso.
- Bhaskar, R. 2009. *Scientific Realism and the Human Emancipation*. London: Routledge.
- Birnbaum, P. 1982. *The Heights of Power. An Essay on the Power Elite in France*. Chicago: University of Chicago Press.
- Black, J. 1999. Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe by Thomas Ertman. In: *The Journal of Modern History* 71 (2): 447-449.

- Black, J. 2005. Vojenská revoluce II. Válka v osmnáctém století. In: Townshend, Ch. 2005. *Historie moderní války*. Praha: Mladá fronta.
- Bláha, I. A. 1968. *Sociologie*. Praha: Academia.
- Block, F. 1981. The Development of the Modern State: A Sociological Introduction. by Gianfranco Poggi. In: *The American Journal of Sociology* 86 (4): 900-901.
- Blockmans, W. 1989. Voracious States and Obscuring cities. An Aspects of State Formation in Preindustrial Europe. In: *Theory and Society* 18 (5): 733-755.
- Bloch, M. 2010. *Feudální společnost*. Praha: Argo.
- Bloch, M. 2004. *Králové divotvůrci*. Praha: Argo.
- Bonney, R. (ed.). 1995. *Economic Systems and State Finance*. Oxford: Clarendon.
- Bossy, J. 1985. *Christianity in the West, 1400 – 1700*. New York: Oxford University Press.
- Bossy, J. 1998. *Peace in the Post-Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. 1993. *Sociology in Question*. London: Sage.
- Bourdieu, P. 1994. Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic field. In: *Sociological Theory* 12 (1): 1-18.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. 1999. Rethinking the State: Genesis and the Structure of the Bureaucratic Field. In: Steinmetz, G. (ed.). 1999. *State/Culture: State Formation after the Cultural Turn*. New York: Cornell University Press.
- Bourdieu, P.; Passeron, J.-C. 1990. *Reproduction in Education, Society, and Culture*. Second edition. London: Sage.
- Bourdieu, P.; Wacquant, L. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Boulding, K., E. 1962. *The Conflict and Defence*. New York: Harper & Row.
- Brady, T., A. 1985. *Turning Swiss. Cities and Empire, 1450 – 1550*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brante, T. 2001. Levels and Ontological Models in sociology. Dostupné přes internet na adrese: [http://www.criticalrealism.com/index.php?sitesig=WSCR&page=WSCR_040_WSCR_Archive&subpage=WSCR_010_Authors_A-E], (citováno dne 20. 1. 2012).
- Braudel, F. 1973. *Capitalism and Material Life 1400 – 1800*. New York: Harper & Row, Publisher, Inc.
- Braudel, F. 1980. *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braudel, F. 1995. Dlouhé trvání. In: Hubinger, V.; Bazac – Billaud, L. (eds.). 1995. *Antologie francouzských společenských věd. Antropologie. Sociologie. Historie*. Praha: Ceres.
- Braudel, F. 1999. *Dynamika Kapitalismu*. Praha: Argo.
- Brenner, R. 1976. Agrarian Class Structure and Economic Development in pre-Industrial Europe, In: *Past and Present* 70 (1): 30-74.
- Brenner, R. 1977. The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism. In: *New Left Review* 104 (1): 25-92.
- Brewer, J. 1989. *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688 – 1783*. New York and London: Knopf and Unwin Hyman.
- Brinton, C. 1938. *The Anatomy of Revolution*. New York: Norton.
- Brown, R., D. 1989. *Social Science as Civic Discourse. Essays on Invention, Legitimation, and Use of Social Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brown, R., D. 1990. Rhetoric, Textuality, and the Postmodern Turn in Sociological Theory. In: *Sociological Theory* 8 (2): 188-197.
- Brown, R., D. 1992. *Society as Text: Essays on Rhetoric, Reason, and Rationality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brønsted, J. 1967. *Vikingové. Sága tří staletí*. Praha: Orbis.
- Burckhardt, Jacob. 1971. *Úvahy o světových dějinách*. Praha: Melantrich.
- Burke, P. 1980. *Sociology and History*. London: George Allen & Unwin.
- Burke, P. 1993. Norbert Elias: Civilization and the Human Self-Image by Stephen Mennell. In: *English Historical Review* 108 (426): 270-271.
- Burke, P. 2007. *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*. Praha: Karolinum.
- Calhoun, C. 2007. *Nations Matter. Culture, History, and Cosmopolitan Dream*. London, New York: Routledge.

- Calhoun, C. 2008. *The Voice We Will Miss*. Dostupné přes internet na adrese: [http://www.ssrc.org/essays/tilly/calhoun] (citováno 14. 9. 2008).
- Cancian, F., M. 1972. The System of Modern Societies. by Talcott Parsons. In: *Social Forces* 51 (1): 104-105.
- Carr, E. H. 1967. *Co je to historie?* Praha: Nakladatelství svoboda.
- Carruthers, B., G. 1994. When is the State Autonomous? Culture, Organization, Theory, and the Political Sociology of the State. In: *Theory and Society* 12 (1): 19-44.
- Centeno, M., A. 1997. Blood and Debt: War and Taxation in Nineteenth-Century Latin America. In: *American Journal of Sociology* 102 (6): 1565-1605.
- Clark, S. 1998. International Competition and the Treatment of Minorities: Seventeenth-Century Cases and General Propositions. In: *American Journal of Sociology* 103 (5): 1267-1308.
- Clark, E., A. 2004. *History, Theory, Text. Historian and the Linguistic Turn*. Cambridge: Harvard University Press.
- Clausewitz, C., von. 2008. *O válce*. Praha: Academia.
- Cohen, P., C. 1972. The System of Modern Societies. by Talcott Parsons. In: *Man, New Series* 7 (2): 329-330.
- Coleman, J., S. 1986. Social Theory, Social Research, and a Theory of Action. In: *American Journal of Sociology* 91 (6): 1309-1335.
- Coleman, J. 1994. *Foundations of Social Theory*. Harvard: Harvard University Press.
- Collins, R. 1980. Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization. In: *American Sociological Review* 45 (6): 925-942.
- Collins, R. 1981. On the Microfoundations of Macrosociology. In: *American Journal of Sociology* 86 (5): 984-1014.
- Collins, R. 1986. *Weberian Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, R. 1988. The Micro Contribution to Macro Sociology. In: *Sociological Theory* 6 (2): 242-53.
- Collins, R. 1990. Market Dynamics as the Engine of Historical Change. In: *Sociological Theory* 8 (2): 111-135.
- Collins, R. 1993. Maturation of the State-Centered Theory of Revolution and Ideology. In: *Sociological Theory* 11 (1): 117-128.
- Collins, R. 1994. *Four Sociological Traditions*. New York: Oxford University Press.
- Collins, R. 1995. Prediction in Macrosociology: The Case of the Soviet Collapse. In: *The American Journal of Sociology* 100 (6): 1552-1593.
- Collins, R. 1999. *Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Collins, R. 2005. Weber and Sociology of Revolution. In: Camic, Ch.; Gorski, P., S.; Trubek, D., M. (eds.). 2005. *Max Weber's Economy and Society. A Critical Companion*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Collins, R. 2006. Mann's transformation of the classic sociological traditions. In: Hall, J., A.; Schroeder, R (eds.). 2006. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, R. 2008. *Violence. A Microsociological Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Collier, A. 1994. *Critical Realism. An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*. London: Verso.
- Contamine, P. 2004. *Válka ve středověku*. Praha: Argo.
- Corrigan, P.; Sayer, D. 1984. *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Coser, L. 1956. *The Function of Social Conflict*. London: The Free Press of Glencou, Collier-Macmillan Limited.
- Cox, O., C. 1974. The Problem of Societal Transition. In: *The American Journal of Sociology* 75 (5): 1120-1133.
- Cox, K., R. 2002. *Political Geography. Territory, State, and Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Dahrendorf, R. 1969. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Danermark, B. 2001. *Interdisciplinary Research and Critical Realism – The Example of Disability Research*. Dostupné přes internet na adrese: [http://www.criticalrealism.com/index.php?sitesig=WSCR&page=WSCR_040_WSCR_Archive&subpage=WSCR_010_Authors_A-E], (citováno dne 20. 1. 2012).
- Danermark, B. a kol. 2002. *Explaining Society. Critical Realism in the Social Sciences*. London: Routledge.

- Danemark, R., A.; Friedman, J.; Gills B., L.; Modelski, G. (eds.). 2000. *World System History. The Social Science of Long-Term Change*. London: Routledge.
- Darity, W., jr. 1992. The Modern World System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730s-1840s. by Immanuel Wallerstein. In: *The Journal of Economic History* 52 (1): 261-262.
- Davies, N. 2005. *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*. Praha: Academia.
- Darwin, J. 2008. *After Tamerlan. The Rise and Fall of Global Empires, 1400 – 2000*. London, New York: Penguin Books.
- Delanty, G.; Isin., F., E. (eds.). 2003. *Handbook of Historical Sociology*. London: Sage.
- De Certeau, M. 2011. *Psaní dějin*. Brno: CDK.
- De Vries, J.; Van der Woude, A 1997. *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deutsch, K., W. 1966. *Nationalism and Social Communication*. Boston: MIT Press.
- Diakonoff, I., M. 1999. *Paths of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diamond, J. 2000. *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, chropoplodné zárodky a ocel v historii*. Praha: Columbus.
- Dinuš, P. 2004. *Zrození Evropy I./II*. Olomouc: Votobia.
- Disman, M. 2002. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum
- Dobb, M. 1946. *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge.
- Dobb, M. 1950. Reply to „The Transition from Feudalism to Capitalism“. By Paul Sweezy. In: *Science and Society* (1): 156-157.
- Dobb, M. (ed.). 1963. *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London, New York: Science and Society.
- Downing, B., M. 1988. Constitutionalism, Warfare, and Political Change in Early Modern Europe. In: *Theory and Society* 17 (1): 7-56.
- Downing, B., M. 1989. Medieval Origins of Constitutional Government in the West. In: *Theory and Society* 18 (2): 213-247.
- Downing, B., M. 1992. *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Duindam, J. 1990. *Myths of Power. Norbert Elias and the Early Modern European Court*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Durkheim, E. 2002. *Elementární formy náboženského života*. Praha: Oikoimenh.
- Durkheim, E. 2004. *Společenská dělba práce*. Brno: CDK.
- Eisenstadt, S., N. 1970. Social change and development. In: Eisenstadt, S., N. (ed.). 1970. *Readings in Social Evolution and Development*. Oxford: Pergamon Press.
- Eisenstadt, S., N. 1976. *Tradition, change, and modernity*. New York: Wiley-Interscience.
- Eisenstadt, S., N. 2000. Multiple Modernities. In: *Daedalus* 129 (1): 1-30.
- Elias, N. 1978a. On Transformations of Aggressiveness. In: *Theory and Society* 5 (2) 229-242.
- Elias, N. 1978b. *What is Sociology?*. London: Hutchinson.
- Elias, N.; van Krieken, R.; Dunning, E. 1993. Towards a Theory of Social Processes: A translation. In: *The British Journal of Sociology* 48 (3): 355-383.
- Elias, N. 2006. *O procesu civilizace*. Díl I. Praha: Argo.
- Elias, N. 2007. *O procesu civilizace*. Díl II. Praha: Argo.
- Elliott, G. 1998. *Perry Anderson. The Merciless Laboratory of History*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Elliott, J., H. 1969. *Spain and Its World 1500 -1700*. New Haven: Yale University Press.
- Elster, J. 1998. A plea for mechanisms. In: Hedström, P.; Swedberg, R. (eds.). *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ertman, T. 1991. Coercion, Capital, and European States AD 990 – 1990 by Ch. Tilly. In: *Political Science Quarterly* 106: 743-745.
- Ertman, T. 1997. *Birth of Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Evans, R., J., W. 2003. *Vznik habsburské monarchie 1550 – 1700*. Praha: Argo.
- Evans, P.; Rueschemeyer, D.; Skocpol, T. (eds.). 1985. *Bringing the State Back in*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Faiburn, M. 1999. *Social History. Problems, Strategies and Methods*. New York: St. Martin's Press, Inc.
- Fararo, T., J. 2001. *Social Actions Systems: Foundation and Synthesis in Sociological Theory*. London: Praeger.
- Finer, S., E. 1975. State- and Nation Building in Europe. The Role of Military. In: Tilly, Ch. (ed.). 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Foucault, M. 1985. Disciplining Power and Subjection. In: Lukes, S. (ed.). 1986. *Power*. Oxford: Blackwell.
- Foucault, M. 1994. *Dějiny šilensství*. Praha: Lidové noviny.
- Foucault, M. 1999. *Dějiny sexuality I*. Praha: Herrmann a synové.
- Foucault, M. 2000. *Dozerat' a trestat'. Zrod väzenia*. Bratislava: Kaligram.
- Foucault, M. 2005. *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofía, FÚ AV ČR.
- Foucault, M. 2009. *Zrození biopolitiky*. Brno: CDK.
- Fountaine, S. 1978. The Civilizing Process Revisited: Interview with Norbert Elias. In: *Theory and Society* 5 (2): 243-253.
- Frank, A., G. 1967. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press
- Frankl, G. 2003. *Archeologie mysli. Sociální dějiny nevědomí – I. část*. Praha: Portál.
- Franzes, R., J. 2007. Multicausality, Context-Conditionally, Endogeneity. In: Boix, C.; Stokes, S., C. (eds.). 2007. *The Oxford Handbook of Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Fulbrook, M.; Skocpol, T. 1995. Destined Pathways: The Historical Sociology of Perry Anderson. In: Skocpol, T. (ed). *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Fulbrook, M. 2002. *Historical Theory*. London: Routledge.
- Furfey, P., H. 1965. *The Scope and Method of Sociology: A metasociological treatise*. New York: Cooper Square.
- Galuhar, C. a kol. 2009. *Key Concepts in Political Geopgraphy*. London: Sage.
- Gauchet, M. 2004. *Odkouzlení světa. Dějiny náboženství jako věci veřejné*. Brno: CDK.
- Geertz, C. 1980. *Negara. The Theatre State in Nineteenth Century Bali*. Princeton: Princeton University Press.
- Geertz, C. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: SLON.
- Gellner, E. 1988. The Sources of Social Power, I., A History of Power from the Beginning to A. D. 1760. by Michael Mann. In: *Man, New Series*. 23(1): 206-207.
- Gellner, E. 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha: Josef Hříbal.
- Gellner, E. 2001. *Pluh, měč a kniha. Struktura lidských dějin*. Brno: CDK.
- Gellner, E. 2002. *Nacionalismus*. Praha: CDK.
- Gibbon, E. 2005. *Úpadek a pád říše římské*. Praha: Levné knihy.
- Giddens, Anthony. 1979. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: Macmillan.
- Giddens, A. 1981. *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Vol. I. Power, Property, and the State*. London: Macmillan.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley, L. A.: University of California Press.
- Giddens, A. 1985. *Nation State and Violence. Second Volume of Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge: Polity Press.
- Gilpin, Robert. 1981. *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A.; Mann, M.; Wallerstein, I. 1989. Comments on Paul Kennedy's The Rise and Fall of the Great Powers. In: *The British Journal of Sociology* 40 (2): 328-340.
- Giddens, A. 1993. *New Rules of Sociological Method. A Positive Critique of Interpretative Sociology*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Giddens, A. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Giddens, A. 2004. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Gilpin, R. 1981. *War nad Change in World Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Glenn, J., K. State/Culture: State Formation after Cultural Turn by Georg Steinmetz. In: *Social Forces* 79 (4): 1528-1530.
- Goldfrank, F., L. 1990. States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology. by Michael Mann. In: *Contemporary Sociology* 19 (3): 402-403.
- Goldthorpe, J., H. 1991. "The uses of history in sociology: reflections on some recent tendencies". In: *British Journal of Sociology* 42 (2): 211-244.

- Goldstein, J., S.; Pevehouse, J., C. 2006. *International Relations*. New York: Pearson, Longman.
- Goldstone, J. 1991a. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley: University of California Press.
- Goldstone, J. 1991b. States Making Wars Making States Making Wars...In: *Contemporary Sociology* 20 (1): 176-178.
- Goldstone, J. 1998. Initial Conditions, General Laws, Path Dependence and Explanation in Historical Sociology. In: *American Journal of Sociology* 104 (6): 829-845.
- Goldstone, J. 2000. The Rise of the West – or Not? A Revision to Socio-economic History. In: *Sociological Theory* 18 (2): 175-194.
- Goldstone, J. 2004. Reasoning about History, Sociologically... In: *Sociological Methodology* 31 (1): 36-61.
- Goldstone, J. 2009. *Why Europe? The Rise of the West in World History 1500 – 1850*. New York: McGraw-Hill.
- Goodwin, J. 2001. Macrohistory: Essays in Sociology of the Long Run by Randall Collins. In: *Contemporary Sociology* 30 (1): 72-73.
- Gorski, P., S. 1993. The Protestant Ethic Revisited: Disciplinary Revolution and State Formation in Holland and Prussia. In: *American Journal of Sociology* 99 (2): 265-316.
- Gorski, P., S. 1995. The Protestant Ethic and the Spirit of Bureaucracy. In: *American Sociological Review* 60 (5): 783-786.
- Gorski, P., S. 2000a. The Mosaic Moment: An Early Modernist Critique of Modernist Theories of Nationalism. In: *American Journal of Sociology* 105 (5): 1428-1468.
- Gorski P., S: 2000b. Historicizing the Secularization Debate: Church, State and Society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300-1700. In: *American Sociological Review* 65 (1):138-167.
- Gorski, P., S. 2001. Beyond Marx and Hintze? Third-Wave Theories of Early Modern State Formation. In: *Comparative Studies in Society and History* 43 (4): 851-861.
- Gorski, P., S. 2003. *Disciplinary Revolution: Calvinism, Confessionalism and the State Formation in Early Modern Europe, 1500 – 1750*. Chicago: Chicago University Press.
- Gorski, P., S. 2005. The Protestant Ethic and the Bureaucratic Revolution. Ascetic Protestantism and Administrative Rationalization in Early Modern Europe. In: Camic, Ch.; Gorski, P., S.; Trubek, D., M. (eds.). 2005. *Max Weber's Economy and Society. A Critical Companion*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Gorski, P., S. 2006. Mann's theory of ideological power: sources, applications and elaborations. In: Hall, J., A.; Schroeder, R (eds.). 2006. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorki, P., S. 2009. Social „Mechanisms“ and Comparative-Historical Sociology: A Critical Realist Proposal. In: Hedström, P.; Wittrock, B. (eds.). 2009. *Frontiers of Sociology*. Leiden, Boston: Brill.
- Gouldner, A. 1970. *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Gourevitch, P. 1978. The International System and Regime Formation: A Critical Review of Anderson and Wallerstein. In: *Comparative Politics* 10 (3): 419-438.
- Graffé, G.; Gerlach, D. 2008. Bouře nad Bosporem. In: Huf, Hans-Christian (ed.). 2008. *Vzestup a pád mocných říší*. Frýdek-Místek: Alpress s. r. o.
- Gramsci, A. 1949. *Dopisy z vězení*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Gumplowicz, L. 1899. *Outlines of Sociology*. Philadelphia: American Academy of Political and Social Science.
- Gumplowicz, L. 1912. *Dějiny novějších teorií o státu*. Praha: Levné osvětové knihy, svazek 45.
- Gurvitch, G. 1964. *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht: D. Reidel.
- Habermas, J. 2000. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofia, FÚ AV ČR.
- Hale, J., R. 1965. Gunpowder and the Renaissance. In: Carter, C., H. (ed.). *From the Renaissance to the Counterreformation*. New York: Random House.
- Halecki, O. 1962. *The Limits and Divisions of European History*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.
- Hall, J., A. 1986. *Powers and Liberties: The Cause and Consequences of the Rise of the West*. Harmondsworth: Penguin.
- Hall, J., A. 1988. States and Societies: the Miracle in Comparative Perspective. In: Baechler, J.; Hall, J., A.; Mann, M. (eds.). 1988. *Europe and the Rise of Capitalism*. Oxford: Basil Blackwell.

- Hall, J.; A. 1992. Where History and Sociology Meet: Forms of Discourse and Sociohistorical Inquiry. In: *Sociological Theory* 10 (2): 164-193.
- Hall, J., A.; Schroeder, R (eds.). 2006. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanemann, R.; A.; Collins, R. Mordt, G. 1995. „Discovering Theory Dynamics of Computer Simulation: Experiments on State Legitimacy and Imperial Capitalism“. In: *Sociological Methodology* 25 (1): 1-46.
- Hanemann, R.; A.; Collins, R. Mordt, G. 1999. How Simulate Compact History, Which Could Reproduce Important Path of History. In: Collins, R. 1999. *Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Harré, R. 1970. *Principles of Scientific Thinking*. London: Macmillan.
- Hauser, M. 2007. Marxova dynamická sociologie. In: Šubrt, J. (ed.). 2007 *Historická sociologie. Teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk s.r.o.
- Havelka, M. 2010. *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění*. Brno: CDK.
- Hedström, P.; Swedberg, R. 1998. Social mechanisms: An introductory essay. In: Hedström, P.; Swedberg, R. (eds.). *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedström, P. 2005. *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedström, P. 2009. The Analytical Turn in Sociology. In: Hedström, P.; Wittrock, B. (ed.). 2009. *Frontiers of Sociology*. Leiden, Boston: Brill.
- Hechter, M.; Brustein, W. 1980. Regional Modes of Production and Patterns of State Formation in Western Europe. In: *American Journal of Sociology* 85 (5): 1061-1094.
- Hechter, M. 1987. A Contemporary Critique of Historical Materialism. Vol. 2., The Nation State and Violence by Anthony Giddens. In: *The American Journal of Sociology* 93 (2): 516-518.
- Hechter, M. (1975) 1999. *International Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development*. New Jersey: Transactions Publishers.
- Held, D. 1997. Development of the Modern State. In: Hall, S., Gieben, B. (eds.). 1997. *Formations of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Heyderbrand, W. 1972. The System of Modern Societies. by Talcott Parsons. In: *Contemporary Sociology* 1 (5): 387-395.
- Hill, M. 1953. The Transition from Feudalism to Capitalism. In: *Science and Society* (4): 348-351.
- Hill, L.; Eckberg, D. 1981. Clarifying Confusions about Paradigmas: A Reply To Ritzer. In: *American Sociological Review* 46 (1) 248-252.
- Hilton, R. 1953. The Transition from Feudalism to Capitalism. In: *Science and Society* (4): 340-348.
- Hintze, O. (1902-1909). 1975. *The Historical Essays of Otto Hintze*. New York: Oxford University Press.
- Hirschman, A., O. 2000. *Lidské vášně a osobní zájmy. Politická obrana kapitalismu v časech před jeho triumfem*. Brno: CDK.
- Hobden, S. 1999: Theorising the International System: Perspectives from Historical Sociology. In: *Review of International Studies* 25 (2): 257-271.
- Hobden, S.; Hobson, J., M. (eds.). 2002. *Historical Sociology of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobson, J.; Lawson, G. 2008. What is History in International Relations? In: *Millenium: Journal of International Studies* 37 (4): 415-435.
- Hobsbawm, E., J.; Ranger, T. (eds.). 1993. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holsti, K., J. 1991. *Peace and War: Armed Conflicts and Internal Order 1648 – 1989*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holton, R., J. 1981. Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism. In: *Theory and Society* 10 (6): 833-867.
- Holubec, S. 2006. Teorie světového systému Immanuela Wallersteina. In: Šubrt, J. (ed.). *Soudobá sociologie I. (teoretické koncepce a jejich autoři)*. Praha: Karolinum.
- Holubec, S. 2007. Immanuel Wallerstein a moderní světový systém. In: Šubrt, J. (ed.). *Historická sociologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.

- Holubec, S. 2009a. Válka a moderní světový systém. In: Holubec, L. (ed.). *Válka, mír a politická moc*. Praha: Svoboda Servis.
- Holubec, S. 2009b. *Sociologie světových system. Hegemonie, centra a periferie*. Praha: SLON.
- Horský, J. 2009. Od rétorické figury k analytické kategorii. K vývoji pojmu „kultura“ v dějepisectví 20. století. In: Stročková, L.; Horský, J. (eds.). 2009. *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Howard, M. 1976. *War in European History*. Oxford: Oxford University Press.
- Hroch, M. (ed.). 2007. *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: SLON.
- Hroch, M. 2009. *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha: SLON.
- Hroch, M. 2011. Formování moderního národa v Evropě. In: Novák, M. a kol. 2011. *Úvod do studia politiky*. Praha: SLON.
- Hunt, M., H. 1989. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000 by Paul Kennedy. In: *The Journal of American History* 75 (4): 1285-1286.
- Huntington, S., P. 2001. *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha: Rybka Publishers.
- Chartier, R. 2010. *Na okraji útesu*. Praha: Pavel Mervart.
- Chi-Hsia, R. 1991. *Social Discipline and the Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Childs, J. 2005. Vojenská revoluce I.: Přejít k modernímu válečnictví. In: Townshend, Ch. 2005. *Historie moderní války*. Praha: Mladá fronta.
- Iggers, G., G. 1984. *New Directions in European Historiography*. London: Methuen & Co.
- Janowitz, M. 1977. The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World - Economy in the Sixteenth Century. by Immanuel Wallerstein. In: *The American Journal of Sociology* 82 (5): 1090-1097.
- Jenkins, R. 2002. *Pierre Bourdieu*. London: Routledge. Johnson, P. 1998. *Zrození moderní doby. Devatenácté století*. Praha: Academia.
- Jessop, B. 1990. *State Theory. Putting the Capitalist State in its Place*. Oxford: Polity Press.
- Jessop, B. 2001. *Complexity, Critical Realism, and the Strategic-Relational Approach: Some Comments on the Critique of Political Economy in the Age of Globalization*. Dostupné přes internet na adrese: [http://www.criticalrealism.com/index.php?sitesig=WSCR&page=WSCR_040_WSCR_Archive&subpage=WSCR_020_Authors_F-J], (citováno dne 20. 1. 2012).
- Johnson, D., P. 2008. *Contemporary Sociological Theory. An Integrated Multi-Level Approach*. New York: Springer.
- Kaiser, D. 1989. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000 by Paul Kennedy. In: *The Journal of Modern History* 61 (4): 736-742.
- Kaiser, D. 1990. *Politics and War. Conflicts from Filip II. to Hitler*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kalenda, J. 2010. Vývoj evropských států podle Perryho Andersona. In: *Antropowebzín* 5 (2): 85-94.
- Kalenda, J. 2011a. Teorie sociální moci Michaela Manna. In: *Mezinárodní vztahy* 17 (1): 51-74.
- Kalenda, J. 2011b. Důsledky uzavírání a rozvazování politických koalic: Teoretický model. In: *Sborník prací z mezinárodní Masarykovy konference pro doktorandy a mladé vědecké pracovníky*. Hradec Králové: Magnanimitas.
- Kalenda, J. 2012. Teorie formování evropských států: čtyři teoretické tradice. In: *Historická sociologie* 3 (2): 19-36.
- Kalenda, J.; Karger, T. 2012. Poetika Parsonsovy teorie. In: *Sborník prací z mezinárodní Masarykovy konference pro doktorandy a mladé vědecké pracovníky*, s. 2578-2592. Hradec Králové: Magnanimitas.
- Kalenda, J. 2013a. Víceoborovost v historické sociologii. In: *Sociológia* 45 (3): 128-149.
- Kalenda, J. 2013b. State Formation on the Periphery: Precarious State Building in Silesia. In: Swatzba, M.; Topinka, D. (eds.). *Silesia in sociological perspectives*. V tisku.
- Kalenda, J. 2013c. Sociogeneze přemyslovského knížectví: Teorie Norberta Eliase a raný český stát“. In: *Historická sociologie* 4 (1). V tisku.
- Karger, T. 2012. *Komplexní černé skříňky a co o nich můžeme zjistit*. Nepublikovaný rukopis
- Katznelson, I. 1993. *Marxism and City*. Oxford: Clarendum Press.
- Kegley, Ch., W.; Wittkopf, E. 2006. *World Politics. Trend and Transformation*. London: Thomson, Wodsworth.

- Keller, J. 1995a. *Úvod do sociologie*. Praha: SLON.
- Keller, J. 1995b. *Dvanáct omylů sociologie*. Praha: SLON.
- Keller, J. 2009. *Nejistota a důvěra aneb K čemu je modernitě dobrá tradice*. Praha: SLON.
- Kennedy, P. 1980. *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860 – 1914*. London, Boston: George Allen and Unwin.
- Kennedy, P. 1983. *Strategy and Diplomacy, 1870 – 1945*. London, Boston: George Allen and Unwin.
- Kennedy, P. 1991. *Grand Strategies in War and Peace*. New Haven: Yale University Press.
- Kennedy, P. 1996. *Vzestup a pád velmocí. Ekonomické proměny a vojenské konflikty v letech 1500 – 2000*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kilián, J. 2008. *Město ve válce. Válka v městě. Mělník 1618 – 1648*. České Budějovice: Veduta.
- King, R. 1986. *The State in the Modern Society. New Directions in Political Sociology*. Chatham, New Jersey: Chatham House Publisher, Inc.
- Kiser, E.; Hechter, M. 1991. The Role of General Theory in Comparative-historical Sociology. In: *The American Journal of Sociology* 97 (1): 1-30.
- Kiser, E.; Schneider, J. 1994. Bureaucracy and Efficiency: An Analysis of Taxation in Early Modern Prussia. In: *American Sociological Review* 59 (2): 187-204.
- Kiser, E. 1995. What Can Sociology Theory Predict? A Comment on Collins, Kuran, and Tilly. In: *The American Journal of Sociology* 100 (6): 1611-1615.
- Kiser, E.; Schneider, J. 1995. Rational Choice Versus Cultural Explanations of the Efficiency of Prussian Tax System. In: *American Sociological Review* 60 (5): 787-791.
- Kiser, E.; Drass, K., A.; Brustein, W. 1995. Ruler Autonomy and War in Early Western Europe. In: *International Studies Quarterly* 39 (1): 109-138.
- Kiser, E.; Hechter, M. 1998. The Debate on Historical Sociology: Rational Choice Theory and Its Critics. In: *The American Journal of Sociology* 104 (3): 785-816.
- Kiser, E. 1999. Comparing Varieties of Agency Theory in Economy, Political Science and Sociology. In: *Sociological Theory* 17 (2): 146-170.
- Kiser, E.; Kane, Joshua. 2001. Revolution and State Structure: The Bureaucratization of Tax Administration in Early Modern England and France. In: *The American Journal of Sociology* 107 (1): 183-223.
- Kiser, E.; Kane, J. 2001. Revolution and State Structure: The Bureaucratization of Tax Administration in Early Modern England and France. In: *The American Journal of Sociology* 107 (1): 183-223.
- Kiser, E.; Cai, Y. 2003. War and Bureaucratization in Qin China: Explaining an Anomalous Case. In: *American Sociological Review* 68 (4): 511-539.
- Kiser, E.; Baer, J. 2005. The Bureaucratization of States: Toward an Analytical Weberism. In: Adams, J.; Clemens, S.; Orloff, A., S. (eds.). 2005. *Remaking Modernity: Politics, History, and Sociology*. Duke University Press.
- Kiser, E. 2006. Mann's microfoundations: addressing neo-Weberian dilemmas. In: Hall, J., A.; Schroeder, R (ed.). 2006. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klofáč, J.; Tlustý, V. 1967. *Soudobá sociologie II., teorie průmyslových společností*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Kocka, J. 1984. Theories and Quantification in History. In: *Social Science History* 8 (2): 169-178.
- Koenig, M. 2006. Historical Sociology – Limitations and Perspectives. In: *European Journal of Sociology* 47 (3): 397-406.
- Koch, C., A. 2001. *Causal Explanation, Intentionality, Determinism, and Prediction*. Dostupné přes internet na adrese:
[http://www.criticalrealism.com/index.php?sitesig=WSCR&page=WSCR_040_WSCR_Archive&subpage=WSCR_030_Authors_K-O], (citováno dne 20. 1. 2012).
- Kořáková, L. 1999. *Metafyzický horor*. Praha: Mladá fronta.
- Konopásek, Z. 1996a. Text a textualita v sociálních vědách. Část první – teoretické motivace. In: *Biograf* 7: 19 odst.
- Konopásek, Z. 1996b. Text a textualita v sociálních vědách. Část druhá – metodologické motivace. In: *Biograf* 8: 31 odst.
- Konopásek, Z. 1997. Text a textualita v sociálních vědách. Část třetí – reflexivní motivace. In: *Biograf* 9: 15 odst.

- Kovář, M. 2004. *Velká Británie v éře Roberta Walpola. K vývoji britského státu a britské společnosti v první polovině 18. století*. Praha: ISV nakladatelství.
- Královcová, M. 2010. Stát a společnost pohledem Emila Lederera. In: *Historická sociologie* 3 (1): 103-117.
- Krejčí, J. 2002. *Postižitelné proudy dějin*. Praha: SLON.
- Krejčí, O. 1997. *Mezinárodní politika*. Praha: Victoria Publishing.
- Kučera, M. 2011. *Kultura v českých dějinách 19. století*. Praha: Academia.
- Kuhn, T. 1970. Logic of Discovery or Psychology of Research? In: Lakatos, I.; Musgrave, A. (eds.). 1970. *Criticism and the Growth of Knowledge. Proceedings of the International Colloquium in the Philosophy of Science, London 1965*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuhn, T. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh.
- Kumar, K. 2009. Historical Sociology. In: Turner, B., S. (ed.). *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Kupchan, Ch., A. 1989. Empire, Military Power, and Economic Decline. In: *International Security* 13 (4): 36-53.
- Lachmann, R. 1989. Elite Conflict and State Formation in 16.th – 17.th Century England and France. In: *American sociological review* 54 (2): 141-162.
- Lakatos, I. 1970. Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. In: Lakatos, I.; Musgrave, A. (eds.). 1970. *Criticism and the Growth of Knowledge. Proceedings of the International Colloquium in the Philosophy of Science, London 1965*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakatos, I. 1978. *The Methodology of Scientific Research Programmes. Philosophical Papers. Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lasch, Ch. 1985. Historical Sociology and Myth of Maturity. Norbert Elias's „Very Simple Formula“. In: *Theory and Society* 14 (5): 705-720.
- Latour, B. 1998. *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lattimore, O. 1962. *Studies in Frontier History. Collected Papers*. London: Oxford University Press.
- Laudan, L. 1984. *Science and Values*. Berkeley, Calif.: University of California Press,
- Lawson, T. 1997. *Economics and Reality*. London: Routledge.
- Lawson, G. 2006. The Promise of Historical Sociology in International Relations. In: *International Studies Review* 8 (3): 397-423.
- Lawson, G. 2007. Historical Sociology in International Relations: Open Society, Research Programme and Vocation. In: *International Politics* 44 (3): 343-368.
- Lawson, G.; Shilliam, R. 2010. Sociology and International Relations: Legacies and Prospects. In: *Cambridge Review of International Affairs* 23 (1): 69-86.
- Layder, D. 2006. *Understanding Social Theory*. London: Sage.
- Leduc, J. 2005. *Historici a čas. Konceptie, otázky, diela*. Bratislava: Kaligram.
- Lenski, G. 1970. *Human societies*. New York: McGraw-Hill.
- Lenski, G. 1988. The Sources of Social Power. Vol. 1, A History of Power from the Beginning to A. D. 1760 by Michael Mann. In: *European Sociological Review* 4 (1): 90-92.
- Lenski, G. 2005. *Ecological-Evolutionary Theory. Principles and Applications*.
- Levy, J., S.; Thompson, W., R. 2011. *The Arc of War. Origins, Escalation, and Transformation*. Chicago. University of Chicago Press.
- Li, J. 2002. State Fragmentarization: Toward a Theoretical Understanding of the Territorial Power of the State. In: *Sociological Theory* 20 (2): 139-156.
- Lichbach, M., I.; Zuckerman, A., S. 2009. Paradigms and Pragmatism. Comparative Politics during the Past Decade. In: Lichbach, M., I.; Zuckerman, A., S. 2009. (eds.). *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Loužek, M. 2005. *Max Weber*. Praha: Karolinum.
- Luhmann, N. 1992. „The Direction of Evolution“. In: Haferkamp, H.; Smelser, N. (ed.). *Social Change and Modernity*. Berkeley: University of California: Press.
- Lužný, D. 2012. Vytváření sociologické teorie náboženství. In: *Sociální studia* 9 (1): 93-118.
- Lynn, A., J. 1991. Clio in Arms: The Role of Military Variable in Shaping History. In: *The Journal of Military History* 55 (1): 83-95.
- MacRae, D., G. 1975. „Chains of History“. In: *New Society* 31 (1): 269-270.

- Mahan, A., T. 1918. *The Influence of Sea Power Upon History, 1660 - 1783*. Boston: Little Brown and Company.
- Mahoney, J. 2004. Revisiting General Theory in Historical Sociology. In: *Social Forces* 83 (2): 459-489.
- Machačová, J.; Matějček, J. 2010. *Nástin sociálního vývoje českých zemí*. Praha: Karolinum.
- Malia, M. 2009. *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*. Brno: CDK.
- Manicas, P. 1998. A Realist Social Science. In: Archer, M.; Bhaskar, R.; Collier, A. (eds.). 1998. *Critical Realism. Essential Readings*. London: Routledge.
- Mann, M. 1984. The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results. In: *Archives européennes de sociologie* 25 (1): 185-213.
- Mann, M. 1986. *The Sources of Social Power. Vol. I.: A History of Power from Beginning to AD 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. 1988. *States, War and Capitalism. Studies in Political Sociology*. Oxford University Press.
- Mann, M. 1988b. European Development: Approaching a Historical Explanation. In: Baechler, J.; Hall, J., A.; Mann, M. (eds.). *Europe and the Rise of Capitalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Mann, M. 1990. The Modern World-System, III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s. by Immanuel Wallerstein. In: *Contemporary Sociology* 19 (2): 196-198.
- Mann, M. 1991. Coercion, Capital, and European States AD 990 – 1990 by Ch. Tilly. In: *The American Journal of Sociology* 96 (6): 1260-1261.
- Mann, M. 1993. *The Sources of Social Power. Vol. II.: The Rise of Classes and Nation-States, 1760 – 1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. 1994. In Praise of Macro-Sociology: A Reply to Goldthorpe. In: *British Journal of Sociology* 45 (1): 37-54.
- Mann, M. 2003. *Incoherent Empire*. London: Verso.
- Mann, M. 2004. *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. 2005a. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M; Macfarlane, A. 2005b. *Interview of Michael Mann by Alan MacFarlane*. 18. 7. 2005. Dostupné přes internet na adrese: [http://www.alanmacfarlane.com/DO/filmshow/mann_fast.htm] (citováno 1. 9. 2009).
- Mann, M. 2006. The source of social power revisited: a response to criticism. In: Hall, J., A.; Schroeder, R (eds.). 2006. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahoney, J. 2000. Path Dependence in Historical Sociology. In: *Theory and Society* 29 (2): 501-554.
- Mahoney, J.; Rueschemeyer, D. (ed.). 2003. *Comparative Historical Analysis in the Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahoney, J. 2003. Strategies of Causal Assessment in Comparative Historical Analysis. In: Mahoney, J.; Rueschemeyer, D. (ed.). 2003. *Comparative Historical Analysis in the Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahoney, J.; Thelen, K. 2010. A Theory of Gradual Institutional Change. In: Mahoney, J.; Thelen, K. (eds.). 2010. *Explaining Institutional Change, Ambiguity, Agency and Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marcovich, A.; Shinn, T. 2011. Where is Disciplinary Going? Meeting on the Borderland. In: *Social Science Information* 50 (3/4): 582-606.
- March, J.; Olesen, J. 1989. *Rediscovering Institutions*. New York: The Free Press.
- Marshall, T., H. 1949. Citizenship and Social Class. In: Marshall, T., H. 1963. *Sociology at the Crossroads and Other Essays*. London: Heinemann.
- Martucelli, D. 2008. *Sociologie modernity*. Brno: CDK.
- Marx, K. 1949. *Osmnáctý Brumaire Ludvíka Bonaparta*. Praha: Svoboda.
- Marx, K. 1973. *Grundrise: Foundations of the Critique of Political Economy*. Penguin Books Ltd.
- Marx, K.; Engels, B. 1952. *Německá ideologie*. Praha: Svoboda.
- Marx, K.; Engels, B. 1963. *Spisy, sv. 13. Předmluva ke kritice politické ekonomie*. Praha: SPNL.
- Masterman, M. 1970. The Nature of Paradigm. In: Lakatos, I.; Musgrave, A. (eds.). 1970. *Criticism and the Growth of Knowledge. Proceedings of the International Colloquium in the Philosophy of Science, London 1965*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McAdam, D.; Tarrow, S.; Tilly, Ch. 2001. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

- McAdam, D.; Tarrow, S.; Tilly, Ch. 2009. Comparative Perspectives on Contentious Politics. In: Lichbach, M., I.; Zuckerman, A., S. 2009. (eds.). *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCracken, G. 1988. *Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana University Press.
- McGrew, A. 1995. The State in Advanced Capitalist Societies: In: Allen, J.; Braham, P.; Lewis, P. (eds.). *Political and Economic Forms of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- McKinder, H., J. 1904. The Geographical Pivot of History. In: McKinder, H., J. 1996. *Democratic Ideals and Reality*. Washington, DC.: National Defence University Press.
- McNeill, W., H. 1969. *History of Western Civilization*. A handbook. Chicago: University of Chicago Press.
- McNeill, W., H. 1982. *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. Chicago: The University of Chicago Press.
- McNeill, W., H. 1992. Coercion, Capital, and European States AD 990 – 1990 by Ch. Tilly. In: *The Journal of Modern History* 64: 583 – 584.
- Mearsheimer, J. 1988. Numbers, Strategy, and the European Balance. In: *International Security* 12 (4): 174-185.
- Mearsheimer, J. 2001. *Tragedy of Great Politics*. New York: Norton & Company.
- Merton, R., K. 2000. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: SLON.
- Mennell, S. 1989. *Norbert Elias: Civilization and the Human Self-Image*. Oxford: Basil Blackwell.
- Migdal, J., S. 2001. *State in Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Migdal, J., S. 2009. Researching the State. In: Lichbach, M., I.; Zuckerman, A., S. 2009. (eds.). *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, P. 1998. *Transformation of Patriarchy in the West, 1500 – 1900*. Indianapolis: Indiana University Press.
- Miliband, R. 1983. *Class Power and State Power*. London: Verso.
- Mills, Ch., W. 1968. *Sociologická imaginace*. Praha: Mladá fronta.
- Mitchell, T. 1999. Society, Economy, and the State Effect. In: Steinmetz, G. (ed.). 1999. *State/Culture: State Formation after the Cultural Turn*. New York: Cornell University Press.
- Modelski, G.; Thomson, W. R. 1988. *Seapower in global politics, 1494-1993*. Seattle: University of Washington Press.
- Monod, P., K. 1999. *The Power of Kings. Monarchy and Religion in Europe, 1585 – 1715*. New Haven, London: Yale University Press.
- Moore, B. jr. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Moore, B., jr. 1988. The Sources of Social Power. Volume 1.: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760 by Michael Mann. In: *History and Theory* 27(2): 169-177.
- Morgenthau, H., J. (1948) 2006. *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*. Revised by Thomas, K., W; Clinton, W., D. Boston: McGraw-Hill.
- Moscovici, S. 1981. „On Social Representations.“ In: Forgas, J. (ed.). *Social Cognition*. New York: Academic Press.
- Mouzelis, N., S. 1995. *Sociological theory. What Went Wrong? Diagnosis and Remedies*. London: Routledge.
- Mouzelis, N., S. 2008. *Modern and Postmodern Social Theorizing. Bridging the Divide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mumford, L. 1947. *Technika a civilizace*. Praha: Práce.
- Mumford, L. 1961. *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. San Diego: Harcourt Inc.
- Mumford, L. 1967. *The Myth of the Machine*. London: Secker & Wardburg.
- Mumford, L. 1971. *The Pentagon of Power*. London: Secker & Wardburg.
- Nairn, T. 1977. *The Break up of Britain*. London: New Left Books.
- Nexon, D. 2001. Which Historical Sociology? A Response to Stephen Hobden's Theorising the International System. In: *Review of International Studies* 27 (2): 273-280.
- Německý, M. 2006. Pojetí sociální komunity u Talcotta Parsonse. In: Šubrt, J. (ed.). 2006. *Talcott Parsons a jeho přínos soudobé sociologické teorii*. Praha: Karolinum.
- Německý, M. 2007. Historická sociologie Talcotta Parsonse. In: Šubrt, J. (ed.). 2007. *Historická sociologie. Teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.

- Noiriel, G. 2012. *Úvod do sociohistorie*. Praha: SLON.
- North, D., C.; Thomas, R, P. 1973. *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D., C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D., C. 1994. Vývoj ekonomické výkonnosti v čase. In: Jonáš, J. (ed.). *Oslava ekonomie. Přednášky laureátů Nobelovy ceny za ekonomii*. Praha: Academia.
- Novicow, J. 1911. *War and its Alleged Benefits*. New York: H. Holt and Company.
- O'Brien, P. 1982. European Economic Development: The Contribution of the Periphery. In: *Economic History review* 35 (1): 1-18.
- Olson, M. 1965. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Olson, M. 1982. *The Rise and Decline of the Nations. Economic Growth, and Social Rigidities*. New Haven and London: Yale University Press.
- Oppenheimer, F. (1906). 1975. *The State*. New York: Free Life Editions.
- Ortega y Gasset, J. 1993. *Evropa a idea Národa*. Praha: Mladá fronta.
- Papp, D., S. 1991. *Contemporary International Relations. Frameworks for Understanding*. New York. Macmillan Publishing Company.
- Parker, G. 1977. *The Dutch Revolt*. Ithaca. New York: Cornell University Press.
- Parker, G. 1988. *The Military Revolution and the Rise of the West*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parsons, T. 1937. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: McGraw-Hill.
- Parsons, T. (1951). 1954. *The Social System*. New York: Free Press.
- Parsons, T. 1960. „Some Reflections on the Institutional Framework of Economic Development“. In: Parsons, T. 1960. *Structures and Process in Modern Societies*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Parsons, T. 1964. Evolutionary Universals in Society. In: *American Sociological Review* 29 (2): 339-357.
- Parsons, T. 1966. „Full Citizenship for Negro American?“ In: Parsons, T.; Clark, K. (ed.). 1966. *The Negro American*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Parsons, T. (1966). 1971a. *Společnosti: vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Parsons, T. 1971b. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Patomäki, H. 2002. *After International Relations. Critical realism and the (re)construction of world politics*. London: Routledge.
- Petrusek, M. 1990. Spor o teorii strukturace Anthonyho Giddense v západní sociologii. In: *Sociologický časopis* 26 (5): 375-391.
- Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Petrusek, M. 2012. *České sociální vědy v exilu*. Praha: SLON.
- Pierson, P. 2003. Big, Slow Moving, and...Invisible. Macrosocial Processes in the Study of Comparative Politics. In: Mahoney, J.; Rueschemeyer, D. (eds.). 2003. *Comparative Historical Analysis in the Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poggi, G. 1978. *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Poggi, G. 1990. *The State: Its Nature, Development, and Prospects*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Poggi, G. 2001. *Forms of Power*. Cambridge: Blackwell.
- Poggi, G. 2003. The Formation of the Modern State and Institutionalization of Rule. In: Delanty, G.; Isin, E., F. 2003. *Handbook of Historical Sociology*. London: Sage Publications.
- Poggi, G. 2006a. Political Power un-manned: a defence of Holy Trinity from Mann's military attack. In: Hall, J., A.; Schroeder, R (eds.). 2006. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poggi, G. 2006b. Theories of State Formation. In: Nash, K.; Scott, A. (eds.). *The Blackwell Companion to Political Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Polanyi, K. 2006. *Velká transformace*. Praha: CDK.
- Pomeranz, K. 2001. *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press.

- Popper, K., R. 1997. *Logika vědeckého bádání*. Praha: Oikoymenh.
- Porter, B. 1994. *War and Rise of the State. Military Foundations of Modern Politics*. New York: Free Press.
- Poulantzas, N. 1978. *State, Power, Socialism*. London: NLB.
- Quigley, C. 1979. *The Evolution of Civilizations. An Introduction to Historical Analysis*. Indianapolis: Liberty Foundations.
- Radder, H. 1997. Philosophy and History of Science: Beyond Kuhnian Paradigm. In: *Studies in History and Philosophy of Science* 28 (4): 633-655.
- Ragin, Ch.; Chirot, D. 1984, The World System of Immanuel Wallerstein: Sociology nad Politics as History. In: Skopcol, T. (ed.). 1984. *Vision nad Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rasmussen, P., C. 2007. Novější doba: 1523 – 1720. In: Busck, S.; Poulsen, H. (eds.). *Dějiny Dánska*. Praha: NLN.
- Reed, I. 2011. *Interpretation and Social Knowledge. On the Use of Theory in the Human Sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Reinhard, W. (ed.). 1996. *Power Elites and State Building*. Oxford: Clarendon Press.
- Remeneyi, J., V. 1979. „Core demi-core interaction: toward a general theory of disciplinary and sub-disciplinary growth. In: *History of Political Economy* 11 (1): 30-63.
- Reynolds, D. 1989. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000 by Paul Kennedy. In: *The Historical Journal* 32 (2): 475-487.
- Rex, J. 1961. *Key Problems in Sociological Theory*. London: Routledge.
- Ricouer, P. 1978. Explanation and Understanding. On Some Remarkable Connections Among the Theory of the Text, Theory of Action, and Theory of History. In: Reagan, C., E.; Stewart, D. (eds.). *The Philosophy of Paul Ricouer: An Anthology of His Work*. Boston: Bacon Press.
- Ritzer, G. 1975. *Sociology: A Multiple Paradigm Science*. Boston: Allyn and Bacon.
- Ritzer, G. 1981a. *Toward an Integrated Sociological Paradigm: The Search for an Exemplar and an Image of the Subject Matter*. Boston: Allyn and Bacon
- Ritzer, G. 1981. Paradigm Analysis in Sociology. Clarifying the Issues. Comment on Eckberg and Hill. In: *American Sociological Review* 46 (1) 245-248.
- Ritzer, G. 1988. Sociological Metatheory: A Defense of a Subfield by Delineation of its Parameters. In: *Sociological Theory* 6 (fall): 187-200.
- Ritzer, G. 1989. Sociology of Work: A Metatheoretical Analysis. In: *Social Forces* 67 (3): 593-604.
- Ritzer, G. 1990. Metatheorizing in Sociology. In: *Sociological Forum* 5 (1): 3-15.
- Ritzer, G. 1991. The Recent History and Emerging Reality of American Sociological Theory: A Metatheoretical Integration. In: *Sociological Forum* 6 (2): 269-287.
- Ritzer, G. 2001. *Explorations in Social Theory. From Metatheorizing to Rationalization*. London: Sage Publications.
- Ritzer, G. 2008. *Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill Companies, Inc.
- Ritzer, G.; Gindoff, P. 1992. Methodological Relationism: Lessons For and From Social Psychology. In: *Social Psychology Qarterly* 55 (2): 128-140.
- Ritzer, G.; Zhao, S.; Murphy, J. 2006. Metatheorizing in Sociology. The Basic Parameters and the Potential Contributions of Postmodernism. In: Turner, J., H. (ed.). 2006. *Handbook o Sociological Theory*. New York: Springer.
- Roberts, M. 1967. The Military Revolution 1560-1660. In: Roberts, M. 1967. *Essays in Swedish History*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Rokkan, S. 1975. Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations Within Europe. In: Tilly, Ch. (ed.). 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Rokkan, S.; Urwin, R., D. 1983. *Economy, Territory, Identity. The Politics of West European Peripheries*. London: Sage.
- Rosenberg, J. 1994. *The Empire of Civil Society. A Critique of the Realist Theory of International Relations*. London: Verso.
- Rosenberg, J. 2002. *The Follies of Globalization Theory: Polemical Essays*. London: Verso.
- Rosenberg, J.; Lawson, G.; Hobson, j. 2010. Historical Sociology. In: Danemark, R. (ed.). 2010. *The International Studies Encyclopaedia*. London: Wiley-Blackwell.

- Ross, M., H. 2009. Culture in Comparative Political Analysis. In: Lichbach, M., I.; Zuckerman, A., S. 2009. (eds.). *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, G., A. 1983. *A Treatise on Social Theory. Volume 1.: The Methodology of Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, G., A. 1989. *A Treatise on Social Theory. Volume 2.: Substantive Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, G., A. 1997. *A Treatise on Social Theory. Volume 3.: Applied Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russel, B. 1986. The Forms of Power. In: Lukes, S. (ed.). 1986. *Power*. Oxford: Blackwell.
- Řepa, M. 2006. *Poetika českého dějepisectví*. Brno: Host.
- Sachsenmaier, D. 2011. *Global Perspectives on Global History. Theories and Approaches in a Connected World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sampson, S., F. 1984. The Formation of European National States, the Elaboration of Functional Interdependence Networks, and the Genesis of Modern Self-Control. In: *Contemporary Sociology* 13 (1): 22-27.
- Sanderson, S., K. 1988. Neo-Weberian Revolution: A Theoretical Balance Sheet. In: *Sociological Forum* 3 (2): 307-314.
- Sanderson, S., K. 1990. *Social Evolutionism: A Critical History*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sanderson, S., K. 1995. *Social Transformations: A General Theory of Historical Development*. Oxford: Blackwell.
- Sanderson, S., K. 2006. *Evolutionism and Its Critics: Deconstructing and Reconstructing an Evolutionary Interpretation of Human Society*. Boulder: Paradigma Publishers.
- Sayer, A. 2000. *Realism and Social Science*. London: Sage.
- Sayer, A. 2010. *Method in Social Science. A Realist Approach*. London: Routledge.
- Scott, R., W. 1995. *Institutions and Organizations*. Thousand Oaks: Sage.
- Searle, J. 1995. *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press.
- Sewell, W., H. Jr. 2005. The Political Unconscious of Social and Cultural History, or Confessions of a Former Quantitative Historian. In: Steinmetz, G. (ed.). 2005. *The Politics of Method in the Human Science. The Positivism and its Epistemological Others*. Durham: Duke University Press.
- Shannon, T., R. 1989. *An Introduction to World System Perspective*. Boulder, Colorado: Westview.
- Shaw, M. (ed.). 1984. *War, State, and Society*. London: Macmillan.
- Shimko, Keith, L. 2008. *Interantional Relations. Perspectives and Controversies*. Boston, New York: Houghton Mifflin Company.
- Schroeder, R. 2006. Introduction: the IEMP model and its critics. In: Hall, J., A.; Schroeder, R (ed.). 2006. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press,
- Schulze, H. 2003. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: Nakladatelství lidové noviny.
- Sibeon, R. 2004. *Rethinking Social Theory*. London: Sage.
- Singer, D. (ed.). 1979. *Explaining War*. Beverly Hills, California: Sage Publications.
- Sirůček, P.; a kol. 2007. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie. Vývoj, současnost, výhledy*. Praha: Melandrium.
- Sjoberg, G. 1960. *The Preindustrial City*. Glencoe: The Free Press.
- Skhlar, J., N. 1987. The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760 by Michael Mann. In: *Journal of Interdisciplinary History* 18 (2): 331-332.
- Skocpol, T. 1977. Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique. In: *American Journal of Sociology* 82 (5).
- Skocpol, T. 1979. *States and Social Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, T.; Brian, D. 1980. The Development of the Modern State: A Sociological Introduction by Gianfranco Poggi. In: *The Journal of Modern History* 52 (2): 300-302.
- Skocpol, T. 1987. The Nation State and Violence: Volume Two of Contemporary Critique of Historical Materialism. By Anthony Giddens. In: *Social Forces* 66 (1): 294-296.
- Skovajsa, M. 2008. Když sociologie potkala historii: Charles Tilly (1929-2008). In: *Sociologický časopis* 69 (4): 800-806.
- Smelser, N., J. 1959. *Social Change in the Industrial Revolution*. London: Routledge.

- Smelser, N., J. 1976. *Comparative Methods in the Social Changes*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Smelser, N., J.; Haferkamp, H. (ed.). 1992. *Social Change and Modernity*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Smith, A., D. 1976. *Social Change. Social Theory and Historical Processes*. London, New York: Longman.
- Smith, A., D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, D. 1991. *The Rise of Historical Sociology*. Philadelphia: Temple University Press.
- Smith, D. 2001. *Norbert Elias and Modern Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Dehli: Sage Publications.
- Smith, D. 2006. Historická sociální teorie. In: Harrington, A. (ed.). *Moderní sociální teorie*. Praha: Portál.
- Somers, M. 1996. "Where is Sociology after the Historic Turn? Knowledge, Culture, and Historical Epistemologies." In: McDonald, T., J. (ed.). 1996. *The Historical Turn in Social Science*. Michigan, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Sonescher, M. 1991. Coercion, Capital, and European States AD 990 – 1990 by CH. Tilly. In: *The Economic History Review, New Series* 44: 749 – 750.
- Sorokin, P., A. 1925. *The Sociology of the Revolution*. New York: Howard Fertig.
- Sorokin, P., A. 1928. *Contemporary Social Theories*. New York, Evanston and London: Harper Torchbooks.
- Sorokin, P., A. 1959. *Social and Cultural Mobility*. London: The Free Press of Glencoe.
- Sørensen, G. 2005. *Stát a mezinárodní vztahy*. Praha: Portál.
- Spencer, H. 1898. *O studiu sociologie*. Praha: Josef Pelcl.
- Spencer, H. 1901. *Filosofie souborná*. Praha: Jan Laichter.
- Spruyt, H. 2007. War, Trade, and State Formation. In: Boix, C.; Stokes, S., C. (eds.). 2007. *The Oxford Handbook of Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Spybey, T. 1997. The State as a European Creation. In: Spybey, T. (ed.). 1997. *Britain in Europe. An Introduction to Sociology*. London, New York: Routledge.
- Stark, R.; Bainbridge, W., S. 1996. *A Theory of Religion*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Stark, R.; Finke, R. 2000. *Act of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley, California: University of California Press.
- Stave, M., B. 1998. A Conversation with Charles Tilly: Urban History and Urban Sociology. In: *Journal of Urban History* 24: 184-225.
- Steinmetz, S. R. 1907. *Die Philosophie des Krieges*. Leipzig.
- Steinmetz, G. 1998. Critical Realism and Historical Sociology. A Review Article. In: *Comparative Study of Society and History* 40 (1): 170-186
- Steinmetz, G. (ed.). 1999. *State/Culture: State Formation after the Cultural Turn*. New York: Cornell University Press.
- Steinmetz, G. 2005. Scientific Authority and the Transition to Post-Fordism: the Plausibility of Positivism in U.S. Sociology since 1945. In: Steinmetz, G. (ed.). *The Politics of Method in the Human Science. The Positivism and its Epistemological Others*. Durham: Duke University Press.
- Steinmetz, G. 2007. Transdisciplinarity as a Non-imperial Encounter: For an Open Sociology. In: *Thesis Eleven* 91 (1): 48-65.
- Steinmetz, G. 2011. Bourdieu, Historicity, and Historical Sociology. In: *Cultural Sociology* 5 (1): 45-66.
- Stinchcombe, A., L. 1968. *Constructing Social Theories*. New York: Harcourt Brace.
- Stinchcombe, A., L. 1981. The Growth of the World System. In: *The American Journal of Sociology* 87 (6): 1389-1395.
- Stinchcombe, A., L. 1991. Autonomy Makes the State More Predictable. In: *Contemporary Sociology* 20 (1): 178 – 179.
- Strayer, J., R. 1970. *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Strayer, J., R. 1971. *Medieval Statecraft and the Perspectives of History*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Strøm-Olsen, R. 1998. Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe. by Thomas Ertman. In: *The Sixteenth Century Journal* 29 (1): 119-121.
- Sweezy, P., M. 1946. *The Theory of Capitalist Development*. London: D. Dobson.

- Sweezy, P., M. 1950. „The Transition from Feudalism to Capitalism“. In: *Science and Society* (1): 134-156.
- Szakolczai, Á. 2000. *Reflexive Historical Sociology*. London, New York: Routledge.
- Szakolczai, Á. 2003. *The Genesis of Modernity*. London, New York: Routledge.
- Šubrt, J. 1996. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Karolinum.
- Šubrt, J. 2001. *Postavy a problémy současné teoretické sociologie. Sociologické teorie druhé poloviny 20. století*. Praha: ISV nakladatelství.
- Šubrt, J. (ed.). 2006. *Talcott Parsons a jeho přínos soudobé sociologické teorii*. Praha: Karolinum.
- Šubrt, J. 2007a. Norbert Elias a jeho dílo O procesu civilizace. In: Šubrt, J. (ed.). *Historická sociologie. Teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk s.r.o.
- Šubrt, J. 2007b. Anthony Giddens: Teorie strukturace, teorie modernity. In: Šubrt, J. (ed.). *Soudobá sociologie I. Teoretické koncepce a jejich autoři*. Praha: Karolinum.
- Šubrt, J. 2008a. „Dialog mezi hluchými“? K problematice vztahu sociologie a historie. In: *Sociologický časopis* 44 (5): 969-988.
- Šubrt, J. 2008b. Mikrosociální základy makrosociologie v podání Randall Collinse. In: Šubrt, J. (ed.). 2008. *Soudobá sociologie II. (Teorie sociálního jednání a sociální struktury)*. Praha: Karolinum.
- Šubrt, J. 2011. *Aktér, jednání a struktura v mikrodimezi a makrodimezi sociální reality. Příspěvek k teoretickým diskusím v soudobé sociologii*. Praha: Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky.
- Takahashi, A. 1952. The Transition from Feudalism to Capitalism. In: *Science and Society* (4): 314-354.
- Tawney, R., H. 1926. *Religion and the Rise of Capitalism. A Historical Study*. London and Aylesbury: Hasell, Watson & Viney, Ld.
- Teschke, B. 2003. *Myth of 1648: Class, Geopolitics and Making of Modern International Relations*. London: Verso.
- Teschke, B. 2004. The Origins and Evolution of the European State-System. In: Brown, W.; Bromley, S.; Althrege, S. (eds.). 2004. *Ordering the International: History, Change, and Transformation*. London, Chicago: Pluto press.
- Teschke, B. 2010. Revisiting the „War-Makes-States“ Thesis: War, Taxation, and Social Property Relations in Early Modern Europe. In: Asbach, O.; Schröder, P. (eds.). 2010. *War, the State and Interantional Law in Seventeenth-Century Europe*. Faruham, Burlington: Ashagate Publishing Limited.
- Therborn, G. 1978. *What does the Ruling Class do when it Rules?* London: NLB.
- Thomas, G., M.; Meyer, J., W. 1984. The Expansion of State. In: *Annual Review of Sociology* 10 (1): 461-482.
- Thomas, K. 1975. „Jumbo History.“ In: *The New York Review of Books* (4): 26-28.
- Thompson, E., P. 1968. *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Thompson, W., R. 1988. *On Global War: Historical-Structural Approaches to World Politics*. Columbia: Univerity of South California Press.
- Tilly, Ch. (ed.). 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Tilly, Ch. 1975a. Reflection on the History of European State-making. In: *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Tilly, Ch. 1975b. Western State-Making anf Theories of Political Transforamtion. In: *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Tilly, Ch. 1977. The Historical Analysis of Political Processes. In: Deutsch, K. (ed.). 1977. *Methods of Political Behavior Research: A Handbook*. New York: Free Press.
- Tilly, Ch. 1978. *From Mobilization to Revolution*. Reading (Mass.): Addison-Wesley Publishing Company.
- Tilly, Ch. 1981. *As Sociology Meets History*. New York: Academic Press.
- Tilly, Ch. 1985a. War Making and State Making as Organized Crime. In: Evans, P.; Rueschemeyer, D.; Skocpol, T. (ed.). *Bringing the State Back in*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, Ch. 1985b. *The Big Structures, Large Processes, Huge Comparisions*. New York: Russell Sage Foundation.
- Tilly, Ch. 1986. Space for Capital, Space for States. In: *Theory nad Society* 15: 301-309.
- Tilly, Ch. 1987. *Power History*. In: *Contemporary Sociology* 16 (5): 630-631.
- Tilly, Ch. 1989a. Geography of European Statemaking and Capitalism since 1500. In: Genovese, E., Hochberg, L., (ed.). *Geografic Perspective in History*. Oxford: Blackwell.
- Tilly, Ch. 1989b. Cities and States in Europe. In. *Theory and Society* 18: 563-584.

- Tilly, Ch. 1992. *Coercion, Capital, and European States AD 990 – 1992*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Tilly, Ch. 1993. *European Revolutions, 1492 – 1992*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Tilly, Ch. 1995. To Explain Political Processes. In: *American Journal of Sociology* 100 (6): 1594-1610.
- Tilly, Ch. 2005. *Biographical Information: Charles Tilly*. Dostupné přes internet na adrese [http://www.sociology.columbia.edu/pdf-files/tilly.pdf], (citováno 4. 9. 2008).
- Tilly, Ch. 2001. The Rise and Decline of the State by Martin van Creveld. In: *American Historical Association* 106 (2): 539.
- Tilly, Ch. 2006. *Politika kolektivního násilí*. Praha: SLON.
- Tilly, Ch. 2007. *Charles Tilly interview: Concept and State Formation*. Video Interview 15. 12. 2007. Dostupné přes internet na adrese: [http://www.youtube.com/watch?v=b51Dkbh8XCA&feature=related], (citováno 8. 9. 2008).
- Tin-bor Hai, Victoria. 2005. *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toby, J. 1972. Parsons's Theory of Social Evolution. In: *Contemporary Sociology* 1 (5): 395-401.
- Todorov, T. 1996. *Dobytí Ameriky: problém druhého*. Praha: Mladá fronta.
- Toynbee, A. 2001. *Lidstvo a matka Země*. Praha: Práh.
- Trnka, T. 1917. *Filosofický problém války*. Praha: Jan Laichtera.
- Třeštík, D. 1987. Pád Velké Moravy. In: *Typologie raně feudálních slovanských států*. Praha: Ústav československých a světových dějin.
- Třeštík, D. 1999. *Mysli Dějiny*. Praha, Litomyšl: Paseka.
- Tschannen. O. 1991. the Secularization Paradigma: A Systematization. In: *Journal of the Scientific Study of Religion* 30 (4): 395-415.
- Turner, J., H. 1986. *The Structure of Sociological Theory*. Illinois: The Dorsey Press.
- Turner, J., H. 1988. *A Theory of Social Interaction*. Stanford, Calif.: Stanford Univesity Press.
- Turner, J., H.; Dolch, N., A. 1994. Classical Statements on Geopolitics and the Aftermath of War. In: *Sociological Inquiry* 64 (1): 91-102.
- Turner, J., H. 2002. *Face to Face. Toward a Sociological Theory of Interpersonal Behavior*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Turner, J., H. 2010a. *Theoretical Principles in Sociology, vol. 1. Macrodynamics*. New York: Springer.
- Turner, J., H. 2010b. *Theoretical Principles in Sociology, vol. 2. Microdynamics*. New York: Springer.
- van Creveld, M. 1989. *The Technology and War: From 2000 B.C. to the Present*. London: Collier MacMillan.
- van Creveld, M. 1991. *The Transformation of War*. New York Free Press.
- van Creveld, M. 1999. *The Rise and Decline of the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Creveld, M. 2007. Technika a válka I. Do roku 1945. In: Townshend, Ch. 2007. *Historie moderní války*. Praha: Mladá Fronta.
- van Krieken, R. 2001. Norbert Elias and Process Sociology. In: Ritzer, G.; Smart. B. 2003. *Handbook of Social Theory*. London: Sage Publications.
- Veblen, T. 1914 (1946). *The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts*. New York: Viking Press.
- Veselý, Z. 2007. *Dějiny mezinárodních vztahů*. Plzeň. Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.
- Veyne, P. *Jak se píšou dějiny*. Paraha: Pavel Mervart.
- Vido, R. 2011. *Konec velkého vyprávění? Teorie sekularizace v sociologické perspektivě*. Brno: CDK.
- Vincent, A. 1987. *Theories of the State*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wad, P. 2001. Critical realism and Comparative Sociology. Dostupné přes internet na adrese: [http://www.criticalrealism.com/index.php?sitesig=WSCR&page=WSCR_040_WSCR_Archive&subpage=WSCR_050_Authors_U-Z], (citováno dne 20. 1. 2012).
- Wagner, P. 2001. *A History and Theory of the Social Sciences*. London: Sage Publications.
- Wallace, W. 2000. Metatheory. In: Borgata, E., F.; Montgomery, R., J., V. (eds.). 2000. *Encyclopedia of Sociology*. New York: Macmillan Referenace USA.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System. I.: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York, London: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1979. *The capitalist world-economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Wallerstein, I. 1980. *The Modern World-System II.: Mercantilism and Consolidation of the European World Economy 1600-1750*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1983a. *Historical Capitalism*. London: Verso.
- Wallerstein, I. 1983b. Economic Development: A Comment on O'Brien. In: *The Economic History Review* 36 (4): 580-583.
- Wallerstein, I. 1984. *The Politics of the World Economy. The states, the movements, and the civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. 1989. *The Modern World-System III.: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1992. Before European Hegemony: The World System, 1250-1350 A.D. by Janet L. Abu-Lughod. In: *International Journal of Middle East Studies* 24(1): 128-131.
- Wallerstein, I. 2000. *The Essential Wallerstein*. New York: The New Press.
- Wallerstein, I. 2004. *World-system analysis: An Introduction*. Durham, North California: Duke University Press.
- Walt, S. 1990. *The Origins of Aliances*. Ithaca, New York: Cornell University Press. Waltz, K., N. 1979. *Theory o International Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Wan, P., Y.-z. 2011. *Reframing the social. Emergentist systemism and social theory*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Wan, P., Y.-z. 2012. Analytical sociology. A Bungean Appreciation. In: *Science & Education* 21: 1545-1565.
- Weber, E. 1977. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*. London: Chatto and Windus.
- Weber, M. 1978. *Economy and Society*. Berkeley, California: University of California Press.
- Weber, M. 1997. *Autorita, etika, společnost: pohled sociologa do dějin*. Praha: Mladá fronta.
- Weber, M. 1998. *Metodologie, Sociologie, Politika*. Praha: OIKOYMENH.
- Weber, M. 1976. *The Agrarian Sociology of Ancient Civilization*. London: New Left Books.
- White, H. 2010. *Tropika diskursu: Kulturně kritické eseje*. Praha: Karolinum.
- White, H. 2011. *Metahistorie*. Brno: Host.
- Wolf, E. 1982. *Europe and People without History*. Berkeley, California: University of California Press.
- Woodruff, W. 1989. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000 by Paul Kennedy. In: *The American Historical Review* 94 (3): 719-721.
- Yetiv, S. 2011. History, International Relations, and Integrated Approaches: Thinking about Greater Interdisciplinarity. In: *International Studies Perspectives* 12 (1): 94-118.
- Znebejnánek, F. 1997. *Sociální hnutí*. Praha: SLON.
- Znebejnánek, F. 2008. Coser: teorie konfliktu. In: Ryšavý, D. (ed.). 2008. *Sociologica – Andragogica 2008. Věda, výuka a vzdělávání*. Olomouc: Univerzita Palackého Olomouc.
- Zolberg, A. 1981. Origins of the Modern World System: A Missing Link. In: *World Politics* 33 (2): 253-281.
- Zhao, S. 1993. Realms, Subfields, and Perspectives: on the Differentiation and Fragmentation of Sociology. In: *The American Sociologist* (3/4): 5-14.
- Zhao, S. 2001. Matatheorizing in Sociology. In: Ritzer, G.; Smart, B. (ed.). 2001. *Handbook of Social Theory*. London: Sage Publications.
- Zuckerman, A., S. 2009. Advancing Explanation in Comparative Politics. Social Mechanisms, Endogenous Processes, and Empirical Rigor. In: Lichbach, M., I.; Zuckerman, A., S. 2009. (eds.). *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.

Formování evropských států: Autoři, modely a teoretická syntéza

Theories of European State Formation: Authors, Models, and Theoretical Synthesis

Anotace: Text se zabývá metateoretickou analýzou teorií formování evropských států. V tomto ohledu stanovuje čtveřici nejvýznamnějších přístupů k formování států: ekonomizující perspektivu, politizující školu, válečný přístup a kulturalistický perspektivu, které považuje za teoretické výzkumné programy v Lakatosově smyslu. Studie na základě pozitivní kritiky těchto přístupů přináší čtyři cesty možného rozvoje daného badatelského pole: (1) rozvoj heuristiky stávajících výzkumných programů; (2) ustanovení konceptuálního rámce pro nový integrovaný výzkumný program na bázi těch předcházejících; (3) stanovení alternativních výzkumných programů na základě paradigmatu sociální definice a sociálně-behavioristického paradigmatu; (4) vytvoření konceptuálního rámce pro nový výzkumný program, který by vycházel z kritického realismu.

Klíčová slova: formování států, metateorie, sociální teorie, historická sociologie, teoretický výzkumný program, heuristika, Evropa, kritický realismus

Abstract: The text deals with an analysis of the theories of European state formation from a metatheoretical perspective. In this respect we specify four major approaches to state formation: economic perspective, political school, war approach and cultural perspective which we also consider as theoretical research programs in Lakatos's sense. The study offers four directions for possible development of this research field based on the positive critique of the previously mentioned approaches: (1) development of a heuristics of contemporary research programs; (2) establishing of a conceptual framework for a new integrated research program based on the previous programs; (3) establishing of alternative research programs based on a paradigm of social definition and the socio-behavioral paradigm; (4) construction of a conceptual framework for a new research program which would be based on a critical realism.

Keywords: state formation, metatheory, social theory, historical sociology, theoretical research program, heuristics, Europe, critical realism

Rozsah práce: 506 stran

Jazyk práce: čeština